ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆ

ՀԱՏԸՆՏԻՐ

Նվիրվում է Գրիգոր Վանցյանի
ծննդյան 150-ամյակին

Գիրքը հրատարակվում է
«Ջավախքին աջակցություն» հիմնադրամի
(բարերար՝ Սերգեյ Վանցյան)
նյութական միջոցներով

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆ

ՀԱՏԸՆՏԻՐ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇՃԵԱՆ ARCH. MESROB ASHJIAN

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ BOOK SERIES

201 201

Երևան
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
2020

ՀՏԴ 81:82.09:37
ԳՄԴ 81+83.3+74
Վ 228

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը:

Ժողովածուն կազմել և հրատարակության է պատրաստել պ.գ.թ. Վահե Սարգսյանը:

Վանցյան Գրիգոր
Վ 228 Հատընտիր/ Գրիգոր Վանցյան.- Եր.: Պատմության ինստիտուտ, 2020.- 580 էջ:

Հոբելյանական ընտրանիում ներկայացված են անվանի լեզվաբան, հայագետ, մանկավարժ Գրիգոր Վանցյանի (1870-1908) կյանքին և ստեղծագործական ուղուն առնչվող նյութերը, հայագետի՝ տարբեր տարիներին հրատարակած գիտական և հրապարակախոսական հոդվածները, նամակները: Հասցեագրված է պատմաբան-ազգագրագետներին, լեզվաբաններին, ինչպես նաև առհասարակ ընթերցող հանրությանը:

ՀՏԴ 81:82.09:37
ԳՄԴ 81+83.3+74

ISBN 978-9939-860-91-6

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

2020 թ. լրանում է լեզվաբան, գրաքննադատ, հայերենի ու հայոց պատմության ուսուցիչ Գրիգոր Վանցյանի ծննդյան 150-ամյակը, ինչի առիթով էլ հրատարակվում է սույն հոբելյանական հատընտիրը: Հայագետ, որը իր կարճատև կյանքի ընթացքում (ապրել է ընդամենը 38 տարի) հասցրեց հրատարակել լեզվաբանական, գրականագիտական, պատմագիտական ու դասագրքային մեծարժեք գործեր, ժամանակի մամուլի էջերում զետեղել գրախոսականներ, հրապարակախոսական և այլ բնույթի հոդվածներ ու ակնարկներ:

Մինչ այս կատարված ակադեմիական հետազոտությունների արդյունքում 2015-2016 թթ. հրապարակի վրա դրվեցին Գրիգոր Վանցյանի երկերի երկհատոր ժողովածուն և «Գրիգոր Վանցյան. ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» առանձին հատորը: Երկերի ժողովածուի առաջին հատորում ամփոփված են հեղինակի գիտական կենսագրականը, տարբեր տարիներին հրատարակած գիտական և հրապարակախոսական հոդվածները, գրքերը, նամակները, ինչպես նաև հեղինակի առաջին գիրքը՝ «Հայ հեղինակները» (Թիֆլիս, 1910, 4-րդ տպագրություն): Երկրորդ հատորում տեղ են գտել Գ. Վանցյանի «Պատմական քերականութիւն արեւելահայ լեզուի» (Թիֆլիս, 1906), «Դպրոցական քերականութիւն» (Ալեքսանդրապոլ, 1906), «Գրպանի ուղղագրութիւն», (Գ. տպագրություն, Թիֆլիս, 1914), «Հայոց պատմութիւն» (պատկերազարդ) (Բ. տպագրություն, Թիֆլիս, 1908), «Հայ-լեզու պատկերազարդ այբբենարան» (Թիֆլիս, 1907) գրքերը:

«Գրիգոր Վանցյան. ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» առանձին հատորում ամփոփվել են Գրիգոր Վանցյանի կյանքին և ստեղծագործությանն առնչվող գործերը՝ գրախոսականներ, նամակներ ու հեռագրեր, կենսագրական համառոտ տեղեկություններ, մահախոսականներ, աղբյուրագիտական տեղեկություններ, ուսումնասիրություններ ու այլևայլ նյութեր: Գրքում առանձին բաժնով ներկայացված են Գ. Վանցյանի և Հովհ. Թումանյանի փոխհարաբերություններին վերաբերող նյութերը, որոնցից Հովհ. Թումանյանին ուղղված Գ. Վանցյանի՝ թվով տասնչորս ձեռագիր նամակները հրատարակվել են առաջին անգամ:

Նշյալ ժողովածուների շնորհիվ նորօրյա սերունդը կարող է առավել հեշտությամբ ծանոթանալ իրենից հարյուր տարի առաջ ստեղծված լեզվաբանական և գրականագիտական նվաճումներին, ուսումնասիրել տվյալ դարաշրջանի հայագիտական ընկալումներն ու ոլորտի գիտական զարգացվածության աստիճանը: Մյուս կողմից՝ Գ. Վանցյանի աշխատությունների հայագիտական արժեքն այսօր էլ՝ շուրջ մեկ դար անց, բնավ չի խամրել. նշյալ գործերն արդիական են և՛ հայագիտական, և՛ լեզվաբանական, և՛ հայրենաճանաչողական կողմերից քննելիս:

Կազմող

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ[1]

Գրիգոր Խաչատուրի Վանցյանը ծնվել է 1870 թ. Ախալքալաքի գավառի Բեժանո գյուղում[2]: Մանուկ հասակում մի կարճ շրջան սովորել է Սբ. Մինաս եկեղեցուն կից գործող ծխական դպրոցում: Նրա ծնողները, ապրելով նյութական չափազանց սուղ պայմաններում, ուսումնառության հարցում գրեթե ոչնչով չեն կարողացել օժանդակել իրենց որդուն, և վերջինիս մանուկ հասակից իր հովանու տակ է վերցրել քեռին՝ ուսումը բարձր գնահատող գյուղական ուսուցիչ՝ Գևորգ Խուդավերդյանը (մահացել է 1892 թ.)՝ Գրիգորի սիրելի Յոպլիկը (փաղաքշաբար այդպես էր նրան դիմում Գրիգորը): Վերջինիս ջանքերով էլ Գ. Վանցյանը 1885 թ. աշնանն ընդունվել է Ներսիսյան դպրոցի 2-րդ դասարան (այնտեղ սովորել է 1885–1890 թթ.): Գ. Վանցյանի ներսիսյանական և հետագա տարիների նվիրյալ ընկերներից մեկը՝ ալեքսանդրապոլցի Սիմեոն (Արսեն) Ղլտճյանը, իր հուշերում պատմում է. «Վանցյանի գյուղացի ծնողքն անկարող էին նույնիսկ ամենաչնչին միջոց հայթայթել իրենց որդու ապրուստի համար, ուստի և քեռին, իր խիստ աղքատ միջոցներից ամսական ուղարկում էր երբեմն 3,

---

1 Գ. Վանցյանի կյանքի և ստեղծագործական ուղու մասին սույն շարադրանքն առանձին հոդվածով լույս է տեսել նաև «Պատմաբանասիրական հանդեսում» (տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես», N 1 (198), Երևան, 2015, էջ 164-182):

2 Գ. Վանցյանի կենսագրական որոշ տեղեկություններ զետեղված են «Բազմավէպ» ամսագրում (1910, թիւ 1, հունվար, էջ 35-38): Հ. Ք. Չրաքյանը, ընդառաջելով իր բարեկամ, Ջավախքում տասնամյակներ ապրած և ստեղծագործած վաստակաշատ մտավորական Ջալալ Տեր-Գրիգորյանի (Սալլումյան) խնդրանքին, հենց վերջինիս ուղարկած նյութերի հիման վրա էլ «Բազմավէպում» հրապարակում է Գ. Վանցյանի կենսագրականը՝ լուսանկարով հանդերձ: Արսեն եպիսկոպոս Ղլտճյանը (ավազանի անունով՝ Սիմեոն), որպես Գ. Վանցյանի ներսիսյանական տարիների մտերիմ ընկեր՝ Հովհ. Թումանյանին նվիրված հուշագրության մեջ իր պարտքն է համարել անդրադառնալ նաև Թումանյանի՝ այդ շրջանի (1880-ական թվականների վերջեր) չորս ամենամոտ ընկերների՝ Արամ Առաքելյանի, Դաթիկո Շահլամյանի, իր և Գրիգոր Վանցյանի կենսագրականներին (Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում (այսուհետև՝ ԹԺՀ), Երևան, 1969, էջ 268-284): Գ. Վանցյանի համառոտ կենսագրականին են անդրադարձել նաև գրականագետ Արամ Ինճիկյանը (Ա. Ինճիկյան. Հովհաննես Թումանյան. Կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը (1869-1899), Երևան, 1969, էջ 224-225), բ. գ. թ. Վ. Մաղալյանը (Վ. Ս. Մաղալյան. Հայ տեղական մամուլը և գրատպությունը Վրաստանում (1885-1990), Երևան, 2012, էջ 83), Գ. Վանցյանի տոհմի շառավիղ, «Ջավախք» հանրագիտարանի հեղինակ և գլխավոր խմբագիր, Ջավախքի ինտերնետային պորտալի (www.javakhk.am) հիմնադիր Սերգեյ Խուդավերդյանը [«Ջավախք», 2 (8), մարտ, 1995: Կենսագրական հոդվածը հրապարակվել է Գ. Վանցյանի հայրենի Բեժանո գյուղի դպրոցը վերջինիս անունով անվանակոչելու առթիվ Ս. Խուդավերդյանի ունեցած ելույթի հիման վրա]:

երբեմն 4 ռուբլի: Ահա այդ դրամով Վանցյանը ապրում էր, դպրոց հաճախում և իր աշխատասիրությամբ լավագույն սովորողների շարքը մտնում: ... Նյութական զոհողությունների գնով (իր վաստակածի 25 տոկոսը, ինչպես պատմում էր Վանցյանը) նա ամեն ինչ անում էր, միայն թե կարողանա օգնել քրոջ որդուն, նրան մարդ դարձնել»[1]: Ս. Ղլտճյանի վկայությամբ, Գ. Վանցյանը, իրենց զանգեզուրցի ընկեր Արամ Առաքելյանն ու ևս մեկ ընկեր Ներսիսյան դպրոցում ուսանելու տարիներին ապրել են Թիֆլիսի Սերեբրեննայա փողոցում գտնվող մի բնակարանում՝ շուրջ 3 տարի գտնվելով նյութական ծանր պայմաններում, մինչև որ դպրոցի հոգաբարձությունը Ա. Առաքելյանին նշանակել է թոշակ, իսկ իրեն ու Գ. Վանցյանին ընդունել դպրոցի գիշերօթիկ աշակերտների շարքը[2]: Մինչ այդ, երկու ընկերները՝ Ս. Ղլտճյանն ու Գ. Վանցյանը, շաբաթ և կիրակի օրերին երգել են Թիֆլիսի Մուղնու Սբ. Գևորգ եկեղեցում ու դրա դիմաց ստացել շաբաթական վարձավճար:

Ներսիսյան դպրոցում սովորելու տարիներին Գ. Վանցյանը մտերմանում է ապագա բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի հետ[3]: Երբ վերջինս նյութական ծանր դրության պատճառով ուսումը կիսատ թողած (Ներսիսյան դպրոցում սովորել է 1883–1887 թթ.) աշխատում էր Վրաստանի ու Իմերեթիայի թեմական կոնսիստորիայում, եկեղեցում երգելու բերումով ծանոթանում և մտերմանում է Ս. Ղլտճյանի հետ: Այնուհետև Հովհ. Թումանյանը վերջինիս ծանոթացնում է իր ներսիսյանական դասընկեր, Թիֆլիս վերաբնակված ախալցխացու ընտանիքից սերված Դաթիկո Ծաhլամյանի հետ: Շուտով այս «եռյակին» միանում են ևս երկու ներսիսյանականցի՝ Արամ Առաքելյանն ու Գրիգոր Վանցյանը: Այսպիսով՝ 1888 թ. գարնանից (1887–1888 ուսումնական տարվա կեսեր)[4] միմյանց գրեթե հասակակից հինգ հայ ներսիսյանականներ (որոնցից մեկը՝ նախկին) մտերմանալով սկսում են հաճախակի հավաքվել Թիֆլիսի Նորաշենի փողոցում գտնվող Դ. Ծաhլամյանի սենյակում, որը գտնվում էր Հովհ. Թումանյանի ապրած բնակարանի վերնահարկում: Փաստորեն, սկզբից «եռյակի»,

1 ԹԺՀ, էջ 275:

2 Նույն տեղում, էջ 276:

3 Գ. Վանցյանի և Հովհ. Թումանյանի մտերմության, «հնգյակի» ձևավորման ու ընկերների միջև ձևավորված կապերի մասին հիմնական տեղեկությունները քաղել ենք Սիմեոն (Արսեն) Ղլտճյանի վերը նշված հուշագրությունից, մի դրվագ էլ վերցրել ենք խմբակի մեկ այլ անդամի՝ Արամ Առաքելյանի պատմածից (ԹԺՀ, էջ 268-290):

4 Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869–1908), Երևան, 2010, էջ 42:

կարճ ժամանակ անց նաև «ինգյակի» կողմից Դ. Ծաhիլամյանի սենյակում ձևավորված գրական-գեղարվեստական այս խմբակը (տե՛ս այդ մասին ստորև) հետագայում պետք է հիմք դառնար շուրջ մեկ տասնամյակ անց Հովի. Թումանյանի տանը ձևավորվելիք «Վերնատան» համար[1]: Ավելին, Ս. Ղլտճյանն այն անվանում է Հովի. Թումանյանի՝ ցարդ անծանոթ ու անհայտ մնացած առաջին «Վերնատունը», որտեղ և կոփվել է ապագա արձակագրի, գրական, ազգային ու հասարակական գործչի, մեծն լոռեցու բանաստեղծական տաղանդը: 18–19 տարեկան երիտասարդներից կազմված նորակազմ «ինգյակի» երեկոները Դ. Ծաhիլամյանի սենյակում անցնում էին բուռն քննարկումների մթնոլորտում: Հովի. Թումանյանը կարդում էր իր նոր գրած բանաստեղծությունները, որոնք արժանանում էին ներկաների hիացմունքին կամ դիտողություններին. ապագա բանաստեղծը դարձել էր «ինգյակի» առանցքը, և այդ ճանապարհով են հղկվել նրա սիրված մի շարք բանաստեղծություններ ու գործեր:

Նորաստեղծ խմբակի անդամ Ա. Առաքելյանն ահա թե ինչպես է նկարագրում իրենց առաջին հանդիպումը. «Նշանակված օրը հավաքվեցինք Ծաhիլամյանի մոտ: Այնտեղ էր և Հովհաննես Թումանյանը: Մեր խոսակցությունը Թումանյանի գրվածքների շուրջն է պտտվում: Վերջում առաջարկեցինք հրապարակ բերել իր գրվածքները և հնարավորություն տալ մեզ ծանոթանալու: Թումանյանը համեստորեն հրաժարվում էր, պատճառաբանելով՝ թե մի առանձին արժեքավոր բան չեն ներկայացնում այդ գրվածքները: Մեր համառությանն ու պնդումներին նա ստիպված եղավ զիջել: Իսկույն ևեթ գնաց և իր բնակարանից, որ նույն տան միջին հարկումն էր գտնվում, բերեց գրելու թղթի թերթերից կարած մի մեծ տետր՝ մատիտն էլ թելով վրան կապած: Տետրը ձեռքե-ձեռք անցավ, և թերթել սկսեցինք ու կարդալ մեկը մյուսի ետևից «Ծունն ու Կատուն», «Արև ու Լուսին», «Ամառվա գիշերը գյուղում», «Գութանի երգը», «Աղոթք», «Հին օրհնություն», «Մարո», «Ալեք», «Նահատակ», «Լոռեցի Սաքոն» և մեկը մյուսից գեղեցիկ ու գողտրիկ ոտանավորները»[2]: Այնուհետև՝ 1889 թ., խմբակը որոշում է հրատարակել 20-ամյա Հովի. Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն և ձեռնամուխ է լինում

1 Ա. Բաղդասարյան. Վերնատուն.– «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», 1990, N 5, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 24:

2 Ա. Առաքելյան. Ընկերոջս հիշատակին.– ԹԺՀ, էջ 288: Այս մասին տե՛ս նաև «Աղոթք» բանաստեղծության (գրվել է 1887 թ. փետրվարին) ծանոթագրությունը. Հովի. Թումանյան. Երկերի լիակատար ժողովածու (այսուհետև՝ ԵԼԺ), հ. 1, Երևան, 1988, էջ 546–547:

դրա կազմմանը[1]: Նրանց հետ չի պահում անգամ նյութական միջոցների իսպառ բացակայությունը. վերջիններս որոշում են մեկնել գավառներ (Ա. Առաքելյանը՝ Ախալցխա, Գ. Վանցյանը՝ Ախալքալաք, Ս. Ղլտճյանը՝ Շիրակ, իսկ Հովհ. Թումանյանն ու Դ. Շահլամյանը մնում են Թիֆլիսում) և կազմակերպել հրատարակվելիք գրքի բաժանորդագրությունը: Ահա այս ճանապարհով է լույս աշխարհ գալիս Հովհ. Թումանյանի առաջին գիրքը[2]: Մի քանի տարի անց՝ 1893 թ. ապրիլի 8-ին, Գ. Վանցյանը Հովհ. Թումանյանին Ախալքալաքից գրած նամակով, խոսելով բանաստեղծի առաջին շրջանի բանաստեղծություններից մեկի՝ «Կանչի» մասին, իր հիացմունքն է հայտնում հետևյալ խոսքերով. ««Կանչը» ամեն տեղ ֆուրոր է անում. «Это действительно высокохудожественное произведение». Եթե, Հովհաննես ջան, ուրիշ ոչ մի բան չգրեիր, այդ ստեղծագործությունդ բավական էր քեզ բանաստեղծի կոչմանն արժանացնելու: Ունիս, այո՛, ուրիշ գեղեցիկ բաներ, ունիս և շատ թույլ բաներ, բայց «Կանչը», դա գլուխգործոց է, դա մի գոհար է»[3]: 1901 թ., երբ Հովհ. Թումանյանը հանգստանում էր Ախալցխայի Ուրավել առողջարանում, նամակներից մեկում նշում է, որ այնտեղ ոչ միայն ճանաչում են իր բանաստեղծությունները, այլև շատերն անգիր գիտեն իր «Եթե կաս, աստված» («Կանչ» բանաստեղծության առաջին տողն է) ոտանավորը[4]: Հավելենք նաև, որ ընկերները մեծ վիշտ ապրեցին, երբ Դ. Շահլամյանը, գտնվելով հոգեկան ծանր ապրումների մեջ, 1894 թ. ինքնասպանությամբ հեռացավ կյանքից: Հետագայում՝ 1908 թ., նույնը պետք է տեղի ունենար նաև «հնգյակի» մեկ այլ անդամի՝ Գ. Վանցյանի հետ:

Գ. Վանցյանի և Հովհ. Թումանյանի՝ պատանեկան տարիների հարաբերությունները հետագայում ծնունդ տվեցին բանաստեղծի մեկ այլ անմահ ստեղծագործության՝ «Փարվանա» բալլադին: Ջավախքում Փարվանա լճի և կրակի մեջ այրվող թիթեռների մասին տարածված զրույցները Հովհ. Թումանյանն առաջին անգամ լսել է Գ. Վանցյանից: Այս մասին

1 Ա. Ինճիկյան. նշվ. աշխ., էջ 230:

2 Տե՛ս Հ. Թումանյանց. Բանաստեղծություններ, Մոսկվա, 1890, 98 էջ: Հովհ. Թումանյանի աշխատանքների տպագրման գործում իր ընկերների նվիրվածության մասին է պատմում «հնգյակի» անդամ Արամ Առաքելյանը (ԹԺՀ, էջ 285–290):

3 Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. 4, Երևան, 1985, էջ 313, հմմտ.՝ Հովհ. Թումանյան. ԵԼԺ, հ. 1, էջ 566: 1891 թ. փետրվարին գրված այս բանաստեղծությունը ժամանակի գրաքննությունն արգելել է տպագրել «Մուրճ» ամսագրում, որի պատճառով այն առաջին անգամ տպագրվել է բանաստեղծի հիշյալ ժողովածուում:

4 Հովհ. Թումանյան. ԵԼԺ, հ. 9, Երևան, 1997, էջ 251–252:

խոստովանում է ինքը՝ բանաստեղծը, «Իմ մի քանի գրվածքների բացատրությունը» վերնագրի «Փարվանա, Վանցյան և Փշրանքներ թե Ջավախքի բուրմունք» ինքնակենսագրական գրառումների մեջ (Հովհ. Թումանյանն այստեղ հիշատակում է այն սկզբնաղբյուրները, որոնց շնորհիվ մտահղացել է գրելու իր այս կամ այն գործը)[1]: Իսկ Հովհ. Թումանյանի ժառանգների ընտանեկան արխիվում պահվող 8 (3) ծոցատետրում բանաստեղծը «Փարվանային» վերաբերող այսպիսի գրառում ունի. «(Գրիգորն է լսել Ախալքալաք): Փարվանա (կրակի թիթեռ) թագավորը մի աղջիկ է ունենում, ասում է՝ ով որ կրակ բերի, նրան կտամ: Դա գալիս է, կրակի շուրջը պտտվում, որ կրակ տանի և միշտ ընկնում է մեջը, այրվում»[2]: «Փարվանա» լեգենդի մշակման նպատակով Հովհ. Թումանյանն առաջին անգամ Գանձա է այցելել 1901 թ. օգոստոսի 22–25-ը, օգոստոսի 23-ին այցելել է Գանձայից ոչ հեռու գտնվող Փարվանա լիճ[3]: Այցի մասին տեղեկություններ իրենց հուշերում հանգամանորեն ներկայացնում են Վ. Տերյանի ավագ եղբայր Ջավախեցին, ինչպես նաև Ջավախքում հայտնի մտավորականներ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը (Սալլումյանը) և Վարդան Ծահպարոնյանը[4]: Ջավախեցին, որը Գանձա և Փարվանա այցի ողջ ընթացքում ուղեկցել է Հովհ. Թումանյանին, իր հուշերում մանրամասն նկարագրելով բանաստեղծի՝ Ջավախքի բնության տեսարաններից ոգեշնչված ապրումները, բարձր տրամադրությունն ու արտաբերած խոսքերը, ավելացնում է, որ «Փարվանայի» նախերգանքը բանաստեղծը գրել է իրենց իսկ տանը՝ երեկոյան ընթրիքի սեղանի շուրջ բոլորած գանձացիների առջև, Փարվանա լճի ափից վերադառնալուց անմիջապես հետո[5]:

Գ. Վանցյանի և Հովհ. Թումանյանի միջև նամակագրական կապը շարունակվում է հետագայում, երբ Գ. Վանցյանը 1890-ական թվականնե-

1 Է. Ջրբաշյան. Հ. Թումանյանի ինքնակենսագրական գրառումները.– ՊԲՀ, 1966, N 1, էջ 184, 186:

2 Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. 5, Երևան, 1998, էջ 253, հմմտ.՝ հ. 2, Երևան, 1969, էջ 420, 459 , հմմտ.՝ Հովհ. Թումանյան. ԵԼԺ, հ. 2, Երևան, 1990, էջ 545, 558:

3 Հովհ. Թումանյան. ԵԼԺ, հ. 9, էջ 274–275, 277, 601: 1901 թ. օգոստոսի 21-ով թվագրված և Ախալքալաքից Օլգա Թումանյանին ուղղված նամակում Հովհ. Թումանյանը նշում է. «Նամակս հենց վերջացրի, ուզեցի փակել, մի գյուղից մարդիկ եկան հրավիրելու իրենց գյուղը. չկարողացա ոչ մի կերպ մերժել. վաղը գնալու ենք» (նույն տեղում, էջ 275): Իր մեկ այլ նամակում բանաստեղծը նշում է, որ Գանձայում մնացել է 3 օր (նույն տեղում, էջ 277):

4 Ջ. Տեր-Գրիգորյան. Ախալքալաքյան հանդիպումներ.– ԹԺՀ, էջ 400–415, Վ. Ծահպարոնյան. Անմոռանալի օրեր.– ԹԺՀ, էջ 416–422, Ջավախեցի. Փարվանայի ափին.– ԹԺՀ, էջ 423 – 436:

5 Ջավախեցի. նշվ. աշխ., էջ 423–436:

րին արդեն ուսուցիչ էր, այնուհետև ուսանող: Նամակների բովանդակությունը հիմնականում վերաբերում է երկու մտերիմ ընկերների միջև տեղի ունեցող գրքափոխանակությանը, Հովի. Թումանյանի անդրանիկ ժողովածուների տպագրության և բաժանորդագրության հարցերին[1], Գ. Վանցյանի՝ գավառներից արված թղթակցություններին, հետաքրքրվել են ինչպես իրենց, այնպես էլ մյուս ընկերների վիճակով: Գ. Վանցյանն իր նամակներում հաճախակի անդրադարձել է նաև Հովի. Թումանյանի ստեղծագործությունների քննության հարցին, երբեմն ահա նման հորդորով դիմել բանաստեղծին. « ... Չմոռանաս նախկին ուղղությունդ, չմոռանաս այն ժողովուրդը, որ քեզ ծնել է. երգի՛ր ժողովրդի ցավն ու վիշտը, հոգսն ու թշվառությունը: Սաքոներիդ ձեռից բաց չթողնես»[2]: Մեկ այլ նամակում Թումանյանի ստեղծագործությունները բնութագրում է որպես «ժողովրդական ոգու արտահայտություն՝ արվեստով արտաբերված»[3]: Գավառներում չորս տարի ուսուցչությամբ զբաղվելուց և իր ուսումնասիրությունների համար դաշտային նյութեր հավաքելուց հետո Գ. Վանցյանը մեկնում է Մոսկվա, ապա՝ Ս. Պետերբուրգ, որտեղից էլ՝ Ա. Արասխանյանի միջնորդությամբ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունն իր որոշմամբ ու միջոցներով նրան ուղարկում է Գերմանիա, որտեղ պետք է սովորեր մանկավարժություն[4]: 1895–1899 թթ. Գ. Վանցյանը սովորում է Բեռլինի համալսարանում, որը, չնայած ուսումնառության հաջող ընթացքին, ցավոք, չի կարողանում ավարտել, քանի որ Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունը չի ցանկանում ևս մեկ տարով երկարացնել Գ. Վանցյանի ուսման շրջանը, որպեսզի դրանով վերջինս կարողանար գրել իր դիսերտացիան ու ներկայանար քննության[5]:

Բեռլինից ևս շարունակվում է Գ. Վանցյանի նամակագրությունը Թումանյանի հետ: Հատկապես հետաքրքրական է 1895 թ. դեկտեմբերի 18-ին նրա գրած նամակը, որտեղ պատմելով Գերմանիայում իր ուսանողական կյանքի, գերմանացիների կենցաղի ու սովորույթների մասին՝

1 Նամակներից մեկը՝ թվագրված 1892 թ. փետրվարի 18-ով, վերաբերում է Թումանյանի անդրանիկ ժողովածուի երկրորդ հատորի տպագրմանը, որի առթիվ Գ. Վանցյանը մասնավորապես գրում է. «Գրքիդ II հատորի այդպիսի շուտափույթ տպագրության հանձնելը ինձ զարմացնում է, հույս ունի՞ս, որ ծախքդ հանես, կամ առաջին գրքիդ ծախքը հանեցի՞ր» (Ա. Ինճիկյան. նշվ. աշխ., էջ 319–320):

2 Նույն տեղում, էջ 249:

3 Նույն տեղում, էջ 250:

4 «Բազմավէպ», 1910, թիւ 1, յունուար, էջ 36:

5 ԹԺՀ, էջ 276:

մասնավորապես գրում է. «Չգիտեմ քեզ ի՞նչ է պատահել. քնարդ լռեցրել ես: «Հորիզոն» մի՞թե այլևս չպիտի հրատարակեք: – Բաց արա քնարիդ ձայնը լսենք և ուրախանանք: Գեթ նամակ գրի՛ր, երկա՛ր, մանրամասն: Թիֆլիսից չենք ստանում համարյա ո՛չ լրագիր և ո՛չ նամակ. ուստի երևակայիր, որ քու նամակդ եթե բազմաբովանդակ լինի ամեն տեսակ մեր ներքին և արտաքին կյանքին վերաբերող լուրերով, Բեռլինի ամբողջ հայ ուսանողության շնորհակալությանը պիտի արժանանաս»[1]: Գ. Վանցյանի և Հովի. Թումանյանի՝ միմյանց ուղղված նամակներից մի քանիսը հրապարակվել են «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» նյութերի ժողովածուների հատորներում: Ցավոք, որոշ նամակներ չեն պահպանվել, իսկ մնացած մասը գտնվում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում, Հովի. Թումանյանի ֆոնդում[2]:

Ինչպես նշեցինք, Գ. Վանցյանը Ներսիսյան դպրոցում ուսումնառությունից հետո ուսուցչությամբ է զբաղվել գավառներում՝ կարճատև շրջաններ մանկավարժական և մշակութային գործունեություն ծավալելով Նուխիի գավառում (Վարդաշեն, 1890 – 1891 թթ.) և Դերբենտում (1891 - 1892 թթ.), այնուհետև իր հայրենի Ջավախքում (Ախալքալաք, 1892 – 1895 թթ)՝ միաժամանակ աշխատակցելով Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մուրճ» ամսագրին[3]:

Դեռևս ուսանելու տարիներին նա մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել լեզուների ազգակցության, առանձին ժողովուրդների ծագումնաբանական խնդիրների նկատմամբ, կատարել ուսումնասիրություններ բոշաների շրջանում և երկու մասով հրատարակել է «Հայ բոշաներ» աշխատությունը[4], որը հանդիսացել է նրա առավել ծավալուն աշխատանքի մի մասը. «... Մեր աշխատակից պ. Գ. Վանցյանը գրում է մեզ՝ թե այդ յօդուածը հանւած է իւր մի աւելի ընդարձակ աշխատասիրութիւնից...»[5]: Հետագայում «Մուրճ» ամսագրում տպագրված այս աշխատությունը թարգմանվում

---

1 Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869–1908), էջ 257:

2 Գ. Վանցյանի և Հովի. Թումանյանի նամակագրության մասին մանրամասն տեղեկությունները տե՛ս Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869-1908), էջ 104, 105, 117, 120, 152, 153-154, 168-169, 171-172, 179, 180, 182, 185, 186-187, 188, 192, 196, 201, 208-209, 257:

3 Գ. Վանցյանի՝ «Մուրճ» ամսագրին աշխատակցելու մասին հիշատակությունը տե՛ս «Մուրճ», 1892, N 9, էջ 1382, 1894, N 10, էջ 1520 և այլն:

4 «Մուրճ», 1892, N 7-8, էջ 1047-1064, N 9, էջ 1310-1321:

5 «Մուրճ», 1892, N 9, էջ 1382:

է ռուսերեն և ընդգրկվում «Կովկասի տեղանքի և ցեղերի նկարագրության նյութերի» բազմահատոր ժողովածուի մեջ[1]: Ռուսերեն այս տարբերակն էլ իր հերթին թարգմանվել և տպագրվել է Փարիզում լույս տեսնող «Բանասեր» հանդեսում[2]: Գ. Վանցյանի այս աշխատանքի առթիվ կենսագիր Հ. Ք. Չրաքյանը գրում է. «Կարելի է ըսել թէ նա Ախալքալաքի և շրջակայ գիւղերուն մէջ ցրուած ամէն մէկ Հայ-Բոշա ընտանիքի մէջ մտած է, ուսումնասիրած է անոնց նիստ ու կացը, կենցաղը, սովորութիւնները, ընտանեկան կեանքը և գլխաւորապէս Բոշաներու լեզուն»[3]: Ծուրջ երկու տարի անց՝ 1894 թ., Գ. Վանցյանը հրապարակում է բոշաների մասին իր անտիպ աշխատության մի նոր հատված՝ «Պատմական ակնարկ բոշաների անցյալից» խորագրով[4], ուր հեղինակն անդրադառնում է այդ ժողովրդի անվան, ծագումնաբանական, Հայաստան մուտքի և զբաղեցրած բնակավայրերի, նաև քրիստոնեացման խնդիրներին: Չնայած «Մուրճ» ամսագիրը, ինչպես և վերջինիս անվան հիշատակումն արգելված էին Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում և այնտեղ լույս տեսնող մամուլում, այդուհանդերձ, Գ. Վանցյանի սույն հոդվածը նույն ժամանակ ամբողջապես արտատպվում է Կ. Պոլսի «Հայրենիք» օրաթերթում[5]: Բեռլինում ուսանելու ժամանակ՝ 1897 թ., դարձյալ «Մուրճ» ամսագրում տպագրում է հայ բոշաներին նվիրված ևս մեկ աշխատանք[6], որտեղ, գնչու-բոշաների հոգեբանական, սովորութային գծերը քննելուց զատ, անդրադառնում է նաև վերջիններիս մտավոր ունակություններին, գիտության, արվեստի մեջ ունեցած դրսևորումներին: Հեղինակն այստեղ թվարկում է տարբեր ազգերի մի շարք հայտնի անձանց անուններ, որոնք ծագումով այս ցեղից են: Հայերի մեջ Գ. Վանցյանն առանձնացնում է Հարություն վարդապետ Ալամդարյանին, Քերովբե Պատկանյանին (Հ. Ալամդարյանի քրոջ զավակը, բոշայական ծագումը՝ մորական կողմից ծագումով բոշա) և աշուղ Հանես-օղլուն (ծննդյան անունով՝ Պողոս): Հայ բոշաների մասին նրա հոդվածաշարը

1 Г. Ванциан. Армянские цыгане.– Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 29, отд. 1. Тифлис, 1901, с. 45–70.

2Հայ գնչուներ (Գ. Վանցեանի), ռուս. թարգմ.՝ Մ. Մատէնճեան.– «Բանասէր», h. 9, 11, Պարիս, 1907, էջ 34-52:

3 «Բազմավէպ», թիւ 1, յունուար, 1910, էջ 35:

4 «Մուրճ», 1894, N 7–8, էջ 1066–1088:

5 «Մուրճ», 1894, N 10, էջ 1520–1521:

6 «Մուրճ», 1897, N 10, էջ 1394–1403:

ավարտվում է «Մուրճում» 1899 թ. տպագրած գրախոսականով[1], որտեղ հեղինակն անդրադառնում է Վրթանես Փափազյանի հրատարակած և հայ-բոշաների կյանքը ներկայացնող աշխատությանը[2]: Գրախոսականում Գ. Վանցյանը թե՛ քննադատում է այդ աշխատանքը՝ անելով անհրաժեշտ դիտողություններ, թե՛ նշում է առավելությունները՝ արժևորելով դրանք:

Ախալքալաքում Գ. Վանցյանի ուսուցչության տարիները (1892–1895 թթ.) ներկայացնող մի փոքրիկ դրվագ է հիշատակում Հովհ. Թումանյանի ուսանողական տարիների մտերիմներից Հովհաննես Խիզանյանը, որը 1894 թ. ամռանը Անդրեաս Բարխուդարյանի հետ որոշել է գնալ Անի[3]: Վերջիններս ընտրել էին Թիֆլիս–Միխայլովո (այժմ՝ Խաշուր) կայարան (երկաթուղով) – Բորժոմ–Բակուրիան–Ցխրա–Ծղարոյի լեռնանցք (Թռեղքի լեռներ) – Ախալքալաք (ոտքով) երթուղին: Հովհ. Թումանյանը Գ. Վանցյանին և իրեն ծանոթ ախալքալաքցի այլ ուսուցիչներին ուղղված նամակներ է հանձնում Հովհ. Խիզանյանին: Դրանցում բանաստեղծը պատվիրում է պատշաճ ընդունել և աջակցել Հովհ. Խիզանյանին ու իր ընկերոջը: Բնականաբար, արձագանքը լինում է սպասվածից ավելին. «Ախալքալաքում մենք սիրալիր ընդունելություն գտանք տեղական մտավորականության՝ ուսուցիչների կողմից, որոնց թվում էին՝ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը, Գրիգոր Վանցյանը և Սեդրակ Աղաբալյանը. վերջիններս միացան մեզ, և մենք ուղևորվեցինք Ալեքսանդրապոլ»[4],– գրում է Հովհ. Խիզանյանը:

1890-ական թվականներին և 1900-ական թվականների սկզբներին Գ. Վանցյանը լեզվաբանությանն առնչվող հոդվածներով հանդես է գալիս «Մուրճ» (Թիֆլիս), «Հանդէս ամսօրեայ» (Վիեննա), «Անահիտ» (Փարիզ) և այլ հանդեսներում, որոնք հետագայում հիմք դարձան գրքի ամբողջական հրատարակման համար: Բացի վերը նշված բնույթի հոդվածներից՝ նա մամուլում հանդես է գալիս նաև Ջավախքի ուսումնարաններին և ուսուցիչներին, քահանայական խնդիրներին, ջավախահայության ծեսերին ու սովորույթներին, Բաքվի, Եվրոպայի հայությանն առնչվող, տարբեր ցեղերի ծագումնաբանությունը ներկայացնող, փիլիսոփայական հարցեր շոշափող մի շարք հոդվածներով, գրախոսականներով, թարգմա-

1 «Մուրճ», 1899, N 9, էջ 1079–1081:

2 Տե՛ս Վ. Փափազեան. Հայ-բոշաներ (Ազգագրական ուսումնասիրութիւն), Թիֆլիս, 1899, 99 էջ:

3 Հովհ. Խիզանյան. Բանաստեղծի հետ.– ԹԺՀ, էջ 374–378:

4 Նույն տեղում, էջ 377:

նություններով և այլն[1]:

Եվրոպայից հայրենիք վերադառնալուց հետո Գ. Վանցյանը շուրջ մեկ տարի աշխատում է Երևանի թեմական դպրոցում[2], որից հետո նրան հրավիրում են Թիֆլիսի առևտրական դպրոցում հայերեն դասախոսելու, որտեղ էլ աշխատում է մինչ իր եղերական վախճանը:

Մեր նյութի շարադրանքի ժամանակագրական սկզբունքը չխախտելու համար անդրադառնանք մի դրվագի, որը վերաբերում է Գ. Վանցյանի և հայ մեծանուն երաժշտագետ Կոմիտաս Վարդապետի միջև տեղի ունեցած մի անախորժ դեպքի: 1900 թ. սկզբներին[3] դեռևս անհայտ հանգամանքներում Կոմիտասի մասին մամուլում հրապարակվում է անստորագիր հոդված, որտեղ հոդվածագիրը, ոչ դրական գույներով ներկայացնելով Բեռլինից նոր վերադարձած հայ երաժշտագետին, եզրակացնում է. «երեք ու կես տարում կոշկակարություն սովորել չի կարելի, չէ թե երաժշտություն»[4]: Այս անստորագիր հրապարակումը անհայտ հանգամանքներում վերագրում են Գ. Վանցյանին: Կոմիտասի աշակերտներից մեկը՝ երգիչ Վահան Տեր-Առաքելյանը, «Անհիշաչար մարդը» խորագրով իր հուշագրության մեջ պատկերավոր ներկայացնում է ինչպես վերոնշյալ հրապարակմամբ պայմանավորված Կոմիտասի ապրած վիշտը, այնպես էլ՝ 1900 թ. ապրիլ-

1 Եվրոպայում սովորելու տարիներին Գ. Վանցյանը ակտիվորեն օժանդակել է Թիֆլիսի հայկական մամուլի խմբագրություններին՝ վերջիններիս տեղեկություններ հայտնելով Եվրոպայի տարբեր բուհերի հայ ուսանողների թվի, տեղաբաշխվածության և այլնի մասին. «Զայնակցելով մեր հրաւէրին՝ ուսանողների մասին ստատիստիկական տեղեկություններ տալ՝ մեր աշխատակից պ. Գրիգոր Վանցեան ուղարկել է մեզ ցուցակներ ձմեռուայ կիսամեակի հայ ուսանողների Բերլինի, Հալլէի, Ստրասբուրգի եւ Մարբուրգի համալսարաններում և Դարմշտատի պոլիտեխնիկումի՝ նոցա վերաբերյալ եոթ հարցերի պատասխաններով: Թողնելով այդ ցուցակների հրատարակումը գալ անգամին՝ առայժմ տալիս ենք հետեւեալ թուանշանները. Հայ իսկական ուսանողների թիւն է Բերլինում 26, Հալլէյում 3, Ստրասբուրգում 1, Մարբուրգում 1, Դարմշտատում 3» («Մուրճ», 1898, N 4, էջ 583):

2 Հ. Ք. Չրաքյանը գրում է. «Երեւանու թեմական դպրոցը նախ օգտվեցաւ տարի մը Վանցեանի ուսուցչութենէն, իր վերադարձին (Եվրոպայից (Բեռլինից), ուր ուսանում էր – Վ. Ս.), վասն զի յետոյ հրաւիրուեցավ Թիֆլիզու առեւտրական դպրոցին մէջ հայերեն դասախօսելու, և այդ պաշտօնին մէջ ալ մեռաւ» («Բազմավէպ», 1910, թիւ 1, յունուար, էջ 36-37):

3 Կոմիտասը Բեռլինում սովորում է շուրջ երեք տարի և հայրենիք վերադառնում 1899 թ. սեպտեմբերին (Ռ. Թերլեմեզյան. Կոմիտաս, Երևան, 1992, էջ 31): Վահան Տեր-Առաքելյանը, որի հուշագրությունից տեղեկանում ենք Կոմիտասի և Գ. Վանցյանի հանդիպման մասին, նշում է, որ այդ հանդիպումը տեղի է ունեցել ապրիլ ամսին, Կոմիտասի արտասահմանից վերադառնալուց 6–7 ամիս անց: Իսկ հանդիպումից շաբաթներ առաջ մամուլում հրապարակվել էր խնդրո առարկա հոդվածը (տե՛ս Կոմիտաս: Ժողովածու՝ նվիրված Կոմիտասի ծննդյան 60-ամյակին, կազմեց Ռ. Թերլեմեզյանը, Երևան, 1930, էջ 96-101):

4 Կոմիտաս. Ժողովածու... էջ 97, հմմտ.՝ Ռ. Թերլեմեզյան. նշվ. աշխ., էջ 53, հմմտ.՝ Ի. Յոլյան. Կոմիտաս, Երևան, 1969, էջ 31:

յան մի կիրակի Էջմիածնում, Կոմիտասի մոտ տեղի ունեցած հանդիպումը, որին անակնկալ ձևով միացել են նաև վիպասան Վրթ. Փափազյանը և Գ. Վանցյանը. «†Ներս մտավ վիպասան Վրթանես Փափազյանը, ձեռքին ջութակի ֆուտլյար, և կարճահասակ, գիրուկ մի մարդ, որին ներկայացրեց Փափազյանը, Կոմիտասի հետ ողջագուրվելուց հետո, ասելով. «Հայբոշաների բանասեր Գրիգոր Վանցյան»: Վերջինս կարմրեց և իր մազոտ աջով ամուր սեղմեց մեր ձեռքը, մնալով կանգնած՝ մի տեսակ շփոթված դրությամբ»[1]: Հանդիպմանը Կոմիտասը դաշնամուրով նվագում և երգում է ժողովրդական երգեր, որոնք կախարդում են ներկաներին: Այնուհետև արագորեն նոտագրում և դաշնամուրի վրա կատարում է իր խնդրանքով Վրթ. Փափազյանի կողմից ջութակով կատարած քրդական «Լուր-դա-լուրը», որն առաջացնում է ներկաների, այդ թվում՝ Գ. Վանցյանի զարմացական բացականչությունը: Հանդիպման ավարտին Գ. Վանցյանը ներողություն է խնդրում Կոմիտասից, իսկ վերջինս այսպես է արձագանքում. «Երկու կոպեկ տուր, հոդվածի դառնությունը տանք քամուն»: «Հայր սուրբ ջան, երկու էլ, տասներկու էլ կտամ, միայն ներեք ինձ»,– լինում է Գ. Վանցյանի պատասխանը: «Ոչ, ճիշտ երկու կոպեկ»,– կրկնում է Կոմիտասը: «Մի քանի տարվա ընթացքում այդպես հավաքված երկու կոպեկներով Կոմիտասը Պարիզում հրատարակեց «Հայ Քնար» գեղջուկ երգերի իր առաջին ժողովածուն»[2],– այսպես է ավարտում իր հուշագրությունը Վ. Տեր-Առաքելյանը:

Գ. Վանցյանի և Կոմիտասի վերոնկարագրյալ հանդիպման և՛ փաստը, և՛ հանդիպման բնույթն արդեն իսկ վկայում են, որ Գ. Վանցյանը հազիվ թե հանդես գար նման հոդվածով: Հիրավի, եթե Վանցյանը քեն քշեր Կոմիտասի հանդեպ և նպատակ ունենար ոչ իր անունից պախարակելու նրան, ապա հազիվ թե այցելեր վերջինիս և բարեկամաբար սեղմեր նրա ձեռքը: Միաժամանակ, տաղանդավոր լեզվաբանի ու հայրենապաշտ անձնավորության կողմից հազիվ թե չնկատվեր Կոմիտասի տաղանդը և կասկածի տակ առնվեր Կոմիտասի կողմից «երեք տարում երաժշտություն սովորելու» իրողությունը: Այս հանգամանքները, կարծում ենք, հաստատում են, որ նշյալ անստորագիր հոդվածը գրվել է Կոմիտասի դեմ գործող

1 Վ. Տեր-Առաքելյան. Անհիշաչար մարդը.– Կոմիտաս. Ժողովածու…,էջ 98, հմմտ.՝ Ռ. Թերլեմեզյան. նշվ. աշխ., էջ 54: Վ. Տեր-Առաքելյանի հուշագրությունն ամբողջությամբ տե՛ս նաև Վ. Տեր-Առաքելյան. Անհիշաչար մարդը.– Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, Երևան, 2009, էջ 49–53:

2 Վ. Տեր-Առաքելյան. Անհիշաչար մարդը. – Կոմիտաս: Ժողովածու…, էջ 101:

բոլորովին այլ անձնավորության, խմբագրության կամ հաստատության պատվերով, իսկ թե ինչու է շրջանառվել Գ. Վանցյանի անունը, դժվար է ասել: Ինչ վերաբերում է Վանցյանի ներում հայցող խոսքերին և դրանցով նշյալ գրությունը փաստացի իրեն վերագրելուն, ապա դրանով վերջինս, ըստ երևույթին, կամեցել է շուտափույթ հարթել կնճռոտ պահը և, առավել մոտիկից զգալով Կոմիտասի բնավորության գծերը, չի կամեցել ծավալվել խնդրի բուն էության մեջ:

1900–1901 թթ. Գ. Վանցյանը հոդվածներով, գրախոսականներով և ակնարկներով հանդես է գալիս Թիֆլիսի «Տարազ» հանդեսում[1], իսկ 1904–1905 թթ. Թիֆլիսի «Լումայ» ամսագրում հրապարակում է երեք աշխատանք, որոնցից երկուսը լեզվաբանական են («Նիւթեր հայերէնի մշակութեան համար», «Լումայ», 1904, N 5, էջ 180–184, «Հայերէնը մշակելու նիւթեր», «Լումայ», 1905, N 1, էջ 101–104), մեկը՝ իմաստասիրական բնույթի («Փիլիսոփայական զրոյցներ», «Լումայ», 1904, N 1, էջ 94–110): Եթե հաշվի չառնենք «Լումայի» մեջ տպագրված վերոբերյալ երեք գործերը, ինչպես նաև «Մշակում» և գերմանական որոշ թերթերում[2] հրատարակված սակավաթիվ հոդվածները, ապա կարելի է ասել, որ Եվրոպայում ուսումնառությունից հետո Գ. Վանցյանն այնքան էլ ակտիվորեն հանդես չի եկել մամուլում, փոխարենը հայ հանրության դատին է հանձնել մի շարք արժեքավոր գրքեր և ուսումնական ձեռնարկներ:

Բեռլինից վերադառնալուց հետո՝ 1900-ական թվականների սկզբներից հիմնականում ապրելով և գործելով թիֆլիսյան մտավորականության միջավայրում՝ նա շարունակում էր մնալ նաև ջավախահայ մտավորականության հարազատ ընկերը, որի վկայություններից մեկն էլ նշանավոր բանաստեղծ Ղազարոս Աղայանի գրական և մանկավարժական գործունեության քառասնամյա հոբելյանի նշումն է. ցարական ռեժիմի անբարենպաստ պայմաններում և ոստիկանության վերահսկողության ներքո Թիֆլիսի Վերայի թաղամասի «Ֆանտազիա» այգում 1902 թ.

1 Գրիգոր Վանցյանն այս հանդեսում ստորագրել է «Գ. Վ.» տարբերակով, ունի նաև «Վնց.-, Գ.» ստորագրությամբ գործեր (տե՛ս Հ. Բ. Հովակիմյան. Հայոց ծածկանունների բառարան, Երևան, 2005, էջ 726: Բառարանում կա վրիպակ՝ Գ. Վանցյանի հայրանունը նշված է Քրիստափոր. իրականում՝ Խաչատուր է):

2 Գերմանական թերթերում Գ. Վանցյանի՝ տպագրված հոդվածների վերաբերյալ տեղեկությունը հայտնում է «Բազմավէպի» հոդվածագիրը՝ չնշելով թերթերի անունները (տե՛ս «Բազմավէպ», 1910, թիւ 1, յունուար, էջ 37): Ինքը՝ Գ. Վանցյանը, իր «Պատմական քերականութիւն արևելահայ լեզուի» (Թիֆլիս, 1906) գրքի առաջաբանում տալիս է մեկ թերթի անուն՝ “Zeitscrift fur Armenische Philologie”՝ տեղեկություններ չհայտնելով թերթի հրատարակման վայրի ու թվականի վերաբերյալ:

մայիսի 19-ին տեղի է ունենում Աղայանի 40-ամյա հոբելյանին նվիրված հանդիսություն, որտեղ ներկա են գտնվել ժամանակի մտավորականության, գրական, ազգային, հասարակական և քաղաքական գործիչների շուրջ երկու հարյուր ներկայացուցիչներ: Ախալքալաքի մտավորականությունը ևս գումարում է ժողով, որպես հոբելյանական հանդիսության մասնակիցներ ընտրում Հովի. Թումանյանին և Գ. Վանցյանին՝ այդ մասին նամակով տեղեկացնելով Թումանյանին. «Պարոն Ղազարոս Աղայանի գրական ու մանկավարժական գործունեության 40-ամյա հոբելյանի հանդեսին Ախալքալաքի հայ հասարակության կողմից ներկայացուցիչներ ունենալու համար տեղական ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները՝ ժողով կազմելով պատգամավորներ ընտրեցին Ձեզ և Գրիգոր Վանցյանին: Յարգանքով խնդրում ենք, յարգելի՛ պարոն, բարեհաճեցեք յանձն առնել պ. Գր. Վանցյանի հետ միասին ներկա լինել հիշյալ գրական հանդեսին և Ախալքալաքի հասարակության կողմից շնորհավորել պատկառելի հոբելյարի բեղմնավոր գործունեության 40-ամյակը, մատուցանել մեր երախտագիտական զգացմունքներն ու յարգանքները, նաև մեր տեղական մի խումբ աշակերտների ու աշակերտուհիների կողմից ստորագրված ուղերձը: Աշակերտների թվում ստորագրվել են և մի քանի օտարազգիներ իրենց մայրենի լեզվով, այն է՝ յունարեն և ռուսերեն:

Եթե Ձեզանից որևէ մեկը յարգելի պատճառով չկարողանա յանձն առնել մեր ներկայացուցչությունը, ապա խնդրում ենք յայտնել պ. Յովհաննես Կարապետյանին, որ փոխարինե ձեզնից չհամաձայնվողին»[1]:

Ղ. Աղայանին հիշյալ հոբելյանի առթիվ բանաստեղծություն է նվիրում աշուղ Ջիվանին, իսկ ելույթներով ու հոդվածներով հանդես են գալիս Շիրվանզադեն, Լեոն, Երվանդ Շահազիզը, Լևոն Սարգսյանը, Ավետիք Արասխանյանը, Յովի. Թումանյանը և Գրիգոր Վանցյանը[2]: Ցավոք, Գ. Վանցյանի, նաև Թումանյանի և այլոց՝ հոբելյարին նվիրված հոդվածները գրաքննչական կոմիտեն արգելում է տպագրել[3], որի պատճառը Աղայանի կուսակցական պատկանելության համար 1895–1900 թթ. բանտարկված լինելն էր[4]:

1 Ս. Հովհաննիսյան. Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը (1900–1912 թթ.), Երևան, 2012, էջ 66:

2 Նույն տեղում, էջ 67:

3 Նույն տեղում, էջ 588:

4 Ղազարոս Աղայանը ձերբակալվել է 1895 թ. սեպտեմբերի 7-ին՝ հնչակյան կուսակցությանը պատկանելու մեղադրանքով, աքսորվել Նոր Նախիջևան, ապա՝ Ղրիմ:

1905 թ. Գ. Վանցյանը Թիֆլիսում հրատարակում է «Հայ հեղինակներ» (264 էջ) գիրքը, որն ունեցավ բարեփոխված և հարստացված թվով 5 վերահրատարակություն (II տպագրություն, Թիֆլիս, 1906, 320 էջ, III տպագրություն, Թիֆլիս, 1909, 382 էջ, IV տպագրություն, Թիֆլիս, 1910, 384 էջ, V տպագրություն, Թիֆլիս, 1913, 384 էջ, VI տպագրություն, Թիֆլիս, 1914, 384 էջ): Գրքի բարեփոխումներն ու հարստացումներն իրականացվել են մինչև III տպագրություն. սկսած IV տպագրությունից մինչ վերջին՝ VI տպագրություն, ներառյալ նաև III տպագրությունը, Գ. Վանցյանի մահից հետո՝ 1909–1914 թթ., իրականացրել է Գ. Վանցյանի այրին՝ Մ. Վանցյանը, հրատարակությունները հիմնականում վերատպվել են՝ չկրելով փոփոխություններ: III–VI տպագրություններում անփոփոխ բերված է հեղինակի առաջաբանը, որը գրվել է մահվան նախօրյակին՝ 1908 թ. հունվարին, Թիֆլիսում: Ինչպես նշում է «Հայ հեղինակների» առաջին հրատարակության առաջաբանում ինքը՝ Գ. Վանցյանը, իր «նպատակն է երկու կամ երեք ամփոփ հատորներում տալ մեր գրականութեան և լեզւի զարգացման պատմութիւնը, հեղինակների կենսագիրներով և նրանց լաւագոյն երկերից հանած նմուշներով՝ սկսած հնագոյն անցեալից մինչև նորագոյն ժամանակները»: Անհերքելի է, որ միջնակարգ դպրոցների համար նախատեսված այս գիրքը լույս աշխարհ էր եկել ժամանակի պահանջով: Հավելենք, որ «Հայ հեղինակներ»-ում տեղ գտած նշանավոր մի շարք հեղինակների գործերից առաջ, այդ նույն հեղինակների կյանքի ու գործունեության, գրական հայացքների և այլնի մասին ներկայացնող աշխատանքների հեղինակը հենց Գ. Վանցյանն է: Խ. Աբովյանի, Ռ. Պատկանյանի, Մ. Նալբանդյանի, Պ. Պռոշյանի, Րաֆֆու, Ղ. Աղայանի, Ղ. Ալիշանի կենսագրություններին շաղախված՝ կարելի է տեսնել վերջիններիս գրական գործերի մասին բավական խորքային դատողություններ ու եզրահանգումներ, որոնք ինքնին խոսում են Գ. Վանցյանի լայնախոհության և գիտական բարձր ճիրքերով օժտված լինելու մասին: «Հայ հեղինակներ»-ում ներկայացվել են նաև Գ. Վանցյանի ճամփորդական հուշագրությունները, որտեղ հեղինակը պատմում է եվրոպահայության որոշ հատվածների հետ իր հանդիպումների ու տպավորությունների մասին («Լեհաստանի հայերը», «Այց Լեմբերգի հայերին»), բոշաներին առնչվող ազգագրական հոդվածները և այլն: Բնականաբար, գրքի առաջին հրատարակության լույսընծայմանը հետևեց մամուլի արձագանքը՝ մի շարք գրախոսականներով, որոնցում մերթ ծավալուն վերլուծությունների միջո-

ցով դրվատվեց[1], մերթ քննադատվեց[2] Գ. Վանցյանի աշխատանքը:

1906 թ. Գ. Վանցյանը տպագրում է իր «Պատմական քերականութիւն արևելահայ լեզուի» քերականագիտական ընդարձակ աշխատությունը, որի առանձին հատվածներ, ինչպես արդեն նշեցինք, ժամանակին լույս էին տեսել մամուլում[3]: Գրքում հեղինակն անդրադառնում է մարդկային լեզվի ծագմանը, հնդեվրոպական լեզուներին, հայերենին (գրաբարյան, արևելահայ և արևմտահայ ճներին) առնչվող ամենատարբեր հարցերին, հայ քերականական մտքի ձևավորման վրա ազդեցություն գործած որոշ կրթօջախներին և այլն: Գրքի լույսընծայումը, անշուշտ, ժամանակի հայ գիտական և կրթամշակութային կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր: «Բազմավէպ» ամսագիրը գրքի հրատարակման առթիվ տպագրում է ընդարձակ գրախոսական, որն ավարտվում է հետևյալ պատկերավոր խոսքերով. «Գր. Վանցեանի հետ կը շրջինք ո՛չ միայն մերձաւոր անցեալին, այլ եւ խորագոյն հնութեան մեջ: Իր գիրքը կրթութիւն մ'է եւ զբօսանք. հաճոյական է ինչպես դալարագեղ դաշտի մը մէջ հնախօսական պեղում մը»[4]: Նույն ամսագիրը շուրջ երեք տարի անց գրում է. «Վանցեանի յիշա-

1 «Մուրճ», 1905, N 4, էջ 174–185: Գրախոսն այսպես է ավարտում իր ծավալուն գրախոսականը. «... Ծեշտում եմ, որ պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակները» գնահատելի եւ դասատուներին յանձնարարելի աշխատութիւն է: Թո՛ղ յօրինողի այս «առաջին փորձը» փորձեն ուսումնարանները եւ տեսնեն, թէ այս գիրքը ո՞րքան հարցասիրութիւն առաջացրեց աշակերտների մեջ դէպի հայ հեղինակներն ու նրանց երկերը» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 185): «Հայ հեղինակների» III տպագրությունը դրվատել է նաև «Հանդէս ամսօրեայ» հանդեսը (1909, թիւ 12, դեկտեմբեր, էջ 383): Գրքի մասին դրվատանքով են արտահայտվել նաև «Լումայ», «Աշխատանք», «Тифлисскій листок», «Новое Обозреніе» ամսագրերն ու թերթերը, որոնց նյութերը զետեղված են «Գրպանի ուղղագրութիւն» գրքույկի «բ» և «գ» հրատարակություններում («Тифлисскій листок»-ի գրախոսականը նույնությամբ զետեղված է նաև Գ. Վանցյանի «Հայոց պատմության» երկրորդ և երրորդ հրատարակությունների հավելվածում, «Լումայի» և «Աշխատանքի» նյութերը՝ «Դպրոցական քերականութիւն» գրքի երկրորդ, բարեփոխված տպագրության (առանց թվականի) հավելվածում):

2 «Բազմավէպ», 1905, մայիս, թիւ 5, էջ 233–238:

3 Թվարկենք լեզվաբանությանն առնչվող հիմնական հոդվածները. «Հայերէնի նւագայնութիւնը [կարդացւած Բերլինի հայ ուսանողական ժողովում 1896-ին և Հայդելբերգի հայ ուսանողական համագումարում 1897 թ. ապրիլի 10-ին» («Մուրճ», 1897, N 6, էջ 829–847)], «Հայերէն դերանունների սեռը [(Նւէր «Մուրճ»-ի տասնամեակին), («Մուրճ», 1898, N 10, էջ 1507–1514: Հոդվածը քննադատվել է մամուլում. տե՛ս «Լեզուի մի համեստ դաս», «Արարատ», 1899, N 1, էջ 40–42)], «Հայերէնը մշակելու նիւթեր [(Կարդացած Բերլինի հայ ուսանողական ժողովում. 1897)» («Մուրճ», 1899, N 2–3, էջ 278–281)], «Նա և այն» դերանունների կիրառութիւնը» («Մուրճ», 1899, N 4–5, էջ 436–438), «Նիւթեր հայերէնի մշակութեան համար» («Մուրճ», 1899, N 6, էջ 614–618), «Հնչմունք եւ գիր» («Մուրճ», 1899, N 11–12, էջ 1424–1430):

4 «Բազմավէպ», 1907, յունիս, թիւ 6, էջ 273–276 (գրախոսականը, որպես հավելված,

տակը կապուած պիտի մնայ այսուհետեւ իր Պատմական քերականութեան հետ. ուրեմն մահարձանի չի կարօտիր»[1]:

1906 թ., «Պատմական քերականութիւն արեւելահայ լեզուի» գրքի տպագրությանը զուգահեռ, Ալեքսանդրապոլի «Շիրակ» տպարանում լույս է տեսնում Գ. Վանցյանի «Դպրոցական քերականութիւնը»: 52 էջանոց այս գրքույկը նախատեսված էր պետական և ծխական դպրոցների համար և կարևոր տեղեկություններ էր հաղորդում հայերենի քերականության մասին: Գրքույկն ունեցավ երկրորդ՝ բարեփոխված և հարստացված տպագրություն, որը, սակայն, անթվակիր է: Դրանում զետեղված որոշ նյութերի թվագրումից և առաջաբանից կարելի է եզրակացնել, որ այն տպագրվել է հեղինակի մահվան նախօրյակին՝ 1907 թ. վերջին կամ 1908 թ. սկզբին:

1906 թ. լույս է տեսնում Գ. Վանցյանի «Գրպանի ուղղագրութիւն» գրքույկը: Հեղինակը առաջաբանում գրում էր, որ իր նորաստեղծ գրքույկն «... ամեն մի աշակերտ պէտք է ձեռին ունենայ սխալներից խուսափելու, և ուղղագրութեանը շարունակ ընտելանալու» համար: Այն կարճ ժամանակ անց ունեցավ երկրորդ, բարեփոխված հրատարակություն (գրքույկի վրա բացակայում է հրատարակման թվականը): Մինչ իր մահը՝ 1908 թվականը, Գ. Վանցյանը պատրաստում է գրքույկի երրորդ՝ կրկին բարեփոխված տարբերակը, որը հետմահու 1914 թ. հրատարակում է կինը: Գրքույկը ծավալուն գրախոսականով ցովաբանում է «Մշակը»[2], իսկ Գ. Գասպարյանն իր «Հայ բառարանագրության պատմություն» աշխատության մեջ նշում է հետևյալը. «Հայերեն աշխարհաբար գրական լեզվի ուղղագրական առաջին բառարանը «Գրպանի ուղղագրությունը» կազմել է Գրիգոր Վանցյանը: «Գրպանի ուղղագրությունը» սահմանափակ բառաքանակով աշխատություն է՝ բաժանված 4 հիմնական մասի, առանձին-առանձին տրված է Է, Օ, Յ և Ռ տառերի ուղղագրությունը: Յուրաքանչյուր բաժնից առաջ տրված է համառոտ կանոն՝ բնորոշում, և

կրճատումներով ներառված է նաև Գ. Վանցյանի «Հայոց պատմութիւն: Ծխական դպրոցների համար: Պատկերազարդ» գրքի երկրորդ և երրորդ հրատարակություններում): «Պատմական քերականութիւն արեւելահայ լեզուի» գրքի մասին մատենախոսական կարճ ակնարկով է հանդես գալիս նաև «Մուրճը» [(տե՛ս «Մուրճ», 1906, N 9, էջ 156–157: Մատենախոսականը զետեղված է նաև Գ. Վանցյանի «Դպրոցական քերականութիւն» գրքի երկրորդ, բարեփոխված տպագրության (առանց թվականի) հավելվածում, նաև «Գրպանի ուղղագրութիւն» գրքույկի «բ» հրատարակության (առանց թվականի) հավելվածում)]:

1 «Բազմավէպ», 1910, թիւ 1, յունուար, էջ 38:

2 «Մշակ», 1906, 193: Գրախոսականից մի փոքրիկ հատված ներառված է Գ. Վանցյանի «Դպրոցական քերականութիւն» գրքի երկրորդ, բարեփոխված տպագրութան (առանց թվականի) հավելվածում:

ապա Է-ով գրվող բառեր՝ ալէխառն, ալէկոծ, աղէտ–178 բառ, օ-ով գրվող բառեր՝ ակօս, աղօթք, աղօթասեր, աղօնք– 186 բառ, Յ-ով գրվող բառեր՝ յագենալ, յագուրդ, յախճապակի, յախուռն– 107 բառ, Ռ-ով գրվող բառեր՝ ագռավ, աթոռ, աթոռակալ, ախոռ, ականակուռ, ամառ – 230 բառ, ընդամենը՝ 701 բառ: † Գ. Վանցյանի «Գրպանի ուղղագրությունը» լավ ընդունելություն գտավ և ունեցավ մի քանի հրատարակություն»[1]: Այսուհանդերձ, ինչպես ժամանակի յուրաքանչյուր նորույթ, Գ. Վանցյանի «Գրպանի ուղղագրութիւնը» ևս զերծ չմնաց քննադատությունից[2]:

1906 թ. Թիֆլիսի հայկական դպրոցների աշակերտությունը ստանում է նոր նվեր. լույս է տեսնում Գ. Վանցյանի «Հայոց պատմութիւն: Ծխական դպրոցների համար: Պատկերազարդ» գիրքը (80 էջ), որտեղ հայոց պատմությունը ներկայացվում է հայ ժողովրդի ծագումից՝ Հայկ Նահապետից մինչև Բագրատունյաց թագավորության անկումը՝ Գագիկ Բ (1045 թ.) և սելջուկյան արշավանքները Հայաստան: Ձեռնարկի Բ տպագրությունը, որը կազմված էր երկու մասից, տեղի է ունենում 1908 թ. («Հայոց պատմութիւն (Ծխական դպրոցների համար), Բ տպագրութիւն: Պատկերազարդ», 152 էջ), որտեղ արդեն հեղինակն ամբողջացնում է հայոց պատմությունը՝ ներկայացնելով հայոց ծագումնաբանությունից մինչ իր ապրած ժամանակահատվածը՝ 1900-ական թվականների սկզբների կովկասյան անցքերը: «Հայոց պատմության» առաջին հրատարակությունը Բ տպագրության առաջին մասն է, իսկ երկրորդ մասը ներառում է Կիլիկյան թագավորության ստեղծումից մինչ 1905 թ. իրադարձությունները: Ամենավերջում հեղինակը զետեղել է «Հայոց թիւը և պարապմունքը ներկայում» փոքրիկ հատվածը, որտեղ կարևոր հաշվումներ է անում ամբողջ աշխարհում սփռված հայության թվակազմի վերաբերյալ՝ եզրակացնելով, որ 1900-ական թվականների սկզբներին երկրագնդի վրա ապրող հայության թիվը կազմում է մոտ 3 միլիոն: «Հայոց պատմության» Բ տպագրությունը հեղինակի կինը Թիֆլիսում նույնությամբ վերահրատարակում է 1909 (երրորդ տպագրություն, 143 էջ) և 1912 (չորրորդ տպագրություն, 142 էջ) թվականներին: Բոլոր հրատարակություններում նույնությամբ բերված է հեղինակի պատգամը. «Դուք, սիրելի աշակերտներ, որ սովորում էք Եգիպտոսի, Բաբելոնի, Ասորեստանի, Մարաստանի, Հրէաների, Պարսից և այլ բազմաթիւ ազգերի պատմութիւնները, շատ անգամ դիմել էք ինձ հարցերով.– վարժապետ, ինչո՞ւ չենք սովորում հայոց պատմութիւն,

1 Գ. Գասպարյան. Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968, էջ 464:

2 «Զարկ», 1906, N 5, էջ 75-76, N 6, էջ 89:

ե՞րբ պիտի սովորենք մեր սեփական պատմութիւնը: – Ակամայ լռութիւնից յետոյ, այս գիրքն է ահա, որ պիտի պատասխանէ ձեր հարցերին, ուր համառօտ ու կարճ, պիտի գտնէք Ձեր Նախնեաց գործերի պատմութիւնը»: Գ. Վանցյանը «Հայոց պատմութիւնը» շարադրել է հայրենասիրական բարձր ոգով, ուր ոսկեղենիկ հայերենի, հայ ճարտարապետության և նախնյաց մեծագործությունների թվարկման միջոցով ձգտել է ազգային հպարտություն սերմանել պետականազուրկ վիճակում ապրող իր աշակերտների շրջանում՝ վառ պահելով նրանց հոգում ազգային զարթոնքի և պետականություն ունենալու հույսերը: «Սիրենք ու սովորինք, մեր ազգի պատմութիւնը, սիրելի մանուկնե՛ր...»՝ ահա հեղինակի բարձրագոչ հորդորը: «Հայոց պատմութիւնը» ևս արժանացավ քննադատության. գրախոսություն, որն ավելի շատ նման էր չարախոսության[1]:

1907 թ. Գ. Վանցյանը կազմում և Թիֆլիսում լույս է ընծայում «Հայլեզու: Պատկերազարդ այբենարանը» (64 էջ): Ձեռնարկը կազմված է երկու մասից. Ա մասը կազմում է բուն Այբբենարանը, Բ մասը՝ «Ընթերցարանը», որտեղ զետեղված են մի շարք մանկական կարճառոտ պատմվածքներ, բանաստեղծություններ, առածներ, շուտասելուկներ, հանելուկներ, մայրերին, տարվա եղանակներին, տարբեր կենդանիներին նվիրված այլևայլ նյութեր: Բնության, առարկաների, զանազան կենդանիների պատկերներով հարուստ այս Այբբենարանը Գ. Վանցյանի՝ տվյալ ժամանակի հայ կրթական կյանքում ունեցած մեծագույն ավանդն էր:

Հայ ականավոր գիտնական, կովկասագետ, հայագետ Արտաշես Աբեղյանն իր գործերից մեկում, նպատակ ունենալով չեզոքացնել 1930-ական թվականներին եվրոպական երկրներում ապրող հայության շուրջ գերմանական ուժերի կողմից ստեղծված վտանգը, գերմանացի այլ գիտնականների գործերի շարքում հիմնավորում է հայ ազգի հնդեվրոպական կամ արիական ծագումը՝ մեջբերումներ կատարելով նաև Գ. Վանցյանից[2]: Մեկ այլ մտավորական, արվեստի խոշորագույն գործիչ, նկարիչ Եղիշե Թադևոսյանը 1935 թ. գրի առած իր հուշերում նկարագրում է Թիֆլիսի Հայոց առաջնորդարանում կայացած խորհրդակցությունը, հանդիպմանը ներկա ժամանակի խոշոր մտավորականների՝ Աբգար Հովհաննիսյանի, Շիրվանզադեի, Ղ. Աղայանի, Պ. Պռոշյանի և Հովհ. Թումանյանի կողքին հիշատակում է նաև Գ. Վանցյանին: Հավելենք, որ խորհրդակցությունը

1 «Երկիր», 1906, N 40:

2 Ա. Աբեղյան. Հյուսիսային տիպերը Հայաստանում (Հայկականություն, արիականություն), Երևան, 2001, էջ 30-38:

տեղի է ունեցել 1904 թ. Վիրահայոց թեմի ժամանակավոր առաջնորդ Գարեգին Հովսեփյանի հրավերով և նվիրված է եղել հայ մշակութային ու հասարակական որոշ խնդիրների քննարկմանը[1]: Գ. Վանցյանի աշխատանքներն իրենց գործերում հիշատակել են նաևականավոր լեզվաբաններ, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Գուրգեն Սևակը[2], Գևորգ Ջահուկյանը[3], պ. գ. դ. Էդուարդ Դանիելյանը[4] և այլք:

Գ. Վանցյանը, ելնելով իր լեզվաբանական հետազոտություններից և լատինական մի շարք լեզուների համեմատական քննությունից, ժամանակին հանդես է եկել նաև հայերենի մեջ քերականական որոշ ճշգրտումներ մտցնելու առաջարկներով: Դրանցից մեկը, օրինակ, վերաբերում է հայերենի դերանվանաձևերի մեջ սեռի կիրառման հարցին: Բերելով մի շարք լեզուների օրինակներ և տալով հիմնավորումներ՝ Վանցյանն առաջարկում է վերստին կիրառության մեջ մտցնել «նե» (բնագրում՝ «նէ») ձևը[5]՝ որպես «նա» դերանվան իգական ձև: Նա նշում է, որ այդ դերանվան իգական նման ձևի կարիքը շատ վաղուց է նկատվել, և ելնելով այդ հանգամանքից՝ այն գործածել են Ս. Մալխասյանը և Մ. Աբեղյանը. «... Մի դերանուն, որ հնարելի էր դեռ Դաւիթ անյաղթը Ե. դարում, կազմելով նէ, նէրա, ինէրանէ և այլն... Դրա շնորհիւ է, որ Դուրեանի պէս բանաստեղծն իր գլուխ գործոցի մէջ երգում է+ «թոյլ տուր, որ միշտ ըզնէ երազեմ»»[6]: Նկատենք, որ մեր օրերում նե դերանունը՝ որպես հատուկ անուն, դանդաղորեն տարածում է գտնում աղջիկների շրջանում[7]:

Ավարտելով մեր խոսքը մեծանուն ուսուցիչ, գրականագետ ու լեզվաբան Գ. Վանցյանի մասին՝ ասենք, որ 1908 թ. մայիսի 5-ին նա ինքնասպան է լինում: Ինքնասպանությունից առաջ թողած նամակում

1 Թումանյան. Արվեստի մասին, Երևան, 1969, էջ 206:

2 Գ. Սևակ. Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955, էջ 67, 354:

3 Գ. Բ. Ջահուկյան. Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը (համառոտ ուրվագիծ), Երևան, 1969, էջ 279:

4 Է. Դանիելյան. Շուշիի տեղը հայ տպագրական գործի մեջ.– Հայկական տպագրությունը դարերի միջով (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2014, էջ 88:

5 Գ. Վանցյան. Պատմական քերականութիւն արեւլահայ լեզուի, Թիֆլիս, 1906, էջ 235, 240:

6 Նույն տեղում, էջ 235: Խոսքը «Տրտունջք» բանաստեղծության մեկ տողի մասին է:

7 Հարցախույզով պարզեցինք, որ «նե» իգական դերանունը որպես հատուկ անվանում գործածելիս մարդիկ գլխավորապես հիմնվել են Պ. Դուրյանի գործերի մեջ իգական սեռի համար գործածվող նե (նա) դերանվան և հատկապես նրա «Նե» վերնագրով բանաստեղծության վրա: Իրականում, ինչպես նկատում է Գ. Վանցյանը, այս դերանունը հիշատակվում է դեռ V դարից (Դավիթ Անհաղթ) և հասնում մինչ XIX–XX դարեր (Պ. Դուրյան, Ս. Մալխասյան, Մ. Աբեղյան, Գ. Վանցյան և այլք):

Գ. Վանցյանը խնդրում է իր մահվան համար ոչ մեկին չմեղադրել[1]: Յուղարկավորությունը տեղի է ունենում մայիսի 9-ին, աճյունն ամփոփվում է Թիֆլիսի Խոջիվանքի գերեզմանատանը:

Անխոս, Գ. Վանցյանի մահով հայ դպրոցը կորցնում է իր մեծագույն նվիրյալին, կրթական կյանքի ամենաառաջադեմ կազմակերպչին, լուսավորության բնագավառի կարկառուն գործչին: «Հանդէս ամսօրեայում» զետեղված նրա մահախոսականում կարդում ենք. «Այս կորովի ոյժը պարտուած կեանքի դառնութեան անյայտ հոսանք է մը, Մայիս 5-ին իւր և կեանքի մէջ եղած յարաբերությունը կը խզէ 40 տարեկան (ըստ երևույթին պետք է լինի՝ 38 տարեկան – Վ. Ս.) հասուն հասակին մէջ:

Գ. Վանցեան ազգային կրթուած դէմքերէն էր. Ներսիսեան վարժարանը աւարտելով յաջողած էր եւրոպա իւր ուսումը կատարելագործելու անցնիլ, ուսկից դառնալով՝ Տփղիսի առեւտրական դպրոցի մէջ հայերէն լեզուի դասատուութիւն կ'ընէր: Հայ ուսուցչութեան յառաջադիմութեան բարեխիղճ մարդիկներէն էր, որուն կորուստը նոր կազմակերպիլ սկսած միութեան զգալի վնաս մըն էր:

Գ. Վանցեան հայ գրականութեան մէջ ալ ձեռնհաս ոյժ մըն էր+»[2]:

Գ. Վանցյանի ինքնասպանության հանգամանքները մինչ օրս անհայտ են: Եղած վարկածները (Գ. Վանցյանի գաղափարական հայացքները[3], ցարական ռեժիմը, անձնական կամ ընտանեկան հարաբերությունները և այլն), որոնց պատճառով նա կարող էր գնալ նման ծայրահեղ քայլի, ավելի շատ ենթադրություններ են. դրանցից որևէ մեկի վրա դժվար է կենտրոնանալ:

***

Գ. Վանցյանի և նրան առնչվող գործերն առանձին բաժիններում և ենթաբաժիններում դասավորված են ըստ հրատարակությունների

1 Ցոլակ Խանզադյանին ուղղված նամակում Վահան Տերյանը հայտնում է. «Երեկ ինքնասպանություն է գործել Գրիգոր Վանցյանը» (Վ. Տերյան. Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1963, էջ 208, հմմտ.՝ Վ. Տերյան. Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1975, էջ 258): Գ. Վանցյանի ինքնասպան լինելու բոթը տեղ է գտել նաև «Մշակում». «Սրտի կսկիծով մի անսպասելի և ցավալի լուր ենք հաղորդում: Մայիսի լույս 5-ի գիշերը ինքնասպանություն գործեց գրագետ և Թիֆլիսի առևտրական դպրոցի ուսուցիչ Գրիգոր Վանցյանը: Հանգուցյալը մի նամակ է թողել, որով խնդրում է ոչ ոքի չմեղադրել» («Մշակ», 1908, 97): Տե՛ս նաև «Արարատ», 1908, մայիս-հունիս, N Ե.-Զ., էջ 600:

2 «Հանդէս ամսօրեայ», 1908, թիւ 7, էջ 224:

3 «Հայկական սովետական հանրագիտարանը», տալով Գ. Վանցյանի կարճառոտ կենսագրականը, հայտնում է, որ նա «գաղափարապես հակված է եղել դեպի դեմոկրատիզմն ու մարքսիզմը» (հ. 11, Երևան, 1985, էջ 279):

ժամանակագրության: Լեզվաբանությանն առնչվող մի քանի հոդվածները, որոնք հիշատակեցինք վերևում (էջ 20, 3-րդ հղում), չենք զետեղել՝ նաև նկատի ունենալով, որ դրանք հիմնականում ներառված են նախորդ (ակադեմիական) ժողովածուում տեղ գտած «Պատմական քերականութիւն արեւելահայ լեզուի» գրքում:

Ժողովածուի առաջին բաժինը ներառում է Գ. Վանցյանի՝ մամուլում հրատարակված աշխատանքները՝ հոդվածներ, գրախոսականներ, ակնարկներ, նամակներ, թարգմանություններ և այլն:

Ընտրանու երկրորդ բաժնում առաջին անգամ հրապարակվել է Հայաստանի ազգային արխիվի 53-րդ ֆոնդում պահպանվող թիվ 1671 գործը, որտեղ 6 առանձին թղթերում ներկայացված է Խաչատուր Վանցյանի կողմից որդու՝ Գրիգոր Վանցյանի ծննդյան և մկրտության վկայական ստանալու ողջ գործընթացը, որը տևել է 1885 թ. աշնանից մինչ 1886 թ. գարունը: Բաժնում նաև զետեղված են կենսագրական բնույթի փոքրիկ տեղեկությունները, որոնք հիմնականում սփռված են զանազան հանրագիտարաններում, իսկ մեկ ակնարկ էլ տեղ է գտել «Բազմավէպ» հանդեսում: Բաժինը պարունակում է Գր. Վանցյանի գրքերի և այլ գիտական հրապարակումների վերաբերյալ հեղինակի առանձին գրքերում, ժամանակի մամուլում, հանդեսներում և առանձին հատորներում տպագրված մատենախոսությունները {«Հանդէս Ամսօրեայ», «Արարատ» (Ս. Էջմիածին), «Բազմավէպ», «Մուրճ», «Երկիր» (Թիֆլիս), «Յոյս» (Թիֆլիս), «Մշակ», «Նոր-Դար» (Թիֆլիս), «Ջարկ» (Թիֆլիս), Երկերի ժողովածու, հատոր I, II (Երևան)}: Հաջորդիվ ներկայացված է հայագետի կյանքին ու գործունեությանն առնչվող երկու նյութ: Բաժնի վերջում զետեղված են Գր. Վանցյանի ինքնասպանության առիթով մամուլում տեղ գտած ցավակցական ակնարկները, որոնք, սակայն, տեղեկություններ չեն հաղորդում հայագետի մահվան պատճառների մասին:

Ընտրանու մեկ բաժին (երրորդը) ամբողջովին նվիրված է Գր. Վանցյանի և Հովհ. Թումանյանի փոխհարաբերություններին: Այնտեղ տեղ են գտել Գր. Վանցյանի՝ մեծանուն բանաստեղծին ուղղված թվով 19 նամակները: Տարբեր պատճառներով, ցավոք, Հովհ. Թումանյանի՝ Գր. Վանցյանին ուղղված ոչ մի նամակ չի պահպանվել, կամ դրանց գտնվելու վայրերը մեզ հայտնի չեն:

Հովհ. Թումանյանի շատ ստեղծագործություններ սերտորեն առնչվում են մեծ բանաստեղծի և Գր. Վանցյանի փոխհարաբերություններին: Այսպես՝ Հովհ. Թումանյանը 1902 թ. Աբասթուման առողջարանում

իր հռչակավոր «Փարվանա» բալլադն ստեղծելիս հենվել է Ջավախքում տարածված համանուն լեգենդի վրա, որի մասին առաջին տեղեկությունները մեծ բանաստեղծին հաղորդել է Գր. Վանցյանը: Այդ մասին Հովհ. Թումանյանը գրառումներ է թողել նաև իր ծոցատետրում[1]: Բանաստեղծի և Գր. Վանցյանի ներսիսյանական և հետագա տարիների ջերմ հարաբերությունների խոսուն վկաներն են նաև «Աղոթք» (1887 թ.) և «Կանչ» (1891 թ.) բանաստեղծությունները: Այս երեք գործերը՝ իրենց տարբերակներով, ներածական հոդվածներով ու ծանոթագրություններով, նպատակահարմար համարեցինք զետեղել սույն բաժնի վերջում[2]:

Սույն ընտրանիում ևս բոլոր գործերը վերահրատարակվում են բնագրերին հարազատ. որևէ միջամտություն կատարված չէ: Մամուլից վերցված գործերի պարագայում, որոնցում ևս միջամտություններ չեն կատարվել, աղբյուրը, հրատարակման վայրն ու թվականը զետեղված են նյութի վերջում: Եթե նյութը ծանոթագրված է մեր կողմից, ապա այդ մասին հատուկ նշված է «ծանոթություն կազմողի» ձևով, մնացյալ բոլոր դեպքերում ծանոթագրությունները կա՛մ հեղինակներինն են, կա՛մ համապատասխան ժողովածուների ու հատորների խմբագիրներինը: Ելնելով անհրաժեշտությունից՝ մի քանի նյութերի ծանոթագրություններում կատարվել են ինչ-ինչ հավելումներ (օրինակ՝ մեկնվել են որոշ համառոտագրություններ և այլն), կրճատումներ կամ տեխնիկական բնույթի այլ միջամտություններ: Մեծաթիվ համառոտագրություններ պարունակող նյութերի վերջում տրվում են դրանց բացատրությունները:

Ընտրանու վերջնամասում խորհրդանշական ձևով զետեղել ենք Գ. Վանցյանի բոլոր գրքերի (ներառյալ բոլոր վերահրատարակումները), ինչպես նաև մեծանուն հայագետի մասին կամ նրա գործերը պարունակող զանազան հանդեսների և հրատարակությունների շապիկների ու տիտղոսաթերթերի լուսանկարները և Գր. Վանցյանի՝ Հովհ. Թումանյանին ուղղված ձեռագիր նամակների լուսապատճենները:

* * *

Հուսով ենք, որ այսուհետ հատկապես ջավախահայ նորօրյա սերունդն առավել մոտիկից կծանոթանա իր լեռնաշխարհի մեծերից մեկի՝

1 Տե՛ս Ծոցատետր N 8 (3), «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հ. 5, Երևան, 1998, էջ 251-255, 396:

2 «Աղոթք», «Կանչ», «Փարվանա» ստեղծագործություններն ու հարակից նյութերն արտատպվում են Հովհ. Թումանյանի Երկերի լիակատար ժողովածուի (1988-1999 թթ.) համապատասխան հատորներից:

Գ. Վանցյանի կյանքին և ստեղծագործական շառաչուն գործունեությանը, մի լայնահուն ընթացք, որը, ցավոք, ընդհատվեց անժամանակ մահով:

Դեռ 1910 թ. Գրիգոր Վանցյանի՝ «Բազմավէպում» լույս տեսած կարճառոտ կենսագրականի ավարտին հեղինակ Հ. Չրաքյանը գրում է. «Վանցեանի յիշատակը կապուած պիտի մնայ այսուհետեւ իր «Պատմական քերականութեան» հետ. ուրեմն մահարձանի չի կարօտիր»[1]: Ցավոք, «Բազմավէպի» հեղինակի այս հաստատումն ուղիղ իմաստով իրականություն դարձավ. Թիֆլիսի Խոջիվանքի գերեզմանատան՝ տարբեր տարիների ավերումով բնաջնջվեց նաև Գրիգոր Վանցյանի գերեզմանը, և այսօր նա մահարձան չունի: Այդուհանդերձ, 1994 թվականից հայրենի Ջավախքի Բեժանո (Ճանճղա) գյուղի դպրոցը կրում է իր արժանավոր զավակ Գրիգոր Վանցյանի անունը: Սույն ձեռնարկը թող դառնա հերթական այն պատվանդանը, որի վրա որպես մահարձան հավերժանալու է Վանցյանների նշանավոր գերդաստանի ներկայացուցիչներից մեկի՝ Գրիգոր Վանցյանի անմահ անունը:

Ջավախքի Բեժանո գյուղից սերված Վանցյանների տոհմածյուղի անվանի մարդկանց թիվը եզակի չէ. և՛ Ջավախքում, և՛ ՀՀ-ում, և՛ նախկին միութենական մի շարք հանրապետություններում հայտնի են ավիատոր-օդաչուներ, գիտնականներ, ժողովրդական տնտեսության, արտադրության և այլ ոլորտների անվանի ներկայացուցիչներ, որոնք կրում են Վանցյանների տոհմի փառահեղ ազգանունը:

Վահե ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու
15 հունվարի, 2020 թ.
ք. Երևան

1 «Բազմավէպ», 1910, թիւ1,յունուար, էջ 38:

ГРИГОР ВАНЦЯН
ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ

ВАЭ САРКИСЯН

Известный в свое время лингвист, литературный критик, учитель армянского языка и истории Григор Ванцян (1870 г., Ахалкалакский уезд, село Бежано – 1908 г., Тифлис, кладбище Ходживанк) учился в школе Нерсисян. В годы учебы у него сложились близкие отношения с великим поэтом Ов. Туманяном, которые продолжились в последующие годы. Г. Ванцян учительствовал в Джавахке, учился в Берлине, преподавал в Торговой школе Тифлиса. Он оставил богатое научно-лингвистическое, критическое, переводческое и публицистическое наследие.

GRIGOR VANTSYAN
LIFE AND CREATIVE DEVELOPMENT
(1870-1908)

VAHE SARKISYAN

The article is devoted to the investigation of the life and creative development of Grigor Vantsyan (1870, Akhalkalaki province, village Bezhano – 1908, Tiflis, Khojivanq Armenian Pantheon): an outstanding linguist, literary critic, teacher of the Armenian language and history. The article elucidates Grigor Vantsyan’s young years at Nersisyan School in Tiflis, as well as the intimate relationships between the linguist and distinguished poet Hovhannes Tumanyan. The author has also presented details about the teaching years of Gr. Vantsyan in his native Javakhk and at Tiflis Commercial school, the student years in Berlin. In the research chronologically is presented Gr. Vantsyan’s scientific-linguistic, literary, critical, translation and publicistic entire heritage, created during his short life.

ԲԱԺԻՆ I

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ՄԵՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ամեն մի անհատի, հասարակութեան և թէ հիմնարկութեան բարեկեցութիւնը պայմանաւորւում է նորա տնտեսական ապահովութեան չափով,- ուր չկայ տնտեսական ապահովութիւն, այնտեղ չի կարող լինել և յարատև, կանոնաւոր և օգտաւէտ գործունէութիւն. մասնաւոր անհատների եռանդն ու գործունէութիւնը, որով բարձրանում է մի հիմնարկութեան անունը, դադարելուց յետոյ՝ ընկնում է և հիմնարկութիւնը, եթէ նա նիւթական միջոց չունի մշտապէս իւր մէջ պահելու այնպիսի ոյժեր, որոնք միշտ բարձր կարողանային պահել հիմնարկութեան անունը:- Այս տեսակէտից նայելով, մեր ուսումնարանների ամենախոշոր պակասութիւններից մինը պէտք է համարել նոցա տնտեսական անապահովութիւնը - աղքատութիւնը. նոքա ըստ մեծի մասին զուրկ են եկամուտի կանոնաւոր աղբիւրներից: Ուսումնարանների հետ անխզելի տնտեսական և բարոյական կապերով կապւած են ուսուցիչները, ուստի ուսումնարանի այս կամ այն դրութիւնը ազդում է նաև ուսուցիչների վերայ անմիջապէս: Անապահով ուսումնարանի ուսուցիչը շատ քիչ ռոճիկ է ստանում և այն էլ ամիսներ սպասելուց յետոյ. այդպիսի դէպքեր չեն կարող պատահել ապահոված ուսումնարաններում և եղածներն էլ պէտք է անհատական կամայականութեան վերագրել: Այսպէս ուրեմն, ապահովելով ուսումնարանը - կը նշանակէ ապահովել ուսուցչին - իսկ ուսուցչին ապահովելով, մենք կապահովենք մեր սերնդի դաստիարակութեան գործը, պահանջելով, որ նա նւիրւի իւր կոչմանը, թողնելով մեզ հոգալ նորա նիւթական պահանջները կանոնաւոր և մարդավարի վարձատրութիւնով:

Մեր ուսումնարանական գործը գեղեցիկ հիմունք ունի, նա կառավարւում է (մանաւանդ առաջ) ժողովրդի ընտրեալների ձեռքով. այդ ընտրեալները, հոգաբարձուները, յանձնառու են լինում հոգալ ուսումնարանի տնտեսական կարիքները:

Բայց հոգո՞ւմ են այդ կարիքները - ի հարկէ ո՛չ:

Բացառութիւնների մասին չէ՛ մեր խօսքը:

Մեր ուսումնարանների հէնց հիմքը խախուտ է, յուսալ թէ հոգաբարձութիւնը կը հոգայ ուսումնարանի նիւթականը, կը նշանակէ ամրոց կառուցանել օդում. դա ցոյց է տւել մեզ տարիների փորձը:

Եւ շատ բնական է: Մեր հասարակութիւնը դեռ այնքան ստոր

աստիճանի վերայ է կանգնած, նա դեռ այնքան տհաս է, որ բացի բացառիկ անձնաւորութիւններից, հասարակական խնդիրները անձնականից վեր դասող, հասարակութեան ցաւերով հետաքրքրուող անձնաւորութիւններ մշտապէս դեռ ևս չի կարող տալ. դա նորա ուժերից վեր է: Մենք գանգատւում ենք, որ առհասարակ չունենք լաւ հոգաբարձուներ, բայց մոռանում ենք, որ լաւ հոգաբարձու կարող է տալ միայն լաւ հասարակութիւնը: Մենք ունենք ժողովուրդ, ունենք ամբոխ, խուժան - ինչ ուզում էք անւանեցէ՛ք, բայց հասարակութիւն, այդ բառի լայն մտքով, մենք դեռ ևս չունենք:

Բարեխիղճ հոգաբարձու կունենանք այն ժամանակ, երբ կունենանք լաւ և կրթւած հասարակութիւն.- դա ժամանակի և քաղաքակրթութեան է կարօտ: Այսպիսով մեր ծխական ուսումնարանները ի դէմս հոգաբարձութեան (նոյն և ժողովրդի) կորցնում են մի զօրեղ գործօն-ֆակտոր, որ կարող էր նորա նիւթականի հայթայթողներից ամենահիմնաւորը դառնալ:

Սորանով մենք չենք ուզում ասել, թէ դէմ ենք հոգաբարձութեան. ընդհակառակը մենք յարգում ենք սկզբունքով նորա գոյութիւնը. որպէս ժողովրդի իրաւունքի ներկայացուցիչ՝ նա անհրաժեշտ է. սակայն նա համապատասխան չլինելով իւր կոչմանը, պէտք է ուսումնարանների ապահովութեան մասին մտածէ նաև մի այլ մարմին - Ուսումնարանական մասնաժողովը: Նա պիտի ունենայ մի դրամագլուխ, մի հիմնական ֆոնդ, որով նպաստ հասցնել կարողանայ աղքատ ուսումնարաններին և բոլոր ուսումնարանների նիւթականը մի ընդհանուր հաւասար բիւջէտով պահպանէ: Թէ ի՞նչպէս կարելի է կազմել այդ ֆոնդը, մենք մատնանիշ կանենք հետևեալ աղբիւրները:

Ա. Էջմիածինը եկամուտի աղբիւրներ շատ ունի, թէև նոքա բոլորը անկանոն և անարդիւն են մնում:

Այդ աղբիւրներից մինը սակայն շատ կանոնաւոր է և ապահով. դա պսակներից առնւող «աթոռահաս» կոչւող տուրքն է: Թէ ո՞ւր է ծախսւում այդ արդիւնքը, հաստատ չգիտենք (կարծեմ կոնսիստորի ծառայողներին է տրւում), սակայն չենք կարծում, թէ դա աւելի կարևոր տեղ ծախսւէր, քան ուսումնարանները: Մեր ցանկութիւնն է այդ մշտատև, ժողովրդի աճելութեան հետ աճող տուրքը յատկացրած տեսնել մեր ուսումնարանների նիւթական ապահովութեանը: Եւ ի՜նչ գեղեցիկ գաղափար. ամեն մի անհատ պարտաւոր է լինում իւր ամուսնութեան օրից մի չնչին տուրք վճարել իւր ապագայ որդոց ուսման համար: Այդպիսով՝ օրինակ միայն Ախալքալաքի վիճակը ուսումնարանական ֆոնդին կը տայ 2000 ռուբլի (տարեկան 400

պսակ միջին հաշւով ամեն մինը 5 ռուբլի):

Բ. Կանոնաւոր եկամուտի մի երկրորդ, բայց ոչ այնքան դիւրին ձեռք բերելի, միջոց պէտք է համարել մեր եկեղեցական գումարները: Եկեղեցիների ամենամեծ մասը սեպհական դրամ ունի, որ երբեմն տասնեակ հազարների է հասնում. դժբախտաբար այդ փողերի ամենափոքր մասը միայն ապահով տեղ է. մեծ մասը կորստի է մատնւում: Եթէ հնարաւոր լինէր այդ փողերը հաւաքել և մի հիմնական դրամագլուխ կազմել, դա անտարակոյս, մեր ուսումնարանների ապահովութեան հիմքը կը դառնար: Էջմիածինը, սակայն, եթէ ո՛չ դրամագլուխը, գէթ այդ դրամների %-ի մի մասը կանոնաւորապէս միշտ կարող է պահանջել յօգուտ ֆոնդի մանաւանդ այն եկեղեցիներից, որոնք ոչ մի ուսումնարանի չեն նպաստում: Ախալքալաքի վիճակի եկեղեցիները միայն 35000 ռ. ունին (դա պաշտօնականն է, որ երևի իսկականից շատ քիչ է): Եթէ այդ փողերից առնւի տարեկան միայն 3 %, կանէ 1050 ռուբլի:

Գ. Երրորդ աղբիւրը պէտք է համարել մոմավաճառութիւնը, որի արդիւնքը թէև վաղուց, Ներսէս Ե-ի ժամանակից, յատկացրած է ուսումնարաններին, բայց հսկողութեան թուլութեան պատճառով շատ չնչին է, որովհետև եկեղեցիների ամենամեծ մասը գործ է ածում անկնիք-չթոյլատրած մոմ: Ըստ իս, դորա առաջը կարելի է առնել այսպէս. սահմանել, որ ամեն մի երեցփոխ ամեն տարի պարտաւորի առնւազը մի փութ թոյլատրած մոմ գործ ածել և արդիւնքի կէսը յատկացնել ֆոնդին. այդպիսով Ախալքալաքի վիճակի 72 եկեղեցիները ամեն տարի պարտաւոր կը լինեն ֆոնդին վճարել 1440 ռ., հաշւելով, որ մի փութ մոմը առնւում է 20 ռ., ծախսւում է միջին թւով 60 ռ. (40-80), զուտ արդիւնք մնում է 40 ռ., որի կէսը 20x72 (եկեղեցով), կանի 1440 ռուբլի:

Դ. Բացի դորանից յօգուտ նոյն ֆոնդի կարելի է ամեն մի եկեղեցուց մի որոշեալ տուրք ստանալ 3-7 ռ., որ տարեկան միջին հաշւով կանի 5 ռուբլի: Այդ հաշւով Ախալքալաքի վիճակը դարձեալ կը տայ 350 ռ. տարեկան: (Մեր օրինակները վերցնում ենք Ախալքալաքից, որովհետև միայն այդ վիճակի պաշտօնական վիճակագրութեանը ծանօթ ենք):

Կան ի հարկէ և ուրիշ շատ աղբիւրներ, բայց առայժմ նոցանից օգտւելը դժւար է: Առանց դորան էլ, մենք հաւատացած ենք, վերոյիշեալ եկամուտները այնքան նիւթ կարող են տալ, որ ուսումնարանների մեծ մասը կապահովւեն: Տեսնում ենք, որ միայն Ախալքալաքի վիճակը այդ հաշւով ֆոնդին պիտի տայ տարեկան 2840 ռ.: Եթէ դորանից 1840-ը իբրև նպաստ տայ այդտեղ եղած կամ բացւելի ուսումնարաններին, ամեն տարի

ֆոնդին կը մնայ զուտ 1000 ռուբլի:

Երբ այսպիսով Էջմիածինը միջոց կունենայ աղքատ ուսումնարաններին օգնելու, այն ժամանակ հնարաւոր կը լինի «երկրորդ կոպար» անւանեալը ոչնչացնել, որը ծագում է հէնց ուսումնարանների աղքատութիւնից: «Առաջին կոպարը» կը լինի այն ժամանակ ուսուցիչների վարձատրութեան հիմքը, որով զգալի կերպով նորա ռոճիկը կը բարձրանայ (ամեն մի դասին 5-10 ռ.):

Դա ի հարկէ չի կարող արգելք լինել, որ ապահովւած ուսումնարանները աւելի լաւ վարձատրեն ուսուցիչներին:

Ի դէպ՝ առաջնակարգ և երկրորդական առարկաների մասին. որքան անիրաւացի է որ ներկայ կոպարների կարգով նոյն աշխատանքը տարբեր գներով է վարձատրւում, նոյնքան օրինաւոր է առարկաների ա. և բ. կարգի բաժանումը և նոցա տարբեր վարձատրութիւնը, որ առաջնորդւած է աշխատանքի համեմատ վարձատրելու սկզբունքով (թէև ոչ լիակատար): Այսպէս՝ լեզւի ուսուցիչը ամբողջ օրը ուսումնարանում չարչարւելուց, կոկորդն ու կեանքը մաշելուց յետոյ, մի քանի ժամ էլ շարունակ տանը պիտի զբաղւի տետրակներ ուղղելով, մինչ, օրինակ, գծագրութեան ուսուցիչը թէ դասին մի մեծ աշխատանք չունի, որքան էլ նա բարեխիղճ լինի, և թէ տանը նա բոլորովին ազատ է հոգսերից: Ի հարկէ չի կարելի այդ երկուսին էլ միատեսակ վարձատրել մանաւանդ մեր ուսումնարաններում, ուր տիրապետում է առարկայական սիստեմը: Դա գուցէ հնարաւոր լինէր եթէ մենք գործադրել կարողանայինք դասարանական սիստեմը, որ ներկայ հանգամանքներում անիրագործելի է, հէնց օրինակ շատերի ցենզ չունենալու պատճառով:

Ներկայ հանգամանքներում առարկաները հաւասար վարձատրել՝ կը նշանակէ խրախուսել գրութիւնը, գծագրութիւնը և այլն ի վնաս լեզուների:

Դորա առաջը կարելի է առնել նորանով միայն, որ ամեն ուսուցիչ առաջնակարգ դասերի հետ պարտաւոր լինի մի որոշ չափով երկրորդական դասեր ունենալ: Այդ դիւրին իրականանալի կը լինի մեր առաջարկութեամբ, որովհետև միմիայն գրութիւնն ու գծագրութիւնն են մնում երկրորդական, որոնց դասերի թիւը քիչ է և հեշտութեամբ կարելի է միացնել առաջնակարգ առարկաներին:

Երկրորդական դասերը, մանաւանդ իբրև աւելի դիւրին, կարելի է տալ նորաւարտներին, որոնք մի երկու տարի ծառայելուց և փորձութիւն ձեռք բերելուց յետոյ միայն լաւ է որ իրաւունք ստանան առաջնակարգ

դասեր աւանդելու:

Չմոռանանք ասել, որ կանոնադրութեան մէջ առարկաները բարեխղճաբար չեն բաժանւած կարգերի: Ախալքալաքի մանկավարժական ժողովը (ինն հոգի) միաձայն ցանկութիւն յայտնեց առաջնակարգ համարել հետևեալները, աչքի առաջ ունենալով լոկ աշխատանքի ըստ արժանւոյն գնահատութիւնը. հայերէն, ռուսերէն, թւաբանութիւն, ձեռագործ, բնագիտութիւն. երկրորդական՝ գծագրութիւն և գրութիւն:

Երգեցողութեան մասին ձայները բաժանւեցան - ոմանք համարում են առաջին, ոմանք երկրորդ. մենք մեծամասնութեան հետ վերջինների կողմն ենք:

Իսկ կրօնի մասին խօսք էլ չի կարող լինել:

Այս ցանկով երկու նոր դասեր են մտնում առաջնակարգ առարկաների շարքը (երգեցողութիւնով կը լինի երեք), որով բնականաբար երկու (կամ երեք) ուսուցչի ռոճիկ աւելանում է սովորականից:

«Երկրորդ կոպարի» վերջանալը, այլ և մի քանի առարկաների առաջնակարգ դառնալը, կարծեմ, քիչ թէ շատ կը նպաստեն ուսուցչի նիւթական ապահովութեանը: Սակայն ուսուցիչը իրան երբէք ապահով չի կարող համարել, քանի որ շարունակում է գոյութիւն ունենալ այժմեան նորա ստորացուցիչ, վարձկան դրութիւնը: Ուսուցչի այժմեան դրութեամբ, այս հանգամանքներում, մենք նորան պաշտօնեայ չենք կարող համարել, այլ ժամանակաւոր վարձկան միայն: Ինչքան էլ մի ուսուցիչ լաւ տեղ ունենայ և լաւ ռոճիկ ստանայ, նա չի կարող իր անձը ապահով համարել, քանի որ ծառայում է վարձկանի պայմաններով, նա գիտէ որ ոչ իր ներկան է ապահով, ոչ ապագան: Թէկուզ տասնեակ տարիներ ծառայէր, մէկ էլ տեսար, իբրև մի հասարակ վարձկան, մի ծառայ, քեզ դուրս արին ուսումնարանից, շատ անգամ առանց որ և է հիմնաւոր պատճառի: Այդ վիճակին ենթակայ են մեր բոլոր ուսուցիչները՝ ամենայետինից մինչև ամենաառաջինը:- Օրինակները սակաւաթիւ չեն:

Ուսուցիչների հետ հասարակութիւնը վարւում է որպէս առարկայի հետ, որպէս ծառայի հետ: Այսօր պիտանի ես կամ յարմարւել կարող ես, ծառայի՛ր. վաղը ծերացար կամ ուզեցիր քո մարդկային իրաւունքները պաշտպանել, եալլա՛ փողոց: Այդպիսի անապահով կեանքը ի հարկէ շատ էլ գրաւիչ չէ. ուստի իւրաքանչիւր ուսուցիչ, առաջին յարմար րոպէին, աշխատում է թողնել ուսուցչութիւնը և մի այլ աւելի ապահով պաշտօն գտնել: Այդ իսկ պատճառով մեզանում հազւագիւտ են հին ու փորձւած ուսուցիչներ:

Թէ ուսուցիչների թափառականութեան և թէ ուսուցչութեան ընկած անունը բարձրացնելու և ապահովելու միակ հիմնական միջոցը մենք համարում ենք ուսուցիչներին պաշտօնեայ և ո’չ վարձկան ճանաչելը: Ուսուցիչների վիճակը խաղալիք չլինելու համար թեմական տեսուչների և հոգաբարձուների ձեռքում, նոցա պիտի նշանակէ «Ուսումնարանական մասնաժողովը», և այն օրից, երբ նա նշանակեց ուսուցիչ, պիտի ճանաչի հայոց ուսումնարանների մշտական պաշտօնեայ. նորա դիրքը անխախտելի պիտի լինի, նորա տեղը ոչ ոք իրաւունք պիտի չունենայ բռնելու. նորան հրաժարեցնելու կամ տեղափոխելու իրաւունքը պիտի պատկանի միմիայն մասնաժողովին: Թափառում է հայ ուսուցիչը, որովհետև երբ ամառը եկաւ, որպէս ժամանակաւոր վարձկան-բանւոր, նա իր ծառայութիւնը վերջացած է համարում և որոնում է մի այլ տեղ: Այդպիսի բան չէր լինի, եթէ նշանակւած լինէր մշտապէս, որպէս այդ լինում է բոլոր լուսաւոր աշխարհի ուսումնարաններում: Նա մի անգամ նշանակեց, պիտի միշտ ճանաչի պաշտօնի մէջ և անպաշտօն չպիտի մնայ, քանի որ նա չի արձակւել ապացուցած յանցանքի համար և կամ չի հրաժարւել անձնական ցանկութեամբ: Մեզանում բոլոր ուսուցիչները ամառը արձակւում են և հրաւիրւում ըստ բարի կամեցողութեան թեմական տեսուչների և հոգաբարձուների: Վա՜յ նորա հալին, ով որ եօլա գնալու ընդունակութիւն չի ունեցել. նոցանից շատերը մնում են անպաշտօն, շատերը զզւած հեռանում են, շատերի տեղն էլ նորերն են բռնում:

Երբ այդպիսով ուսուցիչը կը ճանաչի մշտական, անփոփոխելի պաշտօնեայ, նորերին տեղ կը տրւի այն դէպքում, երբ ազատ տեղ կը լինի. նոքա պիտի հաշւեն կանդիտատներ բացւելի տեղերի համար:

Դորա փոխարէն ուսուցիչն էլ կապւած պիտի լինի իր պաշտօնատեղի հետ մշտապէս, առանց Ուսումնարանական մասնաժողովի թոյլատրութեան նա տեղափոխւելու իրաւունք չպիտի ունենայ: Հէնց այդ պատճառով հարկաւոր է, որ ուսուցիչներին նշանակէ միայն մի մարմին - Ուսումնարանական մասնաժողովը. եթէ ոչ, այժմս գոյութիւն ունեցող եղանակով մի թեմում յանցաւոր ճանաչւած և արձակւածը մի այլ թեմում աւելի պատւաւոր տեղ է գտնում: Ուսուցիչների տեղափոխութիւնն էլ պիտի Ուսումնարանական մասնաժողովի միջոցով լինի:

Մեր այս առաջարկութիւնը, բացի կողմնակի բազմաթիւ լաւ հետևանքներից՝ կունենայ նաև այս հետևանքները:

Ա. Հասարակութիւնից, հոգաբարձութիւնից և թեմականներից ուսուցչի անկախ դառնալը նորա դրութիւնը հաստատ հիմքերի վերայ

կը դնէ հասարակութեան մէջ և կը բարձրացնէ նորա նշանակութիւնը. ուսուցիչը կը դառնայ հասարակութեան իսկական, հաւասար անդամներից մինը, նա կախումն չունենալով ոչ ոքից, ստիպւած չի լինի դաւաճանելու իւր համոզմունքներին - նա միջոց կունենայ իւր մարդկային պահանջները, առանց երկիւղ կրելու, առաջ տանել կեանքի մէջ:

Բ. Աչքի առաջ ունենալով, որ ծառայութեան տեղը դիւրութեամբ չի կարող փոխել, նա պիտի աշխատի այնպիսի վարմունք ունենալ, որ առիթ չտայ ժողովրդի և պաշտօնակիցների դժգոհութեան: Ներկայիս կռիւները և ուսուցիչների ընկած պատիւը մենք վերագրում ենք ուսուցիչների թափառականութեան. «Բան չունիս, ես եկող տարի այստեղ մնալու չեմ, ինչ ուզում են թող ասեն», յաճախ ենք լսել պաշտօնակիցներիցս:

Գ. Մի խումբ, շարունակ կամ սակաւ փոփոխութեամբ մի տեղ մնալով, ի մօտոյ ծանաչելով թէ ուսումնարանների և թէ հասարակութեան կարիքները, դիւրութեամբ կարող է հոգալ այդ կարիքները. չենք ասում այլ ևս այն, որ ուսուցիչների փոփոխութիւններից առաջացած ցաւալի ազդեցութիւնը ուսման գործի վերայ՝ կը վերանայ միանգամայն:

Դ. Թէև մեզանում վաղուց արծարծւած է ուսուցչական կասսաների խնդիրը, բայց մնացել է անգործադրելի դարձեալ ուսուցիչների վարձկանութեան, թափառականութեան շնորհիւ, որ իսկոյն կարող է իրականանալ, երբ մի խումբ երկար կը մնայ միևնոյն տեղը:

Ե. Այժմեան ուսուցիչների սովորական ծախսերից մի քանիսը իսպառ կը վերանար, որպիսիք են պաշտօնի համար եղած հեռագիրների և ճանապարհների ծախսերը: Ես ահա չորրորդ տարին է ուսուցիչ եմ և միայն ճանապարհածախս ունեցել եմ մօտ 300 ռուբլի: Կողմնակի ընթերցողի համար գուցէ դա անհաւատալի երևայ, բայց պաշտօնակիցներիցս ոմանք թերևս զարմանան էլ խնայողութեանս վերայ, որ այդքան քիչ եմ ծախսել:

Ուսուցչին մշտական, անփոփոխելի պաշտօնեայ ընդունելուց յետոյ նորա դիրքը ապահովւում է, բայց ապագան մնում է դարձեալ անորոշ. նա էլ մարդ է, ի հարկէ չէ կարող մինչև մահուան օրը իւր պաշտօնը շարունակել, ուստի հարկաւոր է մտածել և նորա ապագան ապահովելու՝ կենսաթոշակի մասին: Եթէ Ուսումնարանական մասնաժողովը ընդունէ այն միջոցը, որ մենք առաջարկում ենք, այսինքն վերոյիշեալ եկամուտներից կազմի ուսումնարանական ֆոնդ, այն ժամանակ այդ ֆոնդի գուցէ և խոշոր մասը հնարաւոր լինի յատկացնել ուսուցիչներին որպէս կենսաթոշակ: Այդ ֆոնդի աղբիւրների վերայ կարելի է աւելացնել նաև որոշ % ուսուցիչների ռոճիկներից: Ամեն մի ուսուցիչ ուրախութեամբ կը վճարէ այդ %-ը, որ իւր

ապագայի ապահովութեան միակ յոյսը պիտի լինի:

Ուսուցիչների ապահովութեան երկրորդ կարևոր կէտն էլ նոցա որդոց կրթութեան գործն է: Նկատուած է, որ ամեն մի ամուսնացած ուսուցիչ, մանաւանդ եթէ նորա կինը վարժուհի չէ, աշխատում է թողնել ուսուցչութիւնը, որոնելով այնպիսի պաշտօն, որով ծածկել կարողանայ իւր մեծացած ծախսերը. կամ եթէ նա չի ուզում թողնել ուսուցչութիւնը՝ դժւարանում է ամուսնանալ, աչքի առաջ ունենալով, որ իւր ապագայ որդոց կրթութիւն տալու միջոցներից զուրկ է ինքը: Դա մեր ամենապակասաւոր կողմն է: Ուսուցիչը, ուսման կարապետը, միջոց չունի իւր որդոց դաստիարակութեան ծախսը հոգալու: Յասկանալի է, որ ուսուցիչների որդոց կրթութեան գործը ապահովել՝ կը նշանակէ նպաստել նոցա ամուսնանալուն: Այդ կարելի է այպէս. օրէնք դնել, որ ուսուցիչների որդոց Ներսիսեան դպրոց կամ Ճեմարան ընդունեն ձրի որդեգիր և եթէ հնարաւոր է, աւարտելուց յետոյ էլ միջոց տան ուսումը շարունակելու:

Ուսուցիչների կենսաթոշակի մի աղբիւր էլ պէտք է ընդունել ուսումնարանների բիւջէտը. հարկաւոր է պարտաւորեցնել, որ ամեն մի ուսումնարան իւր բիւջէտից գէթ 1 % յատկացնէ ուսուցիչների պենսիային: Այդպիսով օրինակ Ախալքալաքի ուսումնարանները իրանց տարեկան 5000 ռ. բիւջէտից մի՞թէ չեն կարող որպէս նպաստ 50 ռ. (1 %) դորան յատկացնել ամեն տարի: Ապահոված ուսումնարաններից ի հարկէ միշտ աւելի շատ % կարելի է ստանալ: Գլխաւորն այն է, որ հիմքը դրւի. աղբիւրներ ժամանակի ընթացքում շատ կը գտնւին: Մեր քահանաները (Թիֆլիզի) արդէն ունին մի փոքրիկ դրամագլուխ և ամեն տարի համարեա կտակներ են լինում նորա օգտին. ուսուցիչների ապահովութիւնը կարծեմ աւելի կը հետաքրքրի հասարակութեան և կողմնակի մուտքեր շատ կ'ունենայ կտակներից, ընկերութիւններից և այլն:

Ուսուցիչների ներկան և ապագան այդպէս ըստ կարելոյն ապահովելուց յետոյ, հասկանալի է, որ իրաւունք կ'ունենանք նոցա կողմից էլ պահանջելու բարեխղճութիւն, անձնւիրութիւն և իւր պարապմունքի մասնագիտութիւն: Դժբաղդաբար այժմս մենք չունինք թէ Ներսիսեան դպրոցում և թէ Ճեմարանում ոչ մի մանկավարժական դասարան, ուր մեր ուսուցչացուները, նախքան պաշտօնի մտնելը, քիչ թէ շատ ծանօթանային իրանց մասնագիտութեանը:

Այդ կարիքը չափազանց զգալի է:

Ներսիսեան դպրոցը փակել է 7-րդ մանկավարժական դասարանը այն պատճառով, որ իբր թէ մանկավարժ չկայ. բայց իւր ահագին

միջոցներով, եթէ նա կամենար, փակման օրից մինչև այսօր տասնեակ մանկավարժներ կարող էր տալ: Ներսիսեան դպրոցը աւելի դիւրութեամբ կարող է բաց անել այդ դասարանը, որ բացառապէս պիտի նւիրւի մանկավարժութեան: Այդ մանաւանդ անհրաժեշտ է այն պատճառով, որ դեռ ևս Ճեմարանը հարկաւոր բեպուտացիան չունի, և Ներսիսեան դպրոցը աւարտողներից հազիւ է պատահում, որ Ճեմարանում շարունակեն իրանց ուսումը: Դա ի հարկէ չի խանգարի, որ Ճեմարանն էլ մանկավարժական դասընթաց ունենայ լսարաններում:

Երբ կը բացւեն այդ դասարանները, կարելի է որոշել, որ միմիայն այդ դասարաններից աւարտածները ուսուցիչ ընդունւեն: Ով որ ուսուցչութեամբ չպիտի պարապի, ի հարկէ այդ դասարանում կարող է չմնալ: Նոյնը պէտք է ասել և վարժուհիների մասին. մենք չունենք ոչ միայն հայոց լեզւի, այլ նոյն իսկ կանոնաւոր հայերէն գիտցող վարժուհիներ: Խիստ կարևոր է ունենալ նաև գէթ մի հատ միջնակարգ ուսման ծրագրով օրիորդաց ուսումնարան, եթէ միայն դա հնարաւոր է, որտեղից դուրս գային հայ վարժուհիներ: Այս խնդիրը խորին ուշադրութեան է արժանի:

Վերև շօշափած խնդիրները մենք համարում ենք մեր ուսումնարանական գործի հիմքը. միւս երկրորդական խնդիրների վրայ կանգ չենք առնի. թեմական տեսուչների և աւագ ուսուցիչների սահմանը, որպէս նաև հոգաբարձութեան այս կամ այն դիրքը պիտի դրւի այլ հիմունքի վրայ:

Մեզ թերևս պատասխանեն, որ շատ մեծ ուշադրութիւն ենք դարձրել ուսուցիչների ապահովութեան վերայ: Բայց առանց այդ ապահովութեան երբէք իր կոչմանը համապատասխանող ուսուցիչներ չենք ունենայ: Յաւատացած ենք, որ այդ ապահովութիւնը գրաւական կը լինի բարձրագոյն կրթութեամբ անձերի համար էլ, որ սոքա ուսուցչութեան նւիրեն իրանց, մինչ ներկայ պայմաններում դա անիրականանալի է: Մեր յօդւածի երկրորդ պակասաւոր կողմն էլ թերևս համարւի այն, որ Ուսումնարանական մասնաժողովին մեծ դեր ենք յատկացնում, այսինքն մեծ իշխանութիւն ենք կենդրոնացնում նորա ձեռքում: Բայց ուրիշ կերպ, առանց կենդրոնացման անհնարին են այս բարենորոգումները: Մեր ուսումնարանները այս խառնակ դրութիւնից կարող է ազատել միմիայն հաստատ կազմակերպւած մի մարմին, որպիսին պիտի լինի Ուսումնարանական մասնաժողովը:

«Մուրճ», 1894, N 1, էջ 133-141

ՕՐԷՆՔ ԵՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

(Քահանայական խնդրի առթիւ)

Սկսած Լուսաւորչի օրերից՝ մինչև մեր ժամանակները, դարերի այս երկար շարքում մեր հոգևոր գործերը կառավարուել են և ըստ մեծի մասին դեռ կառավարւում են միմիայն տրադիցիայով - աւանդական սովորութիւնով, եթէ յիշելու չլինինք սուրբ հարց և հայրապետների զանազան ժամանակներում և պարագաներում տւած կանոնները, որոնք համարեա երբէք իրական և ընդհանուր գործադրութիւն չեն ունեցել շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ժամանակի դարաւոր կնիքը և հնութեան փոշին նրանց մատնել են մոռացութեան... իսկ շատերն էլ արդէն անպէտք, նոյն իսկ վնասակար են ներկայիս պահանջներին...

Պատմական աղէտալի ժամանակները, հայոց հայրապետութեան անհաստատ ու վտանգալից կացութիւնը, հայերի բռնադատած վիճակը, մասամբ նաև հայ հոգևորականութեան թուլութիւնը ժամանակ և նպաստամատոյց պայմաններ չտւին նրան ի մի կազմակերպելու՝ մեր հոգևոր գործերը կանոնաւորապէս վարելու համար և վերոյիշեալ կանոնները ամփոփելով հրատարակելու իբրև մի օրինագիրք, կոդէկս, որով պիտի ղեկավարուէին թէ իրանք և թէ իրանց յաջորդները:

Ի հարկէ, այդ ուղղութեամբ եղել են փորձեր. Ս. Գրքի պատուէրները միացրած եկեղեցու և հարց կանոնների և ժողովրդի աւանդական սովորութիւնների հետ ի մի ամփոփելով տալ ժողովրդին իբրև օրինագիրք, որպիսին է Մխիթար Գօշի և այլոց միջնադարեան օրինագրքերը. բայց դրանք ընդհանուր ընդունելութիւն և գործադրութիւն, եթէ չենք սխալւում, երբէք չեն գտել. Նրանք աւելի ազդեցութիւն և իրական գործադրութիւն են ունեցել Հայաստանից դուրս հայկական գաղթավայրերում՝ Լեհաստանում, Ռուսաստանում, նոյն իսկ Վրաստանում, քան բուն Հայաստանում:

Այսպէս ուրեմն, դարերից ի վեր մեր ներքին հոգևոր գործերը կառավարելու համար իսկապէս մենք մի օրինագիրք չենք ունեցել այդ բառի իսկական իմաստով:- Այստեղ չենք յիշում յայտնի «Պոլոժենիան»[1], որովհետև դա վերաբերում է միմիայն Ռուսաստանի հայերին և այն էլ որոշ սահմաններով միայն: Մեզանում իշխել է ըստ մեծի մասին միայն կամայականութիւնը, հաճոյքը, քմահաճութիւնը, ինչ ուզում էք անւանեցէք: Իբրև ասիական ժողովրդի իսկական տիպար, մեր

1 Сводъ законовъ. Изданіе 1857 года. т. XI. часть I. книга третія. О управленіи духовныхъ делъ христіанъ Армяно-Грегоріанскаго исповеданія.

գործերի կառավարութիւնը ըստ մեծի մասին եղել է և է անկանոն, հակառակ և ամեն տեսակ պատահականութեան արդիւնք, քանի որ նրա հիմքը խախուտ է եղել, քանի որ չկայ խիստ սահմաններով որոշւած օրէնքը: Մենք չունենք յարատև, անեղծանելի և սրբացած օրէնք, այլ միայն կամայականութիւն... Ուր չկայ օրէնք, հարկաւ չի կարող լինել և դիսցիպլինա, գործերի յաջորդական հետևողականութիւն, հրահանգների և վճիռների միատեսակութիւն, պարտականութիւնների իրաւունքների փոխադարձ յարաբերութեան սահման: Այսօրւայ զօրեղ, քաղաքակիրթ և յառաջադեմ ազգերի կազմը անխախտ է մնում միմիայն կանոնաւոր օրէնքի և լաւ կազմակերպութեան շնորհիւ:

Օրէնքն է, որ մեղաւորին պատժում է, զրպարտւածին արդարացնում, ճշմարտութիւնը պաշտպանում, պարտաճանաչութիւնը խրախուսում, պարտազանցութիւնը դատապարտում և առհասարակ մարդկային փոխադարձ յարաբերութիւնների արթուն ղեկավար հանդիսանում: Չի կարելի երևակայել մի լաւ, կազմակերպած և կանոնաւոր հաստատութիւն կամ հիմնարկութիւն, որ յարատևել կարողանար առանց օրէնքի, կանոնի և լաւ կազմակերպութեան:

Սուրբերը միայն անցեալումն են գոյութիւն ունեցել. ներկայումս, երբ մարդկային հասարակութիւն, ուրեմն և ազատ կամքի վրայ հիմնւած փոխադարձ յարաբերութիւն կայ, պիտի լինի և օրէնք, իրաւունքների, պարտականութիւնների և փոխադարձ յարաբերութեան պարզ ու որոշ սահման: Չկայ այդ սահմանը,- ամեն ոք ազատ է ուրեմն ըստ իր քմահաճութեան գործելու, և այդ քմահաճութիւնն է, որ խեղդել է շատ գեղեցիկ հիմնարկութիւններ և խեղդում է մեզանում ամեն բան:

Ոչ միայն այդ. վերջին դարերում մեր հոգևորականութիւնը այնքան ընկել, նրա կազմակերպութիւնը, փոխադարձ կապն ու յարաբերութիւնը այնքան թուլացել է, որ նա երբէք չի ունեցել միաբանութիւններ այդ բառի իսկական մտքով, այն ձևով, օրինակ, որպիսին գոյութիւն ունի մեր կաթոլիկ եղբայրակիցների՝ Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարեանների մէջ... Հայ հոգևորականը իրան երբէք չի համարել միաբանութեան անբաժանելի անդամ. միաբանութեան և առհասարակ հայ հոգևորականութեան շահերը նա համարել է իբրև մի օտար, խորթ, իրան չվերաբերեալ, իր անձնականին հակառակ շահեր, ուստի և նա մտածել և գործել է ըստ մեծի մասին ոչ թէ յօգուտ, այլ ի վնաս այն եղբայրութեան, այն դասակարգին - միաբանութեան, որին խոստմամբ և երդումով յաւիտենական անդամ է գրւած: Դրանից է ծագում ահա այն տխրալի

երևոյթը, որ մեր վարդապետների, եպիսկոպոսների և, ցաւ է ասել, նոյն իսկ կաթողիկոսների երբեմն մեծամեծ կարողութիւնները, արժէքաւոր թղթերն ու թանկագին գոյքերը բաժին են դառնում զանազան հաջիների, խնամիների... և ազգականների, ո՛չ միայն կենդանութեան ժամանակ, այլ և մահուանից յետոյ:

Մենք չունենք առհասարակ օրէնք մեր ներքին գործերին վերաբերեալ, չունենք նաև, չեմ ասում խիստ, զինուորական մի կազմակերպութիւն մեր հոգևորականութեան մէջ, այլ նոյն իսկ հասարակ, սովորական մի կազմակերպութիւն, որի անդամները հասկանալ կարողանային իրանց եղբայրութեան շահերի ընդհանրութիւնը, այն եկեղեցու շահերի միութիւնը, որին ծառայելու նրանք պարտաւորուել են կամաւոր ուխտով և երդումով...

Ի՞նչ կարող է լինել այդպիսի մի հիմնարկութեան, մարմնի կամ ամբողջ հոգևորականութեան գործունէութեան հետևանքը, երբ նա տոգորուած չէ մի ընդհանուր գաղափարով, երբ նա միացած չէ շահերի ընդհանրութեամբ. երբ նա չունի մի որոշ և յարգելի կազմակերպութիւն, երբ այդ անկազմ մարմինը, բացի այդ բոլոր պակասութիւններից, չունի նաև իր գործունէութեան սահմանները որոշող օրէնք, կանոն. երբ նրա բազմաթիւ, ցան ու ցիր անդամները տգէտ են, ողորմելի և կաշառակեր...

Չունենք օրէնք, չունենք նաև կազմակերպութիւն, կամ չունենք կազմակերպութիւն, չունենք նաև օրէնք. առանց կազմակերպութեան օրէնքը կը մնայ միայն մեռեալ տառ, իսկ առանց օրէնքի չի կարող գոյութիւն ունենալ յարատև կազմակերպութիւն: Այդ երկու գաղափարներից որն էլ վերցնէք, առանց միւսին՝ ապարդիւն, անօգուտ և անպէտք են, իսկ առանց այդ երկուսի գոյութեան՝ չի կարող գոյութիւն ունենալ ո՛չ մի բարեկեցիկ հիմնարկութիւն, մանաւանդ երբ նա բարդ պարտականութիւնների և իրաւունքների ղեկավար է, որպիսին է մեր հոգևորականութիւնը:

Այս տեսակէտից նայելով, մեր հոգևոր գործերը ամբողջովին գտնւում են խաօսի մէջ. օրէնք չլինելուցն է քահանայական խնդրի, հաս ու չհասի, ընտրական գործի, ուսումնարանական կազմակերպութեան, հոգևոր կառավարութեանց տնտեսական և առհասարակ միւս մասերի ներկայիս կարկամ-խառնաշփոթ և հակասական դրութիւնը:

Այս կամ այն անհատն, ի հարկէ, շատ բան կարող է շինել շնորհիւ այն հանգամանքի, որ նա պատահաբար լուսամիտ, խոհուն, հեռատես և ժողովրդի ու եկեղեցու շահերին նուիրուած անձնաւորութիւն է. բայց, չմոռանանք, որ այդպիսի անհատները բացառութիւն են. նրանք, որպէս և նրանց գործունէութիւնը, ժամանակաւոր են միայն. այդ գործունէութիւնը

յարատև, արդիւնաւէտ չի կարող լինել, երբ նա պաշտպանուած ու խրախուսուած չէ օրէնքով:

Տգէտ քահանաների խնդիրն, օրինակ, անցեալ տարի Սինոդի մի գեղեցիկ կարգադրութեամբ արխիւ տրուեց այլ ևս երևան չգալու յոյսով, բայց այսօր մեր ամբողջ մամուլն ու հասարակութիւնը կրկին ստիպուած է նոյն հին երգը երգելու, ինչ որ երեսուն տարիներից ի վեր հազար ու մի ձևերով քննուած ու դատապարտուած էր: Այդ մեռած խնդիրը չէր կարող երևան գալ, եթէ մեր հոգևորականութիւնը մի քիչ միայն հետևողականութիւն, մի փոքր յարգանք ունենար հէնց դէպի իւր որոշմունքը, մի փոքր յաջորդական և հեռատես լինէր իւր գործողութիւնների մէջ... Սկզբունքով էլ, կարգադրութիւնով էլ որոշուած էր տգէտ քահանայ չձեռնադրել. պրծաւ գնաց... Սոփեստութիւնները աւելորդ են. հիմա հարցը շինել են մի գորդեան հանգոյց, թէ ի՞նչ կը նշանակէ կրթուած քահանայ (!!??):- Կարդացէ՛ք մեր հոգևոր սեմինարիաների ծրագիրը, և կը հասկանաք, որ նրանք կազմուած են կրթուած քահանաներ տալու համար. խնդիրը պարզ է. եթէ նրանց ծրագիրը մի քիչ հին և պակասաւոր է, պէտք է փոփոխել և լրացնել և ով որ այդ ծրագիրը անցած կը լինի, նրան մենք կանուանենք կրթուած քահանայ, համեմատաբար միայն ի հարկէ:

Մեզանից շատերը քահանայական խնդրին այնպէս են վերաբերւում, որ կարծես աշխարհիս երեսին մի չեղած, չտեսնուած և տիեզերական նշանակութիւն ունեցող խնդիր պիտի լուծեն: Նայեցէ՛ք ձեր շուրջը, պարոններ, եթէ ընդունակ էք լաւ օրինակի հետևելու, այդպիսի օրինակներ շատ կան. վերցրէք կաթոլիկ, յոյն, ռուս, վրացի հոգևորականութիւնը, հետևեցէ՛ք միմիայն նրանց, որովհետև այդ կողմից մենք բոլորից յետ ենք:

Վրաց սեմինարիան, որ ուսման ծրագրով համապատասխան է մեր ճեմարանին, բացառապէս միայն քահանաներ է տալիս վրաց. ի՞նչն է պատճառը, որ նրա սաները գնում են գիւղ, իսկ մեր սեմինարիստները կամ ճեմարանականները՝ ոչ. հարկաւ օրէնքի և կրթական ցենզի պահանջը, որ վրաց մէջ կայ, իսկ մեզանում՝ չկայ: Այստեղ խօսք չի կարող լինել fin de siecle-ի նիւթապաշտ ուղղութեան մասին, որի պատճառով որպէս թէ մեր շրջանաւարտները հրաժարւում են քահանայութիւնից. հապա ինչո՞ւ վրացի շրջանաւարտները չեն հրաժարւում, քանի որ նրանց սեմինարիան Թիֆլիսի նման մի շռայլ քաղաքումն է գտնւում, իսկ մեր ճեմարանը Էջմիածնի նման մի համեստ վանքի բակերում...

Թողնենք վրացոց. հոգևորականութիւնով մենք յետ ենք նոյն իսկ մեր հայ կաթոլիկ եղբայրակիցներից, որոնք Կովկասում մինչև վերջին

տարիներս չունեն ինքնուրոյն անկախ հոգևոր կառավարութիւն. չունեն հոգևոր սեմինարիաներ, բայց ունին մի զօրեղ հոգևորականութիւն: Համեմատեցէ՛ք այդ մեր տգէտ եղբայրակիցների գիւղական հոգևորականներին մերայինների հետ, դիտեցէք նրանց գործունէութիւնը, ուղղութիւնը և կը տեսնէք, որ նրանք անչափ բարձր են մերոնցից. թէև սակաւաթիւ, ցանուցիր, առանց մօտաւոր իշխանութեան հսկողութեան, սակայն մի ոգով, մի ուղղութեամբ տոգորուած, մի սերտ կազմակերպութեամբ միացած նրանք կարող են միայն զարմանք յարուցանել:

Վերցրէք, օրինակ, Ախալքալաքի գաւառը, ուր ապրում են բազմաթիւ հայեր, հայ կաթոլիկներ և վրացիներ. համեմատեցէք և տեսէք. վրաց գիւղերում կան ճեմարանական լիակատար կրթութեամբ քահանաներ. կաթոլիկներն ունին միջնակարգ կրթութեամբ իրանց գործին հմուտ և բանիբուն քահանաներ, իսկ այդ գաւառի ազգաբնակութեան գերակշռող տարրը - Լուսաւորչականները՝ յիսուն և ինը քահանաների մէջ չունին և ո՛չ մի քահանայ, որ դպրոցի երես տեսած լինէր: Երևակայեցէք, որ քահանան, ըստ բանաստեղծի ասութեան, պիտի լինի «հովիւ անխոնջ Քրիստոսի հօտի. երկնաբեր գանձին արթուն դէտ. միջնորդ Աստուծոյ, մարդկան ազգի հետ»...

Կրկնում ենք, վրաց մէջ կրթուած անձերն են ձեռնադրւում քահանայ, որովհետև արգելք կայ տգէտների առաջ և պահանջ կրթական ցենզի, իսկ մեզանում չեն ձեռնադրւում, որովհետև չկայ թէ այդ արգելքը և թէ օրէնքի նշանակութիւն ստացած խիստ պահանջը. խտրութիւնն ու պահանջը իրանք կը ստեղծեն կրթուած քահանայացուներ:

Այդ դէպքը մեզանում նոր չէ. երբ եղել է խիստ պահանջ, նա ունեցել է հետևանք, միայն տևական չլինելով կորցրել է իր նշանակութիւնը: Այսպէս օրինակ, Գէորգ Դ.-ի ժամանակ գիւղական քահանայացուներից պահանջւում էր ձայնագրութիւն, և մենք յիշում ենք տասնեակ տիրացուներ, որոնք մի տարի շարունակ ձայնագրութեամբ էին պարապում քահանայ դառնալու համար և իրօք դարձան էլ: Եթէ դորա հետ լինէր նաև կրթական ցենզի պահանջը, ապա նրանցից շատերը դրանից էլ կը պատրաստուէին: Մենք ժամանակին հետևելու, նրա պահանջները յարգելու և, մի բան որոշելուց յետոյ՝ հետևանքին սպասելու ընդունակութիւն քիչ ունենք: Սինոդը կրթական ցենզ նշանակեց քահանաների համար, և մի տարի չանցած, արդէն մենք հրաշքներ ենք սպասում: Սպասեցէ՛ք, պարոններ, համբերութիւն ունեցէք մի քիչ և կը տեսնէք նրա բարերար հետևանքները: Մենք անձամբ տեսանք չորս տիրացուներ, որ յոյսերը կտրելուց յետոյ

անցեալ տարի որոշեցին սեպտեմբեր ամսից պատրաստել մի խումբ ուսուցիչների մօտ Ներսիսեան դպրոցի չորրորդ դասատան քննութիւն տալու համար. բայց եկաւ սեպտեմբերը, նոր քամի փչեց և նրանք տեսնելով որ առանց պատրաստելու էլ քահանայ կարող են լինել, թողին իրանց մտադրութիւնը:

Յասկանալի է, եթէ Սինոդի որոշմունքը անփոփոխելի մնար, փորձի համար գէթ մի հինգ վեց տարի, այնուհետև միայն կարելի կը լինէր նրա օգտի կամ վնասի մասին խօսել. այդ որոշմունքի շնորհիւ, անտարակոյս, ընդունակ և պատրաստի տիրացուներից շատերը ուղղակի քննութեամբ կարող էին քահանայ դառնալ: Ուր ջոկողութիւն, ընտրութիւն չկայ, այնտեղ չի կարող առաջ գալ ո՛չ մի լաւ բան, դա բնական օրէնք է. օրինակը աչքերիս առաջն է, մի քանի տարւայ ընթացքում խալիֆա վարժապետներն ու խալիֆայութիւնը պատմութեան նիւթ դարձան, շնորհիւ օրէնքի պահանջման. մի տասն-քսան տարուց յետոյ կարող ենք և այս քահանայական ծեծուած խնդիրն էլ պատմութեան արխիւին յանձնել, եթէ յարգել կարողանանք ժամանակի պահանջը և հետևենք հարևաններիս գեղեցիկ օրինակին:

Մենք ակամայ կանգ առանք այսքան երկար քահանայական խնդրի վրայ. այս ամենը բերում ենք իբրև պատահական օրինակներ հասարակութեանը զբաղեցնող խնդրի առթիւ: Մեր յօդւածի նպատակը միայն քահանայական խնդիրը չէ, այլ մեր բոլոր հոգևոր գործերի կանոնաւորման խնդիրը, որոնք անխզելի կերպով կապւած են իրար հետ, ինչպէս մի ամբողջ մարմնի օրգանական մասերը, լինի դա քահանայական, ուսումնարանական, հաս ու չհասի, տնտեսական և այլն:

Այդ խնդիրներից շատերն իսկապէս եղել են շատ վաղուց, քրիստոնէութեան առաջին օրերից, որպիսին էր քահանայականը, հաս ու չհասը և այլն. քահանաներին և հոգևորականներին ողբում է իր անզուգական երկի մէջ դեռ հայկական Յերոդոտը - Խորենացին:

Դարերը չեն կարողացել լուծել այդ խնդիրները և ահա, շնորհիւ կեանքի միանգամայն նոր պայմանների, եւրոպական քաղաքակրթութեան նոր և զօրեղ ազդեցութեան, այդ խնդիրները երևան են գալիս առաւել բարդւած, կնճռւած և անյետաձգելի լուծումն են սպասում: Յների վրայ աւելացել են նորանոր խնդիրներ, կեանքի նոր պայմանները պահանջում են հնումը չնախատեսնւած օրէնքներ: Այդ բոլորը կենդրոնանում է մեր հոգևորականութեան և Էջմիածնի ձեռքը, որ շնորհիւ իր ներկայ կազմակերպութեան՝ չի կարողանում ո՛չ միայն այդ բոլոր խնդիրների

առաջն առնել, լուծումն, ուղղութիւն տալ ու ղեկավարել, այլ շատ և շատ յետ է մնում այդ պահանջներն հասկանալուց... Իրողութիւնն այն է, որ մեր հոգևոր դասը թէ իւր կրթութեամբ, թէ հասկացողութիւնով և թէ աշխարհայեցողութեամբ աշխարհականներից շատ յետ է մնացել, այնպէս որ այն, ինչ հոգևորականութեան անմիջական պարտականութիւնն է կատարելը, նա մոռանում է այդ, որ ժողովրդի լուսամիտ դասին առիթ է տալիս թէ բողոքելու և թէ յիշեցնելու, պահանջելու նրա պարտաճանաչութիւնը:

Ձեզ պարզ օրինակ. մեր թէ առաջնորդների և թէ Սինոդի անդամների մէջ, չենք ասում բարձրագոյն, միջնակարգ կրթութեան տէր անձեր էլ չկան...

«Մուրճ»-ի (N 3) մէջ գեղեցիկ է նկատում պ. Արասխանեանցը, թէ միայն կրթւած քահանաներով չի՛ նորոգւի մեր հոգևորականութիւնը, այլ այդ նորոգութիւնը անհրաժեշտ է և կուսակրօն հոգևորականութեան համար: Եւ նա պնդում է որ քահանայական դասի վերանորոգումը նոյն իսկ հոգևոր կառավարչական մարմնից, վարդապետներից ու եպիսկոպոսներից պէտք է սկսել:

Երբ ծառի արմատը անառողջ պայմանների մէջ է, նրա եզների և պտուղների առողջութիւնը ժամանակաւոր և պատահական միայն կարող է լինել... Նորոգութիւնը հիմքից է հարկաւոր, այլապէս նոր կարկատանը կարող է պատառել հին տիկը:

Այս ամենից յետոյ մենք այն կ՚ասենք, որ հարկաւոր է ժամանակի պահանջը յարգել և մեր բոլոր գործերում մտցնել առհասարակ նորոգութեան, կանոնի և սահմանադրութեան ոգի:

Մեր եկեղեցին ժողովրդական եկեղեցի է. առանց ժողովրդի հեղինակաւոր մասի ձայնին կարգադրութիւն անելը հակառակ կը լինի այդ ժողովրդի աւանդական սովորութեանը և եկեղեցու ոգուն: Ուստի այս ամեն խնդիրների վերաբերեալ պէտք է մշակւեն որոշ կանոններ, հրատարակւեն՝ մամուլի և ժողովրդի հասկացող մասի թեր և դէմ կարծիքն իմանալու համար և ապա այդպէս քննադատութեան բովից անցնելուց յետոյ՝ հրատարակւեն իբրև օրէնք:

Ի հարկէ այդ օրէնքը այն ժամանակ միայն պատկառանք կ՚ազդէ և արդիւնք կ՚ունենայ, երբ նա կը համապատասխանէ ժողովրդի և ժամանակի պահանջին և բարձր կանգնած կը լինի կուսակցական շատ անգամ կորստաբեր միտումներից: Մեր հոգևորականութիւնը չի ուզում կարծես մի քիչ բարձր կանգնել կուսակցութիւններից և օգտւել

այդ կուսակցութիւնների մշակած խնդիրներից ժողովրդի կարիքն ու հոգսը լրացնելու համար, այլ նա ինքը յաճախ զոհ է դառնում այդպիսի կուսակցական միտումների...

Օրէնքի հետ անհրաժեշտ է խիստ կազմակերպութիւն, առանց որին օրէնքը կը մնայ միայն տառ, երբ նա չի գործադրւի մարդկային յարաբերութեանց ժամանակ. կազմակերպութեան համար գեղեցիկ օրինակ են եւրոպական հիմնարկութիւնները. մեր հոգևոր գործերն այսօր այնքան բարդուած են, որ նրանց կանոնաւորելու համար անհրաժեշտ են առանձին վարիչ մարմիններ:

Այս ամենը, ի հարկէ, դիւրին իրականանալի չեն, մանաւանդ այն պատճառով, որ Էջմիածինը դեռ առաջնորդներ չի գտնում թեմերը թափուր չթողնելու համար. բայց չպիտի մոռանանք, որ այդ մարմիններից և պաշտոններից շատերը, որպիսի են տնտեսականը, ուսումնարանականը և այլն, կարելի է յանձնել դրա համար ժողովրդից ընտրած աշխարհականներին, որոնք այդ մասերում հաւանականօրէն աւելի ձեռնհաս են, քան նոյն իսկ հոգևորականները[1]:

Միայն հիմնաւոր-էական նորոգութիւնը առհասարակ մեր բոլոր ներքին գործերում կարող է բարձրացնել մեր հոգևորականութեան ընկած պատիւը, միայն հետևողական, արդարամիտ և օրինաւոր գործունէութիւնը կը կապէ ժողովրդին իւր եկեղեցական կարգերի հետ, այլապէս ներկայիս խառնաշփոթ դրութիւնը, բացի զզւանքից ու արհամարհանքից, ոչինչ չի կարող ներշնչել ժողովրդին:

Այսօր խլանում, խեղդւում է ժողովրդի արդարացի ձայնը հոգևոր դասի բազմաթիւ ապօրինութեանց առթիւ: Կարդացէք առաջնորդների, յաջորդների և քահանաների վրայ ուղղած բազմաթիւ խնդիրները, որոնք ըստ մեծի մասին մնում են անպատասխան. հետևեցէք հաս ու չհասի կենսական և գայթակղեցուցիչ խնդրին իւր բազմաթիւ ապօրինի հետևանքներով... «Ոչ յօրինակ այլոց»... Քննեցէք եկեղեցական գումարների, վանական կալւածների անկոնտրոլ, անհաշիւ դրութիւնը. դիտեցէք առհասարակ մեր բոլոր ներքին գործերի անգոյն, ողորմելի և կորստաբեր ընթացքը, և կը գաք մի տխրալի, յուսահատական եզրակացութեան. արդարը հալածւում, գործը խափանւում, դրամը յափշտակութեան և աւարի նիւթ դառնում, մի խօսքով այստեղ տիրապետում

1 Տես՝ «Մուրճ», պ. Ա. Արասխանեանցի յօդւածը. Դպրոցական-վարչական ռեֆորմ, ուր այդպիսի մի առաջարկութիւն արւած է ուսումնարանների ուսումնական մասի կառավարութեան համար:- Ծան. հեղ.

են բուն ասիական կարգերը… սիմոնականութիւն, կաշառակերութիւն, խնամիութիւն, եօլայականութիւն…

Եւ ասացէք խնդրեմ, այս խառնաշփոթ դրութեան մէջ, երբ անհատի պատիւը, իրաւունքը, դիրքը և անունը անաղարտ մի որոշ դիրքի և սահմանի մէջ պահելու համար ո՛չ մի գրաւական չկայ, երբ անհատը կախումն ունի ո՛չ թէ օրէնքից, այլ կամայականութիւնից և խնամիութիւնից. երբ անհատի ստորաքարշ պաշտօնակիցը մի րոպէում կարող է տապալել նրան և չունի օրէնք, որով արդարանալ կարողանայ,- այդպիսի հանգամանքներում առհասարակ ո՞վ է գժուել իւր «սաղ գլուխը աւետարանի տակ դնել», ո՞վ կը տայ հոգևորականութեան անունը, երբ մի լիրբ լրագրական սուտ[1] կարող է թէկուզ ժամանակաւորապէս խախտել անհատի դիրքն ու պատիւը, երբ ապացուցած յանցաւոր քահանան, Սևանի փոխանակ, պարգևով է վերադառնում իւր տեղը. երբ դատը չքննուած՝ քահանան բանտարկւում է և առաջնորդը զլանում է բողոքելու այդ մասին. երբ նոյն առաջնորդը քահանայ է ձեռնադրում քրէական յանցաւորին… Այս է ահա մեր ներքին գործերի պատկերը:

Յիշենք դարձեալ մի խնդիր, որ անցեալ տարիները ուղղած էր հոգևոր կառավարութեան. դա խնդիր չէր, այլ կատարեալ մի յանդիմանութիւն, բողոք՝ մեզանում տիրապետող կարգերի դէմ: Խնդրատուն կարծեմ հինգերորդ աստիճանի չհասութիւն ունէր, որին չէին թոյլ տալիս ամուսնանալու: Նա հաւաքել էր այդպիսի դէպքերի 89 օրինակ այդպիսի ամուսնութիւնների, իսկ իրան մերժում էին. ուստի նա մօտաւորապէս այս էր գրում. «եթէ դա օրէնք է, ուրեմն թոյլ տւէք ինձ ևս օգտուելու այդ օրէնքից, իսկ եթէ կամայականութիւն, ապա ես չեմ ցանկանալ զոհ լինել կամայականութեան և ո՛չ էլ դրա համար նպաստ կը տամ ճեմարանին»: Թոյլատուութեան համար կարծեմ 100 ռ. էր պահանջւում յօգուտ ճեմարանի: Յիրաւի ժամանակի խիստ պահանջը չէ, մանաւանդ գիւղական դասի համար, որ հաս ու չհասը կենսական խնդիր է դարձրել, այլ այդ ապօրինի թոյլատուութիւններն ու մի որոշ կանոնի չհետևելը, որոնք, իբրև գայթակղեցուցիչ օրինակ, հիմք են դառնում ժողովրդի մոլորութեան և ապա արդարացի տրտունջին: Այն որ թոյլ է տրուած հարևանին չորրորդ աստիճանում, չի թոյլատրւում իրան հինգերորդում, ի՞նչ պիտի մտածէ այդ մասին ժողովուրդը:

Վերևն էլ ասացինք, որ մեր խօսքը միայն քահանայութեան չի վերաբերում, որի մասին ձեռնհաս անձերն արծարծեցին իրանց կարծիքը.

1 Յիշեցէ՛ք Արսէն աբեղ. Ղլտճեանի դէպքը, որին սպանութեան մէջ էին զրպարտում!

սորա մէջ շօշափուած մի քանի կէտերը մինչև անգամ դուրս եկան մամուլի մէջ, երբ մենք այս յօդուածը բարեկամներիս շրջանում կարդալուց յետոյ արդէն արտագրում էինք. այո՛, միայն քահանայութեան մասին չէ մեր խօսքը. այլ առհասարակ բոլոր մեր հոգևոր գործերի վարչական կանոնաւորութեան, իրաւունքների և պարտականութիւնների սահմանադրութեան, ընդհանուր օրէնսդրութեան է վերաբերում: Խնդիրը առհասարակ պէտք է աւելի լայն մտքով հասկանալ. դա մեր հոգևոր գործերի վարումն է, լինի դա քահանայական, տնտեսական, ուսումնական և այլն... Մէկը առանց միւսի անկախօրէն մշակել չի լինի, մարմինը անդամալոյծ կը լինի, երբ նորա օրգանները իրանց զարգացմամբ համապատասխան չեն իրար...

Այսօր մենք ահագին գործեր, խնդիրներ և հասուն պահանջներ ունենք, որոնք սպասում են շուտափոյթ լուծման, որոնց և ո՛չ մինը իւր ներկայութեամբ չի համապատասխանում կեանքի պահանջներին. ընտրական գործը, ուսումնարանական խնդիրը, հաս ու չհասը, տնտեսականը, քահանայականը, կուսակրօն հոգևորականութեան խնդիրը և այլն և այլն... Բոլորը հասունացած պտուղներ են, որոնց եթէ քաղող չլինի, ոտնատակ կը գնան:

Ժամանակը և ժողովրդի պահանջը անչափ առաջ են գնացել, կեանքի պայմանները հիմնովին փոփոխուել են, շատ հին կարգեր և սովորութիւններ անդառնալի կերպով կորցրել են իրանց նշանակութիւնը: Տրադիցիան - սովորութիւնը - այլ ևս չի կարող բաւարարութիւն տալ ժողովրդի ներկայ կացութեանը. ժամանակը դրել է իւր անխուսափելի պահանջը, որին պէտք է բաւարարութիւն տալ, ապա թէ ոչ, նա իւր առաջն եկած արգելքը խորտակելով կ՚անցնի. պէտք է յարգել կեանքի նորանոր պայմանների պահանջը, այլապէս ժողովուրդը երես կը դարձնէ այն հիմնարկութիւնից, որ իւր պահանջները յարգել չգիտէ:

Մենք չենք ուզում գրչի մի հարուածով լուծել այդ բարդ խնդիրները, այլ մատնանիշ լինել այդ խնդիրների մեծութեան, ամբողջութեան նոցա փոխադարձ կապի վրայ, որոնց լուծումը պէտք է որոնել օրէնքի և կազմակերպութեան մէջ, որ մեզանում չկայ: Տւէք օրէնք, տւէք կազմակերպութիւն և ժամանակն ու կեանքը կը լուծեն այդ խնդիրները, ի հարկէ, քանի շուտ, այնքան լաւ. մանաւանդ այդ խնդիրներից մի քանիները գէթ տեսականապէս բաւականաչափ արծարծել է մամուլը, ինչպէս օրինակ ծխականների և եկեղեցու յարաբերութիւնը («Արձագանք»), դպրոցական-վարչականը («Մուրճ»), ընտրողականը («Մուրճ», «Մշակ»), քահանայականը (ամբողջ մամուլը):

«Մուրճ», 1894, N 5, էջ 780-791

ՀՈՒՄ ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

Անտարակոյս հայոց մէջ չափազանց զարգացած է անհատականութիւնը. նոյն իսկ աւելի, քան պէտք էր: Հայի պատմական անմիաբանութիւնը նորա խիստ զարգացած անհատականութեան հետևանք պէտք է համարել: Որքան դա կորստաբեր և վնասակար է եղել մեր անցեալի վերաբերութեամբ, սակայն չի կարելի չխոստովանել, որ դա ապացոյց է հայ անհատական ինքնուրոյնութեանը, խելքին և ընդունակութեանը: Դա ցոյց է տալիս, որ հայը իբրև անհատ ոչխար չէ, ոչ էլ մրջիւն, այլ նա ապրել ու գործել է իբրև բանական արարած, այնպէս, ինչպէս իւր խելքն ու բանականութիւնն են թելադրել: Նա, անհատականութիւնը կորցրած, չէ՛ հետևել հասարակութեան երամական ընթացքին... Այդ նորա բոլոր առաւելութիւնն է իբրև անհատ և նորա ամենամեծ պակասութիւնը իբրև հասարակութեան անդամ: Նորա անհատական զարգացումն է, որ հային դասում է աշխարհիս ամենաընդունակ ազգերի շարքը:

Սակայն, մի ազգ, որ դարերով զուրկ է եղել ինքնուրոյնութիւնից, ճնշուել, հալածուել ու կոտորուել է, չէր կարող իւր գոյութիւնը պահպանել, եթէ նորա մէջ իսպառ մեռած լինէր հասարակական-համայնական ոգին:

Եւ իրօք, մի քիչ խորը դիտելով հայ կեանքը, խնդրին մի քիչ բազմակողմանի նայելով՝ այն եզրակացութեանն ենք գալիս, որ հայը մարդկութեան մի բացառիկ անդամը չէ, որ ամեն մի հայ, ինչքան էլ նա ինքնուրոյն լինի, կապած է իւր համայնքի հետ պարտականութիւնների և իրաւունքի մի ամբողջ ցանցով, որից ազատուել նա չի կարող, որին նա պարտական է հնազանդելու հէնց իւր գոյութեան համար: Այդ ամենից լաւ պահպանուել է և անմիջապէս աչքի է ընկնում հայ ազգի ստուար մեծամասնութեան և նորա ամենաընտիր ներկայացուցչի - հայ գիւղացու մէջ:

Նրա տնտեսական կեանքը և բարեկեցութիւնը արդիւնք են մի շարք բուն համայնական և ասսոցիացիական ընտիր սովորութիւնների, որոնք հայ գիւղացու գոյութեան և տոկունութեան խնդրում ամենաառաջնակարգ դեր են խաղացել և դեռ խաղում են: Հայ համայնքը և նորա գոյութեան էական պայմանները դժբաղդաբար շատ քիչ են ուսումնասիրուած, այն էլ միմիայն ռուսաց Հայաստանում.- հողի տիրապետութիւնը, օրինակ, որ կէս համայնական բնաւորութիւն ունի, ջրի, ախպենի, այգու և բանջարանոցի

իրաւունքը, անհատի իրաւունքը դէպի իր համայնքը և ընդհակառակը, համայնքների փոխադարձ իրաւունքները և պարտականութիւնները մնում են իրանց ամբողջութեամբ դեռ ևս առանց ուսումնասիրութեան. եղածն էլ պարտական ենք ռուս կառավարութեան պաշտօնապէս կատարած ուսումնասիրութիւններին: Մինչդեռ հայ բանահիւսութիւնը այսօր ահագին գրականութիւն ունի, ուսումնասիրուած և բաւական նիւթեր են հաւաքուած զանազան գաւառներից,- հայ համայնքի մասին ինձ յայտնի չէ և ո՛չ մի առանձին տպած հայերէն աշխատութիւն, որ ի հարկէ բաւական ցաւալի երևոյթ է: Հայի բազմանդամ ընտանիքը, օրինակ, որ այնքան գովասանքի նիւթ է դարձել, մինչև օրս դեռ չի ուսումնասիրուած գիտականօրէն[1]:

Այս յօդուածի նպատակն է մեր ձեռքում եղած հում նիւթերը հայ գիւղացու համայնական սովորութիւնների մասին լոյս հանել, յուսալով, նախ՝ մասամբ նիւթ մատակարարել մասնագէտ բանասէրներին, մասամբ մատնանիշ լինել և ճանապարհ բանալ այսպիսի նոր նիւթեր հաւաքելու համար: Մեր ունեցածը իր տեսակով այնքան քիչ և կցկտուր է, որ կարող է լոյս տեսնել միմիայն իբրև հում նիւթ և ոչ իբրև որոշ ուսումնասիրութիւն: Մի որոշ սիստեմի բերելով նոցա՝ կարելի է բաժանել երկու մասի. ա) բուն համայնական սովորութիւններ. երբ համայնքը միանում է ֆիզիքական ուժով-աշխատանքով և կամ փողով՝ նիւթապէս օգնելու իր մի անհատին և բ) երբ համայնքի անհատները միանում են մի ընդհանուր գործ գլուխ բերելու (կապակցութիւն, ասսոցիացիա):

Միացած աշխատանքը առաջ է գալիս այն ժամանակ, երբ համայնքի մի անդամը միայնակ անկարող է մի որ և է գործ գլուխ բերել. ուստի և հասարակութիւնը - հարևանութիւնը - անմիջապէս օգնութեան է հասնում իր անդամին նորա կարիքը հոգալու, սկսածը գլուխ բերելու և ձեռնարկածը վերջացնելու. օրինակ. Բարձր-Հայոց ժողովուրդը ապրում է ահագին հողէծածկ տներում. որպէս զի դա դիմանայ անձրևներին և ահագին քանակութեամբ եկող ձիւնին, հարկաւոր է կտուրը մի երկու արշին բարձրութեամբ հողով ծածկել, որ մի ընտանիքի անդամների ուժերից վեր է, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ դա հարկաւոր է քթոցներով-ուսերով կրել տանիք և այն՝ մի կամ երկու օրւայ մէջ, որպէս զի քամին և անձրևը չցրուեն քիչ հաւաքած հողը. ուստի և երբ որ տունը կազմ ու

1 Մասամբ, սակայն, այդ կատարուած է պ. Յակոբ Մեղաւորեանի գեղեցիկ աշխատութեամբ. Etude ethnographique et juridique sur la famille et le mariage armeniens. Lausane. 1894.- Ծան. խմբ.

պատրաստ է և միայն մնում է հողը վրայ տալ, տան տէրը հաւաքում է հարևան երիտասարդներին, որոնք միացած ընդհանուր ոյժերով մի օրւայ ընթացքում ամբողջ տունը ծածկում են հողով և կոխոտելով պնդացնում[1]: Նոյնը բայց առաւել հանդիսաւոր և մեծ չափերով կատարւում է ջրաղաց շինելիս, որի քարերը (ջաղացաքար, և ոչ պատերի) բերելուն մասնակցում են հարևանները իրանց սայլերով, եզներով և մարդկանցով: Իգդիրում, որ ջուրը Արաքսից է ստանում, ջաղացների հունը շատ շուտ տիղմ է բռնում, որի մաքրողը նոյնպէս համայնքն է (թէև ջաղացները հայոց մէջ մասնաւոր սեփականութիւն են լինում). տեղի բարբառով դա կոչւում է «փուշտա» և կատարւում է մեծ հանդիսով, զուռնայի նւագածութեամբ: Ձիթահանքի քարը բերելու ժամանակն էլ, որ իր մեծութեամբ ու ծանրութեամբ ահագին ոյժ է պահանջում, տեղի է ունենում համայնքի անհրաժեշտ աջակցութիւնը մարդով, սայլով և լծկանով: Մեղրիում, ուր ճանապարհները վատ են և սայլ չի բանում, տան գերանները, ջաղացի և գերեզմանի քարերը գիւղացիք իրանց ուսերով են կրում 30-40 մարդ միաժամանակ, որոնց նոյնպէս նւագածութիւն է առաջնորդում:

Արտը պարարելիս, երբ հաւաքւած աղբը պէտք է արտը կրել, Ղարաբաղում և Ուդիների մէջ (Վարդաշէն) նոյնպէս օգնութեան է գալիս համայնքը սայլ-եզնով: Պռօշեանի նկարագրութեամբ Աշտարակում այգու մատը կտրելը կատարւում է համայնքի օժանդակութեամբ, որի վերջին՝ աշխատողները ճաշից զատ ընտիր մրգեղէններից պատրաստած խոնչա են ստանում, որ «խէչ-փունջ» է կոչւում: Շատ գիւղերում գերեզման փորելն ևս համայնական է, մանաւանդ ձմեռւայ ցրտերին, երբ մի ժամկոչը դժւարութեամբ կարող է գլուխ բերել գործը: Այդպիսի համայնական աշխատանքի պայմաններն այն են, որ ըստ մեծի մասին նոքա կատարւում են զուռնայի նւագածութեամբ, եթէ իհարկէ, յարմարութիւն կայ. դա նպաստում է աշխատողների զւարթութեանը և գործի յաջող ու եռանդուն առաջ գնալուն. շատ անգամ լծած եզների կամ գոմէշների պոզերից ու ճակատներից և կամ ձիթահանքի ու ջաղացի քարի վրայից կարմիր թաշկինակներ են կախում իբրև դրօշակներ, և եթէ աշխատանքին մասնակցողների մէջ լաւ խաղ ասող կամ սրախօս մէկը կայ, որ գիւղերում հազւագիւտ չեն, աշխատանքը ընդունում է մի կատարեալ խնջոյքի բնաւորութիւն: Ինչ կարծիք, որ այդպիսի օրերում գործատիրոջ պարտքն է աշխատողներին սովորականից մի քիչ աւելի փարթամ ճաշ տալ. տեղ-տեղ, ուր գինի կայ, խմիչքն ևս ճաշի վերայ աւելի նպաստում է աշխատողների

1 Ասում են, որ Զանգեզուրում տան ամբողջ շինութիւնը հիմն ի վեր համայնքն է կատարում:

զւարթութեանը:

Կան աշխատութիւններ, որ բուն ընտանեկան բնաւորութիւն են կրում և իրանց թեթևութեամբ յատկացրած են կանանց. բայց երբ դա այնքան մեծ է, որ մի ընտանիքի կանայք անկարող են միանգամից այդ բոլորը կատարել, իսկոյն առաջ է գալիս մէճի կամ միչի կանչելու սովորութիւնը: Բարձր-Հայոց բարբառով այդպէս է կոչւում համայնական աշխատանքի այն ձևը, ուր մասնակցում են միմիայն կանայք և աղջիկներ: Համայնութիւնը հայ գիւղացու մէջ արտայայտւում է այդպիսով ո՛չ միայն տղամարդկանց մէջ, դրսում, այլ և կանանց մէջ, ընտանիքում: Օրինակ երբ ոչխարի բուրդը խուզած պատրաստ է մանելու և գզելու, ապա տանտիրուհին աղջկանցից մէճի է անում, որ գզում, մանում են: Գզելը սովորաբար կանանց է պատկանում իբրև առաւել փորձառութիւն պահանջող, իսկ մանելը աղջկանց: Այդպիսի դէպքերում աշխատում են առհասարակ այնքան հոգի կանչել, որ հնար լինի բոլոր գործը մի օրում վերջացնել. ինչ կարծիք, որ նախաճաշն ու ճաշը այն տանն են անում, ուր հաւաքւած են աշխատելու: Աղջկանց «մէճիները» բացի գործատիրոջ օգուտից այն առաւելութիւնն ունեն, որ նախ մրցութիւն, ապա փորձառութիւն ու վարժութիւն են տալիս անփորձ աղջկանց. նոցանից շատերը իրանց տանը մնալով շատ անգամ զուրկ պիտի մնային այն վարժութիւններից, որոնք անհրաժեշտ են ամեն մի գյուղացու կեանքում, որպիսին է գզելն ու մանելը: Եւ որովհետև դոքա այնպիսի աշխատանք են, որ չեն կաշկանդում լեզուն ու միտքը, ուստի մէճիները այն պայմաններն են, որոնցով ծաղկում է գիւղացի աղջկայ սրախօսութիւնը, հանաքը, հանելուկը և դիտողութիւնը, երբեմն նաև նորա անպաճոյճ, պարզ երգը:

Հաւաքական աշխատանքը այնտեղ չի՛ ճնշում, չի՛ բթացնում, այլ զւարթացնում է հոգին, զարգացնում միտքը, սրում դիտողութիւնը, մրցութեան շնորհիւ զարգացնում ընդունակութիւնները, ուստի և զարմանալի չէ, որ մէճին աղջկանց համար կատարեալ հարսանիք է:

Ախալքալաքի գիւղերում (Էրզրումից գաղթած) աշնանը կամ գարնանը սովորութիւն կայ մեծ քանակութեամբ էրիշտա պատրաստելու, որ նոյնպէս առանց մէճիի չի կարող գլուխ գալ: Երեկոյեան տան տիրուհին հաւաքում է մի խումբ աղջիկներ, որոնք խմորն են հունցելու: Առաջ ալիւրը «բաղաղ» են անում, ապա երբ քիչ ջուրը առած է լինում, հանում են տաշտից և դնում յատկապէս դորա համար պատրաստած տաւարձուղների մէջ, որ այծի մորթուց է լինում պատրաստած: Ապա աղջիկները երկ-երկու բարձրանում են այդ կաշեայ տոպրակների վերայ,

սկսում են ոտներով հարւածել մինչև խմորի կանոնաւոր հունցելը: Ոտերի հարւածները առանձին տակտ ու վարժութիւն ունին և շատ կենդանի բնաւորութիւն են կրում. դա և՛ պար է, և մարմնամարզական վարժութիւն, որ գործին անծանօթ մարդը չի կարող կատարել: Այդ «մէճին» լինում է գիշերը, որ խմորը առաւօտ վաղ պատրաստ լինի. աղջկերքը գործը և ընթրիքը վերջացնելուց յետոյ գիշերում են գործատիրոջ տանը: Առաւօտ վաղ նոքա ցրւում և նոցա փոխանակ հաւաքւում են կանայք, որոնք էրիշտա կտրել գիտեն: Կանանցից ոմանք պատրաստի խմորը գնդում, ոմանք բաց են անում, ոմանք էլ բաց արած խմորը մի քանի ծալ անելով սկսում են էրիշտա կտրել (ճիշտ ինչպէս ծխախոտն են կտրում). մի քանիսը կտրածը տանում են արևի տակ չորացնելու և ապա բովելու: Էրիշտան հայկական մակարոնն է, որ գործ են ածում միմիայն փլաւ եփելու, բրնձի կամ բլղուրի հետ խառն կամ առանձին:

Վերևը մենք տեսանք համայնական աշխատանքի այնպիսի ձևը, ուր միմիայն տղամարդիկ են մասնակցում, որը Ղարաբաղի բարբառով հարաքաշ է կոչւում: Դորա մի այլ ձևը որ արտայայտւում է միմիայն կանանց և աղջկանց մասնակցութեամբ, Բարձր-Հայոց բարբառով «մէճի» է կոչւում. այժմ կը տեսնենք նորա երրորդ ձևը, ուր մասնակցում են ամեն սեռի և հասակի անձինք և որը, որքան մեզ է յայտնի, գոյութիւն չունի Բարձր Հայքում, այլ Երևանեան նահանգում և, եթէ չենք սխալւում, կոչւում է միչի. Մեղրիում օրինակ, գարնանը երբ բամբակի արտը վարում են, կանանց և երեխանց են հաւաքում, որոնք հետևելով արօրի ընթացքին, հողը մաքրում են «խոզանից»: Դա տեղի բարբառով կոչւում է «խզնահան»: Բամբակը քաղհան անելիս էլ հարևան կանանցից մէճի են անում, գործին օգնելու, ինչպէս նաև «հատաղունի» և «շաղաքաղի» ժամանակ, որ կատարում են կանայք ու երեխայք: Վերջերս երբեմն դա վարձով էլ է լինում: Բամբակը «կուկուճ»-ից հանելիս՝ որ տանն է կատարւում.- աշնանը, մրգերի ժամանակ՝ մէճի հաւաքած մեծ ու փոքրին հասուն միրգ են բաժանում, և մինչև ուշ գիշերը նստած աշխատում են, ոմանք հէքիաթ և այլ հետաքրքրաշարժ բաներ են պատմում, որ քունները չտանի և զւարթ աշխատեն: Նոյնպիսի խառն և ուրախ մէճի է լինում այգեկութին, մանաւանդ «բոժոժաքաղին», որ տօնախմբութեան նման մի բան է: Մեղրեցին այդ օրը անպատճառ մի ուլ պիտի մորթէ մէճին հիւրասիրելու, որ առաջուց յատուկ այդ օրւայ համար ջոկւում և պահւում է անդրանիկներից. դա կոչւում է «բոժոժի մատաղ»[1]:

---

1 Այս յօդւածի մէջ Մեղրիի մասին յիշածներս բոլորը ինձ հաղորդել է պ. Ա. Վաչեանը:

Այսպէս մի շարք օրինակներից մենք տեսնում ենք, որ բուն անհատական-մասնաւոր գործերը, որոնք կարճ ժամանակի բայց բազմաթիւ ձեռքերի են կարօտ, գլուխ են գալիս բուն կոմմունական ձևով, համայնքի ազատ աջակցութեամբ: Այդ համայնքի անդամը գիտէ, որ իւր տունը անծածկ պիտի չմնայ, երբ սկսում է նորա շինութիւնը. կամ ջաղացի քարերը պիտի բերւին և տեղը դրւին երբ ձեռնարկում է ջաղաց հիմնել. անհատը որոշ պայմաններում, որոշ հանգամանքներում իւր յետևը զգում է մի խոշոր ոյժ, մի հիմնաւոր նեցուկ, որ նորան չի թողնում ցած գլորելու, որ ձեռք է մեկնում նորան օգնելու, երբ անհրաժեշտ է ճանաչում այդ: Ինչ կարծիք, որ համայնքի աջակցութիւնը հնումը աւելի շատ, աւելի ներգործական և ընդարձակ էր քան թէ այժմ. ինչ կարծիք, որ առաջ ոչ միայն համայնքը պարտական էր անհատի տունը հողով ծածկել, այլ և տուն շինել նորան, ո՛չ միայն ջաղացի քարը բերելուն օգնել, այլ և ջաղաց կառուցանել ընդհանուր համայնքի համար, ինչպիսին գոյութիւն ունի ռուսաց մէջ և որպէս այժմ կատարւում է Իգդիրում, ուր, երբ Արաքսը յորդանալով կտրում է այգիները հոսող առուն, համայնքը ամբողջովին, տանուտիրոջ առաջնորդութեամբ գնում է այգիների ջուրը նորից բերելու. «Արազ է գնում», ինչպէս ասում են տեղացիք, ընդհանուրի գործը ընդհանուրն է հոգում միացած ուժերով: Համայնքը իւր լրութեամբ այժմ պահպանել է իւր նախկին կոմմունական կազմակերպութեան հետքերը միայն եկեղեցիների, ճանապարհների, ջուր բերելու և ուսումնարան շինելու վերաբերութեամբ, որոնք գլուխ են գալիս ընդհանուր միացած ուժերով և ծառայում են ընդհանրութեանը: Մնացեալ մասերում, ինչպէս վերևը տեսանք, նորա դերը բաւական սահմանափակ է, սակայն օգնում է իւր անդամին նաև նիւթապէս, երբ նա մեծ ծախսի մէջ է, աշխատելով գէթ մասամբ թեթևացնել իւր հարևանի ծախսերը, լինի դա հարսանիք, ծնունդ և կամ մահ:

Հարսանիքը գիւղացու վերայ ահագին ծախսեր է բարդում շնորհիւ շատ անպէտք սովորութիւնների և հարսանիքի երկար տևելուն, երբ նա պարտաւոր է ահագին քանակութեամբ գինի և արաղ գնել կամ իւր ունեցածից գործածել, մի քանի կով ու եզ մորթել և մեծ քանակութեամբ իւղ, պանիր ու հաց բանացնել: Ախալքալաքի գաւառի գիւղացիների ամենամեծ մասը եթէ պարտքի և վաշխառուների ճանկն է ընկնում՝ դորա պատճառը հէնց այդ հարսանիքի, նշանդրեքի և խնամութեան կորստաբեր սովորութիւններն են. այդ գաւառում ընդհանրապէս ամեն մի ամուսնութիւն՝ ինչպէս մեզ անձամբ բազմաթիւ օրինակներ են յայտնի,

իր յետևից բերում է մի քանի հարիւր ռուբլի պարտք: Դեռ լաւ է, որ կան մի շարք ընտիր համայնական սովորութիւններ, որոնք մեղմացնում և նպաստում են այդ ծախսերը հոգալուն, այլապէս հարսանիքը անփող գիւղացու համար տնտեսական անկումն կը նշանակի: Այսպէս օրինակ, հարսանիքի սկզբի օրը հարևան կանայք հրաւիրւում են գաթաւոր, և ամեն մի կին այդ օրը իր հետը բաւական կարագ է բերում, որով հարսանիքի գաթան է պատրաստւում:

Այդպէս նաև մաղար իջեցնելու սովորութիւնը ահագին օգնութիւն է աղջկայ հօր համար: Մաղարը (մակա՞ր) մի խումբ ձիաւոր երիտասարդներ են, կամաւոր կերպով գիւղից հաւաքւած, որոնք ուղևորւում են հարսը պսակի բերելու, եթէ նա մի ուրիշ գիւղումն է: Ինչ կարծիք, որ աղջկայ տիրոջ համար շատ դժւար է այդքան հիւր միաժամանակ իջեցնել և կերակրել թէ՚ նոցա և թէ մանաւանդ նոցա ձիերին: Աւանդական սովորութեամբ աղջկայ տէրը առհասարակ ազատ է ծախսերից և հարսանիքի բոլոր ծախսը ընկնում է տղայի վերայ: Այդտեղ ահա համայնքի անդամներից շատերը վաղօրօք պատրաստութիւն են տեսնում «մաղար իջեցնելու» և նոցա գալուն պէս ամեն մինը մի չորս հինգ ձիաւոր հիւր հրաւիրում է իւր տունը, ուր ընթրում և ուրախութիւն են անում. այդպէս մաղարը բաժանւում է հինգ-տասը տուն խումբ-խումբ, մինչ առաւօտ զուռնայի հրաւէրը, երբ նոքա կրկին միացած հարսին առաջնորդում են դէպի իրանց գիւղը: Բայց հարսանիքի մէջ ամենից արժանին ուշադրութեան՝ սաչու-ի կամ կանչ-ի սովորութիւնն է: Դա մի տուրք է, որ սովորաբար պսակից յետոյ ճաշի սեղանի վերայ հարսանիք հրաւիրւածները տալիս են հարսանքատիրոջ. պատահում է, որ այդ կանչը հարիւրների է հասնում և բաւական թեթևացնում է հարսանքատիրոջ ծախսերը: Առաջին ընծայաբերը լինում է միշտ կնքահայրը կամ խաչեղբայրը, որ սովորաբար 3-10 ռուբլի է տալիս. ապա հերթով, ըստ աւագութեան և պատւի՝ նաև միւսները: Կանչի հետ միասին հարսնևորները պարտաւոր են նաև քահանային ու զուռնաչուն ևս նպաստներ տալ, որ կրկին թեթևացնում են տանտիրոջ ծախսը. այլապէս թէ նւագախումբը և թէ քահանան եթէ այդ կողմնակի եկամուտը աչքի առաջ չունենային, ահագին վարձատրութիւն պիտի պահանջէին տան տիրոջից: Այդ սովորութեան մնացորդները պահպանել են նաև քաղաքներում: Ախալքալաքում, օրինակ, հարսի հագուստը օրհնելուց յետոյ, որպէս նաև եկեղեցում, պսակից յետոյ քահանան խաչ-համբոյր է ստանում անխտիր բոլոր հրաւիրեալներից: Նւագածուներին ու խոհարարին վարձատրելը հօ պարտաւորութիւն է: Հարսանիքը առհասարակ ամենից լաւ է պահպանել

հայ ժողովրդի նախկին կոմմունական կեանքի հետքերը. տեղ-տեղ նա պատկանում է ամբողջ համայնքին. այդտեղ մասնակցում են ամենքը և իւրաքանչիւրը. Ախալքալաքի գիւղերում, երբ պսակւող զոյգը եկեղեցի է գնում, ճանապարհին շատ անգամ կանգնեցնում են պսակի ամբողջ ընթացքը, որպէս զի հարսանիքի հետ ո՛չ մի կապ չունեցող այս կամ այն օտար փեսացուին, որոնք շատ անգամ այդտեղ ներկայ էլ չեն լինում, իրանց (փեսացուի) բարեկամների կողմից ընծաներ տրւին:

Տեսնում ես մի հարս կամ կին, որ հարսանիքումն էլ չէ, տան գործը կիսատ թողած, լուր օրւայ հագուստով շտապում է ի լուր հասարակութեան մի նախշուն շապիկ, փուշի, գուլպա կամ գօտի ընծայել իւր այս ինչ ազգականի փեսային և վերադառնալ իւր գործին: Դադարում է զուռնան, կանգ է առնում ընթացքը, լռում են հանդիսականները, և տղամարդկանցից մինը, ընծայւած առարկան ձեռին բռնած ի ցոյց հասարակութեան, հազար ու մի գովասանքով յիշում է, որ այս ինչ հարսը կամ կինը իւր այս ինչ փեսային ահա այս պատւական ընծան է տալիս, «ապատա՛, ապատա՛, շէն է ու շէն մնայ»:

Գիւղում գտնւած բոլոր նշանաւոր զոյգերը այդպիսի հարսանիքներին առհասարակ ընծաներ են ստանում իրանց հեռու կամ մօտիկ ազգականներից և այն՝ ի գիտութիւն համայնքի:

Ուշադրութեան արժանին այն է, որ ծննդկանին կերակրելն ևս համայնական պարտք է համարւում: Ուժասպառ ծննդկանին ինչ կարծիք որ հարկաւոր է սննդարար կերակուր: Ամեն ընտանիք ի հարկէ միջոց չունի այդպիսին պատրաստելու, ուստի և քառասունքի ընթացքում ամեն մի «տղոցկան», հարուստ լինի թէ աղքատ, հարևաններից թարմ պատրաստած կերակուրներ է ստանում: Տատմայրը, որ «դայեկ» է կոչւում, իւր վարձը ստանում է նոյնպէս ծննդկանի այցելուներից: Համայնքը կարծես դորանով ողջունում է իւր նոր անդամի աշխարհ գալը և նորա մօր խնամելը իւր վզին է առնում մինչև կազդուրւիլը. նա դորանով կարծես ուզում է հասկացնել, որ նորածինը միայն իւր ծնողներին չի պատկանում, այլ ամբողջ համայնքին:

Այդ մի կարգ բուն կամ կէս կոմմունական բնաւորութիւն կրող սովորութիւնները արդէն նոր տնտեսական պայմանների շնորհիւ բաւական թուլացել և նսեմացել են, թէև նոցա պահպանել է ժողովուրդը հազարաւոր տարիներ, իբրև իւր նախկին համայնական կեանքի փայլուն փշրանքներ, որոնք, դժբաղդաբար, իբրև նախապատմական ժամանակի և ստոր

կուլտուրայի արդիւնք, տեղի են տալու նորագոյն քաղաքակրթութեան առաջ: Անշուշտ, եթէ հնարաւոր լինէր, եթէ ոչ այդ սովորութիւնները ամբողջովին, գէթ նոցա ոգին, համայնականութեան գաղափարը կենդանի պահպանել մեր ժողովրդի մէջ, որ նորան դիւրին լինէր ըմբռնել ընկերավարական ուսման նորագոյն վարդապետութիւնը, որը իւր հիմունքներով կռթնում է հէնց մարդկութեան նախկին համայնական կենցաղի վերայ, չափազանց ուրախալի կը լինէր. սակայն յուսալ դոցա յարատեւութեանը բաւական դժար է, որովհետեւ մեր աչքի առաջ, մի 15-20 տարի առաջ գոյութիւն ունեցող համայնական սերտ կապերը այսօր զգալի կերպով թուլացել են: Այն, որ երէկ ամբողջ համայնքն էր անում, այսօր սահմանափակւում է շատ անգամ միայն ազգականների և մօտիկ հարևանների մէջ. իսկ վաղը միւս օրը կասկածելի է նորա գոյութիւնը:

Աւելի յուսալի է այն սովորութիւնների պահպանութիւնը, որոնք աւելի բարձր քաղաքակրթութեան արդիւնք են և կրում են ընկերական-ասսոցիացիայի բնաւորութիւն. դոքա մասամբ յիշեցնում են ռուսական ՈՐՑպսՖ-ը (արտէյլ), մասամբ եւրոպական բանւորների միութիւնները, իհարկէ, սաղմային դրութեան մէջ:

Այդպէս է կատարւում խոտ հարելը. ամբողջ մարգագետինը կամ «չայիրը» բաժանւում է ըստ համբայութեան (համբա-չարեք) մի քանի բաժնի, և համբայութեան անդամները խոտը հարում, հաւաքում և դիզում են միասին, ապա վիճակով բաժին անում, համապատասխան համբայութեան աստիճանին. ինչ կարծիք, որ ամեն մի ընտանիք իւր ստանալիք խոտի համաձայն մարդիկ է ներկայացնում. շատ ստացողը շատ, քիչ ստացողը համապատասխան սակաւութեամբ: Խոտհարի ընթացքում նախաճաշ, ճաշ և «էտինք-հաց» աշխատողները բոլորը միասին են անում, ամեն մինը ներկայացնում է իւր ունեցածը. խտիր չկայ, թէ մէկը գարի և ցամաք հաց ունի, միւսը պատւական կերակուր:

Գիւղի սահմաններից դուրս ևս, երբ գիւղացիք տեղ են վերցնում խոտ հարելու, սակաւ է պատահում, որ ջոկ-ջոկ հարեն. սովորաբար միանում են մի քանի ընտանիք, միաժամանակ փողը վճարում և ամեն մինը իւր տւած գնի համեմատ աշխատաւորներ է ներկայացնում մինչև խոտի հարել դիզելը, երբ վիճակով բաժանում՝ ապա ջոկ-ջոկ տուն են կրում: Այդ աշխատանքի ընթացքում ևս նոքա գործում են ինչպէս մի տան անդամներ, նոցա ճաշը միասին է, հարստի և աղքատի խտիր չկայ:

Մարաղա գիւղում (Խոյի գաղթականներ Ղարաբաղում) միանում են մինչև անգամ բոստան (բանջարանոց) ցանելիս: Մի քանի ընտանիք

միացած գութան են լծում և վարում համայնական հողի մի մասը և բանջարեղէն ցանում: Այդտեղ ընդհանուր է և՛ հողը, և՛ սերմը, և՛ աշխատանքը. ջրում են մի երկու անգամ հերթով կամ միասին և քաղհան են անում նոյնպէս միասին: Հասած բանջարեղէնը հաւաքում են դարձեալ միասին և բաժանում, եթէ չենք սխալւում, համաձայն գութանում լծած եզների թւին: Այստեղ, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, միութեան հիմքն ու բաժանարարը եզն է:

Նոյնը աւելի բարդ և աւելի կատարելագործուած ձևերով արտայայտւում է գութանի միութեան մէջ Բարձր Հայքում:

Այդտեղ գութանին լծում են 10-12 զոյգ եզ կամ գոմէշ, այնպէս որ շատ քիչ ընտանիք կարող է միայնակ գութան լծել. ուստի սովորաբար գութան լծելու համար միանում են 5-10 ընտանիք: Պատահում է, որ գութանը մի ընտանիքի է պատկանում, իսկ բոլոր լծկանը հարևաններին: Իւրաքանչիւր երկու զոյգ եզին հարկաւոր է և մի հոտաղ, մի մաճկալ, և 8-12 լուծ: Միութեան բաժանարարը (единица) զոյգ եզն է. այսինքն մէկ զոյգ եզ ունեցողը մէկ օր իրաւունք ունի արտը վարելու, երկուսը՝ երկու և այլն. բայց այդտեղ բաժին ունի նաև գութանը, որ հաւասար է երեք բաժանարարի (այս դէպքում երեք օր) և մաճկալը՝ գութան վարողը - երկու բաժանարար: Հոտաղը ոչինչ չի ստանում: Թէև գութանի միութեան մանրամասնութիւնը ես լաւ չեմ յիշում և այս էլ հաղորդում եմ ստուգութիւնը վերապահելով, սակայն ինձ թւում է, որ գութանի տիրոջ օգուտը այդտեղ համեմատաբար մեծ պիտի լինի: Գութանտէրը իւր օրւայ հացը ստանում է նրանից, ում արտը վարում է, այսինքն հերթով կերակրում են միութեան անդամները: Վերջին տարիներս պատահում է, որ այդպէս միացած գութանը վարձով-փողով ուրիշի արտերն ևս վարում է, որոնք գութանի մէջ մաս չունին, և փողը բաժանում է իւր անդամներին. այդտեղ ևս ի հարկէ, բաժանարարը լուծ եզն է, բայց դորա մանրամասնութիւնները ես չգիտեմ և ստուգելու էլ առ այժմ միջոց չունիմ:

Գիւղական այդպիսի միութիւնների մէջ, եթէ չեմ սխալւում, գութանը առաջին երևոյթն է, որ իբրև գործիք (մեքենայ) վարձ է ստանում.- այդ տեսակէտից նա արժանի է խորին ուշադրութեան: Գիւղացոց մէջ գործիքը վարձով տալու գաղափար անգամ չկայ. ուրագ, կացին, գերանդի, եղան, սայլ, մինչև անգամ եզներ միմեանց փոխ են տալիս առանց որ և է վարձի ակնկալութեան: Շատ բացառիկ դէպքերում կարող է հարևանը դրացուն մերժել մի գործիք փոխ տալու. և չի էլ կարող մերժել, որովհետև մի ժամ յետոյ ինքն է շտապում հարևանից մի բան ուզելու և նոյն մերժումն

կ'ստանար: Տան կարասիքը ևս, պղինձ, ամանեղէն, անկողին, հասեր և խալիչա, անխտիր փոխ են տալիս կանայք:

«Խաբ ու խազ»: Բայց ամենից նշանաւորը, ամենից հետաքրքրականն ու կարևորը համայնական միութեան մէջ «խաբ»-ի սովորութիւնն է, որ իւր տեսակով գուցէ եզակի է ամբողջ աշխարհում. նորա էութիւնն այն է, որ մի խումբ հարևաններ միացնում են իրանց ունեցած կաթը հերթով նորանից իւղ ու պանիր պատրաստելու: «Խաբը» հարցասիրական է և այն տեսակէտից, որ նա, այսպէս ասենք՝ գիւղական միութիւնների ամենազարգացած ձևն է ներկայացնում. նորա հիմքը աշխատանքը, անհատը կամ լծու եզներն ու հողը չեն, ինչպէս վերևի միութիւններինը, այլ եթէ կարելի է այսպէս անւանել՝ գիւղական կապիտալը, գործադրութեան համար պատրաստի արդիւնքը՝ կաթը: Այդ միութիւնը Բարձր Հայքում կոչւում է «խաբուխազ», կամ հասարակօրէն «խաբ». Իգդիրում դորան ասում են «կաթ-չափ», որ ըստ իս աւելի լաւ է արտայայտում նորա էութիւնը:

Գարունքը բացւելուն պէս գիւղացի կանայք ժողովւում են խաբը սկսելու. եթէ գիւղը մեծ է, նոքա բաժանւում են մի քանի խմբի, սովորաբար 20-30 տուն, իսկ եթէ փոքր է՝ հէնց ամբողջ գիւղը կազմում է մի խաբ:

Առաջին և ամենադժւար խնդիրն այն է, թէ ո՞վ պէտք է «մայր» կամ «խաբ-գլուխ» լինի, այսինքն առաջին անգամ ո՞վ պիտի հարևանների կաթը պարտք վերցնի, և ապա հերթով նոցա վճարի: Թէ սովորութեամբ և թէ յայտնի տնտեսական պատճառներով մայր է դառնում նա, ով շատ կաթ ունի. բայց ի հարկէ շատ յաճախ պատահում են հաւասարաչափ կով ու ոչխար ունեցողներ, որոնցից ամեն մինը խուսափում է մայր դառնալուց, որովհետև կաթը գարնանը ջրալի է լինում, ուրեմն և մայր դարձողի համար վնասակար, քանի որ նա ստացած վատ կաթի քանակութեամբ վերադարձնելու է հարևաններին ապագայում աւելի լաւ և իւղալի կաթ: Այդտեղ, ի հարկէ, քէէարկութիւն չի լինում, բայց երբ մեծամասնութիւնը մէկին ստիպեց մայր դառնալու, նա սովորաբար համաձայնում է, յետագայում մի քանի առաւելութիւններ ունենալու պայմանով: Պէտք է նկատել, որ ոչխարի կաթը առանձին խաբ է ունենում, կովինը առանձին և շատ հազիւ է պատահում, որ միևնոյն ընտանիքը «երկու կաթին» էլ մայր դառնայ միաժամանակ:

Երբ մայրը ընտրւեց, հարևանները ամեն առաւօտ և երեկոյ կաթը «խաբ են բերում». այսինքն փոխ են տալիս մօրը, որոշ ամանով և չափով: Եթէ, օրինակ, բոլոր մասնակցողները միասին 20 ընտանիք են, մայրը (պարտք վերցնողը) դուրս գալով, կը մնայ 19 պարտատու, որոնցից ամեն

մինը ջոկ-ջոկ ճիպոտներ-«խազեր» ունին, որոնց վերայ նշանակում են տուած կաթի քանակը հետևեալ կերպով. հարևան A-ն օրինակ մի որոշ աման ունի, որով ամեն օր կաթ է բերում և մի որոշ ճիպոտ-«խազ», որը կոխում է մի հարթ տեղում դրած իր ամանի մէջ մինչև յատակը. մի երկու անգամ ստուգելուց յետոյ դանակով մի փոքրիկ փոս է փորում խազի այն կէտում, որը ցոյց է տալիս այդ օրուայ կաթի քանակը: Նոյնն են անում B. C. և այլն իրանց ամաններով և խազերով: Պէտք է չմոռանալ, որ խազն էլ ունի (ես այսպէս եմ անուանում) ոտ և գլուխ. չի կարելի մի օր նորան գլուխն ի վայր կոխել կաթի մէջ, մի այլ անգամ ոտն ի վայր, այլ միշտ միևնոյն ոտի կողմից, որ շփոթութիւն չառաջանայ: Այդ խազը համապատասխանում է պարտատիրոջ մուրհակին. նոյն այդ խազով և նոյն ամանով նա իր հերթին յետ է ստանում իր պարտքը:

Կաթնամօր դժւարութիւնն այն է, որ նա բոլոր հարևաններից պարտք է առնում, նա բոլորին զուտ պարտապան է. այժմ, երբ հերթը գալիս է միւս հարևաններին, նա՝ առաջին՝ պիտի աշխատի իր պարտքը տալ, երկրորդ՝ պարտքի տակ գցել հարևանին, որ մի այլ անգամ ևս կարողանայ կաթ առնել:

Երկրորդ կաթ առնողի դրութեան դժւարութիւնը պակաս է առաջինից այն պահանջի չափով, որ նա ունի առաջինից շնորհիւ իր տուած կաթի քանակութեան. այսինքն երկրորդ հերթակալը պարտք է առնում ոչ թէ 19 տանից ինչպէս առաջինը, այլ միայն 18 տանից, իսկ մի տանից (առաջին կաթնամօրից) նա յետ է ստանում իր տուածը: Երրորդ հերթակալը արդէն պարտք է ստանում միայն 17 տանից, իսկ մնացեալ երկուսից միայն իր տուածի վճարը և այլն... Այսպէս ամենավերջին հերթակալը՝ որ և ամենից քիչ կաթ ունեցողն է լինում, ստանում է միմիայն իր տուածը, որովհետև բոլորին շարունակ նա միայն կաթ է տուել և պարտաւորեցրել. այժմ իբրև վերջինը ստանում է վճարը: Երբ նա իր բոլոր տուածը յետ ստացաւ, ապա վերջանում է մեծ խաբը և սկսւում է «փոքր խաբը».- միևնոյն կարգով միայն այն տարբերութեամբ, որ այժմ ժամանակամիջոցը աւելի կարճ և կաթը աւելի քիչ է լինում: Փոքր խաբի էական պայմանն այն է, որ հերթակալները յետ են ստանում միմիայն իրանց պարտքը և նոր պարտքի տակ չեն մտնում, որովհետև այլ ևս ժամանակ չկայ վճարելու, քանի որ աշունը հասած է լինում:

Թողնելով խաբի կազմակերպութեան մանրամասնութիւնները առանձին հիմնաւոր ուսումնասիրութեան, այստեղ անցողակի պարտք եմ համարում ուշադրութիւն դարձնել այդ վերին աստիճանի

կարևոր և օգտակար սովորութեան էական հիմունքների վերայ, որ ամենալայն եղբայրական-ընկերական բնաւորութիւն ունի. թէև բոլոր անդամները հաւասար ընկերական իրաւունքներ ունին, բայց համայնքի աջակցութիւնը միշտ լինում է չքաւորի կողմը, իսկ չնչին զրկանքներն ու պարտականութիւնները միշտ ընկնում են ունևորների վերայ: Խաբի հիմքը ո՛չ թէ անհատի շահախնդրութիւնը, այլ ընդհանուրի օգուտն է. նա չի ծառայում տապալելու, այլ օգնելու և պահպանելու:

Խաբւորների մէջ առհասարակ մի ընդհանուր ձգտում կայ՝ ըստ կարելոյն շատ պարտք տալ ուրիշին, իսկ առանձնակի ամեն մի հերթակալի ցանկութիւնն է, ըստ կարելոյն, քիչ պարտքի տակ ընկնել. այդ երկու հակառակ ձգտումներն են խաբի մէջ խոչընդոտ յարուցանողները, և որովհետև համայնքի բոլոր անդամները հաւասար կաթի տէր չեն, բնականաբար այն բարդութիւնն է առաջ գալիս, որ շատ կաթ ունեցողները կարող են մի քանիսին այնպիսի պարտքի տակ գցել, որի վճարելը հերթակալի ուժերից վեր է: Նա պահանջում է, որ կաթի հերթը իրանից վերացնեն, բայց մեծամասնութեան կարծիքով նա դեռևս պարտական է և կարող է կաթ վերցնել, եթէ չլինին մի երկու շատ կաթ ունեցողները. ուստի և «խաբը» պարտաւորեցնում է ունևորին մի երկու օր կաթը տունը պահել, պարտք չտալ, մինչև հերթը մի ուրիշին կը գայ: Կաթը տանը պահելը զրկանք է տան տիրոջ համար. դա այնքան շատ չի կարող լինել, որից իսկոյն իւղ կամ պանիր պատրաստել կարողանայ, ուստի և տանը մնացածը առձեռն գործածութեան մէջ կորչում է անհետ: Այդ զրկանքը խաբի շնորհիւ պարտաւոր է կրել ունևորը իւր աւելի չքաւոր հարևանի և ընդհանրութեան դիւրութեան համար:

Խաբի հիմնական էութիւնն և օգուտն այն է, որ մասնաւոր տների կաթը քիչ-քիչ գործածւելով չփչանայ, չկորչի, որ այդ փոքրիկ քանակութիւնը բազմաթիւ ձեռքեր, ժամանակ և ծախս իզուր չգործածէ: Բարձր Հայքի ժողովուրդը թէև մեծ մասամբ ունի ոչխար ու կով, բայց առանձինն դոքա այնքան քիչ են լինում, որ նոցա կաթից ջոկ-ջոկ առած դժւար է միաժամանակ իւղ և պանիր պատրաստել. եթէ կաթը տանը մնայ՝ ամեն գնացող եկող կ'ուտի և անհնար կը լինի ի մի հաւաքել ձմեռւայ պաշար պատրաստելու, որ այնքան կարևոր է այդ ժողովրդի համար, որի երկիրը ամբողջ վեց եօթը ամիս ձիւնով է լինում ծածկւած. այդ միջոցին նա առանց այն էլ՝ զուրկ մսեղէնից՝ մեծ կարիք ունի իւղեղէն կերակրի, որը և նորա սննդեան առաջին միջոցն է:

Փրկարար խաբը վերացնում է բոլոր այդ արգելքները. մէկ կով

և մի քանի ոչխար ունեցողն անգամ այդ պատական սովորութեան շնորհիւ կարողանում է բաւականաչափ «մասխուլ» (պաշարի իւղ-պանիր) պատրաստել ձմեռւայ համար: Ամեն մի ընտանիք իւր ամենօրեայ կաթը քիչ-քիչ հարևաններին տալով՝ իւր հերթին միաժամանակ այնքան կաթ է ստանում, որ մի քանի օրւայ մէջ պատրաստում և պաշարում է և՛ իւր տարեկան իւղը, և՛ պանիրն ու վազնատը (լսա):

Այս էլ պէտք է ասենք, որ խաբը մազաչափ չի անցնում անհատի ազատութեան սահմանը և չի բռնանում նորա ազատ կամքի վերայ. նա չի՛ պահանջում որ անհատը ամեն օր և ամեն անգամ իւր բոլոր կաթը բերի. ամեն ոք ազատ է տանել այնքան, ո՛րքան կամենում է և ե՛րբ կամենում է, որովհետև խաբը այդտեղ ո՛չ մի վնաս չունի, այլ նա, ով քիչ է մասնակցում: Դա մի խնայողական ընկերութիւն է, որի անդամները օգուտ ունեն շարունակ, բայց զրկանք և գործողութեան սահմանափակումն երբէք կամ խիստ հազիւ. այն էլ զրկանքը միշտ ունևորի վզին է ընկնում, ուրեմն այնքան զգալի չի կարող լինել, մանաւանդ դա չափազանց կարճատև է լինում:

Խաբի տւած օգուտը աւելի շօշափելի անելու համար վերցնենք մի գիւղական թաղ կամ մի ամբողջ գիւղ, որ, օրինակ, բաղկացած է 25 տանից և միացել է խաբ անելու. այսինքն ամեն մի ընտանիք ապահով է, որ ձմեռւայ համար մի քանակ պաշար է ունենալու, որը առանց խաբի երևակայել անգամ չէր կարող: Այդ բաւական չէ՛. եթէ խաբը գոյութիւն չունենար, 25 տուն ամեն օր թոնիր պիտի վառէր նորան տաքացնելու, 25 հոգի պիտի զբաղւէր կաթնից իւղ, մածուն կամ պանիր պատրաստելու. 25 խնոցի պիտի ծառայէր կաթը հարելու, պիտի բազմաթիւ մանր-մունր ամանների մէջ լցնէր. դատարկելուց՝ քամելու, տաքացնելու կամ սեր քաշելու համար՝ նա կաթիլ-կաթիլ թափւելով պիտի պակասէր, շատ անգամ և փճանար, ամեն օր գործ ածւող ամանները պիտի մաշւէին, փճանային և պէտք ունենային շուտ շուտ կլայէկի, և այլն և այլն... այսինքն այդտեղ երևան են գալիս բոլոր այն վնասներն ու պակասութիւնները, որ յատուկ են մանր արդիւնաբերութեան, մինչդեռ խաբը զուրկ լինելով բոլոր այդ վնասներից՝ ներկայացնում է ահագին առաւելութիւներ, այն բոլորը, ինչ որ իսկապէս յատուկ է մեծ արդիւնաբերութեան. 25 հոգու փոխանակ, խաբի շնորհիւ՝ կաթնով զբաղւում է միայն մէկը. 25-ի թոնրի փոխանակ վառւում է միայն մէկը. և այդպէս բոլոր մնացած ծախսերն ու պակասութիւնները կրճատւում են 25 անգամ: Եթէ գիւղացի կնոջ գործ ածած վառելիքը (եթէ նա խաբին չմասնակցէր) օրական հաշւենք միայն 5

կոպէկ առաւօտ և երեկոյ կաթը տաքացնելու, նորա աշխատանքը պանիր իւղ պատրաստելու, և տեղաւորելու, ամանի կլէկը և մաշիկը, սապոնը, ջուրը և այլն հաշւենք նոյնպէս 5 կոպ., երկուսը միասին ուրեմն 10 կոպ., կ՚ստանանք, որ 25 տունը օրական խնայում է 2 ռ. 50 կոպէկ. բայց խաբը տևում է չորս ամսից աւելի, այսինքն 120 օր. ուրեմն ամբողջ կաթնային սեզոնում խաբը շահում է 300 ռուբլի: Բայց գոյութիւն ունի սովորաբար երկու խաբ՝ կովի և ոչխարի կաթի համար ջոկ-ջոկ. գցենք որ մի 150 ռուբլի էլ ոչխարի խաբից է խնայւում. 300+150=450 ռուբլի. եթէ դա բաժանենք մեր վերցրած 25 տան վերայ, կ՚ստանանք, որ ամեն մի տուն միջին հաշւով խաբի շնորհիւ շահում է 18 ռուբլի. գիւղացու համար դա մի ահագին գումար է, որը նա վաստակում է առանց արեան քրտինքի, լոկ ընկերավարական միութեան շնորհիւ: Այդ հաշիւները՝ իհարկէ, գիւղացին չի՚ անում և չի՚ էլ նկատում այդ օգուտը, քանի որ դա շօշափելի չէ նորա համար. շօշափելին այն է, որ նա վերջ ի վերջոյ ձմեռւայ համար կարգին պաշար է ունենում:

Խաբը մի առանձին ուշադրութեան է արժանի և այն տեսակէտից, որ նա հայ կնոջ ստեղծագործութիւնն է. տղամարդը այդտեղ մազաչափ անգամ մասնակցութիւն չունի. դա իր ծագմամբ, զարգացմամբ և տևականութեամբ հետևանք է միմիայն հայ կնոջ տնտեսագիտական իմտութեան: Վերին աստիճանի հետաքրքրական է տեսնել խաբւոր կանանց վէճը, ժողովները և գործողութիւնը, որի նմանը ինձ թւում է, որ ամբողջ աշխարհում գոյութիւն պիտի չունենայ: Ով հաւատ չունի կնոջ ինքնուրոյն գործունէութեան, նորա հասարակական և ընկերական բնազդի վերայ, թող գնայ Բարձր Հայքի գիւղերը և ուսումնասիրէ այնտեղ հայ կնոջը:

Հայ համայնքը ուսումնասիրելիս առհասարակ ո՚չ միայն մոռացութեան չպէտք է տալ հայ կնոջը, այլ աշխատելու է ըստ կարելոյն լա՚ւ որոշել նորա տեղն ու դերը, որ անշուշտ, ինչպէս խաբի պատմութիւնն է ցոյց տալիս, մեր կարծածից շատ աւելի նշանաւոր է, մանաւանդ որ նոյն կինը Հայաստանի մեծ մասում տղամարդու հաւասար մասնակցում է դաշտային աշխատանքներին: Եւ ըստ իս, դա ո՚չ միայն բարձրացնում է հայ կնոջը մեր աչքում իբրև մի ֆակտորի, որը հայ ազգի տնտեսական կեանքում առաջնակարգ դեր է խաղացել և դեռ խաղում է, այլ և հիմնաւոր գրաւական է տալիս, որ նա ընդունակ է՝ ընտանեկան նեղ շրջանից դուրս ևս՝ բուն հասարակական գործունէութեան:

«Մուրճ», 1896, N 1, էջ 88-106

ԱՐԵՒՈՐԴՈՑ ԽՆԴԻՐԸ

Ժ-ԺԲ դարերի մի երկու համարեա պատահական հատուածներում մեր մատենագիրների մէջ յիշւում է մի ժողովուրդ «Արևորդիք» անունով, որ յետոյ Շնորհալին դասում է հին Հայոց կարգը՝ իբրև նոցա հեթանոս մնացորդներ:

Ի՞նչպէս նոքա հեթանոս մնացին, ի՞նչպէս յանկարծակի երևան եկաւ հայ ազգի այդ մնացորդը Արևորդի անունով, պատմութիւնը մեզ ոչինչ չի ասում: Ի՞նչ աղբիւրներ հիմք եղան Շնորհալուն նոցա հայ անուանելու, որպիսի՞ պայմաններ նպաստեցին նոցա այնքան երկար ժամանակ հեթանոս մնալու և մի միայն ԺԲ դարում քրիստոնէութեան դիմելու. այդ ևս մնում է մթին ու խաւար: Մենք լիովին անտեղեակ էինք մնալու այդ ժողովրդի էութեան մասին, եթէ բաց ի Շնորհալու յայտնի թղթից ուրիշ մի քանի թէև հատուկտոր՝ բայց ըստ իս աւելի հաւաստի և ծանրակշիռ վկայութիւններ չունենայինք մեր մատենագիրների մէջ:

Արևորդոց մասին մեզ առաջին պատմական տեղեկութիւն տուողը Մագիստրոսն է Ժ-ԺԱ դարում: Նա «Պատասխանի թղթոյն կաթող. Ասորոց» գրութեան մէջ մի խումբ աղանդների մասին յիշելուց յետոյ հետևեալն է ասում. «Աւադիկ Պօլիկեանքդ, որք ի Պօղոսէ Սամոսատացւոյ դեղեալ, յորժամ ձեռնարկեալ հարցանեմք՝ ասեն թէ քրիստոնեայք եմք՝ և զաւետարանն և զառաքեալն սաղմոսեն յամենայն ժամ. եւ յորժամ հարցանեմք եթէ ընդէ՞ր ո՛չ մկրտիք՝ զոր հրամայեաց Քրիստոս եւ առաքեալքն. ասեն ո՛չ գիտէք դուք զխորհուրդս մկրտութեան. մեզ ո՛չ է փոյթ մկրտիլ քանզի մկրտելն մահն է. եւ Յիսուս ոչ ասաց յընթրիսն վասն պատարագի, այլ վասն ամենայն սեղանոյ: Եւ ասեն զՊօղոս սիրեմք եւ զՊետրոս անիծեմք. եւ Մովսէս զԱստուած ո՛չ ետես, այլ զՍատանայ, եւ ասեն արարիչ երկնի եւ երկրի զսատանայ եւ ամենայն մարդկային սեռի եւ ամենայն ստեղծուածոց, եւ ինքեանք զինքեանս անուանեն քրիստոնեայս. ահա եւ այլ ոմանք ի Չրադաշտ մոգէ, մոգք պարսկականք եւ այժմ՝ ի նոցունց դեղեալք Արեգակնապաշտք, զոր Արեւորդիսն անուանեն եւ ահա են յայդմ գաւառի (ի Միջագետս) բազումք, եւ ինքեանք քրիստոնեայք զինքեանս յայտնապէս կոչեն. բայց թէ որպիսի մոլութեամբ եւ անառակութեամբ վարին, գիտեմք՝ զի ոչ ես անտեղեակ: Են ոմանք յանիծեալ ազգէդ Թոնդրակեցեաց, որք անուանեն զինքեանս Կաշեցիք եւ այն են չարութեան արմատ»[1]:

1 Այս հատուածը հանել ենք հանգ. Էմինի ձեռագրից Պ. Խալաթեանի սիրալիր թոյլտուութեամբ՝ Մոսկուայում:

Այստեղ դիտմամբ բերի Արևորդիներից առաջ և յետոյ գրուած հատուածները, որ ինչպէս կը տեսնենք, մեծ շփոթութեան առիթ են եղել հետագայ մատենագիրների համար: Եթէ բաց ի Մագիստրոսի այս թղթից մեզ որևէ ուրիշ տեղեկութիւն չհասնէր Արևորդոց մասին, ինչ կարծիք, որ մենք նոցա բոլորովին իրաւունք չէինք ունենայ հայ անուանելու, ինչպէս որ դա այժմ սովորաբար ընդունուած է իբրև հետևանք Շնորհալու թղթի, մինչ Մագիստրոսը պարզապէս խօսում է մի ժողովրդի մասին, որին Արևորդի են անուանում առանց յիշելու նոցա ծագումը, ազգութիւնը կամ առաջուց ինչ կրօնի պատկանիլը: Մի բան միայն խիստ բացորոշ է. Արևորդիք ո՛չ Պայլիկեան աղանդաւորներին են պատկանում և ո՛չ էլ Թոնդրակեան-Կաշեցիներին: Սոքա քրիստոնեայ հերձուածողներ են. սոցա վէճը վերաբերում է քրիստոնէութեան այս կամ այն դաւանաբանութեանը. մինչ Արևորդոց կրօնը հիմնովին տարբեր է. նոցա չի կարելի աղանդաւոր կամ հերձուածող անուանել.- նոքա արևապաշտներ են:- Միակ կապն ու նմանութիւնը, որ կայ Արևորդոց և քրիստոնեայ աղանդաւորների մէջ, դա նա է, որ Արևորդիք ևս երևի արտաքուստ միմիայն «իրանց անուանում են քրիստոնեայ»: Թէ որքան ստոյգ է Արևորդոց զրադաշտեան մոգերից դեղուիլը, այդ ա՛յլ խնդիր է, միայն նոցա կրօնը անշուշտ շատ նման էր Զրադաշտականութեան, պաշտաման առաջին առարկայ արևն ունենալով: Նոյն իսկ խիստ տարակուսելի է Մագիստրոսի «եւ այժմ ի նոցունց (ի մոգուց) դեղեալ» խօսքերը. միթէ մինչև ԺԱ դարը գոյութիւն ունէ՞ր Զրադաշտականութիւնը և ա՛յն ուժով ու ծաւալով, որ ազդել կարողանար ուրիշ ժողովրդների վերայ...: Այս «այժմ» խօսքը եթէ պատահական չէ, առիթ է տալիս մտածելու, որ Արևորդիք դորանից առաջ մի այլ կրօն ևս պիտի ունեցած լինէին, որ անշուշտ քիչ թէ շատ տարբերում էր Զրադաշտականից. անտարակոյս դա բոյսերի կուլտն էր, որ ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, նոքա շարունակում էին մինչև ԺԴ դարը: Այսքանը պէտք է Մագիստրոսի հետ ընդունել, որ Արևորդոց կրօնը շատ նման էր հին Պարսից դենին. բայց զարմանալին այն է, որ Արևորդոց նա չի նոյնացնում նաև Պարսից հետ. նա նոցա չի անուանում նաև զրադաշտեան, այլ պարզ «Արեգակնապաշտք»: Թէ՛ իբրև արևապաշտ և թէ՛ իբրև քրիստոնեայ Արևորդիք մնում են Մագիստրոսի որոշմամբ՝ ինքնագոյ, ինքնուրոյն մի ժողովուրդ. այդ չենք տեսնում յաջորդ մատենագիրների մէջ: Մագիստրոսից անմիջապէս յետոյ երկրորդ վկայութիւնը պատկանում է Ալաւկայ որդի Դաւթին, որ Շնորհալուց քիչ մի առաջ (ԺԲ դար) յայտնապէս

կ՚ըսէ, թէ «Պայլիկեանք կամ Մծղնեայքլ Արուիորդոց ազգն է»[1]:

Վերևը մենք դրինք Մագիստրոսի բանիբուն բացատրութիւնը Պայլիկեանց մասին և այն տարբերութիւնը, որ կար նոցա և Արևորդոց մէջ. Դաւիթ վարդապետը ո՚չ մի խտիր չի տեսնում այդ երկուսի մէջ, և պարզապէս նոյնացնում է նոցա: Անշուշտ նա Մագիստրոսի գրածը կից և միաժամանակ Պայլիկեանների և Արևորդոց մասին կարդացել և շփոթել է մոռացմամբ.- Եթէ Արևորդիք յար և նման էին Պայլիկեանց, հապա ի՞նչ պատճառով գոյութիւն ունէր երկու տարբեր անուն. անշուշտ, դա ծագում էր Պայլիկեանց և Արևորդոց էական զանազանութիւնից, որ շփոթել է Դաւիթ վարդապետը. ըստ Մագիստրոսի Պայլիկեանք դեղուած էին Պօղոս Սամոստացուց, իսկ Արևորդիք զրադաշտեան մոգերից, այդ մոռանում է Դաւիթը: Սակայն, թերևս Արևորդիներից նոքա, որոնք ծանօթ էին Պայլիկեանց, հետևէին նաև վերջիններիս, քանի որ ինչպէս վարը կը տեսնենք, նոցա համար մի մեծ նշանակութիւն չի ունեցել անունով այս կամ այն կրօնին հետևիլը: Չնայելով այդպիսի շփոթութեան, Դաւիթն ևս Արևորդոց հայ չի կոչում. նա ընդհակառակը աւելի է որոշում՝ նոցա ճանաչելով իբրև մի ինքնուրոյն ազգութիւն.- «Արուիորդոց ազգ»:

Սխալի և շփոթութեան առաջին քայլը պատկանում է Դաւիթ վարդապետին, երկրորդ և աւելի մեծը Ծնորհալուն, որ ժամանակի կարգով երրորդ յիշատակողն է Արևորդոց: Հետաքրքրական է, որ դեռ ևս Մագիստրոսի ժամանակ իրանց քրիստոնեայ կոչող Արևորդիք մի դար յետոյ գալիս են Ծնորհալու մօտ Հայոց եկեղեցին ընդունելու, որոնց մկրտութեան և բարոյական կրթութեան մասին նա գեղեցիկ պատուէրներ է տալիս Սամոսատի քորեպիսկոպոսին իւր «յաղագս Արեւորդեացն դարձի» թղթին մէջ: ...«Գիտելի է ձեզ, զի վաղ ուրեմն եհաս ի ձէնջ գիր առ մեզ յաղագս Արեւորդեացդ որ ի քաղաքի ձերում բնակեն, եթէ կամին և աղաչեն ի հօտն Քրիստոսի խառնել զնոսա. զի որպէս ազգաւ եւ լեզուաւ ի տոհմէ Հայոց են, յօժարին եւ հաւատով եւ հոգւով ի նոյն միաբանութիւն հաւասարեսցին ընդ նոսա: Եկին և առաջի մեր ի նոցանէ. եւ զնոյն բանս աղաչանաց խօսեցան ընդ մեզ. եւ մեք ծանուցաք նոցա զոր ընթերցեալ էաք ի գրոց վասն դիւապաշտ աղանդոյ նոցին եւ զոր լուեալ էաք ի համբաւէ յընդելակցաց նոցին զզանազան չարիս բանիւ եւ գործով զնոցանէ... այսպէս եւ Արևորդիքդ յազգս մեր ի մասին սատանայական խաւարին մնացեալք, ոչ կամցեան լուսաւորիլ աստուածային լուսովն ի

1 «Բազմավէպ», 1894, հտ. ԾԲ. Հին հաւատք Հայոց յօդուածից ենք առնում այս և հետագայ մի երկու հատուածները:

ձեռն լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի, այլ սիրեցին զխաւար եւ ոչ զլոյս մինչեւ ցայսօր ժամանակի: ...Որպէս եւ դոքա որ առ մեզ եկին, յուրաստ եղեն երդմամբ մեծաւ ի չար աղանդոց անտի, եւ նզովեցին բերանօք իւրեանց որ զայնպիսի ծածուկ անաստուածութիւն ունիցի յինքեան. եւ զոր ինչ սահման եդաք նոցունց յանձն առին կատարել զամենայն: ...Իսկ եթէ ստութեամբ լինիցի դարձ նոցա, որպէս եւ կարծեն բազումք զնոցանէն, դարձեալ անդրէն ի փսխածն իւրեանց դառնան, մեզ եւ ո՛չ մի ինչ վնասէ»:

Այստեղ Արևորդիք երևում են մի բոլորովին նոր դերի մէջ. Շնորհալին նոցա «ազգաւ և լեզուաւ ի տոհմէ Հայոց» է անուանում, որոնք Լուսաւորչի ժամանակ որպէս թէ խուսափել էին մկրտութիւնից և մինչև Շնորհալու օրերը մնացել հեթանոս: Այս վերջին կարծիքը ակներև սխալ է. որովհետև դեռ Շնորհալուց շատ առաջ Մագիստրոսի վկայածով Արևորդիք զէթ արտաքուստ «ինքեանք քրիստոնեայք զինքեանս յայտնապէս կոչեն»: Դաւիթ վարդապետն ևս նոցա շփոթում է քրիստոնեայ աղանդաւորների հետ:- Գալով Արևորդոց հայութեան խնդրին, որի առաջին արծարծողը Շնորհալին է հանդիսանում, պիտի ասենք, որ նա դորա համար՝ որքան մեզ յայտնի է մատենագրութիւնից՝ ո՛չ մի հիմք չունէր:- Նա մատնանիշ է անում ինչ որ մի գրութեան վերայ, «զոր ընթերցեալ էաք ի գրոց վասն դիւապաշտ աղանդոյ նոցին», որ անշուշտ Մագիստրոսի թուղթն է լինելու. որովհետև Արևորդոց աղանդին նուիրած առանձնակի գիրք զէթ անունով յայտնի չէ մեր մատենագրութեանը, չենք էլ կարծում, որ դա գոյութիւն ունեցած և կորած լինի: Նորա կարդացած աղբիւրները ուրեմն լինելու էին Մագիստրոսի և Դաւթի թողած հատուածները, ուր սակայն խօսք անգամ չկայ Արևորդոց հայութեան մասին, ուր նոքա ճանաչւում են իբրև մի առանձին ժողովուրդ «ազգ»: Պարզ է, որ Շնորհալին կարդացել է այդ թղթերը և մոռացել. որովհետև՝ թողնենք ազգութիւնն ու լեզուն՝ կրօնի վերաբերեալ ևս նա հակասում է և՛ Մագիստրոսին, և՛ Դաւթին, նա Արևորդոց առանց այլևայլութեան համարում է հայեր, որոնք «ոչ կամեցան լուսաւորիլ... ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի»... ո՞ր տեղից է քաղում նա այս տեղեկութիւնները, որոնք լի են տարակուսանքով, մեզ յայտնի չէ, սակայն դժուար չէ բացատրել նորա սխալը: Դեռ Շնորհալուց մի դար առաջ Արևորդիք իրանց քրիստոնեայ են անուանում, այդ մի դարու ընթացքում նոքա անտարակոյս աւելի ընտելացան քրիստոնէութեան և հայութեան, այնպէս որ նոքա ինքնին պատգամաւորներ են ուղարկում Շնորհալու մօտ հայերի հետ միանալու համար. և ի՛նչ տարակոյս, որ իրանք իրանց հայ պիտի անուանէին իբրև առաւել նպաստաւոր և պատուաւոր անուն:

Այդ մեզ չպիտի զարմացնէ, որովհետև կաթոլիկ հայերի մէջ կային՝ որ իրանց ֆրանկ էին անուանում, մինչ Ուտիք - թէև ծագմամբ և լեզուով օտար,- իրանց հայ են կոչում: Այդ հանգամանքը բնականօրէն կարող էր Շնորհալու սխալի պատճառներից մինը լինել. մանաւանդ երևի պատգամաւորները լաւ էլ հայերէն էին խօսում (ինչպէս այսօր Ուտիների մեծամասնութիւնը), որի համար ևս նոցա «ազգաւ և լեզուաւ ի տոհմէ հայոց են» ասում է: Կարևորն այն է, որ Շնորհալին փաստերը չի՚ յեղաշրջում, նա չի՚ ասում որ իւր կարդացածը Արևորդոց լեզուի կամ ազգի մասին է, այլ նոցա «դիւապաշտ աղանդի», և իրաւ, վերևը մեր բերած վկայութիւնները վերաբերում են միմիայն Արևորդոց աղանդին և ոչ նոցա ծագմանը. մնում է կարծել, որ մնացեալը Շնորհալու անհատական կարծիքներն են, թէ Արևորդիք հայ են կամ հայ-հեթանոս: ...Սակայն, նա մի երկրորդ հիմք ևս ունէր Արևորդոց հայ համարելու. նորան յայտնի էր հին Հայոց արևապաշտ լինելը. յայտնի էր և այն, որ նոցա մէջ յարգի էր նաև սօսի ծառը իբրև պաշտաման առարկայ. այժմ նոյն երևոյթները տեսնում է Արևորդոց մէջ, ուստի և այդ արտաքին նմանութիւնը աւելի ևս համոզում է նորան, որ Արևորդիք հին հեթանոս հայերի մնացորդն են:

Մի ուրիշ, զուտ քաղաքագիտական հանգամանք ևս կարող էր Շնորհալուն առիթ տուած լինել Արևորդոց հայ անուանելու. ոչ թէ սխալով, այլ գիտակցօրէն: Ինչպէս երևում է պատմական վկայութիւններից՝ այդ ժողովուրդը կասկածելի վարք ու բարքի տէր է եղել. թեթևամիտ, անխտիր արևապաշտութեան և քրիստոնէութեան հետևող, կէս կնքուած, կէս անկնունք.- մանրամասնութիւնները ստորև:- Դոցա չէին կարող Հայերը սիրել. այդ երկուսի մէջ մեծ խտիր կար, թէկուզ ըստ Շնորհալու նոքա հայախօս լինէին: Ահա այդ խտիրը վերացնելու, նոցա ընդ միշտ հայերի հետ եղբայրացնելու, նոցա քրիստոնէութեանը և հայութեանը աւելի ևս հարազատացնելու համար Շնորհալին հայերին գրում է, որ նոքա ևս մեր ազգիցն են, որ մեր երկուսի մէջ խորթութիւն չկայ: Այդ բանը ի հարկէ Արևորդոց շատ դուր կը գար, Հայերն ևս չէին կարող հաւատ չընծայել այնպիսի մի հեղինակաւոր անձի վկայութեանը, որպիսին էր Շնորհալին: Դա պարզ երևում է հէնց Շնորհալու խօսքերից. «եւ ի վերայ ամենայնի եւ զանունն զոր ունին ի նախնեաց իւրեանց Արեւորդիք կոչելով, յայսմ հետէ փոխեսցեն եւ ի Քրիստոսի մեծ եւ սքանչելի անունն անուանեսցին՝ քրիստոնեայք»: Եթէ խնդրին նայենք մի այլ կողմից, կը տեսնենք որ ո՚չ մի հաւանականութիւն չկար մինչև Շնորհալու օրերը հայ-հեթանոս մնալու. հայ հեթանոսութեանը մենք վերջին անգամ պատահում ենք Ե

դարում, Մեսրոպի ժամանակ, որը և նա խեղդեց տալով նորան մահուան վերջին հարուածը: Իսկ Վարդանանց պատերազմը քրիստոնէութեան յաղթանակի կատարեալ արտայայտութիւնն էր քաղաքական և կրօնական տեսակէտից: Գրիգորների, Ներսէսների, Սահակ-Մեսրոպների ջանքերից յետոյ ի՞նչպէս կարող էին հայ-արևապաշտներ մնացած լինել մինչև ԺԲ դարը. միանգամայն երկմտելի և տարակուսական է:

Չմոռանանք, որ հայ-հեթանոսութիւնը ունէր զօրեղ և կազմակերպած հոգևորականութիւն, մինչդեռ Արևորդի-հայերի մէջ նորա հետքն անգամ չի երևում: Շնորհալին իւր մանրազնին, հեռատես և կարևոր թղթին մէջ այդ տարրը չէր կարող մոռացութեան տալ, որ ամենից զօրեղ հակառակորդը պիտի լինէր նոր կրօնին: Նա մէկ մէկ յիշում է Արևորդի կանանց վարքն ու բարքը, նախատեսում է, որ Արևորդիք կարող են գայթակղիլ հնոց վատ քահանաների վարմունքից, մանրամասն հրահանգներ է տալիս նոցա բարոյական դաստիարակութեան համար, տղամարդոց, կանանց և երեխայից ջոկ-ջոկ, բայց ոչ մի խօսք չի ասում քուրմերի կամ մոգերի մասին, որ Արևորդիք չէին կարող չունենալ եթէ հայեր էին: Ընդհակառակն, մենք ԺԴ դարուց վկայութիւն ունինք, որ նոքա քրմութիւն չունէին, այլ «աւանդութեամբ ուսուցանեն հարքն զորդիսն իւրեանց, զոր նախնիք նոցա ուսեալք էին ի Չրաղաշտ մոգէ»:...

Շնորհալու վկայութեան հաւաստիութիւնը հիմնաւորապէս թուլանում է և այն պատճառով, որ նա ծանօթ չէ Արևորդի ժողովրդին և նորա կացութեանը անմիջապէս, այլ նոցա պատգամաւորներին միայն: Նա ասում է. «Ընթերցեալ էաք ի գրոց վասն դիւապաշտ աղանդոյ նոցին և զոր լուեալ էաք ի համբաւէ յընդելակցաց նոցին զզանազան չարիս բանիւ և գործով զնոցանէ»:...

Նորա գրաւոր աղբիւրները շատ աղքատ էին, ինչպէս տեսանք վերևը: Իսկ ընդելակցաց (ծանօթների) հաղորդածները վերաբերում էին «զանազան չարիքների» և ոչ Արևորդից ազգութեանը կամ ծագմանը:

Այսպէս թէ այնպէս՝ Արևորդոց առաջին անգամ հայ անուանողը միայն Շնորհալին է առանց որևէ պատմական հիմունքի, առանց անձնական ծանօթութեան բուն ժողովրդի և նորա կացութեան հետ, որը և հիմք է դառնում հետագաներին, որոնք ծանօթ էին Շնորհալու թղթին՝ նոյնը կրկնելու աւանդաբար, մինչ մեծամասնութիւնը դարձեալ լռում է այդ մասին:

Չորրորդ վկայութիւնը պատկանում է Մխիթար կաթողիկոսին, որ գրում է Պապին, թէ «այն ատեն (ԺԴի կիսում) Մանազկերտում Արեւորդիք

կային»... Նոյն ԺԴ դարում Մխիթար Ապարանեցին գրում է. «են ոմանք Հայկազեանք եւ հա(յ) լեզուաւ[1] Արեւապաշտք եւ կոչին Արեւորդիք. սոքա չունին ոչ գիր եւ դպրութիւն (եթէ հայ են ինչո՞ւ չունին). այլ աւանդութեամբ ուսուցանեն հարքն զորդիսն իւրեանց, զոր նախնիք նոցա ուսեալք էին ի Զրադաշտ մոգէ՝ անդրուշանին պետէ[2]. եւ ընդ որ (կողմն) երթայ արեգակն՝ ընդ այնմ երկրպագեն, եւ պատուեն զծառն Բարտի եւ զՇուշան ծաղիկն եւ զԲամբակին եւ զայլսն, որ զդէմսն իւրեանց շրջեցուցանեն ընդդէմ արեգականն. եւ նմանեցուցանեն զինքեանս նոցա՝ (ծաղկանց) հաւատով եւ գործով բարձր եւ անուշահոտ եւ առնեն մատաղ ննջեցելոց եւ տան զամենայն հասս Հա(յ) երիցու: Սոցա առաջնորդն կոչի Հազրպետ և իւրաքանչիւր ամի երկու անգամ կամ աւելի՝ ամենեքեան այր եւ կին ուստր եւ դուստր, ժողովին ի գուբ մի յոյժ խաւարին եւ (երևի ուզում է ասել)...» (խառնակին):

Արևորդոց մասին մեզ հասած տեղեկություններից ամենաթանկագինը պատկանում է այս անձնավորութեանը, որ վերին աստիճանի կարևոր մանրամասնություններ է հաղորդում նոցա կրօնի և սովորությունների մասին: Ինչպէս երևում է պատմուածքի ոճից՝ նա ի մօտոյ ծանօթ պիտի լինի Արևորդոց, որով ևս առաւել բարձրանում է նորա արժէքը, սակայն ոչ ամէն հաղորդածի վերաբերեալ: Այն ամէնը՝ ի հարկէ, որ նա կարող էր աչքով տեսած լինել և գրած, անշուշտ չեն կարող ենթարկուիլ ո՛չ մի կասկածանքի, որոնք մանաւանդ հաստատւում են և այլ աղբիւրներից. բայց ինչ որ չի կարող դիմանալ քննադատութեան, դա այն է՝ որ նա չի բաւականանում տեսածը պատմելով, այլ մտնում է պատմական բացատրությունների մէջ ևս. այսպէս՝ նորա ասելով գոյութիւն են ունեցել հայեր-Արևորդիք, որոնց նախնիքը ուսած են եղել իրանց կրօնը բուն Զրադաշտից «ի Զրադաշտ մոգէ անդրուշանին պետէ» (??):

Վերևը դրած ծանօթութիւնից երևում է, որ Ապարանեցին ծանօթ է եղել թէ՛ Շնորհալու և թէ՛ Մագիստրոսի թղթերին և ամենաբարեխիղճ կերպով միացնում, ամբողջացնում է նոցա հաղորդածը. Շնորհալու հետ նա ընդունում է, որ Արևորդիք հայ են, իսկ Մագիստրոսի հետ, թէ նոքա Զրադաշտական են: Միայն նա մոռանում է, որ ըստ Մագիստրոսի՝ Արևորդիք դեղուած են ո՛չ Զրադաշտից իրանից, այլ նորա յաջորդ մոգերից, մինչ Ապարանեցին վերագրում է դորան բուն Զրադաշտին:

1 «Զի ազգաւ եւ լեզուաւ ի տոհմէ հայոց են», Շնորհալի:

2 «Աhա եւ այլ ոմանք ի Զրադաշտ մոգէ՝ մոգք պարսկականք եւ այժմ ի նոցունց դեղեալք Արեգակնապաշտք՝ զոր Արեւորդիսն անուանեն», Մագիստրոս:

Բայց գալով իրողութեանը, ինչ որ նա աչքով տեսածն է գրում, հերքում է առաջին գրածը, ասելով որ Արևորդիք գիր ու դպրութիւն չունին: Երկուսից մէկը. եթէ Արևորդիք իսկական հայ են, ապա չէին կարող գիր ու դպրութիւն չունենալ. իսկ եթէ խորշում էին քրիստոնէական գրերից ու դպրութիւնից և առաւելապէս հետևում էին Զրադաշտականութեան, ապա նոյնպէս պիտի ունենային գիր ու դպրութիւն, քանի որ այդ կրօնն ևս առանց գրի ու դպրութեան չէր: Այսպէս տեսնում ենք, որ քանի գնում Արևորդոց ծագման խնդիրը առաւել կնճռւում է և բարդւում, թէև բոլոր սխալ կամ ստոյգ տեղեկութիւնները բղխում են միևնոյն աղբիւրից, Մագիստրոսից կամ Շնորհալուց, թէև ինչպէս կը տեսնենք, մեծամասնութիւնը Արևորդոց հայ լինելը չի պնդում, ճանաչելով նորան մի ուրոյն ժողովուրդ: Բայց հէնց այդ «հայ» անունը որ գտնում ենք միմիայն Շնորհալու և Ապարանեցու վկայութիւնների մէջ՝ կից Արևորդի կոչման հետ, ցոյց է տալիս, որ այդտեղ մի ինչ կայ, մի կասկածելի կէտ, որ հարկաւոր է պարզել: Իսկական հայը կարիք չունի վկայութիւնների իւր ազգութեան մասին. այն ինչ, երևի՝ Արևորդիք և հայ հոգևորականներից ոմանք կարիք էին զգում այդ ապացուցանելու և կասկածը փարատելու: Խորթ կամ ապօրինի ժառանգը միայն կարիք ունի իւր ծագումն ապացուցանելու և ոչ հարազատը: Այսօր նոյն երևոյթը կրկնւում է և ուտիացի ու բոշա ժողովրդների վերաբերեալ, որոնք յաճախ կոչւում են «ուտիացի-հայք» «հայ-բոշաներ», իսկ «մաղագործ հայք» ևն պաշտօնական անուն է դարձել. այդպէս կրօնական և լեզուի միութեան շնորհիւ երկու բոլորովին տարբեր ծագում ունեցող ժողովրդներ՝ ինչպիսի են Բոշաներն և Ուտիք, հայ են կոչւում:

Եւ անհասկանալի է մնում թէ ինչո՞ւ իսկական հայը պիտի Արևորդի կոչէր իրան. միթէ այն պատճառով որ նա արևապա՞շտ էր. հապա ինչո՞ւ նախնի արևապաշտ հայերն ևս այդպէս չէին կոչւում քրիստոնէութիւնից առաջ, մինչ նոցա կարծեցեալ յաջորդները ԺԲ դարուց յայտնւում են այդ նորատարազ անունով: Արևորդի անունը, ինչպէս երևում է, յատուկ ազգութեան անուն է և ոչ կրօնի, որովհետև այդ անուան հետ միասին մենք համարեա՛ բոլոր վկայութիւնների մէջ պատահում ենք և նոցա կրօնի անուանը, որ նշան է թէ Արևորդի բառը չէր կարող և նոցա կրօնը նշանակել: Այդ կոչումը եթէ նոցա կրօնի անունն էր, քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ պիտի կորչէր վերանար, մինչ Արևորդոց քրիստոնեայ դառնալուց մի քանի դար յետոյ մատենագիրները նոցա յիշում են այդ անունով միայն իբրև ուրոյն ժողովուրդ և համեմատում են թուրքի, հայի հետ.

«Կինն՝ ոչ պժգայ յԱրեւորդւոյ,

«Ոչ ի թուրքէ, ոչ ի հայէ,
«Զով որ սիրէ՝ հաւատն այն է»,-

ասում է «Թըլկուրանցի Յովհաննէս պուէտն ու հայրապետը» (ԺԴ դար)։ Այս տողերի մէջ հայը, թուրքը և Արևորդին դրուած են իբրև վերին աստիճանի տարբեր առանձնայատուկ ազգութիւններ, իբրև համեմատական ամենախոշոր կոնտրաստ։

Նոյն ԺԴ դարու վերջերը Թոմաս Մեծոփեցին հետևեալն է գրում Լէնկ-Թէմուրի մասին. «եկն ի Մէրտին (Միջագետք) աւերեաց զքաղաքն եւ չորս գեղ Արևորդի կռապաշտ զՇօլն, զՇըմըղախ, զՍաֆարի, զՄարաղի[1] ի սպառ կործանեաց։ Եւ յետոյ դարձեալ սատանայի հնարիւք բազմացան ի Մէրտին և յԱմիթ»։ «Յորոց գտանին մինչեւ ցայժմ ի սահմանս երկուց գաւառացս որք են ի Միջագետս» աւելացնում է հայր Ինճիճեանը իրանից (Հնախօսութիւն, հտր. Գ, 161 եր.)։

Ապարանեցու վկայութիւնը Արևորդոց պաշտած բոյսերի մասին՝ լրացնում է «ծաղկաբան երգիչ» Դաւիթ Սալաձորցին հետևեալ հետաքրքրական տողերով. «Սինձն, Իրիցուկն ու Եղըրդակն կու սպասեն Արեւորդուն. Նոցա երամն ուրիշ է, կու շրջին զօրն հետ արեւուն»։

Արևորդոց մասին մեզ հասած տեղեկութիւնները ահա այս հատուկտոր հատուածներն են միմիայն, որոնք ի մի ամփոփելով աշխատենք պարզել նոցա ազգութեան խնդիրը։

Սակայն, նախ քան այդ՝ մատնանիշ լինինք մի ծանրակշիռ կէտի վերայ, որ մենք մոռացանք վերևը շեշտելու։ Դա հայերի զարմանալի սառը վերաբերմունքն է դէպ ի Արևորդիքն ու նոցա կրօնը, որ անբացատրելի կը մնայ, եթէ իրօք Արևորդիք հա՛յ էին։

Մի յայտնի ճշմարտութիւն է, որ կրօնական բաժանումը մի ազգի անդամների մէջ միշտ կատաղի հալածանքի և ճնշման է ենթարկւում, մինչդեռ մի օտար ազգութեան տարբեր կրօն ունենալը ո՛չ մի հալածանք կամ շատ քիչ հալածանք է յարուցանում. այսպէս մինչդեռ հայ հոգևորականութիւնը աշխատում է թոնդրակեցութիւնը խեղդել իւր սաղմի մէջ, չի կարող նորա մասին սառն ու հանգիստ խօսել. նզովք, բանադրանք և հալածանք է յարուցանում հայ-աղանդաւորների դէմ, նոցա գիւղերը աւերում տակն ու վրայ է անել տալիս, Արևորդոց վերաբերւում է մի սառն անտարբերութեամբ։ Արդ եթէ թէ՛ Թոնդրակեցիք և թէ՛ Արևորդիք հայ են և երկուսն էլ խոտոր ճանապարհի վերայ, բնականօրէն երկուսն էլ ենթակայ

1 Հետաքրքրական է այս անուանց բացատրութիւնը, որոնք հայկական չեն երևում, և որոնցից մի քանիսը Պարսկաստանում կան։

պիտի լինին միևնոյն վիճակին, որ սակայն չենք տեսնում: Մագիստրոսը միևնոյն թղթի մէջ մինչ խօսում է Արևորդոց մասին, սառն է և անտարբեր. բայց երբ գալիս է Թոնդրակեցոց, իսկոյն փոխում է արտայայտութեան ոճը անուանելով նոցա անիծեալ, չարութեան արմատ և այլն (տես վերևի հատուածը): Շնորհալու վերաբերմունքը մինչև անգամ հասնում է անտարբերութեան. «իսկ եթէ ստութեամբ լինիցի դարձ նոցա (Արևորդոց ի քրիստոնէութիւն)... եւ դարձեալ անդրէն ի փսխածն իւրեանց դառնան, մեզ եւ ոչ մի ինչ վնասէ»: Այս հանգամանքը, ըստ իս, ամէնից պարզ ցոյց է տալիս, որ Արևորդիք հայ չէին, և իբրև օտարական, վարակիչ կամ վտանգաւոր չէին կարող լինել բնիկ Հայերի համար, չնայելով որ նոքա բաւական էլ բազմաթիւ էին. Մէրտին, նորա մօտի չորս գիւղերը, Սամոսատ, մինչև անգամ Մանազկերտ Արևորդիք կային. բայց իբրև քրիստոնէութեան և ազգային ամբողջութեան անվտանգ օտարականներ՝ ապրում էին առանց հալածուելու, մինչ բնիկ հայ աղանդաւորները, հայ-կաթոլիկները, վերջերս նաև հայ-բողոքականները զերծ չեն մնացել խիստ հալածանքից: Հէնց այդ պատճառով էլ Դաւիթ Ալաւկայ որդու վկայութիւնը՝ թէ «Պայլիկեանքն կամ Մծղնեայք Արուիորդոց ազգն է»՝ լիովին անհիմն պէտք է համարել: Ի վերջոյ ութ անձանց վկայութիւնները ԺԱ-ԺԴ դարերից՝ մեզ հետևեալ եզրակացութեանն է բերում:

ա. Նոցանից վեցը Արևորդոց մասին խօսում են՝ իբրև ինքնուրոյն ժողովրդի մասին. բ. Միայն Շնորհալին է նոցա հայ անուանում առանց որևէ հիմունքի, պատճառ դառնալով և Ապարանեցու սխալին. գ. Արևորդոց վարքուբարքի, կրօնի և սովորութիւնների նկարագրից երևում է, որ նոքա հայ չէին և չէին կարող մինչև ԺԴ դարը հայ-հեթանոսներ գոյութիւն ունենալ:

Ուսումնասիրելով մեզ հասած տեղեկութիւնները Արևորդոց մասին, այն եզրակացութեան ենք գալիս, որ նոքա մի օտար նորամուտ ժողովուրդ են: Նոցա Արևորդի անունը, որ խորին արևելեան կնիք է կրում, այն հանգամանքը, որ մատենագիրները նոցա դեղուած են համարում Չրադաշտականներից, ցոյց է տալիս, որ Արևորդիք Միջագետք և Հայաստան գաղթել են արևելքից - Պարսկաստանից: Նոքա ունեցել են «առաջնորդ», որ կոչւում էր «Հազըրպետ»: Դա անշուշտ նոցա ցեղապետն է եղել. այսինքն ունեցել են ցեղական կազմակերպութիւն:

Զարմանալի են նոցա կրօնի մանրամասնութիւնները. հոգևորականութիւն չեն ունեցել. պաշտում են արևը և այն ծաղիկները որոնք «զդէմս իւրեանց շրջեցուցանեն ընդդէմ արեգականն». ուրեմն

ամէնից առաջ արևածաղիկը, արևահատը. նաև՝ ինչպէս վկայութիւն ունինք՝ շուշանը, բամբակը, սինձն, եղրդակն, իրիցուկը, նաև բարտի ծառը:

Դորա հետ միասին նոքա իրենց անուանում են քրիստոնեայ, տալիս են հայ քահանայի հասոյթը: Յամենայն դէպս երևում է, որ խիստ ճաշակով ժողովուրդ են եղել Արևորդիք՝ պաշտելով արևն ու յիշեալ ծաղիկները, ինչպէս վկայում է Ապարանեցին. նոքա «նմանեցուցանեն զինքեանս նոցա (ծաղկանց) հաւատով եւ գործով բարձր եւ անուշահոտ»:

Բաց ի դորանից՝ նոքա բոլորի զարմանքն են յարուցանում իրանց վարքուբարքով: Շնորհալին նոցա պատուիրում է «ի բաց կալ ի սպանութենէ, ի շնութենէ, ի պոռնկութենէ, ի գողութենէ, ի նենգութենէ ընկերաց, ի յարբեցութենէ, ...եւ ոչ միայն զայլոց իրս ոչ գողանալ, այլ եւ իւր յարդար ստացուածոցն տալ կարօտելոյն...: Նոյնպէս եւ կանանց պատուէր տուք ի կախարդութենէ եւ ի դեղատուութենէ եւ յամենայն դիւական աղանդաւորութենէ ի բաց կալ... նոյնպէս եւ որ զպիրծ եւ զաղտեղի իրս ի կերակուրս կամ յըմպելիս խառնեալ՝ տայ ուտել քրիստոնէի վասն դիւական սիրոյն... եւ զգուշացուցէք զնոսա յամենայն այսպիսի բժժագործութենէ»[1]:

Մագիստրոսի և Ապարանեցու հաղորդածները աւելի ևս պարզում են Շնորհալու ասածները: Ի մէջ այլոց, եթէ հաւատանք Մխիթարին, նոքա սովորութիւն են ունեցել տարին մի քանի անգամ խառնակուելու, ինչպէս այսօր մի քանի ռուս աղանդաւորներ: Սակայն, Արևորդոց կրօնն, որ մօտենում է ֆէտիշութեան, նոցա ցեղական կազմակերպութիւնը և վարքուբարքի նկարագիրը ցոյց են տալիս, որ նոքա կանգնած են քաղաքակրթութեան նախնական աստիճանների վերայ. նոքա դեռ ևս չունին գիր, դպրութիւն և հոգևորականութիւն. իսկ քաղաքակրթութեան այդ աստիճանում հասարակական խառնակեցութիւնը՝ եթէ իրօք գոյութիւն է ունեցել՝ հետևանք չէ վարքուբարքի ապականութեան, այլ էնդօգամիայի հեռաւոր մնացորդն է, որը գոյութիւն է ունեցել բոլոր ազգերի նախապատմական շրջաններում: Արևորդիք ԺԱ-ԺԴ դարերի մէջ գտնւում էին իրանց քաղաքակրթութեան այն շրջաններում, որի մէջ այժմ գտնւում են Ամերիկայի, Աֆրիկէի և նոյն իսկ Հնդկաստանի շատ վայրենիներ:

Այս հանգամանքն ևս յենարան է տալիս հաստատելու, որ Արևորդիք հայ չէին. դա հակասում է հայի քաղաքակրթութեան պատմութեանը. ԺԱ-ԺԴ դարերում Հայոց մէջ չէր կարող ցեղական կազմակերպութեան և էնդօգամիայի հետքեր մնացած լինել, ինչպիսին տեսնում ենք Արևորդոց

1 Ընդհանրական թուղթք Ս. Ներսիսի Շնորհալւոյ, Երուսաղէմ, 1871, էջ 223-227:

մէջ: Հայերը անյիշատակ ժամանակներից հաստատաբնակ էին, իսկ Արևորդիք եթէ բռնազբօսիկ չէ մեր այս բացատրութիւնը, թափառական. «Նոցա երամն ուրիշ է, կու շրջին զօրն հետ արևուն», ասում է Դաւիթ Սալաձորցին Արևորդոց մասին, որով աւելի ևս հաստատւում է նոցա ցեղական կազմակերպութիւն ունենալը:

Զարմանալին այն է, որ Արևորդիք կրակապաշտ չեն, որ Պարսից ու Հայոց հին կրօնի հիմքն էր. և առ հասարակ եղած վկայութիւնների հիման վերայ շատ դժուար է Արևորդոց պաշտամունքը նոյնացնել հին Հայոց կամ Պարսից կրօնի՝ զրադաշտականութեան հետ: Չունենալով հոգևորականութիւն, գիր և դպրութիւն, լինելով թափառական, նոքա անշուշտ չունէին և չէին կարող ունենալ մեհեաններ, բարդ կրօնական ծիսակատարութիւն, որ կապուած է որոշ քաղաքակրթական պայմանների հետ, ուստի և շատ դէպքերում նոքա դիմում են հայ քահանային և տալիս են նորա հասոյթը:

Դասակարգային միակ անունը, որ պատահում ենք նոցա մէջ, «Հազրպետն» է, նոցա «առաջնորդը» կամ ցեղապետն, ինչպէս քրդական կամ եզիդական շէյխը:

Ամփոփելով այս ամէնը, հետևում է, որ ա. Արևորդիք հայ չեն, բ. Նոքա քրիստոնեայ աղանդաւոր ևս չեն. գ. Նոցա կրօնը զրադաշտականութեան հետ ևս նոյնացնել չէ կարելի. դ. որ մեր ունեցած ներկայ նիւթերով առ այժմ դժուար է պարզել նոցա ծագումը:

Բերլին, 1895 թ., Նոյեմբեր 10

«Հանդէս ամսօրեայ», 1896, Յունուար, թիւ 1, էջ 12-19

ԿԵԱՆՔԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ըստ պրոֆեսոր Ֆեռւորն'ի
(Verworn) (Allgemeine Physiologie. Jena. II Auflage)

Կար ժամանակ, որ մեր երկիրը մի տաք մարմին էր, իւր մօր - արևի նման, որ մինչև հիմա էլ իւր բոցավառ ճառագայթներով տաքացնում և լոյս է տալիս մեզ: Ամենապինդ քարերը, ամենաամուր մետալները, որ հիմա մեր երկրի սառած կեղևի մասերն են, այն ժամանակ հրահալ դրութեան մէջ էին՝ և բոցավառ գազերի մթնոլորտը բոլորում էր երկրի հալած միջուկը: Այդ բոցավառ զանգւածի տաքութիւնը հասնում էր հազարաւոր աստիճանների:

Թէ իրաւ, երկրագունդը զարգացման մի այդպիսի շրջան է անցել, այսօր ընդունում են բնական գիտութիւնների բոլոր ճիւղերը. աստղաբանութիւնը և ֆիզիկան, երկրաբանութիւնը և էւոլիւցիան, հանքաբանութիւնը և քիմիան համաձայն են այդ կէտին:

Եւ իրաւ, ժամանակիս հետազօտութիւնը հեռադիտակի և սպեկտրալ անալիզի միջոցով ուղղակի մեր աչքի առաջ դրեց այն, որ հիմա էլ տիեզերքում ամեն տեղ զարգացման նոյն ընթացքն է կատարւում, ինչ որ մեր երկիրն է մի անգամ կատարել, և հիմա էլ ամեն տեղ հանդիպում ենք ուրիշ երկնային մարմինների վերայ երկրիս կատարած զարգացման բոլոր աստիճաններին:

Այս հանգամանքը ահա, որ մեր երկիրը մի ժամանակ այնպիսի դրութեան մէջ էր, ուր կեանքը գոյութիւն ունենալ չէր կարող, որովհետև այն ժամանակ երկրի տաքութիւնը անասելի մեծ էր, երկրի երեսին ո՛չ մի կաթիլ ջուր գոյութիւն չունէր և կեանքի-ապրուստի պայմանները լիովին բացակայ էին, այս հանգամանքը, կրկնում ենք, կեանքի ծագման մասին մտածելիս, պէտք է հաշւի առնել և աչքից երբէք բաց չթողնել:

Արդ՝ դիտենք այն տարբեր կարծիքները, որոնք գիտական հիմունքներով զանազան գիտնականներ արտայայտել են կեանքի ծագման մասին:

ա. Նախածագման հիպօթէզ (Urzeugung, Archigonie, Abiogenesis, Generatio Spontanea):

Նախածագման հիպօթէզը իւր էական գծերով հետևեալն է: Որովհետև մեր երկրի զարգացման մէջ մի ժամանակ կար, որ կենդանի նիւթը նորա վերայ գոյութիւն ունենալ չէր կարող, ապա, կենդանի նիւթը, երկրի զարգացման մի աւելի ուշ ժամանակ, երբ երկրի կեղևը արդէն պաղել էր և կեանքի ապրելու պայմանները կային, անկենդան նիւթից պիտի առաջանար ինքնածին կերպով:

Այդտեղից ծագում է հետևեալ հարցը. ի՞նչ յատկութեան տէր էին առաջին օրգանիզմները (կենդանութիւն ստացած նիւթը) և ո՞րպիսի պայմանների մէջ նոքա առաջացան:

Հին դարերը, նոյն իսկ Արիստոտելի նման բազմահմուտ հանճարը, կարծում էին, որ որդերը, միջատները, նոյն իսկ գորտերը առաջ են գալիս տլից (տղմից): Ուշ, Ռեդի և Սւամմերդամի հետազօտութիւնները միջատների զարգացման մասին ցոյց տւին այդ կոպիտ կարծիքի սխալ և հիմնազուրկ լինելը: Նախածագման թէօրիան սակայն մի նոր յենակէտ առաւ մանրադիտակի գիւտով, որը գիտնականների առաջ մի բոլորովին

նոր աշխարհ բաց արաւ:

Նորա շնորհիւ մարդ առիթ ունեցաւ տեսնելու, որ անկենդան նիւթի վերայ մի բուռ ջուր ածելուց յետոյ բազմաթիւ մանր կենդանիներ էին առաջանում, որոնք այդ պատճառով մինչև հիմա էլ ջրի որդ (ինֆուզորիաներ) են կոչւում: Եւ դոքա նախածագման կամ ինքնածնութեան թէօրիայի լաւագոյն ապացոյցներն էին մանաւանդ իրանց ամենապարզ և հասարակ կազմութեամբ, պատկանելով մինչև այդ գիտութեանը յայտնի եղած կենդանիների ամենաստորին կարգին:

Սակայն, այս անգամ էլ դուրս եկաւ, որ այդ ստորին կարգի օրգանիզմները նախածագմամբ կամ ինքնածնութեամբ չէին առաջանում, այլ զարգանում էին այն սերմերից, որ առաջուց մեր թափած ջրի մէջ էին ընկել կա՛մ օդից, կա՛մ ամանից և կամ մեր ձեռներից: Միլնէ, Շւան, Շուլցէ, Հելմհոլց և այլ գիտնականներ ցոյց տւին, որ երբ մարդ ձեռի նիւթերը եփելով կենդանի սերմերից ազատէ, չթողնէ որ օդի միջից թափած ջրի տեղը նոր սերմեր ընկնեն, այն ժամանակ ինֆուզորիաներ (ջրի որդեր) չեն առաջանում: Երբ վերջապէս մեր օրերում մանր օրգանիզմներից ամենամանրը - բաքտէրիաները - գրաւեցին գիտնականների ուշքը, բաքտէրիօլօգների հիմնադիր հանճարեղ Պաստէօրը և ապա Ռոբերտ Կոխը հիանալի մեթոդներով ցոյց տւին, որ այդ կենդանիներն էլ երբէ՛ք իրանք իրանց անկենդան նիւթից չեն ծագում, այլ միշտ առաջ են գալիս կենդանի սերմերից. ուր նոցա սերմերը մահացրած կամ ոչնչացրած են, այնտեղ չի՛ կարող առաջ գալ ո՛չ մի կենդանի օրգանիզմ, թէկուզ կեանքի գոյութեան պայմանները գտնւէին իրանց լրութեամբ և կատարելութեամբ:

Այս վիճաբանութեան հետ, թէ արդեօք անկենդան նիւթից կարո՞ղ է ինքնիրան կենդանի օրգանիզմ առաջանալ, մինչև վերջին ժամանակները շարունակւում էին լաբորատորիաներում արհեստաբար կենդանիներ առաջացնելու փորձերը: Մեր օրերում այդ փորձերը կապւած են Պուշէի անւան հետ, որը պնդում էր, թէ անկենդան նիւթից արհեստաբար կարելի է միավանդակ (միաբջիջ, einzellig) օրգանիզմ - ստորին կարգի սունկեր կամ բաքտէրիաներ առաջացնել, եթէ կարևոր նիւթերը յարմար պայմանների մէջ դրւեն: Այդ պնդումը հիմնովին ջրւեց Պաստէօրի և Կոխի անհերքելի փորձերով: Այդ կարծիքը քիմերական է մանաւանդ այն պատճառով, որ օրգանիզմի քիմիական կազմութիւնը, յատկապէս կենդանի սպիտակուցի կազմութիւնը առժամանակ գիտութեանը լիովին անծանօթ է:

Նախածագման թէօրիան գիտական հիմքի վերայ դրեց Հէկկէլը: Նորան չի՛ հետաքրքրում այն հարցը թէ այսօր արդեօք նախածագումը

գոյութիւն ունի՞ թէ ոչ. նա դեռ 30 տարի առաջ պնդում էր, որ կենդանի նիւթը երկրի ծագման մի որոշ ժամանակում մի անգամ անկենդան նիւթից պիտի առաջ գար, որովհետև կար մի ժամանակ, երբ երկիրը մի այնպիսի դրութեան մէջ էր, որ կեանքը չէ՛ր կարող գոյութիւն ունենալ: Եւ այդ ժամանակը, երբ կեանքը սկիզբն առաւ, ըստ Հէկկէլի՝ մթնոլորտում պատող գոլորշիների թանձրանալուց կաթիլ և անձրև գոյանալուց առաջ չէ՛ր կարող լինել: Ինքնիրան առաջացած օրգանիզմն էլ, ըստ Հէկկէլի, դեռ վանդակ (բջիջ, Zelle) չէր, այլ ամենաստորին, ամենապարզ մի օրգանիզմ, ինչ որ միայն երևակայել կարելի է, «միանգամայն համասեռ (հոմոգէն) կազմազերծ (structurlos) և անձև մի սպիտակուց»: Թէ ինչպէս առաջացաւ այդ նախնական օրգանիզմը, այդ թողնում է Հէկկէլը մի կողմ, շեշտելով այն հանգամանքը, որ երկրի զարգացման այն շրջանը, երբ կեանքն առաջացաւ, և այն ժամանակյայ մթնոլորտի, ծովի և ցամաքի պայմանները որպէս նաև նոցա փոխազդը (Wechselwirkung) մենք իսկի երևակայել անգամ անկարող ենք: Իւր այդ նախնական, ամենապարզ, ամենատարրական և հասարակ կենդանի օրգանիզմը Հէկկէլը անւանում է «մոնէր», որից ապա ծագած պիտի լինեն վանդակաւոր օրգանիզմները, որոնցից, ապա, էւոլիւցիայի շնորհիւ, ամբողջ կենդանի աշխարհը:

Այս տեսութիւնը չնայելով իւր պարզութեանն ու հասարակ լինելուն, շա՛տ կողմերից յարձակման ենթարկւեց և առիթ տւաւ նորանոր թէօրիաների:

բ. Կեանքի տիեզերական լինելու թէօրիան (Kosmozoen-Theorie)

Վերջին ժամանակները նախածագման դէմ դուրս եկաւ այն կարծիքը, թէ ամբողջ տիեզերքում ցրւած են կենդանի սաղմեր (սերմ, Keim), որ յայտնի գիտնական Պրէյերը կոսմոզօէն-տիեզերասաղմ, տիեզերական կենդանի է անւանում: Այդ թէօրիայի հիմնադիրը Հ. Ն. Ռիխտերն է: Նորա ելակէտը (Ausgangspunkt) այն յայտնի երևոյթն է, որ ամբողջ տիեզերքում ցրւած են անթիւ մանր մարմիններ, որոնք իրանց ճանապարհին հանդիպած մեծ մարմիններին քսւելով անցնում են և կամ, եթէ ձգողութիւնը մեծ է, ընկնում են այդ մարմինների վերայ: Արդ՝ այդ փոքրիկ պինդ մարմինները կարող են կենդանի սաղմեր տեղափոխել երկնային մի մարմնից, ուր կեանքը գոյութիւն ունի, դէպի մի այլ մարմին, ուր նա գոյութիւն չունի. տեղափոխել, ասենք օրինակ, երկրից դէպի լուսինը, ուր եթէ այդ սաղմերը նպաստաւոր պայմաններ գտնեն, մասնաւորապէս չափաւոր տաքութիւն և խոնաւութիւն, կարող են աճել, և ելակէտ դառնալ մի ամբողջ երկնային մարմնի կենդանիներով բնակւելուն:

Տիեզերքի այս կամ այն մարմնի վերայ, ըստ Ռիխտերի, շարունակ գոյութիւն է ունեցել կեանքը բջիջների մէջ. կենդանի բջիջի գոյութիւնը տիեզերքում յաւիտենական է նիւթի պէս. «Omne vivum ab aeternitate e cellula» ասում է Ռիխտերը: Օրգանաւոր կեանքը այդպիսով սկիզբ չունի, այլ շարունակ մի երկնային մարմնից անցել է միւսը: Երկրի վերաբերմամբ Ռիխտերը չի՛ ուզում լուծել այն հարցը թէ ինչպէս այնտեղ կեանքը առաջացաւ, այլ թէ նա ինչպէս մի ուրիշ երկնային մարմնից մեր երկիրը հասաւ: Դորա պատասխանն էլ մենք տեսանք, որ նա լուծում է տիեզերքում թափառող փոքրիկ մարմինների (ընկնող աստղերի) միջոցով, որոնք կենդանի տարրը հասցրած պիտի լինեն երկիր, ուր նպաստաւոր պայմանների մէջ աճելով նա սկիզբն է եղել երկրի կենդանիներով ու բոյսերով լցւելուն:

Թէ կենդանի սաղմը մթնոլորտի միջոցով կարող էր անվնաս երկիր հասնել և շփումից առաջացած հսկայական տաքութիւնից չայրւել, Ռիխտերը ապացուցանում է նորանով, որ երկրի վրայ ընկնող փոքրիկ մարմինների - մէտէօրների - վրայ նկատւած են ածուխի, փթած մարմինների (humus) և նոյն իսկ նաւթային նիւթերի հետքեր, որոնք առանց այրւելու հասել են երկիր, հասկանալի է ուրեմն, որ կենդանի սաղմերն էլ կարող էին անվնաս մնալ:

Իսկ տարակոյսի ենթակայ չի կարող լինել այն երևոյթը, որ կենդանի սաղմը առանց իրան վնասելու կարող է երկար ճամբորդել տիեզերքում. դորան վկայ են կեղծ-մահու (scheintod) երևոյթները և մանրէների (միկրոբների) սերմերը, որոնք շա՛տ երկար ժամանակ պահպանում են իրենց կեանքի գոյութիւնը անվնաս կեղծ-մահու մէջ, առանց ջրի և առանց կերակրի:

Մի քանի տարի յետոյ, Ռիխտերից անկախ, Հելմհոլց և Վիլիամ Թոմսոնը քննում էին նոյն հարցը, թէ արդեօք չէ՞ր կարող կեանքը մի ուրիշ երկնային մարմնից մեր երկիրը հասած լինել. և երկուսն էլ գտնում են, որ դա մի ֆանտազիայի խաղալիք չէ, այլ բուն գիտական հարց է:

Հելմհոլցը ասում է. «Մէտէօրները երբեմն պարունակում են ածխա-ջրածնի միութիւններ. ածխածինը կենդանի սաղմի բնորոշ տարրն է. ո՞վ գիտէ, գուցէ այդ մարմինները (մէտէօրները) որ լի են ամբողջ տիեզերքում, տարածում են կենդանի սաղմ այնտեղ, ուր մի որևէ երկնային մարմին արդէն յարմար պայմաններ ունի նոցա պահպանելու: Եւ այդ կեանքը իւր սաղմով մեր կեանքին ազգակից պիտի համարենք, որքան էլ նա իւր ձևով մերինից տարբեր լինի, շնորհիւ տարբեր պայմանների գոյութեան»:

Հելմհոլցը չի ժխտում այն, որ մէտէօրները կարող են սաղմի տեղափոխող հանդիսանալ, քանի որ շարժումից առաջացած սաստիկ շփումից տաքանում է միայն նոցա արտաքինը, իսկ ներքին մասը մնում է պաղ: Կոսմոզօէն - տիեզերասաղմի - թէօրիայի մասին Հելմհոլցն աւելացնում է. «Ես չեմ ուզում վիճել նորա դէմ, ով այս թէօրիան անհաւանական, այո, մինչև անգամ շա՛տ անհաւանական է գտնում. բայց երբ մեր բոլոր փորձերը զուր են անցնում անկենդան նիւթից արհեստաբար կենդանի օրգանիզմ առաջացնելու, ապա մի լիովին ուղիղ-գիտական միջոց է, երբ մենք հարց ենք տալիս՝ արդեօք կեանքը երբ և իցէ սկի՞զբն է ունեցել, արդեօք նիւթի պէս յաւիտենական չէ՞ նա, և թէ արդեօք նորա սաղմերը մի երկնային մարմնից դէպի միւսը չե՞ն տեղափոխել և այնտեղ զարգացել, երբ նպաստաւոր պայմաններ են գտել: Իսկական ալտերնատիւը յայտնապէս հետևեալն է. օրգանական (բոյս, կենդանի) կեանքը կա՛մ մի որևէ ժամանակում սկիզբն է առել և կամ գոյութիւն ունի յաւիտեանս յաւիտենից»:

գ. Պրէյերի թէօրիան կեանքի յաւիտենականութեան մասին

Պրէյերը հակառակ է թէ՛ նախածնութեան և թէ տիեզերասաղմի թէօրիաներին. և հետևեալ պատճառներով: Նախածնութեան թէօրիայի դէմ նա ասում է. եթէ մարդ ընդունում է, որ էւոլիւցիայի (զարգացման) մի որոշ ժամանակում մի անգամ կենդանի սուբստանցը (նիւթը) անկենդան նիւթից առաջացաւ, ապա մարդ կարող է պահանջել, որ նոյնը այսօր էլ տեղի ունենար: Այդ նպատակով կատարուած բազմաթիւ փորձերը սակայն միշտ պսակւել են անաջողութեամբ: Եթէ նախածնութեան թէօրիան ընդունում է, որ կեանքի առաջանալը կարելի էր ամենաhին ժամանակում, իսկ հիմա ոչ, դա էլ միանգամայն անհաւանական է, որովհետև «նոյն պայմանները, որոնք կեանքի պահպանութեան համար կարևոր և հիմա իրական են, պէտք է կենդանու առաջին անգամ ծագելու ժամանակ էլ իրապէս գոյութիւն ունենային. այլապէս նախածնութեան արդիւնքը չէր կարող ապրել»: Մարդ չի՛ հասկանում իսկապէս թէ հիմա ի՞նչ բան է պակաս, որ նախածնութիւնը դադարել է մեր օրերում տեղի ունենալուց:

Պրէյերը տիեզերասաղմի թէօրիան էլ չի ընդունում, որովհետև նորա կարծիքով դա հարցը չի լուծում, այլ միայն յետաձգում է. այն է՝ կեանքի ծագումը այդ թէօրիան մեր երկրից տեղափոխում է մի որ և է այլ երկնային մարմնի վերայ, ուր սակայն դրած հարցը մնում է նոյն դրութեան մէջ անլուծելի:

Ի նկատի ունենալով ամենօրեայ փորձը, որ բոլոր օրգանիզմները

շարունակ առաջ են գալիս իրանց նման օրգանիզմներից և մինչև օրս դեռ չի հաստատուել, որ մի օրգանիզմ առաջանար ինքն իրան - առանց ծնողների, Պրէյերը մի հարց է առաջարկում. թէ արդեօք նախածննդեան թէօրիան հարցի սխալ դնելու արդիւնք չէ՞, երբ նա պահանջում է, որ կենդանի սուբստանցը (նիւթը) մի անգամ անկենդան նիւթից պիտի ծագած լինի. և թէ արդեօք ուղիղ չէ՞ր լինիլ եթէ հարցը բոլորովին դորա հակառակը դրւէր:

«Գուցէ անկենդան նիւթն է առաջացել կենդանականից»: Բոլոր օրգանիզմները առաջանում են միայն կենդանի օրգանիզմներից. անօրգան, անկենդան նիւթը (հող, մետալներ) որպէս մենք ամեն օր տեսնում ենք, առաջանում է ո՛չ միայն անկենդան, այլ և կենդանի նիւթից, որից նա բաժանւում է ինչպէս մեռած տարր, կամ որի մահից յետոյ նա մնում է որպէս մեռած աճիւն: Այդ նախաբանով Պրէյերը այն կարծիքն է յայտնում նախածնութեան թէօրիայի դէմ, որ ժամանակով կենդանի նիւթն է առաջինը. իսկ անկենդանը ծագել է նորա զատանքից (Ausscheidung): Նա ընդունում է, որ կեանքը յաւիտենական է. Omne vivum e vivo.- Այս երևոյթը երբէք բացառութիւն չի՛ ունեցել:

Այս թէօրիայի հետևանքները շա՛տ հարցասիրական են: Եթէ կեանքը երբէ՛ք անօրգան նիւթից չի ծագել, այլ մի՛շտ առաջացել է կենդանի սուբստանցից, ապա նա պիտի գոյութիւն ունենար և այն ժամանակ, երբ երկիրը մի հրահալ և բոցավառ մարմին էր: Այդպէս էլ կարծում է Պրէյերը. ուստի և նա «կեանք» գաղափարը սովորականից շա՛տ ընդարձակ ըմբռնելով, ո՛չ միայն այսօրւայ կենդանի սուբստանցն է կենդանի համարում, այլ և այն բոցավառ կրակը, որ պրոտոպլազմ-օրգանիզմներից շա՛տ առաջ գոյութիւն ունէր: «Եթէ մարդ իրան ազատում է, ասում է Պրէյերը, այն սխալ և անիրական մտքից, թէ ներկայ պրոտոպլազմայի յատկութեամբ միայն կեանքը կարող էր գոյութիւն ունենալ և այն հին՝ միայն յարմարութեան համար հնարած կարծիքից, թէ նախօրօք լոկ անօրգան (անկենդան) նիւթը կարող էր գոյութիւն ունենալ, ապա դժւար չէ մի քայլ աւելի հեռու գնալ և կեանքի անսկիզբ լինելը ճանաչել. «omne vivum e vivo». Այս դիտողութիւններով Պրէյերը հետևեալ պատկերն է տալիս կեանքի մասին: Երկրի ամբողջ բոցավառ մասսան նախօրօք մի հսկայական օրգանիզմ էր: Այն ահագին շարժումը, որի մէջ նա գտնւում էր, նորա կեանքն էր: Իսկ երբ երկիրը սկսեց պաղիլ, ապա սկսեցին զատւիլ այն նիւթերը, որոնք այլ ևս հեղուկ դրութեան մէջ չէին կարող մնալ, որպէս, օրինակ, մետալները, որոնք ամբողջ օրգանիզմի կենդանի շարժմանը չէին կարող մասնակցել,

որից և կազմւեցաւ առաջին անօրգան (անկենդան) մասսան: Այսպիսով երկրի բոցավառ-հեղուկ նիւթը նորա կենդանի տարրն էր. իսկ սառած մասը - անկենդան: Այս երևոյթը շարունակւեց, մինչև որ երկրի մասերը պաղելով-սառելով հետզհետէ լիովին մահացան և ապա առաջացան գազային և կաթիլային տարրերի միութիւնները (Verbindung), որոնք հետզհետէ նմանում էին նախասաղմին (պրոտոպլազմա), որը մեզ ծանօթ կեանքի հիմն է կազմում:

«Երկրի տաքութեան պակասելու հետ աւելի և աւելի բարդ կապակցութիւններ, քիմիական միաւորումներ, աւելի ու աւելի բարդ մարմիններ, խառնաշփոթութիւններ, ցանցակերպ մէկից-միւսին անցնող երևոյթներ առաջանալով, այն էլ միշտ բազմացող բաժանումներով ու զատումներով, հիմք տւին բոյսերի և կենդանիների նախնական ձևերին:

«Այսպիսով մենք չենք ասում թէ նախասաղմը ինքնին երկրի կազմութեան սկզբից գոյութիւն ունէր, ոչ էլ այն, թէ անսկիզբն մի որ և է երկնային մարմնից երկիր ընկաւ, և ոչ էլ այն, թէ նա պլանետների վրայ անօրգան նիւթից է ծագել, այլ մենք պնդում ենք, որ տիեզերքի անսկիզբն շարժումը կեանք է, և պրոտոպլամայի ծագումը - այդ կեանքի մի մնացորդը՝ փոփոխւած պայմանների մէջ: Ծանր մետալները, որ մի ժամանակ այդ հսկայ կեանքի մասերն էին, սառելուց յետոյ է՛լ չհալւեցան, չմտան այս նոր փոքրիկ (սաղմային) կեանքի շրջանակը: Նոքա հին, բոցավառ կեանքի վաղաժամ մահւան մնացորդներն են, ա՛յն կեանքի, որի շունչը գուցէ լուսավառ երկաթի գոլորշի էր, որի արիւնը հեղուկ մետալն էր, որի կերակուրը գուցէ մոլորակներն էին»:

դ. Պֆլիւգէրի թէօրիան

Պֆլիւգէրն էլ մի բազմահմուտ աշխատութեան մէջ[1] մանրօրէն ուսումնասիրելով կեանքի ծագման հարցը, այն կարծիքն է յայտնում, որ կենդանի սուբստանցը (նիւթը) երկրիս վերայ ինքնիրան առաջացել է անկենդան սուբստանցից:

Այս գիտնականի թէօրիան այն առաւելութիւնն ունի, որ նա միայն սպեկուլացիոններով չի զբաղւում, այլ հարցը պնդօրէն կապում է ֆիզիօլօգիական (բնախօսական) և քիմիական յայտնի իրողութիւնների հետ և խիստ գիտնականօրէն լուսաբանում է իւր բոլոր մասերով: Ցաւում եմ, որ նորա թէօրիան չեմ կարող այստեղ ներկայացնել «Մուրճ»-ի ընթերցողների համար, որովհետև այն հասկանալու համար պէտք է

1 Pfluger: “Ueber die physiologische Verbrennung in den lebendigen Organismen” – I’flugerischer Archiv, Bd. 10. 1875.

քիմիայից որոշ աստիճանի պատրաստութիւն ունենալ. ուստի նոքա թող բաւանան միայն Պֆլիւգէրի հանած եզրակացութիւններով: Կեանքի հիմքը նա գտնում է մի քիմիական մարմնի մէջ, որ ցիան (cyan) է կոչւում. իսկ այդ մարմինը՝ յայտնի է քիմիայից, որ առաջ կարող է գալ միայն ամենախիստ տաքութեան մէջ: Ուստի Պֆլիւգէրը բնական է գտնում, որ կեանքի հիմքը սկիզբն պիտի առնէր դեռ այն ժամանակ, երբ մեր երկիրը տաք-հալած դրութեան մէջ էր:

ՔՆՆԱԿԱՆ

Կեանքը յաւիտենակա՞ն է արդեօք, թէ՞ սկիզբն ունի:

Կեանքի ծագման մասին երկրի վերայ՝ յիշեալ թէօրիաների մէջ երկու միմեանց հիմնովին հակառակ կարծիք կայ, որ գեղեցիկ կերպով արտայայտւում է Հելմհոլցի դրած ալտերնատիւի մէջ. «օրգանական կեանքը կա՛մ մի որևէ ժամանակ սկիզբն է առել և կամ յաւիտենական է»: Մի երրորդ՝ միջին ճանապարհ չկայ. ով կեանքի ծագումն ունենալն է ընդունում, չի կարող նորա յաւիտեան լինելն ընդունել. ով կեանքի յաւիտենութեանն է կողմնակից, հակառակ պիտի լինի նորա սկիզբ ունենալուն:

Քննենք կեանքի յաւիտենութեան թէօրիան:

Այդ թէօրիան ասում է, որ կեանքը անսկիզբն է և մի մոլորակից անցնում է դէպի միւսը, անվերջ շարունակելով իւր գոյութիւնը: Այս կարծիքը ուղղակի հերքել համարեա՛ անկարելի է, քանի որ մենք դեռ ևս չենք ապացուցել, թէ իրօք սաղմերի փոխանցումը մի երկնային մարմնից դէպի մի ուրիշը անկարելի է. թէև անուղղակի կարելի էր պնդել, որ շա՛տ անհաւանական է կեանքի յաւիտեան լինելը, քանի որ օրգանաւոր և անօրգան մարմինների համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ առաջինները բաղկացած են նոյն քիմիական նիւթերից, ինչ որ անօրգանները, և տարբերւում են միմեանցից միայն իրանց քիմիական կապակցութիւններով: Կենդանի սուբստանցի կարևորագոյն կապակցութիւնները.- սպիտակուցաւոր մարմինները - սկզբունքով՝ հակադիր չեն անօրգաններին և տարբեր են նոցանից նոյնքան, որքան անօրգանների զանազան քիմիական կապակցութիւնները միմեանցից: Եւ եթէ օրգանաւոր մարմինները յաւիտենական են, ապա, հետևօրէն մտածելով, յաւիտենական պիտի լինէին նաև շա՛տ հանքային կապակցութիւններ (Verbindung), որպէս որձաքարը, ֆելդսպատը (Feld-spat) և այլն. եթէ այդ տեսակէտով մի քիչ հեռուն գնայինք, պիտի այն

անմիտ եզրակացութեանը գայինք, որ առհասարակ բոլոր քիմիական կապակցութիւնները յաւիտենից գոյութիւն ունին. կապակցութիւններ, որոնք ամեն օր հարիւրներով և հազարներով կատարւում են մարդկանց ձեռքով քիմիական լաբորատորիաներում: Քանի որ օրգանաւոր և անօրգան մարմինների քիմիական կապակցութիւնների մէջ սկզբունքի տարբերութիւն չկայ, նոցա ծագման մասին էլ բնականօրէն սկզբունքով տարբեր թէօրիաներ պիտի չառաջանան. կա՛մ երկուսն էլ յաւիտենական են, և կամ երկո՛ւսն էլ սկիզբ ունին. որովհետև մենք հաստատ գիտենք անօրգանների ծագում ունենալը, բնական է ուրեմն, որ օրգանաւորներն էլ մի որևէ ժամանակ պիտի առաջացած լինեն:

Բոյսերի ֆիզիօլօգիայից յայտնի մի հիմնական երևոյթ էլ լիովին հակառակ է այն ենթադրութեանը, թէ կեանքը անօրգաններից չի ծագել. մի յայտնի իրողութիւն է, որ այսօր էլ բոյսը շարունակ սնդւում է անօրգան նիւթերից (ածխաթթու, ջուր, ծծումբ և այլն). երբ մարդ գարնանը փոքրիկ հունտը գետնի մէջ է թաղում և ամառը նորանից առաջացած ահագին բոյսն է դիտում, նորա համար ակներև է, որ բոյսը իր այդ ահագին մարմնի կենդանի տարրը առել և կենդանացրել է իրան բոլորող անօրգան (անկենդան) նիւթերից: Եւ երբ ձմեռը վրայ է հասնում, նոյն կենդանի բոյսը համարեա՛ ամբողջովին մեռնելով դառնում է մի անօրգան (անկենդան) մարմին:

Այստեղ աշկարա տեսնում ենք օրգանաւոր և անօրգան մարմինների անբաժան կապը, ուր կենդանի նիւթը ծագում է անկենդան նիւթից և կրկին մեռնելով, լուծւում, դառնում է անկենդան: Իրաւացի է յայտնի բուսաբան Նէգելիի (Nageli) նկատողութիւնը, թէ «մեր հաստատ գիտեցածն այն է, որ անօրգանը (անկենդան) օրգանաւորի (կենդանի) մէջ դառնում է օրգանաւոր սուբստանց. և օրգանաւոր սուբստանցը դառնում է լիովին անօրգան կապակցութիւն,- այսքանը բաւական է, որ պատճառականութեան օրէնքով հետևցնենք օրգանաւորի ծագումը անօրգանից»:- «Նախածնութիւնը հերքել, նշանակում է հրաշք ընդունել»:

Կեանքի յաւիտենութիւնն է ընդունում և Պրէյերը, միայն բոլորովին այլ մտքով. նորա թէօրիան, սակայն, շատ հետևողներ չունեցաւ:

Նա ասում է, որ կենդանի սուբստանցը առանց ընդհարման ծագում է այն սուբստանցից, որ մի ժամանակ հրահալ դրութեան մէջ էր. մենք իրաւունք չունենք այդ վերջինը մեռեալ անւանելու, որովհետև իրօք կեանքի և մահւան մէջ, որպէս անօրգան և օրգանաւոր մարմինների մէջ, մի բաժանարար սուր գիծ չկայ, և առհասարակ այդ բաժանումը կամայական է:

Եւ որովհետև այդ սուբստանցը տիեզերական նիւթի մի մասն է, որը յաւիտենական շարժման մէջ է, ապա ուրեմն կեանքը, որ շարժման մի բարդ երևոյթ է միայն, նոյնպէս յաւիտենական է, որպէս մատերիան (նիւթը):

Պարզ է, որ նախածագման և Պրէյերի թէօրիաների տարբերութիւնը նոցա տարբեր հասկացողութիւնն է կեանքի մասին: Առաջինը սովորական ձևով կենդանի է անւանում միայն օրգանաւոր նիւթը՝ անօրգանի յանդիման, իսկ Պրէյերը «կեանք»ը խիստ ընդարձակ է ըմբռնում և տիեզերքի բոցաւալ նիւթն էլ կենդանի է համարում: Եթէ կեանք գաղափարը այդպիսի ընդարձակ մտքով ըմբռնենք, ապա մնացեալ հետևութիւնները, որ հանում է Պրէյերը, հասկանալի կը լինին: Սակայն դա իւր անյարմարութիւններն ունի:

Այն գաղափարը, որ մենք արտայայտում ենք կենդանի բառով, ծագել է ներկայի կենդանի օրգանիզմների և անկենդան մարմինների ճիշտ, գիտական և համեմատական դիտողութիւնից: Այդ բաժանումը ունի միայն մի՛ արմատական կէտ. դա սպիտակուցաւոր մարմինների նիւթի փոխանակութիւնն է: Այն է, սպիտակուցաւոր մարմինները, որ նաև կենդանի օրգանիզմ են կոչւում, ընդունակ են սննդւելու, սննդածը մարսելու և աւելորդութիւնները իրանցից զատելու: Ո՛չ մի անօրգան (անկենդան, օր. մետալներ) մարմին սպիտակուց չունի: Ընդհակառակը ամեն մի օրգանիզմ սպիտակուց ունի, և այդ սպիտակուցի կերակրիլն է (Stoffwechsel), որով նա տարբերւում է անկենդան մարմիններից:

Այս միջոցը թէև տարրական, պրինցիպական չէ, բայց միակ հաստատուն միջոցն է, որով մենք բաժանել ենք կարողանում անկենդան նիւթը կենդանականից:

Եթէ այս կէտը բաց թողնենք աչքից և Պրէյերի պէս այն մարմիններն էլ կենդանի անւանենք, որոնք սպիտակուց չունին, որպէս հրահալ մարմինները, ապա մեր գտած որոշումը լիովին կորցնում է իւր նշանակութիւնը, և օրգանաւոր ու անօրգան մարմինների բաժանումը դառնում է անկարելի:

Պրէյերը մի լռիկ ենթադրութիւն էլ է անում, թէ հրահալ նիւթերը նիւթի փոխանակութիւն ունէին, որ ո՛չ մի դիտողութեան վրայ չի հիմնւած. թէև մի կողմից այն էլ անտարակուսելի է, որ այդ հրահալ նիւթերը մի ներքին՝ և այն էլ շա՛տ զօրեղ շարժման ընդունակութիւն ունէին, միւս կողմից կեանքն էլ ինքնին մի բարդ շարժումն է, որին ամեն մի մոլեկուլային շարժում սկզբունքով ազգակից է: Եւ սակայն, այն շարժումը, որ արտայայտւում է

կեանքի մէջ նիւթի փոխանակութեամբ, մի շատ բնորո՛շ երևոյթ է: Այդ այն է, որ կենդանի սուբստանցը շարունակ մաշւում է, զատում (ausschein-den) կամ հեռացնում է իրանից սեփական մարմնի հնացած մասերը, նորա տեղը ընդունելով նոր մասեր, որոնցով շարունակ նորոգում է իւր մարմինը, կազմելով ատոմների նոր խմբեր: Բոլոր կենդանի սուբստանցի ամենաբնորոշ յատկութիւնն է այս մաշւիլն ու նորոգւիլը, կամ զատելն ու ընդունելը (ausscheiden-aufnehmen): Թէ նոյն շարժումը, այն է մաշւիլն ու նորոգւիլը գոյութիւն է ունեցել նաև հրահալ նիւթերի մէջ և անընդհատ շարունակւելով եկել հասել է մինչև մեր օրերը կենդանի օրգանիզմների մէջ, շա՛տ տարակուսելի է: Այսօր էլ երկրի մէջ կան հրահալ նիւթեր, որոնք երբեմն երևան են գալիս հրաբուխների մէջ, թէև այդ նիւթերը երբեմն ջրի նման հոսելով հրաբուխից առաջ են սողում երկրի երեսին և ցոյց են տալիս շարժման մեծ ընդունակութիւն, բայց նոքա չունին նիւթի փոխանակութիւն, ուստի և մենք իրաւունք չունինք այդ նիւթերը կենդանի անւանելու: Որքան էլ ոգեհարուստ, ուշագրաւ և ազդու է Պրէյերի թէօրիան, սառը դատելուց յետոյ չենք կարող համաձայնիլ նորան, մեր երկրի նախկին հրահալ նիւթերը ամբողջովին կենդանի համարելու նկատմամբ: Այստեղ ուրեմն գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ կենդանի սուբստանցը մի անգամ առաջացած պիտի լինի այն սուբստանցից, որ մենք սովորաբար կեանքից զուրկ ենք համարում:

Ե. Կենդանի սուբստանցի ծագումն ու էւոլիւցիան ըստ Ֆեռւորնի

Վերևի թէօրիաները դնելուց և քննադատելուց յետոյ, պրոֆ. Ֆեռւորնը տալիս է իւր թէօրիան կեանքի ծագման մասին, որ Պֆլիւգէրի ու Հէկկէլի թէօրիաների նորաձևութիւնը կարելի է անւանել, ուր նա հետևեալ մտքերն է զարգացնում:

Պֆլիւգէրի արտայայտած կարծիքի համեմատ մենք կարող ենք խոշոր գծերով մի մօտաւոր գաղափար տալ կեանքի ծագման մասին երկրի վրայ: Կեանքի արմատներն հասնում են այն հնագոյն ժամանակներին, երբ երկրի կեղևը դեռ հրահալ դրութեան մէջ էր: Այն ժամանակ առաջացած ցիանի կապակցութիւնները այն հիմնական նիւթերն էին, որոնցից սկիզբն առաւ կեանքը: Լինելով դիւրին լուծւող, նոքա յարաբերութեան մէջ պիտի մտնէին ածխածինի բազմատեսակ կապակցութիւնների հետ, որոնք նոյնպէս կրակին են պարտական իրանց ծագումը: Երբ երկիրը պատող գոլորշիները խտանալով և պաղելով սկսեցին հեղուկ-անձրևի պէս ցած գալ արդէն բաւականաչափ պաղած երկրի վրայ, կրակից ծագած յիշեալ կապակցութիւնները քիմիական տարբերութեան մէջ մտան ջրի և նրա մէջ

լուծւած աղերի ու գազերի հետ, որից և առաջ եկաւ կենդանի սպիտակուցը:

Այս առաջին կենդանի սուբստանցը, որը ինքնածին կերպով անկենդան սուբստանցից առաջացաւ, դեռ շատ պարզ էր և տարբերութիւններ չունէր: Շատ հաւանական է, որ նա դեռ բջիջի ձև չունէր, այսինքն նորա գումարը դեռ չէր բաժանւած միջուկի (Kern) և պրոտոպլազմայի (նախասաղմ), այլ իր բոլոր մասերով համասեռ (gleich-artig-homogen) էր, ինչպէս այդ Հէկկէլն էր ընդունում իր մոնէրի համար:

Այս է ահա այն հաւանական դրութիւնը, որ այսօր կարելի է անել կենդանի սուբստանցի ծագման մասին: Այն պայմանները, որոնք նպաստեցին այդ կեանքի առաջանալուն, մեզ համար այնքան անծանօթ և մթին են, որ աւելորդ և անհիմն է այդ մասին երկարաբանելը: Կենդանի սուբստանցի գոյութիւնը իբրև իրողութիւն ընդունելուց յետոյ՝ մենք կանգ ենք առնում այն հաստատ հողի վրայ, որտեղից սկսելով Լամարկն ու Դարւինը հիմք դրին իրանց թէօրիային, իսկ Հէկկէլն ու Վայսմանը իրանց աշակերտների հետ նոյնը շարունակելով հաստատեցին ծագման (Descendenz) թէօրիան, որը բացատրում է մեզ կեանքի կրած էւոլիւցիան մինչև մեր օրերը:

Բացատրենք այդ թէօրիայի էակէտերը երկու խօսքով:

Ներկայումս երկրի վրայ գոյութիւն ունեցող բոլոր կենդանի օրգանիզմները - հազարաւոր կենդանիներն ու բիւրաւոր բոյսերը - ծագում են այն պարզ և հասարակ սաղմից, որի առաջանալը անկենդան նիւթից վերևը նկարագրեցինք: Իրապէս ուրեմն բոլոր կենդանիները արենակից են և մի ծագումն ունին: Պատմական ժամանակի համար այդ երևոյթը բացատրելու առանձին հարկ չկայ, քանի որ ամեն օր աչքով տեսնում ենք այն սովորական իրողութիւնը, որ ամեն մի կենդանի շարունակ ծագում է իր նման կենդանիներից:

Այն ինչ, այն միլիօնաւոր տարիներն ու դարերը, որ անցել են կենդանի սաղմի առաջանալուց մինչև մեր օրերը, մեր աչքով չենք տեսել և նորա մասին պատմութիւն էլ չունինք: Այդ ժամանակի համար ահա հարկաւոր են ապացոյցներ. և բնութիւնը դորա համար պահել է թանկագին վկայութիւններ: Ինչպէս մի հին արձանագրութիւն կամ հին դրամ մեզ տեղեկութիւն է տալիս մի որ և է թագաւորի կամ անցքի մասին, որ պատմութեանը յայտնի չէ, այնպէս էլ քարաբանութիւնը (Versteinerungskunde-Palaeontologie) մեզ անկասկածելի տեղեկութիւններ է տալիս երկրի վրայ ապրած այն կենդանիների և բոյսերի մասին, որոնք մի ժամանակ ապրել են և ներկայիս կենդանիների նախահայրերն են:

երկրաբանութիւնից յայտնի է, որ երկրի կեղևը զանազան շերտերից է կազմւած, որ իւր հնութեան համեմատ բաժանւում է հինգ գլխաւոր մասերի, որոնք ըստ հնութեան կոչւում են առաջին - ամենահին շերտ, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ՝ ամենավերջին շերտը, որի վրայ մենք ենք ապրում: Արդ՝ այդ շերտերի մէջ պահւած-քարացած կենդանիների և բոյսերի մնացորդներն ու կմախքը աշկարա ցոյց են տալիս օրգանաւոր աշխարհի աստիճանական զարգացում. ո՛չ, ի հարկէ, լրապէս և կատարելութեամբ, որովհետև բոլոր կենդանիների հետքերը չեն պահւած և երկրի կեղևը ամբողջովին չի փորւած ու ուսումնասիրւած: Մանաւանդ ստորին կենդանիներից շատերը չունէին այնպիսի ամուր կմախք, որ ազատ մնային փչանալուց և միլիօնաւոր տարիներ դիմանային ժամանակի կործանիչ ուժին: Բայց ով կուրացած չէ գերբնական ուժերի հաւատով, պիտի համոզւի, որ ամբողջ օրգանաւոր աշխարհը, ա՛յն որ մի ժամանակ ապրել և մեռել է, և թէ ա՛յն, որ այսօր ապրում է, մի՛ ծագումն ունի, և միայն դարերի ընդհանուր շարքն ու արտաքին պայմանների ահագին ազդեցութիւնը նոցա ամեն մինին տւել է մի որոշ տիպային ձև ու ապրուստի եղանակ: Այդ քարացած կենդանիների ցոյց տւած յատկանիշ կողմը այն է, որ երկրի շերտերի դասաւորութեան հետ նկատելի է և կենդանիների ու բոյսերի զարգացումը. ամենահին շերտերի մէջ նկատելի են ստորին կազմութիւն ունեցող կենդանիներ, միջին շերտերում կենդանիների կմախքը ցոյց է տալիս աւելի զարգացած ձևեր, որ աստիճանաբար բարձրանալով ամենավերջին շերտում նկատում ենք կենդանիների ամենազարգացած խմբեր, որոնց թւում և մարդուն:

Համեմատական անդամահատութիւնը (Vergleichende Anatomie) դորա մասին տալիս է երկրորդ հիմնաւոր վկայութիւնը: Նա ցոյց է տալիս որ զանազան կենդանիների նոյն օրգանները որոշ նմանութիւն ունին իրար հետ (օրինակ, մարդու ականջը նման է կապկի ականջին), որ նշան է, թէ նոքա մի ժամանակ արենակից պիտի եղած լինին:

Այդ համեմատութիւնների շնորհիւ գիտնականները այն եզրակացութեանն էին եկել, որ թռչուններն ու սողունները մօտ ազգականներ են:- Ուղղակի ապացոյց չկար դորա համար: Եւ ահա գտնւում է երկրի շերտերում մի քարացած կենդանի, աղաւնու մեծութեամբ (Archaeopteryx macrurus), որը թռչունի և թէ սողունի յատկութիւններն ունի միևնոյն ժամանակ, որովհետև նա ունէր մողէսի բերան, ատամներ և ողնաշար մի երկար ագիով, բայց մարմինը ամբողջովին ծածկւած էր թռչունի փետուրներով: Գիտութեանը այսօր այդպիսի հարիւրաւոր

օրինակներ են յայտնի:

Երրորդ կարևոր վկայութիւնը բոլոր կենդանիների արենակցութեան մասին տալիս է էմբրիօլոգիան կամ անհատի սաղմաբանութիւնը: Ամեն մի ձուի սաղմ, մինչև հասունանալը և իւր ցեղին յատուկ տիպային ձև ընդունելը անցնում է զարգացման ահագին աստիճաններ: Այսպէս՝ թիթեռի ձուն դառնում է բոժոժ, թրթուր և ապա թիթեռ, որոնք գործին անտեղեակ մարդոց կարող են բոլորովին այլ կենդանի թւալ, մինչ նոքա միևնոյն կենդանու զարգացման զանազան աստիճաններն են: Յայտնի է, որ որդիքը ժառանգում են ծնողների յատկութիւնները: Դորանից դժար չէ եզրակացնել, որ կենդանի սաղմն էլ կարճ ժամանակով անցնելու է զարգացման այն աստիճանները, որոնցով անցել են նորա նախնիքը հազարաւոր և բիւրաւոր տարիների ընթացքում:

Այսպիսով ամեն մի կենդանի էակ իւր սաղմային զարգացման ժամանակ, օրինակ մարդը մօր արգանդում, անցնելու է այն աստիճանները, որոնցով մարդկութիւնը անցել է իւր կեանքի երկարատև և դանդաղ ընթացքում, սկսած պրոտոպլազմայից մինչև ինքը մարդը: Այնպէս որ, դիտելով մարդու սաղմի զարգացումը մօր արգանդում, կարող ենք տեսնել այն զարմանալի նմանութիւնը, որ կայ բոլոր ստորին կենդանիների և մարդու սաղմի մէջ: Հէկկէլը իւր «Բնական ստեղծագործութիւն» գրքի մէջ պատկերներով ցոյց է տալիս կաթնասուններից ոզնու (Ameisenigel), պարկակենդանու (Beutelthier), եղնիկի, կատուի, կապկի և մարդու նմանութիւնը սաղմային զարգացման երեք աստիճաններում: Առաջին աստիճանում այդ կաթնասունների սաղմերը բոլորը նման են ձկան և միևնոյն ժամանակ միմեանց այնքան, որ մարդու, կատուի և մնացեալ կենդանիների սաղմերը անկարելի է զանազանել միմեանցից: Տարբերութիւն նկատելի է միայն զարգացման աւելի ուշ՝ երկրորդ աստիճանում միայն. երրորդ աստիճանում միայն կարելի է այդ սաղմային կենդանիները զանազանել, թէև նոցա մէջ եղած նմանութիւնը դարձեալ ակներև է... Այս հանգամանքը ցոյց է տալիս, որ բոլոր կաթնասունները ծագում են միևնոյն ընդհանուր նախնիքից և սաղմի զարգացումը (Ontogenie) իւր նախորդների անցած զարգացման աստիճանների կրկնութիւնն է: Այնպէս որ, միայն սաղմի զարգացումը դիտելով մենք մօտաւորապէս կարող ենք ասել, թէ մի որևէ կենդանի ինչ ծագումն ունի և կենդանիների ո՛ր ցեղին աւելի մօտ ազգական է: Այսպէս ուրեմն, քարաբանութիւնը, համեմատական անդամահատութիւնը և սաղմաբանութիւնը ձեռք ձեռքի տւած գալիս են հաստատելու այն ֆակտը, որ բոլոր օրգանիզմները մի՛

ծագումն ունին, և ցոյց են տալիս այն ճանապարհը, որով այդ կենդանիներն անցել են իրանց զարգացման ընթացքում, հասնելով մինչև կենդանիների «թագաւոր» մարդը:

Այդ ուսումնասիրութիւնների հիման վրայ կենդանի օրգանիզմների ցեղաբանութիւնը հետևեալ պատկերն ունի:

Առաջին կենդանի տարրից, որ Հէկկելը մոնէր է անւանում, առաջացաւ միաբջիջ սուբստանցը, որ բաղկացած էր մի միջուկից և պրոտոպլազմայից - այսպէս անւանեալ՝ պրոտիստները: Պրոտիստներից առաջացան մի կողմից բոյսերը, միւս կողմից կենդանիները: Այդ բաժանումից առաջացաւ այն մեծ տարբերութիւնը, որ կայ բոյսերի և կենդանիների մէջ. այն է, բոյսերը կերակրւում են անօրգան նիւթերով, իսկ կենդանիները օրգանաւոր:- Այդ ստորին կարգի կենդանիներից առաջացաւ ամբողջ կենդանական աշխարհը աստիճանական զարգացմամբ, որպէս նաև բուսական աշխարհը ստորին կարգի բոյսերից (Protophyten):- Այսպիսով՝ բուսական և կենդանական աշխարհը իւր բիւրաւոր ձևերով ու տեսակներով միմեանց հետ կապւած են նեղ-արենական կապերով:

Թէ որպէս և որտեղից առաջացաւ այն հսկայական տարբերութիւնը կենդանի օրգանիզմների մէջ, թէ ի՞նչպէս Հէկկելի նախնական պարզ, հասարակ և անձև սաղմը (մոնէրը) զարգացման այնպիսի հսկայական քայլեր կատարեց և ձևերի մի աներևակայելի բազմատեսակութիւն առաւ, բացատրում է մեզ Դարւինի համբաւաւոր թէօրիան, որ բնական ընտրութիւն է կոչւում (Selectionstheorie):

Դարւինի ելակէտը հետևեալն էր. յայտնի է, որ միևնոյն տեսակի կենդանիները - նոյն իսկ միևնոյն ծնողների զաւակները ունենալով միևնոյն տիպային ձևերը, այնուամենայնիւ քիչ թէ շատ տարբերւում են միմեանցից: Պատճառն այն է, որ զաւակը միայն հօ՛ր կամ մօ՛ր սաղմի արդիւնք չէ, այլ նոցա խառնուրդի. նա չի՛ ժառանգում միայն հօր կամ մօր, այլ այդ երկուսի յատկութիւնները այս կամ այն չափով խառնւած: Բնականօրէն, զաւակը չի՛ կարող բացարձակ հօրը կամ մօրը նմանել:

Միւս կողմից նա ենթակայ է արտաքին պայմանների զօրեղ ազդեցութեանը, որոնց շնորհիւ նա իւր ծնողներից և իւր ցեղի միւս կենդանիներից տարբերւելու նոր վայրկեաններ է ստանում: Այսպիսով նման կենդանիները ուզում են ապրել. նման կենդանիները նման էլ կերակուր են ուզում, և այդ կերակրի պատճառով նոցա մէջ ծագում է մրցութիւն, կռիւ, որ հայերէն գոյութեան կռիւ է կոչւում.- կենամարտ (Kamf ums Dasein.- struggle for life): Կռւի մէջ, հարկաւ, յաղթողը, զօրեղը

ապրում է, իսկ յաղթողը մահուան դատապարտւում: Այսպիսով ապրում են նոքա, որոնք մի առաւելութիւն ունին և արտաքին պայմաններին աւելի են յարմարւում. իսկ նոքա, որոնք այդ արտաքին պայմաններին չեն կարող յարմարուիլ, բնականօրէն մեռնում են:

Զարգանալու, աճելու և իրանց սերունդը շարունակելու մնում են ուրեմն միայն զօրեղները, արտաքին պայմաններին յարմարւողները, աւելի ընտիրները, որոնք և շարունակում են կենդանի օրգանիզմների գոյութիւնը: Այդ ընտրութիւնը թոյլերի և զօրեղների մէջ, արտաքին պայմաններին յարմարուելու և իրանց կեանքը շարունակելու ընդունակութիւնը,- այդ է ահա, որ կոչւում է բնական ընտրութիւն (Naturliche Zuchtwahl.- natural selection): Ակներև է, որ օրգանիզմները ապրելու համար յարմարուած պիտի լինին արտաքին պայմաններին և նորա բիւրաւոր ձևերն ու տարբերութիւնները արդիւնք են միայն այդ պայմաններին յարմարուելուն:

Դիտելով կենդանի օրգանիզմների կատարած փոփոխութիւններն ու զարգացումը մի կողմից մինչև ծաղկաբոյսերը (Bluthenpflanze), միւս կողմից մինչև ողնաւորները, նկատում ենք այն աչքի զարնող երևոյթը, որ կենդանի օրգանիզմը պարզից, հասարակից առաջանալով, միշտ բարդուել և զարգացել է, ամենաչնչին կարիքի համար ստեղծելով առանձին օրգան՝ շարունակ առաջադիմել, կատարելագործել է:

Շատերը այս հանգամանքի մէջ ուզում են Աստուծոյ մատը տեսնել, այն, որին հէնց է՛ն գլխից Դարւինի թէօրիան հակառակ է եղել: Օրգանիզմների էւոլիւցիան չունի ո՛չ մի նպատակ. նա արդիւնք է բնական երևոյթների համախմբման. նա պիտի առաջանար, երևան գար անհրաժեշտօրէն, քանի որ արտաքին պայմանները իրանց լրութեամբ որպէս մի պատճառական անհրաժեշտութիւն պահանջում են նորա տեղի ունենալը: Մի որ և է նպատակ տեսնել բնական երևոյթների մէջ, դա միայն մարդու գործն է. բնութիւնը չի՛ ճանաչում ո՛չ ծայր, ո՛չ վախճան և ո՛չ որ և է նպատակ. պէտք է միշտ գիտակ լինել, որ այն կարծիքը, «թէ մարդը աւելի կատարեալ է քան ամէօբը» (ամենաստորին կարգի կենդանի), կը մնայ մի՛շտ կամայական, որին երբէ՛ք իրականութիւնը չի՛ համապատասխանում: Եթէ մենք զարգացումը կատարելութիւն ենք անուանում, դա միայն պայմանական արտայայտութիւն է: Աշխարհը չունի ո՛չ մի նպատակ, որին նա ձգտել կարենար.- այնտեղ մի բան կայ միայն. յաւիտենական զարգացում, այսինքն անվերջ փոփոխութիւն»...

Եթէ այս բացատրութիւններից ծագող եզրակացութիւնները հանենք, մեզ համար պարզ և հասկանալի պիտի լինի, որ կեանքը իւր ծագման

առաջին օրից արդիւնք է երկրիս արտաքին պայմանների:

Կեանքը մեր երկրի զարգացման մի գործօնն է թւաբանական մտքով. կենդանի սուբստանցը, քանի որ մեր երկիրը հրահալ դրութեան մէջ էր առանց պաղած կեղևի, չէր կարող գոյութիւն ունենալ: Բայց պիտի առաջ գար միևնոյն անխուսափելի անհրաժեշտութեամբ, ինչպէս ամեն մի քիմիական կապակցութիւն, եթէ կարևոր պայմանները ներկայ են: Կեանքի ձևն ու կազմութիւնն էլ պիտի ենթարկւին ա՛յն աստիճան փոփոխութեան, որքան արտաքին պայմանները փոխւում են երկրի զարգացման ընթացքում: Կենդանի սուբստանցը երկրի մատերիայի (նիւթի) մի մասն է լոկ: Այդ մատերիայի կենդանի սուբստանց դառնալը երկրի զարգացման մի նոյնպիսի արդիւնք էր, որպէս ջրի առաջանալը. մի երևոյթ, որ անհրաժեշտօրէն առաջ եկաւ երկիրը կազմող մասսայի պաղելուց...

«Մուրճ», 1898, N 7-8, էջ 1031-1051

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ՄԵՐ ԳՐԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այդ հարցը Պոլսի թէ Բուլգարիայի մի հայ թերթ էր յարուցել.- Հանդէս Ամսօրեան տեսնելով դորա անկարելիութիւնը՝ մերժել էր. Պ. Աբեղեանը Արարատի Թ., Ժ. և Է. համարներում (1897) շատ հիմնաւոր պատճառներով ցոյց էր տուել մեր գրաբարբառների բաժանումից առաջացած վնասը, նոցա միութեան կարևորութիւնը, և մատնանիշ արել այն ճանապարհը, որ արևմտեան լեզուն որոշ զիջումներից յետոյ հասկանալի կ’դառնար Կովկասեան Հայերին: Պ. Մանդինեանը (Արարատ, 1898, Գ. և Դ.) մի հմտալից յօդուածով ցոյց է տալիս, որ Պ. Աբեղեանը՝ Ա. հարցը միակողմանի է դրել, ի նկատի ունենալով միայն երկու լեզուների ստուգաբանութիւնը, Բ. սխալ, կարծելով, որ Արարատեան լեզուն արևմտեանից աւելի զարգացած է, Դ. կողմնակալ, միայն զիջումներ պահանջելով արևմտեանից: Վերջ ի վերջոյ սակայն, երկուսն էլ գալիս են այն եզրակացութեանը, որ լեզուներն հիմա միացնելն անկարելի է, այլ պէտք է միայն մօտեցնել: Մենք խորհուրդ կ’տայինք ընթերցողին անպատճառ կարդալ յիշեալ յօդուածները, մանաւանդ Պ. Մանդինեանինը, ուր լաւագոյն կէտը պէտք է նկատել երկու բարբառների համեմատութիւնը, որտեղից ամեն մէկը պարզօրէն պիտի

տեսնի արևմտեան բարբառի նրբութիւններն ու առաւելութիւնները:

Ինչքան էլ տարօրինակ երևայ, այսօր մի դառն իրողութիւն է մեր երկու գրաբարբառ ունենալը: Պատմական Յայաստանը այդպիսի բան չի՛ տեսել. հարիւրաւոր իշխաններ, միմեանցից անկախ մի քանի տէրութիւններ ունեցած ժամանակն էլ, նա ունեցել է ազգային միութեան երկու մեծ օղեր, մի՛ գրական լեզու և մի՛ եկեղեցի. եթէ կրօնական բաժանումը շատերին ցաւ է պատճառում, մեր լեզուների բաժանումը, մեզ, նոր սերնդիս համար, թւում է միանգամայն տարօրինակ և մեր լեզուաշէնների անհեռատեսութեան մի ցաւալի ապացոյց:

Պ. Մանդինեան ասում է, որ Նազարեանից ու Նալբանդեանից առաջ արևելեան հայերէնն արդէն խօսւում էր Ներսիսեան դպրոցում և Լազարեան ճեմարանում:- Դորանով չարդարացան նրանք. Պարսկաստանումն էլ այսօր անշուշտ մի խօսուն հայերէն կայ, դա իրաւունք չի՛ տայ, որ մի նոր Նազարեան կամ Նալբանդեան հիմք դնեն մի Պարսկահայ գրական լեզուի: Եկեղեցին իւր մէջ ծագող աղանդի հետ կռուել է, գրաբարը նոր ծաղկող աշխարհաբարի դէմ կատաղի կռիւ է մղել, բայց սկզբից և ետ մի աշխարհաբար ունենալու հեռատեսութիւնը չեն ունեցել մեր լեզուի հիմնադիրները և մենք կատարուած իրողութեան առաջ կանգնած, արուեստական միջոցներով ենք ուզում նորա առաջն առնել: Այդ միջոցն էլ լեզուները միմեանց մօտեցնելն է համարւում: Սակայն, երկու առարկայ մօտեցնելուց առաջ, պիտի չափենք նոցա մէջ եղած տարածութիւնը, նոցա ծանրութիւնը, և դորա վերայ կատարուելիք ծախսի քանակը. մի խօսքով մենք պիտի ընտրենք օգտակարն ու հնարաւորը: Եթէ մինը ծանր է և շարժման տեղը անյարմար, իսկ միւսը թեթև ու աւելի շարժուն դիրքի մէջ, հասկանալի է, տարրական խելքն էլ պիտի վերջինը առաջինին մօտեցնէ. առհասարակ դանակն են տանում եզան մօտ և ոչ հակառակը.- Այս տեսակէտը կարևոր է, որ մենք, ամեն մի վճռից առաջ, անկողմնակալ և անաչառ կերպով դիտենք մեր լեզուների դիրքը. մեր եմ ասում, որովհետև այստեղ իմ և քո չկայ. Դուրեանը մեզ նոյնքան սիրելի է, որքան Պատկանեանը արևմտեան հայերին, որովհետև նրանք երկուսն էլ մերն են, նրանց երկուսի լեզուն էլ մեր սրտի, մեր հոգու հարազատ արդիւնքն է. ուստի մենք ամենայն սառնութեամբ պիտի աշխատինք որոշել մեր լեզուների փոխադարձ յարաբերութիւնը. թէ արդեօք իրերի բնական ընթացքը նոցանից 1) որի՞ն է առաւելութիւն տուել, 2) որի՞ դերը աւելի ներգործական է, 3) մեր ազգային գիտակցութիւնն ու մտածութեան ուրոյնութիւնը որի՞ մէջ աւելի է երևան գալիս, և 4) նոցանից ո՞րն աւելի

ունի կենդանի լինելու պայմանները: Ինձ թւում է որ սոքա են մեր լեզուների դիրքն ու նոցա կարևորութիւնը բացատրող ծանրագոյն վայրկեանները: Եթէ այս հարցերին ուղիղ պատասխանել կարողացանք, ապա, ըստ իս, մօտիկ ապագայի համար գէթ, մենք մեր ուժերը ներածին չափ պիտի աշխատինք զիջումները թոյլից պահանջելու, թէև մենք հաւատացած ենք թէ արհեստական զիջումները միշտ էլ պիտի մնան անաջող փորձեր:

Պ. Մանդինեանը ցոյց է տուել արևմտեան լեզուի առաւելութիւնները համոզիչ համեմատութեամբ, սակայն դորանով հարցը չլուծուեցաւ. միթէ մեր աշխարհաբարը համեմատուել կարո՞ղ է իւր փարթամ նախորդի՝ գրաբարի հետ, սակայն գրաբարը տեղի տուաւ. միթէ նոր յունարէնը համեմատուել կարո՞ղ էր իւր փարթամութեամբ և պերճութեամբ յայտնի հին յունարէնի հետ, որին յաղթեց. միթէ ռոմանական նոր լեզուները մի քանի դար առաջ համեմատուել կարո՞ղ էին լատիներէնի հետ, որ նոքա տապալեցին: Յաղթողը լեզուի հարստութիւնն ու ճոխութիւնը չէ: Յաղթողը ժամանակն ու խօսող ժողովուրդն է: Այստեղ, սակայն, պայմաններն արտաքուստ հաւասար են. մեր երկու գրաբարբառներն էլ մանուկ, երկուսն էլ խօսուող, երկուսն էլ փոխադարձ յարաբերութեան որոշ չափով նաև փոխադարձ կռուի մէջ են.- Յաղթութեան մասին առ այժմ խօսք չի կարող լինել. այն էլ է յայտնի, որ արևմտեանը աւելի փարթամ է. ո՞րն է կենսունակ, ո՞րն է ազդող. այս է հարցը.- անտարակոյս արևմտեանը: Կեանքը, որ մասնակի համեմատութիւններից շատ աւելի լաւ ուսուցիչ է, համոզիչ կերպով վճռել է այդ և ամէն օր մեզ ցոյց է տալիս, որ մենք շարունակ տպում և արտատպում ենք արևմտեան լեզուով յօդուածներ ու գրքեր, այնինչ Պոլսեցիք, նոյն իսկ Նոր-Նախիջևանցիք կարիք են զգում մեր գրքերն ու յօդուածները թարգմանելու: Ի՞նչու նրանք իրանց մի այդպիսի նեղութիւն են պատճառում, իսկ մենք ոչ: Պատասխանը մի քանի կարող է լինել. կա՛մ նրանք մեր գրածը չեն հասկանում և կամ մեր լեզուին չեն հաւանում: Իսկ մենք, եթէ չենք թարգմանում, թէ՛ հասկանալ պիտի կարողանանք և թէ հաւանելիս պիտի լինինք:- Կրթուած Ռուսը առհասարակ գիտէ գերմաներէն և օգտւում է նրա գրականութիւնից. կրթուած Գերմանացին ո՛չ ռուսերէն գիտէ, ոչ էլ նրանից օգտուելու կարիք է զգում.- Այդ է իրերի բնական ընթացքը և լեզուների ուժաչափը. հասկանալի է որ ռուսերէնը անհամեմատ թոյլ է գերմաներէնից. եթէ նոյն համեմատութիւնը նեղ չափերով վերցնելու լինենք, պիտի տեսնենք մեր լեզուի թուլութիւնը արևմտեանի յանդիման իրերի բնական ընթացքով վճռած, և մեր բազմաթիւ փոխառութիւնները յայտնի ապացոյց են դորան.

հեռագիր, լրագիր, թղթակից, երկաթուղի, հեռախօս, արտասահման, հեծանիւ և ուրիշ բազմաթիւ ընտիր ուսումնական բառեր մենք պարտական ենք միմիայն արևմտեան լեզուին. ուր մենք փորձել ենք ուրիշ ինքնուրոյն բարդութիւններ կազմելու, այնտեղ երևում է մեր կատարեալ բոբիկութիւնը:
- Իսկ թէ Հայի մտածութիւնը աւելի անարատ է երևում արևմտեան բարբառի մէջ, քիչ թէ շատ լեզուի ճաշակ ունեցողն ու մեր լեզուներով զբաղուողը տարակոյս ունենալ չի՛ կարող: Մենք չենք կարող երկու զոյգ մի կինտ գրողներ հաշուել, որ մաքուր, անարատ հայերէն գրէին, բայց արևմտեան գրողների մեծագոյն մասը հայերէն գրողներ են: Եթէ մեզանում մաքուր հայերէն գրողներն են բացառութիւն, արևմտեանի մէջ ընդհակառակը:- Չմոռանանք, որ մեր ամենամեծ վիպասանը, Րաֆֆին, և ամենամեծ հրապարակախօսը, Արծրունին, իրանց օտարաբան լեզուով, միմեանց հաւասար էին:- Այստեղ էլ ուրեմն, առաւելութիւնը արևմտեան բարբառի կողմն է: Յետոյ, լեզուի կենդանութեան հարցը:- Լեզուն կենդանի է միայն մարդկանց բերանում. ինչքան էլ մի լեզու հարուստ, փարթամ և պերճ լինի, ինչպէս մի յունարէն, մի լատիներէն կամ մի հին հայերէն, նորա վիճակը մոռացութիւնն է, որովհետև նա խօսող չունի, և մի լեզուի վիճակը կատարելապէս կարելի է որոշել նորա խօսողների թւով: - Ո՞վ և ո՞րքան հոգի են արևելեան գրաբարբառով խօսում,- իմ հաշւով հազիւ մի երկու հազար հոգի[1]: Այսօր ուտիերէն խօսողների թիւը աւելի շատ է, քան արևելեան հայերէն. կարո՞ղ ենք մենք մի այդպիսի լեզու կենդանի անուանել. հազի՜ւ: Հռչակաւոր Ներսիսեան դպրոցի ուսուցիչներից սկսած մինչև վերջին գործակատարը օտար լեզուով են «ծեքախօսում». ծանօթացէք մեր խմբագիր հրատարակիչների հետ, մեր այսպէս անուանեալ «ինտելլիգենցիայի» հետ, մտէք անուանի հայ ընտանիքները, խօսեցէք հայ վարժուհիների, հայ գրագէտների հետ, բոլորը, բոլորը օտարախօս են: Բացառութիւնների մասին չէ, հարկաւ, խօսքը. բացառութիւնը սովորաբար հաստատում է եղած իրողութիւնը: Մենք պիտի չմոռանանք Հրատ. ընկերութեան մի յայտնի նիստը, ուր մի Պռօշեան յանդիմանութիւն էր ստանում օտար լեզու հասկանալ չկարողանալու համար. բնորոշ, շա՛տ բնորոշ են այս երևոյթները, և ոչ ոք աւելի չի արհամարհում իր լեզուն քան հայ «ինտելլիգենտ»ը.- սա էլ փարիսեցիութեան մի նոր տեսակ է, գրել, քարոզել, խրատել որ ուրիշները սովորեն, բայց իրան միշտ հեռու պահել քարոզածից. Քաթիպայի, Նազարեանի և Սունդուկեանի զաւակները

1 Մօտաւորապէս նոյն կարծիքն է յայտնում հայերէն խօսողների թուի մասին և Պ. Արասխանեանը «Մուրճ»ում:

իրանց հօր գործերին միայն ռուսերէն թարգմանութիւնից են ծանօթ:- Երկարելն աւելորդ է:

Պետերբուրգ, Մոսկուա, Խարկով, Բերլին և այլ տեղեր հայ ուսանողների մեծամասնութիւնը հայերէն չի խօսում և շատերն իսկ չեն էլ հասկանում հայերէն: Մայրենի լեզուի տգիտութեամբ փայլում են ի մասնաւորի հայ ուսանողուհիք, մեր ապագայ մայրերը... Մեզանում դեռ մի հայ կին չերևաց, որ հայերէն մի որ և է բան արտադրէր. Տիկին Խատիսեանի և իշխանուհի Արղութեանի գործերի բնագիրը ռուսերէն է:- Մի լեզու, որ կինը չի՛ խօսում, որ մանկանոցի, օրօրոցի և ընտանիքի սեփականութիւնը չի՛ դարձել, նորա գոյութիւնն ու ապագան սաստիկ կասկածելի է: Եւ հայ հասարակութեան հոգեբանութեան հետ մի քիչ ծանօթ անձի համար շատ էլ գրաւիչ չէ՛ այդ ապագան, եթէ իրերը այս ընթացքով շարունակուին:

Հարց է հիմա, արդեօք արևմտեան լեզուն խօսւո՞ւմ է: Պոլիս տեսած չունիմ, բայց ինչ որ եզրակացնել կարելի է գրականութիւնից, լեզուի թեթևութիւնից, ձևերի ճկունութիւնից, և արտայայտութիւնների կենդանութիւնից, այն է, որ այդ լեզուն կենդանի շրթունքների յայտնի հետքեր է կրում. և մինչև անգամ կնոջ շրթունքների հետքեր:- Անտարակոյս Պոլսումն էլ մի ստուար դասակարգ թրքերէն է խօսում նոյն իսկ ընտանիքում (հայ «բուրժուա»ն միշտ օտարախօս է, ուր էլ որ նա լինի), բայց նոցա քաղաքական և հասարակական պայմանները այնպէս են, որ հայերէնը մի մեռած լեզու չի՛ մնացել ինչպէս մեզանում... Թէ հայերէնը նոցանում ընտանիքի լեզու է, երևում է նրանից, որ նոքա արտադրել են ո՛չ միայն կին վիպագիր ինչպէս տիկին Տիւսաբն է կամ տիկին Սվաճեանը, այլ և այնպիսի տաղանդաւոր հրապարակախօս որպէս Տիկին Սիբիլն է, և բաւական է միայն Թիֆլիզի բեմը տեսնել, համոզուելու համար որ եթէ մի երկու ուղիղ հայերէն խօսող դերասանուհի կան, Պոլսեցի են:

Գանք հիմա ժողովրդին, որ ոչ կարդալ գիտէ, ոչ էլ կատարելապէս հասկանալ է կարողանում մեր հնարած լեզուն:

Մեր ժողովրդի ամենից առողջ, ամենից ընդունակ մասը, անտարակոյս Ղարաբաղցիք են. ձեռնարկող, անձնավստահ, եսական, բայց և մինչև ոսկորների ծուծը օտարամոլ: Դեռ ազին իր մինթանան չի՛ փոխել, դեռ որդիքը չեն մոռացել իրանց հօր փալանը, որով հայրը միլիոններ է դիզել, բայց հայերէնը նոքա վաղուց են մոռացել: Ես մի Ղարաբաղցի չտեսայ, որ հայերէն կարգին խօսել իմանար: Իսկ մեր կրթուածների մէջ Ղարաբաղցիք ամենամեծ տոկոսն են կազմում: Եթէ ի նկատի ունենանք արևելեան բարբառներով խօսող ժողովրդի թիւը,

ապա նա 7-8 հարիւր հազարից աւելի պիտի չլինի, մինչ արևմտեան բարբառներով խօսող հայերի թիւը հաւանօրէն միլիոն ու կիսից մինչև երկու միլիոն պիտի հասնի, եթէ նորանց մէջ հաշուենք Ղարս, Ալեքսանդրապոլ, Ախալքալաք և այլն, իրանց բազմահայ գաւառներով, որոնք իբրև Տաճկաստանցի գաղթականներ, բոլորն էլ արևմտեան բարբառով են խօսում, թէ չյիշենք նաև Օլթին, Արտահանը, Խրիմը և Նոր Նախիջևանը և այլն: Ուրեմն, արևմտեան լեզուն, ժողովրդի թուով երկու անգամ գերազանց է արևելեանից: Այս կէտը ծանրակշիռն ու ամենակարևորն է, որովհետև ինչպէս ասացինք, կենդանի լեզուի կարևորութիւնը կախուած է նորա խօսողների թուից: Յետոյ չպիտի մոռանալ արևմտեան հայերի գերազանցութիւնը լեզուի և ճաշակի վերաբերմամբ: Նրանք առ հասարակ խօսելու ընդունակութիւն ունին. «հոս-հոս» ասելով մենք հասկանում ենք նաև շատախօս. դա էլ ընդունակութիւն է, շատախօս լինելու համար լեզու պէտք է ունենալ, իսկ լեզուին տիրելու և իրանց մտքերը լաւ արտայայտելու համար ընդունակութիւն... Մի Խրիմեան, մի Սրուանձտեան, մի Նարբէյ, մեզ համար մնում են տիպար խօսողներ, որոնց նմանը մենք ո՛չ ունեցել ենք, ոչ էլ ունենք:

Մոռանալու չէ և այն, որ մեր լեզուի մեծագոյն հիմնադիրները, Նալբանդեան և Քաթիպա, և նորա առաջին քերականութիւն կազմողը, Պալասանեան, արևմտեան Հայերից էին. և այսօր մեզանում հայ գրականութեամբ և լեզուով զբաղուողներից յայտնիները դարձեալ արևմտեան հայերից են, Խալաթեան, Կոստանեան, Տէր-Մկրտչեան, Մալխասեան և այլն: Մենք տասնեակ բառարաններ ունենք եւրոպական լեզուների համար, և ոչ մի բաւարար բառարան ռուսերէնի համար. դա մի շա՛տ բնորոշ երևոյթ է. հարիւրաւոր համալսարանականների մէջ, մի Յովհաննիսեան և մի Եաղուբեան են փորձել բառարաններ կազմելու, թէև երկուսի մասնագիտութիւնն էլ լեզուաբանութիւն չէ՛: Դրանք երկուսն էլ արևմտեան Հայերից են (Ալեքսանդրապոլ և Ախալքալաք). մայրենի լեզուի սէրն ու նրա ուսումնասիրութեան բնազդը անհամեմատ աւելի հին ու զօրեղ է արևմտեանների մէջ. մենք ամեն բանում նրանց աշակերտներն ենք:-

Մեր արծարծած անկողմնակալ դիտողութիւններից եզրակացնելը դժուար չէ, որ իրերի բնական ընթացքը բոլոր կարևորագոյն և արմատական առաւելութիւնները տուել է արևմտեան բարբառին. արդ՝ հարկ կա՞յ այդ առաւելութիւնների դէմ կռուելու,- երբե՛ք: Երբ հարցը միմեանց մօտենալն է, երբ մենք տեսնում ենք արևմտեան բարբառի առաւելութիւնը, ամենախելացի միջոցն այն է, որ օգտուինք նորա

առաւելութիւնից, աշխատինք նմանել նորան, վերցնենք նորանից այն, ինչ որ մեզ հարազատ ու պիտանի է թւում, և ջնջենք մեր լեզուից այն տարրերը, որոնք խորթ, օտար ու անճաշակ են:- Պ. Աբեղեանի մեթոդի սխալն այն է, որ արևմտեաններին խրատ է տալիս այս կամ այն ձևով մեզ մօտենալու. աւելի խելացի կ'լինէր, եթէ նա մեզ խրատէր արևմտեանի այս կամ այն առաւելութիւնից օգտուելու:

Առանց լեզուների միութիւնն ի նկատի ունենալու, մենք տարիներ շարունակ զբաղած ենք եղել մեր լեզուի մշակութեան խնդրով և զարմանալին այն է եղել ստացուած արդիւնքներից, որ ինչ որ մեր լեզւում ուղղել, կոկել ու պարզել հնարաւոր է եղել, հետևանքը շա՛տ ու շատ տեղերում նման է դուրս եկել արևմտեան ձևերին:

Բերլին, 10 Օգոստ. 1898

«Անահիտ», 1899, փետրուար, թիւ 4, էջ 133-136

ՆԱԽԱՀԱՅԵՐԷՆԻ ՀԵՏՔԵՐ ԶՕԿԵՐԷՆՈՒՄ

Մեր լեզուի զարգացման հետ հարևանցի ծանօթին էլ յայտնի է, որ գրաբարի այ երկբարբառը կենդանի բարբառներում երևան է գալիս ամփոփուած որպէս ա, է կամ ի, օր. այս, աս, էս, էսիկ, իսիկ, իսի. գայլ, գալ, գէլ, (գիլու). սայլ, սալ, սէլ ևայլն: Լեզուների զարգացման մի տարրական կանոնն է այս, որ սովորաբար նորը հնից աւելի կարճ և աւելի մաշուած է լինում:- Զօկերէնը (Ագուլիսի բարբառ) սակայն, այս ընդհանուր կանոնին տեղ տեղ կարծես չի ուզում հնազանդիլ[1]: Շատ բառեր, որոնք ա, է կամ ի ունին այլ բարբառներում, նա պահպանել է այ գրաբարի անարատութեամբ. ինչպէս օրինակ, մայր, հայր և այլն: Իսկ մի շարք այլ բառերում, նոյն իսկ գրաբարի կարճ և ամփոփ ձևը նրանում լայնացել, երկարացել է: Օրինակ տէր՝ զօկերէնում դառել է տայր, միս՝ մայս, սպիտակ՝ սպայտակ, սիրել՝ սայրել ևայլն:

Այս բառերի վերաբերմամբ վերևի կանոնը դառնում է անկայուն, որովհետև նոր զօկերէնն աւելի երկար ու լայն ձևեր է ներկայացնում, քան հին գրաբարը:

Ի՞նչպէս բացատրել այս երևոյթը:- Ենթադրել, թէ զօկերէնը միւս լեզուներին անծանօթ և հակառակ կանոնով է զարգացել՝ անհաւանական

1 Տե՛ս Սարգսեան՝ Զօկերի բարբառը:

կը լինէր, որովհետև նորա մնացեալ տարրերում ամփոփման կանոնը կատարելապէս պահպանել է իւր զօրութիւնն և այն շատ աւելի ազդու կերպով, քան մնացեալ բարբառներից շատերում: Այս պատճառով գնալ՝ զօկերէնում կարճանում է լեզուի զարգացման ընթացքին համեմատ դառնալով նօ՛լ, իսկ քիթ, արդէն ամփոփ ձևը երկարանում է, դառնալով քայնթ, նոյն զարգացման հակառակ: - Սա հակառակ է ո՛չ միայն ամփոփման յայտնի կանոնին, այլև տարրական տրամաբանութեանը: Մեզ անկարելի է թւում, որ շարունակ կիրառութեան մէջ գտնուող մի ձև, փոխանակ մաշուելու, աճէր, լայնանար - դառնալով իւր նախորդից աւելի անգործնական և կիրառութեան անյարմար: - Եւ մենք մեր բոլոր բարբառների մէջ չենք կարող գտնել մի նմանօրինակ երևոյթ, ուր գրաբարի է կամ ի լայնանալով դառնար այ: Սա տրամագծօրէն դէմ է մեր բարբառների զարգացման ընթացքին, ուստի և այս հանգամանքը մեզ իրաւունք է տալիս այլ ենթադրութեան դիմելու: Գուցէ մի նախնական, կորած մի արմատից են ծագում գրաբարի և զօկերէնի այս տարբեր ձևերն և կամ գուցէ հէնց զօկերէնն է, որ պահպանել է այդ բառերի արմատականը, իսկ գրաբարն ենթարկուել է ձևափոխման:- Այս վերջին ենթադրութիւնը մի քիչ համարձակ է գուցէ, լինելով պատմական իրողութեան հակառակ, բայց քանի որ մենք չունինք հին արմատական ձևը, քանի որ զօկերէն ձևը չենք կարող հանել գրաբարից, ներելի է մի բոլորովին հակառակ փորձ անել.- գրաբար ձևերը հանել զօկերէնից:- Այն հանգամանքը, որ զօկերէնը պահպանել է շատ բառեր գրաբարի անարատութեամբ, խօսում է այս ենթադրութեան օգտին, որովհետև դա նշան է այդ երկուսի ժամանակակից լինելուն:

Մենք սակայն, մի քայլ աւելի առաջ ենք ուզում գնալ, ենթադրելով, որ զօկերէն ծայծ բառն է հինը, որ դառնալով ծած, ծա՛ծ, ծէծ, գրաբարում հասել է ծիծ ձևին:- Ճիշդ, գրաբարի այս բառի պէս, որ աս, ա՛ս, էս ապա իսի է դառել բարբառներում:- Եթէ այս ենթադրական ձևերից գէթ մինը գտնենք մեր միւս բարբառներում, ապա մեր ասածն աւելի հաւանական կը դառնայ: Ղարաբաղի բարբառը, բարեբախտաբար պահպանել է այդ ձևերի զարգացման միջին աստիճանը: Ուր զօկերէնը այ ունի, գրաբարը ի, Ղարաբաղի բարբառն ունի է. զօկերէն տայկ. Ղարաբաղ տէկ. գրաբար տիկ. այսպէս նաև՝ մայս-մէս-միս. (սայրտ)-սարտ-սէրտ-սիրտ.- Սրանք արդէն ենթադրական չեն, այլ երեքն էլ իրական, երեքն էլ կենդանի զանազան բարբառներում: Եթէ մենք գրաբար բոլորովին ունեցած չլինէինք, ապա կենդանի բառերի այս համեմատութիւնը մեզ պիտի

համոզէր, որ զօկերէն ձևը հնագոյնն է: Որ նոյնն առանց տարակոյսի հաստատել կամենանք նաև գրաբարի վերաբերմամբ, պիտի ջանանք մեր ասածի հետքերը գրաբարի մէջ որոնել:

Տէր բառը գրաբարում զարտուղի-տարականոն հոլովմունք ունի. տե-առն, ի տե-առնէ, տե-արք, և այլն... այս հոլովներից պարզ երևում է, որ այդ բառը կազմուած է տե կամ տի մասնիկից և այր (առն, արք) բառից, ճիշդ որպէս տի-կին, տի-եզերք բառերը[1]: Արդ՝ այդ հոլովներից դժուար չէ եզրակացնելը, որ տէր-ի նախնական ձևը պիտի լինէր տիայր կամ տայր.- Զօկերէնում հէնց այսօր էլ պահուած է այս վերջինն անարատութեամբ, որից ամփոփուելով ծագել է նորագոյն գրաբար ձևը՝ Տայր-տար, տէր:

Այստեղ զօկերէնի ճշդութիւնն ու հնութիւնն արդէն հաւանական ենթադրութիւն չէ՛, այլ նոյն իսկ գրաբարից վկայուած մի իրողութիւն:

Այսպէս նաև գրաբար հետևեալ բառերի նախնական ձևերը ներկայացնում է զօկերէնն ու Ղարաբաղի բարբառը. մայտք-մէտք-միտք. հայն-հին. ծայծ-ծէծ-ծիծ, մայս-մէս-միս. սպայտակ-սպիտակ. տայկ-տէկ-տիկ. թայն-թի. քայնթ-քինթ[2]-քիթ. կնայկ-կնէգ-կնիկ. կծայկ-կծէկ-կծիկ: Այս վերջին երկու բառից երևում է, որ մեր ակ և իկ փաղաքշական մասնիկը միևնոյն ծագումն ունին և նախնի -այկ մասնիկի ամփոփումն են տարբեր աստիճաններով:

Եթէ այս ամէնը ճիշդ է, ապա կարող ենք մի քիչ աւելի հեռաւոր ենթադրութիւնների դիմել: Նախ տեսնում ենք, որ զօկերէն որոշ ձևեր այնքան հին են գրաբարից, որքան վերջինս մեր մնացեալ բարբառներից:

2. Որ գրաբարի և մեր մնացեալ բարբառների է և ի ունեցող բառերից շատերը՝ նախահայերէնում հաւանօրէն այ երկբարբառն ունէին դրանց տեղը:- Օրինակ՝ վերևի բացատրութեան համեմատ՝ գաւառական խէթ-խիթել (խէթ նայել) բառերն ենթադրել են տալիս մի նախորդ, որ է, ի հնչիւնների տեղ այ պիտի ունէր.- խայթ-խայթել.- որի գոյութեան տարակոյսը փարատում է որովհետև իրօք այդ բառերը պահուած են գրաբարում, միայն մի քիչ տարբեր նշանակութեամբ: Այդպէս էլ ընել, էնել և անել ենթադրում են մի այնել արմատական ձև, որ բարեբախտաբար պահուած է մեր միջնադարեան ռամկօրէնում[3]:- Յոգ չէ, որ դա էլ ծագում

1 Այս տի- մասնիկն որպէս երևում է, աւելանալով բառերի վրայ՝ նշանակում էր մեծ, զօրաւոր, ահագին. տէր=մեծ մարդ, իշխան. տիկին=մեծ կին, իշխանուհի. տիեզերք=մեծ եզերք - անեզերք:

2 Թիֆլիզի բարբառը պահել է այս միջին ձևը:

3 Տե՛ս Հ. Յովնանեանի «Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկ.»:

է գրաբարի առնել բայից:- Եթէ ռամկօրէնը պահած էլ չլինէր այդ միջին աստիճանը, մենք դեդուկցիայով պիտի ընդունէինք նորա գոյութիւնը:

Ճիշդ նոյն կերպով գրաբարի և զօկերէնի համեմատութեամբ պիտի գտնենք նախահայերէն ձևերը: Տէր ասացինք ծագում է տայր ձևից, իսկ տիրել, անտարակոյս, ենթադրում է մի տայրել - նախորդ, որի աւելի ամփոփ հետքերը տեսնում ենք գաւառական տարել (gagner = gewinnen) բայի մէջ: Զօկերէնի սայրել-ը հարկաւ ենթադրում է սայր գոյականը, որից ելած է սէր:

Հարկաւ, զօկերէնը չէր կարող բոլոր նախահայերէն բառերը միևնոյն անարատութեամբ պահպանել, սակայն այս օրինակները ցոյց են տալիս, որ մենք կարող ենք մի քիչ աւելի առաջ գնալ, համեմատութեամբ գտնելու այնպիսի նախահայերէն ձևեր, որոնց մասին հաստատ վկայութիւն չունինք գրաբարում, օրինակ, միանգամայն հաւանական է, որ գէտ կամ գիտենալ, դէտ կամ դիտել, գայտ-գայտենալ, դայտ-դայտել էին հնումը:

Նոյն պատճառներով զօկերէնի կաղց և աղձ բառերը չէին կարող ելած լինել գրաբար կաթն և օձ բառերից: Ընդհակառակն, հաւանօրէն կաղց կարճանալով դառել է կաց և կաթ. իսկ աղձ-աձ-օձ: Ղ-ի կորուստը տես գաւառական աղջիկ-աղջի-աջի կամ կռեղ-կոճ բառերում, իսկ ա-ի օ դառնալը` աքլար-աքլոր, գնալ-նօլ:

Այս տեղից ծագող եզրակացութիւնները շա՛տ հարցասիրական են.- ա. զօկերէնի վերաբերմամբ, որ լինելով մի վերին աստիճանի յառաջադէմ ձևափոխուած բարբառ, եղել է միևնոյն ժամանակ վերին աստիճանի պահպանողական, անարատ պահպանելով այնպիսի ձևեր, որոնք շատ հին են արդէն մեռած գրաբարից:

բ. Գրաբարի վերաբերմամբ, որ իւր ժամանակակից բարբառների մէջ ամէնէն զարգացածն ու ամենաշատ ձևափոխման ենթարկուածն է եղել, որովհետև, ինչպէս տեսանք, մի քանի ձևերով նա մեզանից 1500 տարի առաջ աւելի կատարեալ ու մաշուած է, քան այօրուայ զօկերէնն ու Ղարաբաղի բարբառը:

Ժընև. Մարտ 1899 թ.

«Հանդէս ամսօրեայ», 1899, Մայիս, թիւ 5, էջ 147-149

ԻՄ ՔՆՆԱԴԱՏՆԵՐԻՆ

Այս տարի յունիարին ես մի անտիպ գործ էի ներկայացրել Պոլիս՝ Իզմիրեան մրցանակին, «Հայերէն ուսումնասիրութիւններ» վերնագրով: Դա յանձնուած է եղել Վերապատուելի Մէնէվիշեանի քննութեանը, որ իր եզրակացութիւնները նորերս տպագրել էր Սուրհանդակ'ի մէջ: Այդ քննադատութիւնը, ահա, հիմք առնելով, Մշակը ներկայ տարւայ 168 N-ում մի հայհոյալից պարսաւ կարդաց մեր հասցէին: Խտացնելով հ. Մէնէվիշեանի քննութեան ամենասուր և ամենակծու կէտերը, այդ լրագիրը համեստութեան և չափը ճանաչելու մի հիանալի դաս է տալիս մեզ... Մշակ լրագիրն է այդ դասը տուողը:

Մենք պատասխանում ենք Վերապատուելու քննութեանը կէտ առ կէտ, ինչ որ բերուած էր Մշակ'ում:

1) Խօսելով հայերէնի նւագայնութեան մասին, մեր գործի առաջին գլխում, ասել էինք, որ նա բարձր է սլաւո-գերմանական լեզուներից նւագային տեսակէտով: «Կոկորդական և քմական բաղաձայներու կուտակում կայ հայ լեզւի մէջ. և այս պատճառաւ քաղցրահնչութիւնը շատ կը կրէ». պատասխանում է Վերապատուելին: Նոյնը չկա՞յ արդեօք սլաւո-գերմանական լեզուների մէջ, և այդ լեզուներից ո՞րն է մերինից բարձրը. գերմաներէ՞նը, հոլլանդերէնը, անգլիերէնը, բուլգարերէնը, լեհերէնը, ռուսերէնը, ո՞րը... թող փաստօրէն խօսի Վերապատուելին: Մերը մի կոնկրէտ առաջադրութիւն է, կոնկրէտ էլ հերքումն է հարկաւոր, և ոչ թէ բառերի զբօսանք: Կարդացե՞լ է արդեօք Պատուելին պ. Աճառեանի յօդւածը, ուր երիտասարդ գիտնականը «թւաբանական հաշւով ցոյց է տալիս հայերէնի ներդաշնակութիւնը»: Այս տողերը գրելու ձանձրոյթը պիտի չ'ունենայի, եթէ ինձ լա'ւ հասկանայիին. խնդիրն այն է, որ հայերէնի դուրեկան լինելու մասին, որպէս խօսուն լեզւի, ես մի վերջնական կարծիք չեմ համարձակւել յայտնելու, ասելով, որ նրա «առոգանութիւնը դեռ կազմակերպւած չէ»:- Այլ բան է նւագայնութիւնը. թող ընթերցողը կարդայ նոյն այդ վերնագրով մեր յօդւածը Մուրճ, 1897 թ., N 6:

2) «Աւելի զարմանալի է ւ և վ գրելու համար ըսածը, մէկը կամ միւսը պէտք է «բոլորովին դադրի գործածելուց»: Ուրեմն պէտք է գրել ւրա (=վրա), ւառել (=վառել) և կամ գավազան, ավարտել: Լեզուն զարգացնել կըլլայ պարզապէս սովրելով, գործածելով և ոչ՝ անկոչ վիրահատութիւններ ընելով»:

«Զարմանալի է» այո, Ձեր տրամաբանական ոստիւնները այս

փոքրիկ հատուածի մէջ, ուր սկսում էք խօսել «գրերու» մասին, բայց մի երկտողից յետոյ գիրը դառնում է «լեզու», և գրի կրճատումը Դուք համարում էք լեզւի «անկոչ վիրահատում», որ պէտք է «սովրի՜լ, գործածե՜լ, զարգացնե՜լ»... Մի՞թէ Դուք չէ՛ք զանազանում գիրը հնչիւնից և լեզուն ուղղագրութիւնից. մենք ի՞նչպէս վիճենք Ձեզ հետ:

Սակայն, դա մի ակներև թիւրիմացութիւն, կամ տարօրինակ տրամաբանութեան արդիւնք է. վերագրել մեզ այն, որից խուսափելով խուսափել ենք: Խօսելով ւ և վ հնչիւնների մասին, մենք ասել ենք, որ ւ-իւնը այսօր այլ ևս գոյութիւն չունի իբրև ինքնուրոյն հնչիւն. «նա լիակատար վ է բառերի մէջը և վերջը, իսկ բառերի առաջը նա չի՛ գործածւում»: Ապա՝ յիշելով այդ հնչիւնների առթիւ ծագած վէճը, մենք ասել էինք անցողաբար, այն էլ պայմանական եղանակում, իբրև մի կողմնակի հանդիսատեսի կարծիք, թէ այդ բանակռիւը տրամաբանական կը լինէր այն ժամանակ, եթէ մարդ վերացնէր կորած հնչիւնի նշանն էլ (ւ) ուղղագրութիւնից[1]: Եւ դրանից անմիջապէս յետոյ որպէս զի մեզ անհեթեթ եզրակացութիւններ չվերագրեն, աւելացրել էինք:

«Իմ նպատակը չէ՛ այստեղ հայերէնի ուղղագրութիւնը շօշափել և այս կամ այն կուսակցութեանը յարել. ինձ հետաքրքրողը գիրը կամ տառը չէ՛, այլ բուն հնչիւնը ինչպէս որ նա գոյութիւն ունի կենդանի շրթունքներում և ո՛չ գրքերում. մեր յօդւածի համար կարևորն այն է, որ մենք այսօր մի հնչիւն ունինք.- վ. ինչպէս էլ դա գրւի, խնդիրը չի փոխւի, եթէ հնչումն ուղիղ է»:

Այս տողերը կարծեմ հասկանալի լինելու չափ պարզ են: Եթէ ուղղագրական որևէ նորմուծում մեր համոզմունքը լինէր, անմիջապէս կը գործադրէինք:

3) Երբ Ձեզ համար, Վերապատւելի, «խաղողը» գերադասելի է հաղող ձևից, չե՛նք վիճի. դա ճաշակի խնդիր է. սակայն, մեր կողմն է կենդանի ժողովրդի միլիօնաւոր բազմութիւնը, որ հաղող է գործածում շարունակ[2]... ու դուք ինքներդ տալիս էք դրա լաւագոյն ապացոյցն ասելով, որ «արևմտեան հայերու մէկ մեծ մասը չի կրնար խ-ն հնչել»:- Նշանակում է այդ հնչիւնը տեղ-տեղ արդէն հոգեվարքի մէջ է. բնական օրէնքին պէտք չէ դիմադրել, այլ ճանաչել և ընդունել... Սակայն, երբ Դուք ասում էք, թէ

1 ւ-ի ուղղագրութեան մի ծառայութիւնը արդէն այն պիտի համարել, որ նա վերացրել է ու-ն (վ-ի հնչիւնի համար), թողնելով միայն ւ և վ: - Ծան. Խմբ.:

2 Ժողովրդական հաղող ձևը անցել է արդէն գրականութեան մէջ, թէև դեռ ևս ընդհանրացած չէ: - Ծան. խմբ.:

ես առաջարկում եմ «խաչ»-ի տեղ հաչ ասել կամ գրել, դա առսակաւը անբարեխիղճ վարմունք է Ձեր կողմից. այդպիսի բան մենք չե՛նք ասել: Ի դէպ, խորհուրդ կը տայինք այդ հնչիւնի մասին կարդալ հայերէնի Alt-meister Բագրատունու քերականութիւնը, ուր ահա թէ ինչ է ասւած. «խ, հ, ղ, թանձրացուցեալ են յոյժ զբարբառն ի բերան ռամկին. բայց առ կիրթս և գիտունս մեղմելի են ըստ առաջիկայ տեսութեանց»[1], ուր և ապա բերւում են օրինակներ: Բագրատունին կարծում է, թէ այդ հնչիւնները խտացած են ռամկի բերանում, որ կրթւածները աւելի մեղմ պիտի հնչեն. մենք ցոյց ենք տալիս, որ դրանք բազմիցս մեղմացել են ռամկի մօտ, որ պիտի ընդունենք: Վերապատուելի Մէնէվիշեանը հակառակ է թէ՛ Բագրատունուն և թէ ռամկին, այսինքն կենդանի արտասանութեանը. և կոպիտ ձևը նրան աւելի դուրեկան է ու սիրելի, քան նորն ու փափուկը... Չե՛նք վիճում:

4) Շա՛տ վշտացել է Վերապատուելին մեր ասածից՝ թէ «բոբիկ գրագէտին մէկը արդէն բարդել է ճարտարախօս, որ ամեն բանով յետ է ճարտասան ձևից»: Մեր տգիտութիւնը ցոյց տալու համար պատուելին յիշում է, որ դա 1400 տարւայ հնութիւն ունի, և մոռանում է դրա կողքին դրւած «արդէն»-ը: Եթէ Վերապատուելի Մէնէվիշեանի չափ հմուտ չենք մեր բառերի տարիքին, առձեռն բառարան գէթ ունինք մեր սեղանի վրայ, որտեղից դժւար չէ՛ իմանալ այս կամ այն բառի գրաբարին պատկանելը: Սակայն, մեր նպատակը չէ՛ եղել բառերի «ծննդական վկայականը» տալ, այլ նրանց համեմատական արժէքը գեղարւեստական և քերականական տեսակէտներով: Մենք ցոյց ենք տւել, որ «ճարտասան» բառը բարդողը ճաշակ և իմաստութիւն է ունեցել. իսկ դրա համեմատութեամբ «ճարտարախօս» բարդողը բոբիկին մէկն է եղել. սրա դէմ բան ունի՞ք. սխա՛լ է մեր կարծիքը, հերքեցէ՛ք: Թէ այդ բառը բարդողը այսօր է ապրում կամ հինգերորդ դարումն էր - մեզ համար նա մնում է բոբիկ. իսկ թէ հնութիւնից հասած ամեն մի բան Դուք կատարեալ էք համարում, դա էլ շա՛տ լաւ է բնորոշում Ձեր ճաշակը, որ արդէն վերևն էլ բաղդ ունեցանք տեսնելու...

5) «Կայ աւելի «զարհուրելին». այդ այն է, որ մենք չենք զանազանում դայեակը մանկաբարձից. գրաբարում դրանք տարբեր նշանակութիւն ունին. մենք տգէտ ենք: Չենք ուզում դաս տալ Պատուելուն, յիշեցնելով, որ բառերն էլ ունին իրանց կեանքն ու զարգացումը և ենթակայ են յարատև փոփոխման. դրա շնորհիւ ահա հին դայեակը ռամկի բերանում այսօր նշանակում է մանկաբարձ (Hebamme):

1 Հ. Արսէն Բագրատունի. «Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց», 1852, եր. 656:

Վերապատուելին չի՛ կարող մի ռամիկ ցոյց տալ, որ հասկանար մանկաբարձ բառը իր հին նշանակութեամբ. ներկայ հայերէնում դա նշանակում է մանկան-բարձ (համեմատի՛ր մանկապարտէզ = մանկան պարտէզ): Այն ինչ ես ցոյց կը տամ հարիւրհազարաւոր ռամիկներ, որոնք գործ են ածում դայեակ կամ տատմէր - նախնի մանկաբարձի մտքով. հարցրէ՛ք Արզրում, Ղարս, Ալեքսանդրապոլ, Ախալցխա, Ախալքալաք և այլուր… մանկաբարձ՝ մեռած բառ է. աշխարհաբարում նախնի նշանակութեամբ գործածելը հիմնովին սխալ է. իսկ դայեակ կամ տատմայր - կարճ, ընտիր և կենդանի են: Եւ այս կէտում մեզ ձայնակից է Հայկազեան բառարանը, որի հեղինակութեան առաջ, յուսով ենք, պիտի խոնարհի Վերապատուելին: Ահա թէ ինչ է գրուած այնտեղ. «Մանկաբարձ - բարձօղ զմանուկ յարգանդէ մօրն, ծնուցիչ, դայեակ, դայեկ». ընդգծումը բնագրինն է:

Ցաւալին այն է, Պատուելի, որ Դուք դիտմամբ թէ անգիտութեամբ շարունակ մոռանում էք մեր ուսումնասիրութեան նիւթը, որ աշխարհաբարն է. Դուք շարունակ մտածում էք 1400 տարի ետ, իսկ ես խօսում եմ ներկայիս, 19 դարու հայերէնի մասին. մի՞թէ այդ երկուսը Դուք չէք զանազանում միմեանցից:

6) Ուրիշի գործն այդպէս դատափետողը, կարծեմ, աւելի համեստ և զգոյշ պիտի լինէր և հայագիտութեան այնպիսի փայլուն օրինակ պիտի չտար, որ ծաղրելի են դարձնում իրան. ծիծաղելով մեր առաջարկի վրայ, Վերապատուելին մի նոր բարդութիւն է տալիս. «ծխավաճառ». հայերէն դա նշանակում է ծուխ-վաճառող. սրամիտներից մինը, իմ հարցին պատասխանելով, նկատեց, որ դա կարող է նշանակել և մի քահանայ, որ վաճառում է իր ծխականին: Վերապատուելի քննադատի կարծիքով դա նշանակում է եղել ծխախոտ վաճառող: Ահա ձեզ հայերէնագիտութեան նմուշներ:

7) Հրատարակ. ընկերութիւնը, Պատուելի, Ձեր ջատագովին պէտք չունի. բաւական է հարցնել Աղայեանին, Պռօշեանին, Ծիրւանզադէին, Փափազեանին, Յովհ. Թումանեանին, և այլոց, իմանալու համար թէ այդ ընկերութիւնը ինչ օյիններ է խաղացել նրանց գլխին. սրանցից և ոչ մէկն է գոհ:

8) Ոճը ինքը մարդն է, և բնորոշ է Վերապատուելու ոճը, նրա քաղաքավարի արտայայտութիւնները. զուր չէին նրանք հիւրասիրուել Մշակ'ի էջերում. դրանք գուցէ և ներելի են: Բայց ինչ որ դատապարտելի է, որի համար մենք բառ չենք գտնում անուն տալու, այդ այն է, որ մինը իրան

թոյլ է տալիս հրապարակօրէն, առանց հեղինակի համաձայնութեան, քննելու մի գործ, որ անյայտ է հասարակութեանը, դեռ անտիպ է: Պատւելի Մէնէվիշեանը, իր բառերով ասենք, «յանդուգն, յախուռն և համարձակ» վճիռներ է կայացնում հասարակութեան առաջ մի գործի մասին, որ հասարակութիւնը չի ճանաչում: Այս է ահա դատապարտելին... Թող համբերութիւն ունենայիք մի քիչ, մինչև գործիս տպագրւելը և ապա գալուստներդ բարի, շնորհ անէիք ամենակծու և ամենասուր քննութեամբ մեզ պատւելու, պիտի հաճութեամբ լսէինք:

«Մուրճ», 1899, N 9, էջ 1107-1111

ՔԱՕՍ

Եթէ ես նկարիչ լինէի, ո՛չ մի տեղ այնքան բազմազան և զբաղիչ նիւթ չըգտնէի իմ վրձինի համար, ինչպէս Բագւի, հայոց եկեղեցու բակում: Պայծառ, բնորոշ է այդ բակի պատկերը կիրակի օրերին: Խուռն բազմութիւնը ամբողջովին բռնել է այդ բակն ու հարևան մայթերը: Բանւոր, գործակատար, ուսուցիչ, դերասան, գրագէտ, միլիօնատէր աղա և մուրացիկ կանգնել են խումբ-խումբ իրանց դասի և դիրքի համաձայն: Աղքատների մի ահագին բազմութիւն պատնէշ է բռնել եկեղեցու դրանը, զարդարուն տիկինները սեթևեթ անցուդարձ են անում դէպի եկեղեցի, որի դռներից, մերթ ընդ մերթ դուրս են ցայտում շարականի բեկորներ... և լսւում է դղրդալի կառքերի գոռգոռոց, որ երբեմն կանգ են առնում աղային ցած բերելու Աստծոյ տաճարը, և հիւանդոտ մուրացիկի պաղատանք, որ ձեռը մեկնած հաց է աղերսում... Ֆոնի վրայ երբեմն երևում են հաստ ու բարձր մարմիններ, պինդ ու ամուր վզերի հետ, աղքատ ու եղկելի արարածներ, հիւանդ ու վտիտ մարմնի մէջ... Յափռած ու ինքնագոհ ծոծրակները տեղի են տալիս նւազ ու վհատ աչքերի առաջ և կոշտ ու սևացած բազուկները խառնւում են ձեռնոցների մէջ խնամւած թաթիկների հետ...

Ամեն մարդ և ամեն բան կայ այդտեղ. Հայաստանի բովանդակ գաւառներն ունեն իրանց ներկայացուցիչներն այդտեղ, սկսած համեստ մշեցուց մինչև եսամոլ ղարաբաղցին, մուրացիկ վանեցուց մինչև հոսհոս պոլսեցին, իրանց բարբառներով, տարազներով, քթերով ու ծոծրակներով... Չըգիտես, զբօսարան է սա, եկեղեցի, կլուբ, թէ մի «քաօս»... Մօտենում ես սրան, գործ է որոնում, հարցնում ես միւսին՝ դարձեալ գործ է որոնում, երկրորդը, երրորդը, չորրորդը, գործերի ու միլիօնների աշխարհում այսքան էլ անգո՞րծ...

Եւ ահա, մի ծանօթ կերպարանք, որ ամբոխը ճեղքելով բարձրանում է դէպի եկեղեցի. Քաօսի ճարտար նկարիչն է դա, Շիրվանզադէն, որ ինձ թւում է եկել էր իր գրքի մի պակաս գլուխը լրացնելու, դիտելով հայոց եկեղեցու բակը... Նրա քայլերն շտապ են ու անհաստատ, հայեացքը տարտամ ու երերուն, նա կարծես գոյներ ու մոմենտներ է ջոկում, պատկերը կարծես նրան թւում է խառնակ, անորոշ, անկերպարան...

Նա էլ անգործ է, փփսում է ականջիս մի ծանօթ, գործ է որոնում... ամիսներ շարունակ, Բագու ընկած, նա գործ է որոնում... հայ գրականութեան նշանաւոր տաղանդներից մինը, գործ է որոնում... Յապա նրա տաղանդը, նրա գրիչը, նրա տասնեակ հատորներն ու տասնեակ տարիների աշխատանքը մի՞թէ գործեր չեն, և կամ բաւարար գրաւական չե՞ն, որ նրան այստեղ - հարիւր հազարաւոր հայերի մէջ մի գործ հայթայթէին... Սա անհաւատալի է, բայց սա իրողութիւն է, մերկ իրողութիւն... Դրա համար ահա խոնարհւած է նրա հպարտ գլուխը,- տուն, ընտանիք, երեխաներ հաց են ուզում. դրա համար, այն կապոյտ աչքերը, որ այնքան փայլուն ու կրակոտ էին մի ժամանակ, այսօր ինձ հանգած թւացին. դրա համար, թախծալի անորոշութիւնը թագաւորել էր նրա դէմքի վրայ, և ժամանակով փարթամ ու խնամքոտ մազերը խռիւ էին եկել նրա ուսերն ի վայր:

Ես չուզեցայ մօտենալ նրան. այստեղ, Բագւում, հայ գրագէտներս ճիշտ Ադամ-Եւայի դրութեան մէջն ենք մեղսագործութիւնից յետոյ, այն բացառութեամբ, որ մենք թէ՛ դրախտից ենք արտաքսւած և թէ դժոխքից.- Ո՛չ Աստծոյ երեսը նայել կարող ենք, ոչ սաթայէլի, և ոչ էլ մարդկանց: Իմ հանդիպումը պիտի ամաչացնէր ու վրդովէր Շիրվանին, ուստի ես բաւականացայ միայն հեռւից դիտելով նրան... և ծանր ու ճնշող էր այն տպաւորութիւնը, որ ես ստացայ նրանից:

Եկեղեցու երգը սկսեց մարիլ, կառքերը դղրդալով սկսան հեռանալ. ամբոխն սկսեց ցրիլ, աղքատներն արդէն դադարել էին մուրալուց. եկեղեցու դռները ճռնչալով փակւեցան... Եկեղեցու բակում տիրող քաօսը պարզւեց ու անյայտացաւ...

Ես ակամայ յիշեցի Շիրվանի Քաօսը, որ կարդացել եմ և սաստիկ գոհ մնացել. այսօր միայն, մի տարուց յետոյ, ես զգացի, որ մի կարևոր գլուխ պակաս է այն գրքում, և հեղինակը վաղ թէ ուշ պիտի լրացնէ այն, նկարագրելով հայ եկեղեցու բակը, և անգործ վիպասանին, նկարագրելով տաղանդը, որ գործ է մուրում և ուսումն ու հպարտութիւնը, որ գլուխ է խոնարհում ծոծրակների առաջ:

Ես հաւատացած եմ, որ Շիրվանը, նաւթային ցնցոտիների միջից, պիտի որոտայ և գրիչը իր ճակատի քրտինքի մէջ թաթախելով պիտի մրէ հարուստ-գործատէրերի երեսը. ես համոզւած եմ, որ դագաղի միջից (Աստուած հեռու անէ այդ օրը), զարդարուած պսակներով ու ճառերով, վեր պիտի բարձրանայ մի օր նրա յիշատակը և պիտի թքէ Բագւի հայերի վրայ, որոնք միլիոնների ու պերճանքի մէջ ո՛չ միայն չուզեցան ապահովել մեր աղքատ գրականութեան մի-երկու սպասաւորներին, այլ և մի պախարակելի անտարբերութեամբ դիտում են նրա վիճակը:

Ես երանի տւի սև բանւորին, որ իր ցնցոտիներով հաց է աշխատում. երանի տւի վերջին մուրացկին, որ իր վիճակին հաշտուած ապրուստ է մուրում. երանի տւի և՛ հարուստին ու կրեզոսին, որ միլիոնների մէջ ընկերոջը հոր է դարանում, գողանալու և աւելի փարթամանալու համար, և այդ երանութիւնների մէջ վա՜յ տւի քեզ, Քաօսի հեղինակին, որի տաղանդը ո՛չ հաց ունի, ոչ վա՜րձ...

Գ. Վ.

«Տարազ», 1900 թ. հուլիսի 9, N 26, էջ 366-367

ԼԱՐԵՐ

(Արձակ բանաստեղծութիւն)

Յաւիտենական խաւարը դալկացել էր նրա ճակատին.- նա կոյր էր, նա լուռ էր. հոգու զոյգ հայելիները չէին փայլում նրա կերպարանքի վրայ:

Նրա մատները դող ելան քնարի լարերի վրայ.- նա երգիչ էր. և լարերը թրթռացին: Ահա նրանք ձայնում են, և հնչիւնների մի աղբիւր, ամպի պէս թեթև, բիւրեղի պէս անարատ, սկսաւ ցոլալ օդի մէջ: Ձիւնի նման վարանում են այդ հնչիւնները, դողդողում և հալւում: Եւ լարերը լեզու առած լաց են լինում և երբեմն նրանք ժպտում են որբի նման արտասուքի միջից և մորմոքում են...

Դիտում եմ քնարը, նայում եմ երգչին և ո՛վ պատրանք, նա այլևս կոյր չէ՛. մի զոյգ մեծ, իմաստալի աչքեր հմայում են ինձ. խոր են այդ աչքերը - ծովի պէս գրաւիչ են, կոյսի նման...

Մենք սկսեցինք իրար նայել և իրար հասկանալ.- կաշկանդիչ էր այդ աչքերի հայեացքը և ազդու, նա գրաւել էր իմ ուշն ու միտքը...

Յանկարծ քնարի վերջին հնչիւնը դողաց, վարանեց և մարաւ. զոյգ

աչքերը որ այնքան ահարկու, խոր և կրակոտ էին, յանկարծ անյայտացան: Ես վեր նայեցի երգչի երեսին և դարձեալ սարսափով տեսայ յաւիտենական խաւարի թագաւորութիւնը:

Սարսափով զգացի, որ դա մի պատրանք էր, լարերի խօսող հնչիւնները ես ընդունել էի երգչի աչքերի տեղ:

Գ. Վ.

«Տարազ», 1901 թ. հունիսի 24, N 23, էջ 254

ԱՅՑ ԼԵՄԲԵՐԳԻ ՀԱՅԵՐԻՆ

1899 թ. եւրոպայի հայ ուսանողական համաժողովը մի գրութիւն ստացաւ Լեմբերգից, ուր մի խումբ հայ ուսանողներ, որոնց գոյութեան մասին ո՛չ մի գաղափար չունէինք, յայտնելով իրանց կացութիւնը (ազգայնութեան մոռանալը, մայրենի լեզւի և եկեղեցու կորուստը, կաթոլիկ կղերի ճնշումը նայլն) աղաչում են հայ ուսանողներին օգնութեան հասնիլ, սովորեցնել իրանց հայերէն, մեր այդ մեծանուն և փարթամ գաղթականութեան գէթ վերջին բեկորները փրկելու նպատակով:

1899 թ. յունիսին եւրոպայից հայրենիք վերադառնալիս իմ ճանապարհն ընկնում էր Լեմբերգի վրայով, ուստի առիթից օգուտ քաղելով, ուզեցի այցելել տեղական հայերին և դիմեցի Աւգուստ Թէոդորովիչին, որի հասցէն ինձ յայտնի էր:

Թէոդորովիչը հայի պէս ինձ հիւրասիրելուց յետոյ՝ առաջնորդեց պ. Մանուկևիչի մօտ, ուր երկու սենեակում չորս հայ ուսանող միասին են ապրում: Մի ժամից յետոյ տասնից աւելի ուսանողներ արդէն շրջապատել էին ինձ.- Յայեր, այնպիսի վառւած ու տոգորւած հայե՜ր, որոնց նմանը ես երբէ՛ք չեմ տեսել. Նալբանդեան, Աբովեան և Նազարեան կարդալիս, ես զուր եմ որոնել նրանց տիպերն և առհասարակ 50-60 թւականների երիտասարդութիւնը մեր ժամանակներում. տեսնելով Լեմբերգի հայ ուսանողներին, իմ երևակայածը գտայ կենդանի իրականութեան մէջ... սրանց ոգին, միամիտ հաւատը և զարմանալի ոգևորութիւնն ու սէրը ինձ յիշեցնում էր յիսուն թւականների մեր երիտասարդութիւնը...

Մի կողմից նրանք ուշ ու միտք դարձած՝ ուզում են անթիւ հարցերով գաղափար ստանալ մեր կացութեան մասին, նրանք հրճւում են, լսելով որ հայերի մեծամասնութիւնը դեռ հայերէն է խօսում, ժողովրդի մեծ մասը դեռ հողագործ է... որ ունինք մամուլ, դպրոցներ ու կրթւած մարդիկ. որ կաթոլիկութիւնը մեզ համար վտանգաւոր չէ՛... միւս կողմից ամեն ջանք

ու ճիգ թափում են ցոյց տալու, որ իրանք էլ դեռ հայեր են, լա՛ւ հայեր, թէև կաթոլիկ ու լեզուն մոռացած: Մարդ ուղարկեցին և բերել տին «Հայոց դպրոցից» միակ հայ տղան, որ դեռ չէ՛ մոռացել մի քանի հայերէն բառեր, իսկ երբ նա սկսեց հայերէն մէկ-երկու համարել, նրանց հիացմունքը հասաւ հրճւանքի: Խեղճե՜ր, չըգիտեն թէ քանի-քանի հայ ընտանիքներ դիտմամբ ջանք են թափում մոռանալու հայերէնը... Նրանք ուզեցին ինձ հայավարի հիւրասիրել և բերին բուժէն (ածու միս), որ միմիայն տեղացի հայերի կերակուրն է. դա պատրաստւում է այծի մսից և մի տեսակ երշիկ է... Ճաշից յետոյ, երեկոյեան հայերի թիւն հասաւ մօտ 12-ի. կանչեցին միակ հայ զինւորին, որին է յանձնուած տեղական զօրքի պաշարը գնելու և մատակարարելու գործը, շնորհիւ իր աչալրջութեան:

Ինձ ստիպեցին, որ ազգային տաղեր երգեմ, և նոյն երեկոյեան գրի առան ու սովրեցան «Բամբ որոտանը», որ նրանց սաստիկ դուր եկաւ: Նրանց ոգևորութիւնն այն աստիճանի է հասել, որ որոշել են միջոցները ներածին պէս Հայաստան գալ, հայ աղջկայ հետ ամուսնանալ և հայերէն սովորել: Ոմանք ձեռ են քաշել իրանց ընտրած աղջիկներից, հայ աղջիկ ուզելու մտադրութեամբ: Կարծելով թէ ինձ համար անդուրեկան է նրանց կրօնը - կաթոլիկութիւն, օգտւելով կանոնիկոս Թէոդորովիչի բացակայութիւնից, բացատրում էին, որ առաջին յարմար րոպէին նրանք պատրաստ են մայրենի եկեղեցու գիրկը դառնալ:- Ես նրանց հասկացրի, որ անցել են կրօնական մոլեռանդութեան դարերը. թէև ցաւալի է այն, որ հայերից շատերը կաթոլիկ են դարձել, բայց և այնպէս, նրանք մեզ համար նոյնպիսի հարազատ ու սիրելի եղբայրներ են ինչպէս և լուսաւորչականները, միայն իրանց հայ զգան և հայ ճանաչեն...

Այդ երեկոյ, թատրոն չըլինելու պատճառով, ինձ տարան ցիրկ. այնտեղ էլ ընթրիքի և ապա իրանց մօտ ննջելու: Առաւօտ կանուխ ես ինձ հրաւիրողներին թողնելով քնած՝ շտապեցի կանոնիկոս Թէոդորովիչի մօտ, որին գտայ պարապելիս: Երիտասարդ հոգևորականը մի լաւ գրադարան ունի, յատկապէս հայերին վերաբերեալ գրքերի եւրոպական բոլոր լեզուներով. հին լեզուներից զատ նա ազատ խօսում և գրում է ֆրանսերէն, գերմաներէն, իսկ լեհերէնը նրա մայրենի լեզուն է: Չընայելով որ մայրը լեհ է, նա է տեղական հայութեան հոգին ու եռանդը, գրում է լեհական և գերմանական թերթերում և առանձին բրոշիւրներ ունի նւիրած հայոց խնդրին... Ազատ կարդում է հայերէն, միայն շատ քիչ բան է հասկանում. Նրա ցանկութիւնն է կարելւոյն չափ շուտով Հայաստան գալ հայերէն սովորելու, որի համար նա ուզում է մինչև անգամ ուսումը կիսատ թողնել:

Իմ բարի խորհուրդն էր համոզել, որ նա առաջ վերջացնի ուսումը՝ ապա վերջապէս նւիրւի հայերէնի ուսումնասիրութեան:

Հետևեալ օրը ճաշից առաջ հարկ էր այցելել տեղական մի քանի հայերի. մինին (արձանագործին) տանը չըգտանք, երկրորդը - վաճառական, շատ սիրալիր ու զարմացած ընդունեց «հայի» այցելութիւնը. երրորդը պրոֆեսսոր, Յովհաննէս Բոլոցի ասպետ Անտոնևիչ, պատկանում է տեղական արիստոկրատիային, դասախօսում է գեղարւեստի պատմութիւն և յայտնի գիտնական է:

Նա մեզ ընդունեց վերին աստիճանի սիրալիր, իր գրասենեակում, ուր հաստ գրքերով ծանրաբեռնած սեղանի շուրջը սուրճ հրամցուց: Մի քանի վայրկեանից յետոյ սիրալիր խօսակցութիւնը դարձաւ ընկերական, կարող եմ ասել եղբայրական: Հասկանալի է, խօսակցութեան նիւթն ինչ կը լինէր... ինձ հետաքրքրողը Լեհաստանի հայերն էին, իսկ պրոֆեսսորի ցանկութիւնն էր կարելոյն չափ շատ տեղեկութիւններ ստանալ մեր մասին:

Իմ խօսակցութիւնն ինչպէս երևում է լաւ տպաւորութիւն թողեց պրոֆեսսորի վրայ, որովհետև երբ ոտքի ելանք մեկնելու, նա համարեա զօրով ստիպեց, որ նոյն երեկոյեան անպատճառ իրան կրկին այցելութեան գնանք և նա մի այնպիսի ընդունելութիւն ցոյց տւաւ, որ ես պէտք է մինչև ականջներս կարմրէի: Մեր մտնելը, նկատելուն պէս՝ նա վերկացաւ տեղից և խորը կերպով գլուխ տւաւ, որի պատճառով ամբողջ լսարանը՝ օրիորդներ ու երիտասարդներ, հայեացքներն ուղղեցին դէպի մեզ: Դասախօսութիւնից յետոյ նա մեզ առաջնորդեց իր աշխատանոցը... և բաց արաւ մի խումբ ստւար կարտոններ, որոնց վրայ գիտնականի հոգածութեամբ ու խնամքով արտահանած էին բոլոր այն արձանագրութիւնները, ծաղկանկարներն ու քանդակները, որ երբ և իցէ ստեղծել են Լեհաստանի հայերը: Մինչ այդ, պրոֆեսսոր Անտոնևիչը մանկական պարզութեամբ խնդրեց լսել իր երգածը և հաւաստիացնել, արդեօք ճիշտ է եղանակը... և յիսունամեայ գիտնականը սկսեց երգել «Մեր հայրենիք թշւառ անտէր»... մի այնպիսի տենչանքով որ կարելի էր լաց լինել, եթէ մարդ չամաչէր: Այդ երգը նա սովորած է եղել Վենետիկի հայրերից, առանց հայերէն գիտենալու:

Լսելով որ տեղական հայ ուսանողները ուզում են հայերէնի ուսուցիչ հրաւիրել, նա սաստիկ ուրախացաւ աւելացնելով, որ աշակերտներից մինն էլ ինքն ու իր որդին պիտի լինին:

Նա իբրև յիշատակ ինձ տւաւ մի փոքրիկ բրոշիւր, Լեհաստանի հայերի մասին, որ իր գրածն է, և քաղւած է «Աւստրօ-Ունգարիան պատկերով ու խօսքով» յայտնի գործից, և պետական հրատարակութիւն

է:

Նոյն երեկոյեան ժամը 10-ին, 12-ի չափ երիտասարդ հայերը երկաթուղու կայարանն եկան ուրախ երգերով և յոյսերով ճանապարհ ձգելու «Հայաստանցի բարեկամին», ուղարկելով իրանց լաւագոյն իղձերն ու ցանկութիւններն իրանց հեռաւոր եղբայրներին...

Երկաթուղին սլանում է և առանձնացած օթեակում շարունակ մտածում եմ, երա՞զ էր այս ամենը, թէ իրականութիւն...

Գր. Վանցեան

«Տարազ», 1901, «Իլլիւստրասիօն», N 22/VI, էջ 44-45

ԱՐԵՒՈՐԴՈՑ ՄԱՍԻՆ ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ 1896 թուին Թիւ 1. մենք աշխատել էինք ցոյց տալու, որ Արևորդիք Հայեր չեն, ինչպէս սխալմամբ հաղորդում է մեզ Ծնորհալին: Մեր այս ենթադրութեան համար մի քանի կտրուկ ու վճռական ապացոյցներ գտանք վերջերս D. Chwalsohn-ի «Die SSabier und der SSabismus», St. Petersburg, 1856 աշխատութեան մէջ, որ ահա բերում ենք թարգմանաբար:

Գարստէն Նիբուրը հետևեալն է պատմում իր ճամբորդութեան մասին, որ կատարել է 1766ին Միջագետքում. «Յակոբիկների համայնքին են պատկանում նաև Արևորդիք («Schemsia»). թւում է՝ թէ դրանք պահպանել են այն կրօնը, որ այս երկրում (Միջագետք) ոչ միայն քրիստոնէական, այլ և մահմետական կրօնից առաջ տիրապետողն էր:

«Մի մարդ ինձ հաւատացնում էր, որ իւր երիտասարդութեան ժամանակ շրջակայ լեռնոտ - երկրի գիւղերից շատերն այդ կրօնն էին դաւանում: Հիմա, ինչպէս կարծում են, գիւղերում այլ ևս Արևորդի չկայ, Մարդինում միայն (Mardin) բնակւում են դեռ հարիւրի չափ գերդաստաններ երկու առանձին թաղերում, որոնք սրանից մի քանի տարի առաջ մի առանձին համայնք էին կազմում. մինչև որ Սուլթան Մուստաֆան (հաւանօրէն Գ.ը մեռած 1773ին) բոլոր քրիստոնեաներն ու Հրէաները բռնի մահմետական դարձնելու միտքն յղացաւ. որին մասամբ բաւականութիւն տալու համար հրամանը այսպէս վերանորոգուեցաւ. Ապագայում ո՛չ մի հպատակ առանց հաւատոյ գրքերի իրաւունք չունի գոյութիւն ունենալու: Այսինքն սուլթանի հպատակը մահմետական, քրիստոնեայ և կամ հրէայ պիտի լինէր, որովհետև վերջիններս էլ Ղուրանից ճանաչուած հաւատոյ

գրքեր ունին:

«Եզիդները, Դրուզները, Նասրանիներն և այլ օտարադաւանները, որոնք իրենց շէյխերի և էմիրների իշխանութեան տակ լեռնային երկիրներումն էին բնակւում, այս հրամանին ուշ չդարձրին: Արևորդիք սակայն, սաստիկ թոյլ էին և թոյլ այլ ապրում էին քաղաքներում, ուր շուտով կարող էին մահմետական պաշտօնեաների ուշադրութեանն ենթարկուել:

«Ուստի նրանք ենթարկուեցան Տիարպէքիրի Յակոբիկների պատրիարքին, այդ օրից անուանում են իրենց քրիստոնեայ և հագնում են քրիստոնէի պէս, թէև նրանց քրիստոնէութեանը մէջ իրենց զաւակները մկրտել տալուց աւելի բան չի արտայայտւում:

«Նրանք սովորութիւն չունին բազմութեամբ եկեղեցի յաճախելու. սակայն, մի քանիսը նրանց կողմից հոգածութեամբ յաճախում են եկեղեցի, որ մարդ մեղադրելու իրաւունք չունենայ, թէ իրենց կրօնական պարտքը լաւ չեն կատարում:

«Նրանց մեռելն էլ Յակոբիկներու քահանան է թաղում, որին հրաւիրում են մեռածի դիակը դագաղում ամփոփելուց և պինդ գամելուց յետոյ, որ ապա թաղւում է Արևորդոց գերեզմանատանը: Կարծ, նրանք ապրում են իբրև միջակ կրօնական համայնք և մինչև անգամ Յակոբիկներու հետ երբէք չեն ամուսնանում: Նրանց կրօնի հիմունքների մասին մի հաստատ բան իմանալ չկարացի: Մարդինի քրիստոնեաներն ասում են, որ նրանք իրանց տան ամենալաւ դուռը միշտ արևելեան կողմն են շինում և իրենց երեսները դէպ ի արևն են դարձնում աղօթքի ժամանակ, իրենց մեռելների մազերը փետթում են և մեռելի բերանը մի քանի դուկատ են դնում:

«Հարսանիքը թէև Յակոբիկ հոգևորականի ձեռով է կատարւում, բայց և այնպէս, ամուսնացեալներին ման են ածում փողոցում, ինչպէս կարծւում է նրա համար, որ մի մեծ քարի մօտով անցընեն, որին նրանք մեծ պատիւ են տալիս...»:

Մինչև այստեղ Նիբուրը, որի ասելով Տիարպէքիրումն էլ Արևորդիք կան:

Մօտաւորապէս նոյնն է հաղորդում միսսիօնար Սութգատը (Southgate) Շէմսիների մասին 1837ին.- Մօտ մի դար առաջ, ասում է նա, Շէմսիները կամ արևապաշտներն իրանց կրօնն ազատ դաւանելով ապրում էին Միջագետքի գիւղերում, Մարդինի մօտերը (մի 15 ընտանիք էլ Տիարպէքիրում): Մի անգամ, երբ Մարդինի Փաշան 1762ի մօտերը նրանց կրօնի մասին տեղեկութիւն ստացաւ, որ Շէմսի են, յայտարարեց, որ նա

բաց ի կօրանից և հին ու նոր կտակարանից այլ կրօն չի ճանաչում և չի կարող թոյլ տալ:

Նրանցից ոմանք մահմետական դարձան, ուրիշներն էլ բերին Մարդին և մահուան երկիւղ տուին, մինչև որ Ասորի եպիսկոպոսը նրանց յայտարարեց իբրև իր Յակոբիկ հօտի մի մասը: Այդպէս էլ համարւում են դրանք մինչև օրս, թէև իսկապէս մի բոլորովին այլ ժողովուրդ են:

Նրանք յաճախում են Յակոբիկ եկեղեցին, պաս ու տօն կատարում են նրանց հետ, երեխաներին մկրտում են և հագնում են քրիստոնէի պէս, սակայն երբէք նրանց հետ չեն ամուսնանում, այլ միմեանց: Նորերում նրանցից ոմանք ուզեցին ասորա-կաթոլիկ դաւանութեանն յարել, առանց սակայն իրանց առանձնութիւնները թողնելու և Ասորի քրիստոնեաների հետ ամուսնութեան մէջ մտնելու:

Նրանք պնդում են քրիստոնեաներից տարբեր ծագում և տարբեր սովորութիւններ ունենալը:

Թաղման համար թէև կանչում են քրիստ. հոգևորական, բայց նրա հեռանալուց յետոյ, սկսում են իրենց գերդաստանի մէջ գաղտնի ձևականութիւնները կատարել. որ սակայն, իրանք չեն խոստովանում, որպէս նաև իրանց աղօթքն արևին ուղղելը: Տարւոյ մէջ նրանք մի մեծ տօն ունին, երբ մի մեծ անուշահաց են թխում: Այդ հացի չորս կողմը նրանք առ ժամանակ ուրախ պտոյտ են կատարում, ապա յանկարծակի մարելով կրակը, ամէն մինը ջանք է թափում այդ հացից մի կտոր փախցնել: Նրանք խոստովանում են այս տօնի գոյութիւնը, բայց մերժում են նրանց վերագրուած գիշերային սանդարապետական տօներն ու այլևայլ ձևականութիւնները...

Ստորև մենք առիթ պիտի ունենանք հայկական հին և նոր աղբիւրներից մի քանի տեղեկութիւններ բերելու Ճէմսիների կամ Արևորդոց մասին, ինչպէս սրանք անուանւում են Հայերից:

Այդ տեղեկութիւններից երևում է, որ Ճէմսիները 11 և 12 դարերում բաւական բազմաթիւ էին Միջագետքում և իրանց պաշտամունքի մէջ Փոքր Ասիոյ հնագոյն հեթանոսութեանց հետքերն էին պահել, ինչպէս օրինակ ծառերին պատիւներ տալը:

Սակայն, հէնց այսքանն էլ բաւական է համոզուելու համար, որ Ճէմսիները հեթանոսներ էին և միայն առ երեսս քրիստոնէութիւն էին ընդունել, մահմետականների աչքին փոշի փչելու համար:

Մի այլ ճամբորդ, Dupre, որ 1807-9 Պարսկաստան և Միջագետք այցելեց, Մարդինի ժողովրդի մասին խօսելով ասում է, որ այնտեղ

800 կռապաշտ կայ որոնք Շէմսի են կոչւում, այսինքն արևապաշտ. նրանք իրանց Իսմայելի սերունդ են համարում. չունին ո՛չ տաճար, ո՛չ դպրութիւն և նրանց կրօնական պաշտամունքը արտայայտւում է միայն ծնրադրութեամբ արևի առաջ:

Այս տեղեկութիւններին, գրքիս հեղինակը կցում է երեւ 292-ում հայ աղբիւրներից հանած հատուածներ, որ մենք անկախօրէն քննել ու լուսաբանել ենք «Հանդէս ամսօրեայի» մէջ (1896. Թիւ 1):

Իր բազմահմուտ աշխատութեան վերջում գրքիս հեղինակն ենթադրութիւն է յայտնում, որ Հարրանացոց կամ Սաբեացոց մնացորդները Շէմսիները կամ որ նոյնն է, Արևորդիք են:

Այդ ենթադրութիւնն ապացուցանելու փաստեր չի՛ բերում հեղինակը: Սակայն, ով ծանօթ է Հարրանացոց հէնց Ghwalsohn-ի գրքից, պիտի միանգամայն բացասէ այդ ենթադրութիւնը:- Հարրանացիք մի ծաղկեալ ժողովուրդ են. մեծ պետական մարդիկ, հմուտ բժիշկներ ու գիտնականներ, հարուստ գիր ու դպրութիւն ունեցող:

Նրանց կրօնը, որ մի ինքնուրոյն աղանդ է, կազմուած քաղդէական, պարսկական, հրէական, քրիստոնէական, նոր պղատոնեան և գնոստիկեան ուսմունքներից,- Արևորդոց պարզ արևապաշտութեան հետ բաց ի պատահական նմանութիւններից այլ առնչութիւն ունենալ չէր կարող...

Այս ենթադրութիւնն այնքան անհիմն է, որ մենք մի առանձին կարիք չենք տեսնում այն հերքելու համար փաստեր բերել:

Խնդիրն այն է, որ Արևորդիք մինչև օրս մնում են մի տեսակ հանելուկ.- Ծնորհալին նրանց համարում է հայ. Ghwalsohn-ը՝ Հարրանացի, Հ. Ինճիճեանը՝ եզիդի. Պրոֆ. Եղիազարեանը, որ հմուտ է եզիդիների լեզուին, հերքում է այդ կարծիքը. մենք էլ մոլորութիւն էինք ունեցել «Մուրճ»ի մէջ ենթադրելու, որ Արևորդիք բոշաներ են[1]... և դրա համար բաւական նպաստաւոր հանգամանքներ կային:

Այսօր էլ, սակայն, կարելի է կրկնել այն, ինչ որ մենք արտայայտել էինք նոյն խնդրի առթիւ (տարիներ) առաջ նոյն այս «Հանդիսի» մէջ.- Ա. որ Արևորդիք հայ չեն, նոքա քրիստոնեայ աղանդաւոր էլ չեն. ո՛չ գրադաշտական, ո՛չ էլ Հարրանացի (Սաբէացի): Բ. Մեր ունեցած ներկայ նիւթերով դժուար է պարզել նոցա ծագումը:

Թիֆլիզ, հոկտ., 1900 թուին

«Հանդէս ամսօրեայ», 1901, Փետրուար, թիւ 2. էջ 42-44

1 «Մուրճ», 1894, պատմակ. ակնարկ բոշաների անցեալից:

ՆԱԽԱՀԱՅԵՐԷՆԻ ՀԵՏՔԵՐ ԶՕԿԵՐԷՆՈՒՄ

Հանդիսիս 1899-ի 5-երորդ թւում (էջ 147-149) մենք փորձ արինք ցոյց տալու, որ զօկերէնի և Ղարաբաղի բարբառի մի քանի ձևերը գրաբարից աւելի հին պիտի լինին: Այն ժամանակ Ս. Սարգսեանցի գեղեցիկ աշխատութիւնը[1] չունէինք մեր ձեռին, ուր ի միջի այլոց մի շարք նոր բառեր ենք գտնում, որոնք նոյնպէս նախահայերէնի հետքեր են կրում. մայրուք-միրուք-մօրուս, մաջին-միջին, իրաքj-հերիք, հանգj-հինգ, մտակj-մտիկ, կռայռ-կռիւ, պղայնձ-պղինձ, պայտք-պէտք և այլն...

Այդ ամենի հետ մենք ի նկատի չէինք ունեցել մի շա՛տ կարևոր երևոյթ, որ առաջին անգամ մեր ուշադրութիւնը գրաւեց Երիւանում. դա էական բայի երրորդ դէմքն է: Այնտեղ ասում են. գնում ա. գալիս ա. ասում ա. տալիս ա. լալիս ա. բերում ա. և այլն:

Ստուգելով տեսանք, որ նոյն հնչմունքն ունին Ղարաբաղի և զօկերի բարբառը: Սարգսեանցն իւր գրքի մէջ ասում է, որ դա պէտք է գրել այ, որովհետև, ինչպէս յայտնի է, հնդիկ-եւրոպական լեզուներից շատերում բայի 3 դէմքը վերջանում է t-ով, որը Հայոց լեզւում հաւասար է յ-ի. այն էլ է յայտնի, որ միավանկ բայերում այդ յ-ն թէև գրւում է, բայց չի հնչւում. օր. գայ, տայ, կայ, լայ և այլն. ուրեմն վերևի բառերն աւելի ճիշդ կարելի էր գրել. գնում այ, գալիս այ, բերում այ և այլն. ինչպէս որ, իրօք, տեղ տեղ նոյն ձևով գրել է Ծրէօտերն իւր քերականութեան մէջ:

Մեր նախորդ յօդուածից գիտենք, որ զօկերէնի այ-ը բառերի մէջ աւելի հին և նախնական է, քան գրաբարի է-ն. ուստի և ա՛յս դէպքում, էական բայի երրորդ դէմքն է՝ ծագել է զօկերէնի, կամ որ նոյն է, Արարատեան բարբառի այ-ից. նմանութեան օրինօք կարելի էր ենթադրել, որ դորա յոգնակի երկրորդ դէմքն էլ (էք) նման ծագում պիտի ունենայ: Դորան գրաւոր ապացոյց մենք գտնում ենք «Քնար Հայկականի» մէջ. «Ողբ Ջուղայեցւոց» մի երգում (եր. 134), որ գրուած է 1605 թուին, պարզ ու մաքուր աշխարհիկ լեզւով, ուր հանդիպում ենք հետևեալ ձևերին. գնաման աք (էք), մոռանում աք, ո՞ւմն աք թողման, ողջ աք... և այլն:

Այս տեղից պարզ երևում է որ ներկայի Արարատեան բարբառն էլ (ինչպէս նաև Ղարաբաղի և զօկերի բարբառներն) այլ էր այն լեզուից, որ կոչւում էր Ոստինիկ և խօսւում էր նոյն Արարատեան դաշտում, քանի որ այդ բարբառը դեռ այսօր պարունակում է ձևեր, որոնք հին են գրաբարից:

Այդ հին տարրերից մինն էլ, մեզ թւում է, որ շեշտը պիտի լինի:

---

1 Սարգսեանց, «Ագուլեցոց բարբառը (Զօկերի լեզուն)», Մոսկվա, 1883 թ:

Գրաբարի շեշտը, մեր ներկայ արևմտեան բարբառների և գրական լեզուների նման բառի վերջին վանկի վրայ է ընկնում: Այն ինչ, զօկերի, Ղարաբաղի և Արարատեան բարբառներում մի քանի բացառութեամբ շեշտն ընկնում է նախավերջին վանկի վրայ: Քանի որ հարցն համեմատական հնութեան վրայ է, խնդիր է ծագում, ո՞րն է արդեօք հինը: Պէտք է նկատել, որ գոյութեան կռուի մէջ, ներկայում, այս շեշտն երբ ընդհարման է գալիս արևմտեան բարբառների հետ, տեղի է տալիս և հետզհետէ կորչում է: Նոյն իսկ Արարատեան բարբառը, որ կենսամարտի մէջ իր հարևանների հետ՝ գրեթէ անպարտելի է, շեշտի վերաբերմամբ միշտ տեղի է տալիս արևմտեան բարբառների առաջ: Ապացոյց՝ արևելեան գրական լեզուն, որ հիմք ունենալով Արարատեան բարբառը, գործ է ածում արևմտեանի շեշտը:

Լեզուի զարգացման ընթացքը, պարզ է, որ տանում է դէպ ի վերջավանկ շեշտը, ուստի դժուար է կարծել, թէ արարատեան կամ զօկ բարբառի շեշտն աւելի նոր լինի:

Ի նկատի ունենալով, որ այս բարբառներն հին հնչմունքն ու արտասանութիւնն աւելի անարատ և մաքուր են պահել, ի նկատի ունենալով, որ սոքա գրաբարից էլ աւելի հին տարրեր են պահպանել իրանց մէջ, անհաւանական չի լինի, եթէ կարծենք, որ սորանց շեշտն էլ աւելի հին է, քան գրաբարինը:

Այս յօդուածը պատրաստ էր, երբ կարդացինք Պ. Meillet-ի մի նկատողութիւնը. Une Question (Բանասէր. Յ. Ա. գիրք Դ.), ուր հետևեալ հարցն է տրւում:

1. L'accentuation de l'imperatif sur l'initiale est-elle ordinaire a Tiflis? et l'imperatif se distingue-t-il a cet egard des autres formes du verbe?

2. La meme accentuation est-elle attestee dans d'autres dialectes?

Այս երկրորդ հարցին կարելի է պատասխանել, որ զօկերէնում «շեշտը դրւում է միշտ վերջից սկսած երկրորդ վանկի վերայ» (Ագուլեցոց բարբառն, եր. 49). բացառութիւններ կան, բայց ո՛չ բայերի մէջ. նոյն կանոնին ենթակայ է և Արարատեան բարբառը: Ուստի՝ զօկերէնն Երևանի և Թիֆլիզի բարբառի հետ պարզում է այն, որ գրաբար հրամայականում շեշտը հաւանօրէն վերջին վանկի վրայ չէր, այլ նախավերջին, ինչպէս ճիշդ դիտել է Պ. Մէյէն իր նկատողութեան մէջ. որ մի նեցուկ է մեր վերևի ենթադրութեանը շեշտի վերաբերմամբ:

Թիֆլիզ, 1900 թ. Յոկտեմբեր

«Հանդէս ամսօրեայ», 1901 թ., մայիս-յունիս, թիվ 5-6, էջ 180-181

ԵՒԳԻՆԷ
ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՔ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԵԱՄԲ
ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԷԻ[1]

Առաջին տեսարանը իրաւաբան Ալավէրտեանի դահլիճն է, ուր հաւաքուած հիւրերը խօսում են օրուայ չարիքի մասին: Չարիքն էլ այն է, որ մի ոմն Արաբաջեան սաստիկ տանջելով իր կնոջը, նորան հասցրել է ինքնասպանութեան: Ալավէրտեանը, որ գործին լաւ ծանօթ էր, բացատրում է, որ կնոջ տանջանքի պատճառն էր նորա օրիորդ ժամանակ կատարած սխալը. այս պատմութիւնը այնպէս վատ է ազդում նրա կնոջ եւգինէի վրայ, որ գրեթէ ուշաթափւում է: Հիւրերը ցրւում են. որոնց մէջ, տիկին Կալամքարեանը չարամիտ ժպիտով ցոյց է ուզում տալ, թէ եւգինէի անցեալն էլ անարատ չի եղել, մինչ այս վերջինը իր ուշաթափուիլը վերագրում էր կայծակին: Ալավէրտեանը բացատրութիւն է պահանջում կնոջ տարօրինակ վարմունքի, տխրութեան, վրդովմունքի և դեղնութեան մասին. կինը լռում է, բայց տանջւում է միաժամանակ և ամուսնու հարցերից խուսափում: Այս հանգամանքը տարակուսանքի մէջ է գցում Ալավէրտեանին, բայց իւր կնոջ սաստիկ սիրելուց նա վանում է ամեն մի կասկած: Այնուհետև եւգինէի իւր մօր հետ ունեցած խօսակցութիւններից յայտնի է լինում, որ նա իրան անարժան կին է համարում իւր ազնիւ ու մեծահոգի ամուսնուն, նաև տանջւում է իւր ակամայ յանցանքի պատճառով: Այս հանգամանքներում ահա այցելութեան է գալիս եւգինէի մոլորեցնողը` ոմն Գաբօ, և առաջարկում է նորոգել հին կապերը: Այս առաջարկն արդէն բաժակը լցնում է և նա որոշում է բաց անել ամուսնու առաջ եղելութիւնը: Սարսափահար, Ալավէրտեանը քիչ է մնում ընկնի կնոջ վերայ` խորտակելու նորան, և հազիւ զսպել կարողանալով իրան, սկսում է տանջուիլ հոգեպէս: Նա սրտանց ուզում է ներել կնոջը. «Բայց ներել կարելի է երբ կարողանաս մոռանալ այն,- գոչում է Ալավէրտեանի քոյր Մարթան,- իսկ այդպիսի խայտառակութիւն երբէք չի կարելի մոռանալ»: Ալավէրտեան այդտեղ ո՚չ իրան, ո՚չ էլ կնոջը խայտառակուած չի՚ զգում, քանի որ դա մանկութեան մի սխալ է եղած լոկ, այն ինչ նրա քոյրը Մարթան, միակ ելքը ապահարզանն է համարում:- «Ես չեմ կարող ապահարզան պահանջել, քանի որ ուխտած եմ կնոջս. իսկ իմ անցեա՞լը, միթէ ես անարա՞տ եմ, միթէ ես չե՞մ խաբել, ինչո՞ւ ուրեմն նա

---

1 Այս յօդուածը պիեսի առաջին ներկայացման առթիւ է գրուած:

պիտի ներէ ինձ, իսկ ես ոչ»: Այս խօսակցութեան պահին ներս է մտնում եւգինէն և յայտարարում է, որ ուզում է հեռանալ մօր մօտ, որպէսզի գէթ դրանով ամոքի ամուսնու ցաւերը: Ալավէրտեանը չի համաձայնում. նոյն րոպէին մանկանոցից լսւում է օրօրոցի երգ, եւգինէն ուզում է հեռանալ բայց չի կարողանում և թուլացած ընկնում է վայր: Ուշքի գալով նա իրան գտնում է ամուսնու գրկում, որ ասում է.- «Համոզմամբ ներեցի ես քեզ և սիրելով մոռանում եմ անցեալը»: Ապա դառնալով քրոջը նա աւելացնում է. «Լսո՞ւմ ես, ես այսպէս եմ ցանկանում. այս է ահա իմ համոզմունքը»:- «Ուրեմն մոռացիր և ինձ»,- պատասխանում է մինչ այն «ազատամիտ հայեացքների տէր» ճանաչուած Մարթան և հեռանում եղբօր տանից:

Ինչպէս տեսնում էք, պ. Շիրվանզադէն շօշափում է ըստ երևոյթին մի շա՛տ ժամանակակից հարց և Ալավէրտեանի բերանով պաշտպան է դուրս գալիս մի լիովին մարդասէր և ազատամիտ գաղափարի: Ալավէրտեանի վարմունքն ու տրամաբանութիւնը ինձ թւում է, որ կատարելապէս արձագանք գտան հանդիսականների մեծամասնութեան սրտում, քանի որ պիեսան մեծ աջողութիւն ունեցաւ և անվերջ ծափերու առիթ տուաւ:

Դա, ինչպէս տեսնում էք, կնոջ իրաւունքների հաւասարման խնդիրն է մարդկանց իրաւունքներին: Այդ հարցն անյայտ և անծանօթ չէր մարդկութեան, բայց այն ձևով, ինչպէս մենք տեսանք այս խաղում, կարծեմ մեզանում դեռ ոչ ոք չի՛ շօշափել:

Մենք խնդիրը պարզելու համար ստիպուած ենք մի քիչ շեղուիլ գրական-գեղարուեստական կողմից և ուզում ենք քննադատութեան առնել այս թատերգութեան լոկ գաղափարը՝ գիտական և ընկերական տեսակէտներից, գաղափար, որ այնքան թերուդէմ խօսակցութիւնների առիթ տուաւ հասարակութեան մէջ:

Երբ մենք մարդկութեան երկու սեռի հաւասարութեան հարցն ենք դնում իրաւունքների մէջ, պէտք է, անտարակոյս, միևնոյն հարցը դնենք և նրանց պարտականութիւնների, և նրանց էութեան ու կոչման մէջ.- եթէ մենք ուզում ենք խնդրին լուրջ վերաբերուել, պէտք է ուսումնասիրենք թէ ի՞նչ է կինն ըստ էութեան և ի՞նչ է տղամարդն ըստ էութեան, և ապա միայն, դարերի և հազարաւոր դարերի մշակած համայնական կազմը տապալելու ջանանք: Մենք պիտի խորամուխ լինինք պարզելու և հասկանալու թէ մեր պահանջած իրաւունքներու հաւասարութիւնը բղխո՞ւմ է արդեօք իրերի անհրաժեշտութիւնից, մի պարտք չէ՞ նա արդեօք, մի զոհողութիւն կամ զրկանք չէ՞ մի կամ միւս կողմի համար:

Մենք պէտք է դիմենք բնութեանը, որովհետև չկայ մի աւելի անողոք

ու անաչառ դատաւոր քան բնութիւնը, իմանալու համար թէ ի՞նչ է տուել նա մեզ և ի՞նչ կանանց: Այդ ամէնը տեսնելուց և ճանչնալուց յետոյ միայն երբ մենք կանգնած ենք բնական, հաստատուն և յաւիտենական օրէնքների վրայ, հիմնենք մեր շէնքը, որ Աւետարանի ասածի նման, «ոչ հողմից տատանուի, ոչ անձրևից փուլ գայ»:

Հարցն այստեղ բաւական նեղ է դրուած: Ծիրվանզադէն շօշափել է միայն խնդրի սեռական մասը, ուստի մենք էլ պիտի աշխատինք դորանից շատ չհեռանալ, կարելոյն չափ կանգնելով գիտական հողին վրայ: Արդ, Դարւինը, որի հեղինակութիւնը այսպիսի խնդիրներում վեր է ամեն կասկածից, ասում է որ «արուների սեռական ցանկութիւններն, համարեա բոլոր տեսակներում, աւելի զօրեղ, աւելի ուժգին են քան էգերինը». Լօմբրօզօն, կանանց ամենատաղանդաւոր ուսումնասիրողներից մինը, համաձայնելով Դարւինի հետ՝ պնդում է որ բազմաթիւ կանայք անձնատուր են լինում համարեա առանց հաճոյքի, և սա հաստատւում է թէ՛ փորձառու տղամարդկանց և թէ՛ յայտնի կանանց խոստովանութիւններով: Նա ի միջի այլ բազմաթիւ վկայութիւնների բերում է Սերգիի խօսքերը, թէ «կինը ցանկանում է սիրուիլ տղամարդուց, բայց անձնատուր է լինում ինչպէս մի զոհ. ես ճանաչում եմ շատերին, որոնք զզւում են զուգակցութիւնից, թէև պաշտում են իրանց ամուսիններին, ճանաչում եմ օրիորդների, որոնք բախտ և ուրախութիւն էին որոնում ամուսնութեան մէջ, բայց որոնք միայն ձանձրոյթ գտան այնտեղ...»:

Միշլէն ասում է, որ «յիմար են, որոնք կարծում են թէ կինն անձնատուր է լինում ֆիզիքական սիրուց դրդուած: Փորձառու մարդկանց շատ լաւ յայտնի է, որ կնոջ յաղթելու առաջին պայմանն է հաճոյակատարութիւնն ու բարութիւնը»:

Մարդը երբէ՛ք նպատակ չէ կնոջ համար, այլ միջոց. կնոջ նպատակն է զաւակը. սա այնքան գեղեցիկ կերպով արտայայտուած է Աստուածաշունչի մէջ, ուր անզաւակ Հռաքելը գոռում է Յակոբ նահապետի երեսին. «Տուր ինձ մի որդի, թէ չէ ես կը մեռնիմ»: «Մարդը կնոջ համար մի հովանաւոր է լոկ և իր զաւակների հայրը», ասում է Լօմբրօզօն:

Սեռական նուազ հաճոյքն է պատճառ որ շատ օրիորդներ մի անգամ սխալուելուց յետոյ, հիասթափ՝ երևակայած պատրանքից, դադարում են այնուհետև մոլութիւնից:

Այդ ամենի հետ, կնոջ հոգւոյն մէջ կան գծեր, որ տղամարդու համար միանգամայն անհասկանալի են, ինչպէս օրինակ «կուսութեան զգացումը»: Դա կնոջ համար թագ ու պարծանք է, և այնքան խոր ու

արմատական է այդ զգացումը, որ շատեր, ամուսնացած օրիորդներ, հրաժարում են առագաստից իրանց սեփական ամուսինների հետ: Բոլոր ամուսնացած կանայք կարող են հաստատել, որ կանանց մեծամասնութիւնն էլ երկար ժամանակ իրանց ամուսիններին չեն կարողանում ներել այն, որ նոքա ամուսնու ձեռքով զրկուել են այնպիսի մի թանկագին գանձից, ինչպիսին է կուսութիւնը: Միայն տարիներն ու զաւակներն են, որ մոռանալ են տալիս կնոջ իր անգնահատելի կորուստը: Այդ է ահա պատճառը, որ բոլոր կուլտուրական լեզուները երկու բառ ունին ամուսնացած և ամուրի կանանց համար. դորանք իրանց զգացումներով և էութեամբ միանգամայն տարբեր էակներ են. նորանցից մին «օրիորդ» է, իսկ միւսը «կին»: Ո՛չ մի կուլտուրական լեզու այսպիսի տարբեր բառեր չունի ամուրի և ամուսնացած տղամարդու համար:

Այդ ամենը կարծես շեշտելու և երկու սեռերի մէջ եղած խրամատը հաստատ և անխուսափելի անելու համար, բնութիւնը մի ֆիզիքական պատուար է դրել որի միւս կողմը յղութեան ուրուականն է կանգնած իր սարսափներով: Այս բոլորը միասին համախմբուած են պաշտպանելու մի թոյլ էակի անարատութիւնը՝ գրեթէ մի անառիկ բերդի նման...

Այդպէ՞ս է արդեօք ինքը, տղամարդը:

Նրան միանգամայն խորթ ու անծանօթ են այն ամենը ինչ որ տեսանք կնոջ հոգու և մարմնի մէջ: Կուսական անարատութեան զգացման հետքն անգամ չկայ տղամարդու մէջ, որին ընդհակառակը, բնութիւնը պարգևել է մի տաք ու կրքոտ խառնուածք, նախաձեռնութեան ոգի, վառվռուն և անզուսպ սեռական ցանկութիւն և բուռն վաւաշոտ հաճոյք: Դարւինի կարծիքը այսպիսի խնդիրներում գրեթէ օրէնքի նշանակութիւն ունի. «արուն է միշտ, ասում է նա, որ որոնում է էգին». և ի նկատի ունեցէ՛ք, այդ ուժգին կիրքն ու բուռն ցանկութիւնը բնութեան կողմից չեն սահմանափակուած ո՛չ մի պատուարով, ո՛չ ֆիզիքական նեղութիւն և տանջանք, ո՛չ յղութեան սարսափ, ո՛չ զաւակների հոգս և ո՛չ էլ նոյն իսկ մի մեծ բարոյական զրկանք...

Այսպէս ուրեմն, ինքը, բնութիւնը մի մեծ խրամատ է դրել մեր երազած հաւասարութեան մէջ: Կնոջ ցանկութիւնները նուազ են, կիրքը սահմանափակ, սեռական գրգիռն ու հաճոյքը չափաւոր, օժտուած՝ կուսական զգացումով հոգեպէս, և ապահովուած ֆիզիքապէս,- այնինչ տղամարդունը ամէն բանով բուռն, զօրեղ, գերազանց, անզուսպ՝ առանց որ և է բարոյական կամ ֆիզիքական խոշոր պատասխանատւութեան ու կորուստի:

Ո՞վ ուրեմն այս երկու արարածներից ընդունակ է համբերող ու ժուժկալ լինելու… և եթէ մենք բաց ենք անում համբերութեան ու զգաստութեան սահմանները երկուսի առաջ հաւասարապէս, մի անարդարութիւն չէ՞ դա արդեօք բնութեան օրէնքների կամ հէնց հաւասարութեան դէմ, որպէս սկզբունք. այնպէս որ, մեր կրթուած ու դիպլօմաւոր Ալավէրտեանը, որ մասնագէտ է մարդկային օրէնքներին և ճարտար իրաւաբան, բնութեան օրէնքներին և իրաւունքներին՝ որոնք յաւիտենական են և անխախտելի, միանգամայն անտեղեակ է երևում:

Բայց կարելի է առարկել, որ մարդասիրութիւնն ու ներքին ձայնը մեզ դրդում են իսկի ուշադրութեան չառնել բնութեան բիրտ ու կոպիտ օրէնքները: Իսկ մեր ներքին ձայնը չի կարող չհամաձայնիլ Ալավէրտեանի հետ, որը մեծահոգութեամբ ներում է իր ամուսնու յանցանքը: Մեր դարու լայն ու մարդասէր գաղափարները չեն կարող թոյլ տալ որ մարդը վայելի ամէն տեսակ ազատութիւն, իսկ կինը ճնշուած ու փակուած մնայ հարեմական կապանքների տակ: Դա դէմ է արդարութեան և հաւասարութեան ամենատարրական հասկացողութեանը, որ եւրոպական լուսաւորութիւնը մտցրել է մեր մէջ:

Ալավէրտեանի խիղճն ու բանականութիւնը պահանջում էին որ նա սուս ու փուս լռէ, ու ներէ, այն պատճառով, որ ինքն էլ անարատ մէկը չէ եղել. «Ես հաւասարութեան երկրպագու եմ, մտածում է նա, կինս յանցանք և սխալ է գործել, բայց դէ՛ ես էլ մի բարի պտուղ չեմ եղել. հետևաբար մենք քուիտ ենք.- ըստ առածի՝ այծը կտաւէն դուրս»:

Այս գաղափարը կայ օդի, մամուլի և քիչ թէ շատ կրթուած հասարակութեան մէջ, բայց և այնպէս, ամէն մարդ, ինքն իրան, իր սրտի խորքում, մի քիչ այլ կերպ է մտածում: Հեշտ է, իհարկէ, թատրոնում ոգևորուիլ ու ծափահարել ներող և ազատամիտ հերոսին, բայց սոյն «դրաման» ունենալ իր սեփական տանը, տեսնել իր մօրը, կնոջը, հարսին և կամ քրոջը եւգինէի դերում, կարծեմ մեզանից ոչ ոք չէր ցանկանայ:

Ի՞նչ է պատճառը, միթէ մեր խելքն ու բանականութիւնը, մեր խիղճն ու համոզումները, մեր ուսումն ու կրթութիւնը բաւական չե՞ն խեղդելու մեր մէջ գազանը և թօթափելու դարերով խտացած բնազդը… և եթէ կայ մի այդպիսի կռիւ կամ տարակուսանք, չունի՞ դա արդեօք մի խոր, ընկերական-բարոյական հիմունք, որը մենք չենք կարող ճնշել հակառակ մեր բոլոր ճիգ ու ջանքերին: Չունի՞ն արդեօք Ալավէրտեանի հոգեկան տանջանքները խոր բարոյական պատճառներ: Մի պատրանք չէ՞ արդեօք, որ այդ ամէնը մենք վերագրում ենք գազանի չար բնազդին, որ բղխում է

կոյր նախանձից և սնունդ առնում արուի խանդոտ հոգու խորքերում...

Կան գուցէ մեր գիտակցութեան մէջ աղօտ մնացած կայծեր, որոնց գոյութիւնը մենք ուրանալ չենք կարող՝ հակառակ մեր բոլոր համոզումներին:

Արդ, քննենք ու վերլուծենք Ալավէրտեանի տրամաբանութիւնը, և տեսնենք, համապատասխանո՞ւմ է դա, նրա դաւանած հաւասարութեան և մարդասիրութեան սկզբունքներին:

«Ես կնոջս ներում եմ». ինչո՞ւ. որովհետև ես ինքս արատաւոր եմ,- այն՝ ինչ որ ինձ ներելի է, ներելի է ե՛ւ նորան, քանի որ մենք հաւասար ենք»:

Շարունակենք այս տրամաբանութիւնը.- «ես արատաւոր եմ, հետևաբար կինս էլ կարող է արատաւոր լինել. ես աւազակ եմ, իրաւունք եմ տալիս նոյնը լինելու ե՛ւ կնոջս. անառակ եմ, թող կինս էլ անառակ լինի, հրէշ եմ, կարող է կինս էլ հրէշ դառնալ...»:

Այստեղ անմիջապէս յառաջ է գալիս մի հարց. ես իրաւուք ունի՞մ արդեօք «արատաւոր», «կեղտոտ» և «հրէշ» լինելու.- ո՛չ:- Ինչպէ՞ս հապա իմ չունեցածը ես իրաւունք եմ համարում տալու ուրիշին: Սա մի ակներև անիմաստութիւն է: Եւ ի՞նչ է իմ տուածն ըստ էութեան. իմ արատը, իմ կեղտը և իմ ապականութիւնը: Ես ստոր եմ եղել, ես թերացել եմ վարք ու բարքի մէջ և ես թոյլ եմ տալիս նոյն թերութիւններն իմ կնոջը. ես հաւասարեցնում եմ նրան իմ արատի, կեղտի, թերութեան և ա՛յն ամենի հետ, ինչ որ ինքս իբրև բարոյական մարդ իրաւունք չունիմ անելու: Պարզ ի պարզոյ ես նորան տալիս եմ անբարոյականութիւն: Իմ տուածը մի դրական արժանիք չէ՛, այլ բացասական կողմը: Յետևաբար այստեղ իրաւունքի մասին խօսք անգամ լինել չի՛ կարող. ա՛յն ինչ որ արդիւնք է մեր թուլութեան ու մեղկութեան տալիս ենք վայելելու մեր կնոջը: Բարձրացում, զարգացում չէ դա կնոջ համար, այլ մի կատարեալ անկում:

Կը ներէ՞ր արդեօք Ալավէրտեանը, եթէ ինքն անարատ լինէր, եթէ նա իր մարմնի և հոգու բոլոր գանձերը պահած լինէր մի անարատ ընտանիք կազմելու համար: Այն ինչ որ նա է տրամաբանում, մի կատարեալ ծաղր է հաւասարութեան համար. «Ես մեղաւոր եմ եղել, կարող էր կինս էլ նոյնը լինել».- Կինս ուրեմն արդարանում է իմ մեղքով: Ուրիշ խօսքով, մենք ներում ենք ոչ թէ մեր կնոջը, այլ մեզ միայն: Նորա յանցանքը ես ծածկում եմ իմինով. ներում եմ նորան, որովհետև ինքս ինձ ներել եմ... Այս ամէնը ինչպէս տեսնում էք, բուրում է մի կատարեալ մեղկութիւն, մի ստոր եսամոլութիւն, և մի շնական ծաղր... Յերիք չէ որ ես յանցաւոր եմ,

ես համարձակում եմ «ներելու» նաև ուրիշին և այդ ուրիշը դեռ «14 շահի էլ պարտք է մնում ինձ», և այս ամէնը ես ծախում եմ հաւասարութեան, վեհանձնութեան և մարդասիրութեան անուններով...

Սա ինչպէս տեսնում էք, մի շա՛տ ձեռնտու առուտուր է տղամարդու համար. «ես չեմ կարող քեզ չափ մաքուր լինել, բայց թոյլ եմ տալիս, մինչև անգամ մեծահոգութեամբ ներում եմ, որ դուն ինձ չափ կեղտոտ լինես»:

Ամէն մի անարատ կին պիտի սոսկար այս քարոզից և պիտի բողոքէր մի այդպիսի բարոյականութեան դէմ, որը նորան ուղղակի դէպ ի անկումն է տանում: Իբրև շնորհալի դիտող, պ. Շիրվանզադէի աչքից չէ վրիպել մաքուր կնոջ այդ զգացումը: Երբ Ալավէրտեան «մեծահոգութեամբ ներում է իր կնոջը», նորա քոյրը Մարթան, որ մինչ այդ ատեն «ազատամիտ և լայն հայեացքների տէր մի կին» էր, հեռանում է եղբօր տանից, ասելով. «Մոռանում ես կնոջդ յանցանքը, մոռացիր և ինձ»: Բայց այդ արդարացի, հոգեբանօրէն միանգամայն ճիշդ, հետևաբար և բարձր գեղարուեստական գիծը պիեսայի մէջ ծաղրուած է տաղանդաւոր կերպով, որովհետև դա հեղինակի հիմնական հայեացքին հակառակ է, ուստի իբրև Ալավէրտեանի բարձր բարոյականութեան մի ողորմելի կոնտրաստ ներկայացուած է այնպէս, որ ամբողջ հասարակութեան ծիծաղն է շարժում: Մարթան չէ կարողանում փաստաբանել և ապացուցանել, բայց նա իր հոգու անարատութեամբ շա՛տ աւելի խոր և շա՛տ աւելի հեռուն էր տեսնում քան իւր եղբայրը: Իբրև մաքուր կին, նա ամբողջ էութեամբ զգում էր, որ այդ ներումը եթէ համայնական բնութիւն ընդունէ, պիտի կնոջ ամենասրբազան իրաւունքների հիմը փորէ, լայն ճանապարհ բանալով Գաբօների առջև. տուժողը այդպիսի դէպքերում պիտի լինեն միմիայն ամենաազնիւ անհատները... Ինքը, «ազատամիտ, կրթուած և լայն հայեացքների տէր» Մարթան, շա՛տ լաւ էր զգում, որ դա իրաւունք չէ, այլ պարտազանցութիւն, մինչ նորա իրաւաբան և այսպիսի հարցերում իրաւագէտ եղբայրը դուրս գալիս է ոչ միայն տգէտ, այլ գրեթէ անբարոյական մէկը, որ իր պարտազանցութիւնը ուրիշին տալիս է իբրև իրաւունք:- Այլ կերպ պիտի զգար ու մտածէր մեր վեհանձն պարոնը եթէ ինքն էլ Մարթայի նման անարատ և անմեղ լինէր...

Պ. Շիրվանզադէն հարցն այստեղ բաւական նեղ է դրել: Նա վերցրել է կնոջ սխալը նորա ամուսնութիւնից առաջ, որ, ինձ թւում է, բաւական հազուադէպ երևոյթ է մեզանում: Բայց հազուադէպ չէ, մինչև անգամ շա՛տ յաճախադէպ է կնոջ սխալը ե՛ւ ամուսնութեան մէջ...

Ռուս հեղինակ Ն. Դանչենկօն այդպէս էլ դնում է հարցը իր «Կեանքի արժէքը» պիեսայում, ուր հերոսուհի տիկինը առանց որևէ հիմնական պատճառների դաւաճանում է ամուսնուն. սիրականը ինքնասպան է լինում և ամուսինը ներում է յանցաւոր կնոջը, վախնալով որ նա էլ կարող է անձնասպանութիւն գործել:-

Ինձ թւում է, որ պ. Շիրվանզադէն այս խաղը գրել է ռուս կեանքի և գրականութեան ազդեցութեան տակ, ուր, պէտք է ասած, ամենալայն և համբերող հայեացքներ են տիրում այսպիսի հարցերի վերաբերեալ: Այլ կերպ է նայում այդ հարցին ժամանակակից դրամատուրգներից մէկը, Զուդերման: «Հայրենի տան» մէջ (Heumat) ծերունի զինուորականը հարցափորձի է ենթարկում իր դուստր Մագտային և միևնոյն ժամանակ պատրաստւում է սպանել իրան կամ դստեր, սակայն երբ իմանում է նորա արատաւոր լինելը, կաթուածահար մեռնում է: Ի նկատի ունեցէք, որ սա մի հայր է և ոչ մի ամուսին, և չի կարողանում ներել մի աղջկայ, որը ներուելու բոլոր հանգամանքներն ունէր. նա մի դերասանուհի էր, իւր հայեացքներով մի ազատ թռչուն...

Միայն գրականութիւնն ու մամուլը չէ, որ զբաղւում է այս հարցով: Դրա վրայ երկար ժամանակ գլուխ են ջարդել նաև օրէնսդիրներն ու կառավարութիւնները:

Ճիշդ Շիրվանզադէի հաւասարութեան գաղափարից դրդուած, ի նկատի ունենալով մանաւանդ անմեղ մանուկների վիճակը, Գերմանիայում մի 10-15 տարի սրանից առաջ մի օրէնք հրատարակեցին, որով ապօրինի զաւակներու հայրերը պարտաւորում էին հոգալու իրենց որդոց ապրուստը: Սակայն, այդ մարդասէր օրէնքը մի զարմանալի հետևանք ունեցաւ: Դրա հրատարակումից յետոյ ապօրինի ծնունդների թիւը զարմանալի կերպով սկսեց աճել: Մինչ այն ժուժկալ ու համեստ Գերմանուհիք սկսեցին իրանց վրէժն առնել տղամարդկանցից՝ բեռցնելով նրանց վզին բազմաթիւ երեխաներ, որոնց կերակրել էր հարկաւոր:

Հաւասարական այդ դառն փորձից յետոյ, օրէնքն ստիպուած էին փոխելու...

Արդ, պ. Շիրվանզադէի գեղեցիկ ու մարդասիրական թատերգութիւնից յետոյ, որին ա՛յնպիսի ջերմութեամբ ծափահարեցինք ամենքս, պատրա՞ստ ենք արդեօք ընդունելու և այն «սիւրպրիզ»ները, որ Գերմանուհիների նման հայ օրիորդներն էլ պիտի ցանկային անել իրանց սիրականներին...

Մենք հարցը քննեցինք, առաջին՝ բնագիտական տեսակէտով, և գտանք, որ այս խնդրում կնոջ և մարդու հաւասարութեան մասին խօսք լինել չի կարող: Երկրորդ՝ նոյն հարցը մենք քննեցինք բարոյական տեսակէտից, և տեսանք, որ Ալավէրտեանի տուածը իւր կնոջ իւր իրաւունքները չեն այլ իւր պարտազանցութիւնն ու ցոփութիւնը, և այստեղ իրաւունքի կամ արդարութեան մասին խօսք անգամ չի կարող լինել: Երրորդ՝ խնդիրը նկատեցինք իւր հետևանքների գործնական տեսակէտովն և գտանք, որ դա լիովին վտանգաւոր է: Ուրեմն, եզրակացութիւն.- խաղի հիմնական միտքը ոչ միայն սխալ, այլ և վտանգաւոր է ամեն տեսակէտով:- Վերցնելով մի բացառիկ երևոյթ, հեղինակը մեզ մի բարոյականութիւն է քարոզում, որ արդիւնք է թիւրիմացութեան և իրան հետ միասին մեզ էլ այն համոզումն է ներշնչում, թէ Ալավէրտեանի կատարածը մի օրինակելի և վեհանձն գործ էր: Այս սխալը, ինչպէս տեսանք, միայն պ. Շիրվանզադէինը չէ. այդ սխալը կատարել են շատ մեծ ու փոքր եւրոպական հեղինակներ. կատարել է, ինչպէս տեսանք, և գերմանական Րայխստակը, ուր Բիսմարկի նման գլուխներ էին իշխում:

Թիֆլիս

Յ. Գ. Այս թատերգութեան գեղարուեստական մասին մենք չենք խօսում. նրա առաւելութիւններն այնքան շատ են, որ պակասութիւններն ու թերութիւնները կարելի է միանգամայն անտես առնել: Հեղինակը մշակում է իւր գործը՝ երկրորդ ներկայացման համար, որից յետոյ, եթէ ուրիշները մեզ չկանխեն, գուցէ կարողանանք մեր համեստ նկատողութիւններն անել: Խաղի աջողութեան ամենաեռանդուն ծափահարողներից մինն էինք մենք, տեսնելով մեր առաջին վիպասանին մէջ և առաջնակարգ թատերգակի շնորհք: Թատրոնից մենք հեռացանք այն հաճելի գիտակցութեամբ, որ Սունդուկեանի տեղը թափուր չի մնալու այսուհետև:

Գ. Վ.

«Անահիտ», 1902 թ., թիւ 3, էջ 60-61, թիւ 4, էջ 87-89

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆՑ

Հեշտ չէ երկտողով բնորոշել մի դեմք, որ գործել է քառասուն տարի շարունակ մեր կյանքի մտավոր ասպարիզում որպես խոշոր գրական տաղանդ, մանկավարժ, գրող ու մտածող:

Աղայանը մեր նորաշեն լեզվի մեջ մտցրել է գյուղի և բնության ծոցում բուսած ծաղիկներից ամենեն հոտավետը, ամենեն գունավորն ու հրապուրիչը:

Նա մի չքնաղ լեզվով թոթովել է հայ մանկան հետ, հեգել ու վանկել, երգել է և նվագել. թափառել է հեքիաթների զառանցական աշխարհում և հրճվել, ցած է եկել այցելելու իր երկրի հովվին ու մաճկալին և նկարագրել: Երգել է հայ գյուղացու ճախարակն ու խնոցին, թանն ու մածնափրթոշը, գութանն ու արորը:

Ծիտ ու կաչաղակը, սոխակն ու աղունակը, հայրենի բնությունը՝ իր բիբլիական վեհությամբ՝ նա նկարագրել է մի անկեղծ, մի բնական այնպիսի հոգեզմայլ հիացմունքով, որպիսին կարող է ունենալ մանկական ջինջ ու մաքուր հոգին.

Ես ողջունում եմ ահա այդ ջինջ, այդ անարատ և մանկական հոգին այս վաթսունամյա ծերունու մեջ և ցանկանում եմ, որ իր դասագրքերի ու երգերի հետ այդ հոգու մաքուր և անարատ թռիչքն հավիտենապես ժառանգություն մնա հայ մանկանը և հայ հասարակությանը: Այսպիսի հոգիների մենք շատ ենք կարոտ:

Գր. Վանցյան

1902

Ծանոթագրություն

Ինչպես Գր. Վանցյանի այս հոդվածը, նույնպես և այլ հեղինակների հետագա մի շարք հոդվածներ և ոտանավորներ՝ գրված են եղել Աղայանի հոբելյանի առիթով ու տպագրվել էին «Տարազ» հանդեսի առանձին հոբելյանական համարում, բայց այդ համարը գրաքննությունն արգելում և թույլ չի տալիս, որ լույս տեսնի հոբելյանի օրերին: «Տարազ»-ի խմբագիր և հրատարակիչ Տ. Նազարյանը պահում է բոլոր այդ նյութերը և նույն հաջորդականությամբ հրատարակում իր հանդեսի 1911 թ. մայիս-

հունիսյան միացյալ համարում՝ նվիրված Աղայանի հիշատակին, նրա մահվան առթիվ գրված այլ նյութերի հետ միասին: Տե՛ս «Տարազ»-ի հոբելյանական այդ համարի առաջին էջի լուսանկարը: Այդ էջի վերևի ձախ անկյունում և ներքևում՝ խմբագրությունը տվել է հետևյալ տեղեկանք-ծանոթագրությունը.

«Ղ. Աղայանի հոբելյանին, կիրակի, 19 մայիսի, 1902 թ. Տարազ-ի համար շարված, բայց լույս չտեսած հոդվածները»:

«Ֆանտազիա» այգում մայիսի 19-ին Ղ. Աղայանին ողջունելով, Տ. Նազարյան դափնյա պսակով պճնազարդեց հոբելյարի ալեզարդ գլուխը՝ մատուցանելով նրան այդ օրվա առիթով «Տարազ»-ի N-ի հոդվածները՝ ցենզուրայից ամբողջովին ջնջված և չթույլատրված հրատարակվելու, հոբելյանը (Գալիցինի օրով) արգելված լինելու պատճառով:

Իհարկե, ինչպես տեսնում ենք, այդ հոդվածներն իրենց բնույթով ու բովանդակությամբ քաղաքական բնույթ չունեն. դրանց հեղինակները որևէ բացարձակ քննադատական խոսք չեն ասում տիրող ռեակցիոն ռեժիմին, հայ ժողովրդի ու նրա առաջադեմ մտավորականության, հայ մշակույթի նկատմամբ դարերի դաժան ճնշման և այդ նողկալի ռեժիմի դեմ պայքարելու մասին, բայց և այնպես «Տարազ»-ի հիշյալ հոբելյանական համարը, որ այդ հոդվածներից էր կազմված՝ արգելվել է:

Ղազարոս Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1967, էջ 94, 495:

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՋՐՈՅՑՆԵՐ

Սրանից հազարաւոր տարիներ առաջ, Գանգէսի սրբազան ափերին, հնդիկ փիլիսոփաները խորասուզուած յանդուգն մտածութիւնների մէջ, կեանքի, տիեզերքի, իրերի, Աստուծու և հոգու մասին, մի մեծ-տիեզերական գիւտ արին: Մի գիւտ, որ իւր աhռելիութեամբ մեր ամենօրեայ փորձերին արմատօրէն հակասում է: Այդ կրօնաւոր փիլիսոփաները գտան, որ աշխարհը գոյութիւն չունի, այլ միայն հոգին, միայն մարդկային գիտակցութիւնը:

Իրանց մտածման էքստազի մէջ նրանք մոռացան իրանց տեսածը, լսածը, կերածը և շօշափածը, նոքա յայտարարեցին և ուրացան իրերի գոյութիւնը և ամբողջ աշխարհը հրատարակեցին երևակայական:

Մարդկային միտքը այդպիսի մի իսկայական սխալ գուցէ երբէք չէր գործել: Կուլտուրայի ամենաստոր աստիճանի վերայ կանգնած պապուասը և տիեզերքի օրէնքները քննող ու պարզաբանող հանճարը միաժամանակ հակառակ պիտի լինին այդ մոլար մտքին:- Ի՞նչպէս թէ չկա՛յ աշխարհը. հապա արևը, որ ամեն օր մեր աչքերով ենք տեսնում, հապա աստեղազարդ երկինքը, ապա մայիսուայ բնութեան հրաշալիքը կամ ձմեռնային բուքի արհաւիրքը, ապա ձիւն ու կարկուտը, անձրևն ու տարափը, ապա իսկայափառ, ալեզարդ Հիմալայի կատարները և սոսկալի, կիզիչ Սահարայի տապը, վերջապէս մեր անձը, մեր եսը, մեր ուրախութիւնն ու քրքիջը, մեր ահն ու սարսափը, ի՞նչպէս կարող է այս ամենը երևակայական լինել, ի՞նչպէս կարող է սա գոյութիւն չունենալ:

Այդ է մանուկ երևակայութեան հակաճառութիւնը: Տե՛ս քեզ ինչպէս կպատասխանէ գիտունի հանճարը, որ իր գրասենեակում նստած, ապաւինելով լո՛կ արտաքին օրէնքների անշեղ ուսումնասիրութեանը, գուշակում է ապագան. նախօրօք յայտարարում է անծանօթ տարրերի գոյութիւնը, կանխօրէն որոշում է երկնային մարմինների խաւարման օրը, ժամը, տեղը և վայրկեանը... լծում է էլեքտրականութիւնը, կառավարում է բնութեան ուժերը, ճանաչում է այդ ուժերի նիւթն և էութիւնը, հեռադիտակով զինուած, կարդում է երկնային մարմինների ընթացքը և մանրադիտակի մէջ բաց է անում մի ամբողջ նոր աշխարհ, որ անտեսանելի է մեր հասարակ աչքին: Այդ գիտնականը քեզ և ինձի՛ փիլիսոփային ապուշ կանուանէ, եթէ մի վայրկեան, մի րոպէ կասկած յայտնես արտաքին իրերի գոյութեան մասին և մոլորուած ինչ որ մի հոգու գոյութեամբ յափշտակուես: Հոգի, որ ոչ ոքին չի՛ երևացել, որին ոչ ոք չի՛ տեսել, չի՛ շօշափել, փորձի և քննութեան ոչ ոք չի ենթարկել, որը ո՛չ քիմիական անալիզների է ենթարկւում, ո՛չ ֆիզիքական չափ ու կշիռների...

Դա մի խելառ միտք է, մարդկային բանականութեան մի ցաւալի սխալը, ուրանալ ակներևը, իրականը, և ենթադրել ինչ որ մի երևակայական գրեթէ զառանցական աշխարհ:

Հնդկաստանի տաք ու բոցավառ կլիման, հարաւի բնութիւնը իր վայրենի փարթամութեամբ Հիմալայի հրաշալի կատարները, սրբազան Գանգէսի կապոյտ ալիքները և կրօնական էքստազով վառուած երևակայութիւնը միայն կարող էին մի այդպիսի ցնորալի միտք արտադրել: Մի պաղ ու սառնարիւն միտք, մի ճիշտ և հաստատուն տրամաբանութիւն չի՛ կարող համակրել մի այդպիսի անկայուն կարծիքի:-

Եւ դորան հակասում է ներկայի գիտութիւնն իր բոլոր

փարթամութեամբ: Բնական գիտութիւնները, որ այսօր առաջադիմութեան հսկայական քայլեր են արել, պարտական են այն հասարակ իրողութեանը, որ կա՛յ արտաքին աշխարհ. այդ աշխարհը կառավարւում է որոշ օրէնքներով և հէնց այդ օրէնքների ուսումնասիրութեանն է նուիրուած մեր իմացականութիւնը: Երբ մենք քննում ենք մի երևոյթ, ճանաչում ենք նրա առաջանալու պայմանները, որոշում, գտնում ենք նորա պատճառական առնչութիւնը մնացեալ երևոյթների մէջ, դորանով մենք գործ ունինք միմիայն արտաքին աշխարհի հետ, ճանաչում ենք միայն արտաքին երևոյթների փոխադարձ յարաբերութիւնը: Այդ է բնական գիտութիւնների ծունն և էութիւնը:

Գտնել տիեզերական երևոյթների մէջ թագաւորող կապը, ցոյց տալ նրանց պատճառական անհրաժեշտութիւնը, բոլոր երևոյթների բարդութիւնները լուծել, հալել մի արմատական երևոյթի մէջ, որ ծնող ու բղխող է բոլոր մնացեալին, ահա բնական գիտութիւնների նպատակը: Երբ արևը ցոլում է երկնքում և ովկիանոսը մռնչում է կատաղութեամբ, երբ մանկան շրթին անմեղ ժպիտն է խաղում և կուսի սիրտը մի անորոշ տենչանք է մորմոքում, այդ բոլորը բնագէտ-փիլիսոփան մի տիեզերական ընդհանուր օրէնքով է ուզում բացատրել. ամեն ինչ նիւթ է, ամեն ինչ ոյժ է. և այդ ամենը նիւթի մասնիկների շարժում. թէ՛ մանկան ժպիտը, թէ կոյսի տենչանքը, թէ արևի ճաճանչը կամ ովկիանի մռունչը... արդիւնք են նիւթի շարժման...

Չկայ մի այլ աշխարհ բացի արտաքին աշխարհից, չկայ մի այլ երևոյթ, որ նիւթից անկախ գոյութիւն ունենար: Այս է բնագէտի հայեացքը. սորա յանդիման ամեն մի առարկութիւն թւում է մի անհիմն զառանցանք, որովհետև հէնց այս հիմունքներով զինուած, բնագիտութիւնը վերջին 50 տարիներում այնպիսի առաջադիմութիւն ցոյց տուաւ, այնպիսի հսկայական քայլեր արաւ, որի առաջ ափ ի բերան պիտի մնայ մարդկային հանճարի ամենայանդուգն երևակայութիւնը:

Սակայն, իրերի գոյութիւնը մերժող փիլիսոփան անդրդուելի է. նա փիլիսոփաներին յատուկ երկայնմտութեամբ լսում է մեր առարկութիւնները և միայն սպասում իր հերթին, որ մեր կառուցած շինութիւնը մէկիկ-մէկիկ հիմնատապալ անէ:

Բնագէտը, որ իր դիտողութիւններն ուղղում է դէպի արտաքին աշխարհը և բացատրում է այնտեղ առաջացած երևոյթները, կատարում է մի լռիկ ենթադրութիւն, որպէս թէ բացատրում է երևոյթները:

Վերցրէ՛ք մի երևոյթ, ասենք մարմինների լայնանալը տաքութիւնից,

որ յայտնի է բաղանիսում կօշիկները հագնելուն չարչարւող ամեն մի անհատի: Տգէտն այդ երևոյթի վրայ ուղեղ չի' մաշում. գիտութիւնը, սակայն, դորանից շինում է մի ահագին հարց. դիտում, փորձում է և գալիս է այն համոզման, որ բոլոր մարմինները մի չնչին բացառութեամբ ենթակայ են այդ երևոյթին և դորանից շինում է մի օրէնք:

Մի ուրիշը, նոյն բաղանիքում, աւազանի մէջ զգալով իր մարմնի թեթևանալը, մանկան հրճուանքով գոռում է էւրիկա, գտայ որ մարմինները ջրում կորցնում են իրանց ծանրութեան մի մասը. մի երևոյթ, որ յայտնի է արար աշխարհին:

Այդ երևոյթներին բնագէտը կապում և բացատրում է բազմաթիւ այլ երևոյթներ և դորանից առաջանում է գիտութիւն:

Երեխան երբ իր գնդակը վերև է նետում, գիտէ, որ նա ցած պիտի ընկնի: Յայտնի է, որ բոլոր առարկաները ցած են ընկնում. բիւրաւոր այգեպաններ այդ երևոյթի շնորհիւ միայն ապրել են կարողանում, քանի որ խնձորները ծառերից դէպի երկինք չեն թռչում, այլ վայր են ընկնում մարդկանց ճաշակին բաւականութիւն տալու համար: Հազարաւոր տարիների ընթացքում այգեպանները չուզեցան օգտուել այդ հանրածանօթ երևոյթից. և մի Նիւթօնի էր վերապահուած դիտել խնձորի անկումը և նրանից ստեղծել մի տիեզերական օրէնք. խնձորը վայր է ընկնում, ուրեմն ցածումը մի ոյժ կայ:- Բոլոր առարկաները ցած են ընկնում, ուրեմն այդ ոյժը գոյութիւն ունի ամբողջ երկրի վրայ: Դորանով չի բաւականանում խնձորի հանճարեղ դիտողը. այլ այդ երևոյթը վերագրում է ամբողջ տիեզերքին. և նորանով բացատրում է բիւրաւոր երևոյթներ: Այն, որ մեր երկիրը ցած չի գլորւում տիեզերական անդունդի մէջ և փշուր կտոր լինում, այն որ մենք ամեն առաւօտ առիթ ունենք արևի ելքով ուրախանալու և ամեն երեկոյ աստղերի ցոլքով հրճուելու, այդ բոլորը խնձորի ճակատագրական անկման հետ համասեռ միևնոյն երևոյթի արդիւնքն է, որ Նիւթօնն անուանում է մարմինների ձգողութեան օրէնք...

Այդ մի հատիկ երևոյթի մէջ իրանց լուծումն են ստանում բիւրաւոր մանրիկ երևոյթներ, մենք գիտենք նոցա առաջանալու պատճառը,- մեր գիտութեան ծարաւը յագեցած է. մենք ճանաչեցինք բնութեան զարկերակը, որ ծնող է բիւրաւոր երևոյթների... այդ մենք անուանում ենք օրէնք...

Ով մի սրամիտ մանկան, կամ մի բոլորովին տգէտ, բայց ընդունակ մարդու հետ գործ է ունեցել, նկատած կլինի, թէ որքան դժուար է բաւարարութիւն տալը նոցա հարցասիրութեան: Փոքրիկ, 6-8 տարեկան մանուկը, որի հարցասիրութիւնն անտակտ միջոցներով չեն բթացրել,

երբեմն հարցերի այնպիսի խորութիւն, իրերի պատճառական կապն իմանալու այնպիսի սրութիւն է ցոյց տալիս, որ ամենախելօք մանկավարժն անգամ ձեռնունայն, մի պատասխան ունի միայն տալու.- «մեծանաս, կիմանաս»:-

Նա մեծանում է և իմանում է մի ողորմելի բա՛ն, որ իրան հարցասիրող ժամացոյցը, որի մէջ մի կենդանի արարած էր որոնում, որի մեքենայական կազմն իր փոքրիկ խելապատակով ըմբռնել անկարող էր, մի բարդ կազմութիւն ունի: Այդ ժամացոյցի մէջ դրուած է մի զսպանակ. զսպանակի մէջ ամփոփուած է մարդկային ձեռքի ոյժ. այդ ոյժը կանոնաւոր կերպով ման է ածում ժամացոյցի անիւները. սրանց վրայ ամրացած սլաքները պտոյտ գալով ժամատախտակի վրայ, ցոյց են տալիս տարածութեան մի որոշ չափ: Այդ տարածութիւնը ուղեղի մի բարդ գործողութեամբ մարդը նոյնացրել, նմանեցրել է ժամանակին: Այդ բարդ, հանճարեղ միջոցներով մենք որոշում ենք ժամանակը:

Եւ հասունացած մանկան ուղեղը գրեթէ բաւականութիւն ստացաւ: Կարելի էր աւելի հեռուն գնալ. կարելի էր ցոյց տալ, որ մեր ձեռքի ոյժը, որ հաղորդում ենք ամեն օր ժամացոյցի զսպանակին լարելիս, ստացել ենք մեր կերակրից - մեր կերակուրը բաղկանում է բոյսերի կամ կենդանիների մարմիններից. իսկ բոյսերը արդիւնք են երկրի տարրերին և արևի գործողութեանը.- արևի, որ շարժիչն ու սնուցիչն է ամեն կենդանական տարրերի, առանց որին չէր կարող գոյութիւն ունենալ ո՛չ մի կենդանի արարած երկրիս երեսին... Մեր այս հանճարեղ ստեղծագործութիւնը, ժամացոյցն, ուրեմն, պատճառական արդիւնք է արևի գոյութեան,- եթէ չուզենք աւելի հեռու գնալ և նախանիւթն ու նախնական ոյժն յիշատակել:

Վերևը, քարի ընկնելը, տիեզերական մարմինների փոխադարձ կանոնաւորութիւնը և առհասարակ բիւրաւոր նման երևոյթներ Նիւթօնը վերագրում էր մի տիեզերական ոյժի գոյութեանը, որ նա կոչում է ձգողութիւն: Այնտեղ, երևոյթները պարզում, մի յայտարարի են բերում. այստեղ, ժամացոյցի կազմը, որ նոյնպէս բնական-մեքենական օրէնքների արդիւնք է, մենք վերլուծեցինք, բարդեցինք, բաց արինք երևոյթների մի շղթայ, որ հասնում է մինչև արևը, մինչև ինքը յաւիտենական նիւթը: Երկուսն էլ մի նպատակով միայն. մարդկային հոգու հարցասէր յատկութեանը բաւականութիւն տալու համար միայն: Այս է ահա ամեն մի գիտութեան ուղն ու ծուծը. սորանով է, որ մարդկութեան մեծամասնութիւնը բաւականութիւն է ստանում իր հետաքրքիր հարցասիրութեանը... Միայն սրամիտ մանուկը դարձեալ չի հասկանում ժամացոյցի շարժման պատճառը և փիլիսոփան

սկսում է համոզուիլ, որ մարդկային իմացականութիւնը սահմանափակ, սոսկալի սահմանափակ է:

Եւ տեսէ՛ք, ի՜նչ միամիտ բացատրութիւն. քարը ցած է ընկնում, ես վերագրում էի Աստուծոյ նախասահման որոշման, մի ուրիշը սատանայի, մի երրորդն իսկի չի էլ հասկանում և չի էլ կարողանում բացատրել. Նիւթօնն ասում է որ ո՛չ Աստուած է քարը ցած նետողը, ո՛չ սատանան, այլ մի բնական զօրութիւն, որն ինձ նոյնքան անծանօթ, նոյնչափ խորը և անհարազատ է, որքան Աստուած, որքան սատանան. այն, որ ես վերագրում էի բնութեան կամայականութեանը. այն, որ ինձ թւում էր կոյր պատահականութեան արդիւնք, այն, որ ինձ աննպատակ, անտրամաբան էր երևում, և կամ այն, որ ես վերագրում էի տիեզերական, մի գերբնական հանճարի կանխորոշ մտածմանը. այդ բոլորը հերքում է Նիւթօնը և նորա տեղը տալիս է մի մեծ անյայտութիւն: Մի բնական-տիեզերական ույժ, որից և ծագում է ներկայ երևոյթը: Բայց ես այդ երևոյթը չեմ հասկանում, ասում է մանուկը և ես այդ չեմ ըմբռնում, առարկում է փիլիսոփան:- Դու չբացատրեցիր, չպարզեցիր երևոյթը. կոյր պատահականութիւնը դու փոխարինեցիր օրինաւորութեամբ, որը ինձ համար նոյնպիսի հանելուկ է, որպէս առաջինը. այո՛, նոյն իսկ աւելի մեծ, աւելի խորհրդաւոր հանելուկ: Ես վերցնում եմ շղթայի մի օղը և հարցնում. ի՞նչ է այս: Դու ինձ ցոյց ես տալիս, որ այդ օղը կապուած է այլ օղերի հետ և մինն արդիւնք է միւսի: Ես հարցնում եմ. ո՞վ է Մարկոսը, ի՞նչ Մարկոսը: Դու պատասխանում ես. Մարկոսը Կիրակոսի թոռն է և Թորոսի որդին և այդ բոլորը Ադամի զաւակներն են: Մի անյայտի տեղ դու ինձ տալիս ես մի այլ անյայտ և այդ ամենը Դու անուանում ես գիտութիւն:

Մի՞թէ այդ է մարդկային գիտութիւնը:

Վերցնենք մի քիմիական երևոյթ: Քիմիան այսօր բնական գիտութիւնների թագուհին է համարւում. նորանով են ուզում կեանքը լուծել, նորանով են բացատրում բոյսերի, կենդանիների, օրգանաւոր և անօրգան մարմինների բիւրաւոր երևոյթները: Քիմիան ապացուցել է, որ մեր երկիրը, և գրեթէ ամբողջ տիեզերքը բաղկացած է 70 չափ նիւթերից, որոնք տարրեր են կոչւում: Այն էլ հաւանական է, դորա համար կան յայտնի նշաններ, որ բոլոր այդ տարրերը արդիւնք են միևնոյն հիմնական նիւթի (urstof) մոլեկուլար տարբեր կապակցութեան:

Արդ՝ ի՞նչ է ուսուցանում մեզ քիմիան. շա՛տ բան, ըստ երևոյթին, իրօք ո՛չ մի բան ըստ էութեան: Նա մեզ սովորեցնում է, որ այդ նիւթերից ոմանք իրար սաստիկ սիրում են. երբ միմեանց հանդիպեցան, մեծ

եռանդով միանում են իրենց հետ, այնպիսի եռանդով, որից շատ անգամ կրակ ու բոց է առաջանում: Այլ նիւթեր, ընդհակառակը. իրար ատում են. իսկի իրար հետ չեն միանում: Մագնիտի վրայ, դրանցից ոմանք դրական բևեռի մօտ են հաւաքւում, ոմանք բացասական...

Շատ ուսանելի և չափազանց հետաքրքիր են այդ երևոյթները. գործին անտեղեակ մարդը երբ մի պրոֆեսորի փորձերի ժամանակ քիմիական լաբորատորիա մտնի, նրան կարող է մինչև անգամ հրաշագործ համարել. և իրաւ, կատարւում են այդպիսի հրաշքներ լոկ բնական գիտութիւնների ուսումնասիրութեամբ. այսօր ադամանդ և օրգանաւոր նիւթեր են պատրաստւում քիմիայի լաբորատորիաներում: Այսօր, կեանքի իսկայական, առեղծուածային աղբիւրը, արևի լոյսի որի սպառումն ու հանգչելը վաղուց արդէն հաշուել են գիտունները, նոյնպէս մի քիմիական, վերջերս գտնուած մի տարերքի է վերագրւում, որն ընդունակ է անսպառ լոյս արձակելու, ուրեմն արևի սառչելն ու կեանքի մարիլը մեր երկրագնդի վրայ, դառնում է մի գիտական զառանցանք: Սակայն, այն նիւթերը, ա՛յն երևոյթները և ա՛յն յատկութիւնները նիւթերի, որոնցով գիտութիւնը հրաշք է գործում առանց դիւական ուժերի աջակցութեան, գիտունի, քիմիկոսի համար մի նոյնպիսի առեղծուած են, որպէս և մի հասարակ մահկանացուի: Քիմիան հնարել է ատոմների (հիւլէ) և մոլեկիւլների թէօրիա: Ատոմը նիւթի մանրագոյն, անբաժանելի մասն է. այդ (ատոմ նշանակում է անհատ) ատոմների, հիւլէների միութիւնից առաջ է գալիս մոլեկիւլը, ատոմի որոշ խմբակցութիւն,- իսկ մոլեկիւլների տարբեր կապակցութիւններից ու միութիւններից, բոլոր քիմիական ու ֆիզիքական երևոյթները բնութեան մէջ:

Այստեղ էլ, ինչպէս տեսնում ենք, գիտութիւնը իրան տուած հարցերն առօք-փառօք ամփոփում է բնութեան մի կամ մի քանի հիմնական երևոյթների մէջ, որոնց անունը նա տալիս է, որոնցով նա բացատրում է յայտնի իրողութիւններ, բայց այդ որը ինքը, մնում է մի անլուծանելի, անհասկանալի մի առեղծուած, մի յաւիտենական հանելուկ... Սատանան, դևը, Աhրիմանն ու Արամազդը, չարն ու բարին, լոյսն ու խաւարը, որոնցով բացատրում էր այդ երևոյթները դեռ մանուկ մարդկութիւնն իրան բոլորող երևոյթները, չքանում, կենդրոնանում են մի յաւիտենական «անյայտի» մէջ, անուանիր այն «նիւթ», «յաւիտենական ոյժ», «տիեզերական բանականութիւն» (Welt-Vernunft) այդ միևնոյն է: Այն, ինչ որ ես եմ որոնում, որի էութիւնն ինձ մահու չափ հետաքրքրում է, որին ես հոգով, մարմնով, իմ բոլոր էութեամբ ձգտում եմ, մնում է դեռ անլուծելի...

Վերցնենք մի այլ օրինակ. Լամարկ-Դարւինի թէօրիան: Յասարակ մահկանացուն ամենևին չի՛ հետաքրքրւում իմանալու, թէ այսքան կենդանիները, որոնցից մենք օգտւում կամ վնասւում ենք, ո՞րտեղից և ի՞նչպէս են առաջ եկել: Ս. Գրքի աւանդութեամբ, Աստուած է այդ բոլորի ստեղծողը. «ասաց և եղև»: Մարդու համար միայն բացառութիւն արաւ Աստուած: Բրուտի պէս, նա վեր է առնում մի բուռ հող, շաղախում, նմանեցնում է իր կերպարանքին, փչում է նրա երեսին, և ահա՛, մեր նախապապը պատրաստ էր.- կինը, որ արևելեան ազգերի մէջ առանձին յարգանքի արժանի չի եղել երբէ՛ք, ստեղծագործութեան մէջ էլ միայն Ադամի ներկայութիւնից յետոյ կարող էր առաջանալ, այն էլ նրա քնած ժամանակ:

Որքան էլ միամիտ համարենք այս երևակայութիւնը, չենք կարող ուրանալ մի խորին փիլիսոփայութիւն այս պատմութեան մէջ: Եթէ մի կողմ թողնենք դիցաբանական վարագոյրը, Մովսիսի կարծիքով՝ մարդն արդիւնք է հողի և օդի: Երկու հիմնական տարրեր, առանց որի, հների երևակայութեամբ և հէնց մեր այսօրուայ հասկացողութեամբ մարդը չի կարող ապրել:

Դարւինի թէօրիան և ներկայ գիտութիւնը բոյսերի և կենդանիների առաջանալը ա՛յլ կերպ է մեկնում: Երկրի զարգացման մի որոշ շրջանում, երբ արդէն նրա կեղևը պատրաստ էր, երկրի նիւթերից առաջացան որոշ քիմիական կապակցութիւններ[1], դրանցից առաջացաւ պրոտոպլազման.- կեանքի նախնական սաղմը. դորա էական կազմիչն է ձուի սպիտակուցը:- Դա առաջին կենդանին էր, որովհետև ունէր բոլոր կենդանիներին յատուկ հիմնական գծերը.- պահպանել իւր ձևը իր սերունդների մէջ, և փոփոխւել տարբեր պայմանների մէջ, այսինքն յարմարւել շրջապատող հանգամանքներին: Այդ, արտաքին պայմաններին յարմարւելն ու փոփոխւելն էր, որ առաջ բերաւ բիւրաւոր բոյսերն ու հազարաւոր կենդանիները: Բնութեան կոյր ոյժն այստեղ էլ փոխարինեց Աստուծուն. սորանով, ահա, մենք բացատրում ենք բիւրաւոր երևոյթները կեանքի մէջ:

Դարւինի, ինչպէս առհասարակ բոլոր հանճարեղ մարդկանց, մեծութիւնն այն էր, որ նա դիտեց ու մատնանիշ արաւ մի շատ հասարակ և հանրածանօթ երևոյթ.- ժառանգականութիւնն ու փոփոխականութիւնը կենդանի օրգանիզմների մէջ. և այդ երևոյթների հետ կապեց մի իսկայական ցանց այլ երևոյթների, որոնցով նա ապացուցեց կենդանական «տեսակների ծագումը»:

1 Տե՛ս մեր յօդուածը. «Կեանքի ծագումը», «Մուրճ»:

Սակայն, բուն այդ հիմնապատճառները, այդ ժառանգայնութիւնն ու փոփոխնակութիւնը Դարւինի թէօրիայի մէջ մնում են անբացատրելի, անլուծանելի առեղծուածներ: Ինչո՞ւ որդին ժառանգում է հօր կամ մօր յատկութիւնները, ինչո՞ւ տարբեր պայմանների մէջ նա ենթարկւում է փոփոխման, այդ մեզ չի բացատրում ո՛չ Դարւինը, ոչ էլ նրա աշակերտներից ո՛ր և է մինը:

Այդ թէօրիան լայնացրեց, ընդարձակեց մեր տեսութեան հորիզոնը, որպէս ուրիշ բազմաթիւ թէօրիաներ. նա բիւրաւոր երևոյթներ կապեց, կաշկանդեց իրար հետ, ցոյց տալով նոցա փոխադարձ կապն ու ազդեցութիւնը. նա ցոյց տուաւ օրգանաւոր աշխարհի զարգացման պատմութիւնն ամենապարզ, և ամենահասկանալի կերպով, բայց այդ հիմնական երևոյթների էութիւնը, նա էլ մեզ չբացատրեց:

Այստեղ էլ, մարդկային հանճարը կանգ առաւ այն դռան առաջ, որ բնութիւնը փակել է նրա առաջ յաւիտենօրէն:

Եւ հնդիկ փիլիսոփայի նորագոյն հետևողը, որ հարցասիրութեամբ հետևում էր բնագէտ-գիտնականին, առարկում է. բարեկամ, քո ասածները խելացի են ու համոզիչ. դու իմ առաջ բաց արիր մի հսկայական դաշտավայր երևոյթների և օրէնքների. դու ինձ ցոյց տուիր քո հանճարը, այդ երևոյթներից օգտուելու և նրանց կառավարելու մէջ. դո՛ւ, որ առաջ ստրուկ էիր դրանց, այժմ իշխող և կառավարող ես դարձել. բայց այդ ամենի էութիւնը, ինձ համար և անշուշտ, ամեն մի տրամաբան մտածողի համար մնաց փակ, անյայտ, անմեկնելի:

Դու ասում ես, որ կենդանական աշխարհն առաջացաւ ժառանգայնութեան և փոփոխման կանոններով: Ի՞նչ բաներ են այդ կանոնները, ի՞նչպէս է կատարւում այդ յարմարուիլն արտաքին պայմաններին. ի՞նչ ատոմային առաւելութիւն ունի մի մուկ, որ կարողանում է ապրել փոփոխուած պայմանների մէջ, մինչ, մի հսկայական մամոնթ մահուան է դատապարտւում ընդ միշտ...: Այս հարցերի առաջ դու մնում ես լուռ և անպատասխան:

Յետոյ, մենք դիմում ենք գիտութեան այլ ճիւղերին, օրինակ մի այնպիսի ճիշտ և հին գիտութեան, որպիսին երկրաչափութիւնն է:

Բաւական է նորա հիմքից մի քար դուրս քաշենք, որ նա հիմնայատակ լինի: Այդ գիտութիւնը հիմնւում է մի քանի ընդունելութիւնների վրայ, որ ակսիօմաներ են կոչւում. ուղիղ գիծը ամենակարճն է երկու կէտերի մէջ, որ ամբողջը հաւասար է իր մասերին, որ զուգահեռական գծերն իրար չեն հանդիպում և այլն և այլն:

Այդ բաները չեն ապացուցւում, այլ ընդունւում են ինչպէս ճշմարտութիւններ: Կասկածեցիք այդ ընդունելութեան վրայ և ահա փուլ եկաւ մի ամբողջ, ճիշտ գիտութիւն:

Մի անյայտ, մի անբացատրելի երևոյթ լռիկ ենթադրւում է իբրև յայտնի և դորա վերայ կառուցւում է մի ամբողջ շէնք. այդ է բոլոր ճիշտ և անճիշտ, բնական և այլ գիտութիւնների էութիւնը:

Բացարձակ գիտութիւն մենք երբևիցէ ո՛չ ունեցել ենք, ոչ էլ ունենալ կարող ենք. գիտութիւնը միշտ յարաբերական է. մի անյայտը մենք վերագրում ենք մի այլ անյայտի, կամ բիւրաւոր անյայտներ մենք հիմնում ենք մի հիմնաւոր անյայտի վրայ, որը ենթադրելով «ակներև» կամ «յայտնի» բացատրում ենք մնացեալը.- նեղ, անբաւարար և ողորմելի է մեր գիտութիւնը:

Երբ գիտութիւնից մենք անցնում ենք դէպի արուեստը, դէպի մարդկութեան մի այլ հանճարեղ մտածողութեան խաղալիքը, այնտեղ արդէն բոլորովին լռում է մեր տրամաբանութիւնը: Մի Լիւզիպի, մի Ռաֆայէլի, մի Անջելօի գործերի առաջ գիտութիւնը ո՛չ մի խօսք չունի ասելու. նոքա հրաշալի են, նոքա կատարելութիւն են, բայց այն պարզել, բացատրել և տարրալուծել, անկարող ենք:

Երաժշտութեան մէջ աւելի աջողակ էր գիտութեան դերը. դեռ Պիւթագորոսն հարմոնիան համեմատում էր թուական երևոյթների հետ և որոշ չափով բացատրում նոցա դիւթիչ ազդեցութիւնը: Հելմհոլցն ուզեց ապացուցանել, որ հարմոնիան արդիւնք է որոշ հնչիւնների միմեանց հետ ձուլուելուն:

Դա մեզ յիշեցնում է քիմիական երևոյթների բացատրութիւնը. ինչո՞ւ որոշ ձայներ, քիմիական տարրերի նման ձուլւում են միմեանց հետ, իսկ միւսները ո՛չ. կամ ի՞նչպէս է լինում, որ Բէթհովէնի մի սիմֆոնիա, կամ Լիստի մի ռափսօդիա այնպիսի անասելի բաւականութիւն, աննկարագրելի հրճուանք է պատճառում մեզ, այդ մնում է յաւիտեան անբացատրելի:

Վերջին օրինակն ինձ առիթ է տալիս հարցի մէջ մի քիչ խորը թափանցելու: Իրաւ, այդ ինչ մի ցնորալի բան է. այն հնչիւնները, որոնք իմ հոգու առաջ բաց են անում մի բոլորովին նոր աշխարհ, բնութիւնից մեզ չեն տուած. նոքա արդիւնք են մի Բէթհովէնի, մի Վագների և կամ մի Շօպէնի ցնորքներին:

Նոքա խաղ են անում մի գործիքի հետ, հնչիւնների մի որոշ համակարգ դող է հանում օդը. այդ օդի ալիքներն հասնում են իմ ականջին, գրգռում են իմ լսողութեան նեարդերը, որոնք իրանց գրգիռը մի քիմիական

գործողութեան միջոցով հասցնում են ուղեղիս և յանկարծ, ես զգում եմ մի երջանկութիւն, իմ առաջ բաց է լինում մի դիւթական աշխարհ, հնչիւնները կաշկանդում են ինձ, ես զգում եմ, ես մտածում եմ և ես երևակայում եմ... լարերը, օդի տատանը և նեարդերիս գրգիռն ինձ ստիպեցին զգալու, մտածելու, հասկանալու և ըմբռնելու:

Ի՞նչպէս հոգիացան այդ նիւթական երևոյթները, ի՞նչպէս առաջ եկաւ զգալու գործողութիւնն իմ մէջ, ո՞րտեղից, ի՞նչ մի հրաշալիքով մեր ուղեղի նիւթն ինձ առիթ տուաւ արտաքին երևոյթը հասկանալու և ըմբռնելու...

Ի՞նչպէս է պատահում, որ քարը, փայտը, սեղանը և պատը չեն ըմբռնում, չեն հասկանում մի սօնատ. իսկ ես հասկանում եմ. չէ՞ որ նորանց վրայ էլ է ազդում օդի ալիքը, հնչիւնների տատանը...

Եթէ աւելի հեռուն ուզենանք գնալ, այդ հարցը պիտի դնենք իր բոլոր էութեամբ. ի՞նչպէս եմ ես ըմբռնում ամբողջ աշխարհը, երևոյթների փոխադարձ կապը, ես ինքս ինձ, իմ անձնաւորութիւնը, ի՞նչպէս եմ կարողանում ես ինձ զանազանել ուրիշից, ինչո՞ւ արտաքին երևոյթները կարող են այդպէս տպաւորութիւն թողնել վրաս, վերջապէս ի՞նչ կերպ, ի՞նչ ձևով է առաջ գալիս ինքը միտքը, մտածմունքը, կամքը, երևակայութիւնը և դատողութիւնը...

Կարլ Ֆօգտն այդ ամենը բացատրում է շատ պարզ և հասարակ կերպով.- «Հոգեկան գործողութիւնները ուղեղի գործօններն (Function) են. եթէ մի քիչ կոպիտ արտայայտենք, մտածութիւնը յարաբերում է ուղեղին այնպէս, ինչպէս մէզը երիկամունքին»․ Այդպէս էր մտածում անցեալ դարու յիսնական թուերին մի Կարլ Ֆօգտ, և մօտաւորապէս նրա նման մի Մօլեշօտ, մի Բիւխներ, և այլն...

Բայց հարցը դորանով ամենևին չպարզուեց: Այստեղ միանգամայն տարասեռ (հետերոգէն) երևոյթները. մի հոգեկան գործողութիւն և մի մէզ (մի նիւթական երևոյթ) համեմատւում են միմեանց հետ, իսկ տարասեռ երևոյթները համեմատել ո՛չ կարելի է, ոչ հնարաւոր է, և ոչ էլ գիտական:

Առանց երիկամունքի, արհեստաբար, մենք այսօր միզանիւթ ենք պատրաստում. բայց քիմիայի լաբորատորիաներում ուղեղ պատրաստել, որը միտք արտաթորէր «մէզի նման», այդպիսի յանդուգն կարծիք ո՛չ մի լուրջ գիտական գլուխ այսօր չի՛ համարձակւում արտայայտելու: Եթէ մի այդպիսի հրաշք պատահելու էլ լինէր, երևոյթը կմնար իւր էութեամբ դարձեալ անբացատրելի: Մենք երբէ՛ք չենք կարող ըմբռնել այն, թէ ի՞նչպէս է առաջ գալիս ինքը, ըմբռնելու գործողութիւնը կամ գիտակցութիւնը:

Մի երկու տասնեակ տարի Կարլ Ֆօգտից յետոյ, երբ բնական

գիտութիւններով կուրօրէն ոգևորուելը տեղի էր տուել սառն դատողութեան, մի այլ խոշոր բնագէտ ու փիլիսոփայ, Emil Du Bois Reimond իւր մի հանճարեղ ճառի մէջ պարտք համարեց հերքելու Ֆօգտի կարծիքը, գտնելով, որ «մտածելն ուղեղի շէնքի մէջ այնպէս պարզ և հասկանալի չէ՛ որպէս զատանքը երիկամունքից»[1]:

Մեր գիտութիւնն առհասարակ աւելի չէ՝ մի հասարակ ծանօթութիւնից. ինչ որ մեզ համար առօրեայ և սովորական է, այն որին մենք ընտելացած ենք, որի պատճառական կապերը նախորդի և յետնորդի հետ մեզ յայտնի են. մենք ասում ենք որ գիտենք:

Այդ գիտենալը ո՛չ հիմնական է, ոչ արմատական և իւր էութեամբ հաւասար է մի հասարակ ծանօթութեան: Աւելի չէ՛ մեր գիտեցածը, երբ մենք, բնական երևոյթների քաօսի մէջ ճանաչում ենք մի յայտնի երևոյթի տեղն ու դիրքը, և անուանում ենք այն գիտութիւն:

Տգէտն ու ռամիկը տեսնում է արտաքին աշխարհում ուժերի մի անթիւ քանակ և իր օգտի ու վնասի տեսակէտից անուանում է բարի կամ չար ուժեր: Մատերիալիստ գիտնականն այդ ուժերն ամփոփում է մի ընդհանուր նիւթի կամ ուժի մէջ, որը ոչ բարի է, և ոչ էլ չար. որից նա ո՛չ ահ ունի, ոչ էլ երկիւղ. և շնորհիւ դարերի փորձին ու կուլտուրային, նա այդ ոյժերը կարողանում է կառավարել և նորանցից օգտուել:-

Ի՞նչ է Ֆէտիշի պարունակած ոյժը նորա երկրպագուի համար.- մի զօրաւոր անյայտութիւն. ի՞նչ է մատերիալիստի ճանաչած ուժը, նոյնպէս մի անյայտութիւն ըստ էութեան: Տարբերութիւնն այն է միայն, որ մինը ենթակայ և երկրպագու է, միւսն իշխող ու կառավարող: Բայց այդ ոյժն ինքնին և ըստ էութեան երկուսի համար էլ մնում է յաւիտեան անբացատրելի, յաւիտեան անհասկանալի մի յաւիտենական անյայտութիւն...

Պատանի երևակայութեան թափը կորցրած և վառվռուն երազներից յուսախաբ, բնական գիտութիւնն այսօր մտախոհ և լուրջ կանգ է առել հին ու մոռացուած մի ծերուկի առաջ, որ փիլիսոփայութիւն է կոչւում և նրա հետ միասին կրկնում է մի հին, մի շատ հին երգ:- Մենք տեսանք թէ ինչ էր ասում այդ մասին Դիւ Բուա Ռայմօնի պէս մի հռչակաւոր բնագէտ. որը առաջին անգամ բնագէտների մէջ ձայն բարձրացրեց ցոյց տալու մեր գիտակցութեան նեղ, անձուկ և սահմանափակ լինելը. այսօր, մի տասնեակ տարուց աւելի է գրեթէ, որ նորագոյն բնագէտներից շատերը սառն ու պաղ դատողութեամբ գալիս են ուրանալու նո՛յն իսկ նիւթի գոյութիւնը, կա՛մ առսակաւն ընդունելու, որ նիւթն իր էութեամբ անմատչելի և անհասկանալի

1 Du Bois Reimond. “Uber die grenzen des Naturerkennens”.

է մեզ. «բոլոր զգայութիւնները, ասում է այդ գիտնականներից մինը, մեր նեարդերի գործունէութիւնն են, և ո՛չ թէ առարկաների յատկութիւններ, ինչպէս գործ է ածւում սովորական լեզուի մէջ: Լոյսը և գոյնը գոյութիւն ունին մեր աչքի մէջ և ո՛չ թէ արևի կամ ճրագի:

Ձայնը ականջի մէջն է միայն. և առանց ականջի, բնութեան մէջ չկա՛յ որևէ ձայն կամ հնչիւն: Մենք անուանում ենք կոշտ ու ցուրտ, տաք ու փափուկ և սորանով ուզում ենք լոկ ասել, որ մեր կաշուի վրայ զգում ենք տաքի, ցրտի, կոշտի և փափուկի տպաւորութիւններ: Մենք խօսում ենք նարինջի մասին և ասում ենք, որ նա դեղին է, բուրաւէտ, փափուկ, կլոր և այլն. այսինքն, որոշ հանգամանքներում մենք զգում ենք ա՛յն, ինչ որ կոչւում է դեղին, բուրաւէտ, փափուկ, կլոր և այլն և ապա, ըստ այնմ, մեր մտածման շնորհիւ եզրակացնում ենք. մի բան պիտի լինի, որից առաջանում են այս տպաւորութիւնները»[1]:

Այդ մի բանն ուրեմն իր գոյնով, հոտով ու ձևով ծնունդ առաւ և կազմակերպուեց մեր ուղեղի մէջ. նորա գոյնը, հոտը և ձևը արդիւնք են մեր ուղեղի: Մեր հոգու միջոցով միայն, մենք անդրադառնում ենք արտաքին աշխարհը. դուրսը մենք տեսնում ենք այն, ինչ որ մեր մէջն է, մեր զգացածը, մեր իմացածը: Արտաքին աշխարհն ուրեմն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մեր ներքին աշխարհը: Արտաքին աշխարհն իր յատկութիւններով ուրեմն գոյութիւն չունի, գոնէ մեզ համար. այլ կայ և մենք ճանաչում ենք միայն և միմիայն մեր ներքին աշխարհը: Իրերը և երևոյթները լոկ մեր երևակայութեան պատրանքն են, մեր ուղեղի ստեղծագործութիւնը, մեր հոգու զառանցը... մի փառահեղ, մի հրաշալի զառանց... Մեզ համար չկայ մի այլ աշխարհ բացի մեր հոգեկանից: Բէթհովէնի հրաշալի սիմֆօնիաները և Վագների հիանալի օպերաները գոյութիւն ունին մեր աչքերի և ուղեղի մէջ միայն. վերցրէք այդ աչքը և այդ ուղեղը և ամեն ինչ կորած է յաւիտեան:-

Այդ իսկ պատճառով ամբողջ աշխարհի մէջ ամենից զարմանալին, ամենից հրաշալին մենք ինքներս ենք. մեր կամքը, մեր երևակայութիւնը և մեր գիտակցութիւնը: Մենք մեր էութիւնից ստեղծել ենք մի ամբողջ աշխարհ և այդ առեղծուածի առաջ ծունկ չոգած ուզում ենք լուծել ա՛յն ինչ որ անլուծանելի, անհասկանալի և անմատչելի է մեզ ընդ միշտ, որովհետև մեր գիտակցութիւնը սոսկալի սահմանափակ է...

«Բնագէտները կարծում են, ասում է Mobius, որ ամբողջ աշխարհը բաղկանում է վերին աստիճանի մանր մասնիկներից.- ատոմներից,- որոնք զուրկ են որևէ յատկութիւնից և ազատ շարժւում են տարածութեան

1 Mobius. Das Nervensystem des Menschen.

մէջ:

Այդ ատոմները խմբակցում-միանում և բաժանւում են իրարից - բազմապիսի շարժում և տատանմունք ունին: Այդպիսի ատոմների խմբակցութեան արդիւնք է ամբողջ աշխարհը, կենդանի թէ անկենդան, որոնց մէջ և մարդը: Այդպիսի ատոմային խմբակցութեան արդիւնք են մեր նեարդներն և ուղեղը, որոնցով մենք զգում ու ճանաչում ենք արտաքին աշխարհը:

Ատոմների մի խմբակցութիւն, բնագէտի կարծիքով, երբ հանդիպում է մեր նեարդերին, բոթելով նրանց, առաջացնում է մի տատանմունք, որոնք մեր նեարդերի մէջ համապատասխանում են մեր տպաւորութիւններին, այն է լոյս, ձայն, հոտ, համ և այլն... Որքան էլ նպատակայարմար է՝ մի այդպիսի տեսութիւն, շարունակում է Mobius, բնական երևոյթները մի ամբողջական դիտողութեան ենթարկելու համար, բայց դա մի բացատրութիւն չէ՛ և չի՛ կարող լինել, թէ ինչպէս առաջացաւ լոյսը կամ ձայնը մի խումբ ատոմների շարժումներից:

Զգալը ո՛չ մի ընդհանուր բան չունի այդ շարժման հետ. չկայ մի կամուրջ, որ մէկից կարելի լինէր անցնել դէպի միւսը. սրանք բոլորովին տարասեռ (heterogen) երևոյթներ են. ստուգիւ իրական միայն մեր տպաւորութիւններն ու զգացածը. բնագէտի կազմակերպած աշխարհը մի մտացածին բան է, մի փոխադրութիւն զգայական տեսութիւնից դէպի մաթեմաթիքականը, ճիշտ գիտական նպատակների համար: Զգայութիւնն ըստ ինքեան մնում է իբրև հիմք ամեն փորձառութեան և երբէք ենթակայ չէ՛ որևէ բացատրութեան»:

Սրանք մի բնագէտի խօսքեր են. այսպէս չէին խօսում մի 20-30 տարի առաջ մի Մօքեշօտ, մի Ֆօգտ, մի Բիւխներ, մի Հէկկէլ, այսպէս են խօսում սակայն այսօր երիտասարդ բնագէտների առաջաւոր ուղեղները. փիլիսոփայութեան և բնագիտութեան մէջ բացուած անդունդը կարծես փակւում է և ճիշտ գիտական փորձն ու յանդուգն լայնաթռիչ փիլիսոփայա-դեդուկցիան - ուզում են ձեռք ձեռքի տուած առաջ գնալ...

Մենք տեսանք բնագէտի կազմած արտաքին մտացածին աշխարհը - ատոմներ, խմբակցութիւն և բաժանումն ատոմների և տատանմունք,- սա մի տեսութիւն է միայն, մի թէօրիա, մի ենթադրութիւն. մի շա՛տ հաւանական թէօրիա. սա մի ապացուցուած բան չէ՛, և չի էլ կարող երբէ՛ք ապացուցուել. սա է բնագէտի արտաքին աշխարհը, ենթադրական աշխարհը, այս երբէ՛ք պիտի չմոռանանք,- այդ աշխարհից, այսօր գիտութիւնն ընդունում է, ուղիղ գծով մենք ո՛չ մի տեղեկութիւն չենք կարող ստանալ. չկա՛յ մի կամուրջ, մի

հեռագրաթել, որ կարելի լինէր կապել մեր գիտակցութիւնն այդ աշխարհի հետ. այդ տեսական, ենթադրական աշխարհի, որի էութիւնն և ինչութիւնը փակ է մեր առաջ ընդ միշտ, յաւիտեան...

Եթերի տատանմունքը գրգռում է մեր տեսողութեան նեարդը. այդ գրգիռը հասնում է մեր ուղեղին - դա մի գրգիռ է միայն, և մենք տեսնում ենք լոյս. կարելի է առանց եթերի, լոկ աչքին խփելով լոյսի զգայութիւն առաջացնել աչքի մէջ. որևէ գործիքով եթէ շօշափենք ուղեղի որոշ մասերը կարող ենք առաջացնել նոյնպէս լոյս... Այդ լոյսը չկա՛յ արտաքին աշխարհում, դա միմիայն մեր ուղեղի մէջն է, նրա մի յատկանիշը, և տևական յատկանիշը. ուստի և առանց արտաքին պայմանների, լոկ կամքի շնորհիւ, մենք կարող ենք վերարտադրել ամեն մի անցեալ տպաւորութիւն: Մենք կարող ենք յիշել ամբողջ պատկերներ, կարող ենք վերարտադրել մեր ուղեղից մեր տեսած ամբողջ աշխարհը. շարադրել ամբողջ պատմութիւններ, մեր մտքով, անգիր. մենք կարող ենք երգել ամբողջ սիմֆոնիաներ և օպերաներ. առանց ճանաչելու արտաքին աշխարհը, հիմնուելով լո՛կ մեր հոգու այս յատկութեան վրայ, որ կոչւում է յիշողութիւն, մենք ստեղծել ենք ամբողջ գիտութիւններ: Այսօրուայ իմ տեսածն ու լսածը, նման չէ իմ երեկուայ տեսածին ու լսածին. ես յիշում եմ և համեմատում, համեմատում եմ և փորձեր եմ անում, և այդ փորձերի արդիւնքից հանում եմ օրէնքներ և եզրակացութիւններ... այս է գիտութիւնը: Չմոռանանք, այդ փորձերի առարկան էլ, իմ հոգու դրութիւններն են, այսինքն իմ յիշողութիւնները, որոնք հոգեկան երևոյթներ են, որովհետև, ինչպէս տեսանք, արտաքին երևոյթներն ինձ համար անմատչելի, անճանաչելի են. ձայնի, լոյսի, տաքի և ցրտի երևոյթներն իմ հոգու երևոյթներն են և նրա յատկանիշները. որովհետև բնութեան մէջ չկան ո՛չ ձայն, ո՛չ լոյս, ոչ որևէ այլ բան բացի մեր գիտակցութիւնից:- Եւ մեր ամբողջ գիտութիւնը ըստ այնմ հիմնւում է երևոյթների վրայ, որոնք իսկապէս և ըստ էութեան գոյութիւն չունին: Մենք մեր ներքին աշխարհից օրէնքներ ենք հրատարակում արտաքին աշխարհի վրայ, որը ո՛չ տեսնել, ո՛չ ճանաչել, ոչ էլ զննել ու քննել ենք կարող: Այն՝ ինչ որ մենք ենք տեսնում ու զգում, այն՝ ինչ որ մենք ենք կազմակերպում և ուսումնասիրում՝ դա լոկ մենք ինքներս ենք, մեր հոգեկան երևոյթները. որից մենք ստեղծում ենք մի հրաշալի աշխարհ վառվռուն, հարուստ ու փարթամ լոկ մեր ուղեղի գործունէութիւնից: Սակայն ես բաց եմ անում մի հանճարեղ մարդու ուղեղը, և ոչինչ - բացարձակօրէն ոչինչ չեմ գտնում այդ ուղեղում ա՛յն ամենից, ինչ որ նա մտածել և ստեղծագործել է: Ո՛չ մի քիմիական և կամ ֆիզիքական

փորձ ինձ թոյլ չի տալիս թափանցել այն իսկայական առեղծուածի խորքը, որ զբաղեցրել է ամենայանդուգն մտքերը մարդկային հանճարի, թէ ինչպէս այս ուղեղի մէջ, որ մի սպիտակուցային զանգուած է լոկ, առաջ է գալիս պատկերների այն փարթամութիւնը, որ մենք աշխարհ ենք կոչում, մտքի այն թռիչքը, որ մենք երևակայութիւն ենք անուանում, դեդուկցիայի այն սլաքը, որ մենք հանճարի ստեղծագործութիւն ենք անուանում: Ինձ համար, դրսից, այդ ուղեղի գործունէութիւնը լոկ ատոմների և մոլեկուլների շարժում է այն, ինչ որ իրա համար, այդ ուղեղի մէջ, դա լոյսի կամ գոյների մի շարայարութիւն է հրաշալի ներդաշնակութեամբ. գուցէ Ռափայէլի մի անմահ ստեղծագործութիւնը, Բայրոնի մի ըմբոստ երգը և կամ Լիւզիպի մի հրաշալի կոթողը:- Ինչպէս այս ատոմների շարժումը մի քիմիական կամ ֆիզիքական երևոյթ դառնում է մի միտք, մի պատկեր և մի մտածողութիւն մեր ուղեղի մէջ, դա մնում է յաւիտեան անհասկանալի, յաւիտեան անբացատրելի: Այդ երկուսի մէջ - արտաքին-նիւթական և ներքին-հոգեկան աշխարհների - անհնարին է և աներևակայելի է մի կամուրջ... Մ՛յն՝ ինչ որ մենք գիտենք և մենք ունենք, դա լոկ մեր միտքն է և երևակայութիւնը և ամբողջ աշխարհը կամք է ու երևակայութիւն:

«Լումայ», 1904 թ., N 1, էջ 94-110

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆԻ ԿՈՐՈՒՍՏԸ
(Մահուան վաթսունամեակի առիթով)

Այս տարի լրանում է յիսունամեակը «Վէրք Հայաստանիի» տպագրութեան և միևնոյն ժամանակ այսօր, ապրիլի 2-ին, լրանում է վաթսուն տարին այն չարաբաստիկ օրից, երբ Խաչատուր Աբովեանը ընդմիշտ անյայտացաւ: Ինքնասպա՞ն եղաւ արդեօք այդ մարդը, կառավարութի՞ւնն անյայտացրեց նրան, ինչպէս ասում են՝ «սև կարետով», թէ՞ թուրքերը սպանելով թաղցրին մարմինը, ինչպէս ընդունուած է վերջերս կարծել, մնում են առայժմ բաց խնդիրներ: Երեք կարծիքն էլ ունեն իրանց կողմնակիցները...

Առանց հերքել կարենալու մէկը կամ միւսը, մեր պարտքն ենք համարում նորից յիշեցնելու այս տաղանդաւոր, միևնոյն ժամանակ մեծ ու տարօրինակ մարդու մահուան վաթսունամեակը, որ մեր մեծ ու փոքր յօբելեանների և տօնախմբութիւնների մէջ ամենից հինը, ամենից

արժանաւորն ու ամենից աւելի մոռացուածն է բաղդի բերմամբ: Արդարև, ամեն ինչ զարմանալի և տարօրինակ է այս մարդու կեանքի մէջ: ելևէջներն այդ համեմատաբար կարճատև կեանքում այնքան խոշոր են և իսկայական, վայրն ու վերը այդ կեանքի ալիքներում այնքան տարբեր ու ահագին, որ խտացնելիս մարդ շշմում է: Արարատեան դաշտից մինչև Մասիսի անմատչելի կատարը, Էջմիածնի մոնթից մինչև մինիստրներին սեղանակից լինելը, Քանաքեռի շինականից մինչև ժամանակի առաջնակարգ եւրոպական գիտնականներին՝ Պարրոտ, Վագներ, Աբիխ, Հաքստհաուզէն, բանաստեղծ Րօդենշտէտ և այլոց ընկերանալն ու նրանց հրճուանքին արժանանալը: Կուսակրօն սարկաւագութիւնից մինչև գերմանուհու հետ ամուսնանալը և ապա, գրաւոր խնդիրքը, զաւակները թողնելու և նորից վարդապետ ձեռնադրուելու իղձը: Փոխարքաներին, կաթողիկոսներին ու մինչև ռուսաց կայսրուհուն ունկնդրուելուց յետոյ, նահանգական դպրոցից զրկուելով գաւառական ուսուցչի պաշտօնին իջնելը և ապա իսպառ արձակուելը պաշտօնից, այս ամենը մի այնպիսի զիգ-զագ է, մի այնպիսի ելևէջ կեանքի ալեկոծութեան, որ վաղ թէ ուշ առաջ պիտի բերէր մի սոսկալի կատաստրօֆա:

Ու պսակուեց այդ կեանքը մի աղէտալի վախճանով, որի նմանը խոշոր տաղանդների համաշխարհային պատմութեան մէջ անգամ հազուագիւտ է... Նա անյայտացաւ՝ այդ բառի իսկական իմաստով:

Միջակ ընդունակութիւնների և հակումների տէր մի անհատ՝ այս հանգամանքներում պիտի դառնար մեծամոլ, հպարտ և ֆրազէօր: Այլ էր սակայն Աբովեանի ներքին աշխարհը, այլ էին նրա իղձերը, ցանկութիւնները և իղէալները, որոնք այրում ու տոչորում էին նրա տարաբաղդ հոգին:

Նա ամբողջ էութեամբ նուիրուել էր մի գաղափարի, որ ծնունդ էր առել ժամանակից առաջ. իսկ ժամանակից առաջ աճող ծաղիկը միշտ զոհ է դառնում ձմրան ցրտերին: Նա մտածում էր հիմնել աշխարհիկ լեզու և գրականութիւն, աշխարհիկ դպրոց և դասագրքեր այն ժամանակ, երբ ամենքն զբաղուած էին գրաբարով և ճանաչում էին նրա անխորտակելի հեղինակութիւնը: Հետևանքն այն եղաւ, որ խոշոր ու հազուագիւտ տաղանդով գրուած պօէման - «Վէրք Հայաստանին» - անտիպ մնաց ամբողջ տասնութ տարի և լոյս տեսաւ միայն այն սերնդի ձեռքով,- Աբովեանի աշակերտների, որոնք, ժամանակի բերմամբ հասունացած, գնահատել և հասկանալ կարող էին այդ երկը:

Աբովեանի միւս մանր ու խոշոր գործերը ցարդ չեն անցած քննութեան

բովից և մի քանիսը նոյնիսկ չեն էլ տպագրուած կամ կարդացուած ուշի ուշով: Նորերս, թատրոնի յիսունամեակը տօնելիս, Աբովեանի անունն անգամ չը յիշուեց, այն ինչ նա մեր առաջին թատրերգուն է, որ գրել է «Ֆէօդօրա» աշխարհաբար պիէսը մէկ գործողութեամբ: Դա, որ զուրկ չէ բեմական արժանիքներից, դեռ երբէք չէ արժանացել հայ բեմում խաղացուելու բաղդին, այն ինչ գրուած է սրանից վաթսուն և եօթ տարի՝ ուրեմն մեր թատրոնի գոյանալուց 18 տարի առաջ: Աբովեանը ժամանակով առաջինն է իբրև վիպասան, թատրերգու, բանաստեղծ, առակախօս, մանկավարժ և դասագրքերի յօրինող... այս ամենի աշխարհիկ ըմբռնումով, մանաւանդ որպէս հիմնադիր աշխարհիկ մտածման և աշխարհիկ լեզուի:

Այդ ամեն ասպարէզներում որպէս սկսնակ, նա չէր կարող առաջնակարգ տեղ գրաւել, ներկայ ըմբռնումով: Իր ժամանակ, սակայն, նա եզակի էր և անզուգական: Այսօր, «Վէրք Հայաստանին» գրուելուց ուղիղ վաթսունութ տարի յետոյ, նա՝ իբրև բնութեան նկարագրող և բուռն զգացումների արտայայտիչ, իբրև առաջնակարգ ստիլիստ՝ իր նմանը չունի մեր մէջ և առանց մի երկիւղի համեմատուել կարող է իր ժամանակի առաջնակարգ եւրոպացի գրողների հետ: Այդ տաղանդը աւելի մեծանում և ստուարանում է, երբ ի նկատի ենք ունենում, որ նա առաջինն էր և նախորդ չունէր մեր մէջ:

Այս տաղանդը և այս զգացումների բոցը, մասամբ գրուած թղթի վրայ և մասամբ ներշնչուած աշակերտներին, մեծ մասով մնում էին խեղդուած, անելք և լիովին անբաւարար Աբովեանի կրակոտ, բոցավառ և հայրենասէր հոգու մէջ... Ո՛չ մինն այդ գործերից չարժանացաւ տպագրութեան նրա կենդանի ժամանակ: Տպագրած տեսաւ նա միայն մի այբբենարան, ամենից խղճալին իր գործերի մէջ, որ և արժանացաւ լիակատար անաջողութեան և հալածանքի: Մէկը չունէր այդ մարդը, որի առաջ գոնէ ձեռագիր «Վէրք Հայաստանին» կարդար, որը խնամքով թաքցնում էր այցելուներից որպէս՝ իր խօսքով ասենք՝ «ախմախի» գործ:

Դէպքերի մի տարօրինակ դասաւորութեամբ, մեզ դեռ ևս անյայտ պատճառներով, նրա պաշտօնը ցածրացնելուց յետոյ արձակեցին պաշտօնից:

Որպէսզի մի ռուս չինօվնիկ, Աբովեանի նման մէկը, 40 թուականներին, համալսարանական կրթութեամբ և եւրոպական լեզուների գիտութեամբ, խոշոր և կարևոր ծանօթութիւնների տէր,- արձակուի գաւառական ուսուցչի ողորմելի պաշտօնից, հարկաւոր էին խոշոր, շա՛տ խոշոր պատճառներ, որ ցարդ մնում են միանգամայն խաւար...

Ներսիսեան դպրոցի տեսչութեանը, հակառակ խոստումներին, նա չարժանացաւ: Կուսակրօն հոգևորականների շարքը նրան չընդունեցին... Այսպիսով ներքին սոսկալի անբաւականութիւնները զուգորդուած արտաքին անյաղթելի անաջողութիւնների հետ, պատրաստում էին մօտալուտ կատաստրոֆի պարագաները հետևօրէն և մի անողոք խստութեամբ:

Մանր, գծուծ, մերկանտիլ հայ հասարակութիւնը ներկայիս անգամ ընդունակ չէ ըմբռնելու բացառիկ հոգիների ներքին հրաբուխը. ևս առաւել ա՛յն ժամանակ, մի պաշտօնանկ չինօվնիկի և մի անկեալ մեծութեան առաջ, որպիսին էր Աբովեանը... Ու նրա կորուստը մի անհրաժեշտութիւն էր, որպէս արդիւնք ողբալի հիասթափումների:

Բոլոր կրթուած ազգերը ունեն իրանց սիրելի հեղինակները. իտալացիք Դանտէին ու Պետրարկային, անգլիացիք Շէքսպիրին, գերմանացիք Գէօթէին ու Շիլլերին, ռուսները Պուշկինին, Լերմոնտովին, որոնց շիրիմը երկրպագութեան առարկայ է այդ ազգերի համար: Մենք, հայերս, հողի մի թումբ անգամ չունենք Աբովեանի համար, որի վրայ, չե՛մ ասում տարէնը մէկ, այլ այս վաթսուն տարուայ ընթացքում գէթ մի անգամ հաւաքուած մեր յարգանքն յայտնէինք ի դիմաց այն մեծ ժառանգութեան, որ պետական օրէնքով այս տարուանից դառնում է համազգային սեփականութիւն:

Խօսքս «Վէրք Հայաստանիի» մասին է, որ այս տարուանից դառնում է ազգային սեփականութիւն, քանի որ լրացաւ արդէն 50 տարին նրա տպագրութիւնից յետոյ:

Այս հանգամանքը գոնէ, վերջապէս, առիթ պիտի տայ զարթնելու հայ հասարակութեանը և մի համազգային տօնախմբութեամբ յաւերժացնելու մարմնով ընդմիշտ կորած, բայց տաղանդով յաւիտեան կենդանի Աբովեանի յիշատակը:

«Մշակ», 1908 թ. ապրիլի 2, N 73

ՀԱՅ ԲՈՇԱՆԵՐ[1]

Կովկասի բազմատարր ժողովրդների թւում համարեա՛ մի ամենաաննշան տեղ են բռնում գնչուներն առհասարակ և սակաւաթիւ հայ բոշաներն մասնաւորապէս: Այս յօդւածովս ցանկանում ենք ընթերցողին գաղափար տալ նոցա կենցաղավարութեան և առանձնայատկութիւնների մասին առհասարակ: Մեր յօդւածը վերաբերում է առաւելապէս Ախալքալաքի, Ախալցխայի և Ալեքսանդրապոլի հայ բոշաներին, որոնք 1828-ին hռչակաւոր Կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ Բարձր Յայքից գաղթեցին դէպի Ռուսաստանի նոր տիրած սահմանները: Դոցա թիւը ճշդութեամբ մեզ յայտնի չէ. և դժւար թէ մէկը կարողանայ նոցա ստոյգ թիւը իմանալ, քանի որ բոշաները իրանց կենցաղավարութիւնով, իրանց թափառական նիստ ու կացով միշտ խուսափում են կանոնաւոր վիճակագրութիւնից: Նոցա թիւը մօտաւորապէս այս է. Ախալքալաքում 25 տուն, Ախալցխայում 16 տուն, Ալեքսանդրապոլում 40 տուն, Ղարսում 25 տ., Ախալքալաքի գաւառի Եխտելա գիւղում 8 տուն, Ծալկայի վիճակի Դամալայ գիւղում 20 տուն, նոյն վիճակի Ղզըլ-քիլիսէ գիւղում 4 տուն: Աւելի մեծ թւով և հին անփոփոխ աստանդական կեանքով ապրող բոշաներ կան վերջին պատերազմով նւաճած երկիրներում, առաւելապէս Աջարայի Փանէկ և Փարտուզ կոչւած գաւառներում: Այս վերջիններիս թիւը գէթ մօտաւորապէս չեմ կարող դնել, դորա մասին տեղեկանալու հաստատ աղբիւր չ՛ունենալով: Երևանում և Գանձակում ևս մի ժամանակ եղել են սակաւաթիւ բոշաներ, բայց թողնելով իրանց պարապմունքը բոլորովին մոռացել և խառնւել են տեղացի հայերի հետ: Կովկասի սահմաններում վերոյիշեալներն են այն տեղերը, որտեղ բնակւում են հայ բոշաներ: Նոցա մեծագոյն մասը ապրում է Տաճկա-Յայաստանում, գլխաւորապէս Սինոպի և Թոխաթի (Եւդոկիա) կողմերը:

I

Յայ-բոշաները, չը նայելով իրանց խիստ սահմանափակ քանակութեանը, իրանց կրօնին՝ ու խմռած գործածած լեզւին, որ միևնոյնն

1 «Բոշա» բառը Էրզրումի բարբառով տրւում է գնչուների այն ցեղին, որը կրօնով լուսաւորչական է և խօսում է մեծ մասամբ հայերէն. այնպէս որ բոլոր այլակրօն գնչուները միշտ կրում են այլ անուններ, ինչպէս «ղարաչի», «գնչու», «ցիգան» և այլն. մինչդեռ օր. Ղարաբաղի բարբառով «բոշա» բառը ընդհանուր է բոլոր գնչուներին: Համեմատեցէք բոշաների մասին «Մուրճ», 1890 թ., N 9 - Բոշաները ըստ Կոլոչիի (յօդ. Ա. Արասխանեանցի) և Խաք Սաբա, վէպ Վ. Փափազեանի. 1890, N 9 և 10:

են ինչ որ մեր լեզուն և կրօնը և որոնց պատճառով ոմանք նոցա հայ-բոշա են անւանում, բայց այդ ժողովուրդը իրա՛ն միայն յատուկ սովորութիւններով և բնաւորութիւնով մի զարմանալի ինքնատիպ, ինքնուրոյն ժողովուրդ է, օժտւած ուշադրութեան արժանի օտարոտի յատկութիւններով:

Հայ բոշայի ազնիւ յատկութիւնները աւելի աչքի են ընկնում և կշիռ են ստանում մանաւանդ եթէ նոցա համեմատելու լինենք ո՛չ թէ մի նստակեաց և քիչ թէ շատ քաղաքակիրթ ազգի հետ, այլ իւր ցեղակից և համարեա՛ նոյն միջոցներով իւր ապրուստը հայթայթող գնչուի հետ, որ կրօնով մահմետական է: Թէև սոցա կեանքի հանգամանքները, աւանդական պարապմունքը միատեսակ են, թէև ծագումով նոքա պատկանում են միևնոյն ցեղին, բայց հայ բոշան շատ և շատ բարձր է կանգնած թուրք գնչուից:

Մինչ թուրք-գնչուն պատրաստ է յարմար րոպէին առանց առիթը բաց թողնելու թալանել մտած տունը, գողանալ ամեն մի ձեռքը ընկած առարկայ, եթէ նորա այդ գործողութիւնը դիտող չը կայ, հայ-բոշան երբէ՛ք, ո՛չ մի դիպւածում այդպիսի ստորութիւն յանձն չի առնի: «Չգողանալ»-ը նորա ցեղի աւանդական և ամենասրբազան պատւէրներից մինն է: Երբէ՛ք, ո՛չ մի հանգամանքում բոշան չի բռնւած գողութեան մէջ. գոնէ ինչքան հետաքրքրւել ենք, չենք պատահել մէկին, որ մեր ասածի հակառակը պնդէր: «Բոշան գողանալ չը գիտէ» այդ է ժողովրդի այն մասի արմատական կարծիքը, որը յարաբերութիւն ունի նոցա հետ: Այդ է պատճառը, որ ո՛չ մի տեղ արգելւած չէ բոշայի մուտքը. ամեն տան տէր վստահ է նորա շիտակութեան վերայ, մինչդեռ ոչ մի գնչու ազատ մուտք չունի տներում:

Թուրք գնչուն աւելի գործնական և խորամանկ է, երբ բանը գալիս է մարդկանցից փող կորզելուն: Նա խիստ լաւ գիտէ օգտւել ռամիկ ժողովրդի սնահաւատութիւնից զանազան խաբեբայութիւններով: Նոցա կանայք իրանց «ֆալ»-երով (հմայութիւն), եղունգներին նայելով, վիկութեամբ կամ անբարոյական և գրաւիչ կաքաւով տզրուկի նման ծծում են միամիտ ժողովրդի արիւն-քրտինքով վաստակածը: Հայ բոշան բոլորովին չը գիտէ գործադրել վերոյիշեալ թէև ստոր, բայց դիւրին փող կորզելու միջոցներից և ոչ մինը: Նոյն իսկ արտաքին հագուստից կարելի է դատել այս ցեղակից թափառաշրջիկների տարբերութեան և առաւելութեան կամ պակասութեան աստիճանը. գնչուն կարծես բոլորովին զուրկ է ամօթխածութիւնից և վայելչութեան զգացմունքներից. նա շրջում է համարեա՛ մերկ, առանց քաշւելու, մինչդեռ բոշան խիստ խուսափում է մերկութիւնից. նորա

հագուստը թէև հնոտի, ծածկւած անթիւ և բազմագունի կտորտանքով, երբէք անվայելուչ և պատառոտած չէ՛ք տեսնի: Էլ չենք յիշում բոշաների միւս ներքին բարոյական արժանաւորութիւնները, որոնք մեզ շատ կը հեռացնէին յօդւածիս նպատակից: Սակայն պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ այդ համացեղ և համապարապմունք ժողովրդների մէջ եղած տարբերութիւնը ունի, ինչպէս ամեն բան, իւր պատճառը. նոցանից մինը կրօնով մահմեդական է և այդ կրօնի շնորհիւ գուցէ հնուց ունեցած լաւ յատկութիւնները կորցրած՝ պէտք է միայն յետադիմէր, անպիտանար. մինչ հայ բոշան, իբրև քրիստոնեայ ժողովուրդ, մշտապէս ապրելով ու շփւելով հայերի հետ, հարկաւ շատ բարձր պիտի լինի առաջինից: Թողնելով սոցա համեմատութեան մանրամասնութիւնները, ես կ՛անցնեմ յօդւածիս բուն նպատակին, հայ բոշայի առանձնակի նկարագրութեանը:

II

Մի ժողովուրդ, որ «չի ցանում, չի հնձում, բայց թռչունի պէս ապրում է», որի հայրենիքը աշխարհն է ամբողջապէս, հովանին երկինքը, հարստութիւնը մի աւանակ և մի քանի չուլ ու փալաս,- դա բոշան է: Հպարտ իւր աղքատութեան մէջ, անկախ և ազատասէր առանց որ և է քաջութեան, աշխարհակալ և հարկառու առանց զէնքի և բռնութեան՝ ահա բոշայի աչքի ընկնող յատկութիւնները: Նա վստահ է, որ ամեն տեղ կ'իշխէ, կը տիրապետէ այն մտքով, ինչ մտքով բոշան է հասկանում իշխել և տիրապետել բառերը: Նա գիտէ, հաւատացած է, որ ամենից կ'ստանայ իւր հարկը, ուստի և նա ամեն տեղ է, ամենուրեք է, ուր մարդիկ կան: Սարերն ու ձորերը չեն խափանում նորա ընթացքը, ծովն ու անապատը արգելք չեն դառնում նորա անընդհատ թափառելուն: Եղանակների յանկարծական փոփոխմունք, անձրև, արև, ձիւն կամ փոթորիկ երկիւղ չեն ազդում նորան. տոկունութեամբ յաղթելով բոլոր բնական արգելքներին և պատահարներին, նա ամառւայ կիզիչ տօթին, կամ խիստ ձմեռւայ բքերին ուրւականի նման երևում ու անցնում է այս կամ այն գաւառը, այս կամ այն նահանգը:

Չունենալով մասնաւոր, անձնական սեփականութիւն, նա բոլոր աշխարհը, բոլոր մարդկանց ունեցածը իւր սեփականութիւնն է համարում, եթէ նոցա կարիք ունի: Ուստի և սեփականատիրոջ վստահութեամբ անարգել նա մտնում է ամեն մի օտարականի տուն և ըստ երևոյթին արդարացի պահանջով, թէև այդ պահանջը քողարկած է լինում աղերսախառն բառերով և արտայայտւում է խնդիրքի ձևով: Բոշան

աղքատի նման մուրալ չը գիտէ, այլ նա գիտէ պահանջել խնդիրքի ձևով և վայ նորան, ով որ չի յարգիլ նորա խնդիրը: Կարկտի նման կը թափի բոշայի բերանից նորա անսպառ կծու և ազդու անէծքը՝ մերժող տան տիրոջ գլխին: Բոշան ապրում է իր ճարտար լեզւի և ռամիկներին սարսափեցնող ազդու անէծքով:-

Բոշաների մասին խօսելիս դիւրութեան համար պէտք է ճշտութեամբ որոշել այր և կին բոշայի դրութիւնը, որոնց փոխադարձ յարաբերութիւնը և կացութիւնը մի տարապայման բնութիւն ունի: Բոշա հասարակութեան մէջ, կնոջ դերը յատկացրած է տղամարդոց և, ընդհակառակը, տղամարդկանց դերը յատկացրած է կանանց: Ինչպէս բոշա հասարակութիւնը մի սպառող ոյժ է, մի պարազիտ է ամբողջ մարդկութեան համար, նոյնպէս ի մասնաւորի այր բոշան մի կատարեալ ծրիակեր է իր կնոջ վերաբերութեամբ, որի վերայ նա ծանրաբեռնել է բնութիւնից իրան նշանակած հոգսերն ու աշխատանքը: Վերևը մեր յիշած յատկութիւնների մեծագոյն մասը պէտք է տալ բոշա կնոջ, որին իսկապէս կարելի է իր ցեղի արժանաւորութիւնների և պակասութիւնների կատարեալ ներկայացուցիչը համարել: Բոշա ժողովրդի մէջ տղամարդը մի տեսակ երկրորդական, կրաւոր դեր է կատարում, նա ապրում է իր կնոջ աշխատանքի փշրանքով, ուստի իր հասարակութեան գոյութեան խնդրում նորա դիրքը խիստ աննշան է: Բոշայի գոյութեան պահողը, նորան պահպանողը բոշա կանայք են: Ընտանիքի սնունդը, նորա հագուստը և մնացած բոլոր առօրեայ չնչին պահանջները հոգացողը, տոկուն, ոչ մի արգելքի և խոչընդոտի առաջ չ'երկնչող բոշա կինն է:

Ինչքան էլ այդ ընտանիքի պահանջները սակաւ լինին, այնուամենայնիւ դոցա բաւականութիւն տալը շատ դժւար է, եթէ աչքի առաջ ունենանք որ նոքա պէտք է լրացին ոչ թէ մի արդիւնաբերող ձեռնարկութիւնով, ոչ թէ ունեցածը շահեցնելով կամ ցանածը հնձելով, այլ բոլորովին պատահական, այս ու այն տեղից համարեա զօրով կորզած պատառներով: Եւ բոշա կինը վրան առած այդ ծանր պարտականութիւնը կատարում է զարմանալի տոկունութեամբ, որ հերոսութեան է հասնում: Զրկւած այն բոլոր իրաւունքներից և քնքշութիւններից որ յատուկ է իր սեռին, նա բացի յիշեալ ծանր հոգսերը լրացնելուց, որով շատ անգամ կերակրում է 4-8 հոգի՝ հաշւելով ամուսնուն, նորա ծնողներին և իր երեխաներին, նա իր աշխատութեան վերջին կոպէկներով հոգում է ամուսնու շռայլութիւնների ծախսը - նորա ծխախոտի և արաղի գինը: Եւ այդ բոլոր ջանքերի համար վայելում է իր ամուսնուց միայն արհամարհանք:

Ընտանեկան յարկի տակ շատ սակաւ է ապրում բոշա կինը, նա իր օրերը անցնում է հեռաւոր օտարութեան մէջ, թէև նորա համար ոչ մի տեղ օտար չէ: Այցելում է ամեն մի ազգի, մտնում է ամեն մի անհատի տուն, սակայն այդ դէպքում նա միշտ խտիր է դնում քաղաքի և գիւղի, հարստի և աղքատի մէջ, միշտ առաւելութիւնը վերջիններին տալով, որոնցից նա դիւրութեամբ է ստանում իր աղքատիկ պահանջը:

Մտնելով ամեն մի տուն, հազիւ է պատահում, որ նա մտած տեղից դատարկաձեռն դուրս ելնէ: Խտիր չը դնելով ոչ մէկի տւածի մէջ, նա խնդրում է ամեն բան, ինչ որ իրան պէտք կը գայ: Նորա խնդրած բաները լինում են սովորաբար հաց, ալիւր, ցորեն, գարի, կորէկ, բուրդ, շորեր, զանազան կտորտանք, հին կօշիկներ, մածուն, սերուցք (արաժան), իւղ, կարագ, պանիր, թան և այլն. երբ ամեն բան բացասում են, նա խնդրում է աղ, փայտ, տաշեղ, ուտելու կերակուր… մի խօսքով ամեն բան, որ կարող է ունենալ և տալ տանտէրը: Նորա սուր աչքը տեսնում է տան ամեն անկիւնը, նորա հայեացքից չի խուսափում ոչ մի առարկայ, որ կարող էր իրան պէտքական լինել: Եթէ նորա խնդիրը շուտով գոհացում չի ստանում, նա դառնում է պահանջող: Պէտք է բոշայի հաստատակամութիւն ունենալ, նոցա պահանջածը մերժել կարողանալու համար:

Երկար, առանց ձանձրանալու, հին ու նոր մեռելների յիշատակով, սիրած տղամարդի, անգին զաւակների «արև-սատաղով» նա աշխատում է փափկացնել կամակոր տանտիկնոջ սիրտը և ստանալ «իւր փայը»: Երբ իւր բոլոր հնարագիտութիւնը զուր է անցնում, նա մռնչում է կրճտացնելով իւր ատամները, և մի խիստ անէծք տալով, անմիջապէս հեռանում է: Սակայն բացարձակ անիծելու համարձակութիւն չունի նա. նորա խիստ սրամիտ անէծքը միշտ արտայայտւում է փոխաբերաբար, որով միջոց տալով լաւ ըմբռնելու իւր ասածի իմաստը, նա ժամանակ է վաստակում անվտանգ հեռանալու: Այլապէս նոցա այդ համարձակ վարմունքը շատ էժան չի նստի նոցա վերայ:

Մի որ և է տուն մտնելիս, բոշան իւր ուզածը սկսում է հաճոյախօս նախաբանով. նա ճարտար լեզւով աշխատում է գտնել տանտիկնոջ (նկատենք, որ նոցա գործը միշտ կանանց հետ է) թոյլ երակը, որ շատ դժւար չէ, քանի որ նա փորձով լաւ ուսումնասիրել է բազմաթիւ կանանց թոյլ կողմերը: Գովում է տանտիկնոջ սև ու սիրունիկ աչքերը, նրա «ըռընդիկ» (գեղեցիկ) քիթն ու բերանը, նորա մազերն ու հագուստը, արտաքինից անցնում է ներքին արժանաւորութեան, գովաբանում է նորա ողորմածասիրութիւնը և այլն… Եթէ պատահած կինը ծանօթ է հնուց, կամ

ուրիշ տեղից է հարս եկած, նա յօրինում է սուտ բարևներ նորա ծնողներից և բարեկամներից, որով աշխատում է գրաւել նորան: Վա՛յ նորան, ով անծանօթ է լինում բոշայի հաճոյախօսութեան և նոցա հետ մտերմաբար խօսակցում է: Այդ խօսակցութիւնը կամաց, բոլորովին աննկատելի կերպով բոշան ուղղում է դէպի իր նպատակը և կարծես բնականաբար նորա ամանի մի պատւական մասը տանտիկնոջ ձեռով լցւում է իւղով կամ սերուցքով, որ բոշայի ամենաձեռնտու աշխատանքն է:

Միամիտ գիւղացիներին խաբող չարչի-մանրավաճառներից յետոյ, իրաւամբ կարելի է ասել, բոշան առաջին տեղն է բռնում:

Բոշա կանայք սովորաբար շրջում են զոյգ-զոյգ, առանց տղամարդի առաջնորդութեան:

Հարսներին և մատաղահաս կանանց առաջնորդում է մի փորձած հասակաւոր, կամ մի պառաւ կին: Շատ սակաւ է պատահում, որ բոշա աղջիկը շրջի բան խնդրելու, այն էլ երբ հասակն առաւ, դադարում է շրջելուց: Հարսին առաջնորդող պառաւ կամ տարիքն առած կինը լինում է կամ նորա սկեսուրը, բարեկամներից մինը և կամ մօտիկ ծանօթ հարևանը, որը իբրև մենտոր, նորահարսի ամուսնութիւնից չորս-հինգ ամիս յետոյ, նորա առաջն ընկած ման է ածում գիւղից գիւղ, քաղաքից քաղաք շրջելու և իւր ապագայ արւեստին վարժեցնելու, որով պիտի հայթայթէ իւր և իւր ամբողջ ընտանիքի ապրուստը:

Այդպիսի շրջագայութեան ողջ ընթացքում նոցա ուսերից մշտապէս կախած են լինում միշտ մի կամ երկու աւագին կաշեայ պարկեր, որոնց մէջ ածում են ստացած իրերը, մի ձեռին քուղա, մէջը իւղ, մածուն, արաժան և այլ հեղուկներ ածելու համար, իսկ միւսին՝ մի խոշոր հովւական մահակ,- բոշաների միակ զէնքը գիւղական կատաղի շների և երեխաների դէմ, որոնք հաւասարապէս հալածում ու չարչարում են նոցա: Այնքան բեռը դեռ բաւական չէ, որ նոքա պարտաւոր են օրերով շրջելու. յաճախ դորա վերայ աւելանում են և չորս-հինգ հատ մաղեր, գիւղացիներին ծախելու համար, իսկ թելն ու կծիկը, երբ երկար ճանապարհի գնալիս մահակը բանեցնելու առիթ չի լինում, բոշա կնոջ ձեռքից համարեա վայր չի ընկնում:

Նա շարունակ կամ նորոգում է հնոտի գուլպաներ, կամ նորն է գործում: Հետաքրքրաշարժ է նորա շրջագայութիւնը մանաւանդ այն ժամանակ, երբ դա լինում է ընտանիքով, կամ խմբովին: Այդպիսի խմբովին շրջագայութիւն բոշաները յանձն են առնում այն ժամանակ, երբ մի գաւառում այլ ևս տեղ մնացած չի լինում, որը այցելած չը լինեն. այնուհետև նոքա խմբով անցնում են մի այլ գաւառ կամ նահանգ, տեղաւորւում են մի կենտրոնական տեղ և,

եթէ կարելի է այսպէս ասել, բաց են թողնում իրանց ասպատակ կանանց շրջակայքը կողոպտելու: Այդպիսի տեղափոխութիւնների ժամանակ, ահա կը տեսնէք բոշա կնոջ բազմած մի աւանակի վերայ, առաջևը դրած մի երեխայ, յետևից մի ուրիշը, մէկն էլ կախած խուրջինի մի աչքից, միւս կողքից էլ քաշ արած մաղեր կամ տոպրակներ, ինքը հանգիստ մանում կամ գործում է, իսկ այրը ահագին մահակով առաջ է վարում հնազանդ անասունին: Այսպէս մի քանի ընտանիք գնում են խառն ի խուռն առանց որ և է կարգ ու կանոնի, իջնում են մի գիւղ, որտեղ տղամարդիկ պարապում են երեխաներ պահելով, որոնց մասին ի հարկէ եթէ նայելու լինենք բոշայի աչքով, շատ չնչին հոգատարութիւն է հարկաւոր, արածացնում են իրանց բեռնակիր անասունները, մաղեր են գործում, իսկ կանայք, ինչպէս ասացինք, գնում են շրջելու - «կովի պէս կաթ ժողովելու, որ գան իրիկունը կթեն», ինչպէս սովոր է ասելու այր բոշան իւր աշխատասէր կնոջ մասին: Այդպիսի առժամանակեայ բանակներում բոշաները հաւաքում են մածուն, սերուցք, կաթ և այլ բաներ, դոցանից շինում են իւղ, պանիր, ծախում և կամ տանում են իրանց տները: Իսկ հաւաքած հացը, ալիւրը և այլ անհրաժեշտ պաշարեղէնները նոքա բոլորովին չեն ծախում, այլ մթերում են իբրև ձմեռւայ պաշար:

Որովհետև այժմս բոշա հասարակութիւնը կիսովին հաստատաբնակ է դարձել, այդպիսի խմբովին շրջագայութիւնը ներկայում և հազւադէպ է լինում: Հեռաւոր տեղեր շրջողը միայնակ բոշա կինն է լինում, որը երբեմն ամիսներով հեռանում է տանից:

Այսպէս օրինակի համար Ախալքալաքի բոշաները ոտի տակ տալով Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Ալեքսանդրապոլի գաւառները, անցնում են նաև Թիֆլիս, Թելաւ, Սղնախ, երբեմն նաև աւելի հեռու, բոլոր ժամանակ ոտով շրջելով:

Չը նայելով այդ երկարատև բացակայութեան և այն բազմաթիւ աննպաստ հանգամանքներին, որոնց շնորհիւ մի այլ կին ակամայ բարոյական անկման պիտի դիմէ, բոշա կինը անցնում է բոլոր պատահած խոչընդոտները անձնավստահ ամեն տեղ ցոյց տալով իւր ցեղի ամենամեծ առաքինութիւններից մինը՝ իւր զարմանալի բարոյականութիւնը:

Յօդւածիս սահմանից դուրս լինելով բոշա կանանց մղած հերոսական կռիւների նկարագիրը, իրանց պարկեշտութիւնը պահպանելու համար, որ իբր բարոյական խրատ պատմւում է ժողովրդի բերանում, մենք հարևանցիօրէն ենք անցնում այս աչքի ընկնող առաւելութիւնը, որից համարեա զուրկ են միւս թափառաշրջիկ գնչուների կանայք: Այս

պատճառով զուր չէ այր բոշայի այն մեծ վստահութիւնը, որ նա ազատ թողնելով իր կնոջը առանց տղամարդու առաջնորդութեան և հսկողութեան հեռաւոր երկիրներ, միանգամայն հաւատացած է, թէ քանի չէ լռել իր կնոջ բերանում նրա սուտ ու կծու լեզուն, որ կարիճի նման խայթել և օձի նման թունաւորել գիտէ, և քանի որ շարժւում է նրա ձեռքում հաւատարիմ մահակը, իր պատիւը արատաւորւած չէ:

Ասացինք, որ բոշան գող չէ: Դա պէտք էր մասնաւորել բոշա կնոջ վերաբերութեամբ, որովհետև նոցա տղամարդոց վերայ գէթ նկատւած է մի չնչին, շատ սովորական և միմիայն բոշա տղամարդոց առանձնայատուկ գողութիւն. սոքա խիստ վարպետութեամբ կտրտում են ձիերի ագիները նրանցից մաղեր պատրաստելու համար: Բայց բոշա կանանց յիրաւի ոչ ոք չի կարող մեղադրել գողութեան մէջ: Այդպիսի մի կիսավայրենի ժողովրդի մէջ, իրաւամբ զարմանալի է այդչափ գովելի յատկութիւններ տեսնելը, որոնց կարող են շատ քաղաքակիրթ ազգեր ևս նախանձել: Ամենի դուռը բաց է բոշայի առաջ. ամեն տեղ նա մտնում է անխտիր, շատ անգամ, մանաւանդ ամառ ժամանակ, երբ գիւղացիները դաշտումն են լինում կամ կալումը, նա ոչ ոք չի գտնում տանը, ուրեմն կարող է վերցնել ինչ որ ցանկայ. բայց նա մնում է հաւատարիմ իր աւանդական սովորութեանը: «Ոչինչ չը վերցնել սեփական ձեռքով» - թէև դա տիրոջ թոյլատրութեամբ լինի, այս է պատւիրում նորա ցեղական պատուէրը, որ դարերով սրբագործած, խիստ օրէնքի նշանակութիւն է ստացել բոշայի աչքում և որի զանցառութիւնը աններելի մեղք է համարւում նորա համար: Բոշան երբէք անմիջապէս չի վերցնիլ իր ուզածը, այլ դա միշտ կատարւում է միջնորդաբար, տան մի անդամի ձեռքով, որ տւողին «ողորմութիւն» համարւի, իսկ ստացողին «հալալ» լինի: Երբ տանտիկինը զբաղւած է, բոշան սպասում է մինչև նորա գործի վերջանալը և ապա ստանալով իր բաժինը, հեռանում է: Մտնելով մարդ չեղած տուն, նա մի քանի անգամ կանչում է տանտիկնոջ և երբ նա չի երևում՝ անմիջապէս հեռանում է:

Նկատւած է, որ բոշան կը խաբի, բայց չի գողանալ. պէտք է ասել, որ բոշաները սովորութիւն ունեն երբեմն հետները ման ածել վատ տանձ, խնձոր կամ այլ մրգեղէն, առաւելապէս դոշաբ, որոնք դարձեալ ձրի հաւաքած են լինում այլ տեղերից և այդ մրգեղէնով յաճախ խաբում են երեխաներին, երբ մեծերը տանը չեն և նոցա ձեռքով տանից ցանկացած բանը վերցնում են: Ի հարկէ երբ մեծերը վրայ հասնեն, բոշան արդարանալու միջոց կ'ունենայ թէ, ինքը չի վերցրել իր ձեռքով, այսինքն չի գողացել, այլ երեխան է նրան տւել:

Շրջելով երկրէ երկիր, գործ ունենալով ամեն տեսակ մարդոց և ժողովրդի հետ, ել ու մուտ ունենալով ամեն տան և հասարակութեան մէջ, բոշա կանայք ձեռք են բերում զարմանալի գործնական սրամտութիւն, որ առակ է դարձած ժողովրդի մէջ: Այդ է պատճառը, որ շատերը հետամուտ են լինում բոշաներին հարցերով՝ նրանցից ծարաշարժ և սրամիտ պատասխաններ ստանալու համար: Եւ ո՛չ մի խօսք, ո՛չ մի ակնարկ, ո՛չ մի հեգնական հարցմունք անպատասխան չի մնում բոշա կնոջ կողմից: Սրամտութիւնների իւր անսպասելի բառարանից իւրաքանչիւր հարցմունքի կամ ակնարկի փոխանակ՝ նա տալիս է խիստ շուտափոյթ, սրամիտ և կծող պատասխաններ: Այնպիսի հանգամանքներում երբ լիրբ տղամարդիկ նորա հասցէին արատաւոր և անառակ սրախօսութիւններ են ուղարկում, բոշան ոչ ամաչում է և ոչ էլ վախենում է հապճեպ և յարմարաւոր պատասխաններ տալուց: Այդ սրախօսութիւնները սովորաբար արտայայտում են քողարկած, փոխաբերական մտքերով, որոնք արտաքուստ վիրաւորիչ չեն երևում: Դորանով բոշան ազատւում է շատ անախորժութիւններից, որովհետև մինչև հակառակորդը հասկանայ բոշի երկդիմի պատասխանի իմաստը, բոշան արդէն հեռացած լինելու միջոց գտած կը լինի: Երբ բանը բացարձակ կռւի է հասել, այդպիսի նեղ հանգամանքներում նա էգ առիւծի արիութեամբ թէ խօսքով և թէ գործով գիտէ պաշտպանել իւր պատիւը:

Երևի այդպիսի շուտափոյթ և սրամիտ պատասխան տալն է պատճառ եղել այն ասացւածքի կազմւելուն, որ ժողովուրդը գործածում է հապճեպ պատասխանող անձանց համար թէ՝ «բոշի պէս խօսքը ճեպն է» (բոշի նման պատասխանը պատրաստ գրպանումն է): Լաւ հայհոյելուց, շուտ, սրամիտ պատասխան տալուց զատ, բոշան մանաւանդ լաւ անիծել գիտէ գիւղացի չարաճճի երեխաների դէմ, որոնք խմբերով քարկոծում են նոցա. այդ անէծքը միակ զէնքն է: Բոշայի աղբիւրի նման առատաբուղխ բերանից դուրս հոսող հարուստ, բազմատեսակ անէծքը բառերով անհնարին է նկարագրել, դորա մասին լիովին գաղափար կազմելու համար պէտք է անձամբ լսել և զարմանալ:

III

Գանք այժմ այր բոշային: Նա իւր դանդաղաշարժ և անգործ կեանքի մեծագոյն մասը հին խրճիթի ծածկոյթի տակն է անցկացնում: Նա մասնակից չէ իւր անխոնջ, մշտապէս թափառող կնոջ ո՛չ աստանդական կեանքին ամբողջապէս, ոչ չարչարանքներին և ոչ էլ նորա ամենօրեայ

զրկանքներին:

Այր բոշան իւր ջանասէր կնոջ աշխատանքի արդիւնքի անհոգ վայելողն է. նորա վաստակի պտղի տէրն ու ճաշակողն է: Ինչպէս մի արևելցու ճշգրիտ պատկեր, նա իւր ընտանեկան պէտքերի մեծագոյն մասի հոգացողութիւնը գցելով կնոջ վերայ, ինքը հանդարտութեամբ կլանում է չարչարանքի արդիւնքը առանց խնայելու: Բոշա կինը իւր հաւաքածի տէրը և գործադրողը չէ, նա իւր քաղցը միշտ դուրսը, օտարների տանն է յագեցնում, մինչ իւր «պուտ-պուտ» հաւաքած կաթը, մածունը և կամ իւղը անցնում է իւր մարդու ձեռքը, որի տէրը, գործադրողը կամ ծախսարարն է համարւում նա: Ինչպէս խելքին փչեց այնպէս էլ կարող է վարուել նա այդ ապրանքի հետ. կարող է ծախել և ծխախոտի կամ արաղի տալ, այդ նորա ցանկութիւնից է կախւած:

Բոշայի պահանջները և ձգտումները չափազանց սահմանափակ լինելով, նա զերծ է մնացել նոցա անձնատուր լինելու ցանկութիւնից, որոնց յաճախ դէպի շռայլութիւն և ապականութիւնն են տանում մարդոց: Նորա շռայլութեան միակ առարկաներն են էժանագին ծխախոտը և օղին, մանաւանդ վերջինը, որ առանց բացառութեան խիստ սիրելի է բոշաներին: Առանց տատանւելու կարելի է ասել, որ արբեցողութիւնը բոշաների համար հասարակային ախտ է դարձել: Դոցանից զատ այր բոշան ուրիշ շռայլութիւններ չունի: Նորա ամբողջ կեցութիւնը պարզ, նոյն իսկ աղքատիկ կերպարանք է կրում: Նորա հագուստը իսկ և իսկ համապատասխանում է իւր դրութեանը. արխալուղը ծածկւած անթիւ կարկատաններով, շալեղէն չուխան և շալարը պարզապէս վկայ են մեր ասածին: Ներկայումս թէև կան բոշաներ, որոնք տնտեսապէս կատարեալ ապահով դրութեան մէջ լինելուց զատ, շահով փող էլ ունին, բայց երբէք նոցանից ո՛չ մինը չի ցանկանում իւր աղքատիկ հագուստը փոխել մի քիչ թէ շատ մաքուր և կոկիկ հագուստի հետ: Բոշան իւր բոլոր հարստութեան մէջ յաւիտենական աղքատ է մնում ամբողջովին, ոչ մի տնտեսական ապահովութիւն նորա ապրուստը մազաչափ չի փոխիլ:

Նա պարապ ժամերը անց է կացնում իւր հասակակիցների հետ այս կամ այն խրճիթում նստած խօսելով և ծխելով: Իրանց թափառական կեանքի արկածները, այս ու այն երկրում, այս ու այն ազգի մօտ տեսածներն ու լսածները, իրանց կանանց հաղորդած պատմութիւններն ու դէպքերը բոշաների խօսակցութեան անսպառելի աղբիւրներն են: Այդ խօսակցութիւնների ժամանակ մեծ դեր են խաղում բոշա ժողովրդական երգիչները, որոնք անթիւ առակների, հանելուկների, երգերի և

մանաւանդ գովական հէքիաթների անսպառելի պաշար ունեն ժողովրդին զւարճացնելու համար: Եւ այր բոշան զւարճանում է. ոչ մի հոգս, ոչ մի աշխարհային մտածմունք չեն վրդովում նորա հոգու անդորրութիւնը: Յասկանալի է կարծեմ, որ նորա նիւթական և բարոյական պահանջների խիստ սահմանափակ քանակութիւնով կարելի է բացատրել նորա անհոգ և մշտազւարճ կեանքը:

Արդարադատ լինելու համար չը մոռանանք ասելու, որ այր բոշան, ուրիշ ժողովրդի հետ համեմատելով ինչքան էլ ծոյլ, անգործ անւանելը նորան իրաւացի համարենք, այնուամենայնիւ նաև իր պարապմունքը, իր գործը, իր հոգսն ունի, որքան էլ այդ պարապմունքը չափազանց չնչին լինի: Եւ անկարելի էլ է երևակայել մի մարդ, որ ամբողջ օրը ձեռքերը ծալած, պարապ նստած լինի:

Ինչպէս տեսանք, այր բոշան իր բոլոր պարտականութիւնները ծանրաբեռնել է իր կնոջ վերայ, որի բացակայութեան միջոցին ինքն է կատարում տան գործերը, երբ տանը մի ուրիշ կին չկայ: Նա կնոջ պէս տանը նստած, հսկելով և խնամելով իր երեխաներին, մեծ մասամբ պարապում է բոշաների ժառանգական և բացառապէս նրանց յատուկ արհեստով - մաղագործութիւնով, որը չափազանց դիւրին, ոչ մի մտաւոր աշխոյժ չը պահանջող և միայն կնոջ վայել ու նոցա թոյլ ձեռներին մատչելի գործ է: Բոշան խիստ պարծենում է իր այդ արհեստով. նոցանից ոմանք, իրանց «մաքրիչ» են անւանում այն պատճառով, որ հասարակաց հացը մաքրելու գործիքը -մաղը նոքա են մատակարարում: «Մեզ ոչ թէ բոշա՝ այլ մաքրիչ պիտի անւանէք». ասում են բոշաներից առաւել պատւասէրները, որոնք հասկանում են բոշա անւան ոչ այնքան համակրելի նշանակութիւնը: Բացի մաղերից, որ պատրաստում են ձիու պոչի մազերից, և որոնց ծախողը, ինչպէս տեսանք, դարձեալ նոցա կանայք են, բոշաները շինում են երեխայական թմբուկներ, տափեր, որոնց փոխարինում են իրանց պէտքական բերքերի հետ: Մի քանի տեղերի բոշաները, ինչպէս օրինակի համար Սինոպի և առհասարակ Անատոլիայի բոշաները, պարապում են դարբնութիւնով ևս, աւելի լաւ կը լինէր ասել նալբանդութիւնով և երկաթեայ մանր իրերի նորոգութիւնով: Բոշան ոչ միջոց և ոչ էլ ցանկութիւն ունի կատարեալ դարբին լինելու, որ մեծ ջանք և խիստ աշխատութիւն է պահանջում, և որի պարագաները պիտի նորան ստիպեն մշտակեաց լինելու: Նա պայտում է իր աւանակը, եթէ պատահի՝ նաև իր դրացունը և օտարինը, նորոգում է հին դանակ, մանգաղ կամ գերանդի, հաւաքած երկաթի կտորտանքից շինում է մեխեր կամ պայտեր, ահա այդ է նորա

դարբնութեան ծայրը: Այժմ սակաւադէպ արհեստի դիմող բոշաները սովորում են հասարակ ոտնամաններ կարել (ո՛չ կօշկակարութիւն), որ դարձեալ չի պահանջում առանձին խելք կամ ոյժ:

Ինչպէս ընթերցողը կը նկատի, մեր թւած պարապմունքների մէջ, որոնցով զբաղւում է այր բոշան (որոնց հազիւ թէ կարելի լինի արհեստ անունը տալ), ոչ մի արհեստ չկայ որը քիչ թէ շատ մտաւոր կորով, կամ ֆիզիքական ոյժ պահանջէր: Բոշայի ընտրածը բոլոր արհեստներից ամենադիւրինը, ամենաքիչ մտաւոր կամ ֆիզիքական ոյժ պահանջողներն են, որոնք կան և միշտ մնում են նոյնը նորա ձեռքում առանց յառաջադիմելու, միշտ կանգնած, ինչպէս որ մշտապէս կանգնած և անփոփոխ է մնում ինքը բոշա ժողովուրդը:

Բոշան միշտ խուսափում է այն բոլոր բաներից, որը պահանջում է խելք, մտածողութիւն, կամ ֆիզիքական ոյժ, աշխատանք, ճակատի քրտինք: Ի հարկէ դրականապէս չի կարելի ասել, թէ բոշան անընդունակ է որ և է ֆիզիքական կամ մտաւոր աշխատանքի և յառաջադիմութեան՝ թէև փաստերը այդպէս են թելադրում եզրակացնելու. այսքանը միայն կարելի է ասել, որ բոշայի թէ մտաւոր և թէ ֆիզիքական ոյժերի դարևոր անգործադրութիւնը, ճրի ապրուստի հնարաւորութիւնը սաստիկ խոպանացրել են բոշայի մէջ այն ոյժերը, որոնցով ապրում է իւրաքանչիւր անհատ, որ ընդունակ է աշխատելու:

Միակ պարապմունքը, որտեղ քիչ թէ շատ փայլում է բոշայի մտաւոր ընդունակութիւնը, որտեղ արտայայտւում է նորա խելքի արդիւնքը, նորա աշխարհահայեցողութիւնը և զգացմունքները, նորա ճարտարութիւնն և սրամտութիւնը, մի խօսքով նորա հոգեկան, մտաւոր կեանքը ամբողջովին, դա աշուղութիւնն է, որ ի նպաստ բոշաների, նոցա մէջ տարածւած է: Բոշաների մէջ կան ընտիր ժողովրդական երգիչներ, որոնք նոյն իսկ հայերի մէջ մեծ համբաւ են վայելում ոչ այնքան իրանց ինքնուրոյն ստեղծագործութիւնով, որքան իրանց ծիծաղաշարժ սրամտութիւնով: Նոքա երգում են բոշայերէն (յօդւածիս վերջում իբրև նմուշ դնում եմ մի քանի տուն նոցա երգերից), հայերէն, բայց առաւելապէս թուրքերէն: Բոշա երգիչները լաւ հէքիաթներ ասողներ են. նոքա ձմեռային երկար գիշերները իրանց վառվռուն հէքիաթներով զբաղեցնում են բազմաթիւ գիւղացիների, որոնցից իբրև վարձ որոշեալ քանակութեամբ ցորեն կամ գարի են ստանում: Հարսանիքների, տօների, հասարակաց խաղերի և զւարճութիւնների ժամանակ այդ երգիչները թէ բոշաների և թէ հայերի մէջ անհրաժեշտ մասնակցողներ են:

IV

Զարմանալի է բոշաների անուսումնասիրութիւնը. նոցանից ոմանք ապրելով քաղաքներում, իրանց կրօնակից հայերի հետ, շատ սակաւ է պատահում որ երեխաներին ուղարկեն նոցա ուսումնարանը ուսանելու. նոքա չեն ուզում հետևել այն ազգին, որի անդամն են համարում իրանք իրանց: Մի քանի տարի առաջ երկու թէ երեք բոշա երեխայք միայն կային Ախալքալաքի հայոց ուսումնարանում, որոնք չը վերջացրած դուրս գնացին, առաջին և վերջին ուսանող սերունդը դառնալով բոշաների մէջ: Նոցա այդ անուսումնասիրութիւնը առիթ է տուել իրաւամբ այն առածի կազմելուն թէ՝ «քուրդտէն փաշա, բոշատէն քեշիշ օլմազ» (քրդից փաշա, բոշայից քահանայ չի լինիլ):

Բոշան ձգտում չունի նոր բան սովորելու, գուցէ նա անընդունակ էլ է նորը, լաւը ըմբռնելու, հասկանալու. մանաւանդ այս կարծիքը պէտք է ընդհանրացնել այր բոշայի վերաբերութեամբ, որ ամեն բանով յետ է իւր կնոջից: Բոշան մի մանուկ է, մի երեխայ, մանկան բոլոր թուլութիւններով: Սակայն նա մանկան հետաքրքրւելու և շլանալու յատկութիւններից զուրկ է: Այդ այդպէս լինելով, բնական է, որ բոշան մարդկային յառաջադիմութեան փայլուն առաւելութեան արժէքը ո՛չ հասկանում է, ոչ էլ հետաքրքրւում է հասկանալու. ուստի և նա կանգնած է միշտ միևնոյն աստիճանի վերայ և կարծես թէ ոչ մի ձգտում չունի այդ ստոր աստիճանից բարձրանալու, գէթ տեսնելու համար, թէ ի՞նչ է կատարւում իւր շուրջը, թէև, աւելացնենք, նորա մտաւոր կարողութիւններն էլ դորան հասնելու շանսեր չեն ներկայացնում:

Բաւականանալով իւր կնոջ հաւաքած հացի փշրանքներով, որ խիստ սակաւապետութեան, համարեա աղքատութեան է հասնում, բոշան զերծ չէ ինքնագոհ հպարտութիւնից: Նա իւր շրջակայքի, իւր աչքին երևացող հարստութեան, բարեկեցութեան և փառայեղութեան վերայ նայում է դերւիշի արհամարհանքով: Նա երեխայի պարզութեամբ նայում է իւր շուրջը և կարծես չի տեսնում կամ հասկանում ինչ որ կատարւում է այն երկիրներում, այն ժողովրդոց մէջ, որոնց յաճախ նա այցելութեան է գնում: Մի անգամ անցկացած անմատչելի սարը՝ նա միւս անգամ տեսնում է իւր առաջը հարթած, դիւրամատչելի ճանապարհ. մի անգամ գնացած հասարակ ուղին դարձել է սլագնաց երկաթուղի. իւր հարևանի խրճիթը, բարձրացել, դարձել է երեք-չորս յարկանի փառաւոր պալատ. նայում է այդ ամենի վրայ բոշան և կարծես չի տեսնում, ականջին է հասնում այդ դղրդիւնը, որ անընդհատ առաջ գնացող կեանքի նշանն

է պարունակում և կարծես չի լսում: Այդ բոլորը նորան երևում է ինչպէս մի երազական երևոյթ, անհասկանալի մարդկային սատանայութեան մի արդիւնք: Նայում է նա այդ բոլորի վերայ և, զարմանալու տեղ, կարծես արհամարհանքով կրկնում է. «աշխատեցէ՛ք, չարչարւեցէ՛ք, զուր ջանք, անօգուտ վաստակ, ես կամ և մնում եմ նոյնը. դուք ձեր ցանկութիւններին յագեցում չէք կարող տալ, իսկ ես կ՚ապրեմ հանգիստ ու անդորր»: Բոշան արհամարհում է լուսաւորութիւնը, որովհետև նրանից շատ յետ մնացած լինելով, նորան ըմբռնել չը կարողանալուց զատ, նա կատարելապէս զգում է թէ լուսաւորութիւնը իւր թշնամին է: Լուսաւորութեան մէջ նա իւր ապրուստի կորստեան նշոյլներն է տեսնում. այս պատճառով նա խուսափում է այն ամենից ինչ որ լուսաւորութեան հետքեր է կրում: Նա որոնում է նահապետական քնով քնած ժողովուրդ, հեռաւոր, դժւար մատչելի խորշեր, որտեղից նա կարող է ճարել իւր ապրուստը:

Փորձեցէ՛ք մտնել մի բոշայի խրճիթ կամ հարցրէք նորա կեանքից, նորա լեզւից տեղեկութիւններ, աշխատեցէք իմանալ նորա դրութեան մանրամասնութիւնները,- այդ անկարելի, եթէ չ՚ասենք անհնարին է: Քո շլեապդ նորան երկիւղ է ազդում, խորամանկութեամբ նա քո առաջը կը քծնի, իւր կեանքի մուր կողմերը արւեստութեամբ նա կ՚աշխատի ծածկել, քեզ կ՚աղաչի, որ աշխատէ՛ք նորա համար հող ձեռք բերել, նա չունի, թէ չէ ինչպիսի ուրախութեամբ նա երկրագործութիւնով կը պարապի թողնելով իւր զզւելի զբաղմունքը, կը խեղճանայ, կը ստորանայ նա. բայց երեսներդ դարձնէք թէ չէ՝ նա ձեր յետևից իւր լեզուն կը հանէ: Բոշան միայն խաբել գիտէ, նա արհամարհում է ամեն մի պարապմունք, դոցա թւում և առաւել սաստիկ այն մարդու պարապմունքը, առանց որին նա ապրել չի կարող: «Աղքատ ու հպարտ». ահա բոշայի յատկանիշ կողմը, որը իւր ծագման վերայ նայում է ճիշտ այն հայեացքով, ինչ հայեացքով ազնւականը նայում է իւր հին տոհմական ծագման վերայ. ուստի ամեն մի պարապմունք որ բոշայութիւն չէ, անարգելի, ստոր, պարսաւելի է բոշայի համար: «Իմանաս սալի զռզռոց, չիմանաս իշու զռզռոց». ահա այն ամենախիստ անէծքը, որ կարող է մի բոշա մի ուրիշ բոշայի տալ: «Իմանաս սալի (սայլի) զռզռոց», կը նշանակէ գիւղացի, երկրագործ դառնաս, քո պարապմունքդ եզներ և սայլ լինի, քո լսածդ սայլի ճռինչը լինի, որ միայն պարսաւելի, արհամարհանքի արժանի ռամկին է արժանի և ոչ թէ մի ազնւիկ բոշայի: Դու գիւղացի դառնաս, անազատ, սայլի միայն քաշ եկող, նորա անիւներից բարձրացած փոշին ծծող և ոչ թէ մի ազատակամ բոշա, որ գիւղացու նման չարչարանքով չի վաստակում իւր հացը, որի ականջին սայլի անախորժ

ճռնչոցի փոխանակ հասնում է միայն իշուկի - «նարդոսի» նւիրական, բոշայի համար խիստ քաղցր, շատ դուրեկան ձայնը: Ահա թէ ուր է հասնում բոշայի տածած արհամարհանքը դէպի երկրագործութիւնը և նորա ունեցած կարծիքը իւր պարապմունքի մասին: Բոշայի համար մի առաւել մեծ դժբաղդութիւն չը կայ իւր իշու, իւր պատւական «նարդոսի» զռզռոցից զրկւելուց աւելի, ուստի վերոյիշեալ բնորոշ անէծքը այդ ամենախիստ, բոշայի անբաղդութեան ամենաարմատական կէտն է ընտրում նորա վերայ ազդելու համար: Էշը, եթէ կարելի է այսպէս ասել, բոշայութեան սիմբոլն է. իւր ամբողջ կեանքը, իւր բոլոր էութիւնը կապւած է այդ խոնարհ անասունի հետ, ինչպէս գիւղացու կեանքը կապւած է հողի հետ. ուստի այդ կենդանին, որից զատ ուրիշ ոչ մի կենդանի չի պահում բոշան, նորա ընտանիքի մէջ մի իսկական անդամի տեղ է բռնում:

Նա իւր իշուն պահում է և խնամում է իւր որդուց աւելի, նորան տալիս է այնպիսի քնքոյշ, սիրելիածականներ, որ իւր կնոջն էլ չի տալ. «ծաղիկ, նարդոս, թումբուլ, մարալ, ընտանի» (վերջինը կնոջ համար ևս գործածելի է) և այլն և այլն սովորական անուններն են, որոնք բոշան տալիս է իւր սիրելի աւանակին և որից զրկւելը բոշայի համար աշխարհիս ամենամեծ չարիքն է համարում նա:

V

Վերևը դրած այր և կին բոշայի առանձնակի նկարագրութիւնից կարծեմ ընթերցողը քիչ թէ շատ գաղափար կազմեց նոցա փոխադարձ յարաբերութեան մասին, որ խիստ բնորոշ կերպով արտայայտւում է այն խոստումով, որ տալիս է ամուսնանալու ժամանակ հարսնացուն իւր փեսացուին. երբ մօտենում է պսակի ժամը, ինչպէս պատմում են, փեսացուն մտնում և պահւում է թոնրում, իսկ հարսը մօտենալով նորան մի քանի անգամ համոզողական ոճով խնդրում է դուրս գալ թաքստեան տեղից. «Դուս էկօ, տոտիկներիդի մեռնիմ, դո՛ւս էկօ, մուրամ, կուրամ՝ քեզի կը պահեմ»: (Դուրս ե՛կ, ոտներիդ մեռնեմ, ես մուրամ, կուրամ՝ քեզ կը պահեմ): Այդ խոստումը ստանալով իւր նշանածից, փեսան դուրս է գալիս և գնում պսակւելու: Քանի որ աղջիկ է, բոշան ազատ է, չի շրջում ապրուստ ժողովելու, ապրում է հօր տանը, կատարելով միայն ընտանեկան թեթև գործեր. նրա երեսը բաց է, քողով չի ծածկած, նա ազատ է, խօսելը և մարդկանց երևալը նորան չեն արգելւում: Բայց երբ նա նշանւեց, մանաւանդ երբ նորա շրթունքը ինչեց յիշեալ անխուսափելի խոստումը, որով նա դառնում է մի նոր տան անդամ, որով այդ տան

կարիքներն ու հոգսերը հոգացողն ու մատակարարողն է դառնում, զրկւում է այն ազատ, անկախ դրութիւնից, որ վայելում էր իւր հօր տանը: Նա իրաւունք չունի իւր փեսայի տան մեծերի հետ խօսելու մի առժամանակ, պէտք է երեսը քողով ծածկէ մինչև որ սկսի իւր շրջագայութիւնը, մինչև որ ձեռքն է առնում աստանդական մահակը: Սկզբներում ի հարկէ նա լինում է ամաչկոտ և անհամարձակ, այդ պատճառով նորան առաջնորդում է իբրև մենտոր մի փորձառու և հասակաւոր կին. իսկ հետզհետէ վարժւելով իւր պարապմունքի մէջ, դառնում է իւր տան պահպանողը: Յղութեան վերջին ամիսներին սովորաբար բոշա կանայք դադարում են շրջելուց և տանն են մնում. թէև սակաւ չի պատահում, որ նոքա ճանապարհին կամ հեռու օտարութեան մէջ ծնելով, վերադարձին իրանց վաստակի հետ մի զաւակ էլ պարգև են բերում իրանց ամուսիններին:

Բոշա կինը իւր այդ դրութեամբ, իբրև ընտանիքի առաջաւոր ոյժ, իբրև նորա խոշոր հոգսերի հոգացող, հասկանալի է, թանկ էլ պիտի գնահատւի: Ամեն մի բոշա փեսացու պարտաւոր է մի պատկառելի դրամագլուխ վճարել իւր հարսնացուի ծնողաց: Այդ դրամագլուխը, որ «հատէմասի» (համաձայնութիւն, այո ասել) է կոչւում, Ախալքալաքի բոշաների որոշմամբ 115 րուբլի է ներկայումս: Առաջ դա աւելի շատ է եղել, բայց անցեալ տարուց բոշա համայնքը կարգադրել է դորանից աւելի երբէք ոչ պահանջել, ոչ էլ վճարել: Այդ համեմատաբար մեծ գումարը նոքա առանձին դժւարութեամբ չեն վճարում. գէթ Ախալքալաքի բոշաները համեմատելով նոյն տեղի հայ գիւղացիների հետ, որոնց մօտ նոյնպէս այդ սովորութիւնը կայ, նոցանից շատ աւելի և որ գլխաւորն է, շատ էլ դիւրութեամբ են վճարում: Այդ և ուրիշ մի քանի հանգամանքներ ցոյց են տալիս, որ բոշաները խեղճ, համարեա աղքատ ապրելով, աշխատածը յետ են գցում «նեղ օրւայ համար», թէև նոքա աշխատում են ամեն կերպ ցոյց տալ, թէ նոքա ամեն բանի կարօտ յետնեալ աղքատներ են: Մի զուտ բոշայական յատկութիւն, որ ի հարկէ ոչ ոքի չը պիտի զարմացնէ:

Այդքան փող ստանալով աղջկայ ծնողները խիստ աղքատիկ օժիտ են տալիս իրանց աղջկան. մի դիմացկուն և ընտիր մահակ, մի մեծ կաշեայ տոպրակ, իւր հագի շորերը, երբեմն նաև մի զոյգ նոր, հասարակ կտորից կարած շոր, ահա բոշա աղջկայ իւր հօր տանից տարած օժիտը, որոնք և նորա ամենաանհրաժեշտ իրերն են:

Բոշաների հարսանիքը թէև զուրկ է արտաքին շքեղութիւնից, բայց շատ հետաքրքրելի է իւր օտարոտի ծիսակատարութիւններով: Առատ օղին, որ բոշաների ամենասիրելի խմիչքն է, միջոց է տալիս

բոշային անչափ արբելու և ուրախանալու: Այդ առանց այն էլ մշտազւարթ ժողովուրդը անձնատուր եղած ոգելից խմիչքի ազդեցութեան, գոռում, գոչում, երգում, պարում, սրախօսում, զւարճանում է անընդհատ: Հարսանիքին մասնակցում են առանց բացառութեան բոլոր բոշաները. հարևան, բարեկամ, կամ ազգական փնտռող չը կայ. հասակաւոր, մեծ, փոքր, երեխայ, կին, աղջիկ և հարս, բոլորը անխտիր մասնակցում են այդտեղ: Ինչպէս ուրախութիւնը, նոյնպէս էլ վիշտը բոլորի համար է, ընդհանուր է. բոշան ինչպէս գիտէ ուրախանալ իւր ընկերոջ հետ, նոյնպէս էլ գիտէ վշտակցել նորան: Լացը կամ խնդումը, վիշտը կամ բերկրանքը, բոշաների մէջ անհատից անցնում է ընդհանուրին և փոխադարձ:

Պէտք է նկատել, որ բոշաները իրանց որդոց ամուսնացնում են շատ մատաղահաս. սովորաբար 15-17 տարեկան տղան և 12-15 տարեկան աղջիկը արդէն հասուն և ամուսնութեան համապատասխան են համարւում: Այդ վաղահաս ամուսնութիւնը պէտք է մեծ մասամբ վերագրել բոշաների վերին աստիճանի բարեբարոյ կեանքին, որ գերազանցում է բոլոր հարևան ազգերից: Յիշելու արժանի է այն աչքի ընկնող երևոյթը, որ բոշաները իրանց հայ անւանելով[1] յաճախելով հայոց եկեղեցի, սերտ կրօնական կապերով կապւած լինելով հայոց հետ, միշտ խորշում են հայի հետ ամուսնանալուց, թէև վերջինս էլ պակաս չի խորշում և արհամարհում առաջինին: Ինչպէս տեղեկացանք իրանց բոշաներից, Ախալքալաք գաղթելու օրից, այսինքն 1828-ից մինչև այսօր միայն մի անգամ է տեղի ունեցել այդպիսի մի ամուսնութիւն հայ աղջկայ և բոշա տղամարդու մէջ, չը նայելով որ բոշաներին խիստ դրդող պատճառներ կան այդպիսի խառն ամուսնութեան դիմելու: Բոշաները վերին աստիճանի սակաւաթիւ և սերտ համայնական կապերով ապրող ժողովուրդ են. դրականապէս կարելի է ասել, որ նոցա մէջ կանայք աւելի քիչ են, քան տղամարդիկ և որովհետև նոքա դրացի հայերի կամ այլ ազգութիւնների հետ չեն ամուսնանում, ուստի ստիպւած են մօտիկ արիւնակից ազգականների հետ խնամիանալու, որը պէտք է ասած հակառակ եկեղեցու օրինաց պահանջներին՝ նոքա միշտ կարողանում են դիւրութեամբ ծածկել, և ամուսնութիւնը գլուխ բերել շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հայ քահանաները ի մօտոյ չեն ճանաչում նոցա, ուստի և յաճախ խաբւելով պսակում են արիւնակից ազգականներին: Չը

1 Եթէ բոշային հարցնելու լինինք թէ նա ի՞նչ ազգութեան է պատկանում, նա առանց տատանւելու կը պատասխանի - հայ, բոշայերէն հային նա անւանում է «կալարաւ», իսկ իրան՝ «լօմ» - այստեղ ահա նա կարծես անգիտակցաբար յիշում է իւր օտար ծագումը և անունը:

նայելով որ մեր ձեռքում չունենք բուն ստատիստիկական տեղեկութիւններ, բայց մեր քաղած տեղեկութիւններից կարելի է եզրակացնել, որ բոշաների աճելութիւնը աւելի յետ է հայերից, որը անտարակոյս պէտք է վերագրել նոցա վարած ողորմելի ապրուստին և գուցէ արիւնակից ամուսնութիւններին:

VI

Ի՞նչ կասէք մի այնպիսի ժողովրդի համար, որ թէև տգէտ, թէև սակաւաթիւ, թէև բաժան-բաժան եղած և ցրուած այս ու այն կողմը, թէև զուրկ ինքնուրոյն անկախ դրութիւնից, զուրկ այնպիսի անհրաժեշտ տնտեսական պայմաններից, առանց որոնց ոչնչանում, կորչում է իւրաքանչիւր անհատ և ժողովուրդ իրանից թւով շատ և կուլտուրայով բարձր ժողովրդի մէջ, չը նայելով այդ ամենաաննպաստ պայմաններին՝ բոշան կարծես մի իմաստուն ժողովրդի գիտակցութեամբ շարունակում է իւր գոյութեան խուլ և տոկուն կռիւը: Մի պատառաբոյծ սնկի նման նա նստած մի ծառի բնին, հանգիստ ապրում է նորա հաշւով առանց թուլութեան կամ հիւանդութեան նշաններ երևացնելու:

Թէև կիսակիրթ ազգերի մէջ քիչ չեն մարդիկ, որոնց մէջ չափազանց վառ է ազատասիրութեան ոգին, բայց դա պայմանաւորւում է բնակած երկրի կամ լեռների ներկայացրած բնական յարմարութիւններով, կամ ամբողջ ցեղի սերտ և անբաժան միութեամբ, որոնցից եթէ զրկւեն, անմիջապէս կ'ընկճւեն, մինչդեռ՝ դոցա համեմատութեամբ աւելի զարմանալի, առաւել օտարոտի է բոշայի ազատասիրութիւնը, որը ոչ ոք չի կարող նորանից խլել. նա իւր ազատութիւնը ո՛չ թէ անմատչելի լեռների բնական ամրութիւնների մէջ է որոնում, ո՛չ թէ յանդուգն արշաւանքներով կամ հերոսական քաջութեամբ է պահպանում իւր ազատութիւնը, որը նորա համար ամեն բանից թանկ է, այլ այնպէս, կարծես ամեն տեղ, ամեն երկրում նա ազատ է, որ բղխում է բոշայի ամբողջ էութիւնից, նորա հասարակական կազմակերպութիւնից, և որ գլխաւորն է, նորա կենցաղավարութեան և ապրուստի տարապայման բնաւորութիւնից:

Բոշան ապրում է ինքը իւր մէջ. չափազանց կղզիացած է նորա դրութիւնը շրջապատող ազգերի նկատմամբ, նա համարեա բոլորովին կտրուած է արտաքին աշխարհից. մի օր նա կ'երևայ սորա կամ նորա առջև, կը խնդրէ, կը պահանջէ իւր հացը, իւր ապրուստը: Այս է նորա ունեցած շփումը դրսի աշխարհի հետ, ուրիշ շատ հազւագիւտ դէպքերում նա գործ կարող է ունենալ օտար հասարակութեան հետ: Եթէ նորան խանգարող

չը լինի, նա գուցէ մոռանայ էլ թէ իրանից զատ ազգ, կամ ժողովուրդ գոյութիւն ունի. նա նոցա գոյութիւնը ճանաչում է նոցանից ստացած փշրանքներով, ուրիշ կերպ նա չի տեսնում, չի թափանցում իր շուրջը ապրող հարևան ազգերի կեանքը և չի թողնում, որ իր հասարակութեանը չը պատկանող մի օտար անհատի հետաքրքիր աչքերը դիտեն իր ներքին միօրինակ կեանքի մանրամասնութիւնները: Երեխայի թեթևամտութեան և զւարճասիրութեան հետ, նա ունի իր համայնքի կեանքին վերաբերող խիստ ծածկամտութիւն ու գաղտնապահութիւն: Օտարի ներկայութեամբ նա գործ է ածում իրան միայն հասկանալի մի լեզու, որ իր պապերի լեզւի մնացորդն է: Հրէայի տոկունութեան հետ, նա ունի չինացու ծածկապահութիւն, ուստի ամեն հնարաւոր միջոց նա ձեռ կ'առնէ ծածկելու, վարագուրելու իր թէ հասարակական կազմակերպութիւնը և թէ ընտանեկան կեանքը. այդ պատճառով բոշային ամեն ոք ծանօթ լինելով, համարեա ոչ ոք չի ճանաչում իսկապէս:

Բոշաները իրանց բոլոր գործերը կարգադրում և վերջացնում են իրանք իրանց, առանց օտարի միջնորդութեան. դեռ ո'չ մի դատաւորի ականջին բոշայի գանգատ չի հասել, ո'չ մի դատարան բոշան յօժարակամ չի այցելել, ո'չ մի դատարանի սեմից բոշայի ոտը չի անցկացել, ո'չ մի աքսորավայր բոշա աքսորականի երես չի տեսել, դեռ ո'չ մի բոշա չի մեղադրւած քրէական յանցանքի մէջ: Ահա բոշայի ամենավեհ, ամենակատարեալ կողմերը, որոնք կարող են նախանձ յարուցանել նոյն իսկ նոցանից շատ աւելի քաղաքակիրթ ազգերի մէջ: Այդ յատկութիւններին պէտք է մեծ մասամբ վերագրել բոշաների ինքնագոյ կացութիւնը: Օտար հասարակութեանը ո'չ մի հանգամանքում մազաչափ վնաս չի' տալիս բոշան. չի' գողանում, չի թալանում, չի' կռւում նորա հետ: Կռիւ պատահում է իրանց բոշաների մէջ, որը հայհոյանքից և տուր ու դմբոցից դէնը չի անցնում: Բոշան զէնք չունի և որովհետև մեր գիտեցածներից դեռ ո'չ մինը մեղադրւած չէ սպանութեան և առհասարակ քրէական յանցանքի մէջ, ուստի չենք վստահանում ասելու՝ թէ բոշան ընդունա՞կ է արդեօք որ և է խոշոր յանցանք գործելու կամ սպանելու: Որովհետև նա հասարակութեան խաղաղութիւնը երբէք խանգարած չէ', ուստի նա ոչ ոքի, նաև կառավարութեան ուշադրութիւնը գրաւած չէ իր վերայ: Նա, եթէ չը յիշենք դժւար հարկառութիւնը, կառավարութեանը ո'չ մի հոգս չի պատճառում իր հանգիստ և խաղաղ նիստ ու կացով:

Ի հարկէ, չի կարելի երևակայել մի ժողովուրդ, որ որ և է ներքին նոյն իսկ թեթև խռովութիւններ չունենար, որոնց դադարացնելու, և

խռովութիւնը վերացնելու համար անհրաժեշտ պիտի լինեն կամ օրէնք և կամ հեղինակաւոր ազդեցիկ անձնաւորութիւններ: Այսպէս էլ բոշաները թէև փոքրիկ, բայց իբրև մի ինքնուրոյն և նեղ համայնական կապերով ապրող նահապետական ժողովուրդ, իւր թէ արտաքին և թէ ներքին գործերը կառավարող ներկայացուցիչ ունի որ կոչւում է աթոռակալ:

VII

Աթոռակալին ընտրում են իրանք բոշաները, ծեր և պատկառելի անձերից առաւել արժանաւորին՝ և մի պահպանիչով հաստատում է նորան հայ քահանան: Աթոռակալը բոշա համայնքի մէջ մեծ պատիւ է վայելում. բոլոր հասարակական գործերի հոգացողը, քննողը և կարգադրողը աթոռակալն է. մասնաւոր վէճերը, կռիւները, մանաւանդ ծեծը, որ խիստ սովորական է իրանց բոշաների մէջ, դատում և վերջացնում է նոյն աթոռակալը. այդ է պատճառը, որ բոշաները համարեա չեն դիմում պաշտօնական դատարանը իրանց վէճերը քննելու համար: Հարսանիքի և այլ հասարակական հանդէսների ժամանակ նա քահանայից յետոյ երկրորդ տեղն է բռնում: Նոյն իսկ շատ մասնաւոր, զուտ ընտանեկան բնաւորութիւն կրող գործեր ևս, երբ հասարակութեան այս կամ այն անդամի համար հարկաւոր է մարմնաւոր կամ հոգևոր իշխանութեան դիմել, առաջ է անցնում աթոռակալը. վկայել թէ նշանուող աղջիկն ու տղան ազգականներ չեն, նշանադրութիւն կամ հարսանիք գլուխ բերել, պսակի հրաման կամ թոյլատուութիւն ստանալ և այլ զանազան մեծ և փոքր գործեր կատարել բոլոր ժողովրդի կողմից, ահա այս է նորա պաշտօնը: Հասկանալի է, որ այդ բոլոր գործերը նա կատարում է առանց որ և է վարձատրութեան, այլ ձրի: Այդ բոլորի փոխարէն, ինչպէս ասացինք, նա վայելում է մեծ յարգանք և պատիւ. նրա խօսքը բոլոր հասարակութիւնից պատգամի տեղ է ընդունւում. և եթէ աթոռակալը մի քիչ խելացի և ազդեցիկ մարդ է, իսկական իշխանի դեր է կատարում նոցա մէջ:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, «աթոռակալ»-ը մի տեսակ ընտրողական ցեղապետի նշանակութիւն ունի, որ հարկաւ, նոցա հնագոյն առաջնորդ-ցեղապետների նսեմ մնացորդն է, ինչպէս շէյխը քրդերի մէջ:

Առաջ, քանի որ բոշաները քրիստոնեայ չէին, գուցէ այժմս իսկ մեզ անծանօթ բոշա ցեղերի աթոռակալին քահանան ի հարկէ չէր կարող հաստատել: Դա առաջացել է քրիստոնէութիւն ընդունած օրից: Այս հանգամանքը մեզ առիթ է տալիս մատնանիշ անելու բոշաների

բարեպաշտութիւնը առհասարակ և այն նշանակութիւնը որ նոքա տալիս են հայ հոգևորականներին, նոցա միջոցով հաստատել տալով իրանց աթոռակալին: Յոգևորականներին նոքա շատ յարգում և պատւում են և նոցա վերաբերմամբ համեմատաբար առատաձեռն են: Տղամարդկանցից առաւել բարեպաշտ և ժամասէր են բոշա կանայք:

Չը նայելով այդ հանգամանքին՝ հասկանալի է, մասամբ հոգևորականութեան անուշադրութիւնից, մասամբ իրանց բոշաների անհետաքրքրութիւնից և տգիտութիւնից նոցա կրօնական հասկացողութիւնները չափազանց սահմանափակ և վայր ի վերոյ են: Բոշան միայն գիտէ «Իսսուս-Քրիստոսի» անունը, առանց սակայն մի որոշ հասկացողութեան կամ գաղափարի որ արտայայտում է այդ անունը, գիտէ նոյնպէս անորոշ «Մարիկ, Մայր-Աստուածածնի» անունը, գիտէ «հայ-քրիստոնի» պէս խաչ հանել երեսը և մի քանի բառեր «հայր-մերից»...

Ահա այս է նորա կրօնական հասկացողութիւնների ամբողջ պաշարը: Սորանից դուրս նա ո՛չ իւր կրօնի, ո՛չ իւր եկեղեցու և նորա առանձնայատկութիւնների և ոչ էլ նորա դաւանաբանական տարբերութիւնների մասին որ և է հասկացողութիւն կամ գաղափար ունի: Մի հարցման միայն նա կը պատասխանի դիւրութեամբ, կարծես ուզելով հասկացնել, թէ քո բոլոր հարցերիդ պատասխանը որոնի՛ր այդ բառի պարունակութեան մէջ՝ «ես հայ եմ». և այդ բառով, այդ լակոնական պատասխանով նա հասկանում է իւր կրօնը, իւր դաւանութիւնը, իւր եկեղեցին, այլ և իւր ազգութիւնը ամբողջապէս: Կարծում ենք, որ բոշաները միշտ հաւատարիմ կը մնան իրանց կրօնին, եթէ աչքի առաջ ունենալու լինենք բոշայի բարեպաշտութիւնը և իւրաքանչիւր նորութիւնից խորշիլը. հետաքրքրելի է իմանալ թէ Տաճկա-Յայաստանում բողոքական և կաթոլիկ միսիօնարները բոշանների՞ն էլ քարոզում են և ի՞նչքան յաջողութիւն են գտնում նոցա քարոզելում:

Դիւրին է եզրակացնել, որ բոշան իւր կրօնական աղքատիկ հասկացողութիւնների պակասը պիտի լրացնէր սնոտիապաշտութիւնով և նախապաշարմունքով, որ շատ յատուկ է զարգացման ստոր աստիճանի վերայ կանգնած թուլամիտ և տգէտ ժողովրդներին: Բայց իրօք այդպէս չէ՛: Յետաքրքրական է այն խնդիրը, թէ ի՞նչ պատմական նպաստաւոր պայմաններ թելադրել են բոշաներին քրիստոնէութիւն ընդունելու: Որովհետև բոշան անընդունակ է էապէս ըմբռնելու քրիստոնէութիւնը, ուստի անհաւանական է ենթադրել, թէ քրիստոնէութիւնը նորանից վերացրել է սնոտիապաշտութիւնը. որը չի կարողացել վերացնել

քաղաքակրթութիւնով բոշայից շատ աւելի բարձր հայ ազգի միջից:

Այսպէս թէ այնպէս իրողութիւնն այն է, որ բոշան աւելի քիչ նախապաշարմունք ունի, աւելի սակաւ սնոտիապաշտ է, քան հայը և գուցէ ունեցածն էլ ըստ մեծի մասին նա ընդունել է քրիստոնէութեան հետ հայից:

Մի աչքի ընկնող երևոյթ էլ այն է, որ բոշաները ուխտ գնալ չը գիտեն համարեա՛. մինչդեռ թուրք, քուրդ, նոյն իսկ եզիդ կարելի է տեսնել հայոց այս կամ այն սրբավայրին ուխտ գնացած, բոշաները այդպիսի տեղեր շատ սակաւ է պատահում որ յաճախեն:

Սակայն ինչպէս կրօնական հասկացողութիւնների պաշարը, նոյնպէս և զանազան նախապաշարմունքների սակաւութիւնը և ուխտագնացութեան բացակայութիւնը մեզ չը պիտի զարմացնեն. բոշան բարդութիւն չի՛ սիրում, նորա միտքը զանազան բարդ կրօնական և փիլիսոփայական, նոյնպէս և ցնորամիտ նախապաշարմունքներ ըմբռնելու անընդունակ է. նա միանգամայն աւելորդ է համարում իր միտքը ծանրաբեռնել այդպիսի աւելորդութիւններով. բոշայի մտաւոր կեանքի հիմնաւոր թելը պարզութիւնն է, թեթև, դիւրըմբռնելի, սակաւ մտաւոր ճիգ պահանջող գաղափարներ, որոնք դիւրութեամբ պահւում են յիշողութեան մէջ: Մենք այսպէս ենք բացատրում այդ երևոյթները:

VIII

Բոշաների նիստ ու կացը անմաքուր, պարզ և հասարակ է: Բոշայի խրճիթը, որ նոյն իսկ անւանի հարուստների մէջ կատարեալ աղքատութեան կերպարանք է կրում, իր տիրոջ անընչասիրութեան, անփառամոլութեան ճշգրիտ պատկերն է: Նորա խրճիթը մտնելով, որ սովորաբար բաղկացած է բակից, գոմից և տանից, որտեղ քնում և ճաշում են ըստ մեծի մասին, նոյնպէս և օդայից, որ գոմի մի մասն է ծակ տախտակներով միայն նրանից բաժանւած, որ այնտեղից ստանայ իր տաքութիւնը, այդ խրճիթում կը տեսնէք մի թոնիր, որ ձմեռը գործ է ածւում իբրև վառարան և քուրս ու մի քանի կաւեայ ամաններ - «թղուղներ» և «կճուճներ», մի անկիւնում դարսած հնոտիք և կապերտների կտորտանք, որ անկողնի և նստաշորի տեղ են ծառայում, և մի փայտեայ «սարք»[1]:

Տան միւս անկիւնը, գոմ կոչւածը, կապած է լինում բոշայի անբաժան

1 Սարք կոչւում է այն գործիքը, որի վրայ մաղ են գործում: Դա մի փայտեայ քառակուսի է յար և նման այն գործիքին, որի վրայ օրիորդաց ուսումնարանում ասեղնագործում են - «քարկեա» կոչւածը:

ընկերը, հլու աւանակը, որը նորա թափառաշրջիկ երթևեկութեան ընկերն ու նորա թեթև հարստութեան տեղից տեղ փոխադրողն է: Վերևը մենք յիշեցինք թէ էշը ի՞նչ արժէք և պատիւ ունի բոշաների աչքում: Ի դէպ, այստեղ դնում ենք մի անեկդոտի բնաւորութիւն կրող պատմութիւն, որ ցոյց է տալիս թէ բոշաները ի՞նչ տեղ են յատկացնում իրանց միակ սիրելի կենդանուն: Բոշաները խնդրով դիմում են Կարապետ սրբազանին և նիւթական, կենդանի օրինակով հասկացնելու համար նորա հզօրութիւնը և իրանց անզօրութիւնը, բերում են հետևեալ համեմատութիւնը. «Հոգևոր տէ՛ր, տուն օր կաս, իտի մեր պօզ-էշն ես. մենք օր կանք, քու պոչիտ տկի ճանճերն ենք: Ուզենաս սխմես սատկեցնես կը, ուզենաս բաց թողնես, մեզի կ՛ազատես կը»:

Եւ շատ հասկանալի է այդ յարգանքի պատճառները որ նոքա տածում են դէպի անասունը: Ինչպէս որ առանց եզների երկրագործ չի կարող լինել, ինչպէս որ առանց մզրախի քուրդը մի խղճալի արարած է, այնպէս էլ բոշան առանց իշի մի անզէն զինուորի է նման: Ամենաաղքատ բոշան էլ մի հատ էշ պիտի ունենայ, իսկ քիչ թէ շատ աչքի ընկնողը մի քանիսն է ունենում: Ոմանք, որոնք արդէն քիչ թէ շատ հաստատաբնակ են դարձել, սկսել են ձիեր նա պահել. սովորաբար էգ ձի են պահում, որոնց խառնելով էշերի հետ, թանկ գնահատող ընտիր ջորիներ են առաջացնում: Բոշաների պարապմունքների թւում մենք մոռացանք յիշելու, որ էշ, ձի և ջորի ճանաչելու, նոցա հիւանդութիւնները բժշկելու և կռտելու մէջ բոշաները խիստ հռչակւած և հմուտ վարպետներ են:

Բոշաները հագնում են այն ժողովրդի հագուստը, որի մէջ ապրում են և խիստ ճկունութիւն են ցոյց տալիս ընդունելու այն ժողովրդի հագուստը և լեզուն, որի հետ ամենամերձ յարաբերութիւն ունին:

Նոքա խօսում են մեր գաւառական բարբառներով. թէև անսխալ, բայց մի առանձին արտասանութիւնով և շեշտով, որ անմիջապէս ծանօթ մարդու ականջին է դիպչում: Եթէ որ և է գաղտնի բան է ուզում խօսել բոշան իւր ընկերոջ հետ, նա գործ է ածում բոշայերէն լեզու, որ նոցա հին, մայրենի լեզւի մնացորդն է: Այդ լեզուն արդէն գործածութիւնից դուրս է եկել և համարեա մոռացութեան աստիճանին է հասել, այնպէս որ երիտասարդներից ոմանք համարեա չը գիտեն այդ լեզուն: Նորա բառերի մեծագոյն մասը մոռացւել է արդէն և մնացել է միայն ամենագործածական մասը, որի պակասը բոշաները լրացնում են հայ և թուրք բառերով: Հէնց մնացածն էլ այնքան խախուտ է, որ, ինչպէս կը նկատէ ընթերցողը ներքևը դրած օրինակից, նրա բայերը կորցրել են իրանց խոնարհման ինքնուրոյն

ձևը և խոնարհւում են հայոց բայերի պէս:

Ահա՛, ստորև դնում ենք երեք տուն բոշայերէն «խաղ», որոնցից մինը ուստա Հանէսի և միւսը հռչակաւոր ուստա Վանօի ասածներիցն է (երկուսն էլ բոշա երգիչ-աշուղներ են):

I

Հանէս օղլին պակրեց լոմ եմ ուչաւեցէք տլարիս:
- Հանէսի որդին ասաց՝ բոշա եմ խօսացէք անունս
Ակմը կայէն, չտար կայէն, աթ մը կայէն ակ կայէն
մէկ ժամանակ, չորս ժամանակ, հինգ ժամանակ,
մէկ (ամեն) ժամանակ:
Լոմ մը վեսաց ֆենար, սաւը սընքէր պակրածս
բոշա մի նստած լինէր այստեղ՝ հիմնովին հասկանար ասածս
Ակ մը կայէն, չտուր կայէն և այլն[1],
մէկ ժամանակ, չորս ժամանակ, և այլն:
Վեսողները կամ նա՛ ջան է, աթաւէս լէ դմրաւիս
Նստողները բան չը գիտեն, ձեռքէս առնեն սազս
Հեւաւ կը կամաւտիք փանեցէք սիս աւես ջէ խլաւիս:
այնպէս բաներ ասացէք՝ գլխիցս ելնէ միտքս:
Ակ մը կայէն և այլն:

II

Ուստա, աւեմ դու գայիդ կետա՞ր ես պաշտաս
- վարպետ, գամ մօտդ, ինչ ունիս հետս
Սամլի կարեմ ճարիս, բանթեմ կու դաստաս աս
շինում եմ մաղս, կապում եմ տասը-տասը
Պհու որով նայեմ նաբարիս պաշտաս
շատ մեծ չեմ (որ) ընկնես հետս
Լորեցի՞ր իաս, մանուս ես մանուս:
գտար թէ որ[2] մարդ ես մարդ:

Ուստա Վանօն պակրեց տերաւեն թաճլիս
վարպետ Վանօն ասաց իրանից երգ (խաղ)

1 Այս տողը ամեն նոր տողից յետոյ կրկնւում է:

2 Այսինքն՝ թէ որ գտար հանելուկը:

Կամ նա ջան ես իսա նա՛ պէս ես մաճլիս
բան չը գիտես եթէ չը մտնես հանդէս
Սոլաւնոց կանեմ կու սնանես կու զիս
շներոց կ'անեմ (կը) ճանաչես կը ինձ
Լորեցիր իսա մանուս ես, մանուս:
գտար թէ որ՝ մարդ ես, մարդ:

«Մուրճ», 1892, N 7-8, էջ 1047-1064, N 9, էջ 1310-1321

ՀԱՅ ԲՈՇԱՆԵՐ. «Մուրճ»-ի այս համարում վերջացող յօդւածի հեղինակ մեր աշխատակից պ. Գ. Վանցեանը գրում է մեզ՝ թէ այդ յօդւածը հանւած է իւր մի աւելի ընդարձակ աշխատասիրութիւնից, որի պարունակութիւնն է բոշաների կեանքի աւելի մանրամասն ուսումնասիրութիւնը, բոշայերէնի բառարանը, բոշայերէն նախադասութիւններ և երգեր, բոշաների անցեալը և մարդաբանական տեղեկութիւններ բոշաների մասին:

«Մուրճ», 1892 թ., N 9, էջ 1382

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ԲՈՇԱՆԵՐԻ ԱՆՑԵԱԼԻՑ

(Անտիպ աշխատութիւնից)

I
ԲՈՇԱՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆԸ

Այս ժողովուրդը շատ սակաւ է ծանօթ որպէս գիտութեանը, նոյնպէս և մեզ՝ հայերիս, թէև մենք ամենից շատ պարտական էինք նորան վաղօրօք ծանօթանալու, քանի որ նա դարերից ի վեր եղբայրացած է մեզ կրօնով ու լեզւով:

Հայերէն լեզւով չկայ ոչ մի, չենք ասում՝ լուրջ, այլ նոյն իսկ հասարակ աշխատասիրութիւն այդ ժողովրդի մասին, իսկ գիտութեանը նա յայտնի է միայն Ք. Պատկանեանի մի ուսումնասիրութիւնով, ուր դժբաղդաբար մի քանի էջեր միայն նւիրւած են բոշաներին: Այս պատճառով ահա դորա ուսումնասիրութիւնը ահագին անյարմարութիւններ ունի: Գնչուների ուսումնասիրութեան հէնց առաջին և գլխաւոր դժւարութիւններից մինն է և նոցա անունը, որ շատ շփոթութիւնների պատճառ է դառնում,

որովհետև գնչու ցեղերը իրանց համար առհասարակ որոշ, հաստատ և առանձնայատուկ մի անուն չունին. անտեղեակ, շատ անգամ նաև գիտնական գործին հմուտ, անձինք միևնոյն անունը տալիս են և՛ հայ-բոշային, և՛ թուրք-մըթրբին, և՛ պարսիկ-ղարաչուն: Իրանք գնչուներն էլ առհասարակ թեթևամտաբար են վերաբերուում դէպի իրանց անունը և միշտ ձգտում են այն ազգութեան անդամ կոչուել, որից ուզում են օգտուել, որի հաշւով ուզում են ապրել:

Իսկապէս նոքա ազգութիւն չեն էլ ճանաչում ու հասկանում այն մտքով, ինչպէս որ դա գործածական է մեր մէջ. ազգ, ազգութիւն բառերը բոշայերէնը չունի: Եւրոպական գնչուները իրանց անւանում են դոմ կամ րոմ, որ նոյնանիշ է մարդ անւան:

Գնչուի համար գոյութիւն չունի ազգութիւնը իբրև մի առանձին գաղափար, այլ մարդը.- նա չի ճանաչում ազգ, հայրենիք և կրօն: Այն բազմաթիւ անուններն իսկ, որով նոքա ճանաչւում են օտարներից, կապ ունին լոկ ժամանակի և տարածութեան հետ. Իսպանիայում նա կոչւում է Ջիտանոս, Իտալիայում՝ Չինկանի, այլ տեղերում Եգիպտացի, Բոհեմիեն, Չինկեանէ, Ղարաչի, Ցինգա, Ցիգան, Բոշա և այլն... Գնչուների կեանքի ուսումնասիրութեամբ պարապող անձերը սովորաբար չեն որոշում այդ ցեղերը. բոլոր ցեղերին համարելով մի ազգութեան անդամ, նոքա մինը շփոթում են միւսի հետ, մինչդեռ, իրօք ծագումով գնչուները թէև մի ընտանիքի են պատկանում, բայց իրանց ներքին կացութիւնով, մանաւանդ բարբառներով զգալի կերպով տարբերւում են միմեանցից:

Այդ բոլորին մենք ընդհանուր անունով կ'անւանենք գնչու. նոցա այն ցեղին, որ խօսում է հայերէն և դաւանում է լուսաւորչականութիւն՝ բոշա կամ հայ-բոշա: Իսկ մնացեալ ցեղերը, համաձայն իրանց սովորական անւան՝ կոչւում են կամ ղարաչի, կամ ցիգան և կամ մըթրըբ, նայելով թէ նրանք աւելի ո՞ր ազգութեանն են յարած՝ պարսից, ռուսաց, թէ թուրքաց:

Բարձր-Հայոց բարբառով բոշա են կոչւում միայն լուսաւորչական-հայախօս գնչուները. նոյն կարծիքին է և Շոպէնը. Պատկանեանը նոցա տալիս է նաև անունս «մաղագործ». հ. Սրուանձտեանը բոշաներին մի տեղ անւանում է «հայ-բոշա», մի այլ տեղ «մաղագործ հայք», երրորդ տեղը անխտիր «բոշա» կամ «գնչու»:

«Մաղագործ» անունը սակաւածանօթ է և վերցրած է նոցա պարապմունքից - արհեստից: Այդպէս են անւանում իրանց բոշաների մէջ հասկացող պատւասէրները միայն, որոնք խորշում են բոշա արհամարհական, մասամբ նաև նախատական անունից:

«Մաղագործ» են կոչւում նոքա նաև մեր հոգևոր գործերում, որպիսիք են պսակ, կնունք և այլն, երևի բոշաների պատւասիրութիւնը չվիրաւորելու համար: Բոշայերէն նոքա իրանց անւանում են «լոմ», որ համապատասխանում է միւս գնչուների րոմ, կամ դոմ անւանը, բայց կորցրել է մարդ նշանակութիւնը:

Սովորական հարց ու փորձի ժամանակ նոքա իրանց անխտիր անւանում են հայ: Բոշա բառը հայերէն բարբառներում գործ է ածւում նաև ածականաբար և, ըստ իս, յատուկ անուն պիտի չլինի: Էրզրումի բարբառով, բացի գնչուների այս ցեղից, ածականաբար բոշա են անւանում այն անհատին, թէկուզ նա հայ լինի, որ բազմիցս թախանձանքով՝ առանց վարձատրութեան մի բան է խնդրում, գլխաւորապէս ուտելեղէն, կամ աշխատում է ուրիշի հաշւով ապրել:

Այդ անւան մասին ահա հայր Ալիշանի կարծիքը. «յայտ է, որ հին չէ բոշայից անունն, այլ ծագումն ինձ անյայտ. մենք սովորաբար գնչու կ'անւանեմք՝ ինչ որ թուրքք չինկեանէ կ'ըսեն և եւրոպացիք ծինկանի, ծինկարի և այլ ասոնց նման անւանք»[1]:

Պատկանեանին ևս յայտնի չէ «բոշա» անւան ծագումը:

«Բոշա» անւան բացատրութիւնը, եթէ իրօք դա յատուկ անուն է և սեփական է գնչուների այս ցեղին միայն, կարող է լոյս սփռել նորա անցեալի վերայ, որովհետև Ցինգա, Ջիտանոս, Չինկեանէ, Ցիգան և այլ անունները, որ զանազան ազգեր տալիս են գնչուներին, եթէ չենք սխալւում, ծագում են մի արմատից, մինչդեռ՝ «բոշա» կոչումը այդ բազմաթիւ անունների մէջ եզակի է իւր կազմութեամբ:

Գնչու անունն իսկ, որ այժմ մեզանում գործածական է իբրև յատուկ անուն և նշանակում է ցիգան-չինկեանէ ընդհանրապէս, իսկապէս ածական անուն է: Ահա դրա բացատրութիւնը Հայկազեան բառարանից. «Գնչու... թլատ և թոթով լեզւով, կամ թիւր և եղծեալ արտաբերութեամբ խօսող. կամ կրճատելով և ծռելով զբառս և զհնչմունս արտաբերող զբանս, որպիսիք են ծռալեզուք, կամ ռամիկ գիւղականք և բոշայք»:

Մեր աշխարհիկ գրականութեան մէջ նոր-նոր քաղաքացիութիւն է ստանում բոշա բառը, որ Էրզրումի բարբառով տրւում է գնչուների միմիայն լուսաւորչական ցեղին. այդ վերջին նշանակութեամբ գործածում ենք և մենք:

Հետաքրքրական է իմանալ, թէ գնչու բառը ո՞ր դարուց է գործածւում

1 Այս և յաջորդ հատուածները, որ կրում են հայր Ալիշանի անունը, մենք հանել ենք մի մասնաւոր նամակից, որ մեզ է ուղղած:

մեր հին գրականութեան մէջ իբրև այս ժողովրդեան անուն. անշուշտ, այն դարերից, երբ գնչուները սկսել են աղճատելով և թոթովելով հայերէն խօսել:

II
ԲՈՇԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Բոշաները ոչինչ չգիտեն իրանց ծագման մասին. նոքա մոռացել են այդ. մի աւանդութեամբ միայն, որ անտարակոյս քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ է կազմւել, նոքան իրանց Կայէնի սերունդ են համարում: Նոքա սովորաբար իրանց հայ են անւանում և համարում են սերնդակից հայերին:

Հայերն ևս նոցա ծագման մասին ոչինչ չգիտեն:

Պիտի ասենք, որ բոշաներին համարում են գնչուների մի ցեղ Շոպէն, Պասպատի, Պատկանեան, Վէյնդենբաում և այն բոլոր եւրոպացիք, որոնք առիթ են ունեցել նոցա մասին խօսելու:

Միայն հայր Սարգիսեանն է, որ իւր մի աշխատութեան մէջ նոցա համարում է հալածեալ հայ աղանդաւոր մանիքեցիք[1]: Սակայն, դա մեզ երևում է միանգամայն զուրկ հիմունքից, քանի որ հէնց ինքը մի քանի տողից յետոյ իրան հակասում է ասելով. «գնչուներու վրայ գրողներն,- ինչպէս նաև բոշաներուն,- Է և Ը-երորդ դարէն անդին չեն անցներ անոնց գոյութիւնն ի հայս, լեզւաբանական քննութեանց համաձայն»: Արդ՝ եթէ հայր Սարգիսեանի հետ ընդունելու լինինք, թէ «գնչուներն ու բոշաները» ծագում են Մանիքէա-Պաւղիկեան թոնդրակեցիներից, հապա ո՞րտեղից ծագեց նոցա լեզուն, որի քննութիւնով «Է և Ը-երորդ դարէն անդին չեն անցներ անոնց գոյութիւնն ի հայս»:

Այդպիսով գնչուների լեզուն գողի լեզու չի կարելի համարել, որովհետև գողի լեզուն լեզւաբանական հետազօտութեան չի կարող ենթարկւել մի ազգի ծագումն ու անցեալն իմանալու և լուսաբանելու համար: Թէև այս առթիւ հ. Սարգիսեանը կարող է պատճառաբանել թէ իւր խօսքը միայն գնչուներին և ո՛չ հայ-բոշաներին է վերաբերում, բայց իրօք սխալը մնում է նոյնը, որովհետև գնչուներն ու բոշաները ծագումով չեն տարբերւում բոլորովին, մանաւանդ Պատկանեանը պարզ ապացուցել է հէնց բոշայերէնով գնչուների և բոշաների ցեղակցութիւնը:

Վերջապէս յարգելի հօր ենթադրութեանը հակասում են գնչուների

[1] «Բազմավէպ», 1893 թ., N 1 (եր. 24):

անունը, մարդաբանական առանձնայատկութիւններն ու տիպը, ցեղական պարապմունքը և այլն:

Մենք ևս ընդունում ենք, որ բոշաները ցեղակից են գնչուներին, որ նոցա ծագումն էլ նոյնն է, ինչ որ համայն աշխարհի գնչուներինը, այն է հնդկա-արիական:

Այսպէս ուրեմն՝ բոշաները ծագմամբ հայեր չեն[1], ինչպէս կարծում են իրանք - բոշաները, մասամբ նաև հայերը, այլ մի եկամուտ, օտար տարր, որ արդէն եղբայրացել է հայերին, որի նման շատերին ենք կլանել մենք մեր պատմական երկարատև կեանքում:

III
ԲՈՇԱՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄՏՆԵԼԸ ԵՒ ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՅԺՄԵԱՆ ՏԵՂԵՐՆ ՈՒ ԹԻՒԸ

Փոքր Ասիան առհասարակ և Հայաստանը մանաւորապէս, բռնելով հին աշխարհների միջնակէտը, նոցա փոխադարձ յարաբերութեան միակ ճանապարհն են: Այդ պատճառով բազմաթիւ ազգեր հնագոյն ժամանակներից մինչև նորագոյն դարերը Ասիայի խորքերից եկել և անցել են այդ միջազգային կամրջով, որոնց շատերի կենդանի հետքերն այսօր էլ տեսնում ենք այդ երկրում:

Այդ անցորդ ազգերից մինն են և գնչուները, որոնք Հայաստանում և Փոքր Ասիայում թողել են իրանց ցեղերից մի քանիսը. այդ ցեղերից մինը կոչւում է հայ-բոշա, կամ հասարակօրէն բոշա, որ Հայաստանի բազմատարր ժողովրդների թւում ապրում է ցան ու ցիր և իր սակաւութեան շնորհիւ շատ աննշան տեղ է բռնում:

Թէ ո՞ր կողմից, ի՞նչ ճանապարհով և մօտաւորապէս ո՞ր դարերում կարող էր մտնել այս մթին, առանց պատմութեան և ժամանակագրութեան ժողովուրդը Հայաստան, կ՚աշխատենք պարզել այստեղ:

Նախընթաց գլխում ասացինք, որ բոշաները Հնդկա-արիական ծագումն ունին. այսինքն նոցա նախկին բնակավայրը՝ արիական ազգերի

---

1 Ոմն Мелешко «Кавказъ » լրագրի 1854 թ. N 26, խօսելով «թումբուլցիների» մասին, որ մեր մէջ յայտնի են անունով - խաչագող, և պարապում են ռուս ժողովրդին սրբութիւններ վաճառելով, նոցա համարում է հայ-գնչուներ: Թումբուլցիների գաղտնի լեզւին ծանօթ չլինելով չենք կարող որ և է կարծիք յայտնել այդ մասին, մանաւանդ յիշեալ յօդւածի բովանդակութեանը մենք ծանօթ ենք միայն Միանսարեանի «Библіографія»-ից և չգիտենք թէ յօդւածագիրն ինչ հիմունք ունի այդպէս կարծելու:

ծննդավայրը - Հնդկաստանն է եղել: Պարզ է, որ գնչուները Հնդկաստանից Հայաստան մտնելու համար կարիք չունէին եւրոպա գնալ և ապա Հայաստան վերադառնալ, որ նոցա ճանապարհին է:

Յայտնի է, որ գնչուներն եւրոպայում երևացին դեռ ԺԴ դարու սկզբներին, իսկ Հայաստան, անտարակոյս, նոքա մի քանի դարեր առաջ պիտի մտած լինէին, որովհետև մինչ եւրոպական շատ գնչուների լեզուներում նկատելի է յունականի ազդեցութիւնը, որ նշան է թէ նոքա երկար ժամանակ ապրել են Յունաստանում, ասիական գնչուների լեզուն զերծ է այդ ազդեցութիւնից, որ նշան է թէ նոքա եւրոպա չեն եղած, այլ Փոքր Ասիա աւելի առաջ են եկած, որտեղից նոցա մի մասը Յունաստանով անցել է եւրոպա, թէև Աֆրիկայից անցնող ցեղեր ևս եղել են:

Ռուս գիտնական և յայտնի ճանապարհորդ Ելիսէևը բացէ ի բաց յայտնում է, որ «նոքա՝ (Փոքր Ասիայի գնչուները) այստեղ երևեցան աւելի շուտ քան թէ եւրոպայում, հաւանականօրէն քրիստոնէութեան առաջին դարերում»[1]: Ինչպէս տեսանք, մօտաւորապէս նոյն կարծիքն է յայտնում և հ. Սարգիսեանը, թէ ըստ լեզւաբանական հետազօտիչների՝ գնչուներն ու բոշաները Հայաստանում երևացին Է և Ը դարերում: Մենք ևս Է և Ը, կամ Թ դարերը համարում ենք մօտաւորապէս այն ժամանակամիջոցը, երբ գնչուներն արդէն հաստատուել էին Հայաստանում: Այդ դարերի մեր մատենագիրների մէջ, որքան մեզ յայտնի է, դժբաղդաբար ո՛չ մի տեղեկութիւն չկայ բոշաներին վերաբերեալ: Յովհաննէս կաթող. պատմիչը միայն, Ժ դարու սկզբները յիշում է «ժողովուրդ մի գաբաւոնացի անւամբ, որ թւի թէ վրանաբնակք էին ի կողմանս Սիւնեաց, Վասպուրականի և Ատրպատականի», կարդում ենք հայր Ալիշանի նամակում. «եւրոպայի գիտնականաց կամ քննչաց մէջ ալ գտնւած է այս կարծիքն ունեցող, այսինքն թէ գաբաւոնացոց սերունդք ըլլան գնչունք»:

Շատ հաւանական է կարծել, թէ Յովհաննէս կաթող. յիշած գաբաւոնացիք բոշաները լինեն, որ արդէն Թ և Ժ դարերում հաստատուել էին Հայաստանի արևելեան նահանգներում:

Սիւնիք, Վասպուրական և Ատրպատականն էլ այն նահանգներն են, ուր հաւանականօրէն առաջին անգամ պիտի երևային գնչուները, քանի որ, ինչպէս տեսանք նախաբանից[2], ըստ Կոլոչչիի՝ գնչուների մի մասը ցամաքով - Պարսկաստանով ու Միջագետքով մտաւ Փոքր Ասիա: Իսկ մեր երկրի սահմանակից նահանգները Պարսկաստանի հետ՝

1 Антропологическая экскурсія поперечъ Малой Азіи. А. В. Елисеева. 1887 г. (»с. 30):

2 Անդ[?]:

Սիւնիքը, Վասպուրականն ու Ատրպատականն են, Միջագետքի հետ՝ Հայոց Միջագետքը: Այս վերջինը չի յիշում Յովհաննէս կաթող. երևի այն պատճառով, որ իրան յայտնի չի եղել: Եթէ չենք սխալւում, մեր բերած բոշայերէն բառարանում* պարսկերէն բառեր կան, որոնք պարզ ապացոյց կարող են լինել այն ենթադրութեանը, թէ բոշաները Պարսկաստանից են մտել Հայաստան:

Այդ ճանապարհի մասին աւելորդ չենք համարում դնել և Ելիսէևի կարծիքը. «Ցիգան խմբերի ճանապարհը, որպէս երևում է նրանց բանաստեղծութիւնների, կրօնի և մի քանի աղճատեալ յատուկ անունների ուսումնասիրութիւնից, մօտաւորապէս նոյնն է, ինչ որ Մակեդոնիայի աշխարհակալի ճանապարհը»[1]: Այնպէս որ նրանք Հայաստան պիտի մտած լինին մասամբ Պարսկաստանից, մասամբ Միջագետքից, ուր և, այսինքն Հայոց Միջագետքում, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, նրանք ընդունեցին քրիստոնէութիւն:

Այժմ, սակայն, որքան մեզ յայտնի է, այդ նահանգներում բոշաներ չկան, թէև ուրիշ գնչուներ կան: Բոշաները այժմ կենդրոնացած են Հայաստանի արևմտեան նահանգները, առաւելապէս Սեբաստիոյ կողմերը: - Յայտնի է, որ ԺԱ դարու սկզբին Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը բազմաթիւ հայերի հետ գաղթեց Սեբաստիա: Բնական է, որ այդ գաղթականութեան հետ պիտի գնային և Վասպուրականի բոշաները, որոնք, իբրև թափառաշրջիկ, անտուն, անտեղ մի ժողովուրդ, աւելի դիւրութիւն և յարմարութիւն ունէին խուսափելու թշնամուց՝ քան բնիկ հայերը, որոնք պիտի թողնէին իրանց դարաւոր հայրենիքը, պապերի հանգստարանը, կայքն ու գոյքը: Հէնց այսօր էլ բոշաների ստուար մեծամասնութիւնը հաստատւած է մասամբ Սեբաստիոյ կողմերը, մասամբ նրանից արևմուտք, որի կենդրոնը այժմ Պոլպատն է համարւում:

Բոշաների երկրորդ մասը, որ ապրում էր Միջագետքում, աւելի ուշ, հաւանականօրէն Լէնկ-Թեմուրի արշաւանքներից յետոյ, Եփրատի ուղղութեամբ ճանապարհ ընկաւ դէպի հիւսիս՝ Բարձր Հայք - Էրզրում, այնտեղից էլ տարածւեց Օլթի, Կարս, Աջարա, Տրապիզոն, իսկ 1828-ին՝ նաև Ալեքսանդրապոլ, Ախալքալաք, Ախալցխա և Կովկասեան այլ քաղաքներն ու գաւառները: Այս մեր խօսքերն ու ենթադրութիւնը վերաբերում են բոշաների մեծ խմբերով կատարած և առ միշտ մի որ և է տեղում հաստատած գաղթականութիւններին: Այդ գաղթականութիւններից առաջ էլ, անշուշտ, նրանք ըստ սովորութեան ժամանակաւորապէս

1 О матеріалахъ для изследованія цыганъ. А. В. Елисеева. »с. 23:

պանդխտած և այցելած կը լինէին Հայաստանի զանազան մասերը:

Եթէ ուշի ուշով դիտելու լինենք բոշաների այժմեան տեղերը Հայաստանում և Փոքր Ասիայում, կը գանք այն եզրակացութեանը, որ նրանք բռնում են այդ երկիրների հիւսիս-արևմտեան նահանգները և տարածւում են Չիլէ, Սեբաստիա, Արաբկեր, Ակն, Կարին, Օլթի, Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Ախալքալաք և Ախալցխա քաղաքները իրանց գաւառներով: Եթէ այդ քաղաքները միացնենք մի ընդհանուր գծով, կը ստանանք մի ճիշտ զուգահեռագիծ Սև ծովի հարաւային ափերի հետ, որի մէջ տարածւած են այժմեան բոշաները: Նրանց բնակութեան հարաւային սահմաններն են Արածանին և Բինգեօլ լեռները, որոնցից հարաւ, որքան մեզ յայտնի է, բոշաներ չկան: Այստեղ ահա բերում ենք նրանց բնակութեան տեղերի և քանակութեան մասին վիճակագրական տեղեկութիւններ: Այս թւերը ճիշտ են մօտաւորապէս միայն, որովհետև բոշաները իրանց անհանգիստ թափառական նիստ ու կացով միշտ խոյս են տալիս կանոնաւոր վիճակագրութիւնից, այնպէս որ, նրանց ստոյգ թիւն իմանալը շատ դժւար է, եթէ չասենք անհնարին: Կովկասեան բոշաների թիւը մենք հաւաքել ենք մասամբ պաշտօնական աղբիւրներից, առաւել ևս անմիջապէս՝ անձնական հարց ու փորձով. իսկ Փոքր Ասիայի բոշաների թւի մասին մեր աղբիւրն է հայր Սրուանձտեանի «Թորոս Աղբարը», որ միանգամայն արժանահաւատ կարելի է անւանել, քանի որ ականատես է իր գրածներին: Կովկասեան բոշաները ցրւած են գլխաւորապէս Կարսի, Երևանի և Թիֆլիսի նահանգների արևմտեան հայաշատ գաւառներում և ըստ մեծի մասին 1828-ի գաղթականներից են: Ամենից շատ՝ բոշա կայ Կարսի և Ալեքսանդրապոլի գաւառներում: - Ահա նրանց մանրամասն ցուցակը:

Ալեքսանդրապոլում և գաւառում 57 տուն, որոնցից երկու տուն հայ-կաթոլիկ-բոշաներ են և ապրում են Քօռ-Ախպուր գիւղում: Կարս՝ 20 տուն, համանուն գաւառի Չայիմ գիւղ՝ 20 տ.: Ախալքալաք և գաւառ 31 տ., Ծալկա՝ 20 տ., Ախալցխա՝ 16 տ., Օլթի և գաւառ՝ 17 տ., Լոռի՝ 5 տ.: Երևանում, Գանձակում, Թիֆլիսում և նոյն իսկ Շամախումն էլ մի ժամանակ եղել են բոշաներ, բայց երևի մասամբ գաղթելով, մասամբ թողնելով իրանց ցեղական պարապմունքը, բոլորովին մոռացւել և խառնւել են տեղացի հայերի հետ: Նրանց սերնդից այժմս Թիֆլիսում լաւ վաճառականներ կան, որ դեռ կոչւում են «Բոշի տղերք»: Ք. Պատկանեանը Շոպէնի աշխատութիւնից վերցնելով ասում է, որ «Նախկին Արմեանսկի օբլաստ-ում (այժմեան Երևանի նահանգ) 46 ընտանիք հայ բոշաներ

կան. 101 ար. սեռի, 94 իգ., ընդամենը 195 հոգի»: Անտարակոյս, նրանք ձուլել են հայերի հետ: Բացի դրանից, եթէ չենք սխալւում, Կովկասի այլ մասերում բոշաներ պիտի չլինին: Նրանց մեծագոյն մասը ապրում է Տաճկա-Հայաստանում և Փոքր Ասիայում: Նրանց մասին թող խօսի հայր Սրուանձտեանը.- «Վէզիր-Քեօբրուէն մինչև Գասթամօնի, կը տարածին հայ մաղագործաց բնակութիւնները և իրանց կենդրոնը կը համարի Պօյպատ: Ասոնք գարնանէ մինչև ձմեռն կը սփռուին գեղեր և քաղաքները մինչև Սևաստ. միայն ձմեռը իրանց խրճիթները կը քաշուին... Պօյպատու մաղագործ Հայոց թիւը 6-7000 կը հաշւէին, ի բաց առեալ անոնք, որ այլ և այլ քաղաքաց և գիւղից մէջ բնակութիւն հաստատած էին»[1]:

Նոյն գրքից քաղում ենք և հետևեալ տեղեկութիւնները. «Պաֆրայ քաղաք՝ մաղագործ հայք 290, Զիլէ՝ 93 բոշա, Մարզւան 481, Վէզիր-Քեօփրու 280»:

Ինչպէս երևում է, Ակնի և Արաբկերի մասերն էլ բոշաներ կան, որ պատահել են հ. Սրուանձտեանին, որոնց մասին նա գրում է. «Աղտոտ գնչուներ իրենց էշերով և ճագերով թաւալած են ջրոյն ափը. մուրացկանութեան տոպրակներ և բուռները բացած մեր շուրջն առին»:

Բոշաներ կան նաև Կարնում և իր շրջակայքում, դէպի Տրապիզոնի ճանապարհը ցան ու ցիր: Փասպատին մի միսիոնարի գրութիւնից առնելով ասում է, որ Թոխաթումն ու նրա մօտերքը բոշաներ կան. նրանք Լուսաւորչական են և կոչւում են «բոշա»:

Այս մեր բերած տեղեկութիւնների համեմատ եթէ ուզենք բոլոր բոշաների գէթ մօտաւոր թիւն իմանալ, կը ստանանք հետևեալը. Կովկասում բնակւող բոշաները վերև բերած թւերով 195 ընտանիք են: Եթէ ամեն մի ընտանիք միջին թւով հաշւենք հինգ անդամ, կը ստանանք 975 հոգի.- անւանենք 1000, ամենաշատը Կովկասում նրանց թիւը 1500-ից աւելի ո՛չ մի դէպքում չի կարող լինել:

Փոքր Ասիայի միայն Պօյպատ քաղաքում «ի բաց առեալ անոնք, որ այլ և այլ քաղաքաց և գիւղից մէջ բնակութիւն հաստատած էին», հ. Սրուանձտեանը հաշւում է 6-7000 բոշա: Պաֆրայի, Մարզւանի և այլոց բոշա բնակիչների թիւն էլ, որ վերևը դրինք, կանէ 1144 հոգի: Եթէ Կարնի և իր շրջակայքի, Խարբերդի, Ակնայ և այլ տեղերի բոշաներին էլ հաշւենք 3000 հոգի և աւելացնենք առաջիններին, կը ստանանք Տաճկա-Հայաստանի բոշաների թիւը 11,044 հոգի. Կովկասեան 1500-ի հետ՝ կանէ 12,544 բոշա: Յամենայն դէպս բոշաների թիւն ամբողջովին՝ հաւանական է, որ 15,000-ից անց չլինի:

1 Թորոս Աղբար. 272 երես:

IV
ԲՈՇԱՆԵՐԻ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼԸ

Մենք նախընթաց գլխում մօտաւորապէս որոշեցինք, թէ գնչուները Հայաստան պիտի մտած լինեն Պարսկաստան-Միջագետքով Է-Թ դարերում. այժմ հարկաւոր է լուծել մի այլ հանելուկ, որ պատմութիւնից ու բանասիրութիւնից մինչև օրս մնացել է բոլորովին անուշադիր. դա այն խնդիրն է թէ արդեօք բոշաները ե՞րբ ընդունեցին քրիստոնէութիւն - լուսաւորչականութիւն:

Որքան յայտնի է պատմութիւնից, եթէ չյիշենք մի քանի բացառիկ դէպքերը, հայերը կրօնական բանասիրութիւն չեն ունեցել. Հայաստանում ազատ դաւանում էին իրանց կրօնը Բագրատունիք և ապա իրէական բազմաթիւ գաղթականութիւնները. չինացի Մամգունի սերունդը այստեղ շարունակում էր Դեմետրի և Գիսանէի պաշտամունքը առանց հալածանքի... Հայոց աստուածների պանթէոնում պատւաւոր տեղ ունէին յունաց և ասորոց աստուածները. նոյն համբերատար ոգին տիրում էր և քրիստոնեայ հայոց մէջ, այնպէս որ չի կարելի կարծել, թէ այս ազգութիւնը բռնի ստիպած լինէր բոշաներին իւր կրօնը ընդունել տալու, մանաւանդ հայերն այդ չէին կարող անել այն խառնաշփոթ Ժ, ԺԱ, ԺԲ դարերում (երբ կարծում ենք թէ բոշաներն ընդունեցին քրիստոնէութիւն), երբ սկսւում են Տուղրիլների և Ալփասլանների արշաւները մի կողմից, յունաց՝ Անին և Հայաստանը տիրելու ձգտումը միւս կողմից և ներքին անվերջ երկպառակտումներն երրորդ կողմից:

Որովհետև գնչուների գոյութեան գլխաւոր պայմաններից մինն է անխտիր տիրապետող ազգութեան կրօնին հետևելը, ուստի աներկբայ կարելի է ասել, որ բոշաները քրիստոնէութիւն ընդունեցին առանց հայերի միջամտութեան, աստիճանաբար և ինքնաբերաբար:

Երկար ժամանակ ապրելով հայերի մէջ, սովորելով մեր լեզուն, ծանօթանալով հայերի վարք ու բարքին, կրօնին ու ծիսակատարութիւններին, նոքա հետզհետէ ընտելացան այդ բոլորին՝ և կամեցան միանալ հայերի հետ, որոնք, ի հարկէ, չպիտի խնայէին այդ միութեանը նպաստել բարոյապէս:

Որպէս զի այդ կիսավայրենի ժողովուրդը ընտելանար քրիստոնէութեան և ճանաչէր նորա առաւելութիւնը, անտարակոյս, պիտի անցնէին մի քանի դարեր այն օրից, երբ նա մտաւ Հայաստան, այնպէս որ բոշաների քրիստոնէութիւն ընդունելը պաշտօնապէս՝ անշուշտ պէտք է

վերագրել ԺԱ, ԺԲ դարերին:

Յիրաւի, ԺԲ դարում մեզ յայտնի է մի ժողովուրդ, որ լուսաւորչականութիւն է ընդունում, որի մկրտութեան և բարոյական կրթութեան մասին Ն. Շնորհալին գեղեցիկ պատուէրներ է տալիս Սամոսատի քորեպիսկոպոսին. խօսքս Արևորդոց մասին է, որ ըստ Շնորհալու յայտնի թղթի՝ պաշտօն էին մատուցանում արևին և բարդի ծառին, որոնց նա հին հեթանոս հայերի մնացորդ է համարում:

Մեզ ստոյգ յայտնի չէ գնչուների նախնական կրօնը, այլապէս դիւրին կը լինէր որոշել Արևորդոց բոշա, կամ հայազգի արևապաշտ լինելը:- Գնչուների կեանքով հետաքրքրւող բոլոր նշանաւոր հետազօտիչներն այն կարծիքն են յայտնում, որ նոքա չեն ունեցել առանձին, սեպհական կրօն:

Շատերը մինչև անգամ նոցա համարում են մի «անկրօն» ժողովուրդ: Գնչուն սեպհական ոչինչ չի ստեղծագործում, այլ միայն օգտւում է ուրիշի ստեղծագործութիւնից. այժմեան գնչուները դաւանում են աշխարհի համարեա բոլոր կրօնները:

Սակայն, Ա. Վ. Ելիսէևը՝ Կունաւինի մեծագին հաւաքածուից նիւթեր քաղելով այն կարծիքն է յայտնում, որ ցիգանները երբեմն դաւանում էին Զենդ-աւեստի վարդապետութիւնը, որպէս այդ ցոյց է տալիս նոցա հէքիաթների ուսումնասիրութիւնը: Այդ հէքիաթներից երևում է, որ ցիգանները «Լուսապարգև Ջանտրա»-ին - արևին ընդունում էին իբրև Աստւած, որ շրջում է «ոսկէ կառքով և արծաթէ ձիերով»:

Ուրիշ հէքիաթներից երևում է բարու և չարի կռիւը, որ նման է Որմզդի և Արհիմանի կռւին՝ ըստ Զենդի: Այս հեռաւոր ցոյցերից հասկանալի է, որ գնչուները երբեմն դաւանել են հին պարսից կրօնը, որից շատ չէր տարբերւում և հին հայկականը, մանաւանդ գնչուները պաշտում էին «Լուսապարգև Ջանտրա»-ին - հայոց «Արեգին»:

Գնչուների և հայերի նախնական կրօնների այս նմանութիւնը ի նկատի ունենալով, կարծեմ՝

ա) անհաւանական չի լինիլ, եթէ ենթադրենք, որ դոցա նմանութիւնից խաբւած՝ Ն. Շնորհալին Արևորդոց համարել է հայազգի հեթանոսներ:

բ) Գնչուն ազգութիւն չի ճանաչում. այսօր իսկ մի գնչու չի կարելի գտնել, որ իր ազգութեան անունը տայ, իբրև առանձին ժողովրդի. ո՛ր ազգութեան հետ գործ ունեցաւ, նորա անունն ու կրօնն էլ ընդունում է նա. «ում սալին նստի, նորա զուռնան կը փչի». այդ ֆակտ է: Յայտնի է, որ Արևորդիներից պատգամաւորներ էին գնացել Շնորհալու մօտ. այն էլ է յայտնի, որ այդ պատգամաւորների գալուց առաջ, ինչպէս

ներքևը կը տեսնենք, նոցանից շատերը մկրտուած էին, իսկ բոլորը միասին դեռ չմկրտուած, իրանց քրիստոնեայ էին կոչում. ուստի՝ ո՛չ մի տեղիք չկայ կասկածելու, որ այդ պատգամաւորները աւելի շահաւէտ, նպատակայարմար և պատուաբեր կը համարէին Շնորհալու մօտ իրանց հայ անուանել, քան մի համաշխարհային Պարիայի անունը տալ, որպիսին է գնչուն (կամ Արևորդին): Այդպիսի օրինակներ այսօր էլ շատ ունենք աչքի առաջ. ուտիացիք ու բոշաները իրանց հայ են անուանում, թէև ծագումով հայեր չեն. ընդհակառակը ծագմամբ հայ-կաթոլիկները իրանց ֆրանկ են կոչում, բողոքականները ֆարմասոն, լիտերական, յունադաւան հայերն իրանց հոռոմ, ուռում են կոչում: Տգէտ ժողովուրդը ազգութիւն չի ճանաչում, այլ միայն կրօն. այդ է պատճառը, որ Վրաստանի հայ-կաթոլիկներից շատերը իրանց համարում են վրացի-կաթոլիկ, որովհետև կրօնով էլ, լեզւով էլ խորթացած են հայութիւնից:

Մանաւանդ Արևորդիք հայերէն են խօսելիս եղել. «զի ազգաւ և լեզուաւ ի տոհմէ հայոց են», այնպէս որ այդ հանգամանքները պէտք է համարել Շնորհալու սխալի գլխաւոր պատճառներից մինը, որոնք շփոթեցրել են նրան:

գ) Որ ամենագլխաւորն է, այս մեր ենթադրութեանը, թէ Արևորդիք գնչուներ են, նպաստաւոր են նոյն իսկ Շնորհալու սեփական խօսքերը, որոնք համարեա ո՛չ մի կասկած չեն թողնում թէ Արևորդիք գնչուներ են: «Նոյնպէս կանանց պատուէր տուք, գրում է Շնորհալին իր թղթի մէջ, 'ի կախարդութենէ, և ի դեղատուութենէ և յամենայն դիւական աղանդաւորութենէ ի բաց կալ. զի ամենայն որ որ կախարդութեան զհետ երթայ, դիւաց է պաշտօնեայ և երկրպագու... Նոյնպէս և որ զպիղծ և զաղտեղի իրս ի կերակուրս կամ յըմպելիս խառնեալ՝ ուտել քրիստոնէի վասն դիւական սիրոյն... և զգուշացուցէք զնոսա յամենայն այսպիսի բժժագործութենէ»: Տղամարդոց մասին նա հետևեալ պատուէրներն է տալիս. «ի բաց կալ ի սպանութենէ, ի շնութենէ, պոռնկութենէ, ի գողութենէ, ի նենգութենէ ընկերաց, ի յարաբերութենէ և յամենայն չար գործոց սատանայի, զորս ատէ Աստուած և փոխանակ այսոցիկ՝ լինել եղբայրասէր և ո՛չ միայն զայլոց իրս ո՛չ գողանալ, այլ՛ւ յիւր արդար ստացուածոյն տալ կարօտելոյն»[1]:

Շնորհալու այս ակնարկները միանգամայն յիշեցնում են գնչուներին.

1 Տե՛ս Ընդհանրական թուղթք Ն. Շնորհալւոյ, Երուսաղէմ, 1871. «Յաղագս Արևորդեացն դարձի, ուղղեալ առ քորեպիսկոպոսն Սամոստիա քաղաքի», (եր. 223-229): Տես նաև մեր յօդւածում թուրք գնչուի վարք ու բարքի նկարագիրը. «Մուրճ», 1892, N 7-8, 9 Հայ-բոշաներ վերնագրով, այլև N 3, «Գինա Ռայնիչիչ:

այդ պատւէրները չէին կարող վերաբերել բնիկ հայերիս. յիրաւի, չենք կարծում, թէ Արևորդիք, հայ ազգի լինելով հանդերձ, բարոյապէս այդչափ հեռու կանգնած լինէին իրանց քրիստոնեայ եղբայրներից. ընդհակառակը, յիշեալ յատկութիւնները համարեա կէտ առ կէտ այսօր էլ տեսնում ենք բոլոր գնչուների մէջ: Այսօր էլ պոռնկութիւնը և գողութիւնը (որի վրայ առանձնապէս շեշտում է Շնորհալին. «ոչ միայն զայլոց իրս ոչ գողանալ») նրանց յատկանիշ կողմն է, այսօր էլ գնչուները ըստ մեծի մասին իրանց ապրուստը հայթայթում են կախարդութիւնով, սիրադաւելով և «բժժագործութիւնով», որպէս Արևորդիք:

դ) Մեր աշխատութեան մէջ դժբաղդաբար յիշեալ յատկութիւնները առանձնապէս աչքի չեն ընկնում և չեն շեշտւում, որովհետև նրա նիւթը գնչուների մի այնպիսի ցեղն է, որ ըստ մեծի մասին զերծ է այդ վատ կողմերից. այն ինչ՝ մնացեալ թէ՛ եւրոպական և թէ ասիական գնչուներին լիովին յատուկ են Շնորհալու ակնարկած կողմերը, որ կարծես հէնց այսօր դիտած և գրած լինի դրանց: Այդ մեզ չպիտի զարմացնէ. բոշաները ի բնէ զերծ չէին կարող լինել այդ յատկութիւններից. դա մէկ պէտք է վերագրել Շնորհալու նման հովւապետի հեռատես և մանրազնին հրահանգներին, որոնցով խորհուրդ է տալիս Սամոստիոյ քորեպիսկոպոսին նոր ընծայեալներին առաջնորդել բարոյական ճանապարհը. մէկ էլ՝ քրիստոնէութեան բարերար և հայ ազգի կուլտուրական ազդեցութիւնը բոշաների մէջ խեղդեցին այդ բնածին յատկութիւնները, նրանց փոխանակ պատւաստելով աւելի բարի և առաւել ազնիւ յատկութիւններ, որոնցով այժմ փայլում են մեր բոշաները:- Ուրիշ կերպ անկարելի է բացատրել այն անդնդի գոյութիւնը, որի մի ափին կանգնած են բոշաները իբրև զուտ բարոյական ժողովուրդ, իսկ միւսին՝ մնացեալ գնչու ցեղերն, իբրև տիպար անբարոյականութեան:

ե) Շնորհալու սխալի գլխաւոր պատճառներից մինն էլ այն է, որ նա, ինչպէս երևում է, Արևորդոց չի ճանաչում անմիջապէս, այլ ի լրոյ միայն. համարձակւում եմ կարծելու, որ նա, մինչև անգամ Արևորդոց շփոթում է Թոնդրակեցոց հետ... «եկին և առաջի մեր ի նոցանէ և զնոյն բանս աղաչանաց խօսեցան ընդ մեզ (Արևորդիք ուզում են քրիստոնեայ դառնալ) և մեք ծանուցաք նոցա զոր ընթերցեալ էաք ի գրոց (!?) վասն դիւապաշտ աղանդոյ (!?) նոցին, և զոր լուեալ էաք ի համբաւէ յընդելակցաց նոցին զզանազան չարիս բանիւ և գործով զնոցանէ... Որպէս և դոքա առ մեզ եկին, յուրաստ եղեն երդմամբ մեծաւ ի չար աղանդոյ (!?) անտի, և նզովեցին բերանօք իւրեանց, որ զայնպիսի ծածուկ

անաստուածութիւն ունիցի յինքեան և զոր ինչ սահման եդաք նոցունց՝ յանձն առին կատարել զամենայն»... Մի քիչ յետոյ շարունակում է. «իսկ զայնոսիկ, որք յառաջագոյն մկրտեալք լինին, միայն զխոստովանութիւն առեալ... Ս. Միւռոնաւ զճակատն դրոշմեցէք... Իսկ եթէ ստութեամբ լինիցի դարձ նոցա, որպէս և կարծեն բազումք զնոցանէն, և դարձեալ անդրէն ի փսխածն իւրեանց դառնան, մեզ և ոչ մի ինչ վնասէ»:

Այս հատուածի մէջ երեք նշանաւոր կէտեր են շօշափւում. մէկ որ Շնորհալին կարդացել է Արևորդոց աղանդի մասին և նոցա ընդելակիցներից լսել է Արևորդոց չար գործերի մասին. դժբաղդաբար չի յիշում թէ ինչ գիրք է եղել նրա կարդացածը: Արևորդոց մասին, որքան մեզ յայտնի է մատենագրութիւնից թէ Շնորհալուց առաջ և թէ յետոյ, ո՛չ մի քիչ թէ շատ մանրամասն գրութիւն, բացի հատակտուր հատուածներից՝ չի եղել. գէթ այսօր մեզ յայտնի չէ մի այդպիսի գրութիւն, որ նւիրուած լինէր այդ «աղանդի» պատմութեանը. չենք էլ կարծում, թէ մի այդպիսի «գիրք» գոյութիւն ունեցած և կորսուած լինի. ընդհակառակը քանի որ Շնորհալին Արևորդոց դենը «աղանդ» է անւանում, քանի որ Թոնդրակեցոց վերաբերեալ թղթեր-«գրքեր» կային Շնորհալուց առաջ, քանի որ Մագիստրոսը Արևորդոց յիշում է Թոնդրակեցոց մասին գրած թղթի մէջ, քանի որ Շնորհալին անմիջապէս ծանօթ չէր Արևորդոց, այլ «ի համբաւէ յընդելակցաց նոցին», ապա մենք հիմք ունենք կարծելու, որ նա Արևորդոց շփոթում է Թոնդրակեցոց հետ և այդ պատճառով էլ նրանց հայ է համարում ինչպէս Թոնդրակեցի հայք, մանաւանդ, ինչպէս տեսանք, Արևորդի-գնչուներն էլ իրանց իբրև հայ պիտի ներկայացրած լինէին Շնորհալուն: Այդ մեզ օտարոտի և զարմանալի չպիտի թւայ, որովհետև դեռ մեր օրերում ևս, ինչպէս տեսանք, կան կարծողներ, թէև առանց որ և է հիմունքի, թէ գնչուները հայազգի Թոնդրակեցիք են[1]:

Երկրորդ, Արևորդիքը ինքնաբերաբար են եկել քրիստոնեայ դառնալու և նրանցից ոմանք արդէն մկրտուած են եղել:

Երրորդ, ինչպէս առհասարակ թղթի ամբողջ ոգուց, մանաւանդ նրա այս վերջին տողերից, այն եզրակացութեանն է գալիս ընթերցողը, որ Արևորդի ժողովուրդը այնպիսի յատկութիւնների տէր է, որի խօսքին և ազնւութեանը շատ քիչ հաւատ կարելի է ընծայել. որ նա երևի քրիստոնէութիւն է ընդունում ո՛չ թէ ճապէս հասկանալով նրա նշանակութիւնը, այլ աչքի առաջ ունենալով լոկ այն նպաստաւոր պայմանները, որոնք կարող էին դիւրութիւն տալ իրանց ապրուստին քրիստոնեաների մէջ, որպիսին են և

1 Տե՛ս նախընթաց գլուխը:

բոլոր այժմեան գնչուները:

գ) Մեզ անհաւանական է թւում, որ Գրիգորների, Ներսէսների, Սահակների և Մեսրոպների ջանքերից յետոյ դեռ մինչև ԺԲ դարը մնացած լինէին հայազգի արևապաշտներ և այն, եթէ չենք սխալւում, առանց յիշատակութեան: Քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ տաճարների գիտը և Վարդանանց պատերազմը այն հուժկու մոմէնտներն էին, որոնք հայ հեթանոսութեան հոգոցը կարդացին. մինը մտաւոր ասպարիզում, միւսը քաղաքական: Մեսրոպի քարոզութիւնից յետոյ միայն ԺԲ դարումն է, որ Շնորհալու թղթով իմանում ենք, թէ դեռ մնացել էին հայազգի հեթանոսներ Արևորդի կոչմամբ: Եւ ինչո՞ւ հայերը պիտի Արևորդիք կոչւէին. միթէ այն պատճառով, որ նոքա արևապա՞շտ էին, կամ այդ կոչումը նրանց կրօնին էր տրւում. հապա ինչո՞ւ նախնի արևապաշտ հայերն այդպէս չէին կոչւում քրիստոնէութիւնից առաջ: Այդ կոչումը, եթէ կրօնի անունն էր, նոցա քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ պիտի կորչէր, վերանար, մինչ Արևորդոց քրիստոնեայ դառնալուց երկու դար յետոյ Մեծոփեցին նոցա դարձեալ այդ անունով է կոչում, որ նշան է թէ դա յատուկ ազգային անուն է: Յամենայն դէպս հէնց «Արևորդիք» անունը կարծես յիշեցնում է մի ինչ որ խորին արևելեան ծագումն: Արևելեան ժողովրդի համար դա օտարոտի անուն չէ. չինաց կայսրը «Երկնքի որդի» է կոչւում: Մեզ թւում է, թէ Արևորդի կոչումը գնչուների հնագոյն անւան թարգմանութիւնը պիտի լինի, որով նոքա ծանօթ էին հայերին մի ժամանակ:

Այստեղ մենք ցանկացանք հէնց Շնորհալու իր խօսքերով հերքել իր սխալը. այժմ կը բերենք երկու պատմական վկայութիւններ, որոնք, ըստ իս, ո՛չ մի կասկած չեն թողնում, թէ Արևորդիք առ սակաւը հայեր չեն:

Բարեբաղդաբար վկայութիւն տւող անձերը ժամանակով բաւական հեռու են Շնորհալուց, իսկ պայմանները բաւական մօտիկ Արևորդոց, այնպէս որ նոցա խօսքը կտրական նշանակութիւն պիտի ունենայ այս խնդրում: Այդ վկայութիւններից մինը պատկանում է Գրիգոր Մագիստրոսին, որի թոռնորդին է Շնորհալին: Ասորոց կաթողիկոսին գրած Թոնդրակեցոց վերաբերեալ թղթի մէջ նա յիշում է նաև Արևորդոց.

«Եւ այլ ոմանք ի Ջրադաշտ մոգէ՝ մոգ պարսկականք. և այժմ ի նոցունց դեղեալ Արեգակնապաշտք, զոր Արևորդիսն անուանեն և ահա են յայդմ գաւառի (ի Միջագետս) բազումք, և ինքեանք քրիստոնեայք զինքեանս յայտնապէս կոչեն. բայց թէ որպիսի մոլութեամբ և անառակութեամբ վարին, գիտեմք՝ զի ոչ ես անտեղեակ»[1]:

1 Հնախօսութիւն Աշխարհագրական Հայաստան Աշխարհի. Ղուկաս վարդապետի

Այս տողերը գրած են Շնորհալու թղթից առ սակաւը 110 տարի առաջ, ի նկատի ունենալով, որ Մագիստրոսը մեռել է 1058-ին, իսկ Շնորհալին կաթուղիկոսացաւ 1165-ին, որից յետոյ պիտի գրած լինէր իր թուղթը: Այն էլ պէտք է յիշել, որ Մագիստրոսը Միջագետքի կառավարիչն էր, ուրեմն և ի մօտոյ անմիջապէս ծանօթ Արևորդոց և ո՛չ թէ Շնորհալու նման ի լրոյ կամ «ի գրոց»: Վերևն էլ ասացինք, որ Շնորհալու կարդացածը «ի գրոց»՝ կարող էր լինել Մագիստրոսի այս թուղթը, ուր Թոնդրակեցիք և Արևորդիք յիշւում են միաժամանակ, որի պատճառով նա շփոթած պիտի լինի այդ երկու ժողովուրդները:

Այս էլ պէտք է ասենք, որ Սամոստիա կամ Սամոսատ քաղաքը գտնւում է Միջագետքում, որի Արևորդի բնակիչները ուզեցան քրիստոնեայ դառնալ Շնորհալու ժամանակ. Մագիստրոսի և Մեծոփեցու վկայութիւններն էլ վերաբերում են նոյնպէս Միջագետքում բնակւող Արևորդոց. այնպէս որ երեքի վկայութիւնն էլ Միջագետքի Արևորդոց մասին է:

Շնորհալին իւր թղթումն ասում է, որ «Արևորդիքդ յազգս մեր ի մասին սատանայական խաւարին մնացեալք, ո՛չ կամեցան լուսաւորել աստուածային լուսովն ի ձեռն Լուսաւորչին», մինչ Մագիստրոսը պարզաբար ասում է, որ նոքա, Զրադաշտականներից են դեղւած, ուրեմն հեթանոս հայերից չեն մնացած, ինչպէս կարծում է Շնորհալին. և որ գլխաւորն է, նոքա դեռ Շնորհալու թղթից 110 տարի առաջ «ինքեանք քրիստոնեայ զինքեանս կոչէին», թէև իրօք արևապաշտ էին... Այդ դեռ բաւական չէ. ԺԱ դարում իրանց քրիստոնեայ անւանող Արևորդիք, որոնք ԺԲ դարում պաշտօնապէս՝ իրանց խնդրանօք և կաթուղիկոսի թղթով միացան քրիստոնէութեանը, մինչև ԺԴ դարու վերջերը կոչւում են կռապաշտ: Ահա Թովմա Մեծոփեցու վկայութիւնը. «եկն ի Մէրտին (որ ի Միջագետս. ասէ Թովմա Մեծոփեցի վասն Լէնկթէմուրին) աւերեաց զքաղաքն... և չորս գեղ Արևորդի կռապաշտ, զՇօլն, զՇըմըշախ, զՍաֆարի, զՄարաղի իսպառ կործանեաց: Եւ յետոյ դարձեալ սատանայի հնարիւք բազմացան ի Մէրտին և յԱմիթ»: Յորոց գտանին մինչև ցայժմ ի սահմանս երկուց գաւառացս որք են ի Միջագետս, աւելացնում է հայր Ինճիճեանը իրանից[1]:

Այսպէս, ուրեմն, Մագիստրոսը Շնորհալուց մի դար առաջ և Մեծոփեցին նրանից երկու և կէս դար յետոյ խօսելով Արևորդոց մասին, ոչինչ չեն ասում նրանց հայութեան մասին: Արևորդոց գիւղերի անուն-անուն յիշելը նշան է, որ Մեծոփեցին ևս Մագիստրոսի նման ի մօտոյ

Ինճիճեան. hատ. Գ., Վենետիկ, 1835 թ. (եր. 161-162):

1 Տե՛ս նախորդ ծանօթութիւնը:

ծանօթ է Արևորդոց:

Պարզ է, որ Արևորդիք քրիստոնեայ էին կոչւում իրանց ԺԱ դարում, և պաշտօնապէս քրիստոնէութիւն ընդունեցին ԺԲ դարում լոկ երեսանց, որովհետև մինչև ԺԴ դարու վերջերը իրօք նոքա մնացել էին կռապաշտ, ինչպէս վկայում է Մեծոփեցին, ճիշդ այսօրւայ գնչուների նման, որոնք դաւանում են ամեն մի հանդիպած ազգի կրօն, առանց իրօք որ և է մինին առաւելութիւն տալու: Թէ պատմական վկայութիւնների ընթացքից և թէ Ինճիճեանի վերջին խօսքերից, որ վերևը դրինք, իրաւունք ունէինք եզրակացնելու, որ Արևորդոց շառաւիղները, թէպէտ հայացած, պէտք է որ մնացած լինեն Միջագետքում և որոշւեն այնտեղի հայերից, թէպէտ նոցա մեծագոյն մասը, հայ-բոշա անուամբ, այժմս բնակւում է Հայաստանի այլ մասերում: 1894 թ. «Արձագանք» N 55, կարդում ենք «Տիգրանակերտ և իր գիւղերը» որ և է թերթերից երևի արտատպած յօդւածում.

«Իջևանեցանք Շամամ անուն հայ-ասորի գիւղ մը… զարմանօք լսեցի, որ գիւղիս հայ և ասորի ժողովուրդն բացի մայրենի լեզուէ, ունին իրանց առանձնայատուկ լեզու մ՚ալ արաբերէնի մօտիկ (!?) զոր շրջակայք չեն հասկնար»: Արդեօք սոքա Արևորդիներ չե՞ն:

Այսպէս ուրեմն, մենք այն եզրակացութեանն ենք գալիս, որ Արևորդիք հայեր չեն, այլ մի առանձին ազգութիւն. իսկ այդ ազգութեան կրօնը, Հայաստանում երևալու ժամանակը, պատմական վկայութիւնները, նոցա բարք ու վարքի նկարագիրը, կրօնական խտրութիւն չունենալը, կախարդութիւնով և բժժագործութիւնով պարապիլը, որ այսօր յատուկ է միայն գնչուներին, և այլն և այլն… մեզ իրաւունք են տալիս պնդելու, որ Արևորդիք գնչուներ են:

Բացի բերած հատակտորներից, դժբաղդաբար մեզ յայտնի չեն Արևորդոց վերաբերեալ այլ վկայութիւններ. բանասիրութիւնը, հաւատացած ենք, դեռ ևս շատ բան կը լուսաբանէ: Արևորդոց վերաբերեալ սխալ կարծիքի տիրապետութիւնը, թէ նոքա հայեր են, ծագում է հեղինակաւոր Շնորհալու սխալմունքից, որին հետևելով դարուս բոլոր հայագէտները Արևորդոց հայեր են համարում:

Եթէ Արևորդիք գնչուները չլինին, ապա միանգամայն անբացատրելի կը մնայ այն բացառիկ երևոյթը, որ բազմաթիւ գնչուներ, երկար դարերից ի վեր ապրելով Հայաստանում, շփւելով հայերի հետ, դաւանելով նոցա կրօնը և խօսելով հայերէն, մատենագիրների կողմից մնում են առանց որ և է յիշատակութեան: Գնչուները կամ հայ-բոշաները Արևորդի կոչումը մոռացան, կորցրին հաւանականօրէն վերջին դարերում միայն, երբ

ցուելով հայերով աւելի խիտ բնակւած գաւառները, ընտելացան նոցա կրօնին ու ազգութեանը և այդ անունով էլ սկսեցին իրանց անւանել, այն է՝ հայ-քրիստոնեայ:

Եթէ մեր այս ենթադրութիւնը նորանոր փաստերով ապացուցւի և ընդունւի, ապա դա լոյս կը սփռէ ո՛չ միայն մեր բոշաների, այլ համայն գնչուների անցեալի վրայ, որովհետև նրանց վերաբերեալ եւրոպացոց պատմական վկայութիւնները, որքան մեզ յայտնի է, ԺԴ դարուց չեն անցնում, մինչ մեր գրականութեան վկայութիւնը, Մագիստրոսի բերանով, ԺԱ դարու կիսին է հասնում. բանասիրութիւնը թերևս աւելի հին աղբիւրներ որոշէ:

Ի վերջոյ, ինչպէս նախորդ գլխումն ասացինք, Կոլոչին կարծում է, որ գնչուները Փոքր Ասիա մտան Պարսկաստան-Միջագետքով, իսկ Ելիսէևը նրանց հէքիաթների հետազօտութիւնից եզրակացրել էր, որ գնչուները դաւանելիս են եղել Զրադաշտի կրօնը: Այդ երկու գիտնականների սրամիտ ենթադրութիւններն էլ իրականանում են, եթէ ընդունենք, որ Արևորդիք գնչուներն են, քանի որ նրանք ապրում էին Միջագետքում, և, ըստ Մագիստրոսի վկայութեան, «դեղեալք էին ի Զրադաշտականաց»:

V

Բոշաների կեանքը Հայաստանում լուսաբանելու համար մեծ նշանակութիւն կարող է ունենալ ո՛չ միայն բոշայերէնը, այլ և այն հայերէնը, որ գործածական է հիմակւայ բոշաների մէջ: Մեզ թւում է, թէ այդ հայերէնով հնարաւոր կը լինի ամենադիւրին և դրական կերպով պարզել, թէ բոշաները ե՞րբ են մտել Հայաստան, ե՞րբ են ընդունել քրիստոնէութիւն և ո՞ր մասում աւելի երկար են ապրել: Իրողութիւնն այն է, որ ինձ ծանօթ բոշաները թէև ապրում են Էրզրումից գաղթած հայերի մէջ, բայց գործ են ածում մի այնպիսի հայերէն բարբառ, որ տարբեր է Էրզրումի բարբառից, և, որ գլխաւորն է, աւելի մաքուր և զերծ է թուրքերէն բառերից, որոնք մեծ քանակութեամբ գործածական են գաղթական հայերի բարբառի մէջ.- բոշաները աւելի մաքուր հայերէն են խօսում, քան բնիկ հայերը: Թւում է թէ բոշաները հայերէն են սովորել դեռ այն դարերում, երբ տաճիկները Հայաստան չէին մտել, և իրանց տոկուն ու թափառական կեանքի շնորհիւ աւելի մաքուր պահպանեցին հայերէնը, քան բնիկ հայերը: Որովհետև հաստատաբնակ ժողովուրդը միշտ աւելի է ենթարկւում տիրող տարրի ազդեցութեանը, քան թափառականը, որը միշտ հնարաւորութիւն ունի

խուսափելու այդ ազդեցութիւնից: Դժբաղդաբար այս կէտը մենք ուշ առանք ուշադրութեան. բօշաների խօսած հայերէնից համարեա նիւթեր չունենք ձեռքի տակ, այնպէս որ չենք կարող ասել, թէ դա մեր բարբառներից առաւել որի՞ն է մօտիկ. «էկօ նայեմ, ձեռքիկդ տուր, տոտիկիդ ի մեռնիմ, ծգրեցուցած ծար, ուզուոր պարկի, չեմ իտար, չեմ իգար, չեմ ի առներ» այնպիսի ձևեր են, որոնց նմանը Էրզրումի բարբառում համարեա՛ չենք պատահում: Ինչպէս երևում է, բօշաները հայերէն սովորել են մի այլ գաւառում, թէև Կարնի բարբառը տիրապետող է նրանց լեզւում:

Այս տողերը սրանից մի տարի առաջ գրելիս, մենք չէինք էլ կարծում, թէ շուտով փաստեր կունենանք, որ ապացուցէին մեր այդ ենթադրութիւնը: Հայր Այտընեանը իւր քննական քերականութեան մէջ հետևեալն է ասում, որ մենք առաջ ենք բերում հանգուցեալ Ս. Սարգսեանի «Լեզու և Ուղղագրութիւն» («Մուրճ», 1894, N 2, էջ 264) յօդւածում բերած վկայութիւնից՝ ԺԱ, ԺԲ դարերու մէջ երևան կ'ելլէ նոր ձև բացասական մը էական բայով և ի նախդրով... չեմ ի գալ... Այդ ի նախդիրն հիմա միայն միավանկ բայերու վրայ մնացած է. «չես ի գար...»: Ինչպէս կը նկատէ ընթերցողը վերևը դրած մեր օրինակներից, ԺԱ, ԺԲ դարերում գործածուող այդ ձևերը, հէնց այսօր գործածական են մեր բօշաների մէջ և այն ո'չ միայն միավանկ, այլև բազմավանկ բայերում. չեմ ի առներ, չեմ ի ուզեր և այլն... Այս փաստը թէև մի հատիկ, բայց ցոյց է տալիս, որ մեր բօշաները ԺԱ, ԺԲ դարերում արդէն խօսում էին հայերէն. յայտնի է, որ Արևորդիք էլ նոյն այդ դարերում իրանց անւանում էին քրիստոնեայ և խօսում էին հայերէն... Սա էլ մի փաստ չէ՞ յօգուտ մեր ենթադրութեան: Եթէ Արևորդոց խնդիրն էլ մի կողմ թողնելու լինենք, բօշաների խօսած հայերէնից այն եզրակացութեանն ենք գալիս, որ նրանք Հայաստանում էին և հայերէն էին խօսում դեռ ԺԱ դարում:

Առ այժմ այսքան. այս առթիւ մենք երևի դարձեալ կը խօսենք «Մուրճի» ընթերցողների հետ: Նախքան բօշաների մասին մանրամասն աշխատութեանս տպագրութեան յանձնելը առանձնապէս մենք ցանկացանք նրա այս մի քանի հատւածները նախօրօք լոյս հանել, հմուտ բանասէրների թեր և դէմ կարծիքն իմանալու և լուրջ քննադատութեամբ զտած մաքրած տեսնելու համար:

Մի այլ անգամ մենք կը պատմենք, թէ բօշաները ի՞նչ երևելի մարդիկ են տւել մեզ:

«Մուրճ», Թիֆլիս, 1894 թ., թիվ 7-8, էջ 1066-1088

ՀԱՅԵՐ ԲՈՇԱՆԵՐԻՑ

(Յարութիւն վարդ. Ալամդարեան, Քերոբէ Պատկանեան, Բոշա Յանէս Օղլի)

Աշխարհիս երեսին առանց լեզւի և առանց հայրենիքի երկու ազգութիւն կան, որոնք իսկայական տոկունութեամբ շարունակում են պահպանել իրանց գոյութիւնը ցանուցիր բոլոր ազգերի և կրօնների մէջ, առանց սեփական անկախութեան, զուրկ թւական և քաղաքական առաւելութիւններից, ենթակայ ամեն տեսակ հալածանքների... Դոքա հրէաներն ու գնչուներն են: Ո՛չ ասիական բռնութիւնը, ո՛չ միջնադարեան սոսկալի հալածանքը և ո՛չ ժամանակիս մարդասէր կուլտուրան չեն կարողացել լուծել այդ երկու հանելուկ ազգութիւնների խնդիրը, աշխատելով ձուլել նոցա այն ազգութիւնների հետ, որի մէջ ապրում են, ջանալով խեղդել մինի շահախնդիր նիւթասիրութիւնը, միւսի անսանձ անսահման թափառականութիւնը:- Ամեն տեղ, Ասիայում թէ Եւրոպայում, հին թէ նոր աշխարհում, գնչուն մնում է գնչու, հրէան - հրէա:

Բայց հրէան չի խուսափում քաղաքակրթութիւնից. նա իւր գոյութեան հիմնաւոր սիւներից մինը տեսնում է ո՛չ միայն իւր ազգային կրօնի, այլ և տնտեսական ապահովութեան մէջ, որի անմիջական պտուղն է և կուլտուրան.- նա իւր հմուտ և ճարպիկ տնտեսագիտութեամբ այսօր իւր ձեռին ունի աշխարհի բաղդի բանալիներից մեծագոյնը - կապիտալի սոսկալի ոյժը:

Այլ է գնչուն. նա Սիօնի բարձունքից պատգամներ չունի ստացած. նա զուրկ է Եհովայի հզօր հովանաւորութիւնից, նա չունի այն աւանդական հայրենիքը ուր «մեղր և կաթ է բղխում», ո՛չ Մովսէս, և ոչ Դաւիթ ու Սողոմոն... Նա չունի նաև մամոնայի և մամուլի իսկայական ոյժը, որով հրէան իշխում է իւր տիրապետների վերայ... Նա զուրկ է ամեն բանից. նա մի հաստատուն բնակարան անգամ չունի: Բայց նա ապրում է ամենուրեք ինքնուրոյն, անկորուստ. աւելի տարօրինակ և զարմանալի է այս ազգութիւնը քան հրէան. և ամբողջ աշխարհում միմիայն գնչուն է, որ առանց ազգային ամենաէական պայմանների, որպիսիք են լեզուն, պատմական անցեալը, գրականութիւնը, կրօնը, թւական առաւելութիւնը, տնտեսական ապահովութիւնը, կարողանում է յարատևել իբրև ջոկ ազգութիւն... Զարմանալի է այս երկու ազգերի զուգակշիռը. նոքա հալածւած են բոլորից. նոցա անունը ծաղրի և արհամարհանքի առարկայ է ամենուրեք, և գնչու կամ հրէա հաւասար է ժլատ և գձուձ անուններին: Չէնց իրանք երկուսն էլ ամօթ են համարում իրանց ազգութեան անունը

տալ, համարելով դա մի անվայել և անախորժ արտայայտութիւն: Նոցա երկուսի էլ յատկանիշ կողմերից մինն է տիրող ազգութեան անունը կրել, առանց սակայն հաւանութիւն ունենալու այդ ազգութեանը պատկանելու: Գնչուն երբեմն աւելի հեռուն է գնում քան հրէան, նա հետևում է նաև տիրող ազգութեան կրօնին, թոյլ է տալիս իրան մկրտելու կամ թլփատելու. յաճախ մէկն էլ միւսն էլ, կիսատ-պռատ խօսում են տիրողի լեզուով. բայց դարձեալ մնում են անկորուստ:

Օրէնսդիրների, քաղաքագէտների և կառավարիչների բոլոր ջանքը զուր է անցել նոցա գէթ նստաբնակ դարձնելու. Ունգարիայում գնչուների համար շինել են բնակարաններ, տւել են գործիք ու սարք երկրագործութեամբ պարապելու. բայց ի զուր, ծիծեռնակը գալուն պէս, նոքա թողել են տուն, տեղ ու բնակարանը և պատսպարւել իրանց ցնցոտի վրաններում:

Բայց ինչ որ չի աջողւել ամբողջ աշխարհին հրէաների և գնչուների վերաբերմամբ, աջողւել է հայերին: Ես այս չեմ ասում դրդւած նեղ ու թթու ազգասիրութիւնից, այլ հիմնւած բուն պատմական և իրական ֆակտերի վերայ: Մի ազգի անհատական տոկունութիւնը երկու ամենամեծ մոմենտներ ունի. մինը՝ չկլանւել աւելի զօրեղից, միւսը՝ ձուլել և կլանել հաւասարներին կամ աւելի թոյլերին: Եւրոպական կուլտուրային ազգերից անգլիացին յայտնի է որպէս առաջին մոմենտի ամենամեծ ներկայացուն.- նա անկլանելի է: Ֆրանսիացին չունենալով այդ յատկութիւնը անգլիացու չափ, ունի մի աւելի մեծ մոմենտ, ուրիշներին կլանելու ընդունակութիւնը:- Այդ յատկութիւնն է պատճառ, որ ֆրանսերէնը դարձնում է համաշխարհային լեզու, Պարիզը համաշխարհային մայրաքաղաք, ֆրանսիական արւեստը, գիտութիւնը, մոդան, բարք ու վարքը և ամեն ինչ գտնում են համաշխարհային ընդունելութիւն: Ֆրանսիան աշխարհի սիրտն է առհասարակ, իսկ Պարիզը նորա զարկերակը. այդպէս է եղել գոնէ մինչև օրս և այդպէս էլ կը շարունակւի հաւանօրէն, եթէ ֆրանսիական ազգի ճակատագրական նւազումը նորա փառքն ու անունը չփոշիացնէ:

Որոնելով այդ մոմենտները հայոց կեանքում, պէտք է ասած, մենք բաւական մխիթարական ֆակտեր ենք գտնում. առաջին՝ հայի տոկունութիւնը եթէ ոչ հեռաւոր գաղթավայրերում, գէթ Հայաստանում և նորա հարևան երկիրներում ո՛չ մի տարակոյսի առիթ չի կարող տալ. մեր ամբողջ պատմութիւնը հայի տոկունութեան պատմութիւնն է, նա միայն կրել է, տարել է, համբերել է և ապրել է:- Բացի մի քանի բացառիկ և այն էլ կարճատև դէպքերից, նա շարունակ կորչելու, կլանելու վտանգի

մէջ է եղել. նորա դիրքը մեծ մասամբ պաշտպանողական է եղել. և նա չէ՛ կլանել: Այդ ընդունում են բոլոր այն անձինք, որոնք հայի վիճակով հետաքրքրուել և նորա պատմութեանը ծանօթ են:- Նա տոկուն, դիմացկուն է, ի հարկէ իւր հարևան ներկայ և պատմական ազգերի համեմատութեամբ: Դորան մի քիչ հակասում է մեր գաղթականութեան պատմութիւնը, ինչպէս օրինակ Լեհաստանի և Հնդկաստանի, որոնք համեմատաբար շատ կարճ ժամանակամիջոցում կորստի են մատնուել: Դոցա կորստեան պատճառները մեծ մասամբ որոնում են կրօնափոխութեան մէջ, մոռացութեան տալով աւելի մեծ և բնական պայմանները, որպիսին է օրինակ՝ կլիման: Հայի երկրորդ կամ երրորդ սերունդը Հնդկաստանում չի կարող գոյութիւն ունենալ լոկ կլիմայական պատճառներով. Լեհաստանն էլ, թէև այնքան մեծ տարբերութիւն չունի կլիմայի կողմից որպէս Հնդկաստանը, բայց և այնպէս, նա բաւական հիւսիս է. ի՞նչու օրինակ ապրում են Ղրիմի, Ռումինիայի, նոյն իսկ Ունգարիայի, չեմ ասում այլ ևս Բալկանի և Փոքր Ասիայի հայերը, բայց կորան Լեհաստանինը. չպէտք է միւս կողմից մոռանալ, որ գաղթականները մեծ մասամբ ապրել են վաճառականութեամբ (երկրագործներ և արհեստաւորներ համեմատաբար քիչ են եղել), որի հետևանքը զեղխութիւն, ցոփութիւն և սիրահարութիւնն է. այն ազգը որ մարմնով չի աշխատում, նա իւր գոյութեան հիմքն է փորում... Կարճ, մենք գաղթականութեան պատմութիւն չունինք, գիտութեան ներկայ բազմակողմանի և խորիմաստ լուսաբանութիւնով. կրօնական հայեցակէտը այդ երևոյթները հասկանալու և պարզաբանելու համար շատ նեղ և երկրորդական նշանակութիւն կարող է ունենալ: Հայի տոկունութիւնը Հայաստանում և նման կլիմայական ու կուլտուրական պայմաններում, իմ մասնաւոր կարծիքով, ո՛չ մի տարակոյսի առիթ չի կարող տալ: Այդ առաջին մոմենտը: Գալով հայի յատկութեանը իբրև ձուլող տարրի, պէտք է նկատել, որ այդ ասպարիզումն էլ նա զարմանալի ընդունակութիւն է ցոյց տուել կլանելու իրանից թոյլ ազգերին՝ թէ անցեալում և թէ ներկայում, այն էլ բուն կուլտուրական ճանապարհով:

Այդ յատկութիւնը առաւել ծանրակշիռ է այն նկատմամբ, որ ինչպէս վերևն ասացի, իբրև պատմական ազգ, հայը միշտ աւելի կրաւորական-պաշտպանողական դեր է կատարել, քան ներգործական-յարձակողական և այդ պայմաններում նա կարողացել է կլանել Աղւանից ազգը, ուտիացոց, պարթևական և բուլղարական գաղթականութիւնները:

Իսկ այնպիսի մի իսկայական տոկունութեան տէր ազգ, որպիսին է Եւրոպայի ժողովուրդը, որից մի ժամանակ մեծ մասամբ բաղկացած է

եղել մեր քաղաքային բնակութիւնը, այսօր իր գաղթականութեան հետքն անգամ չի թողել Հայաստանում:- Դա մի պատմական ֆակտ է:

Այդ պատճառով էլ հայի վաճառական և քաղաքացի դասի մի քանի անհամակրելի գծերը, որ օտարները չարամտութեամբ կամ անգիտութեամբ ամբողջ ազգին են վերագրում, հետևանք պէտք է համարել այն իրէական արիւնին, որ հոսում է այդ դասի երակներում: Եւ ըստ իս հայի տոկունութեան պատճառներից մինն էլ, որքան էլ նա երկրորդական լինի, այդ խառնարիւնութիւնը պէտք է համարել, որի շնորհիւ հէնց ներկայումս միատեսակ պայմաններում իրէան չի դիմանում հայի մրցութեանը: Հայի ազդեցիկ ոյժի աստիճանը շատ լաւ է երևում մանաւանդ Փոքր Ասիայի (Կեսարիա և այլուրեք) յոյների վերայ, հին աշխարհի այդ ֆրանսիացին, որ լեզուն կորցրած՝ հայերէն է խօսում:- Ծալկայումն էլ եօթը գիւղ յոյներ կան, որոնք նոյնպէս հայերէն են խօսում, ինչպէս նաև Ալեքսանդրապոլի յոյները: Սակայն, հայը յոյնին չէ կարողացել կլանել. նա միայն ենթարկել է այդ զօրեղ ազգի անդամներին իր ազդեցութեանը. աւելի ոչինչ:

Բայց հայի ձուլիչ, մանաւանդ քաղաքակրթիչ կողմը շատ լաւ է երևում բոշաների վրայ, որը կատարւում է հէնց այսօր, մեր աչքի առաջ, որը մենք դիտել, հաստատել կարող ենք առանց պատմական շատ անգամ տարակուսելի աղբիւրներին դիմելու: Ո՛չ մի տեղ և ո՛չ մի ազգութեան չի աջողել գնչու ցեղերի վատ յատկութիւնները սանձել, նոցա նստաբնակ դարձնել և աշխատանքի ընտելացնել. դեռ չեմ ասում ձուլել, կլանել նոցա: Հեռաւոր Անգլիայից մինչև Հնդկաստան, Ամերիկայից մինչև Աւստրալիա գնչուն դատարկապորտ, թափառաշրջիկ և ձրիակեր մի ժողովուրդ է…

Բայց այդ գնչուների հարազատ ցեղերից մինը, որ կոչւում է Բոշա, ո՛չ միայն բարձր է կանգնած իր եւրոպացի և ասիացի եղբայրներից բարոյապէս, այլև շատ տեղերում նա դարձել է հաստատաբնակ և սկսել է իր ճակատի քրտինքով իր պարէնը հայթայթել, մի բան, որ գոյութիւն չունի ամբողջ աշխարհի գնչուների մէջ: Չնայելով իր ցեղի առասպելական տոկունութեանը, հայ բոշաների մի ստւար մասը արդէն անդառնալի կերպով ձուլել է հայերի հետ. Երևանի, Շամախու, Գանձակի, Թիֆլիսի և այլ տեղերի հայ-բոշաները, որոնց գոյութեան մասին մենք մի յիսուն տարի առաջ պատմական փաստեր ունինք, այսօր այլևս գոյութիւն չունին իբրև բոշա, այլ կուլ են գնացել հայերի մէջ, շատերը մինչև օրս պահպանելով իրանց ազգի անունը լոկ իբրև հեռաւոր յիշողութիւն:

Չնայելով իր բնական բոլոր ատելութեանը դէպի ֆիզիկական աշխատութիւնն ու երկրագործութիւնը, հայ բոշաների մի ստւար մասը

այսօր երկրագործ է: Ղարսի գաւառի Չայիմ գիւղը, Ծալկայի Տամալա գիւղը, բաղկացած են միմիայն երկրագոր հայ բոշաներից, որոնք թէև բոլորովին ձեռք չեն վերցրել բոշայութիւնից, բայց արդէն հիմնովին հաստատաբնակ և անշարժ սեփականութեան տէր են, որ հաւասար է բոշայութեան մերձիմահ լինելուն: Քաղաքներում ապրող բոշաներից շատերը արդէն սկսել են արհեստներով պարապել. Թիֆլիզի հայացած բոշաները այսօր վաճառականութեամբ են պարապում, նոցա կոչում են «բոշի տղերք». հայացած բոշան արդէն կուլտուրայի հոսանքի մէջ բոլոր մնացեալ հայերին հաւասար է: Չէնց մնացեալ, իրանց աւանդական պարապմունքին հաւատարիմ, բոշաներն էլ այսօր այնպիսի տնտեսական պայմանների մէջ են դրուած և հայի հարևանութիւնը նոցա վրայ այնքան ազդել է, որ դժւար է այլևս շարունակել իրանց աստանդական կեանքը և նոքա մի քանի տասնեակ տարիներից յետոյ հետևելու են իրանց աւելի առաջադէմ եղբայրներին, կրթւելով և կուլ գնալով հայերի մէջ:- Այդ անխուսափելի երևոյթը կիսովին իրացել է արդէն, իսկ շարունակութիւնն էլ երկար տևելու չէ: Ախալքալաքի բոշաները, չնայելով որ իրանց աւանդական պարապմունքից ձեռ չեն վերցրել, այսօր արդէն քաղաքային ընտրութիւններին են մասնակցում և նոցանից մինը արդէն քաղաքային իրաւասու է ընտրւել. հեռատես բանասէրի համար այդ երևոյթը վերին աստիճանի կարևոր և միևնոյն ժամանակ զարմանալի է, քանի որ միևնոյն երկրում, Կովկասում, բոշաներին ցեղակից մըթրըբը, չինգեանէն, ղարաչին մնում են կիսավայրենի, ցիգանը մնում է եւրոպայում անընկճելի քաղաքակրթութեան առաջ, բայց բոշան քաղաքակրթւում և ձուլւում է: Ո՞ր կողմից էլ այդ հարցը քննես՝ կը գաս միևնոյն եզրակացութեան. դորա պատճառը եզակի և միակն է. ո՛չ մի ազգութեան չի աջողւել կրթել գնչուին, բացի հայից:- Իմ խօսքս ի հարկէ վերաբերում է մասսային ձուլման և քաղաքակրթութեան և ոչ անհատական, որովհետև եւրոպական գնչուների մէջ էլ շատ անհատապէս կրթւած և նոյն իսկ տաղանդաւոր անձնաւորութիւններ կան[1], բայց այնտեղ մասսան մնում է առանց առաջադիմութեան, մինչ ընդհակառակը հայ բոշաները իբրև առանձին անհատ չեն ունեցել զուտարիւն բոշա նշանաւոր ներկայացուներ, այլ քաղաքակրթւում են խմբովին:

Անցնենք յօդւածիս բուն նպատակին:

Գնչուները ընդունակ ժողովուրդ են. դորան ապացոյց շատ կայ.

1 Այդ մասին տե՛ս օրինակ՝ Կոլոչչի - Գնչուներ. «Մուրճ», N 10, 1890. նաև Գինա Ռայնիչիչ. «Մուրճ», N 3, 1893:

եւրոպական գնչուները չնայելով իրանց թափառական կացութեանը տուել են հռչակաւոր քարոզիչներ, նկարիչներ և հեղինակներ... Մանաւանդ նոքա փայլել են և դեռ փայլում են նւագածութեան մէջ: Նւագածութիւնը նոցա ընդունակութիւնների պսակն է. դա գնչուների ազգային արւեստն է. արևելեան բոցով լի, վառւած և կրքոտ: Նոյն ընդունակութիւնները տեսնում ենք և մեր բոշաների մէջ. թէ որքան սիրելի և սովորական է նոցա համար նւագածութիւնը երևում է այն հանգամանքից, որ բոշա աշուղները առաջին՝ համեմատաբար շա՛տ շատ են և երկրորդ՝ նոքա նւագել են սովորում առանց աշակերտելու, նւագը նոցա տրւում է կարծես բնածին: Ես տեսել եմ բոշա աշուղներ, որոնք եթէ եւրոպական կրթութիւն ունենային, առաջնակարգ նւագողների հռչակ կարող էին վայելել: Սակայն, հայի կուլտուրական աստիճանը դեռ այն բարձրութեանը չէ հասել, որ այդպիսի բնածին ընդունակութիւններին միջոց տար ըստ արժանւոյն զարգանալու և գնահատւելու, ուստի բոշաներից յայտնի դարձած անհատները արտայայտւել են այն ասպարէզներում, ուր աւելի պարարտ հող կար նոցա համար. գրական, բանաստեղծական և գիտնական:- Նոցանից առաջինն է Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեանը, իւր ժամանակին յայտնի գիտնական, իսկ մեզ էլ աւելի յայտնի իւր սրտառուչ և գողտրիկ բանաստեղծութիւններով. նա բոշա Յովսէփի թոռն է, որ դրօշակիր էր պարսից մի խանի մօտ, որից Յարութիւն վարդապետի ազգանունը - Ալամդարեան, որ նշանակում է Դրօշակիրեան: Սորա համառօտ կենսագրութիւնը ընթերցողը կը գտնի «Քնար Հայկական»-ում, որից և քաղում ենք այս տեղեկութիւնները, իսկ բանաստեղծութիւնների ժողովածուն լոյս է տեսել Քերոբէ Պատկանեանի հրատարակութեամբ առանձին գրքոյկով: Սորա պատկերի մէջ բաւական լաւ կերպով պահպանւած են բոշաների տիպային գծերը (Փարոս Հայաստանի):

Ալամդարեանի քրոջ զաւակն է, մօր կողմից՝ ուրեմն բոշա, հանգուցեալ Քերոբէ Պատկանեանը, որ իւր լուրջ գիտական ուսումնասիրութիւններով եւրոպական հռչակ է վայելում: Պատկանեանին յայտնի է եղել իւր բոշա ծագում ունենալը. և գուցէ այդ է առիթ տւել նորան առանձնապէս բոշաներով և նոցա լեզւով հետաքրքրւելու, որոնց անունն ու լեզուն գիտական աշխարհին առաջին ծանօթացնողներից մինն է եղել:

Ներկայումս մեր վիպագրութեան մէջ գործողներից մէկի տատի մայրը, իսկ միւսի մայրը զուտարիւն բոշաներ են:

Մեր գրականութիւնը աղքատ է նշանաւոր հայերի կենսագրութիւնով, որոնք փայլել են կեանքի զանազան ասպարէզներում իրանց տաղանդով:

Ո՞վ գիտէ, գուցէ նոցա մէջ կան ուրիշ անձեր էլ, որոնք բոշաներից են սերւում, ապագան այդ կ'որոշէ, եթէ մանաւանդ այդ անձերը ամօթ չիամարեն ծածկելու իրանց իսկական ծագումը, որպէս այդ սովորական է բոշաների մէջ:

Այսքանն էլ սակայն, բաւական է համոզւելու, որ մեր բոշաները նոյնքան ընդունակ և տաղանդաւոր են և մեզ տւել են նոյնպէս ականաւոր անձեր, որպէս նոցա ցեղակից գնչուները եւրոպայում: Բաւական է, որ բոշան թողնէ իւր պապենական սովորութիւնը և ձեռք առնէ կուլտուրական ճանապարհով իւր հացը ճարել, որպէս արիական ցեղի մի հարազատ անդամ նա ընդունակութիւն և խելք ունի անվերջ առաջադիմելու:

Բուն բոշաներից այստեղ հարկ էր յիշել նաև Յանէս-օղլուն, որ նշանաւոր աշըղի հռչակ է վայելում. մանաւանդ նա համարեա եզակի է, որ իւր աղքատիկ մայրենի լեզւով ոչ միայն ոտանաւոր հիւսել, այլ և իրօք բանաստեղծել է կարողանում: Նա Փամբակու Ղարաքիլիսա գիւղից է. մեռել է 1889 թ. 95 տարեկան. նորա ծննդեան անունը Պօղոս է եղել:

Յանէս-օղլու բանաստեղծութիւններից մինը լոյս տեսաւ տարիներ առաջ «Մուրճ»-ում (1892 թ., N 10). այստեղ դնում եմ նորա մի այլ աւելի ընտիր և աւելի ամբողջ պահպանւած բանաստեղծութիւնը, որ նաև մեծ լեզւաբանական արժէք ունի: Այս բանաստեղծութիւնը ես գրել եմ տարիներ առաջ Յանէս-օղլու եղբօր որդու բերանից Էխտիլա գիւղում:

Յանէս-օղլին փանեց վէլիդ քընընէ'.
Յանէս-օղլի ասաց խօսքդ քննէ
Աքիդ ուքլէ', սամէլ լէքէ',
աչդ բա'ց լաւ նայէ'
Մանուսաւին սընանէ'.
մարդուն ճանաչէ'
Օխտը տլարն օր ուբրան է,
եօթը անունն որ վերան է
Անիկ է լեր մէրաւիս.
տուել ինձ
Փառք իմ ստեղծող Լէւալիս,
Աստծուս
Նա' նասոյցուց մէրաւիս.
չը կորցրեց ինձ
Նա' եմ պարեր, նա' եմ լէքեր,
չեմ ընկել, չեմ տեսել

Նակայթան նըկլեց սիսիս.
յանկարծ հանեց գլխիս
Նըկլեմ կախլու-եմ խլաիդ
ելնեմ վախեցնեմ խելքդ (գլխուդ, քեզ)
Ակ մ'ալ նա' կալես պաիս (պաւաիս?)
մէկ էլ չ' քաշես ոտս
Կէ՞ կարեմ դունյին ռօզին
ի՞նչ անեմ աշխարիի մալը
Անլէզն ըլլի թէնաիս.
դրախտը լինի տեղս

Այս ոտանաւորը, որպէս երևում է, Հանէս-օղլին գրել է ի յանդիմանութիւն մի անձի կամ մի մրցակից աշուղի, որ ժողովրդի ազատ երգչին - աշուղին - նորան վայել արժանիքով չի ընդունել կամ երևի անպատւել է նորան և երգիչը վրդովւած և յուզւած նախատինք է կարդում նորա գլխին բոշայերէն: Հանէս-օղլին ասում է. «Խօսքդ լա՛ւ ճանաչիր, աչքերդ բա՛ց, նայիր ո՞ւմ հետ ես խօսում, ժողովրդի ազատ երգչի հետ, եօթնանունի (Ս. Կարապետ) շնորհատու երգչի հետ»: Ապա նա պատմում է իւր շնորհ ստանալը. «Փառք իմ Արարչին, որ ինձ չկորցրաւ. ուխտ չե՛մ գնացել (Ս. Կարապետ), բայց յանկարծ նա ինձ շնորհ տւաւ» (աշըղութիւն):

Ապա նա սպառնալիք է կարդում հակառակորդին, որ երևի ընչասիրութեան համար մեղադրել էր երգչին, որ աւելացնում է. «ինձ հարկաւոր չէ' աշխարհային ինչքը - հարստութիւնը.- իմ ցանկութիւնն է միայն դրախտումը տեղ ունենալ»:

Հեղինակի զգացումը բորբոք է և վառ. հպարտ իւր եսական արժանիքով, հպարտ իւր ի վերուստ ստացած շնորհի գիտակցութիւնով... և այդ հանգամանքն է, որ նորան ոյժ ու թռիչք է տալիս աղքատիկ մայրենի լեզւի կաշկանդիչ կապերը լուծելով իւր զգացումը զեղել մի զարմանալի աջողութեամբ:

«Մուրճ», 1897, N 10, էջ 1394-1403

ՄԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

* * *

ԼԱԼԱՅԵԱՆՑ, ԵՐՒԱՆԴ.- «Ջաւախքի բուրմունք»: Հրատար. Թիֆլիսի Հրատարակչական Ընկերութեան: Թիֆլիս, 1892 թ., տպ. Արօր, Նազարեանի. մեծ ութածալ, 71 երես, տառ N 10, գինն է 25 կ.:

Մեր ժողովրդագրական գրականութիւնը մի նոր գրքով ևս հարստացաւ. դա յիշեալ «Ջաւախքի բուրմունք»-ն է: Այդ գրքի երևան գալը աչքի է ընկնում առաւել այն պատճառով, որ նորա նիւթը բոլորովին նոր է. դա Բարձր Հայքի, որ մինչև օրս համարեա մնացել էր անուշադիր, ժողովրդեան չափաբերական և արձակ աղօթքների, երգերի և աւանդութիւնների մի հաւաքածու է, քանի որ Ջաւախքի, այսինքն Ախալցխայի ու Ախալքալաքի բնակիչները Բարձր Հայքից գաղթածներն են:

Դժբաղդաբար պ. Լալայեանը ո՛չ մի խօսք, ո՛չ մի բացատրութիւն կամ տեղեկութիւն չի տալիս ո՛չ այն ժողովրդի մասին, որի բանաւոր գրականութիւնը իւր աշխատութեան նիւթ է արել, ո՛չ այն աղբիւրների մասին, որոնցից նա օգտուել է՝ և ոչ, որ ամենից գլխաւորն է, այդ բարբառի առանձնայատկութիւնների, արտասանութեան և քերականական կանոնների մասին: Չը կան նոյնպէս բազմաթիւ օտարազգի և բարբառին առանձնայատուկ խօսքերի և դարձուածների բացատրութիւնը, որ անհրաժեշտ է գրքի լեզուն հասկանալու համար:

Թողնենք այն հանգամանքը, որ հաւաքածուն ինքնըստինքեան խիստ անկատար է և լուրջ մշակութեան է կարօտ, պ. հաւաքողը մեղանչում է այնպիսի հասարակ, տարրական կանոնների դէմ, որոնց չը գիտենալը աններելի է ամեն մի անձի, որ պարապում է ժողովրդագրութեամբ: Պր. Լալայեանը չի պահպանել ժողովրդի արտասանութիւնը, անուշադիր է թողել բարբառի շատ քերականական կանոնները, խառնել և աղաւաղել է բառերը, յատկացնելով նոցա այնպիսի նշանակութիւն, որ չունին իսկապէս: Պր. Լալայեանը չը գիտէ, որ Ջաւախքում կան այնպիսի գաւառաբարբառներ, կամ նոյն իսկ այնպիսի ինքնուրոյն բարբառներով խօսող գաղթականներ, որոնց բանաւոր գրականութիւնը նա խառնել, շփոթել է Ջաւախքինի հետ. չը հասկանալ նոցա միջի ահագին տարբերութիւնը կը նշանակէ չ՚ըմբռնել հաւաքած նիւթի պատմական, լեզւաբանական և ժողովրդագրական ահագին նշանակութիւնը: Այսպէս «Անօրէն մարդկանցից ազատւելու աղօթքը», «Ահա մտայ զանկողին

գերեզման», Սիրոյ երգերից առաջին չորս տունը, «Դռնէն անցայ թնդիրն էր ծուխ», «Արիք տեսէք աղջկայ կեսուր», «Առաւօտ գարի պոկենք», նաև Պար-երգերից շատերը, Հարսանեաց երգերից առաջին երկուսը և այլն և այլն չեն պատկանում Ջաւախքին, այլ կամ գաղթած եկւորներն են հետները բերել և կամ պատահաբար գիտեցել է մի ջաւախեցի:

Հնտի, մնտի լաւ Թէլինկօ,
Ճտռաֆըտէլ լաւ Թէլինկօ,
Արաձի Մուրատ մուրսի վրատ,
Կարգւեցար ո՞ւր է հինատ...

Ի՞նչ նշանակութիւն կամ պարունակութիւն ունին, ի՞նչ լեզւով կամ բարբառով են առաջին երեք տողերը, մենք չը կարողացանք հասկանալ, թէև Ջաւախքի բարբառը մեր մայրենի լեզուն է, և չը կարողացան հասկանալ այդ բառերը ո՛չ մինը ջաւախեցիներից, որոնց մենք դիմեցինք բացատրութիւն խնդրելու: Օրինակի համար համեմատեցէք և տեսէք «Մեր թագաւորն է աջ խաչ...» (երես 26), որը ոչինչ առնչութիւն չունի Ջաւախքի (նոյն և Բարձր-Հայոց) բարբառի հետ: Մի քանի տեղեր աւելի աններելի սխալներ են արած: Այսպէս` (երես 28)

Կովեր ունինք սև ու կարմիր,
Քեզ կթելու մէկ մասն ընտրիր.
Սէր (սեր?) ու կարագ շատ պատրաստիր...

Ընդգծեալ երկու տողերը ժողովրդինը չեն, այլ թխովի, կեղծ ու արհեստական: Դոքա մեր գրականական լեզւով են գրած երևի տան պակասը լրացնելու համար: Նոյնը պէտք է ասել նաև (եր. 36) «Պիւլպիւլ, ի՞նչ ես պառկէ չոխուռ օւայում» երգի առաջին տան մասին, որը թարգմանած է թուրքերէնից կէս գրականական և կէս Ջաւախքի բարբառով:

Գալով բուն նիւթին, որտեղ անթիւ տպագրական սխալներ կան ամեն մի երեսում և այն որ ուշադրութեան չէ առնւած և մատնանիշ չէ արւած բառերի արտասանութիւնը, այլ և աղաւաղւած և շփոթւած են թէ ուղղագրութիւնը և թէ բառերը: Չէ՞ որ հարկաւոր է նախ գրել այնպէս, որպէս արտասանում է ժողովուրդը և երկրորդ, եթէ մեր ունեցած տառերը բաւական չեն բարբառի բոլոր ձայները արտաբերելու, այն ժամանակ տառերի վերայ դրւող սովորական փշիկներով կամ նշաններով

աշխատում են պակաս ձայները լրացնել[1]: Անտարակոյս կարդացած կը լինիք պ. Գ. Խալաթեանի «Հայ ազգագրութեան ծրագիրը»: Ժողովուրդը ասում է գլոխ, գրած է գլուխ և գլոխ. ասում են էրկինք, Մայրամ, գրած է երկինք, Մարիամ և Մայրամ. Իսսուսը գրած է Յիսուս, սուփ կամ սուրփ, գրած է սուրբ, փե՛ր կամ բե՛, գրած է բեր. ասում են Վէրուսաղո՛մ, կամ Վէրուսաղէմ, Էրուսաղէմ,- գրած է Երուսաղէմ: Հարկաւոր էր գրել քուքար, Սա՛րքիս, ա՛շկե՛րտ, ա՛չք, Աթամ, մարթ, Կիրակո՛ս, Քրիստո՛ս, Գիրքո՛ր, գրւած է Սարգիս, աշկերտ, և այլն. ինչպէս ընդունւած է գրականութեան մէջ: Գրում է՝ քառասուն (պիտի լինի քառսուն), նէաֆաս (նա՛ֆա՛ս), վէվ (վե՛ւ), պութաղ (պուտաղ), թագւոր (թաքւո՛ր), շաղէ (շաղուէ), խազնատար (խա՛զնա՛տար), ճամփնէր (ճամփընե՛ր), գալաւայ (գըլաւա), աննման (անլըման), պաքմազ (պա՛քմա՛զ), թանք (թանկ), չը գտնեմ (չը գտնիմ), կամուրջ (կարմունջ), ականջ (անկաճ), մէջ (մէչ), զարկէ (զարնէ), իշտէք (յիշտէկ), ըռանջպար (ըռա՛նչպա՛ր), բարձած (բառցած), դառէ, դարձած (դառցէ, դառցած), իջեցրին (իչեցուցին), ասոնք, իսոնք, ինոնք, մերոնք, մերոնք (հարկաւոր է ասո՛նք, իսո՛նք, ինո՛նք, մերո՛նք, ձերո՛նք)... Մենք սխալների երեսները մատնանիշ չ՛արինք, որովհետև իւրաքանչիւր երեսում տասնեակներով այդպիսի սխալներ կան. օրինակ մենք կը բերենք մի հատւած պարոն Լալայեանի գրած և նորա դիմացը ժողովրդի արտասանածը.

Տպւած է (երես 1)
Թագայ հացի ֆուտ էկաւ,
Ելէք աշեցէք վով էկաւ,
Իրէք, իրէք պոզ ձիաւոր,
Իրէքն ա կանանչ կապաւոր.
Մէկը Յիսուս, մէկը Քրիստոս,
Մէկը մանուկ՝ սուրբ Կիրակոս,
Էկաւ սարով, իջաւ ձորով,
Հրեշտակին դէմը բարով...

Պիտի լինի
Թա՛զա՛ հացի ֆո՛տ (կամ հո՛տ) էկաւ,
Էլէ՛ք աշեցէ՛ք վո՛վ (կամ վե՛ւ) էկաւ,
Իրե՛ք, իրե՛ք պոզ ձիաւո՛ր.

1 Ստորև բերած օրինակներում շեշտի (՛) նշան ենք դնում այն տառերի վերայ, որոնք գրականականից տարբեր կերպով են արտասանւում:

Իրե՛քն ա կանանչ կապաւո՛ր
Մէկը Իսուս, մէկը Քրիստո՛ս,
Մէկը մանուկ՝ սուրփ Կիրակո՛ս...
Էկաւ (էկա՞ն) սարով, իջան ձորով,
Չըրըշտըկին դէմը բարով...

Արձակ գրուածներից աւելորդ եմ համարում մի նմուշ դնել, թէև այնտեղ ևս անթիւ սխալներ կան: Մեր կարծիքով այս հաւաքածուն իւր ներկայ ուղղագրութեամբ համարեա անպէտք է ուսումնասիրութեան համար, քանի որ բարբառի բազմաթիւ հնչիւնները կորսւած են նորա մէջ և փոխարինւած խորթ և անհարազատ հնչիւններով: Այս բարբառը ունի բացի սովորական «ա»-ից և մի ուրիշ «ա՛» փափուկ (որպէս ֆրանսերէն la մասնիկում), որպէս նա հնչւում է բառերումս պա՛քմա՛զ, Ախրքա՛լա՛կ, Ա՛րզո՛ւրո՛ւմ: Բացի «ու»-ից և մի փափուկ «ո՛ւ» (ճիշտ համապատասխան ֆրանսիական «u»-ին), որպէս բառումս Ա՛րզո՛ւրո՛ւմ: Մինչդեռ «ե»-ն և «ո»-ն գրականական բառերի մէջ հնչւում են որպէս պարզ «ե» և «օ», այս բարբառի բառերում, երբ շեշտը այդ տառերի վերայ է, հնչւում են «ե»-ն ինչպէս յե, իսկ «ո»-ն որպէս մակարդւած «ուօ», ինչպէս հո՛ր, ձո՛ր, փո՛ր, սո՛խ, սխտո՛ր, կխտո՛ր, մերո՛նք, աստ՛նք, ատո՛նք, և այլն բառերում. «ե»-ն տես բառերումս՝ բե՛ր, փե՛, կե՛ր, փե՛ս, եզնե՛ր, կովե՛ր, հարսնե՛ր, անե՛ր, հողե՛մ, թաղե՛մ, փոխե՛մ, և այլն: Ջաւախքի բարբառը չունի լիակար բ, գ, դ, ջ, և ձ, այլ դոցա փոխանակ բ-ի և պ-ի միջին ձայնը բ-ի տեղ է գործածւում, երբեմն բ-ն դառնում է պ և փ (պարի, սուրփ, փեր - փոխանակ բարի, սուրբ և բեր). գ-ի տեղ գործ է ածւում թոյլ գ, որ երբեմն դառնում է «կ», և «ք» (գիւղերից մի քանիսում ասում են կարի, փոխ. գարի, քուքամ՝ փոխ. կուգամ): «Դ»-ի տեղ թոյլ դ, որ երբեմն դառնում է «տ» և «թ»: «Ջ»-ն դարձել է փափուկ ջ, երբեմն նաև «ճ» և «չ» (անկաճ, մէչ), «ձ»-ն դարձել է թոյլ ձ, երբեմն նա հնչւում է որպէս «ց» և «ծ»... Մեր մատնանիշ արած բարբառի նրբութիւններից մի քանիսը միայն (ինչպէս ա՛-նէա խօսքում) պահպանել է պ. հաւաքողը, իսկ ամենամեծ մասը ո՛չ միայն չեն պահպանւած, այլ և ո՛չ մի տեղ ուշադրութեան էլ չեն առնւած: Կնքում ենք մեր խօսքը, յայտնելով մեր համեստ կարծիքը, որ այդ գիրքը կարօտ է նոր, կանոնաւոր և ուղիղ տպագրութեան, տեղ-տեղ նաև խմբագրութեան, այսինքն դէն գցելով Ջաւախքին ոչ յատուկ երգերը: Այլապէս այդ ժողովածուն շատ թիւրիմացութիւնների տեղիք կը տայ:

«Մուրճ», 1892 թ. N 7-8, էջ 1164-1168

* * *

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻ վարդապետի Հայոց պատմութիւնը. թարգմանեց Մինաս քահանայ Տէր-Պետրոսեանց: Ալեքսանդրապոլ, տպարան Ա. Մ. Մալխասեանի, 1893 թ., 233 էջ, ութածալ, գինն է 60 կոպէկ:

Մեր դասական մատենագրութեան զարկ տւեց Խորենացու աշխարհաբարը, որին յաջորդեց Եղիշէի երկրորդ թարգմանութիւնը և այսօր էլ ահա լոյս է տեսել Լաստիվերտցու թարգմանութիւնը: Անտարակոյս, ցանկալի է, որ մեր բոլոր դասական գրւածների թարգմանութիւնն ունենայինք աշխարհիկ լեզւով, բայց Կորիւնը, Բիւզանդը, Փարպեցին, Սէբէոսը, Ասողիկը և այլն թողած ձեռնամուխ լինել Լաստիվերտցու թարգմանութեան, մեզ օտարոտի է թւում: Թէև սա ԺԱ դարու միակ պատմիչն է, բայց թէ իր նշանակութիւնով և թէ պատմական ոճով շատ երկրորդական տեղ է բռնում մեր հին գրականութեան մէջ, մանաւանդ նա աւելի մի ողբերգու վարդապետ է, քան իսկական պատմիչ, որ ամեն մի երևոյթ բացատրում է ժամանակակիցների մեղքերի շատութեամբ և շարունակ ողբում է Հայաստանի թշւառութիւնը, անհամար, շատ անգամ անկապ և անտեղի վկայութիւններ մէջ բերելով Ս. Գրքից, որին՝ ինչպէս երևում է, շատ է տեղեակ:

Գրքի բովանդակութիւնից ամենահետաքրքրական կտորներն են Բագրատունեաց անկումը և Թոնդրակեցոց աղանդին նւիրւած տեղեկութիւնները:

Լաստիվերտցին առհասարակ նկարագրում է իր ժամանակակից դէպքերը և ըստ երևոյթին ստուգապատում է:

Այս պատմիչը թարգմանւած է նաև ֆրանսերէն:

Աշխարհիկ թարգմանութեանը կցած են 137 ծանօթութիւն և յատուկ անունների մի ցանկ: Վերջինս ամբողջովին քաղւած է Վենետիկեան բնագրից և յարմարեցրած է թարգմանութեան էջերին, որ անշուշտ կարևոր է ուսումնասիրութեան ժամանակ: Ծանօթութիւնները, սակաւ բացառութիւններով, աշխարհագրական անուններին են վերաբերում: Բայց այդ ծանօթութիւնները ցանկալի էր որ աւելի որոշ լինէին. օրինակ՝ բաւական չէ ասել թէ «Խլաթը Բզնունեաց գաւառի քաղաքն է» (223 եր.). «Ծիրին՝ Մանանաղի գաւառի բերդաքաղաք է» (223). «Ապահունի գաւառը Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի գաւառներից մէկն է» (208) (ընդգծումները մերն են), այլ պէտք էր ասել նաև որ Խլաթը գտանւում է Վանայ ծովի ափին և այլն:

Թարգմանիչը նշանակել է Ս. Գրքից քաղած գլուխների և հատուածների տները, որոնք պատահում են բնագրում: Թէև ինքը դրան առանձին արժէք չի տալիս (առաջաբան), բայց իսկապէս դա կարևոր է և մեծ դիւրութիւն կարող է տալ ձեռագիրների համեմատական ուսումնասիրութեան և բնագիրը վերականգնելուն:

Թարգմանութիւնը ընդհանրապէս բաւական աջող է. լեզուն կոկ, պարզ և ընթերցողների մեծամասնութեան համար դիւրամատչելի, այնպէս որ, եթէ յիշելու չլինենք մի քանի չնչին անհարթութիւնները, թարգմանիչը հասել է իւր նպատակին:

Թուղթը և տպագրութիւնը մաքուր են և պարզ. գինը համեմատաբար թանկ չէ: Տպագրական սխալները շատ են:

Գ. Վնց.

«Մուրճ», 1894, N 3, էջ 438-439

* * *

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ: Կիսամեայ պատկերազարդ. առաջին տարի. Ա գիրք. 1896. Շուշի. քառածալ.

Թէև ազգագրութիւնը նորաբողբոջ և դեռ ևս չկազմուած մի գիտութիւն է, բայց հայերս այդ մասին բաւականին հում նիւթեր ունինք. Սրուանձտեանի դասական երկերից և մի շար այլ անհատների հարուստ հաւաքածուներից յետոյ՝ ահա երևան է գալիս մինչև անգամ առանձին «Ազգագրական Հանդիսի» մի հաստ հատոր՝ և խոստանում է պարբերական հրատարակութիւն լինել:

Մի փոքրիկ ներածութիւնից յետոյ հրատարակիչ պ. Լալայեանը տալիս է «Հայ ազգագրութեան համառօտ տեսութիւնը».- Այն աստիճան թոյլ, սառն և ողորմելի մի կոմպիլացիա է դա, որ նորա վերայ կանգ առնելը ժամանակի կորուստ կ՚նշանակէ. չպարունակելով ո՚չ մի նոր միտք, նա ներկայացնում է օտար ընտիր ուսումնասիրութիւնների մի կարիկատուրան-ծաղրանկարը: Ֆրանսիացոց համար դա կարող էր գուցէ նորութիւնների շարը դասուիլ. եւրոպացու ներողամտութիւնը և բռնազբօսիկ համբերութիւնը երբեմն աւելի դառն է քան ամենաասատիկ կրիտիկան:

Միանգամայն թարմ, հետաքրքիր և մեր երկրի անցեալը լուսաբանող յօդուածներ են պ. Բաբայեանի «Մանիացոց տէրութիւնը» կոմպիլացիան,

«Խոջալլուի գերեզմանները» - ինքնուրոյն և «Կովկասի տեղը քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ» թարգմանական յօդուածները: Վերջինին կցած է հինգ ընտիր նկարուն տախտակներ, որոնցից պարզ երևում է, թէ մեր նախորդները Կովկասում (հաւանօրէն խալդեր) ո՛ր աստիճանի բարձր կուլտուրա են ունեցել: Դժբաղդաբար յօդուածի մէջ յիշուած թւահամարները չեն յիշուած տախտակների վրայ, այնպէս որ չես իմանում թէ խօսքը ո՛ր տախտակի և ո՛ր պատկերի մասին է: Թարգմանականների թւին են պատկանում նաև Պետրէի «Մարդաբանութեան պատմական զարգացումն» և Շ. Լէտուրնօի «Ամուսնութեան զարգացումն»: Երկու խնդիրներն էլ միանգամայն նոր և հարցասիրական մեր հասարակութեան համար: Մեր գրականութիւնը այնքան աղքատ է, որ դոյնանման որպիսի թարգմանութիւն էլ տանք ընթերցողին, ուրախալի է, բայց թարգմանիչը պիտի աշխատի ընտիրը և գիտութեան վերջին խօսքը տալ թարգմանօրէն. այդ չենք կարող ասել Լէտուրնօի աշխատութեան մասին, ուր ամուսնութեան վերաբերեալ հարուստ և բազմակողմանի տեղեկութիւններ կան, բայց ո՛չ նորա զարգացման պատմութիւնը. նա միայն թւում է, նկարագրում է, յետոյ էլ աշխատում է մի որոշ եզրակացութեան բերել իւր ֆակտերը, բայց այնպիսի մի մեծ էպօխայի մասին, որպիսին է մայրական իրաւունքը, նա ոչինչ չի յիշում: Թւում է թէ Լէտուրնօին ծանօթ չեն եղել Բախօֆէնի և Մօրգէնի աշխատութիւնները. մանաւանդ վերջինի կլասիքական գործը Հիւսիսային Ամերիկայի վայրենիների մասին, որոնց շնորհիւ միայն ամուսնութեան զարգացումը իւր իսկական լուսաբանութիւնն առաւ: Լէտուրնօն առհասարակ կարծես չի՛ ուզում ընդունել ամուսնութեան զարգացումը մայրական իրաւունքից դէպի հայրականը և էնդոգամիայից դէպի էկզոգամիան. նա ճանաչում է միայն խառնակեցութիւն և միակնութիւն:- Դա հնացած գործ է և ուրեմն թարգմանութեան ընտրութիւնը սխալ:

Ինքնուրոյն յօդուածներ են պ. Օհանեանի «Կրակը» և Կրպէի «Խծկոնք»-ը: Սակայն, Հանդէսի ծուծն ու էութիւնն է «Զաւախք» ինքնուրոյն ժողովրդագրական հաւաքածուն, որը իւր առատ և բազմակողմանի նիւթերով մի ահագին գանձ է հայ ազգագրութեան համար: Ազգագրութիւնը մի շատ դժւար և ապերախտ գործ է. նա պահանջում է լուսանկարչի ճշտութիւն մեղուի ժրաջանութեան հետ, բայց և այնպէս շա՛տ անգամ նորա տւած արդիւնքը չի՛ արդարացնում այն ահագին ջանքը, որ թափել է նորա վերայ, եթէ մանաւանդ բանահաւաքը հմտութիւն ու նրբամտութիւն չունի իւր դիտողութիւնը մի քիչ խորն ուղղելու: Ջանասիրութեան կողմից

պ. Լալայեանը արժանի է խորին շնորհակալութեան և գովասանքի. նորա օրինակը ցոյց է տալիս, որ ամեն մի կրթած մարդ՝ եթէ մի քիչ իրան նեղութիւն տայ, կարող է մայրենի գրականութեանը և գիտութեանը իւրովսանն ծառայել. երանի թէ մեր պոռոտախօս ինտելիգէնտները օրինակ առնէին պ. Լալայեանից, որը մի տարի շարունակ ուսուցչութիւնը թողած անցել է ամբողջ Ջաւախքը և մեղուի ժրաջանութեամբ ուսումնասիրել հայ ժողովրդի կեանքը:- Ծաղիկներ չեն եղել նորա հաւաքածները և ո՛չ կանաչազարդ դաշտեր ու ձորեր նորա այցելած տեղերը, այլ Ջաւախեցու խրճիթը, գոմը, օդան: Ով մէկ օր միայն գիշերելու առիթ է ունեցել այդ օդաներում, նա կարող է հիանալ ու զարմանալ պ. Լալայեանի տոկունութեան և կամքի վրայ: Թէ որքան հարուստ և բազմակողմանի են նորա հաւաքած նիւթերը՝ այդ լաւ երևում է նոցա գլուխներից, որ կարևոր ենք համարում այստեղ դնել. ա) Պատմական համառօտ տեսութիւն. բ) Ջաւախքի տեղագրութիւնը. գ) Յնութիւններ. դ) Բնակիչներ. ե) Վիճակագրական տեղեկութիւններ. զ) Ազգաբնակութեան շարժումն. է) Տնտեսական դրութիւն. ը) Ժողովրդի լուսաւորութիւն. թ) Հայ գիւղացիների բնակարանները. ժ) Զգեստ և զարդ. ժա) Ընտանեկան բարք. 1) Ամուսնութիւն. 2) Տղաբերք և կնունք. 3) Մանկանց դաստիարակութիւն. 4) Ընտանեկան կեանք. 5) Գերդաստանի անդամների իրաւաբանական յարաբերութիւնները. 6) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն. 7) Ժողովրդական դեղեր. 8) Մահ և թաղումն. ժբ) Հաւատք. 1) Աստուածութիւն, սրբեր և կրօնական գրածներ. 2) Հրեշտակներ և ոգիներ. 3) Աշխարհածնութիւն. 4) Կերպարանափոխութիւն, կախարդներ և կախարդութիւն. 5) Սնոտիապաշտութիւններ. 6) Բաղդ և ճակատագիր. 7) Պաս, ուխտ և ուխտագնացութիւն:

Նաև երկու ժողովրդական եղանակներ եւրոպական ձայնագրութեամբ պ. Կարա-Մուրզայի:

Այդ գլուխներից վիճակագրական տեղեկութիւնները, ազգաբնակութեան շարժումը և տնտեսական դրութիւնը պ. Լալայեանը քաղել է ուրիշ աղբիւրներից, որոնք արդէն բաւական հին են (1866). մնացեալը ինքնուրոյն գործ է՝ և որոշ տեսակէտից նայելով՝ բաւական լաւ գործ:

Այդ հաւաքածուի մէջ առաջին անգամ պ. Լալայեանը բաց է անում մեր վիպագիրների և գրագէտների գոված «Նահապետական հայ ընտանիքի» ներքին մռայլ պատկերը, նորա մութ և անհամակրելի կողմերը. մի ընտանիք, որի տան անդամները «արնեգնի» հաշւով պիտի հոգան իրանց երեխաների հագուստը (291 եր.). մի ընտանիք,

որը կանգնած է լուծման և քայքայման աստիճանի վրայ, որի բարքը ու վարքը ապականւած, ամուսնական սրբութիւնը պղծւած (283-4 եր.), որի անդամների մէջ շահերը այնքան բաժան-բաժան և օտարացած են, որ «գողութիւն» ու խաբեբայութիւն է տիրում (281 եր.):

Այդ բոլորը շա՛տ դառն նորութիւններ, շա՛տ ճշմարիտ, շատ իրական են դժբաղդաբար, բայց և շա՛տ սխալ, շա՛տ միակողմանի և անորոշ՝ շնորհիւ բանահաւաքի թեթև և ծանծաղ ուսումնասիրութեանը: Գերդաստանի անդամների իրաւաբանական յարաբերութիւնը կարդալիս մարդ այն եզրակացութեանն է գալիս, որ մեր ժողովուրդը դէպի քայքայումն է դիմում. այդպէս է գունաւորել պ. Լալայեանը իւր աշխատութիւնը և այդպէս է ճանաչում նա իւր ֆակտերը, չկարողանալով հայի ընտանեկան կազմի էութիւնը հասկանալ և ըստ այնմ դատել: Այդտեղ ահա հարկաւոր էր ֆակտերը մի քիչ խորը տեսնել. չշլանալ երևոյթներով, այլ ճանաչել նոցա արմատը, չբաւականանալ հետևանքով, այլ մատնանիշ լինել նորա պատճառի վրայ. այդտեղ բանահաւաքի ուժերը իրան դաւաճանում են:

Հայ գերդաստանը, մասնաւորապէս բազմանդամ գերդաստանը, որ շլացրել է թէ՛ օտարին և թէ հային՝ դեռ մի չճանաչւած երևոյթ է: Նա գրաւել է օտարի զարմանքն ու հիացմունքը, հայի գովասանութիւնն ու պարծանքը. նա իբրև մի աւելի աչքի ընկնող, աւելի բարդ երևոյթ՝ ծածկել, վարագուրել և յետ է մղել իսկական ընտանիքը: Այժմ քայքայւում է այդ գերդաստանը և ի հարկէ ժողովրդին սիրող մարդը, ազգի ապագայ պայծառութիւնը երազողը չի՛ կարող չցաւել, չափսոսալ:- Սակայն, դա մի բացարձակ սխալ է: Պարզեմ միտքս. ես ժամանակակից հայ ընտանիքի երկու տիպ եմ ճանաչում Ջաւախքում. և կարծեմ դա ընդհանուր է համայն հայ գաւառներին.- իսկական ընտանիք և գերդաստան. առաջինը մասնաւոր է, երկրորդը ընդհանուր, առաջինը բաժանարար (единица) է, երկրորդը միութիւն, կապակցութիւն, որ կարելի է բաժանել, որպէս ամեն մի հաւաքական մարմին: Մարդու, կնոջ և երեխաների միութիւնը, քանի որ վերջինները չեն ամուսնացած, ես անւանում եմ ընտանիք. այդ ընտանիքը գոյութիւն ունի Ջաւախքում իւր բոլոր սրբութեամբ, ամենալայն կոմմունական յարաբերութիւններով իւր անդամների մէջ. նորանում չկայ «իմ ու քուկ», որպէս ասում է ժողովուրդը, չկայ և չի՛ կարող լինել նաև «գողութիւն», «արնեգին», կամ դոցա նման այլանդակ երևոյթներ. իսկական ընտանիքը դա է:

Մուտք գործեց այդ ընտանիքի մէջ մի օտար անդամ - մի հարս, որը ընտանիքի ծառան է, մարդու ստրուկը, կեսուրի հլու հպատակը,

որը մինչև անգամ խօսելու իրաւունք չունի տան անդամների հետ, բայց իր այդ կրաւորական դերի բոլոր կատարելութեամբ նա յեղափոխում, կերպարանագործում է ընտանիքի պատկերը. այդ իրաւազուրկ արարածը կազմում է մի նոր ընտանիք նախկինի մէջ. և ինչո՞վ, ի՞նչ է նորա իրաւունքը. նա՛ որ իր սիրասուն զաւակին «առանց հրամանի իրաւունք չունի ծիծ տալու», ունի մի քանի անձեռնմխելի ոսկիներ և մի երկու կտոր լաթեղէն իբրև սեփականութիւն. «միակ բանը, որի վրայ չի տարածւում տան մեծի (իմա՛ գերդաստանի) իշխանութիւնը, դա հարսերի փողն է» (291) ասում է պ. Լալայեանը, բայց չի լրացնում, չի հասկանում այդ արմատական երևոյթի ծանրակշիռ նշանակութիւնը. այդ հարսը այնուհետև մի տէրութիւն է տէրութեան մէջ. ջո՛կ է նորա սնդուկը, որ կողպէք է ունենում սովորաբար, ջո՛կ են նորա շահերը, ընտանիքից ջոկում, կտրում և հեռացնում է նա նաև իր մարդուն, նա հիմք է դառնում մի նոր ընտանիքի: Այդ հարսի մուտ գործած օրից նախկին մէկ ընտանիքը դառնում է երկու. նորա ամբողջութիւնը այժմ գերդաստանն է, այսինքն ընտանիքների ժամանակաւոր միութիւնը՝ հիմնւած մեծ մասամբ տնտեսական և ֆիզիկական մեծ ուժ ունենալու համար հասարակութեան մէջ, որ անաջող պայմաններում կարող է լուծւել, կազմելով մի քանի իսկական ընտանիքներ: Ես գիտեմ գերդաստաններ բաղկացած երկուսից մինչև տասը ընտանիքներից. գերդաստանը այդպիսի ընտանիքների միութիւնն է. նորա կազմութիւնը շա՛տ բարդ է և անդամների յարաբերութիւնը շա՛տ տիպային և բնորոշ. դոցանից, այսինքն գերդաստանի անդամների յարաբերութիւններից, շատերը դիտել և նկարագրել է պ. Լալայեանը, բայց նոցա էութիւնը շա՛տ վատ է հասկացել. և այդ է պատճառը, որ այդպէս ափսոսանքով է նկարագրում նորա քայքայումը, որ ժամանակի անհրաժեշտ պահանջն է: Գերդաստանը ճնշում, հերքում ու սահմանափակում է անհատի իրաւունքները. նա խեղդում է իսկական ընտանիքի զարգացումը. նա զօրեղ է համայնքի և հասարակութեան մէջ իբրև մի խոշոր ուժ, բայց թոյլ և անբաւարար ինքն իր մէջ, իր անդամների համար. անհատական պահանջը, դորա հետ նաև բուն ընտանիքինը, այժմ անհամեմատ աւելի մեծ և զարգացած է քան սորանից մի 30-40 տարի առաջ. անհատը և ընտանիքը այժմ թոթափել են ուզում իրանցից գերդաստանի ճնշումն ու կապանքը և նա կամայ-ակամայ պիտի ընկնի. գերդաստանը ժամանակիս համար ետ մնացած, աննորմալ երևոյթ է. նա ընկնում է տեղի տալով ընտանիքին, ուր անհատի շահերը աւելի են ապահով, ուր նա աւելի քիչ է ճնշւած, ուր չկան գերդաստանական այլանդակութիւնները... Հայ ընտանիքը յետ չի գնում, այլ առաջ... Նա

զարգանում է... Յետ գնացողը գերդաստանն է:

Մենք համառօտակի պարզեցինք մեր հայեցակէտը. այստեղ տեղը չէ այդ մասին երկարելու, որի լրիւ լուսաբանութեան համար մի ահագին ուսումնասիրութիւն էր պէտք. ով հայի ընտանիքն ու գերդաստանն է ուսումնասիրում, այդ տեսակէտով պիտի առաջնորդուի: Կինը այդտեղ իսկայական դեր է կատարում, իսկ պ, Լ.-ի աշխատութեան մէջ դա համարեա չի երևում. կնոջ իրաւունքի զարգացումը երբ նա հարս է, ապա երեխայ ունի, ապա այրի է և կամ սկեսուր՝ բոլորովին չեն պարզաբանուած հետևօրէն:- Բնորոշ կողմեր ունի մանաւանդ այրի կնոջ իրաւունքը և յարաբերութիւնը դէպի այն գերդաստանը, որից հեռանում է և այն՝ ուր մտնում է նորա իրաւունքը դէպի իւր իսկական զաւակները և խորթերը, և այլն և այլն... Հայ ընտանիքի և գերդաստանի մէջ այրի կինը ամենալայն անհատական իրաւունքներն է վայելում իւր համասեռ կանանց մէջ... Հայի գերդաստանը քիչ թէ շատ ճանաչում է պ. Լ.-ն, հէնց նորա փաստերը գերդաստանին են վերաբերում. բայց բուն, իսկական ընտանիքը, նա ո՛չ միայն չի ճանաչում, այլ և նորա մասին բոլորովին յիշատակութիւն էլ չկայ հաւաքածուի մէջ:

Որ հայի գերդաստանն էլ լաւ չի ճանաչում պ. Լալայեանը, այդ ցոյց է տալիս նորա սխալ կարծիքը աւագութեան մասին: Նորա ասելով աւագութեան հիմքը երէցութիւնն է, այսինքն տան երէցն է նաև աւագը՝ «իշխանը»:- Սակայն, Ղատօ գիւղում Քոչոյենց գերդաստանը, որ բաղկացած է 60 հոգուց և որը հէնց այսօր «նահապետական ընտանիքի» տիպային ներկայացուն կարող է համարուել, որի պատճառով էլ նա վայելում է ամբողջ գաւառի զարմանքն ու յարգանքը, տան աւագ ունի ոչ թէ երէց, այլ երրորդ եղբայր Մաթոս քէհային: Երկու միւս եղբայրները թէև առոյգ ու խելահաս, կառավարութիւնը յանձնել են Մաթոսին (կրտսերին) իբրև աւելի ճարտարին: Ճանճղա գիւղում հօր և մեծ եղբօր ներկայութեամբ Վանցոնց տունը կառավարում է երկրորդ եղբայր Իսրայէլը. նոյնն էին մի քանի տարի առաջ Ալեքսանենց, Խուդավերդենց և այլոց բազմամարդ գերդաստանները: Պատահում է, որ տան «խօսքը» մինին է պատկանում, իսկ տնտեսական կառավարութիւնը մի ուրիշին. պատահում է, որ երկու եղբայրները միասին են կառավարում. մի խօսքով, այդտեղ դեր ունի երէցութեան հետ նաև ճարտարութիւնը, փորձառութիւնը, խելացիութիւնը, հասարակութեան մէջ ել ու մուտ ունենալու, «ճակատ պարզ անելու» ընդունակութիւնը: Այնպէս որ եթէ փոքր եղբայրը, կամ հօր կենդանութեանը որդին աւելի ճարտար է հօրից ու գործունեայ,

ապա երէցութիւնը խոնարհում է խելքի առաջ և աւագութիւնը անցնում է փոքրին: Երէցութիւնը պրինցիպ չէ աւագութեան՝ այլ պայման. ով լաւ և պիտանի կարող է ծառայել գերդաստանին, նա էլ աւագն է կամ «մեծը»:

«Նախնի բարոյականութիւնը դժբաղդաբար այժմ անհետացել է և անբարոյականութիւնը հետզհետէ տարածւում է» (282 եր.) ասում է պ. Լ.-ն: Դեռ շատ տարակուսական և հիմնազուրկ մի հարց է նախնի բարոյականութեան թուլանալ կամ ամրանալը. ո՞րտեղից գիտէ պ. Լ.-ն նախնի բարոյականութեան մասին, և առհասարակ ի՞նչ մի ստոյգ բան գիտենք մենք մեր նախնիների մասին, որոնք հէնց սորանից 50-60 տարի առաջ էին ապրում. մեզ անյայտ է թէ հայ ժողովուրդը առաջ որքան բարոյական էր ներկայի համեմատութեամբ. այդ մասին մենք ո՛չ մի փաստ չունինք և դա միայն պառաւների ու ծերերի մխիթարութիւնն է անցեալը միայն վարդի գոյներով տեսնել. գիտութիւնը փաստ է ուզում, իսկ դուք փաստ չունիք:

Եւ ի՛նչ է այն բարոյականութիւնը, որ դուք դատապարտել էք աշխատում: Դուք չէք որոշում երկու տարրական երևոյթներ - անառակութիւնը, որ մարմինը ծախում է դրամին, և բուրժուաների լեզւով ասենք՝ «ընտանեկան անհաւատարմութիւնը», այն որ ժողովուրդը անւանում է «սիրող անել»: Դոքա տարբեր են միմեանցից որպէս երկինք ու երկիր: Պ. Լալայեան չի՛ յիշատակում անառակութեան ո՛չ մի դէպք, որոնք, այո՛, պատահում են թէև շա՛տ հազւի. բայց «սիրող անելը» անւանում է նա անբարոյականութիւն:- Յայտնի պիտի լինի, որ ամուսնութիւնը Ջաւախքում կատարւում է ծնողների կամքով, որ ամուսինները շատ անգամ մի մի զոհ են ծնողական բռնակալութեան. այն էլ պիտի յայտնի լինի, որ մարդիկ շատ անգամ բնական արատներ են ունենում, անընդունակ են լինում ամուսնական պարտքը կատարելու. այն էլ գիտէք, որ մարդու և կնոջ յարաբերութիւնը մեծ մասամբ տիրապետի և ստրկի յարաբերութիւններ են, ուր ընտանեկան սէր չի՛ կարող գոյանալ. նկատեցէք, որ անզաւակ լինելը մի արատ է կնոջ համար, որի պատճառով նա ստիպւած է լինում «բարձը փոխելու», ինչպէս ժողովուրդն է ասում. և այն ժամանակ հասկանալի կը լինի, որ այդպիսի պայմաններում շա՛տ բնական է, որ կինը դաւաճանէ իւր անընդունակ ամուսնուն կամ ամուսինը իւր ատած կնոջը... Եւ եթէ այդ երևոյթը մի քիչ խորը դիտելու լինէք, կը տեսնէք, որ «սիրող են անում» մեծ մասամբ ընտանեկան դժբաղդները: Ժողովուրդը դա չի անւանում անառակութիւն, այլ «սիրող անել».- սէրը անդատապարտելի է, նա՛ է սերնդի ազնւանալու հիմքը:

ժողովրդի բարոյականութեան, կամ աւելի ևս լաւ ասել, նորա կուլտուրայի աստիճանը շատ պարզ կ'երևար, եթէ պ. Լալայեանը չմոռանար յանցանքների և նորա տեսակների վիճակագրութիւնը տալ. զարմանալի է, որ այդ կարևոր կէտը բոլորովին չի յիշւում այդքան բազմակողմանի աշխատութեան մէջ:

Սակայն այդ աշխատութիւնը բազմակողմանի և հարուստ է ո՛չ թէ որակով, այլ քանակով. սատանաներին վերաբերեալ անցողական սնոտիապաշտութիւններին ահագին տեղ է նւիրւած, իսկ մի այնպիսի էական կողմ, որպիսին է յանցանքների վիճակագրութիւնը կամ ժողովրդի կուլտուրական քարաքտէրը բոլորովին բաց է թողնւած. ի դէպ է նկատել, որ Ջաւախքը Կովկասի ամենահանդարտ գաւառներից մէկն է. երեք տարի սրանից առաջ մի ամիս շարունակ Ախալքալաքի բանտում յանցաւոր, իսկ քննիչի մօտ գործեր չկային քննելու.- մի երևոյթ, որ Եւրոպայումն էլ հազիւ կը պատահի: Այդ բաւական չէ', պ. Լ.-նը մոռացութեան է տւել նաև համայնքը. մարդը հասարակային էակ է, ասել է Արիստոտելը. առանց հասարակութեան համայնքի, առանց համայնական միջավայրի չէին կարող առաջ գալ բանահաւաքի նկարագրած երևոյթներից և ոչ մինը... Սակայն պ. Լ.-ի ոտը քարի է դէմ առնում այնտեղ, ուր լռում է պ. Խալաթեանի ծրագիրը, որով նա առաջնորդւել է իր նիւթերը հաւաքելիս:

Առատ նիւթեր կան գրքի մէջ ժողովրդի հաւատալիքի, հարսանիքի, տղաբերքի, կնունքի և այլոց մասին... Որպէս նաև տեղի բարբառով գրոյցներ զանազան պարունակութեամբ:

Բայց ինչ որ մենք ասել էինք 1892 թ. «Մուրճ»-ի 7-8 N-ում «Ջաւախքի բուրմունք»-ի մասին, նոյնն էլ կրկնում ենք և այժմ, որ բարբառի նրբութիւնները, մանաւանդ հնչիւնաբանութիւնը այլանդակւած է: Օրինակներ աւելորդ ենք համարում բերել մատնանիշ լինելով մեր անցեալ քննադատականի վրայ, որից պ. Լ.-ն չկարողացաւ օգտւել: Պր. Լալայեանը բարբառը չգիտէ և այլանդակում է նորա հնչիւնաբանութիւնը, ինչպէս որ այլանդակել է նաև բոշայերէն երգերին[1]. «Ջաւախքի բուրմունք»-ի սխալները պ. Լ.-ն իր պատասխանի մէջ[2] փաթաթում էր Հրատարակչ. ընկ. վզին. իսկ ա՞յժմ ինչ կ'ասէ:

Հաւաքածուի լրջութեանը վնասում են նորա մի քանի լեզւաբանական բացատրութիւնները, որոնք առ սակաւը հաւաքողի բոբիկութիւնն են ցոյց

1 «Ջաւախք»-ում բոշաների մասին գրածը թող ընթերցողը համեմատի «Մուրճ», 1892 թ., N 7, 8 և 9. «Հայ բոշաներ» յօդւածի հետ:

2 Տպւած «Մուրճ», 1892, N 10:

տալիս այդ գիտութեան մէջ. Խըրթըզը նա հանում է վրացերէն Էրթիս բառից. դա վրաց ազգասիրական բացատրութիւնն է: Աբուլ սարի՝ իբր թէ նշանակում է քրմապետ. ո՞ր լեզուով:

Կուրիօզների թւին է պատկանում և 134-րդ երեսի այս նկարագիրը. ձիւնի և բքի պատճառով «գիւղացիք ամբողջ շաբաթով բանտարկւած են մնում և կերակրւում են այն հացով, որ բարեկամները հերթիկը բանում և վայր են կախում». հապա այդ բարեկամները ի՞նչպէս են դուրս գալիս տանից. կամ եթէ դուրսն են մնացել՝ ի՞նչպէս չեն սառչում ցրտից. ո՞ւ կարի է առասպելս:

Ընդհանրապէս վերցրած գիրքը իւր ահագին ծաւալով պատկառելի տպաւորութիւն է թողնում և եթէ աչքի առաջ ունենանք նորա 6 պատկերները, հինգ ահագին նկարների տախտակները՝ տպագրութեան և թղթի մաքրութիւնը, ապա նա չափազանց էժան է. 2 րուբլի:

Ի դէպ՝ պատկերների մասին: Ինչ կարիք կար այդտեղ Վիրխովի և Լէ-Տուրնօի պատկերներին, ես չեմ հասկանում. առաջին՝ Վիրխովի պատկերը աջող չի կարելի համարել. և երկրորդ՝ նա մեծ էտնոգրաֆ կամ էտնոլոգ չէ՛. նա մեծ է այլ ասպարիզում: Այդ երկու պատկերը այս հանդիսին շատ քիչ են յարմարում: Դորա էութիւնն ու ծուծը Ջաւախքն է, և նորա ժողովրդի կեանքից ո՛չ մի պատկեր չկայ. ո՛չ հայ գիւղացին, ո՛չ հայ գեղջկուհին, ոչ արհեստաւորը և ոչ մի ընդհանուր տիպային պատկեր: Մի բուրժուա ոսկէ պաճուճ օրիորդի պատկերը գաղափար չի կարող տալ Ջաւախքի ժողովրդի մասին: Փոխանակ Վիրխովի, Լէ-Տուրնօի՝ կարելի էր ջաւախեցու պատկերներ տալ: Դա թէ՛ ցուցամոլութիւն չէր լինի, թէ՛ նորութիւն կը լինէր և թէ հանդիսի նպատակին յարմար ու պատշաճ կը լինէր: Հայ գիւղացու տունը, գործիքները, տեղական կենդանիները, գութանը, սայլը, կարող էին աւելի կարևոր լինել. նոքա ժողովրդի կուլտուրայի շօշափելի, իրական արտայայտիչներն են... Նոքա փոխւում են ու կորչում. պէտք է նոցա՛ փրկել կորուստից. Վիրխովների պատկերները երբէ՛ք չեն կորչի:

«Մուրճ», 1896, N 5, էջ 634-641

* * *

ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ, Վ. Մխիթ. Ուխտէ. Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ. գրեց Հ. Ղևոնդ, Մասն Ա, Վիեննա, 1897 թ., ութծալ, 272 եր.

Մեր դասական անուանեալ մատենագրութիւնը, յատկապէս նորա մի քանի ականաւոր ներկայացուցիչները՝ Խորենացի, Բիւզանդ, Ագաթանգեղոս և այլք իրանց պատմական նիւթի կարևորութեամբ, Եզնիկ, Եղիշէ, Փարպեցի և այլք իրանց պերճ ու փարթամ լեզւով այնքան են գրաւել հայ բանասիրութեան ուշը, որ ստորին դարերի մեր ռամկախառն կամ զուտ ռամիկ գրականութիւնը սակաւ բացառութեամբ մնում է փոշու մէջ թաղւած մի անծանօթ գանձ: Եւ իրաւ, մի սովորական բանասէր, որ մեր ձեռագիրների հաւաքածուներին և նոցա բովանդակութեանը անձամբ ծանօթ չէ, բնաւ տեղեկութիւն անգամ չի կարող ունենալ, որ մենք բացի դասականից ունենք և մի այլ թէև ո՛չ այնպէս փայլուն ու վսեմ գրականութիւն, որ «ոսկի» կամ «արծաթ» անունը վայելել կարողանար, բայց իւր պարզութեամբ, իւր ձևերի, ոճերի և բազմաթիւ նոր բառերի գանձով, որից զուրկ են գրաբարը և արդի աշխարհաբարը, մանաւանդ իւր ընտանութեամբ, իւր անմիջական մօտիկութեամբ ներկայի կենդանի բարբառներին, շատ բաներով աւելի օգտակար և պիտանի կարող էր լինել քան ոսկէ դարու երկերը...

Ուստի՝ «Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ» գրքի երևան գալը, ուր նախնի ռամկօրէնի նմուշներ և ուսումնասիրութիւններ կան ժամանակի կարգով, ո՛չ միայն պատմական լուսաբանութեան տեսակէտով, այլ և մեր աղքատիկ աշխարհաբարը հարստացնելու համար գործնական նշանակութիւն կարող է ունենալ, որ և առանձնապէս շեշտում է հեղինակը իւր առաջաբանում:

Այդ ռամիկ գրականութիւնը տարբերւում է դասականից ո՛չ միայն իւր լեզւով ու ձևով, այլև նիւթով ու պարունակութեամբ. դասական գրականութեան երկերը անհատական երևոյթներ են, նոցա հեղինակները մեծ մասամբ արտասահմանում կրթւած, ժողովրդից մասամբ հեռացած, բարձր նիւթերով զբաղւած անձեր են:

Նոցա լեզուն պալատական մի նեղ և բարձր շրջանի լեզու էր, գրութեան նիւթը պատմութիւն, փիլիսոփայութիւն կամ կրօնական հարցեր: Նորա մէջ ժողովուրդ չկայ...

Ռամիկ գրականութիւնը ընդհակառակը հայ ժողովրդի մտաւոր

կացութեան եթէ ոչ իսկական, գէթ նորա ամենամօտ պատկերն է տալիս միջին դարերում. նորա յատկանիշներից մինն էլ այն է, որ հեղինակները մեծ մասամբ աշխարհական անձեր են, որոնց մէջ նոյն իսկ մի սպարապետի անուան ենք հանդիպում (Սմբատ գունդստապլ - թագաւորի եղբայր և զօրապետ): Այդ գրականութեան բովանդակութիւնը առօրեայ կեանքի անմիջական պիտոյքներն են. բուժականութիւն, մեղւապահութիւն, դատաստանագրեր, արտօնագրեր, դիւանական դոկումենտներ, երգեր, հանելուկներ, առակներ, թեթև դիւրահաս պատմութիւններ և այլն: Ի նկատի ունենալով, որ այդ ամեն տեսակէտով հարցասիրական նիւթերից հազիւ մի երկուսը լոյս են տեսել առանձին տպագրութեամբ, հանգուցեալ հայր Յովնանեանի այս գործը արժանի է խորին շնորհակալութեան:

Դեռ երեսուն տարիներ առաջ բազմահմուտ Այտընեանը ցոյց տւաւ նոյն իսկ հինգերորդ դարու հեղինակների մէջ ռամկօրէնի գոյութիւնը, իսկ հայր Յովնանեանը իւր բերած նմուշներով ցոյց է տալիս, որ նոյն ռամկօրէնը գէթ 12-երորդ դարում մի հաստատուն և համարեա կազմակերպւած գրական լեզու էր, որի գործածութիւնից չէր խորշում նոյն իսկ մեր արծաթեայ դարու ամենափայլուն աստղը - Շնորհալին... Դա շատ խրատական է, որովհետև մի երեք տասնեակ տարի առաջ տաք բանակռիւ կար թէ արդեօք կարելի է՞ կամ պէ՞տք է աշխարհաբար գրել, մինչ մեր նախնիք առանց աղմուկի դեռ 12-րդ դարում աշխարհաբար էին գրում, որի վերայ սակայն, ժամանակի անաջող պայմանները և Ռուբինեան հարստութեան կարճատև կեանքը մահացու ազդեցութիւն ունեցան և նա թառամեց առանց աճել ու զարգանալ կարենալու... Թէև բերած նիւթերը շատ սակաւ են, բայց հէնց եղածն էլ բաւական է տեսնելու, թէ որպէս գրաբարի բազմաթիւ ձևերը լեզւի աստիճանական զարգացմամբ հասել են այն դրութեանը, որ մենք այսօր գտնում ենք կենդանի բարբառներում: Միջնադարեան ռամկօրէնը հին գրաբարի և մեր նորագոյն աշխարհաբար լեզուների միջին օղը և մանաւանդ արևմտեան լեզւի (Պոլսի) անմիջական ծնողը կարելի է համարել: Այդ ռամկօրէնը չնայելով իւր հնութեանը շա՛տ բաներով աւելի աշխարհաբար է քան այսօրւայ մեր ու Պոլսի գրական լեզուները. տեղ-տեղ նորա մէջ ցոլում է կենդանի լեզւի պատկերը իւր բոլոր իստակութեամբ, որպէս Արարատեան բարբառը Աբովեանի և Պռոշեանի երկերում, և չունի այն խորթութիւններն ու անհարազատ բարդութիւնները, որոնցով հարուստ է մանաւանդ մեր լեզուն: Ոգու և ոճի կողմից, չնայելով բազմաթիւ օտարազգի բառերի գործածութեան՝ այդ լեզուն բուն հայերէն է:

Եթէ այդ միջնադարեան հայերէնը մեզ այնպէս ծանօթ լինէր որպէս գրաբարը, ապա կարիք չէինք ունենայ շատ նոր և անաջող բարդութիւններ հնարելու կամ սխալ գործածելու, որպէս այսօր. օրինակ 12-րդ դարում հայերը մեղւապահութեան համար ունէին պարամայր (պարսմայր կամ պարուց մայր), մարի և որձ բառերը այն մեղուների համար, որոնց մենք այսօր շինովի և անաջող բառերով անւանում ենք թագուհի, աշխատաւոր մեղու և բոռ. շարժական կայքը նոքա անւանում էին շարժուն իր և այլն... Բանասէրը առօրեայ կեանքի, իրաւաբանական, բուժական և դիւանագիտական բազմաթիւ ընտիր և հաստատուն տերմիններ կարող է գտնել այդ գրականութեան մէջ, որոնք մենք մուրածու բառերով ենք արտայայտում:

Այդ գրքի ամենամեծ պակասութիւնն այն է, որ օտարազգի բառերից միայն ֆրանսերէնի թարգմանութիւնը կայ, մինչ արաբերէն, յունարէն և այլ բառերը մնում են առանց բացատրութեան: Յուսանք որ գրքի երկրորդ հատորը այդ պակասութիւնից զերծ հրատարակւի:

Առիթից օգտւում ենք «թարգմանել» բառի միջնադարեան նշանակութեան մասին երկու խօսք ասելու. թարգմանել բառը Ծահնազարեան վարդապետին առիթ է տւել կարծելու, իբրև թէ Սմբատ սպարապետը իւր տարեգրութիւնը օտար լեզւով է գրել և ապա հայերէն թարգմանել: Գրքիս հեղինակը աշխատում է հերքել այդ կարծիքը, ջանալով ցոյց տալ, որ Սմբատը չէր կարող օտար լեզւով գրած լինել իւր պատմութիւնը. և սակայն կարևոր թարգմանել բառը մնում է անհերքելի: Մեր կողմից կարող ենք աւելացնել, որ հէնց այսօր Բարձր Հայքի գիւղական ժողովուրդը (Ախալքալաք) թարգմանել կամ «թարդմանել» բառը գործ է ածում յօրինել, շարադրել, հեղինակել, հնարել բառերի նշանակութեամբ. նոյն մտքով է բանեցրել անտարակոյս և Սմբատ զօրապետը:

Այդ հաստատւում է նորանով, որ նոյն Սմբատը մի քանի այլ տեղեր, ուր խօսքը իսկական թարգմանութեան մասին է, բանեցնում է փոխել բառը, այսպէս էջ 201. «Ես բազում աշխատութեամբ փոխեցի զսա ի մեր հեշտալուր բառս». 202. «և ձեռօք իմովք աշխատեցայ և փոխեցի զսա». մի անյայտ անձն ասում է. «զի սա (Սմբատ) ետ մեզ փոխել ի յիւր լուսաւորեալ գրոցն» (202). Ամիրտովլաթը, մի բոլորովին այլ անձնաւորութիւն, 55-րդ երեսում ասում է. «այնոր համար՝ որ այս գիրքս ի յայլ լեզուէ փոխել է»: Սմբատը անսիզների թարգմանութեան մասին ասում է. «և ես աշխատեցայ և փոխեցի ի հայ լեզուս (190)... և հալածեցայ ի փոխելն և երբ փոխեցի ես...»: Բոլորը՝ թարգմ. բառի մտքով:- Ուրեմն հին ռամկօրէնում փոխել

նշանակում էր թարգմանել, իսկ թարգմանել՝ հեղինակել, յօրինել:

«Մուրճ», 1897 թ., N 3, էջ 870-872

* * *

ԵԿՄԱԼԵԱՆԻ ներդաշնակած «Պատարագի երգեցողութեանց» առթիւ

Պ. Եկմալեանը գովելի հեռատեսութեամբ իւր պատարագի արարողութեան մի օրինակը նուիրել է Բերլինի երաժշտական ճեմարանին: Մենք առիթ ունեցանք այդ մեծահատոր և բազմավաստակ երկը դիտելու և մի քանի անգամ նորանից հատուածներ լսելու: Դա մի նոր նշան է հայի առաջադիմութեան կուլտուրական մի նոր ասպարիզում, ուր մենք միանգամայն օտար ենք և ո՛չ մի նշանաւոր բան չենք արտադրել մինչև օրս:

Իսկ Վեհափառի կոնդակը այդ գործի ճակատին և նորա ընդունելութիւնը հայ եկեղեցու կողմից մի հաստատուն գրաւական է, որ մեր եկեղեցին թէև դանդաղ, բայց հաստատուն քայլերով առաջադիմելու ընդունակութիւնից դեռ զուրկ չէ՛: Երբ ժողովրդի ականջը սովորի աւելի կիրթ երգեցողութեան, երբ նորա գեղարուեստական պահանջներն աւելի զարգանան ու կազմակերպուին, անյուսալի չէ՛, որ դաշնամուրն ու օրգել-ն էլ տեղ գտնեն հայ եկեղեցու մէջ, որովհետև ընտիր երաժշտութիւնը մարդկային զգացման վեհագոյն արտայայտիչն է դէպի երկնայինը, իսկ հայ եկեղեցին սկզբունքով երբէ՛ք հակառակ չի եղել ո՛չ կանոնաւոր հոգևոր երգեցողութեանը, ո՛չ էլ երաժշտութեանը:

Անցնելով մեր նիւթին, թող ներելի լինի մեր համեստ դիտողութիւններն անել Գէորգ կաթողիկոսի ձայնագրել տուած պատարագի երգեցողութեանց մասին ընդհանուր-գեղարուեստական տեսակէտով, որ պարոն Եկմալեանը ներդաշնակել է շա՛տ չնչին փոփոխութիւններով:- Դիտել ենք տալիս, որ մեր խօսքը պ. Եկմալեանի գործի մասին չէ՛ անմիջապէս. այլ նորա առթիւ:

Ամեն մի արուեստագէտ, որ ձեռնարկում է մի գործի, որի վերայ տարիներով քրտինք ու ջանք է թափում, ի նկատի ունի, որ այդ գործից ծագելու է մի գեղարուեստական ամբողջութիւն, որի մասերը օրգանապէս շաղկապուած են միմեանց հետ և ամեն մի մասը տրամաբանական արդիւնք և գեղարուեստական անհրաժեշտութիւն է մնացեալ ամբողջութեան. այդ է ամեն մի ստեղծագործութեան իդէալը, եթէ նա իրօք ստեղծագործութիւն է ուզում լինել:

Գէորգ Կաթ. ձայնագրել տուած պատարագը ունի՞ այդ օրգանական կապը, արդեօք նա մի հասուն գեղարուեստական գո՞րծ է, կարո՞ղ է նա ստեղծագործութիւն կոչւիլ, մեր կուլտուրական կացութեան մէջ մի՞թէ մենք կարո՞ղ էինք մի այդպիսի գործ ունենալ, որ գէթ չափաւոր կերպով համապատասխանէր գեղարուեստօրէն զարգացած ականջի և մտքի պահանջներին. ո՛չ և դարձեալ ո՛չ, պիտի պատասխանէ անտարակոյս ինքը Պ. Եկմալեանը: Այդ տեսակէտով ուրեմն նորա ընտրած նիւթը չունենալով գեղարուեստական ամբողջութիւն, նորա անփոփոխ ներդաշնակութիւնն էլ զուրկ է բնականօրէն նոյն ամբողջութիւնից: Պ. Եկմալեանից անտարակոյս չէ՛ր կարելի պահանջել, որ ամբողջովին վերակազմէր պատարագի երգեցողութիւնը, քանի որ նա ստեղծագործող հեղինակ չէ՛, այլ միայն եղածը մշակող. սակայն, մշակողի իդէալն էլ այնքան աւելի գնահատելի կը լինի, որքան նա մօտեցած կը լինի վերևը դրած պահանջներին:

Սորանով չենք ուզում ասել թէ մեր պատարագի երգեցողութիւնը զուրկ է առհասարակ արժանիքից. քա՛ւ լիցի.- ընդհակառակը, նա ունի շա՛տ ընտիր, տեղ-տեղ նոյն իսկ հիանալի կտորներ... Այդ շա՛տ լաւ է զգացել պ. ներդաշնակողը, որ երբեմն չի՛ խնայել իր ջանքը հիանալի կերպով ներդաշնակելու համար, երբեմն էլ բաւականացել է միայն ընդհանուր ձայնապահութեամբ:

Էջմիածնում ձայնագրած պատարագի մի այլ մեծ պակասութիւնն էլ այն է, որ նա շա՛տ մասերով հայերէ՛ն և հայ հոգու արտայայտութիւն չէ՛: Այդ անյայտ չէ պ. Եկմալեանին, որ իր առաջաբանում յիշում է նորա կրած ազդեցութիւնը կուլտուրապէս մեզանից բարձր կանգնած ազգերից: Յայրիկն էլ իր կոնդակի մէջ ցանկութիւն է յայտնում բուն հայկականը գտնելու:

Մենք որպէս հայ ժողովրդի ա՛յն մասի զաւակ, որ դեռ չէ՛ կորցրել հայերէն երգելու, հայերէն ողբալու, ուրախանալու և աղօթելու անհատական յատկութիւնները, կարող ենք պնդել այդ կարծիքը, որ պատարագի երգեցողութիւնը շա՛տ է ենթարկւած օտար ազդեցութեան...: Թող մասնագէտը որոշէ թէ նորա ո՛ր մասը պարսիկ, արաբական և կամ յոյն ծագումն ունի և ո՛ր մասը տգէտ ու անճաշակ տիրացուների կամայականութեան արդիւնք է. իրողութիւնն այն է, որ այս տեսակէտով էլ փոքրանում է պ. Եկմալեանի գործի նշանակութիւնը: Երգեցողութիւնը և երաժշտութիւնը արուեստներից ամենա-անհատական և ազգայիններից ամենա-ազգայինն են. նոքա մի ազգի անհատականութեան ցոլապատկերն

են (Spiegelbild). մեր պատարագի երգեցողութիւնը շա՛տ մասերով զուրկ է այդ յատկութիւնից, որ անդրադառնում է և պ. ներդաշնակողի գործի վերայ:

Առհասարակ պ. Եկմալեանը իրան կրաւոր դեր է յատկացրել, որ շատ էլ ներելի չէ մի արուեստագէտի համար. ցանկալի էր, որ նա ներգործաբար երևար այն տեղերը, որոնք խորթութեան և օտարութեան ակնյայտնի հետքեր են կրում կամ զուրկ են գեղարուեստական արժանիքից:

Սակայն գուցէ մենք պահանջում ենք անկարելին, այդ գուցէ ապագայի և կուլտուրայի գործ է, երբ մի հայ Վագնէր բիւրեղացնելով իւր մէջ իւր ազգի զգացումները, բովէր այն իւր հանճարի բոցով և անհատական կնիքը ճակատին՝ լոյս աշխարհ հանէր որպէս մարդկային ստեղծագործութեան հրաշալիք... այո՛, այդ ամենը հեռաւոր կուլտուրայի գործ է:

Ո՞րն է ուրեմն այս գործի արժանիքը[1]. եղածը, սովորականը քիչ թէ շատ ներդաշնակել, ազատել տիրացուների կամայականութիւնից, մտցնել կրթուած ականջի համար քիչ թէ շատ տանելի տարր. ամեն տեղ առաջացնել միատեսակութիւն և կանոնաւորութիւն:- Ահա դորա արժանիքը:

Ի նկատի ունենալով գործի առաջնութիւնը և նորութիւնը, մեր նկատած պակասութիւնները ներելի մասամբ և հասկանալի են: Պ. Եկմալեանին մենք ցանկանում ենք լիասիրտ աջողութիւն և եռանդ նոր և աւելի լա՛ւ գործերի համար:

Բերլին, 1898 յունուար

«Մուրճ», 1898, N 4, էջ 533-535

* * *

ԷԲԵՐՍ, Գ.- Մարդ եմ (Homo sum). Վէպ. Գերմաներէն բնագրից թարգմանեց Ստ. Մալխասեանց. Թիֆլիս. տպ. Մ. Դ. Ռօտինեանի. 1898, սեփ. Թիֆլիսի Հ. Հրատ. Ընկ., ութածալ. 428 էջ. գինն է 50 կոպ.:

Լոկ «Մուրճ»-ի խմբագրութեան յանձնարարութիւնը, գրախօսելու և համեմատելու այս գիրքը բնագրի հետ, ինձ համբերութեամբ զինեց ծայրէ ծայր կարդալու այն և տեղ-տեղ ստուգելու թարգմանութեան ճշտութիւնը, որովհետև երկու երեք գլուխ կարդալուց յետոյ՝ արդէն երևում է այս գործի

1 Բերլինում մի հմուտ և ձեռնհաս անձի կողմից պատրաստւում է քննադատութիւն այդ գործի ներքին և արտաքին առաւելութիւնների և պակասութիւնների մասին:

նաազ գեղարւեստական արժէքը և հերոսների անբնական տիպերը:- Չուզելով իմ անհատական տպաւորութիւնը իբրև զուտ ոսկի ծախել, ես դիմեցի մի քանի բանիմաց գերմանացիների կարծիքն իմանալու:

Նրանք զարմանում են, որ գերմանական ծով գրականութիւնից մի «Homo sum» է հայերէն թարգմանւում, այն էլ տպւելուց տասնեակ տարիներ յետոյ (առաջին տպագրութիւնը եղել է ուղիղ քսան տարի սորանից առաջ 1878-ին):

«Էբերսը երկրորդ կարգի գրող է. իսկ «Homo sum»-ը նրա երկրորդական գործերից». «տասնիններորդ դարու գերմանացիներին նա ներկայացնել է ուզում չորրորդ դարու փալասների մէջ».- այսպէս կարելի էր ամփոփել գերմանացիների կարծիքը նրա մասին:

Էբերսի նշանակութիւնն ինձ համար աւելի պարզւեց նրա ոչ անակնկալ մահով օգոստ. 7-ին, որովհետև նա վաղուց հիւանդ էր: Նորա գործունէութեանը նւիրւած մի յօդւածում մի յայտնի լրագիր հետևեալն է ասում. «Էբերսը մեր գրականութեան հերոսների թւին չէր պատկանում, թէև իր ժամանակին նա շատ կարդացւած հեղինակներից մինն է եղել»...

Նա ծագում է մի քրիստոնէացած հրէական ընտանիքից, որը լիապէս օժտւած է եղել այդ ազգին յատուկ ընդունակութիւններով և պակասութիւնով:- Ծնւել է Բերլինում 1837-ին. ուսել է Գէօտտինգենի և Բերլինի համալսարաններում. մասնագիտութիւնը եղել է եգիպտաբանութիւնը, որով և մեծ գիտական հռչակ է վայելում: Իր գիտական ուսումնասիրութիւնների արդիւնքը նա աշխատել է վէպերով մատչելի դարձնել նաև ընթերցող հասարակութեանը և ժամանակին մեծ ժողովրդականութիւն է վայելել մանաւանդ «եգիպտոսի արքայադուստր» վէպով:

Էբերսը, սակայն, այն գրողներից է, որոնք մոդայի շնորհիւ սիրով ընդունելութիւն են գտնում, շատ կարդացւում, շուտ էլ մոռացւում են. և վերջին տասնամեակում նա արդէն մոռացւած տաղանդների թւին էր պատկանում:- Ինձ այն չի զարմացնում, որ մի այսպիսի երկրորդական գործ թարգմանութեան է արժանանում, որովհետև ըստ ռուսական առածի «на вкусъ и цветъ товарища нетъ», այլ այն, որ մի Հրատ. Ընկ. արժան է համարում այդ տպագրելու:

«Մարդ եմ» վէպի բովանդակութիւնն աւելորդ եմ համարում այստեղ դնել. ով ուզում է, կարող է կարդալ, ես միանգամայն կորած եմ համարում այն ժամանակս, որ գործ դրի այդ գիրքը կարդալու:- Գրքի նիւթը չորրորդ դարու անապատականների կեանքից է առնւած և համեմւած

է արհեստական էֆէկտներով: Միակ արժանիքը, հարաւի բնութեանը նւիրած գեղեցիկ, կարելի է ասել բանաստեղծական նկարագիրներն են: Թէ որքան աջող է այս գրքի թարգմանութիւնը, ընթերցողը կարող է հետևեալ հատուածների համեմատութիւնից դատել, որ մենք արել ենք զանազան պատահական երեսներ դիտելով:- Առաջին երեսը սովորաբար ամենից խնամքով է թարգմանւում. ահա դորա համեմատութիւնը:

Und doch, in jener Hohlung des Bergeswand regt sich menschliches Leben, und zwei kleine graue Vogel wiegen sich in der reinen, leichten, von der Mittagssonne durchgluhten Wustenluft und verschwinden hinter einer Klippenreihe, die wie eine Mauer von Menschenhand, eine tiefe Schlucht begrenzt»:

Թարգմանւած է.

«Բայց ահա այնտեղ, լեռնային պարսպի մի խորշում, մարդկային կեանքի նշաններ են երևում, և երկու գորշագոյն մանր թռչուններ սաւառնում են կէսօրւայ արևից ջերմացած, անապատի մաքուր ու թեթև օդի մէջ, և անհետանում են քարաժայռի շարքերի ետև, որոնք իբրև մարդկային ձեռքի շինած պարիսպներ՝ խոր ձորի բերանից վեր են ամբառնում»:

Մենք նոյնը այսպէս կը թարգմանէինք.- Սակայն, այնտեղ, լեռնային պարսպի մի խոռոչում, մարդկային կեանք է շարժւում. և երկու փոքրիկ, գորշ թռչուն օրօրւում են անապատի մաքուր, թեթև ու կէսօրւայ արևից տապացած օդի մէջ՝ և անյայտանում են քարաժայռի շարքի յետևը, որը ձեռակերտ պարսպի պէս սահմանափակում է մի խորին անդունդ:

Հայերէն չի կարելի ասել մանր թռչուն, մանր երեխայ, մանր մարդ. այլ փոքր, փոքրիկ, որ գործ է ածւում սովորաբար շնչաւոր առարկաների համար: Գերմաներէնը չունի այդ նրբութիւնը, որ շփոթեցրել է թարգմանչին:- Hohlung այստեղ չի կարելի խորշ թարգմանել. մեր նոր գրականութեան մէջ այդ բառը շատ փոքրիկ փոսի նշանակութիւն է ստացել. «սրտախորշ», «նախախորշ»... այն ինչ խոռոչ սովորաբար գործ է ածւում գազանների որջը ցոյց տալու համար, ուր և «մարդկային կեանք կարող էր շարժւիլ»:- «Երկու թռչուններ», հինգ մարդիկ, վեց կանայք. խորթ է հնչում մեր ականջին. աշխարհաբարի առանձնայատկութիւններից մին է այս, որ թւականի մօտ գոյականը եզակի է դրւում, բայց յոգնակի հասկացւում:

Grau նշանակում է գորշ. ինչ կարիք կայ մի աւելորդ բարդութեան:- «Գորշագոյն» կարելի էր այն ժամանակ թարգմանել, եթէ բնագրում graufarbig լինէր: Wiegen այստեղ նշանակում է օրօրւել, տատանւիլ, ոչ երբէք «սաւառնիլ»:

Klippenreihe և դորան յաջորդող ամբողջ նախադասութիւնը եզակի է, այն ինչ հայերէն յոգնակի է թարգմանուած և այն էլ լիովին սխալ. «eine tiefe Schlucht begrenzt» - բառացի նշանակում է. «մի խոր անդունդ սահմանափակուած». թարգմանուած է. «խոր ձորի բերանից վեր են ամբառնում»: Մենք մի քիչ մանրակրկիտ ենք քննում, որ գերմաներէնին անծանօթ ընթերցողին գաղափար տանք թարգմանութեան արժէքի մասին:

«Denn ein Quell benetzt ihren steinigen Boden» «Որովհետև մի աղբիր է բղխում և ոռոգում է քարեղէն գետինը»... Բղխում է, բնագրում չկայ և աւելորդ է. իսկ steinig չի նշանակում քարեղէն, այլ քարոտ. նոյնը մենք կը թարգմանէինք. «Որովհետև մի աղբիւր ոռոգում է իր (կամ նորա) քարոտ գետինը»:- Սոյն առաջին երեսում Strauch թարգմանուած է թուփ. աւելի ուղիղ կը լինէր մացառ թարգմանել. թուփ գերմաներէն Busch է կոչւում: Մոռանալու չէ, որ խօսքը անապատի մասին է, ուր միայն մացառներ են աճում սովորաբար:

Ի բաց առեալ նախադասութիւնները, առանձին բառերը շատ անճիշտ են թարգմանուած: Այսպէս երկրորդ երեսում. vielzweigige Federpalme, թարգմանուած է «սաղարթախիտ փետրատերև արմաւենի».- պիտի լինէր բազմաճիւղ:- «Սաղարթ» մեր լեզւաշէն բանաստեղծը (Քաթիպա) առաջարկել է հասկանալ ծառի տերևների ամբողջութիւնը (Laub, feuillage) և այդ մտքով էլ գործածական է այսօր.

«Աշունը եկաւ թափեցաւ սաղարթ,

«Էլ մի փնտռիլ մանուշակ ու վարդ», իսկ «սաղարթախիտ» նշանակում է տերևաշատ, կամ տերևախիտ:

Dabei biegt die Hirtin die Zehen so zierlich, als wolle sie einen Zuschauer auffordern ihre Feinheit zu bewundern (երես 3). թարգմանուած է. Այս խաղի ժամանակ աղջիկն այնպէս վայելչաբար ծալում է ոտքի մատները, որ կարծես հրաւիրելիս լինէր մի հանդիսատեսի՝ զւարճանալ իւր աւեստով: Պիտի լինէր. «միևնոյն ժամանակ հովւուհին ոտի մատները այնպէս վայելուչ է ծալում, որ կարծես հրաւիրելիս լինէր մի հանդիսատեսի զարմանալու իւր նրբութեան վրայ»: Նկատել ենք ուզում, որ մեր դրած օրինակները ճշտութիւնից զատ մի առաւելութիւն էլ ունին - կարճ և դիւրընթեռնելի բառեր. ի՛նչ կարիք կայ «ձեռքի», «ոտքի», «վայելչաբար» գրելու, քանի որ ձեռի, ոտի, վայելուչ աւելի կարճ և աւելի ընտիր ձևերն ունենք:

Sie aber regte sich nicht bis er sie mit dem Fusse unzart beruhrte

(5 երես):

Թարգմանուած է. «բայց նա տեղիցը չշարժուեց, այնպէս որ երիտասարդը վերջապէս նրան ոտքով դրդեց զայրացած»: Պիտի լինէր. բայց նա տեղիցը չշարժուեց, մինչև որ երիտասարդը ոտով կոպիտ դրդեց նորան»:

Und liess sich das blonde Haar von einer alten schwarzen Sklavin ordnen (101). «և սև պառաւ ստրկուհին յարդարում էր նրա խարտեաշ մազերը»:- Պիտի լինէր՝ և սև պառաւ ստրկուհուն յարդարել էր տալիս իր շէկ մազերը:

Sie seufzte, wahrend die Dienerin mit duftigem Oel auf der flachen Hand bald hier bald dort den glanzenden Hauptschmuck ihrer Herrin beruhrte. «Մինչ սպասուհին, անուշահոտ իւղը ձեռքին ածած՝ օծում էր տիրուհու շքեղ փայլուն վարսերը՝ տիրուհին հառաչանք էր արձակում» (101). Աւելի ուղիղ կը լինէր.- Տիրուհին հառաչում էր, մինչ սպասուհին հոտաւէտ իւղն ափին ածած շօշափում էր նորա փայլուն վարսերի այս և այն մասերը...

Jetzt fasste die shwarze kraftig in den vollen, lang herabwallenden Strom der goldig schimmerden Faden und theilte ihn mit beiden Handen, um mit dem Flechten der Zopfe zu beginnen, aber Sirona wehrte ihr und sagte»... «Խափշիկ պառաւը պինդ բռնեց նրա խիտ ու երկար, ոսկեփայլ, ալեծածան վարսերը և երկու մասի բաժանեց, որպէս զի հիւսել սկսէ. բայց Սիրոնան թոյլ չտուեց և ասաց» (101 եր.). բնագրի գեղեցկութիւնն այստեղ լիովին կորած է: Մենք նոյնը այսպէս կը թարգմանէինք.- Ահա Սևուկը պինդ բռնեց երկար և ալեծածան հոսանքի ոսկեփայլ թելերը և երկու ձեռով բաժանեց այն, որպէս զի հիւսել սկսէ, բայց Սիրոնան հեռացրեց նորան և ասաց...

Fest vorausbestimmt und scharf abgemessen ist die Bahn jeden Sterns, jede Pflanze tragt Bluten und Fruchte genau in der Form und Farbe ihrer Gattung; in den Grundzugen ihrer Anlagen und Neigungen ihrer gemutlichen und ausseren Bewegungen bleiben auch alle Thiere der namlichen Gattung einander gleich, und der Jager, der das Rothwild in dem Forste seines Vaters kennt, kann in allen Waldern der Erde wissen, wie das Reh sich injedem einzelnen Fall verhalt. Թարգմանուած է. «Խստիւ նախասահմանուած և ճիշտ որոշուած է ամեն մի աստղի ընթացքը. իւրաքանչիւր բոյս՝ ծաղիկ ու պտուղ է տալիս իր ցեղի բոլորովին համանման գունով ու ձևով. բոլոր անասունները իրանց սովորութիւններով

ու ցանկութիւններով, ներքին և արտաքին շարժումներով հիմնապէս նմանում են իրանց ցեղի անհատներին, և այն որսորդը, որ իւր հօր պուրակում ծանօթացել է եղջերուներին՝ կարող է աշխարհիս բոլոր անտառներում գիտնալ, թէ քարայծը մի յայտնի դէպքում ինչպէս է պահում իրան»:- Մենք կը թարգմանէինք.- Յաստատ նախասահմանւած և ճիշտ չափւած է ամեն մի աստղի ընթացքը. ամեն մի բոյս իւր ցեղի գոյնին ու ձևին յատուկ ծաղիկ ու պտուղ է տալիս. միևնոյն ցեղի բոլոր անասունները իրանց ունակութիւնների և հակումների հիմնագծերով իրանց ներքին և արտաքին շարժումներով նման են միմեանց. և այն որսորդը, որ իր հօր պուրակի եղջերուներին ճանաչում է, կարող է աշխարհիս բոլոր անտառներում գիտնալ, թէ եղնիկը ամեն մի դէպքում իրան ինչպէս է պահում:

Ես կը խնդրէի ընդգծեալ բառերի վրայ առանձնապէս ուշ դարձնել. սխալ է Reh «քարայծ» թարգմանել (Steinbock). դա ոչ այծ է, ոչ էլ քարի հետ գործ ունի. ապրում է անտառներում, յայտնի է իւր վերին աստիճանի ազնիւ ու նուրբ կազմւածքով ու շարժումներով: Պատկանում է եղջերուների տեսակին, միայն թէ՛ մարմնով և թէ պոզերով անհամեմատ փոքր իսկական եղջերուներից:

Sie War zusammengefahren und hatte... «Մարիամը ինքնիրան ժողովեց և» (369).- Պիտի լինի. Մարիամը սարսռեց, սոսկաց և...:

Und erihr ein frohliches Willkommen zugerufen hatte.- թարգմանւած է. «և նա քաղցրութեամբ բարև տւեց աղջկան» (370).- պիտի լինի՝ ուրախութեամբ բարի գալուստ մաղթեց աղջկան:

Յիմա անցնենք գրքի լեզւին. եթէ սխալ և անճիշտ թարգմանութիւնները մասամբ ներելի են, որովհետև դիւրին չէ թարգմանելիս ամեն անգամ համապատշաճ արտայայտութիւնը կամ բառը գտնել, ապա ամեն մի գրողից և այն էլ մի Յրատ. Ընկ. տպած գրքից պիտի պահանջել կարողանանք, որ նորա լեզուն մաքուր, անարատ հայերէն լինի:

Այս գիրքը այդ կողմից էլ մեծ պակասութիւններ ունի, որոնք մի քանի տեսակի կարելի է բաժանել.

ա. Անորոշ դերբայի սխալ կիրառութիւն.

«Կարծես հրաւիրելիս լինէր մի հանդիսատեսի՝ զւարճանալ իւր արւեստով» (3 երես). պիտի լինի՝ զւարճանալու իւր արւեստի վրայ:

«Նրա համար միևնոյնն է, որ քո մէջ միտք է ծնեցնում՝ քարերով ինձ այս աղբիւրից հալածել» (12) = հալածելու:- «Որ անասուններին միջոց տալ աղբիւրին մօտենալ» (15 եր.) = մօտենալու: «Մենք քեզ յանձնեցինք

այծերն արածեցնել» (66) = արածեցնելու. և այլն. այս սխալը առհասարակ շա՛տ յաճախ է պատահում թարգմանութեան մէջ:

բ. Բառերի սխալ դասաւորութիւն.

«Պատմում է եգիպտական դիցաբանութիւնը» (2 եր.) = Եգիպտական դիցաբանութիւնը պատմում է:- Անտոնիոսը սկսեց բացատրել նկարն այն կամարի, որը մտադիր էր ձգել ձորի վրայ, ամուր և ապահով» (եր. 52) = ...Թարգմանողը այստեղ հետևել է այն օտարաբանութեանը, որ շատ սովորական է արևմտեան հայերէնին. դա կատարւել է այն նպատակով, որ մտքի կարծեցեալ շփոթութեան առաջն առնի, որովհետև եթէ գրէինք «բուն հայերէն» - «Անտոնիոսը սկսեց բացատրել այն կամարի նկարը, որ մտադիր էր ձգել ձորի վրայ, ամուր և ապահով», կարող էինք կարծել, թէ ձգողը կամուրջը չէ, այլ նկարն է:- Սակայն, այդպէս միայն օտար մտածողն է կարծում. հայի տրամաբանութիւնը թոյլ չի տալիս կարծելու, որ կարելի լինի «ձորի վրայ ամուր և ապահով նկար ձգել», ուստի և այդ նորամուծութիւնը գէթ այստեղ աւելորդ է:

«Փախչող Մարիամը մինն էր այն ուղտականներից, որոնց տեսքից սարսափել էր Պաւլոսը» (206) = Փախչող Մարիամն այն ուղտականներից մինն էր, որոնց տեսքից սարսափել էր Պաւլոսը: - Այստեղ էլ շփոթութիւն չի կարող լինել, քանի որ «ուղտականներ» և յարաբերող դերանունը, «որոնք» - յոգնակի են, իսկ Մարիամ և մին՝ եզակի...

«Որպէս թէ կամենար հայեացքովը նրան հալեցնել» (136) = Որպէս թէ հայեացքովը նրան հալեցնել կամենար:

գ. Օտարաբանութիւններ.

«Գանգուր մազերը, որ առատութեամբ ծածկել էին նրա գլուխը՝ ինչպէս առիւծի բաշ» (5) = առիւծի բաշի պէս. «ինչպէս փթած փայտը» (21) = փայտի պէս:

Այդ կերպով շներին են զարթեցնում. Такимъ образомъ? այդպէս շներին են զարթեցնում. «և ես նորան շնորհակալ եմ» (9). «Շնորհակալ լինո՞ւմ ես Տիրոջը» (10). Շնորհակալ հայերէն բացառականով է խնդիր առնում. պիտի լինի նորանից, Տիրոջից:

«Տարածում էր մի չափաւոր մեծութեան բարձրաւանդակ» (16) (умеренноѝ величины?). պիտի լինի՝ չափաւոր մեծութեամբ:

«Ոչ ոք չէ կարող լինել աւելի քան մարդը» (23) = Ոչ ոք մարդուց աւելի չի կարող լինել:

«Աւելի քան երեսուն արւեստագէտ մրցում էին» (50) = Երեսունից աւելի արւեստագէտ...

«Աւելի քան երեք քառորդը կը ծածկէ» (52) = Երեք քառորդից աւելին... Այս օտարաբանութիւնն էլ ռուսերէնից է. ըՏսպպ փպՎՕ:

«Միայն խնդիրը նրանումն է» (52) = дело въ томъ ... = խնդիրն այն է:- «Հարցը միայն նրանումն է» (54) = հարցն այն է:- «Բանն ինչո՛ւմն է» (57): «Լաւագոյն գրանիտ, քան որ հայրս հանում է իմ առիւծների համար, ես ոչ մի տեղ չեմ կարող գտնել» = Հօրս հանած գրանիտից աւելի լաւը, իմ առիւծների համար... «եւ ես ինչո՞ւ համար աշխարհից հեռացայ՝ եթէ ոչ որպէս զի նորան հետևիմ» (206) = Եւ ես ինչո՞ւ աշխարհից հեռացայ, որպէս զի նորան հետևիմ... կամ. ես ինչո՞ւ աշխարհից հեռացայ, չէ՞ որ նորան հետևելու...

«Նրա դէմքը աւելի էլ սիրուն էր՝ քան որչափ գեղեցիկ էր».- Այս նախադասութիւնը ես բոլորովին չեմ հասկանում. տարաբաղդաբար բնագիրն էլ մօտս չէ, որ միտքը ստուգել կարողանամ:

«Նա փափագում էր չարչարանքի՝ ինչպէս տենդով հիւանդը» (131) = Տենդով հիւանդի պէս...

«Ձեռներով փնտռեց մատանին, գտաւ նրան» (136) = գտաւ այն:

«Լայն փողոցը փայլում էր այնպէս՝ որպէս թէ սպիտակ մարմարիոնով սալայատակած լինէր» (138). պիտի լինի. կարծես: «Ոչ մի դատավճիռ այնքան խիստ չէ լինում՝ քան երբ ստրուկն է ստրուկին դատում» (64):

Գալով բառերի զանազան ձևերին, մենք պատահում ենք նորա և նրա, նորանք և նրանք, նորանցից և նրանցից... մինչև անգամ ներա իգական դերանուան. կուրիօզների թւին է պատկանում հիմա բառի ուղղագրութիւնը, որ ամեն տեղ հիմայ է գրուած...

Այս սխալների և օտարաբանութիւնների թիւը կարելի էր տասնապատկել: Դա, ասենք, մեզանում ներելի երևոյթ է: Ցաւալին այն է, որ մի Հրատարակ. ընկերութիւն, տպագրող գրքերի քանակը շատացնելու եռանդով մոռանում է նոցա որակը և միևնոյն ժամանակ ինչպէս այս օրինակներից կարելի է եզրակացնել, հայերէնին արջի ծառայութիւն է մատուցանում...

Ի վերջոյ, եթէ անտես առնենք գրքի այս պակասութիւնները, պիտի նկատենք, որ պ. Մալխասեանի լեզուն առհասարակ պարզ և մատչելի է. նա բառերի և ձևերի մեծ պաշար, միևնոյն ժամանակ դրանցից խելացի կերպով օգտւելու ընդունակութիւն ունի, որ մի թարգմանչի համար կարևոր յատկութիւն է: Այդ հանգամանքն ի նկատի ունենալով, մենք մի քիչ խստապահանջ եղանք. ում շատ է տրուած, շատ էլ պահանջւում է:

Ներելի չէ, որ մի Մալխասեան այն սխալներն անէ, ինչ որ մի համբակի է յատուկ:- Եթէ նա գրքի նիւթը խնամքով ընտրէ, թարգմանելի լեզուն աւելի խնամքով ուսումնասիրէ, և հայերէնը աւելի հոգածութեամբ մշակէ, ապա նորանից կարող է մի ընտիր թարգմանիչ զարգանալ:- Մենք այդպիսի թարգմանիչների մեծ կարիք ունինք:

«Մուրճ»,1898, N 10-11, էջ 1540-1547

* * *

ՓԱՓԱԶԵԱՆ Վ.- «Հայ բոշաներ» (Ազգագրական ուսումնասիրութիւն): Արտատպ. «Ազգագր. Հանդէս»ից: Ութածալ. 99 երես. Թիֆլիզ, 1899 թ., տպ. Ռօտինեանցի. գինն է 50 կոպ.:

Ուրախութեամբ սկսեցինք այս գրքի ընթերցումը, որովհետև առաջին անգամն է սա, որ մեր լեզւով մի առանձին աշխատութիւն է լոյս տեսնում հայ-բոշաների մասին:

«Մուրճ»-ի մէջ մի ամբողջ գրականութիւն կայ դրանց մասին. Կոլոչչիի յօդւածից յետոյ գնչուների մասին՝ որ լոյս տեսաւ պ. Արասխանեանցի թարգմանութեամբ, քաղւածաբար, տողերիս գրողը մի շարք յօդւածների նիւթ է շինել հայ բոշաների կեանքը, լեզուն և սովորութիւնները, որ մի ամբողջ, դեռ ևս անտիպ աշխատութիւնից են եղել քաղւած (տես «Հայ բոշաներ», «Մուրճ», 1892 թ. N 7-9, «Պատմական ակնարկներ հայ բոշաների անցեալից», 1894 թ., N 7-8, «Բոշա բանաստեղծուհի Գինա Ռայնիչիչ», 1893 թ., N 3, «Բոշա ծագումով հայեր», 1897 թ., N 10): Մեր յոյսերը, սակայն, այս գիրքը լիովին չարդարացան, և ահա ինչու: Ամեն մի հետազօտութիւն, եթէ նա ուզում է արժէք ունենալ, երեք հիմնական յատկութիւն պիտի ունենայ: Տեղեկութիւնների ճշտութիւն, աշխատանքի ինքնուրոյնութիւն և մանաւանդ նիւթի նորութիւն:

Պր. Փափազեանի աշխատութեան մէջ ես չհանդիպեցայ մի կարևոր կէտի, որ նոր լինէր էութեամբ. չտեսայ գիտական հետազօտութեան ճշտութիւն, ոչ էլ հարցի մի նոր լուսաբանութիւն կամ մի նոր ըմբռնումն: Ինչ որ նա ասում է գնչուների կամ հայ բոշաների մասին, ուրիշներն արդէն ասել են նրանից շա՛տ առաջ և, ինձ թւում է, շա՛տ աւելի բարեխիղճ կերպով, առանց այն բազմաթիւ կրկնութիւնների, որ շարունակ հանդիպում ենք այս գրքում: Քանի որ նիւթն անծանօթ և անմշակ չէր, սպասելի էր մի

աւելի լուրջ և աւելի խոհուն գործ:

Դիմենք սակայն փաստերին. էջ 34-ում հայ բոշաների թիւը հետևեալն է. «Բոյբաթ 6.000 հոգի, Մարզուան 3.000, Վէզիր-Քէօփրին, Զիլէ, Բաֆրու, ընդամենը 663 տուն, կամ 3.978 հոգի, Էրզրում և շուրջը 300 տ. (1.800 հոգի), Կովկասեան բոշաներն էլ 190 տուն = 1140 հոգի. բոլորը միասին, ուրեմն՝ 15.918 հոգի. այն ինչ, երես 14-ում ասւած է, թէ Փոքր Ասիայում 67.000 գնչուներ կան, որոնցից «50.000 հայ բոշաներ»: Ո՞րն է ճիշտը: Դեռ 1894-ին, տալով հայ բոշաների մարդահամարը Մուրճ-ում, մենք ասել էինք, որ նրանց թիւը 15.000-ից աւել չի կարող լինել. պ. Փափազեանը, որ օգտւել է մեր թւերից առանց մեզ յիշելու, մի տեղ գրեթէ համաձայն է մեզ հետ. և այդ համաձայնութիւնը լիակատար կ'լինէր, եթէ նա մեզպէս ամեն մի ընտանիք 5 հոգի հաշւէր. նրա մարդահամարը 15.000-ից աւել է դուրս եկել, որովհետև ամեն մի ընտանիք նա 6-7 հոգի է հաշւում:

«Բոշա տղամարդի գանգի ձևը ընդհանրապէս կլորագլուխ է. բայց գանգի չափը ներկայացնում է 77.40, որի հիման վրայ կարելի է դասել նրան, ըստ մարդաբանական լեզւի, մէզատօսէֆալների կարգում» (եր. 44): Անյայտ է մեզ մի գործ, ուր հայ բոշաները ուսումնասիրւած լինէին գանգաբանօրէն. այս նորութիւնը պ. Փափազեանն է տալիս, առանց աղբիւրն յիշելու: Մասնաւոր կերպով նա ինձ ասաց, որ ինքն է կատարել անձամբ այդ չափերը... Ցանկալի է որ նա հրատարակէր իր գործը լրութեամբ, դա կ'լինէր մի իսկական նորութիւն, թէ ե՞րբ, ո՞րտեղ, քանի՞ հոգի են եղել չափւած, որպէս զի գրածը գիտական արժէք ունենար. այլապէս դրանք նւազեցնում են գրքի արժէքը:

Մեզ համար նորութիւն էր և «խաչի-պարը», որ որպէս թէ պարում են հայ բոշաները: Կ'ուզէինք իմանալ ո՞ր տեղի: Ակներև սխալ է պ. Փափազեանի ասածը, թէ «աթոռակալութիւնը ժառանգական է» (78 եր.): Ախալքալաքում, մեր աչքի առաջ մի քանի աթոռակալներ են փոխւել և զանազան գերդաստաններից...:

Ինձ համար շա'տ անհաճելի է յիշատակելը, որ այս գրքում բազմաթիւ հատւածներ կան բառացի կերպով նման իմ յօդւածներում գրւածին. չենք ուզում մեղադրել մեր սիրելի վիպասանին պլագիատի մէջ, որովհետև գիտենք, որ ինքն էլ է զբաղւել բոշաների ուսումնասիրութեամբ. սակայն, ինչո՞ւ չ'յիշել աղբիւրը նաև կարևոր կէտերում, երբ նա քանիցս յիշում է երկրորդական և աննշան տեղերում:

Այդ պատճառով ահա, «Ծաղիկ» թերթի աշխատակիցը վստահ չէ պ. Փափազեանի ասածին, թէ Ալամդարեանն ու Ք. Պատկանեանը

բոշաներից են սերում. եթէ յիշուած լինէր աղբիւրը («Մուրճ», 1897, N 10, «Բոշա ծագումով հայեր») այդպիսի թիւրիմացութեանց առիթ չէր լինի... Առհասարակ շատ յաճախ նկատելի է, որ հեղինակը մի վիպասան է: Այսպէս՝ Ակրականտայի եպիսկոպոսի պատմութիւնը (երես 31), որ մի լեգենդայի ձևով է բերուած: Դրա ծագումը մեզ յայտնի է և հազիւ մի 10-15 տարուայ հնութիւն ունենայ: Հողային վէճի պատճառով՝ Ծալկայի Հիւնիա գիւղի հայերը շարունակ հալածում են տեղացի բոշաներին, ջանալով ցոյց տալ, որ նրանք հայ չեն: Ժողովրդին օգնութեան է հասնում Այսմաւուրք կարդացող տիրացուն, որ նոյնպէս իր շահերն ունէր, Ակրականտացու պատմութեամբ և խեղճ բոշաները, անտեղեակ իրենց անցեալին ու պատմութեանը, ինչպէս երևում է, հաւատում են դրան և, ի զարմանս մեր, պ. Փափազեանին պատմում իբրև մի հին աւանդութիւն: Ժամանակին, սակայն, նրանք բողոքել են դրա դէմ. 1894-ին նրանցից ոմանք մինչև անգամ գանգատի են եկել մեզ մօտ Ախալքալաք, հայ տիրացուն հետներն առած, ապացուցանելու, որ իրանք հայեր են: Եւ նրանք գոհ հեռացան մեր վճռից:

Գրքի մէջ ամենագնահատելի և հարցասիրական մասը, մասնագէտի համար, անտարակոյս, բոշայերէն լեզուն, յատկապէս բոշայերէն բառարանն է, որ երբ և իցէ հրատարակւածներից լիակատարն է. թերութիւններ, հարկաւ, անխուսափելի էին. սակայն, այդ մասը «Մուրճ»ի գրախօսականի նիւթ չի կարող լինել. միմիայն գովել կարող ենք պ. Փափազեանի ջանասիրութիւնը: Տարօրինակ է թւում մեզ սակայն հեղինակի ջանքը, որ նա գործ է դրել Պուշկինի «Ոսկէ ձկնիկը» բոշայերէն թարգմանելու: Մի որ և է հէքիաթ, ազատ պատմւած բոշայերէն, աւելի բնորոշ պիտի արտայայտէր այդ լեզւի սակաւիկ ուրոյնութիւնները, քան մի կաշկանդիչ թարգմանութիւն. այն էլ մի լեզւով, որի բառերի թիւը 500-ից աւելի չէ:

Այս ամենը դեռ չի ապացուցանում, թէ գիրքն անպէտք է սովորական ընթերցողի համար, որ մասնագէտի պահանջները չունի, և որը մի գաղափար է ուզում կազմել այս հանելուկ ժողովրդի մասին:

Թուղթը և տպագրութիւնը լաւ է. գինը չափաւոր:

«Մուրճ», 1899, N 9, էջ 1079-1081

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

* * *

«Բանասէրի» վերջին N ամբողջովին նւիրւած է մի հարցի, որին վերջին տարիները լարւած ուշադրութեամբ հետևում էին հայ բանասէրներից շատերը: «Քեթացիք կամ մոռացւած կայսերութեան մը պատմութիւնը» վերնագրի տակ պ. Բասմաջեանը թարգմանօրէն տալիս է այն ազգի պատմութիւնը, որ մեզ աւելի ծանօթ է Հաթ կամ Հիթիթ անունով:

Այս ազգի յայտնագործւիլն ու գիտութեան նիւթը դառնալը հազիւ երկու տասնեակ տարւայ գործ է, ուստի թէ՛ նրանից մնացած զարմանալի հնակերտներն ու յիշատակարանները և թէ՛ մանաւանդ արձանագրութիւնները, որոնք ցարդ մնում են անկարդալի, հիմնովին ուսումնասիրած և լուսաբանւած չե՛ն դեռ ևս:

Այս գործը ներկայացնում է մի սիստեմական հաւաքածու այն ամենի, ինչ որ մինչև հիմա յայտնի է Քեթաց մասին Ս. գրքից, ասորական, եգիպտական և քեթական արձանագրութիւններից ու յիշատակարաններից, որ կազմել է անգլիացի հռչակաւոր հնախոյզ Սէյսը:

Քեթաց բնակութեան կենդրոնը համարւում է Տաւրոսի շղթան. Կապադովկիայից և հիւս. Կիլիկիայից սկսած, նրա տիրապետութեան սահմանները երբեմն հասնում էին գրեթէ մինչև Մեծ Հայաստան, Ասորիք և Պաղեստին: Սա մի պատերազմիկ ու զինւորական ազգ էր, որ դարեր շարունակ ոչ միայն մրցման մէջ է եղել Փարաւոնների և Ասորիքի թագաւորների հետ, այլև շատ անգամ փառքով ու յաղթանակով թելադրել է նրանց այնպիսի հաշտութիւն և դաշինք, որոնք ապացոյց են նրա հզօր պետական կազմակերպութեան: Թէև այս ազգը բարձր կուլտուրայի չէր հասել, բայց նրա գրութեան ինքնուրոյն ձևը, զարմանալի հնակերտները և մօտիկ ծանօթութիւնը հանքագործութեան, բաւարար ապացոյց են ընդունելու, որ «Արևելքից քաղաքակրթութիւնը սա հեռաւոր արևմուտքի վայրենի ժողովրդոց մէջ ընդհանրացուց», այնպէս որ սրանց գրութեան և արւեստի հետքերը Սէյսը մատնանիշ է անում Փինիկեան և Յունական կուլտուրաների մէջ:

Այս ազգի կեանքը հայերիս համար առանձնապէս հարցասիրական է այն պատճառով, որ գիտ. Ենզէն, երեք տարի առաջ հրատարակւած մի ստւար հատորի մէջ ջանք էր թափում ապացուցանելու, որ Հաթերը (ինչպէս նա անւանում է Քեթերին) կամ Հիթիթները նախահայեր են և

նրանց արձանագրութիւնները ենգէն փորձում էր կարդալ հայերէնի միջնորդութեամբ: Սէյսի կարծիքով Քեթերը մոնղոլական տիպար ունէին, ուրեմն չէին կարող հայերը լինել, նրանց լեզուն, որ դեռ մնում է անվերածնելի, հաւանօրէն ո՛չ սեմական է, ոչ արիական, ուրեմն հազիւ թէ կարելի լինի հայերէնով մեկնել: Մի խօսքով հարցը դեռ վիճելի է:

Գ. Վ.

«Տարազ», 1901 թ. ապրիլի 1, N 12, էջ 133-134

* * *

О некоторыхъ названіяхъ древней Арменіи въ связи съ данными ванскихъ надписей. Г. Халатьянца.

Յայտնի է, որ մեր երկրի հին-հայկական համարուած աշխարհագրական անուններից շատերի ծագումն ու նշանակութիւնը լեզուաբանօրէն չի բացատրուած. Այրարատ, Վան, Մուշ, Արածանի, Հանձիթ, Արաքս, Ախուրեան և այլն, յայտնի չէ թէ ի՞նչ են նշանակում: Բևեռագրերի ընթերցումը, որ վերջին տասն տարում սիազին առաջադիմութիւն արաւ, մի զարմանալի լոյս է սփռում այս կէտի վրայ: Այս բրոշիւրի մէջ պ. Խալաթեան մի ոչ անաջող փորձ է անում ցոյց տալու, որ այդ և նման անուններից շատերը հայերէն չեն, այլ ուրարտերէն: Մի լեզու, որ խօսւում էր Հայաստանում մինչև VII դ. Ք. ծ. ա., որով գրուած են բևեռագրերը: Այնպէս որ հայերն այդ անունները ժառանգել են Հայաստանում հաստատուելուց յետոյ նրա հին բնիկներից:

* * *

Этюды по Армянской діалектологіи Левона Мсеріанцъ, Пр.-доц. Имп. Моск. Университета. Ч. I. Сравнительная морфологія мушского діалекта въ связи съ морфологіей грабара и среднеармянского. Москва. 1901.

Այտընեանի հռչակաւոր Քննական քերականութիւնից յետոյ՝ սա կարծեմ, առաջին աշխատութիւնն է, որ մեր լեզւի այս կամ այն երևոյթը բացատրելու համար ի նկատի է առնւած այդ լեզուն ամբողջապէս. գրաբարը, միջնադարեան ռամկօրէնը և ներկայի բարբառներից շատերը:

Այս գիրքը նւիրւած է Մշու բարբառի համեմատական ուսումնասիրութեան և զուտ մասնագիտական մի գործ է, կազմւած Բրուգմանի յայտնի Grundrirs-ի ձևով: Հեղինակն ի նկատի է ունեցել նիւթին վերաբերեալ գրականութիւնն ամբողջովին և մեր բարբառագիտութեան համար իր տեսակի մէջ գրեթէ հազւագիւտ մի աշխատութիւն է:

«Տարազի» խմբագրութիւնը տարաբախտաբար չէ ստացած այդ գրքից:

Գ. Վ.

«Տարազ», 1901 թ. մայիսի 13, N 17, էջ 190-191

* * *

«Գերմանական օգնութեան ընկերութիւնները Տաճկա-Հայաստանի համար»: Գ. Մելիք-Կարագեօզեան: Թիֆլիս, 1901 թ., 35 կոպ.:

Ուզելովպարզելայնհարցը,թէարդեօքկրօնականդաւանափոխական միտումներ կա՞ն այն օգնութեան մէջ, որ գերմանական ընկերութիւններն անում են հայ որբերին, գրքիս հեղինակը մի լուրջ և հարցասիրական հետազօտութիւն է տալիս օգնութեան գործի մասին առհասարակ: Գրքից տեղեկանում ենք, որ մինչև 1900 թ. գերման. օգնութեան ընկերութիւնը ծախսել է մօտ 2 միլիօն մարկ (800 հազար րուբլի), կերակրելով սովեալներին և պահելով ու դաստիարակելով մօտ 1800 երկսեռ որբեր: Բաւականի թեր և դէմ դիտողութիւններից յետոյ, դաւանափոխական հարցի նկատմամբ հեղինակը հետևեալ եզրակացութեանն է գալիս, որ Hilfsbunde-ը հարկաւոր է համարում «վերանորոգել հայոց եկեղեցին ոչ թէ արտաքին, այլ ներքին ճանապարհով, այսինքն այնպէս դաստիարակել հայ երեխաներին (որբերին), որ նրանք մեծանալով նկատեն իրանց մայր եկեղեցու պակասութիւնները և աշխատեն հեռացնել այդ ամենը, գործելով այդ հարցում աւետարանական ուղղութեամբ»:

Գիրքը, չընայելով լեզւի թերութիւններին, կարդացւում է հետաքրքրութեամբ և մենք ջերմագին կը յանձնարարէինք նրա ընթերցումը ամենքին:

* * *

«Դոկտոր Երւանդ Բոշայեան». կոմեդիա չորս գործողութեամբ. Լևոն Մանուէլեանի: Բագու, 1900 թ., քառածալ 84 երես. 50 կոպ.:

Մի խումբ իդէալիստներ ընդդիմադրւած են մի այլ խումբ փողապաշտ

և կեանքը վայելել իմացող անհատների: Հակադրութեան օրէնքով այդ երկու խմբի մէջ առաջ պիտի գար մի բարոյական կռիւ: Հայրը, հարուստ Ասատուր Բոշայեան, զրկում է որդուն ժառանգութիւնից, որովհետև սա «շռայլօրէն» հօր տներից մինը նւիրել է աղքատ-ապաստարանի, իսկ իդէալիստ որդին (դոկտոր Երւանդ) թքում և հեռանում է հօր տանից, շարունակելու համար իր իդէալական կեանքը: Ահա երկու խօսքով այս գրքի բովանդակութիւնը, որ առնւած է Բագւի բարքերից, իբրև մի ինքնուրոյն ու միևնոյն ժամանակ շնորհալի գործ, արժանի խորին ուշադրութեան, ի նկատի ունենալով մեր թատերական գրականութեան բացարձակ ամլութիւնը վերջին տարիներում: Թէև գոյները մի քիչ նւազ են և կոնտուրները ոչ այնքան ռելիէֆ, բայց գիրքը կարդացւում է աճող հետաքրքրութեամբ և ըստ երևոյթին՝ մի բեմական լաւ գրւածքի բոլոր յարմարութիւններն ունի: Ըստ երևոյթին ենք ասում, որովհետև մի պիէսի արժանիքն իմանալու համար պէտք է բեմում տեսնել այն, իսկ մենք այդ բախտը չենք ունեցած: Գրքի բացարձակ արժանիքն է նրա կոկ, մաքուր, թեթև, սահուն և մտածւած լեզուն, խուժ-դուժ բառերից ազատ, դիալոգները կարճ և ամփոփ: Ճիշտ և հակիրճ լինելու համար, որ բեմական լեզւի էական պայմաններից մինն է, պ. Մանուէլեանը մի նորութեան է հետևում, որ իսկապէս թիւրիմացութեամբ մոռացութեան տրւած մի հնութիւն է. իւր, նորա, նորանք, նորանց, նա գործ է ածում իգական անունների տեղ, իսկ իր, նրա, նրանք, նրանց,- արական: Այդ նորութիւնը, որ տեղ-տեղ ուրիշներն էլ են գործադրում, մենք գտնում ենք և՛ անհրաժեշտ, և՛ խելացի: Կարելի էր գրքից տասնեակ երեւներ առաջ բերել այդ ապացուցանելու համար. բաւականանանք միայն այս մի երկու օրինակով:

Երւանդ.- Եթէ դուք կարողանաք դուրս կորզել նորա գլխից իւր բոլոր դատարկ մտածմունքն ու սնոտի հոգսերը, արդուզարդի և նման առարկաների մասին, և դրանց փոխարէն դնել նորա ուղեղի մէջ մի՛ հատիկ առողջ գաղափար, և այլն:

...Մի՞թէ դուք կարծում էք, որ շրջանի վատ հակումներն այն աստիճան են արմատացել նորա մէջ, որ անկարելի լինի ուղղելը. բայց նորա տասն և ինը տարին դեռ չէ լրացել: (Երես 11):

Սերգէյ.- Նորա հայրը, խեղճը հազիւ է կարողանում ընտանիքի մերկութիւնը ծածկել... նա իսկի մի օրինաւոր հրաւէր էլ չէ կարող անել իր աղջկայ հարսանիքին... (Երես 73):

Առանց այս նորութեան՝ շատ ու շատ տեղեր միտքը պիտի մնար

անորոշ ու մութ, որովհետև այդ դերանուններից ենք իմանում, որ խօսքը մի կնոջ կամ մի պարոնի մասին է:

Գ. Վ.

«Տարազ», 1901 թ. մայիսի 20, N 18, էջ 205-206

* * *

Кавказоведеніе. I. Кавказскіе этюды, изследованія и заметки Г. Веійндебаума. Изданіе Центральной княжной торговли. Թիֆլիս, 1901 թ., 320 երես, գինն է 1 ր. 20 կ.

Պ.պ. Աբգար Յովհաննիսեան և Ս. Տէր-Իսրայէլեան, գրքիս հրատարակիչները, նպատակ են դրել հրատարակելու և մոռացութիւնից ազատելու այնպիսի յօդուածներ և ուսումնասիրութիւններ, որոնք վերաբերում են կովկասագիտութեան այս կամ այն ճիւղին. բայց ցրուած լինելով զանազան լրագրների և մասնագիտական թերթերի մէջ, անմատչելի են մեր հասարակութեան: Մի գեղեցիկ և խրախուսանքի արժանի նպատակ, եթէ պ. հրատարակիչները չըսահմանափակւին միայն ռուս մամուլով, այլ օգտւին և հրատարակեն տեղական հայ մամուլի մէջ ցրուած ուսումնասիրութիւնները, ուր ընդարձակ նիւթեր կան պատմական, ազգագրական, ժամբորդական և գրական բովանդակութեամբ: Այդ անհրաժեշտ է մանաւանդ այն պատճառով, որ ռուս հասարակութեան համար մեր կեանքն ու մամուլը մի կատարեալ անծանօթ երկիր է և բնիկ ռուսների կողմից կարծեմ դեռ ևս ոչ մի փորձ չի եղած ուսումնասիրելու մեզ, մե՛ր լեզւի և մե՛ր աղբիւրների միջոցով:

Այս գիրքը պարունակում է միայն պ. Վայդենբաումի ուսումնասիրութիւններն ու նկատողութիւնները, ուր աչքի են ընկնում Մեծ Արարատի վրայ բարձրանալու փորձերը, գրաֆ Տոթլեմբենի պատերազմը Կովկասում 1769-1771 թ., գրաֆ Պաւել Սերգէևիչ Պոտեօմկին և այլն...

Գ. Վ.

«Տարազ», 1901 թ. հունիսի 3, N 20, էջ 230

* * *

Յ. Յովհաննիսեան. «Բանաստեղծութիւններ». Վաղարշապատ, 1908 թ., ութ-ծալ, 240 եր., 1 ր. 75 կ.[1]:

1 Ներկայ մատենախօսական յօդուածը հանգուցեալ Գ. Վանցեանը ուղարկել էր

Տողերիս գրողը մեղաւոր է զգում իրան այս շնորհալի և կիսով չափ մոռացուած տաղանդի առաջ երեք պատճառներով: Առաջին, Լայստի համար կատարած գերմաներէն թարգմանութիւններիս մէջ ես միանգամայն մոռացել եմ այս բանաստեղծին՝ մեծագոյն տեղը տալով ի միջի այլոց ուրիշներին: Երկրորդ, «Հայ հեղինակների» մէջ ո՛չ մի շնորհալի բանաստեղծութիւն չեմ դրել սրանից. հիմա եմ տեսնում, որ լաւագոյն տեղերից մինը պատկանում է Յովհաննիսեանին: Եւ երրորդ, գրականութեան պատմութիւն անցնելիս, աշակերտներիս հետ, գրեթէ կանգ չեմ առել Յովհաննիսեանի վրայ, այն ինչ նորագոյն և լաւագոյն լիրիկներից մինը մոռացել եմ անցնելու:

Այս ամենը շնորհիւ բացակայութեան մի կարգին ժողովածուի, ինչպէս և այս խոստովանութիւնը շնորհիւ երևան գալուն վերջապէս այս գրքի, ուր կատարելապէս հանդէս է դրուած մի տաղանդ առաջնակարգ արժանիքներով:

Օղակը, որ ես որոնում էի Ռափայէլ Պատկանեանի և մեր նորագոյն բանաստեղծների մէջ և չէի գտնում, կամուրջը, որով հայ բանաստեղծական միտքը, ազգային հայրենասիրականից պիտի անցնէր լիրիկ անհատական աշխարհը յանձին Աւետիք Իսահակեանի, բաց էր մնում ինձ համար: Այդ օղակը և այդ կամուրջը այժմ լրանում է դարձեալ այս գրքի շնորհիւ, որ քանքարաւոր հեղինակը զլացել է ներկայացնելու հասարակութեանն իր ժամանակին:

Եւ տեսնում ենք այդ երկու աշխարհները՝ հայրենասիրականն ու լիրիկ-զգայականը կողք-կողքի մեր այս բանաստեղծի մէջ: Նա չէր կարող զատուել այն խոշոր մօտիվների ազդեցութիւններից, որոնք երևան էին գալիս նրա անմիջական նախորդների՝ Գամառ Քաթիպայի և Ծահազիզի մէջ - ազգային-հասարակականը. ուստի այս երգերի մի բաւական ստուար մասը ազգային-հայրենասիրական բնոյթ ունի... Չենք կանգ առնում այդ երգերի վրայ, որոնք մեծ մասամբ թոյլ և անաջող բաներ են, ու աւելի հրապարակախօսի գործեր են, քան բանաստեղծի: Դրանք նախորդ սերնդի ժառանգութիւնն են, որոնք այս կամ այն կերպ, իբրև ժամանակի մի անհրաժեշտ արդիւնք, պիտի երևային անմիջական յաջորդի մէջ: Յովհաննիսեանի բուն տաղանդի հետ դրանք ոչ մի էական առնչութիւն չունեն:

Այդ տաղանդն իր ամբողջ փայլով ու բոցով երևան է գալիս այն երգերի մէջ, ուր զեղում են բանաստեղծի զգացումներն առ կոյսը և առ

խմբագրութեանս մահուանից 2 օր առաջ: - Խմբ.

սիրելին... Դուք այդտեղ տեսնում էք հարաւի տաք զաւակին, որ հաւաքում է իր երկրի բոլոր բոյրերը, բոլոր երևոյթները՝ շլացնելու և գրաւելու համար տարփելի կոյսի աչերը...

Կուզէի լինել կարկաչուն վտակ...
Վճիտ ալիքը, դրախտի բուրմունքով...
Եւ առաւօտեան, ինչպէս ցօղ յստակ,
Երեսդ ոռոգել գոհար շիթերով:

Կուզէի լինել սոսի հովասուն,
Համարձակ փռուած կանաչ սաղարթով,
Եւ միջօրէին այդ դէմքիդ սիրուն
Հովանի լինել հեզիկ շրշիւնով:

Կուզէի լինել ծաղկոցում բացուած
Քաղցրաբոյր մի վարդ, երկնից արժանի,
Եւ սիրոյ ժամին, խանդիցս արբած,
Զարդարանք լինել կուրծքիդ գեղանի...

Երկրից, դրախտից, բոյրից ու ծաղկից, ցօղից ու շիթերից անբաւական բանաստեղծը թռչում է երկինք, այնտեղի գոհարներն էլ ցած բերելու և իր սիրուհու սպասին դնելու...

Եւ շող դառնալով գարնան արևի՝
Կուզէի պայծառ աչերումդ վառուել,
Կամ ինչպէս քնքուշ ոսկեվառ գօտի
Չքնաղ իրանիդ փաթաթուել, փարել:

Լուսափայլ աստղիկ կուզէի դառնալ,
Քաղցր մանկան պէս ծիծաղն երեսին,
Ինչպէս ադամանդ շողշողել, ցոլալ,
Ո՜վ իմ թագուհի, քո բաց ճակատին:

Կուզէի լինել լուսին ամօթխած,
Արծաթի փայլով մազերդ շոյել,
Այտերդ գգուել սիրուց բորբոքուած,

Դողդոջ շրթունքիդ համբոյր դրոշմել:

Երկնքի պերճանքներով էլ անբաւական, բանաստեղծը կրկին ցած է սլանում յաղթահար և շարունակում է.

Կուզէի լինել սիրահար սոխակ
Եւ ձեռիդ գերի, վանդակում փակուած,
Ականջիդ հնչել հրաշալի նըւագ,
Մեղմ օրօր ասել հոգուդ զմայլած...

Այս ամենից յետոյ մնում էր միայն սիրուհուն աստուածացնել. արդարև, բանաստեղծի վառ երևակայութիւնը չէ վարանում ծունկ չոքելու և երկրպագելու...

Եւ կախարդական տաճարում կանգնած,
Կուզէի տեսնել ես քեզ Անահիտ,
Եւ երկրպագել, առաջիդ չոքած,
Սուրբ գեղեցկութեան անմահ տիպարիդ:

Այս մօտիվը նոր չէ և՛ համաշխարհային, և՛ մեր գրականութեան մէջ: Դեռ ևս հեթանոս Անակրէօնը երգում էր. «Թող ես հայելի մը ըլլամ, որպէսզի դուն զիս դիտես: Թող քու շապիկդ ըլլամ, որպէսզի կրես զիս: Թող վճիտ ջուր ըլլամ, որպէսզի մարմինդ լուանամ. անուշահոտ իւղ մը, որպէսզի քեզ խնկեմ... սանտալ մը, որպէսզի ոտքովդ վրաս կոխես»: (Թարգմ. Չօբանեանի):

Նոյնը դարեր առաջ երգել է մեր անզուգական Քուչակը.

Ծիծեռնակի ձագ լինէի, ցերեկը տունդ մտնէի,
Քո բարձր, լայն սրահում ես իմ բունը շինէի,
Հէնց որ մութը մթանար, վայր գայի ծոցդ մտնէի,
Հէնց որ լոյսը լուսանար, ելնէի բունս մտնէի.
Մետաքսի գօտի դառած, ցերեկը մէջքդ գրկէի,
Կամ անուշ նըռան գինի, ամանիդ մէջ ածուէի,
Հէնց առնէիր խմելու, ցածնայի դունչդ պագնէի:

Մօտիվների նոյնութիւնը որքան ակներև, չէ կարելի սակայն կասկածել, որ բոլորն էլ գրուած են միմեանցից անկախ:

Սրանից մի վեց տարի առաջ Քուչակն անտիպ էր և անծանօթ լիովին. չը գիտեմ, ծանօթ էր արդեօք Յովհաննիսեանն Անակրէօնին... Այսպէս կամ այնպէս բանաստեղծի «սէրն և իղձը», որ մենք անուանում ենք այդ բանաստեղծութիւնը, կրում է ինքնուրոյն ներշնչման անկեղծ և ազդու շեշտը, պատկերների հարուստ, ինքնատիպ և բարձր գեղարուեստական կնիքով դրոշմուած:

Արևելքի զաւակ՝ բնութեան բարձրագոյն բարիքները «աչագեղ կոյսին» նուիրելուց և արբենալուց յետոյ, կարիք է զգում հանգստեան, մի հանգստեան՝ վառ, բանաստեղծական, եդեմային, ո՛չ այն հանգիստը՝ որ յատուկ է հարաւի փիլիսոփային, դադրած, յոգնած, ո՛չ յաւիտենական մրափն ինքնամոռացութեան, այլ նրան հարկաւոր է մի քուն, որ «կեանքից հեռու սլանայ, այն աշխարհը՝ ուր խնդութիւն, ուր սէրն է միշտ անթառամ»:

Քնքուշ վարդեր ինձ բարձ լինեն,
Վառ կանաչից իմ վերմակ...
Նոցա բոյրը զուարթագին
Ծծեմ անվերջ ես անյագ.

Եւ խայտալով իմ առաջին
Վտակն անուշ կարկաչէ,
Մի թարմութիւն եդեմային,
Չորս բոլորքս տարածէ...

Եւ աչագեղ կոյսն ականջիս
Իւր մեղեդին մեղմ հնչէ,
Եւ հերարձակ՝ սիրով վըզիս
Փարէ քնքուշ, փաղաքշէ...

Այս քնից յետոյ կը լրանայ պատկերը, եթէ նկարագրենք բանաստեղծի երևակայած մահը.

Իրաւունք տուր ծծեմ մեղրը շրթունքիդ,
Քաղեմ կարմիր այդ վարդերը թըշերիդ,
Ով որ առնի հոտը շամամ ծըծերիդ,
Էլ կարո՞ղ է միթէ գին տալ իւր կեանքին:

Թէ Աստուած ինձ պիտի մահ տայ, թող մօտ գամ,
Վզովդ ընկնեմ, քեզ համբուրեմ մի անգամ.
Թող ապրեշում մազերովդ ինձ կախ տամ,
Բնաւ մի կեանք էլ չի՛ հասնի այդ մահին:

Միևնոյն տեմպով և միևնոյն թափով դուք տեսնում էք բանաստեղծի զգացման զեղումը բազմաթիւ այլ երգերի մէջ: Վառ երևակայութիւն, գունագեղ պատկերներ, ներշնչման ուժգին թափ ու թռիչք՝ միացած բնական, անարուեստ զգացման խորին անկեղծութեան հետ, ձեր առաջ բաց են անում տաք ու կրակոտ սիրոյ երևակայոտ ու վառվռուն ելևէջները:

Այս երեք բանաստեղծութիւնների խտացումով մենք ուզեցինք ցոյց տալ երեք խոշոր մօմենտ բանաստեղծի իղձերի, ինչ և ինչպիսի է նրա սէրը, նրա երևակայած քունն ու հանգիստը և ի վերջոյ նրա ցանկացած մահը, ուր բնուրոյն կերպով պատկերանում է բանաստեղծի տեմպն ու տեմպերամենտը, արևելքի և հարաւի զաւակ, զուտարիւն մի լիրիկ:

Այս գրքի երևան գալովը թառամում է ամենագեղեցիկ ծաղիկը Յովհաննէս Թումանեանի բանաստեղծական փնջի մէջ: Նա մի էպիկ է և համեմատելու քիչ տեղ ունի Յովհաննիսեան լիրիկի հետ: Էպիկ բանաստեղծը, քանի որ չունի ներքին զգացման զեղմունք և իր հայեացքն ուղղուած է գլխաւորապէս արտաքին աշխարհի վրայ, մի Leitmotiv է ունենում. ամեն մի բանաստեղծութեան մէջ աշխատում է դնել մի իդէա, որ բանաստեղծական թափ առած պիտի սաւառնի և ազդէ միայն զգացումների վրայ: Աղքատ է սակայն, Թումանեանի երգը իդէաներով. միակ բացառութիւնը «Համերգն» է, ուր, արդարև, մտքի կորիզ, իդէա կայ: Դուրս է գալիս, սակայն, որ դա մի հետևողութիւն է Յովհաննիսեանի երգին (երես 7).

Որպէս յաղթանդամ, մի ծերուկ հսկայ,
Կախուած է ժայռը ջրերի վրայ.
Ալիքը կայտառ գնում են գալիս
Եւ ժայռին սիրոյ համբոյր են տալիս:

Ի վերջոյ ալիքների բոլոր հրապոյրներին ծեր ժայռը պատասխանում է լռութեամբ.

Ալիքը կայտառ գնում են գալիս,
Սև ժայռը նախկին իր վիշտն է լալիս,
Խաղում են ալիք, ուրախ կարկաչում -

Նա (ժայռը) անշարժ, նա կրկին տրտում...

Գրեթէ նոյնպէս է վերջանում Թումանեանի «Համերգը», ուր «ժայռը մտախոհ իր մռայլ մտքի ետևից ընկած, լսում է նրան»,- վտակի թռիչքին և անտառի արձագանքին:

Ժողովրդական երգերի ձևն էլ, որ վեր առաւ Աւետիք Իսահակեանը Յովհաննէս Կոստանեանից և աջողութեամբ տարածեց՝ ստեղծելով մի խումբ հետևողներ, իր նախորդն ունի յանձին Յովհաննիսեանի, որի արտայայտութեան ձևը թէ՛ աւելի բնական է և թէ աւելի առողջ և կայտառ է քան Իսահակեանինը, որ արդէն ձանձրալի և խեղդամահ է դառնում հէնց իր ծնողի ձեռքով, որովհետև Աւետիքի մօտ այդ ձևն արդէն դառել է բառախաղի ու մինչև անգամ տառախաղի մի տաղտկալի շարան:

Համեմատեցէք, օրինակ, Իսահակեանի որևէ երգը Յովհաննիսեանի «Արազի» հետ, որ ընդգրկած, տոգորուած է ժողովրդական երգի շունչ ու հոգիով:

Արազ եկաւ լափին տալով,
Ժէռ քարափին, ափին տալով.
Ո՞րտեղ թաղեմ ես իմ դարդը
Չոր գլուխս տափին տալով:
Ա՛յ իմ Արազ, ջուրըդ վարար,
Սիրուն եարիս եարաբ տեսա՞ր,
Ես չը հասայ իմ մուրազին,-
Արազ, եարաբ կարօտս առա՞ր:

Ահա՛ դրա օրիգինալը ժողովրդի բերանով.

Կապուտակ ձին հեծել եմ, եամա՜ն եար,
Արազին մօտեցել եմ, եամա՜ն եար,
Արազ, ինձ մէկ ճամբայ տուր, եամա՜ն եար,
Իմ եարին կարօտցել եմ...

Գիրքը թուականներ չէ պարունակում, ուստի հնարաւոր չէ հետևել տաղանդի զարգացման և բանաստեղծի տրամադրութիւնների ելևէջին: Ինքնուրոյն երգերի վերջին մասը հետզհետէ դառնում է թախծալի և ազգային-հասարակական մօտիվները գերիշխող: Թւում է, որ դրանք գրուած պիտի լինեն 1895 թուականից յետոյ, մեր ազգի աղէտալի և ծանր օրերին, որոնք իրանց իսկական երգչին գտան յանձին Արամ Չարըգի, որ

իսկական բանաստեղծի ափունով ողբաց ու սգաց իր հայրենիքի սոսկալի օրերը: Յովհաննիսեանի այս գործերը թոյլ են և զուրկ գրական խոշոր արժանիքից:

Այս, ինչ որ գրում եմ, մի ուսոյթ չէ՛, որի համար աւելի մեծ էջեր և աւելի շատ ժամանակ էր հարկաւոր, այլ միայն տպաւորութիւններ՝ մի ուշացած տաղանդի արժանիքները ցոյց տալու, որ գալիս է փարատելու «Արցունքի հովիտի» և «Սև ագռաւների» պատճառած մղձաւանջը: Աւետիք Իսահակեանի միալար ախ ու վաշերից յետոյ մարդ հրապոյր է զգում կարդալով այս երգերը առոյգ և առողջ սիրոյ, որ տեղ-տեղ հասնում է Քուչակի բարձունքներին և Քուչակից յետոյ երկրորդ անգամ համոզում մարդուն, թէ հայ լեզուով էլ կարելի է բանաստեղծել առանց արտասուելու, առանց սգալու և առանց ախ-Յուսէին - վախ-Յուսէին ասելով կուրծքը թակելու:

Չեմ խօսում թարգմանութիւնների մասին, որոնք մեծ մասամբ թոյլ են և իսկի համեմատուել անկարող են Ծատուրեանի ընտիր թարգմանութիւնների հետ:

Յովհաննիսեանի լեզուի վրայ նշմարելի է Լազարեան ճեմարանի դրոշմը թեթևակի, և Շահազիզի ազդեցութիւնը՝ մեղմացած: Նրա չափը, յանգը, ոճը և սահունութիւնը աւելի թոյլ են և աւելի անմշակ քան Յովի. Թումանեանինը, ևս առաւել Շուշանիկ Կուրղինեանի ոճը, որ իր առնական թափով գերազանցելու վրայ է մեր բոլոր տղամարդ բանաստեղծներին, երբ նա չէ հետևում Իսահակեանին և ստեղծագործում է ներազդած իր բնածին տեմպերամենտով:

Շնորհակալ պէտք է լինել Բագուի «Կուլտուրականից», որ կորուստից ազատեց մեր բանաստեղծին: Գրքի գինը, սակայն, քչերին է մատչելի: Խորհուրդ կը տայինք օգտուելու Աւետ. Իսահակեանի խելօք հեռատեսութիւնից, որը 3 կոպէկանոց հրատարակութիւններին է պարտական իր ժողովրդականութեան մի խոշոր բաժնով: Խիստ ցանկալի էր հասարակութեան համար, որ Յովհաննիսեանի երգերից մի էժանագին հատընտիր հրատարակուէր 10-15 կոպէկ արժէքով, որը կը նպաստէր տաղանդաւոր բանաստեղծի ժողովրդականացման:

«Մշակ», 1908 թ. մայիսի 11, N 102

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Բերլին, 16-ին (4) Մարտի

«Մշակ»-ի 24 N-ում տպած պ. Մալումեանի նամակի առթիւ թոյլ տուէք խնդրեմ երկու խօսք ասել:

Հրէա Դրէյֆուսը մատնել է ֆրանսիական զօրքի գաղտնիքը մի մեծ պետութեան. Զինւորական դատարանը նորան աքսորի է դատապարտել, ճանաչելով մեղաւոր: Զոլան կարծում է որ նա անմեղ է, պ. Արասխանեանը կարծում է, որ նա մեղաւոր է: Գաղտնի թղթերին, որոնք պահւում են այդ գործի մասին ֆրանսիական զինւորական շտաբում, անծանօթ են և՛ պ. Զոլան, և՛ պ. Արասխանեանը, և՛ ամբողջ աշխարհը: Այդ թղթերին միակ անմիջապէս ծանօթ ատեանը դատապարտել է Դրէյֆուսին: Հարց է. սխալւե՞լ է այդ ատեանը, թէ՞ մեղաւոր է Դրէյֆուսը:

Հեռւից՝ ընթերցողներս մի՛միայն հաւանական ենթադրութիւններով կարող ենք Զոլայի կամ կառավարութեան կողմը հակիլ: Առանց ուրանալու Զոլայի վեհ և գովելի համարձակութիւնը՝ պաշտպանել իւր համոզմունքը (աւելի լաւ էր ասել ենթադրութիւնը) հրապարակօրէն, ամեն մի անձի անհատական գործն է՝ ա՛յս կամ ա՛յն կարծիքն ունենալ Դրէյֆուսի մասին: Եթէ առաջները տատանւողներ էլ կային, Զոլայի գործի քննութիւնը 15 օրւայ ընթացքում սրատես և լա՛ւ աղբիւրներից օգտւող ընթերցողի համար ափ-աշկարա բաց արաւ, որ եղած փաստերից առսակաւը 90 % խօսում է ի վնաս Դրէյֆուսի և Զոլայի: Եւ ո՛չ մի խելքը գլխին մարդ չի կարող ենթադրել, որ Ֆրանսիայի նման մի ազատ երկրի դատարանը առանց այլ և այլի դատապարտէր մի անմեղ Դրէյֆուսի և ազատ արձակէր մի մեղաւոր Էստերհազի՛ի:- Այս է գործի էութիւնը երկու խօսքով. հիմա ճաշակի և խելքի բան է մոլեգնօրէն Զոլայի կողմը բռնել և բղաւել, որ Դրէյֆուսը արդար է, որպէս անում է մեր «Մշակ» լրագիրը, որի համար հիմա Զոլան անսխալական մի պապ է դառել. կամ ի նկատի ունենալով Զոլայի պնդումի անհիմն լինելը, մեղաւոր ճանաչել Դրէյֆուսին, որպէս անում է պ. Արասխանեանը, և կամ սառնասրտութեամբ սպասել գործերի աւելի պարզւելուն, որպէս անում են եւրոպական շա՛տ թերթեր, որոնք առժամանակ բաւանում են լոկ փաստերի անաչառ արձանագրութեամբ[1]:

---

1 «Մուրճում» Զոլայի պնդումների մէջ կշռի ծանրութիւնը չէր նկատւած այն կէտը որ Դրէյֆուսին է վերաբերում, այլ այն, որ վերաբերում է գլխաւոր շտաբի դերին Էստերհազիի քննութեան ժամանակ: Եւ առհասարակ Մուրճ N 1-ում այն միտքն էր յայտնւում, որ

«Մշակ»-ի հետ վիճելը անկարելի է դառնում այն պատճառով, որ այդ լրագիրը բացի անվայել-անգրական ոճերից, սովորութիւն ունի առանց փաստերի, ամեն բան դոգմայօրէն, ամենաընդհանուր, ամենածայրայեղ բառերով կրկնելու, բղաւելու և մի՛միայն բղաւելու. «մի Ալլա՛հ կայ և նորա մարգարէն Մահամեդն է». մի ճշմարտութիւն կայ աշխարհի երեսին, և նորա քարոզիչը «Մշակը» - ահա այդ լրագրի յօդւածների սքեման. կարդացէք պ. Յովհաննիսեանի անվայել յօդւածը N 24-ում, կամ պ. Մալումեանինը 26-ում, ուր բնորոշ են հետևեալ տողերը. «երբ Զոլայի դէմ դուրս է գալիս մեր գրականութեան մի օրգան, դա ցոյց է տալիս, որ կա՛մ այդ օրգանը «Մուրճ»-ը մինչև այժմ խաբել է հասարակութիւնը (հասարակութեանը), իրան ցոյց տալով որոշ սկզբունքների հետևող, և կամ այժմ է դաւաճանում այդ սկզբունքներին այլանդակ պատկեր ցոյց տալով մի այնպիսի գործում, ինչպէս է Էմիլ Զոլայի խնդիրը»... գրում է «Մշակը» 26 N-ում: Ապա դիմելով «Մուրճի» աշխատակիցներին, շարունակում է՝ «թող այդ աշխատակից պարոնները բարձր ասեն. համաձա՞յն են արդեօք պ. Արասխանեանին... Դա է պահանջում իրանց պատիւը և թէ այն օրգանի պատիւը, որին իրանք մասնակցում են»...

Պար. Մալումեանին պատասխանում են զանազան միջոցներով, որոնք ես գտնում եմ սաստիկ խիստ ի նկատի ունենալով այն թշւառ հոգեկան վիճակը, որ ցոլում է նորա գրութեան ամեն մի տողից: Ասէ՛ք խնդրեմ, ո՞ր խելքը գլխին մարդը այնպիսի բաներ կը գրէ որպէս Մալումեանը.- «Որովհետև պ. Արասխանեանը Զոլային անսխալական չի համարում, դէ ուրեմն դաւաճանում է իւր սկզբունքներին. և այդ պատճառով, «Մուրճ»-ի պարոն աշխատակիցներ, ասացէ՛ք, համաձա՞յն էք պ. Արասխանեանին. որ դէ, պ. Մալումեանի լոգիկայով դո՛ւք էլ, «Մուրճ»-ն էլ, գուցէ նորա ընթերցողներն և գրաշարն էլ դաւաճան դուրս գան այն սկզբունքին, որ հոգեհիւանդ Մալումեանի համար մի անտարակուսելի դոգմա է դառել».- Այս է պ. Մալումեանի լոգիկան, որ ուղեղի կենդրոնների խանգարման

դատավարութիւնից առաջ չպէտք էր դատավճիռներ կարդալ մէկի մեղաւորութեան, միւսի անմեղութեան մասին: Զոլայի պնդումները այդ մասին մենք անհիմն չէինք յայտնել, այլ (մեր յօդւածը գրւած լինելով դատավարութիւնից առաջ) ասում էինք թէ այդ խնդիրների համար պէտք է սպասել դատավարութեան վախճանին, իսկ մինչև այդ՝ պէտք է հաւատով վերաբերւել դէպի դատարանների վճիռը: Մինչև Զոլայի դատի սկսւելը թէ ինչ վերաբերմունք պէտք էր ունենալ, մենք արտայայտել էինք մեր յօդւածի այս խօսքերով. «Մենք Ֆրանսիան ճանաչում ենք այնքան ազատ և լուսաւոր երկիր, որ կարող ենք հաւատ ունենալ, որ նորա հաստատութիւնների հովանու ներքոյ սուտն ու արդարութիւնը երևան կը գան նաև անկախ օտար ազգերի ձայների միջամտութեան, ազգերի, որոնցից շատերը դեռ միայն պիտի սովորեն Ֆրանսիայից թէ ինչ է օրէնք, ինչ է արդարադատութիւն» (Մուրճ, N 1, էջ 150-151): - Ծան. խմբ.:

բոլոր նշանները ունի: Յիւանդ պ. Մալումեանին ես չե՛մ պատասխանում, այլ այդ փոքրիկ անալիզով ուզում եմ ընթերցողներին մի գաղափար տալ նորա հոգեկան ցաւալի վիճակի մասին, որը ինձ, գուցէ և շատերի համար մի հին և ակնյայտնի իրողութիւն է. իմ պատասխանը պ. Մալումեանին՝ ըստ կարելոյն շուտով դիմել մի հոգեբան բժշկի օգնութեանը: Նորա գրած դեղատոմսի մէջ նա կը գտնի «Մուրճ»-ի աշխատակիցներից շատերի պատասխանը[1]:

«Մուրճ», 1898, N 2-3, էջ 369-371

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ՄՇԱԿ'Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

«Մշակ»-ի 200 N-ում Դուք դարձեալ մեծարել էիք իմ անունը, այս անգամ մի պարզ մեղադրանքով, թէ Վանցեանն «անազնիւ գրող» է, որովհետև նա վախել և թագցրել է Ձեզանից այն, ինչ որ ապա գրել է Մուրճ'ին:

Դա մի անբարեխիղճ վարմունք է, երբ հաւատացնում էք Ձեր ընթերցողներին թէ մեր հերքումները «Մշակում» և «Մուրճում» նոյնն են: Վերջինը առաջինի կոպիան չէ՛. գրած է անհամեմատ աւելի ուշ և աւելի մշակած է, որովհետև այնտեղ վկայութեան են կանչած նոր հեղինակներ,

1 Տպագրելով մեր աշխատակից պ. Վանցեանի այս նամակը, մենք կը նկատենք մեր կողմից միայն մի բան, այն է որ Մշակի ակնարկած յօդւածում այն, ինչ պախարակւում է, մեր կարծիքով միակողմանի կերպով վերագրւում է յօդւածը ստորագրող Խ. Մալումեանին: Մինչդեռ ներկայ դէպքում այդ անձը տիպական ներկայացուցիչ է ամբողջ Մշակի ներկայիս ուղղութեան: Նա այդ գրել է լռելեայն համերաշխութեամբ Մշակի ոչ միայն բոլոր խմբագրական աշխատակիցների, այլ և Մշակի բոլոր կողմնակիցների հետ: Իբր ապացոյց թող ծառայի թէ այն համաձայնութիւնը, որ տւել է այդ թերթի խմբագրութիւնը յօդւածի հրատարակման համար, և թէ այն լռութիւնը որ պահպանում են (և պիտի պահպանեն!) այդ թերթի կողմնակիցները հետևեալ գրականական օյինբազութեան դիմաց: Դատեցէք. այդ Մալումեանը (որին Աստւած լիտերատոր անւանի!) իւր ստորագրութեամբ տպած նոյն յօդւածում, իբր թէ կրկնելով Մուրճի յօդւածի խօսքերը, ասում է ապլոմբով.

«Հայ գրողը նրա համար չէ գրում Զոլայի գործի մասին, որ ներգործի ֆրանսիական կառավարութեան վրայ, ինչպէս երեխայաբար կարծում է Մուրճի խմբագիրը, այլ նրա համար, որ...» (տես Մշակ, N 26):

Մինչդեռ ահա թէ Արասխանեանցը ինչ էր ասել.

«Հարկաւ՝ հայ ընթերցող հասարակութեան համակրութիւնը կամ հակակրութիւնը արդարադատութեան գործում՝ Զոլայի խնդրի վերաբերեալ՝ դրականապէս ոչ մի նշանակութիւն չունին: Նկատեցէք որ (ստորագծումը բնագրումն է!) հայկական մամուլը ոչ մի ճնշում չի կարող գործել ֆրանսիական երդւեալների դատարանի վրայ, և ոչ էլ հայկական հասարակաց կարծիքը կարող է արժանանալ ուշադրութեան նոյն իսկ Զոլայի կողմնակիցների կողմից Ֆրանսիայում: Բայց մի՞թէ խնդիրը դորանումն է» (տես Մուրճ, N 1, էջ 151): Էլ ի՛նչ խօսէք այսքան պարզ խօսքերը աղաւաղելու ընդունակ գրական գործիչների հետ!... - Ծան. Խմբ.

շատն ընդարձակած, շատ կէտերն էլ մեղմացրած են: Մտէք «Մուրճի» խմբագրատուն բնագիրը կարդալու և պիտի խոստովանիք, որ մեր ասածը ճիշտ է, որովհետև այնտեղ մի փոքրիկ, անտիպ հատուած ևս պիտի գտնէք, որ պիտի ապացուցանէ մեր ասածի ճշտութիւնը[1] և դրանով պիտի հերքի նաև այն ցնորալի միրաժը, որով Դուք Ձեզ կերակրում էք Ձեր ուժի և դիրքի մասին, որից որպէս թէ «վախենում են»: Մի՛ մոռանաք խնդրեմ այսուհետև, որ մեզ յայտնի է ճանապարհը, տպել տալու մեր հերքումը, Ձեր իսկ կամքի հակառակ և ստիպմամբ, լինէր նա տասնապատիկ աւելի խիստ, քան մեր գրածն էր: Այսքանը կարծեմ բաւական է Ձեր տարապարտ զրպարտութիւններն հերքելու, սակայն, քանի որ հարցը ազնւութեան մասին է, թոյլ տւէք խնդրեմ մի երկու ոչ հեռաւոր դէպքեր յիշեցնելու Ձեզ:

«Անահիտում» ես մի յօդւած էի հրատարակել մեր գրաբարբառների միութեան մասին: Դուք քաղւածներ արիք նրանից և այնպիսի ճարպիկութեամբ աղճատեցիք և այլանդակեցիք մեր մտքերը, որ ստիպւած էինք մի բաց նամակով բողոքելու այդ վարմունքի դէմ: Գրական մարդու տարրական պարտքն էր յարգել հակառակորդի արդարացի բողոքը: Սակայն, Դուք չուզեցիք հանել Ձեր ընթերցողներին մոլորութիւնից, Դուք մի անվայել և դատապարտելի ընթացք ցոյց տւիք մամուլի մէջ և չ'տպագրեցիք մեր կարճ ու քաղաքավարի նամակը:- Այս է ահա վախը:

Վերապատւելի Մէնէվիշեան քննադատութիւն էր տպել մեր մի անտիպ, ուրեմն հասարակութեանը դեռ անծանօթ գործի մասին, այն էլ առանց իմ գիտութեանն ու թոյլատւութեանը: Խոստովանեցէ'ք, որ դա, եթէ մեղմ ասենք, մի գրական վարմունք չէ'ր: Դուք փոխանակ դատապարտելու, հրճւեցաք, գովաբանեցիք այդ վարմունքը. ա'յլ և պարտք համարեցիք արտատպելու նրա ամենախիստ և Ձեզ համար շահաւէտ կէտերը, զարդարեցիք այն վերևից, միջից և տակից փողոցային հայհոյանքի մի հրաշալի մոզայիկով, տապալելու համար մի գործ, որ Դուք չէիք ճանաչում, որպէս զի սևացնել ու անւանարկել կարողանաք Ձեր հակառակորդի անունը: Եթէ մենք բառ չենք գտնում անուն տալու Պատւելի Մէնէվիշի վարմունքին Ձեր այդպիսի աջակցութեան համար, միայն զգւանք կարող էինք զգալ:

Մենք հերքեցինք արտատպածը, անուշադիր թողնելով Ձեր

1 Կարող ենք վկայել որ «Մուրճում» անցեալ ամիս տպւածը պ. Վանցեանը ղրկել էր մեզ այն պատճառով, որ «Մշակին» ղրկածի տպագրութիւնը ուշանում էր, և պ. Վանցեանը կարծել էր թէ «Մշակում» իւր պատասխանը չի տպւելու: «Մուրճում» տպւածը արդէն շարւած էր ամբողջապէս, երբ «Մշակին» ղրկածը տպւեց: Այդ դրդեց մեզ «Մուրճին» ղրկածից ջնջել մի «յետ գրութեան», ուր խօսքը «Մշակում» չտպագրելու մասին էր: - Ծան. խմբ.

հայհոյանքը: Մի պարտականութիւն կար Ձեր վրայ, նոյնութեամբ և հոգածութեամբ տպագրելու մեր հերքումը: Սակայն, այստեղ էլ ցոյց տուիք, որ Դուք արժանի չէք գրական մարդու կոչմանը: Դուք բաց թողիք մեր նամակից ամբողջ հատուածներ ու նախադասութիւններ, եղածն էլ տպագրեցիք ա՛յնպիսի անհոգութեամբ և սխալներով, որ մի կարևոր կէտում (ւ-իւնի և վ-ի մասին) ո՛չ մի միտք չէր դուրս գալիս:

Ես իրաւունք ունիմ կարծելու, որ դրանք դիտմամբ էին կատարուած, որովհետև Դուք օգտուելով մեր մեղմ հեգնութիւնից, այնպէս էիք մեկնել, իբրև թէ Վանցեանը պատրաստ է «համեստութեան» դասեր առնելու Ձեզանից...

Այդ դեռ բաւական չէ՛. Դուք Ձեզ թոյլ էիք տուել անկարելին և աներևակայելին, որ մենք չէինք սպասում նոյն իսկ «Մշակ»-ից: Դուք նենգել էիք մեր բառերը: «Պատուելի Մէնէվիշեան»ը Դուք շինել էք «գիտնական», իսկ «գիտնական Աճառեան»ը Դուք դարձրել էք «բանասէր»:- Դուք մեր բերանով Ձեր ընթերցողների առաջ բարձրացրել էք մեր հակառակորդին և նւաստացրել մեր վկայի հակառակ մեր գրութեան: Որքան էլ մեղմ ցանկանք լինել, մի բառ կայ այդ վարմունքի համար, խարդախութիւն, և գործը մինչև այդտեղը հասցնելուց յետոյ, Դուք, 27 ամեայ լրագրի խմբագրութիւն, գալիս էք դարձեալ մոլորեցնելու Ձեր ընթերցողներին, իբրև թէ ես «անազնիւ գրող» եմ, որովհետև չորս անմեղ բառերով՝ «Մշակ'ն է այս դասը տուողը» - բաց եմ արել Ձեր թիւր մեկնութիւնը:

Ասացէ՛ք, ո՞վ է հիմա անազնիւը:

Այս տողերը գրում եմ ամենամեծ դառնութեամբ և զայրոյթով, որովհետև ստիպուած եմ ցոյց տալ թէ ո՛վ էք Դուք: Ձեզ դիւական հաճոյք է պատճառում գտնել և ցոյց տալ երևակայական յանցանք. մեզ անասելի ցա՛ւ է պատճառում, որ մեր գրական ասպարիզում ահա ա՛յդպիսի վարք ու բարքեր են զարգանում: Խաղողն է ուղիղ թէ հաղողը, մանկաբարձը թէ դայեակը, հաւատացէք, մի շատ երկրորդական հարց է այն կրքոտ և յանցաւոր վարմունքի դիմաց, որ Դուք ցոյց տուիք այս վէճի մէջ, գործը հասցնելով մինչև գրանենգութեան, մի՛միայն Ձեր հակառակորդին տապալելու ցանկութեամբ[1]:

Բագու, 5-ն Հոկտեմբերի 1899 թ.

«Մուրճ», 1899, N 10, էջ 1253-1255

---

1 Ներկայ գրւածքից բաց ենք թողնում վերջին տողերը: - Խմբ.

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԻՆԱ ՌԱՆԻՅՉԻՉ - ԲՈՇԱ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒՀԻ

Վլիսլոցկիից

Aus dem inneren Leben der Zigeuner.
Ethnologische Mittheilungnn, von Dr. Heinrich Wlislocki.

Գիտնական Վլիսլոցկու այս գիրքը՝ բոշաների դիցաբանութեան, հաւատալիքների և նախապաշարմունքների մի հարուստ հաւաքածու է, որ մասնագիտական նշանակութիւն ունենալով, չենք ուզում քաղւածօրէն այստեղ դնել, մինչ նոյն աշխատութեան վերոյիշեալ բանաստեղծուհուն վերաբերեալ մասը, բերում ենք մանրամասնօրէն:

Այդ բոշա կնոջ տարօրինակ կեանքը մեծ լոյս է սփռում եւրոպական բոշաների իրաւաբանական յարաբերութիւնների վերայ և, ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, մեզ հայերիս համար մի առանձին հետաքրքրութիւն ունի, քանի որ այդ բոշա Սաֆօն իւր սկզբնական կրթութիւնը ստացել է հայի ձեռքով և հայոց ուսումնարանում և թերևս առանց այդ կրթութեան նա կորչէր ինչպէս մի տգէտ և անյայտ անդամ թափառաշրջիկ բոշաների:

Այս տաղանդաւոր և անբաղդ կնոջ կեանքը լի է այնպիսի եղերական դէպքերով, որոնք կարող էին վիպասանին առատ նիւթ մատակարարել:

Գինա Ռանիյչիչը եթէ ուրիշ ազգութեան պատկանէր, եթէ նա ուրիշ պայմանների մէջ ապրէր, նորա գեղեցկութիւնն ու դաստիարակութիւնը իւր կեանքի անէծքը չէին դառնայ, և թերևս նորա տաղանդը այդպիսի մեծ համբաւ չը հայթայթէր: Նորա թողած 250 բանաստեղծութիւնների մէջ արտայայտւում է նորա ամբողջ կեանքը իւր բոլոր տանջանքներով, անզօր կռւով, դառն հիասթափումով և փշրւած յոյսերով:

Ունգարիայի յեղափոխութեան ժամանակ Գինա Ռանիյչիչը իւր ցեղի հետ Խորւատիայից փախչում էր Սերբիա: Մոլորւելով և յետ մնալով իւր ազգականներից, որոնք գողութեան համար հալածւում էին թուրք զինւորներից, նա տասներեք տարեկան ժամանակ ընկաւ հայ վաճառական Օւակիմ Դալենեսի (!?) տունը, որ այն ժամանակ ապրում էր Բէլգրադում, բայց շուտով Գինայի հետ այնտեղից վերաբնակւեց հայրենի Կ. Պոլիս քաղաքը:

Ինչպէս երևում է, Դալենեսը սիրեց բոշա աղջկան: Այդ աղջիկը Կ. Պոլսում սկսեց յաճախել հայոց ուսումնարանը և, բացի դորանից, նորա հայ խնամակալը նորա համար գերմաներէնի ուսուցիչ հրաւիրեց, որը

երեք տարի պարապեց նորա հետ:

Գինայի դաստիարակը ամուրի էր և ապրում էր իւր ամուրի եղբօր Գաբրիէլի հետ, որը նոյնպէս հասակաւոր էր: Մի անգամ Գաբրիէլը Գինային առաջարկեց, որ իւր կինն ու տան ընկերուհին դառնայ: Գինան համաձայնեց, գերմաներէնի ուսուցչին արձակեցին, և Գինան դարձաւ տանտիրուհի: «Մարդս», ինչպէս նա անւանում էր Գաբրիէլին, մարմնացած բարութիւն էր. և նա այս ծերուկի մօտ իրան բոլորովին բաղդաւոր էր համարում:

Այս ժամանակ ահա նա սկսեց բանաստեղծութիւններ գրել հայերէն, թուրքերէն և բոշայերէն:

Գինայի ամուսնական բաղդաւորութիւնը խանգարւեց մի երիտասարդ ալբանացու պատճառով, որը սիրահարւեց գեղեցիկ գնչուհու վերայ, որին իւր մարդը զուգում և զարդարում էր արևելեան ճոխութեամբ:

Ալբանացին, որի անունը Գրիգոր Կորոշան էր, մի անգամ մտաւ Դալեննես եղբայրների տունը, և Գինայի հետ հետևեալ խօսակցութիւնն ունեցաւ. «Քո մարդը քեզ պապ կարող է լինել. եթէ դու ապրել ես ուզում, այժմեանից ինձ հետևիր, որովհետև սուլթանը հրամայել է այսօր կոտորել բոլոր հայերին»: Եւ Գինան հետևեց «Կիպետարին» - ինչպէս ինքն էր անւանում այդ ալբանացուն,- մերժելով այն ճոխութիւնը, որ նա վայելում էր Կ. Պոլսում, և իւր կեանքը կապելով մի անծանօթ մարդու հետ, որի ով կամ ինչ լինելը չէր ճանաչում: Կ. Պոլսից փախչելու երկրորդ օրը ալբանացին նորան յայտնեց, որ եթէ վերադառնայ իւր մարդու տունը, իսկոյն նորան կը ձերբակալեն և կը տան իշխանութեան, որովհետև երկու Դալեննես եղբայրներին էլ գտել են սպանւած այն սենեակում, որտեղ իրանց գանձերն էին պահում և այդ սպանութեան կասկածը ընկնում է Գինայի վերայ:

Իրաւի՛ 1851 թ. Պոլսում սպանել և կողոպտել էր հայ վաճառական Գաբրիէլ Դալեննեսը, բայց թէ ո՞վ էր սպանողը, քննութեամբ չի յայտնւած:

Այս հանելուկի վերայ մի քիչ լոյս են սփռում, այդ ժամանակամիջոցի վերաբերեալ, Գինայի մի քանի բանաստեղծութիւնները. բերում ենք նոցանից մինի թարգմանութիւնը, որ կարծել է տալիս, թէ Գինան ճանաչում էր իւր մարդու սպանողին[1]: «Թիթեռների պէս, որ սաւառնում են Բալկանի

1 Շատ հաւանական է, որ այդ երգի բնագիրը հայերէն լինի. քանի որ, ինչպէս յայտնում է գիտնական Վլիսլոցկին, նա հայերէն էլ գրելիս է եղել բանաստեղծութիւններ: Շատ հետաքրքրական է, թէ մնացե՞լ են արդեօք այդ տաղանդաւոր կնոջ հայերէն բանաստեղծութիւնները: Պոլսեցի հայ գրագէտների վերայ բարոյական պարտք կայ հաւաքել այդ կնոջ բանաստեղծութիւնները, որ անտարակոյս ընտիր բաներ պիտի լինեն, և լուսաբանել

վերայ, սաւառնում են իմ ցանկութիւնները և ես երբէք չեմ կարող յագեցնել նորանց: Երեխայի պէս իմ ուրախութիւններս վաղանցիկ են և դոքա չեն, որ ժպիտ են առաջացնում: Ո՛չ, իմ ժպիտս առաջանում է վշտից և կարօտից:

«Թիթեռների պէս, որ սաւառնում են Բալկանի վերայ, սաւառնում են մտքերս և թափանցում են ամուսնուս արիւնաշաղախ կուրծքը, և այնտեղից, ինչպէս որ որդերն, սողում են իմ սրտի մէջ, և ո՛չ ոք աշխարհիս երեսին չի՛ կարող նոցա հալածել այնտեղից»:

Սիրո՞ւմ էր թէ ոչ բանաստեղծուհին իւր առաջին մարդուն, բայց շատ բանաստեղծութիւններից երևում է, որ նորա մասին ունեցած յիշողութիւնները նա իւր հետ Ալբանիա էլ տարաւ, ուր նա գնացել էր «Կիպետարի» հետ և որտեղ կատարւում էին նորա ամենաչնչին ցանկութիւնները «Կիպետարի» ձեռքով:

Ադրիանապոլիս գալուց յետոյ ալբանացին վարձեց մի վաճառականական ընկերութիւնից, որի անդամներին նա ձիով պիտի ուղեկցէր Սերբիա, Բոսնիա և Ունգարական սահմանը: Գինան միշտ ուղեկցում էր նորան այս դժւարին և վտանգաւոր ճանապարհորդութիւններին, թէև գիտէր, որ իւր սիրեկանը ալբանացի աւազակային խմբի հետ սերտ յարաբերութիւն ունի, որ երևում է հետևեալ՝ հաւանականօրէն դառն մտածութեան րոպէներում գրած բանաստեղծութիւնից.

«Երբէ՛ք քեզ չեմ պատկանել, ինչպէս որ արևը պատկանում է երկնակամարին. քեզ չեմ սիրել և չեմ սիրում, թէև քեզ արբեցրել եմ երջանկութիւնով:

«Ասա՛, տեսե՞լ ես դու դանակը, արիւնաշաղախ դանակը: Ի՞նչպէս տեսած չը լինիս, քանի որ դու աւազակների հետ ես ընկերանում:

«Սէրը չէ՛ որ կրծում է քո սիրտը և լցնում է նորան տանջանքով ու դողով. նորան կրծում է ամուսնուս արիւնը, որ իւր արևը սևացրեց երկուսիս համար:

«Առաջ դու խաբեբայ էիր, իսկ այժմ մարդասպան դարձար:

«Դանակը ինձ այն մարդկանց ստրուկ դարձրեց, որոնց ձեռները պղծւած են արիւնով»:

Դառն հեգնութիւն են շնչում բանաստեղծուհու մի քանի ոտանաւորները, որոնցից կարելի է եզրակացնել, թէ «մարդը» սպանւել է իւր գիտութեամբ և ալբանացին փախել է նորա հետ կողոպտելով մարդու գանձերը: Ճշմարիտ է, որ «Կիպետարի» ձեռքերը մաքուր չէին: Ինքը Գինան պատմել է Վլիսլոցկուն, որ ալբանացին աւազակների ձեռն էր

նորա կեանքի այն շրջանը որ անց է կացրել հայոց ուսումնարանում և շրջանում:- Ծ.Թ.

տալիս այն հարուստ վաճառականներին, որոնց պահպանութիւնը իրան էր յանձնուած:

Նոցա սպանում կամ կապոտած գցում էին ճամբու վերայ, իսկ նոցա փողերն և ապրանքը թաքցնում էին ալբանական լեռներում: Այդպիսի քաջագործութիւններից յետոյ «Կիպետարը» իւր սիրուհուն պարգևատրում էր շռայլ ընծաներով և ինչպէս երևում է, նորան չափազանց սիրում էր:

Այս արկածներով լի կեանքը Գինային, որպէս օտարոտի և բոշա կնոջ, դուր էր գալիս, բայց մշտական վտանգն ու կռիւները դուր չէին գալիս նորա խաղաղասէր բարոյական բնաւորութեանը և նա շատ անգամ խնդրում էր իւր սիրեկանին Պոլիս դառնալ: Ալբանացին, ի հարկէ, նորա ցանկութիւնը չը կատարելու հիմնական պատճառ ունէր:

Երկու տարուց յետոյ Գինան մտադրեց ծածուկ փախչել նորանից, բայց ալբանացին իմացաւ նորա մտադրութիւնը և ծանր վիրաւորեց Գինայի այտը: Այդ վէրքի սպին նորա վերայ մնաց մինչև մահը:

Այս դէպքից յետոյ նա հաշտուեց այն ժամանակ, երբ ալբանացին խոստացաւ Սերբիա գնալ և բերել իւր սիրուհու ծնողներին: Գնալիս ալբանացին իւր սիրուհուն երեք ամսով ծախեց մի ունգարացու, որ ապրում էր Ադրիանապոլսում: Այս վարմունքը ըստ երևոյթին Գինային բոլորովին չը վշտացրեց: Այն ժամանակներում ալբանացիք սովորութիւն ունէին առժամանակ ծախել իրանց կանանց ստրկուհիներին:

Բայց «Կիպետարը» Գինային փող էր տալիս նորա ունգարացու մօտ մնացած ժամանակն էլ:

Իւր ժամանակաւոր մարդու տանը անհաստատական բոշան սիրահարւեց մի «սպիտակ մարդու» վերայ, որի անունը նա երբէք մէկին չ'ասաց: Նորան նւիրուած երգերում նա նորան անւանում է իւր միակ իսկական սէրը, որ սակայն չէր խանգարում վերջերում կրկին անգամ յայտնելու իւր բորբոքուն սէրը «Կիպետարին»:

Կորստից պահւած նորա ոտանաւորները չորեքտողեան են, որոնց մէջ նա երգում է սէրը. բայց երգում է ո՛չ ընտիր և գովասանական մտքերով. սիրահարներին նա անւանում է «յիմարներ, որոնք ամեն մի խոզի երամակում սիրուհու պատկերն են տեսնում»: Սորանից յետոյ Գինան երկար ժամանակ բանաստեղծութիւն չէր գրում, որովհետև վրայ հասան մռայլ, դառն հիասթափումով լի օրեր:

Մի խայտառակ դէպք ունգարացուն ստիպեց, որի մօտ կենում էր Գինան, դուրս անելու նորան իւր տանից:

Գինայի պատմելով դորա պատճառը այն հանգամանքն էր, որ

մի «պարոն», որ ամեն օր յաճախում էր ունգարացու տունը, (պէտք է կարծել, որ դա այն «սպիտակ մարդն է», որին նւիրւած են այն բորբոքուն բանաստեղծութիւնները) գողացաւ Գինայի փողերն ու շորերը: Մնալով աղքատ և անապաստան, Գինան մի քանի շաբաթ թափառում էր Ադրիանապոլսի փողոցներում և վերջապէս վճռեց որոնել իր «Կիպետարին»:

Բարեբաղդաբար նորան գտաւ Ադրիանապոլսից ո՛չ հեռու, որ վերադառնում էր նորա բոլոր ազգականների հետ, որոնց յետևից նա Գինայի խնդրով գնացել էր Սերբիա:

Յանդիպումը ըստ երևոյթին այնքան էլ սիրալիր չէր. Գինայի ազգականները իրանց անյագ բոշայութիւնով արդէն ձանձրացրել էին ալբանացուն:

Բոշաների ցեղը Ադրիանապոլսի մօտ բանակ դրեց և սկսեց ապրել «Կիպետարի» հաշւով: Բայց ալբանացին շուտ ձանձրացաւ այդ պարապ մարդկանց կերակրելուց և սկսեց պահանջել, որ Գինան յետ ուղարկի բոշաներին Սերբիա: Սիրեկանների յարաբերութիւնները վատացան և վերջապէս բոշաները ստիպւեցան հեռանալու: Բայց նոքա Գինային բամբասանքներով կռւեցնելով ալբանացու հետ, տարան իրանց հետ: Սակայն առաջուց նոքա այնքան փող և թանկագին ընծաներ կարողացան կորզել ալբանացուց, որ հայրենիք վերադառնալով 600 խոզ գնեցին: Գինային նոքա տարան այն հաշւով, թէ «Կիպետարը» կը կարօտի և կը գայ Սերբիա նորա հետ ապրելու, ուր ծնողները կրկին կ՚օգտւեն նորա առատաձեռնութիւնից:

Բայց այդ ենթադրութիւնը սխալ դուրս եկաւ. «Կիպետարը» այլ ևս չը վերադարձաւ իր սիրուհու մօտ: Գինայի կեանքում մեծ փոփոխութիւն առաջացաւ: Նա կատարեալ գերի դարձաւ բոշաների մօտ, որոնք նորան ակներև ծախում էին և աչք չէին հեռացնում նորանից դեռ յուսալով, թէ ալբանացուն կը գրաւեն: Գինան իսկական գերի էր և վերջերը իր կեանքի այդ շրջանի մասին խօսելիս նորան նկարագրում է ամենամութ գոյներով:

Այդ ժամանակները նա մօտ քսան և երեք տարեկան էր. և նորա գեղեցկութիւնը իր կատարելութեանը հասաւ:

Նորա նախընթաց կեանքն էլ լի էր արկածներով, իսկ այժմ սկսւեց անվերջ, ճոխութիւնից աղքատութիւնը, փայլից մթութիւնը տանող, փոփոխութիւնների շարքը, մինչև որ վերջապէս նա սաստիկ աղքատութեան մէջ ընկաւ:

Զարմանալին այն է, որ այդ ժամանակ նա ո՛չ մի բանաստեղծութիւն

չի գրել: Երբ նորանից հարցրին դորա պատճառը, նա պատասխանեց. «խոզերի մէջ ապրելով, ես բանաստեղծութիւն յօրինելու կարողութիւն չունէի. միևնոյն ժամանակ մտածում էի միայն, թէ ինչպէս վերադառնամ Ալբանիա»: Բաժանման ժամանակ նորա սէրը դէպի «Կիպետարը» բորբոքւեց նոր ուժով, և նա չարչարւում ու նեղւում էր ազատութեան համար: Սոցա վերայ աւելացաւ նաև հիւանդութիւնը:

Քանի որ բոշաները փող ունէին, նորա հետ բաւականին լաւ էին վարւում. բայց երբ որ «Կիպետարի» փողերը հատան և Գինան չէր կարողանում նոցա համար եկամուտի աղբիւր դառնալ, նորա դրութիւնը անտանելի դարձաւ: Նոքա անամօթաբար իրանց պահանջներն էին անում. եղբայրները կողոպտեցին նորա թանկագին շորերն ու զարդերը և նա հիւանդացաւ ու բարոյապէս ճնշւած՝ իւր արիւնակիցների մօտ ապրում էր աղքատի պէս: Մինչև անգամ նորա մայրը կարծես իւր յոյսերը աղջկայ գեղեցկութեան վերայ էր դնում, որովհետև նա վերջապէս գանգատւեց իւր ցեղին, որ Գինան գիտէ «Կիպետարի» տեղը, բայց չի ուզում յայտնել, որ ազգականները նորանից ընծաներ չը կորզեն: Բանը հասաւ ցեղի արիւնայեղ երկպառակման. Գինայի կուսակցութիւնը յարձակւեց նորա ազգականների վերայ և խաղաղութիւն կայացաւ այն պայմանով, որ Գինայի հօրեղբօր որդիներից մինը, Պետրոս Ռանիյչիչը (որ սիրահարւած էր Գինայի վերայ) գնար «Կիպետարին» գտնելու և համոզելու, որ վերադառնայ Գինայի մօտ, կամ ստիպէ, որ փող ուղարկէ նորան: Բոշաները դորանով առժամանակ հանդարտւեցան և Պետրոս Ռանիյչիչը գնաց Ալբանիա, որտեղից այլ ևս չը վերադարձաւ: Հաւանականօրէն ալբանացու սուրը վախճան դրեց նորա պահանջներին:

Գինան թէև նախատեսնում էր այդ փորձի անյաջողութիւնը, բայց այնպէս էր ցոյց տալիս, որպէս թէ յոյս ունի իւր սիրեկանի դարձին և դորանով այնպէս վարպետութեամբ խաբեց բոշաներին, որ նոքա աւելի ազատ թողին նորան և թոյլ էին տալիս, որ առանց ուղեկիցների բանակից հեռանայ մօտակայ գիւղերը:

Դորա շնորհիւ և իւր միւս հօրեղբօր որդու օգնութեամբ նա վերջապէս կարողացաւ փախչել ազգականներից: Հանգամանքները օգնեցին նորա փախուստին և հետամուտ եղողները չը կարողացան հասնել նորան: Նա վերջապէս, կարծես ծանր երազից յետոյ մի քիչ թեթևացած, ինչեց և փախուստի ժամանակ գրած ոտանաւորներում յաւիտեանս հրաժարւում է իւր հայրենիքից:

«Թող քեզ աստւած պահպանէ՚, մերժւած, անապատ երկիր, ուր

այդքան քիչ ուրախութիւն, իսկ վիշտ, աւա՜ղ, այդքան շատ կայ: Երբէ՛ք, դո՛ւ, բոշա՛ ժողովուրդ, չես գայ իմ գերեզմանին այցելութեան, չես օրհնի ինձ այնտեղ, ուր պիտի գտնեմ յաւերժ հանգիստ», ասում է նա ի միջի այլոց իր բանաստեղծութիւնների մէջ: Այս ժամանակամիջոցում նա մօտ քսան ոտանաւոր է գրել, որոնց մէջ իր ցեղն անւանում է «սև ագռաւ» և իր սիրելու մօտալուտ տեսութեան առթիւ, Ալբանիայի «սպիտակ լեռների» մէջ, բուռն ցանկութիւն է յայտնում:

Երկար ժամանակ զրկանք ու կարիք կրելով նա թափառում էր Ալբանիայում «Կիպետարին» որոնելով, բայց ո՛չ մի տեղ նորա հետքն անգամ չը գտաւ: Այս ժամանակում գրած նորա բոլոր բանաստեղծութիւններից բղխում է ատելութիւն դէպի մարդիկ և գանգատ բաղդի վերայ: Նորանից մի երկար ոտանաւորի մէջ, որ ուղղւած է «ալբանացիներին», յուսահատութիւնը նորան թելադրում է այս ազգի, մանաւանդ նորա կանանց վերայ, ամենադառն զրպարտութիւն, որոնք հաւանականօրէն գեղեցիկ ալբանացու նախկին սիրուհուն հանդիպում էին ո՛չ այնքան բարեկամաբար: Վերջապէս Գինան մի տեղեկութիւն ստացաւ, որ նորա «Կիպետարը», անտարակոյս աւազակութեան համար հալածւելով թուրքաց զինւորներից, փախել է Իտալիա մի նորատի ալբանուհու հետ: Այս լուրը այնպէս ազդեց Գինայի վերայ, որ նա խելագարւած վազում էր փողոցներով և յարձակւում ալբանների վերայ: Նորան ծեծում էին, և մի կռւում, որ ծագել էր նորա խելառութիւններից, կտրեցին նորա ձախ ձեռքի մեծ մասը: Նա խոստովանում էր իր վերջին պատմութիւններում, որ այն ժամանակ ինքը բոլորովին խելագար էր:

Վերջապէս յոգնատանջ, վիրաւոր և հիւանդ նա մի կերպ հասաւ ծովափ, Իտալիա ընկնելով յուսով: Նորա անհաստատակամ, անհանգիստ բնաւորութիւնը, անբաւական ձգտումը մի անհասանելի բանի, արտայայտւում է հետևեալ բանաստեղծութեան մէջ, որ գրել է Իտալիա գնալուց յետոյ:

«Չարագուշակ վիշտը ամբողջ կեանքումս հետևում է ինձ քայլ առ քայլ. և Աստւած ո՛չ մի տեղ չը տւեց ինձ ուրախութիւն ու հանգիստ: Ամեն բան ինձ գրաւում է դէպի հեռուն... դէպի անծայր հեռաւորութիւնը, բայց այն, ինչ որ որոնում եմ, չե՛մ գտնում ո՛չ մի տեղ:

«Թէ սարի վերայ եմ,- ինձ գրաւում է ձորը, թէ մարգերի վերայ եմ,- քարշում է պայծառ աղբիւրի խորքը: Եթէ ես աստղ լինէի, որ փայլում է գիշերային կամարում, անյագ ցանկութիւնս պիտի լինէր պայծառ լուսին դառնալ:

«Եթէ ես Բալկանեան շղթայի վերայ բուսած փարթամ վարդ լինէի, պիտի նախանձէի այն ոսկուն, որ գտանւում է նորա սրտում: Երկարանում են ձանձրալի րոպէները, մինչև քեզ հետ տեսնւելս: Բայց նորա մասին մտածելիս ես ալեկոծւում եմ ուրախութիւնով և երկիւղով:

«Կը գա՞ս դու արդեօք, չե՞ս գալ արդեօք, չը գիտեմ ի՞նչ պիտի պատահի ինձ: Ես էլ չեմ կարողանում հասկանալ ինձ, ուրիշն էլ չի կարող հասկանալ ինձ երբէք: Քեզանից հեռու,- սիրտս պատառւում է քեզ համար. նստած ես դու մօտս,- ես պատրաստ եմ քեզ արհամարհելու»:

«Կիպետարին» որոնելիս՝ հարաւային Իտալիայում շրջելու ժամանակ՝ նա ծանօթացաւ մի հարուստ ռումինացի հրէայի հետ, որի անունն էր Եակօֆ Գորշտէյն. այնուհետև ալբանացու հետ ունեցած կապերը կտրւեցան առ միշտ: Գորշտէյնը սաստիկ սիրեց գեղեցիկ և կրթւած բոշային և մինչև մահ նորան հաւատարիմ մնաց: Դա, Գինայի նկարագրութեամբ, ո՛չ միայն հարուստ վաճառական էր, այլ և կատարեալ կրթութիւն ստացած մի մարդ: Ունենալով հարուստ մատենադարան, նա իւր բոլոր ազատ ժամանակը անցնում էր կարդալով: Նա մասնաւորապէս սիրում էր գերմանացոց նորագոյն գրողներին, որից այդ ճաշակը անցաւ Գինային: Այդ մարդու ազդեցութեան տակ Գինան մի քանի բոշայերէն նկարագրութիւններ և պատկերներ գրեց, որոնցից երեքը նորան մեծ հռչակ կարող են լինել:

Յաճախ գործերի պատճառով Գորշտէյնը գնում էր հիւսիսային Աֆրիկա և երբեմն իւր հետ վերցնում էր Գինային: Այնտեղ Գինան հանդիպեց Աֆրիկայի բոշաներին, որոնց նա առատ պարգևատրում էր. բոշայի արիւնը իսկոյն երևում էր, չը նայելով այն նեղութիւններին, որ նա քաշել էր իւրայիններից:

Գորշտէյնի հետ անցկացրած հինգ տարին նորա փոթորկալի կեանքի միակ բաղդաւոր ժամանակն էր: Բայց բանաստեղծուհու բոշայական բնաւորութեան շնորհիւ այդ պայծառ ժամանակի վերայով էլ մի սև ամպ սահեց: Գորշտէյնը աֆրիկացի բոշաներից գեղեցիկ պատանի Պետրոս Կանդալատարին ծառայ վարձեց, որը իւր տիրոջ բացակայութեան ժամանակ վայելում էր իւր տիրուհու յատուկ ողորմածութիւնը: Բոշաների բարոյականութեամբ[1] այստեղ ո՛չ մի դատապարտելի բան չը կար, բայց Գորշտէյնը այս բանին ուրիշ կերպ նայեց: Մի օր, Աֆրիկայից վերադառնալուց յետոյ, արձակեց ծառային լաւ վարձատրելով և առանց որ և է նկատողութեան: Գինան այդ իմանալով, սաստկապէս պահանջեց,

1 Տե՛ս մեր յօդուածը «Հայ բոշաներ»-ի բարոյականութեան մասին. «Մուրճ», N 7, 8, 9. 1892 թ.

որ բոշա ծառային վերադարձնեն: Դա աւելի ևս արմատացրեց Գորշտէյնի կասկածը, որ առիթ տւեց բանաստեղծուհուն անբարոյականութեան համար անարատւելու:

Նոյն գիշերը Գինան անյայտացաւ, իսկ երրորդ օրը նաւաստիները նորան հանեցին ծովից անշնչացած և բերին Գորշտէյնի մօտ: Այդ դէպքից յետոյ Գինան ջերմեց և երբ մի քանի շաբաթից յետոյ նա վեր կացաւ հիւանդութիւնից, «իւր ճակատագրական գեղեցկութեան,- ինչպէս ինքն էր պատմում,- հետքն էլ չը մնաց: Նա անյայտացաւ ինչպէս մի ծանր երազ և հայելու մէջ նա տեսնում էր մի բոլորովին սովորական կնոջ»:

Նորա առաջին զգացմունքը այն վախն էր, թէ Գորշտէյնը այժմ չի սիրի իրան, և այդ զգացմունքը զեղւեցաւ այն բանաստեղծութիւնների մէջ, որոնց տակը նա ստորագրում էր. «Տգեղ Գինա»:

Այդ երկիւղը ըստ երևոյթին զուր էր: Բայց բաղդը նորան ուրիշ աւելի ծանր հարւած էր վիճակել: Մի անգամ Աֆրիկա ճանապարհորդելիս Գորշտէյնը հիւանդացաւ և բժիշկների խորհրդով պիտի բնակւէր Կ. Պոլսում: Այնտեղ ազգականները համոզում էին Գորշտէյնին, որ նա հեռացնէ գնչուհուն, բայց նա լսել անգամ չէր ուզում այդ բանը:

Այնուամենայնիւ Գինային հեռացրին և միայն հիւանդի խիստ խնդիրքի շնորհիւ ամեն օր թոյլ էին տալիս Գինային մտնելու նորա մօտ մի քանի րոպէով:

Գինան զգում էր, որ իւր դրութիւնը անտանելի է այդ տանը: Այդ բաւական չէր. Գորշտէյնի մահից յետոյ նորա ազգականները բացարձակ յայտնում էին իրանց կասկածը, որ Գինան թունաւորել է նորան, որ շուտով օգտւի այն ժառանգութիւնից, որ կտակել էր նորան հանգուցեալը: Կարելի է երևակայել, թէ այս անարդար մեղադրանքը ինչպէս պէտք է ներգործէր գնչուհու կրակոտ հոգու վրայ:

Նա իւր վիշտն ու բարկութիւնը թափեց մի երկար ոտանաւորի մէջ, որտեղ ասում է, թէ նորան «ցեխը կոխեցին, բայց նա ցեխի մէջ էլ չի դադարում մարդկանց արհամարհել և նոցա վերայ ծիծաղել»:

Այսպէս թէ այնպէս Գորշտէյնի մահից յետոյ Գինան մեղադրւելով թունաւորելում՝ բանտարկւեց: Թէև հանգուցեալի մարմնի դատաստանական քննութիւնը ապացուցեց նորա անմեղութիւնը, բայց նա այնուամենայնիւ չ՚ազատւեց բանտից, որովհետև Գորշտէյնի ազգականները մեղադրում էին, թէ նա գողացել և պահել է ժառանգութիւնը: Երեք ամիս շարունակ բանաստեղծուհին տանջւում էր բանտում, մինչև որ իւր վերայ բարդած բոլոր ամբաստանութիւններից բոլորովին արդարացաւ:

Այնուհետև նորան պաշտօնապէս յանձնեցին Գորշտէյնի կտակած տասը հազար դուկատը և նա այդ փողերը տեղաւորեց մի հայ բանկիրի մօտ:

Դարձեալ Գինան, թէև հարուստ, մենակ մնաց աշխարհում: Շատ անգամ նա պատրաստւում էր հեռանալ Կ. Պոլսից, բայց չէր կարողանում բաժանուել իր սիրեկանի շիրիմից: Այդ ժամանակւայ նորա ոտանաւորները բուրում են մենակութեան կարօտալի զգացմունք և տխրալի հայեացք իր անցեալի վերայ: Իւր անբաղդութեան համար նա ինքը մեղադրում է իւր «անհանգիստ բոշայական արիւնը, իւր թափառաշրջիկ կեանքի սիրահար լինելը, իւր մշտական ձգտումը դէպի անորոշ հեռուն, և իրան նմանեցնում է թռչնակին, որ չը գիտէ ո՛չ սահման և ո՛չ վերջ»:

Սակայն Գինան դարձաւ իւր հարստութեամբ Կ. Պոլսի «հետաքրքրաշարժ» կանանցից մինը. զանազան արկածախնդիր մարդիկ սկսեցին քարշ գալով նորա ողորմածութիւնը հայցել: Սկզբում Գինան փակ կեանք էր վարում և օրերը անց էր կացնում լացով կամ քնած: Սակայն դա երկար չը տևեց. մէկ ու կէս տարուց յետոյ նա իւր փողերը հանեց հայի բանկից և գնաց Սերբիա ազգական բոշաների մօտ:

Բայց «թաւիշ և մետաքս հագած կինը» նոցա մօտ երկու օր միայն հիւր մնաց և ազգականներին հազար դուկատ բաժանելով, գնաց Պարիզ: Գորշտէյնը նորան շատ էր պատմել Պարիզի կեանքից և նա ցանկանում էր ճաշակել այդ նոր տպաւորութիւնները:

Պարիզի աղմկալի և բազմատարազ կեանքը օտարոտի բանաստեղծուհու իսկ ճաշակովն էր և նա շուտով մի խումբ կասկածելի անցեալով երկրպագուներ գտաւ: Գինան դոցանից ո՛չ մինի հետ սերտ յարաբերութիւն չունէր և բաւականանում էր նորանով, որ նոցանից սովորում էր, թէ ինչպէս պէտք է կեանքը վայելել: Մէկը միայն, մի տրանսիլւանացի, գտաւ նորա սրտի բանալին վերջ ի վերջոյ և հեշտացրեց Գինայի Պարիզ բերած ութ հազար դուկատից վերջինը շռայլելը: Թէ դորա հետևանքն ինչ եղաւ, դիւրին է երևակայել: Գինան մի քանի ժամանակ պարտքով էր ապրում Պարիզում: Բայց այնքան պարտք արաւ, որ պարտատէրերը սկսեցին նորան հալածել և բոշաների առաջին բանաստեղծուհին, ողորմելի, հռչակւած գեղեցկուհին, դատաստանական կարգով ուղարկւեց իւր հայրենիքը - Սերբիա:

Այդպէս էր ահա Գինա Ռանիյչիչի փայլուն և մրրկալի կեանքը: «Ես խաղացի իմ դերս և իջայ բեմից», իբրև իւր կենսագրութեան վերջաբան ասաց նա Վլիսլոցկուն և արտասուքի երկու խոշոր կաթիլներ ցած

գլորւեցան նորա այտերից:

Գինայի բանաստեղծութիւնների մէջ չի լսւում ուրախ ներդաշնակութիւն, նոցա մէջ երգւում է աշխարհային աղէտը, անհամաձայնութիւն ինքն իրա և աշխարհի հետ, յաւիտենական յոյսեր և մշտական հիասթափումն, կրքերի անզուսպ կրակ և խիստ իրականութեան դառն գիտակցութիւն...

Իւր աղքատ մայրենի լեզւին շատ բանաստեղծութիւնների մէջ նա կարողացել է չը տեսնւած ոյժ և նրբութիւն տալ, թէև նա գրում էր խառն բարբառներով, վերցնելով բառերը մասամբ թուրքաց, մասամբ սերբիացոց բոշաներից:

Նորա ոտանաւորները ախորժալուր և ներդաշնակ են: Արտայայտութիւնները, պատկերները, խօսքի դարձւածները ո՛չ մի ձևական արհեստական բան չունին: Նորա բոլոր բանաստեղծութիւնների մէջ նկատելի է գերմանականի ազդեցութիւնը, որի հետ նա շատ լաւ ծանօթ էր:

Թէ ֆիզիկապէս և թէ բարոյապէս խորտակւած, Գինա Ռանիյչիչը իւր կեանքի վերջին քսան տարիները անցկացրեց իւր ցեղի մէջ ծայրայեղ չքաւորութեան մէջ: Իսկ այժմ առաջին բոշա բանաստեղծուհին իւր հանգիստը մի անյայտ շիրմի գրկում գտաւ, որին ճանաչում է միայն նորա վերայ սաւառնող քամին... Նա մեռաւ 1891 թւին:

Թարգմանելով այս յօղւածը ռուսերէնից, մեր նպատակն էր պոլսեցի հայ գրագէտների ուշադրութիւնը գրաւել այս հետաքրքրաշարժ անձնաւորութեան վերայ, որպէս զի օր առաջ հաւաքէին և լոյս ընծայէին նորա հայերէն ստեղծագործութիւնները, եթէ մինչև օրս կորստի չեն մատնւած նոքա, որոնց մասին յիշատակում է գիտնական Վլիսլոցկին:

Յայերս անտարակոյս իրաւունք ունինք այդ եւրոպական հռչակ վայելող գնչուհու տաղանդով պարծենալու, քանի որ նորան կորուստից ազատողը և հիմնաւոր կրթութիւն տւողը մի պոլսեցի հայ է եղել:

«Մուրճ», 1893, N 3, էջ 408-420

ԿԱՐՄԻՐ ՋԱՏԻԿԻ ԳԻՇԵՐԸ

(Պատկեր В. Короленко-ից)

187* աւագ շաբաթ օրն էր:

Երեկոյի մթնշաղը արդէն տարածել էր իւր թևերը խաղաղած երկրի վերայ: Ցերեկւանից տաքացած և հիմա՝ գարնանային իրիկնադիմի թեթև շշունչով հովացած երկիրը շնչում էր լիասիրտն: Այդ շշունչից ահա փառահեղ, վառվռուն և աստղալից երկնքի հետ խաղալով, դուրս էին ծորում սպիտակաւուն թուխպեր, ինչպէս բուրվառի ծխի քուլաներ, որոնք բարձրանում էին առաջիկայ տօնին դիմաւորելու:

Հանդարտ էր: Մ. փոքրիկ նահանգական քաղաքը, որ ամբողջովին զովացել էր մթնշաղ երեկոյի հովով, լռել էր, սպասելով այն պանծալի րոպէին, երբ մայր-եկեղեցու զանգակատան բարձունքից պիտի հնչէր առաջին հարւածը: Բայց քաղաքը քնած չէր: Խոնաւ մթութեան հովանու տակ, լռիկ, անմարդի փողոցների ստուերների մէջ նկատելի էր մի ամոք-սպասողական դրութիւն: Երբեմն միայն անցնում էր ուշացած, վաստակաբեկ բանւորներից մինը, որին տօնը հանդիպել էր համարեա՛ ծանր, անհամբոյր աշխատանքի մէջ. երբեմն գռգռում էր կառապանի սայլակը - և դարձեալ տիրում էր անմրմունջ հանդարտութիւն... Կեանքը փողոցից փախուստ էր տւել տները, փարթամ պալատները, համեստ խրճիթները և այնտեղ պահւել:

Թէ քաղաքի, թէ դաշտերի և թէ բոլոր երկրի վրայ լսելի էր վերահաս յարութեան տօնի անտեսանելի շշունչը:

Լուսինը չէր բարձրանում և քաղաքը մնացել էր այն բլրակի ստւերի տակ, որի վրայ նկատւում էր մի մեծ, մռայլ շինութիւն: Այդ շինութեան տարօրինակ, ուղղաձիգ և խիստ գծերը մռայլ նկարւում էին աստղալից երկնի երեսին, մթին դռները լուսին տալով հազիւ հազ որոշւում էին ստւերածածկ պատի միջից և անկիւնի չորս աշտարակները դուրս էին ցցւել երկնքում սրածայր գագաթներով:

Բայց ահա մայր-եկեղեցու զանգակատան բարձունքից դուրս թռաւ մտահոգ գիշերւայ զգայուն օդի մէջ առաջին դողդոջ հարւածը... երկրորդը... երրորդը... Մի րոպէից յետոյ զանազան տեղերում, զանազան ձևերով հնչում, դողդոջում և երգում էին զանգակները և այդ հնչիւնները հիւսւելով կազմում էին մի զօրեղ, ինքնուրոյն ներդաշնակութիւն և տատանւում էին հանդարտ, կարծես շրջան էին առնում եթերի ծալքերում:

Այն մթին շինութիւնից, որ ստւերով ծածկել էր քաղաքը, նոյնպէս լսւեց խռպոտ, կերկերուն մի ղօղանջիւն, որ կարծես խղճալի անզօրութեամբ հև-հևում էր զօրեղ ներդաշնակութեան յետևից հասնելու եթերային բարձրութեան մէջ:

Ձայնը լռեց... Հնչիւնները հալւեցան օդում, իսկ գիշերային հանդարտութիւնը սկսեց աստիճանաբար իւր գահը բարձրանալ, միայն դեռ երկար, մթնշողի մէջ նշմարւում էր մի անորոշ, առկայծող արձագանք որպէս անտեսանելի օդաձիգ լարի դողդոջ: Տների ճրագները մարում էին, եկեղեցիների պատուհանները վառվում: Աշխարհը 187* դարձեալ պատրաստւում էր համբուելու եղբայրութեան, սիրոյ և խաղաղութեան հին նշանաբանը:

Մռայլ շինութեան մթին դռների ախերը ճռռացին: Զինւորների մի խմբակ մթութեան մէջ հրացանները չխկչխկացնելով դուրս եկաւ գիշերապահներին փոխարինելու: Նա մօտենում էր շինութեան անկիւններին առժամանակ կանգ առնելով պահակատեղերի մօտ: Այդ մթին մարդկային խմբից չափած-կշռած քայլերով դուրս էր գալիս մի կերպարանք, իսկ նախկին պահապանը կարծես խորասուզւում էր այդ անորոշութեամբ մթին տւող խմբակի մէջ: Ապա խումբը դարձեալ առաջ էր շարժւում պտտելով բանտի բարձր պատերի չորս կողմը:

Արևմտեան կողմը կանգնած պահապանին փոխարինելու դուրս եկաւ մի երիտասարդ նորակոչ: Նորա շարժմունքներից դեռ ևս չէր անհետացել գիւղական անտաշութիւնը, մատաղ կերպարանքը դեռ ևս պահպանել էր լարւած ուշադրութեան արտայայտութիւն, որ նկատելի է առաջին անգամ պատասխանատու պաշտօն ստանձնող անձանց դէմքին: Նա երեսը պատին դարձրեց, հրացանը չխկացնելով երկու քայլ արաւ և մի կիսաշրջան կատարելով, կանգնեց ուս-առ-ուս պահապանի մօտ: Հին պահապանը, իւր գլուխը թեթևութեամբ նորեկի կողմը դարձնելով, սկսեց սովորական կարգով նրան խրատներ կարդալ:

- Անկիւնից անկիւն, լա՛ւ նայիր, չքնես, չնիրհես,- արագ-արագ ասում էր և նրա մոխրագոյն աչքերում թափանցում էր ինչ որ մի տեսակ առանձին տխրութիւն:

- Հասկացա՞ր,- հարցրեց տասնապետը:

- Такъ-точно (այո՛):

- Դէ՛, լա՛ւ նայիր,- ասաց նա խստութեամբ. ապա տոնը փոխելով, շարունակեց աւելի մեղմօրէն:

- Հա՛, ոչինչ, Ֆադէև, մի՛ վախիր, հօ կնիկարմատ չես, սատանայից

ho վախենալու չես...

- Ինչո՞ւ միայն սատանայից,- միամտաբար պատասխանեց Ֆադէնը և ապա մտազբաղ աւելացրեց,- համա, ախպէր, սիրտս ինչ որ վատ բան է նախագուշակում:

Այս պարզ, միամիտ, համարեա մանկական խոստովանութիւնը ծիծաղ բարձրացրեց զինուորների խմբի մէջ:

- Տես, ահա, բարեկամ, գիւղը շատ հեռու չէ՛,- ասաց տասնապետը մի արհամարհական ցաւակցութեամբ և կտրուկ հրամայեց:

- Ружья вольно! Шагомъ маршъ![1]- պահապան[2] խումբը քայլերի հաւասարաչափ բաղխումով ծածկւեց անկիւնի յետևը և այդ բաղխումը շուտով լռեց: Պահնորդը ուսին դրեց հրացանը և սկսեց հանդարտ ման գալ պատի մօտով:

Բանտի մէջ՝ զանգակի վերջին հարւածի հետ՝ սկսւեց մի շարժմունք: Վաղուց բանտի մռայլ և թախծալի գիշերը այդպիսի շարժումն չէր տեսել: Տօնական շնորհաւորութիւնը կարծես ազատութեան համբաւ լինէր բանտի բնակիչների համար: Արգելարանների սև դռները մինը միւսի յետևից բացւում էին: Մարդիկ մոխրագոյն վերարկուներով, գունաւոր, ճակատագրական կտորը մէջքին, երկար շարքերով գնում էին նրբանցքի միջով զոյգ-զոյգ և մտնում բանտի եկեղեցին, որ վառվռում էր ճրագների լուսով: Նոքա գալիս էին աջ կողմից, ցածրից բարձրանում էին սանդուխով և բարձրից ցած էին իջնում. խուլ աղմուկի միջից երբեմնապէս լսւում էր հրացանի զրնգոց և կապանքների սահուն չխչխկոց: Մոխրագոյն խաժամուժը մտնելով ընդարձակ եկեղեցին, լցւում էր վանդակով շրջափակւած տեղերը և այնտեղ լռում էր: Եկեղեցու պատուհաններում նոյնպէս նկատելի էին երկաթեայ ամուր վանդակներ:

Բանտը դատարկւել էր: Միայն անկիւնի չորս աշտարակներում չորս մենաւոր բանտարկեալներ մռայլ թափառում էին իրանց խցերի մի անկիւնից միւսը: Երբեմն նոքա ականջները դէմ էին անում դռանը և ագահութեամբ կլանում էին եկեղեցուց դուրս թռչող երգի բեկորները:

Մէկ էլ ընդհանուր արգելարաններից մինում, թախտի վրայ պառկած էր մի հիւանդ: Վերակացուին յայտնեցին այդ յանկարծահաս հիւանդի մասին. նա մօտեցաւ հիւանդին, երբ կալանաւորներին տանում էին եկեղեցի, և խոնարհւելով նայեց նորա աչքերին, որ վառւում էին

1 Հրացանները ազատ, քայլեցէ՛ք:

2 Караулъ - մենք թարգմանում ենք պահապան, իսկ часовой - պահնորդ: - Ծանօթ. թարգմանչի:

մի տարօրինակ փայլով և մի անմիտ արտայայտութեամբ ուղղւած էին տարածութեան գիրկը:

- Իւանով, լսի՛ր, Իւանով,- կանչեց վերակացուն հիւանդին:

Կալանաւորը ուշք չդարձրեց. նա մրմնջում էր ինչ որ մի անորոշ-անհասկանալի բան. ձայնը խռպոտ էր, բորբոք շրթունքները դողդոջում էին ճգնութեամբ:

Վաղը հիւրանոց տանելու կարգադրեց վերակացուն և արգելարանի դռան առաջ թողնելով նրբանցքի պահապաններից մինին, դուրս եկաւ: Պահապանը ուշադրութեամբ նայեց ջերմող հիւանդին և գլուխը շարժեց:

- Էյ փախստական, փախստական, քո հաշիւը վերջացաւ,- ասաց վերակացուն, և տեսնելով, որ այլևս այստեղ անելու բան չ'ունի, անցաւ նրբանցքով դէպի եկեղեցին և սկսեց լսել ժամերգութիւնը՝ շուտ շուտ գետին կռանալով երկրպագութեան:

Դատարկ արգելարանը երբեմնապէս աղմկում էր հիւանդի անորոշ բացականչութիւններով: Դա մի չափահաս, զօրեղ և ամրակազմ մարդ էր: Նա զառանցում էր մօտիկ անցեալը և նրա կերպարանքը արտայայտում էր մի դառն տանջանք:

Բաղդը այդ փախստականի հետ մի անպիտան խաղ խաղաց: Հայրենիքի վառվռուն կարօտով տոգորւած, նա կտրեց հազարաւոր վերստեր. անցնելով վայրենի լեռների և տայգաների[1] վրայով, կրեց հազարաւոր նեղութիւն և զրկանք, առաջնորդւած այն յուսով, «թէ մէկ տեսնեմ... մի ամիս, մի շաբաթ... ապրեմ մերոնց մօտ... իսկ այնուհետև... թէ կուզ... նոյն օրին ընկնեմ»: Հայրենիքից հարիւր վերստ հեռու, նա ընկաւ այս բանտը...

Բայց ահա լռեց անորոշ զառանցանքը. փախստականի աչքերը լայն բացւեցան, կուրծքը սկսեց շնչել հաւասարաչափ, միաբաբախ... Նրա տաք գլխում երևան եկան աւելի բերկրառիթ ցնորքներ...

Սոսափում է տայգան... Նրան ծանօթ է այդ հաւասարաչափ, մոգական և ազատ սոսափիւնը. նա սովորել էր որոշել անտառի ձայնը, ամեն մի ծառի խօսակցութիւնը: Մեծափառ սոճիները ինչում են իրանց խիտ, մթին կանաչով բա՜րձր, բա՜րձր... եղևնիները փսփսում են ձգական և խուլ... ուրախ, պայծառ սաղարթը շարժում է ճկուն ճուղը. բարդին դողդոջում և ճքճքում է հրաշալի, երկչոտ տերևներով... Սուլում է ազատ թռչունը. առւակը աշխոյժ շատախօսութեամբ թռչկոտում է քարոտ ձորակի

1 Таúга - այդպէս են կոչւում Սիբիրի խիտ, անմարդակոխ և ճահճուտ անտառները:- Ծան. թարգմ.

մէջ և տայգայի հետախոյզները[1] - կրկռան կաչաղակների երամը - թռչում են տեղերով, որտեղից խիտ տայգայի միջով անցնում է փախստականը:

Կարծես տայգայի քամու ազատ հոսանքը բուրեց հիւանդի երեսին: Նա բարձրացաւ, խորը հոգոց հանեց: Աչքերը ուշադիր արտայայտութեամբ առաջ են նայում... բայց յանկարծ նոցա մէջ ինչ որ գիտակցութեան նման մի բան ցոլաց... Սովոր փախստականը իւր առաջ մի արտասովոր բան տեսաւ.- բաց դուռ:

Զօրեղ բնազդումը ցնցեց ամբողջ մարմինը, որ խախտուել էր հիւանդութիւնից: Զառանցանքի նշանները արագ անյայտանում կամ խմբում էին այն մտապատկերի շուրջը, որ լուսեղ փայլով թափանցել էր այդ խաօսի մէջ. մենակ եմ... բաց է դուռը...

Մի րոպէից նա կանգնած էր յատակին: Բորբոք գլխի բոլոր ջերմը կարծես թափուեց նրա աչքերը, որոնք նայում էին մի տեսակ հաւասարաչափ, յամառ, սարսափելի...

Ինչ որ մէկը դուրս գալով եկեղեցուց, վայրկենաչափ բաց արաւ նրա դուռը... հեռաւորութիւնից մեղմացած երգի կանոնաւոր ալիքները հասան փախստականի ականջին և դարձեալ խլացան: Նրա դժգոյն կերպարանքի վրայ երևաց մի տեսակ թմրութիւն. աչքերը մթնեցան և մտքին ընկաւ հին, ցնորալի, փայփայած պատկերը. հանդարտ գիշեր... եղևնու սօսափ, որ թուխ ծղներով հովանաւորում է հայրենի գիւղի հին մատուռը... հայրենակիցների խումբը... գետի ափի ծրագները և այս երգը... Նա շտապել, փախել էր հէնց նրա համար, որ այս բոլորը լսէ այնտեղ, իր տանը, հայրենի գիւղում... մինչդեռ, նրբանցքի մէջ, եկեղեցու դռան առաջ դեռ ևս եռանդով աղօթում էր վերակացուն:

Երիտասարդ նորակոչը հրացանն ուսին շրջում է պատի մօտով. Նրա առաջ տարածւում է հարթ, ձիւնից նոր բացւած, հեռուն կորչող դաշտավայրը: Թեթև քամին վազում է դաշտի վրայով, խշխշացնում է աղշպանքը, սուլում է հին տարւայ խոտերի միջով և զինւորի հոգու մէջ արթնացնում է հանդարտ, տխուր մտորմունք:

Երիտասարդ պահնորդը կանգ առաւ պատի մօտ, հրացանը ցած դրեց և ձեռքերը դնելով նրա բերանին, իսկ գլուխը ձեռքերի վրայ, խոր մտածմունքի մէջ ընկաւ:

1 Սիբիրի փախստականները պատմում են, որ խուլ տայգայի մէջ կաչաղակները երամով ուղեկցում են խիտ անտառից անցնող փախստականին: Այն ժամանակ՝ երբ օրէնքով այդ փախստականներին սպանելը արգելւած չէր, Բուրիաթ որսորդները նոցա հետևում էին կաչաղակների երամի կրկռոցով:- Ծան. հեղ.

Նա դեռ ևս պարզ չէր կարողանում երևակայել, թէ ինչո՞ւ այստեղ է, տօնի այս հանդիսաւոր գիշերին, հրացանը ձեռին, պատի մօտ, անմարդի դաշտավայրի առաջ:

Առհասարակ նա դեռ իսկական գիւղացի էր - ռամիկ. դեռ շատ բան, որ գիտեն զինւորները, նա չէր հասկանում, ուստի և իզուր չէր, որ նրան «գիւղացի» էին կանչում բարկացնելու համար: Երէկ չէ միւս օրը նա դեռ ազատ էր, տան, արտերի և իւր աշխատանքի տէրը... Իսկ հիմա, անըմբռնելի, անորոշ, անբացատրելի սարսափը հետևելով երիտասարդ, անտաշ գիւղական զաւակին ամեն մի քայլափոխում, ամեն մի շարժմունքին, միշտ յիշեցնում էր նրան ծառայութեան խստութիւնը:

Բայց այդ րոպէին նա մենակ էր... դաշտավայրի դատարկ տեսքը, որ փռւում էր նրա առաջ և աղշպանքի մէջ ծածանւող քամու շւշւոցը նրան շշնչում էին մի տեսակ անուշ նիրհ և երիտասարդ նորակոչի առաջ հանդէս են գալիս հայրենի պատկերները: Նա ևս տեսնում է հայրենի գիւղը, որի վրայից վազում է միևնոյն քամին, և ճրագներով լուսաւորուած եկեղեցին, և այն մթին եղևնիները, որ նրա վրայից շարժում են կանաչ կատարները:

Երբեմն նա կարծես թէ ուշքի է գալիս և այն ժամանակ նրա մոխրագոյն աչքերում արտափայլում է տարակուսանք. այս ի՞նչ բան է... դաշտ... հրացան... պատ... Մի վայրկեան նա յիշում է իրականութիւնը, բայց գիշերւայ քամու անորոշ շշնջոցը դարձեալ հանդէս է բերում ծանօթ պատկերներ, և զինւորը հրացանին յենած՝ դարձեալ նիրհում է:

Պահնորդի կանգնած տեղից ոչ հեռու, պատի ծայրին երևում է մի մթին իր:- Դա մարդու գլուխ է: Փախստականը նայում է դաշտավայրի ծայրում դժւարութեամբ նշմարւող անտառի սահմանագծին: Մայր գիշերւայ ազատ, թարմ շունչը ագահաբար ծծելով, նրա կուրծքը լայնանում է: Նա ձեռքերով ցած է իջնում և հանդարտ սուրում է պատի վրայով:

Զանգակների ուրախ հնչիւնը զարթեցնում է գիշերային խաղաղութիւնը: Բանտի եկեղեցու դուռը բացւեց.- դռանը թափօր պիտի լինի: Ներդաշնակ երգեցողութիւնը ալիքներով դուրս հոսեց եկեղեցուց: Զինւորը ցնցւեց, կանգնեց շիմ-շիտակ, ցած առաւ գդակը, որ երեսը խաչ հանէ, և այդ դրութեան մէջ նա պապանձւեց:

Փախստականը գետնին հասնելով, արագութեամբ վազեց աղջորանքի մէջ:

- Կաց, կաց, սիրելի բարեկամ,- կոչում է պահնորդը սարսափահար բարձրացնելով հրացանը... Ահա, հասաւ նրա գլխին այն սարսափը, որից նա սարսռում էր,- անձև, սարսափելի, ի դէմս այդ մոխրագոյն

կերպարանքի:

«Ծառայութիւն, պատասխանատուութիւն», վայրկենաբար մտածեց զինւորը և, բռնելով հրացանը, նշան դրեց փախստականին: Հրացանի ոտը քաշելուց առաջ նա մի խղճալի տեսքով պլշեց աչքերը...

Իսկ քաղաքի վրայով դարձեալ սլանում, շրջան է առնում եթերի մէջ ներդաշնակ, երգեցիկ և դայլայլիկ ինչիւնը, և բանտի հին զանգակը դարձեալ զարկւում և ղօղանջում է մի կերկերուն ձայնով որպէս գնդակահար թռչնակի հոգոց: Իսկ պատի տակից ներդաշնակ հոսում են դէպի հեռու դաշտավայրը հանդիսաւոր շարականի առաջին ինչիւնները. «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց»:

Եւ յանկարծ ամեն բան խլացնելով պատի տակից որոտաց հրացանի հարւածը, նրան յետևեց թոյլ, անօգնական մի ճիչ դառն կսկիծով, և ապա, մի վայրկեան ամեն ինչ լռեց:

Միայն անմարդի դաշտավայրի հեռաւոր արձագանքը տխուր տրտունջով կրկնում էր հրացանի հարւածի վերջին արձագանքը:

«Մուրճ», 1894, N 4, էջ 527-534

ԵՐԱԶ ԵՒ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ո՛չ մի բան գուցէ այնքան զարմանալի չէ, որքան երազի և իրականութեան նմանութիւնը: Երազում մենք տեսնում ենք առարկաներ, անձեր և երևոյթներ, որոնք յար և նման են իրականութեան: Եւ մեր հաւատը դէպի այդ իրերն ու երևոյթները նոյնքան հաստատ է, որքան իրականութեան մէջ: Չի կարելի մինչև անգամ հաստատել, որ իրականութիւնը երազի չափ ուժգին ու կատարեալ է: Յուզումները երազի մէջ այնքան խորն են լինում, այնչափ կենդանի, ուրախութիւնը շատ անգամ այնքան ազդու, ցաւն ու դառնութիւնը այնքան սաստիկ, որ այդ ամենը երբեմն իրականից էլ աւելի խիստ է թւում: Դրանք, աւելի ծակող, աւելի ուժգին մի բան ունին, որից համարեա միշտ զուրկ է իրական տանջանքը: Ո՞վ չի յիշում կոշմարի պատճառած զառանցալի տանջանքը: Ո՞վ չի փորձել, երազում, այն իսկայական վիշտը, երբ մարդու հոգին կարծես հալւում, ոչնչանում է ամբողջովին: Ո՞վ չի զգացել, երազում մի սիրելի անձից բաժանւելը և դորա պատճառած անսահման տխրութիւնը, որ ապա, զարթնելուց յետոյ այնպէս դուրեկան, այնպէս հաճելի է դարձնում իրականութիւնը:

Յամենայն դէպս, երազի պատճառած երկիւղն և ուրախութիւնը նոյնչափ իրական է, որքան արթնութեանը. երազինը, քնած ժամանակ,

մենք համարում ենք նոյնքան հաստատ ու ճիշտ, ինչպէս իրականինը: Մեր բոլոր տեսածի և իմացածի գոյութիւնը երազում նոյնպէս ակներև է ինչպէս արթնութեան մէջ: Դեկարտը իր դիտողութիւնների մէջ այս միտքը ամենահեշտ և ամենակենդանի կերպով է արտայայտել: «Քանի՞-քանի անգամ է պատահել երազում, որ ես այս ինչ տեղն եմ եղել. հագնուած եմ եղել, կրակի առաջ կանգնած, թէև ես բոլորովին մերկ պառկած եմ անկողնում: Այո, թւում է մինչև անգամ ներկայիս, որ այս քնած աչքերով չէ՛, որ ես տեսնում եմ այս թուղթը, որ այս յուզւած գլուխը դեռ քնած, հանդարտած չէ, որ ես, դիտմամբ և հէնց ժամանակին ազատւած, մեկնում եմ ձեռս և շօշափում այն: Եւ ինչ որ կատարւում է երազում, ո՛չ մի բան դորա նման որոշ ու պայծառ չէ: Բայց հոգածութեամբ դորա մասին մտածելով, ես յիշում եմ, որ յաճախ, քնած ժամանակ, ես խաբւել եմ նման պատրանքներով: Եւ կանգ առնելով այս մտածման վրայ, ինձ համար ակներև է դառնում, որ ոչ մի որոշ կէտ չկայ, որով մարդ երազը պարզապէս զանազանել կարենար իրականից, և իմ զարմանքը այնքան մեծ է, որ համարեա ընդունակ է ինձ համոզելու, որ ես քնած եմ»:

Սակայն, երազն ու իրականութիւնը մենք իրար հակադրում ենք: Արթնութեան աշխարհը մեզ համար իրական, ճշմարիտ և միակն է. երազի աշխարհը մեզ թւում է կատարելապէս «ներքին» քիմերական: Երազների անկապ և անմիտ յաջորդութիւնը մեզ զարմացնում և զւարճացնում է: Մենք մնում ենք ապշած, որ քնած՝ հաւատալ ենք կարողացել նմանօրինակ զառանցանքի: Կարճ՝ երազ, մեզ համար նշանակում է պատրանք-զառանցանք, խաբէութիւն: Այսօր երազի մասին եղած թէօրիաներից տիրողն և պայծառն այն է, որ իրականի մտապատկերները (perception) ճիշտ են, իսկ երազի մէջ տեսածը սխալ: Նա պատասխանում է երեք հիմնական հարցերին, որ կարելի էր տալ երազի մասին. Ուրտի՞ց են գալիս երազները, ինչո՞ւ նրանք անկապ են, և ինչո՞ւ մենք երազում տեսածը իրականի տեղ ենք ընդունում:

Նախ երազի ծագումը բացատրւում է շատ հասարակ կերպով. երազները հին զգացումներ են, որ վերարտադրւում են միայն ջոկ կապակցութեամբ.- երազները իրականութեան լոկ շփոթ ցոլացումն են: Երբեմն, սակայն, նրանք առաջանում են, երբ մեր զգայարաններից մինը կիսարթուն դրութեամբ մի որ և է ճնշման է ենթարկւում. մի բանի քսւելը, պառկելու ձևն ու դիրքը, և մեր օրգանների գործունէութեան դրութիւնը նոյնպէս առիթ կամ պատճառ են դառնում երազելու:

Երազների կապ չունենալը այլ ևս խորհրդաւոր չի թւում: Դա բացատրւում է երկու պատճառով. ա) որ դատողութիւնը, խելքը (raison), կամքը, ընտրութիւն անելու և ջոկելու ընդունակութիւնը, մի խօսքով «մտածութեան կենդրոնները» համարւում են քնած, ուրեմն չեն կարողանում

կառավարել մեր մտապատկերների ընթացքը և բ) այդ պատճառով իսկ, մտապատկերների և երևակայութեան զուգորդութիւնը հասնում է անսանձ տիրապետութեան, իսկ երազում տեսածին հաւատալը բացատրւում է մտապատկերների մեքենական խաղով: Սկզբունքով ընդունւած է այն օրէնքը, որ «ամեն մի մտապատկեր, երբ չի հանդիպում մի այլ աւելի զօրեղի դիմադրութեանը, մեզ երևում է իրական»: Դորանով հարցը լուծւում է ինքնին. քանի որ զգայարանները քնած են, մեր ուղեղում արտադրւած մտապատկերները չեն հանդիպում նորմալ զգացումների դիմադրութեանը. ուստի և մենք դրանք ընդունում ենք իբրև իրական: Այլ և մտածութեան կենտրոնները, լինելով քնած, չեն կարող մեր մտապատկերների առաջն առնել, քանի որ դատողութիւնն ու յիշողութիւնը բացակայում են: Ուստի և երազում տեսածին մենք բացարձակ հաւատ ենք ընծայում քնած ժամանակ:

Այսպէս՝ երազի և իրականութեան հակադրութիւնը հաստատ և նւիրագործւած է. մի կողմից պատրանք, մտքերի շփոթ, ցոլմունք, անկապութիւն, միւս կողմից հաստատ և տևական իրականութիւն:

Մենք կ'ուզէինք ապացուցանել, որ այդ հակադրումը անկայուն է և երազն ու իրականը այդպէս դիւրութեամբ չեն զանազանւում իրարից: Դորանով, ի հարկէ, մենք եզրակացնելու չենք, որ «իրականութիւնը» մի քիմերա է, այլ առ սակաւը ցոյց պիտի տանք, որ նա անցողական և ժամանակաւոր է և որ ամեն րոպէ կարելի է սպասել մի արթնութեան:

I

Արդ՝ տեսնենք այն տարբերութիւնները, որ մարդու ակներև են երևում երազի և իրականութեան մէջ:

Առաջին, ասում են, որ մի անդունդ կայ երազի և արթուն դրութեան մէջ: Արթնութեան մէջ ես համոզւում եմ, որ առարկաներն իրական են. որովհետև իմ զգայարանքներից մինը հսկում և լրացնում է միւսի տարակոյսը: Ես տեսնում եմ մի ծառ. եթէ ես կասկածեցի մօտենում եմ և շօշափում. և իմ կասկածն իսկոյն փարատւում է. ծառը իրական է, և ես չեմ երազում: Ես զգում եմ վարդի հոտ. եթէ տարակոյս ունիմ, որոնում և տեսնում եմ վարդը, բռնում ու շօշափում եմ այն, և իմ համոզումը դառնում է անկասկածելի: Այսպէս, արթուն ժամանակ առարկաների իրական լինելը ապացուցւում է մեր զանազան զգայարանների և զգայութիւնների համաձայնութեամբ: Մինչ, ասում են, երազում, մեր զգայարանները լինելով քնած, մենք չենք կարող ճշտել մեր տեսածի իրականութիւնը: Ուստի մենք մնում ենք խաբւած, մինչև մեր զգայարանների զարթնելը, երբ իմանում ենք մեր մոլորւելը:

Յասկանալի է, որ այս հակադրութիւնը կատարելապէս երեւակայական է: Երազումն էլ, ճիշտ որպէս արթուն պահապան, մեր զգայարանները միմեանց հսկում և միմեանց հետ համաձայնում են:

Ես չեմ երազում միայն մի առարկայ տեսնելով. ես երազում եմ միևնոյն ժամանակ լսելով նորա ձայնը, շօշափելով նորա մարմինը. ես հաւատացած եմ, որ տեսնում եմ նորա ձեռը, լսում եմ նորա խօսակցութիւնը: Երազի և արթնութեան նոյնութիւնը այս կէտում բացարձակօրէն ակներև է: Արթուն թէ երազում, մենք հաւատացած ենք, որ նշմարում ենք մեր բոլոր զգայարանքներով: Երազումս տեսած առարկան «զգայութեան մի ցանց է» (faisceau de sensations), մկանային տեսողութիւն, լսողութիւն, շօշափումն, մինչև անգամ հոտառութիւն, ճիշտ իրական առարկայի պէս:

Ահա և մի երկրորդ, սովորական տարբերութիւն, որ տեսնում են մարդիկ երազի և արթնութեան մէջ:- Արթուն ժամանակ, առարկաների իրական լինելը ապացուցւում է զանազան անձերի համաձայնութեամբ: Ես չեմ միայն որ տեսնում եմ ծառը. բոլոր ներկայ եղողները տեսնում են նոյնը ինձ նման. ես շօշափում եմ. դուք էլ էք շօշափում. ես լսում եմ նորա տերևների սօսափը. դուք էլ էք լսում նոյնը: Եւ այս հանգամանքն է առաւելապէս, որ ինձ համոզում է, թէ ծառը երևակայութեանս արդիւնքը չէ. եթէ դուք նայելով այս կողմը ոչինչ չըտեսնէք, և ուրիշներն էլ ոչինչ չըտեսնեն, կարելի էր եզրակացնել, որ ես զառանցում եմ:- Գործի մէջ, կեանքում, մեր նշմարածը շարունակ հսկւում և ճշտւում է ուրիշների նշմարածով:- Այն ինչ, ասում են, քնած մարդը ենթակայ է միակ իր երևակայութեան խաղին. ուրիշները չե՛ն տեսնում, շօշափում ու լսում այն, ինչ որ նա է տեսնում, շօշափում ու լսում:- Նա փակւած է մի լուսաւոր բայց օտարի համար միանգամայն անմատչելի տարածութեան մէջ.- նա ուրիշների համաձայնութիւնը չի՛ կարող առնել իր տեսածի վերաբերմամբ:

Մինչ արթնութեան ժամանակ նշմարածը հասարակական է, երազում նշմարածը անհատական և անհաղորդակից է օտարին:

Այս առարկութիւնն էլ առաջինի պէս անկայուն և անհիմն է:

Ճիշտ է այն, որ, զարթնելուց յետոյ, մենք փոխում ենք մեր տեսակէտը, և այդ վայրկեանից միայն գիշերային երևոյթը մեզ թւում է զուտ ներքին, անհատական և մեկուսի: Սակայն, ի վնաս հասարակական պատրանքի, երազի ընթացքում իրերն ու անցքերը յար և նման են արթնականին: Ի հարկէ արթուն ժամանակ մեզ հետ գործակից են և ուրիշները, որոնք նշմարում են մեր դիտած առարկաները. սակայն, երազումն էլ մեզ հետ գործակից են ուրիշները, որոնք նշմարում ու դիտում են մեր նշմարածն ու տեսածը:

Միթէ չե՞նք երազում երբեմն որ խմբովին դիտում ենք մի որևէ ներկայացում, կամ խօսում ենք մի բարեկամի հետ. փոխանակում ենք մեր

տպաւորութիւնները և միմեանց լսում ու հասկանում ենք կատարելապէս: Այստեղ էլ երազի և արթնութեան մէջ մի տարբերութիւն չկայ. այլ բացարձակ նոյնանման ներքին դրութիւնը, զգացութիւնը, հաւատը կատարելապէս նոյնն է. երազողը տեսնում, հաւատում և իրան հաղորդակից է զգում ուրիշների հետ, ինչպէս արթունը տեսնում և հաւատում է իր նմաններին:- Միայն զարթնելով մենք զգում ենք մեր մոլորութիւնը. ինչ վնաս, դա չէր խանգարում, որ մենք կատարելապէս հաւատայինք մեր տեսածին երազում:- Այս է կարևորը: Որովհետև, այս ամենից յետոյ, մի՞թէ ես վստահ եմ, որ մի քանի օրից յետոյ չեմ վերարթնանայ (reveiler) այն դրութիւնից որ հիմա արթնութիւն եմ կանչում: Եւ դորանից յետոյ, ո՞վ գիտէ, չե՞մ ասի, թէ մեկուսի երազում էի:

Պէտք է նկատել, որ վկաների համաձայնութիւնը երազը իրականից տարբերելու համար, մի վճռական նշան չէ՛: Յայտնի են հաւաքական զառանցանքի դէպքեր:

Գանք հիմա մի աւելի կարևոր տարբերութեան, որը հիմնովին պարունակելով բոլոր մնացեալները, երազը էապէս որոշելու յատկութիւնն ունի. դա նորա անկապութիւնը, խառնակութիւնը, անկարգ և անտևական լինելն է:

Երազում պատկերները միմեանց յաջորդում են առանց կապի, ո՛չ մի օրէնքի չեն ենթարկւում նրանք, երևակայութիւնը սահման և օրէնք չ'ունի, իրերի բնական կարգը այստեղ խափանած է լիովին: Մենք սլանում ենք մի երկրից միւսը. մանկութիւնից դառնում ենք ծեր վայրկենապէս. պատճառները ամենատարօրինակ հետևանքներ են ունենում այստեղ: Մտածութեան ամենակարևոր օրէնքները այստեղ անընդհատ բռնադատւում են. առաջ են գալիս երևոյթներ առանց որ և է պատճառի, ձևափոխւում աներևոյթանում և կրկին երևում կախարդական կերպով: Ամենաանմիտ բանն անգամ այստեղ իրական է և «ընդդիմակադրութեան» որպէս նաև այլ սկզբունքները այստեղ այլ ևս հաշւի չեն առնւում. մարդ միևնոյն ժամանակ մի' և մի այլ տեղումն է. մի անձը միևնոյն ժամանակ ինքն է և մի ուրիշը. մարդ այնպիսի խօսքեր է ասում, այնպիսի բաներ է կարդում, որոնց կապը գտնելը անկարելի է լինում զարթնելուց յետոյ, այնքան նորանք հեռու են տրամաբանութիւնից և զառանցական:

Մի հմուտ հոգեբան, Մ. Դելբէօֆը, կարողացաւ գրի առնել երազում կարդացած գրքի վերջին նախադասութիւնը, որ գեղեցիկ բառերի մի անմիտ հաւաքածու է. «L'homme eleve par la femme et separe par les aberrations pousse le faits degages par l'analyse de la nature tertiaire dans la voie duprogres»:

Այս է ակներև արմատական տարբերութիւնը. երազը անկապ է. ընդհակառակը, իրականութիւնը - խելացի-տրամաբանական: Արդեօք

այս որոշումը նախորդներից աւելի ճի՞շտ է. մենք կասկածում ենք: Յարկաւոր է յիշել, որ կան երազներ, ի հարկէ բաւական հազուագիւտ, ուր ամեն բան ընթանում է մի բնական և կանոնաւոր հետևականութեամբ. և ընդհակառակը, իրականութիւնն էլ երբեմն անհետևականութիւն ու կապրիզներ ունի: Բայց լաւ է, որ էականից չհեռանանք:

Ինձ թւում է սակայն, որ երազի անկապութիւնը և իրականութեան հետևականութիւնը, որ հակադրում են միմեանց, երևոյթական է միայն. երազը մեզ անկապ, անկարգ է թւում. բայց միայն արթուն ժամանակ. և սա է ամենակարևորը, որ շարունակ անուշադիր է թողնւում: Երազելիս ինչ որ մենք տեսնում ենք, երևում է մեզ պարզ, բնական, կանոնաւոր. մեզ բոլորովին չի՚ զարմացնում մեր տեսածը, մենք գտնում ենք բոլորովին բնական այն, որ մենք միևնոյն ժամանակ թէ՚ այս և թէ մի այլ երկրումն ենք, և մեզ համար միանգամայն հասկանալի է, որ մի անձ կարող է ձևափոխւելով դառնալ մի ուրիշ. մեր խօսած ճառը, որ ամենաանմիտ բանն է արթնութեան ժամանակ, յաճախ մեզ թւում է հիանալի, մենք ինքներս զարմացած ենք մնում մեր ոգևորութեան, մեր ճարտարախօսութեան և իմտութեան վրայ:

Մենք ուրախանում ենք, որ այդպէս ճարտարութեամբ և իմտութեամբ կարողանում ենք շարայարել մեր գաղափարները. մեր խօսածը անսահման համոզիչ է: Գուցէ երազումն է միայն, որ մենք հասնում ենք բարձրագոյն համոզումը զգալու հաւանականութեանը: Վերևի նախադասութիւնը, որ պ. Delboeuf-ը կարողացել էր փրկել, նրան թւում էր արևի պէս պայծառ. երազում, ի հարկէ:

Այս ամենը երազում կատարւում է ճիշտ այնպէս, ինչպէս իրականութեան մէջ: Արթուն ժամանակ երևոյթները, եթէ մի կողմ թողնենք բացառութիւնները, մեզ թւում են պարզ ու կանոնաւոր. երազումն էլ, նրանք մեզ թւում են բնական ու կանոնաւոր: Զարթնելուց յետոյ, ի հարկէ, դրանք մեզ անմիտ են թւում. ի՞նչ անենք. դրանք անմիտ են միայն համեմատութիւնից յետոյ. արթուն մարդու տեսակէտով միայն, որ քնած մարդու տեսակէտը չէ՚: Ո՞վ կ՚ասի թէ մենք մի օր վերստին չենք զարթնի այն դրութիւնից, որ հիմա մենք արթնութիւն ենք կոչում և այն ժամանակ մենք անմիտ չենք համարի այն երևոյթները, որոնք մենք հիմա խելացի և իրական ենք համարում: Ո՞վ կ՚ասի, որ մենք մի օր պիտի չսթափւինք, տեսնելով որ մենք հաւատացել ենք ծիծաղելի ֆանտոմների և միանգամայն անհաւանական ճշմարտութիւնների:

Մնում է, որ քննենք չորրորդ տարբերութիւնը: Իրական կեանքը, ասում են, շարունակ տևական է, մինչ երազը շարունակութիւն չունի. մինը չի կապւում միւսի հետ: Իմ օրերի ընթացքը կազմում է մի կեանք, որ ինքն իրան շարունակում, ինքն իրան ապրում է. այսօրւայ իմ կեանքը երեկւանի

շարունակութիւնն է և վաղուանը, այսօրուանի: Ես վաղը առաջ եմ գնում ճիշտ այն կէտից, ուր կանգ էի առել երեկոյեան. ես ինձ վերստին գտնում եմ միևնոյն միջավայրում, զբաղւած նոյն մտքերով, միևնոյն հոգսերին ենթակայ, միևնոյն երևոյթների մէջ. սա միևնոյն թելն է, որ վերանորոգւում է ամեն առաւօտ: Մինչ, ասում են, երազը ինքն իրան շարունակող մի գոյական չէ՛, մի գիշերւայ երազը չի՛ կապւում յաջորդի կամ նախորդի հետ: Այս գիշեր քնելով, ես համարեա հաւատացած եմ, որ տեսնելու չեմ երեկւայ երազած դաշտավայրը, ոչ անձերը, ոչ էլ երեկւայ դէպքերը. դա գուցէ մի դիւական կոշմար կը լինի, որ պիտի յաջորդէ մի գեղեցիկ ռոմանի: Կա՛րծ, պակաս է կապը ոչ միայն մի երազի, այլ և զանազան յաջորդող երազների մէջ: Ի՞նչ կարելի էր ասել այս կէտի մասին. ըստ իս, սա էլ միւսներից կարևոր չէ՛: Ե՞րբ է, որ մենք մտածում ենք երազների անշարունակ և անկապ լինելու մասին. երազելի՞ս: Ո՛չ երբէ՛ք: Երազի ընթացքում ինձ թւում է, որ ես շարունակում եմ ինքս ինձ, ես մնում եմ շարունակ նոյնը. ես ո՛չ մի տպաւորութիւն չ'ունիմ, թէ այս երազը իրանից անկախ և իրանից անկապ նախորդներ է ունեցել. ընդհակառակը, ճիշտ իրականի նման, ես այն տպաւորութիւնն եմ ստանում, որ երևոյթները անվերջ շարունակութիւն են իրենք իրենց, նրանք անընդհատ առաջ են գնում, անընդհատ փոփոխւում են: Այստեղ էլ ո՛չ թէ տարբերութիւն, այլ մի նմանութիւն աւելի կայ երազի և իրականութեան մէջ: Այստեղ թէ այնտեղ, միևնոյն տևականութիւն ու միութիւնն է: Զարթնելուց յետոյ, անշուշտ, պատկերը փոխւում է, մեր երազները թւում են մեզ անկախ ու միմեանցից կապ չունեցող: Սակայն, համոզւա՞ծ ենք, արդեօք, որ մի քանի օրից մենք վերստին չենք զարթնի և այսօրւայ արթնութիւնն ու մեր կեանքի երևոյթական կապը չի՛ թւայ մեզ արդեօք անկապ, անտևական և հատուկտոր:

Մնացեալ բոլոր տարբերութիւնները, որոնք պնդում են հոգեբանները, շոգիանում են ինքնին: Մէն դը Բիրոնը, օրինակ, հաւատարիմ մնալով իր սիստեմին, կամքի մէջ է տեսնում արթնութիւնն ու երազը բնորոշող տարրը: Նրա ասելով, երազի բնորոշ կողմը, այն է կամքը, կամ այլ կերպ ասենք, ուշադրութիւնը բացակայ է երազի մէջից: Մենք հաւատում ենք երազում տեսածին, որքան էլ դա արտակարգ լինի, որովհետև կամաւոր ուշադրութիւնը պակաս է այդտեղ: Այդ պատճառով ահա երազի մի մասը մենք չենք կարողանում համեմատել նորա միւս մասի հետ, որ մեզ պիտի ապացուցանէր նորա անկապ և սխալ լինելը: «Քունը հեռու է վանում ուշադրութեան գործունէութիւնը ամբողջովին: Այս է անտարակոյս երազների մեծ մասի տարօրինակութեան պատճառը: Արդ ամեն ինչ խօսում է այն բանի օգտին, որ այդպիսի դրութեան մէջ է, որ կամակոր ուշադրութիւնն ու յիշողութիւնը կատարելապէս բացակայում են տեսածի

մասերը համեմատելու միմեանց և իրականութեան հետ»[1]:

Նշանակենք այստեղ արդէն վերևը յիշած պատրանքը:- Այո՚, անտարակոյս, արթուն՝ ես գտնում եմ, որ քնելիս կամքս բացակայ էր: Մինչ հէնց երազում ես այն տպաւորութիւնն ունիմ, որ ես իմ կամքից բղխող գործեր եմ կատարում, որ ես ազատում, վճռում եմ, որ ես ուշադիր, մտածող եմ, որ ես համեմատում եմ: Նոյնը կարելի է ասել երազների անբարոյական լինելու մասին, որ երևան են հանում մի քանի հեղինակներ, մասնաւորապէս Ռադէշտոք[2]: Այո, անշուշտ, արթուն՝ մենք գտնում ենք, որ քնած ժամանակ մենք մի յանդուգն «անբարոյականութեան» մէջ էինք, բայց քնի ընթացքում մեր գաղափարներն ու զգացումները միանգամայն բարոյական էին. մենք ունենք խղճի խայթ, հոգածութիւն, արհամարհանք, արժանաւորութիւն... ճիշտ ինչպէս արթուն ժամանակ, և միայն զարթնելուց յետոյ ենք իմանում այդ զգացումների տարօրինակ դասաւորութիւնը: Նոյնը կ՚ասեմ և «ժամանակի րիթմի» փոփոխութեան մասին, որ զարմացնում է բոլոր հոգեբաններին: Այո՚, ժամանակի շարունակութեան րիթմը փոխւած է երևում, մեզ թւում է, որ մի քանի րոպէում, կամ մի քանի ժամում, քնած՝ ապրել ենք երկար տարիներ: Բայց դա էլ, դարձեալ մի այլ չափով, որ մենք կատարում ենք արթուն ժամանակ, համեմատ կեանքի սովորական չափերի, որով մենք որոշում ենք երազում տեսածը իրական անցքերի հետ: Երազի զանազան պատկերների մէջ մենք երևակայում ենք միջին անցքեր, որոնք սովորական կեանքում անհրաժեշտ էին և որոնք պահանջում են երկար ժամանակ[3]:

Նոյնը կարելի էր ասել անձի և մասնաւորապէս բնոյթի փոփոխման մասին, որ առաջանում է երազում: Սակայն, այստեղ մի աւելի լաւ բան կայ հաստատելու: Ես կը հարցնէի, երազում արդեօք փոփոխւում է մեր բնոյթը, թէ ընդհակառակը նա երևան է գալիս լրացած հէնց ինքն իրմով. մի քիչ աւելի մերկացած, աւելի խիստ, քան արթուն ժամանակ:

Ես յաճախ զարմացած եմ մնացել, թէ ինչպէս երազը մերկացնում և վերականգնում է մարդու բնոյթը. այն պակասութիւնը, այն թուլութիւնը, որ մարդ չի խոստովանում արթուն ժամանակ, երևան են գալիս մի զարմանալի պարզութեամբ. մարդ ենթարկւում է այն փորձանքներին, որոնցից նա փախչում է իրականութեան մէջ, որոնք սակայն հաճելի են նրան.- թուլութիւնները, որոնք պարունակւում են մեր հոգու խորքում, լոյս

1 M. de Biron. Nouvelles considerations sur le sommeil. Ed. Gousin, հատոր II, էջ 239:

2 P. Radestock. Schlaf und Traum. Leipzig, 1879.

3 Երազը կատարելապէս համեմատելի է թատերական ներկայացման հետ, ուր նոյնպէս վերացւած է ժամանակի երկարութիւնը, որը, սակայն, մեզ գործողութեան ընթացքում թւում է բնական և իրական մինչ այն աստիճան, որ մենք ցաւում, կամ լաց ենք լինում սիրած հերոսների հետ:- Ծ. Թ.:

աշխարհ են գալիս, խուլ ցանկութիւնները գլուխ են բարձրացնում, մթին սէրը փայլում է, գաղտնի կիրքը բռնկում է. և մի դրամայի պէս առաջանում են երևոյթներ, որոնք պատառում են վարագոյրը մեր ներքին էակը ծածկող: Եւ յաճախ, զարթնելով մարդ ասում է ինքն իրան. «ճիշտ է, այդ պարագաներում, այդպէս է, որ կը վարուէի.- ես այդ երբէք չեմ մտածել, դորանով ես չեմ հպարտանում, բայց դա ճիշտ է»:- Ամենք ոք, ով ինքն իր հետ անկեղծ է, ես համոզուած եմ, նոյն տպաւորութիւնը պիտի ունեցած լինի: Մարդ այդպէս չէ՚ եղել, սակայն, մարդ կարող էր այդպէս լինել:

II

Ընդհանրապէս, երազի և արթնութեան մէջ երկու էական կէտ կայ տարբերող, որոնց արժէքն էլ դեռ կարօտ է գնահատութեան: Առաջին՝ արթուն ժամանակ ես գիտեմ որ կայ և մի դրութիւն, որ ես երազ եմ անուանում: Ընդհակառակը, երազում, ես բոլորովին գաղափար չունեմ, որ կայ նաև մի այլ դրութիւն, որ կոչւում է արթնութիւն: Արթուն ժամանակ ես գիտեմ, որ երազել եմ, որ իմ գլխով, քնած ժամանակ, անց են կացել այն ցնորական դէպքերը, որ ես երազ եմ ասում, որից ես դուրս եմ եկել իրական կեանքը մտնելու համար, որը կատարելապէս որոշւում է երազից և բաժան է նրանից: Ես մի դրութեան մէջ եմ, որ կոչւում է «առաջին». ես գիտեմ, որ գոյութիւն ունի և մի «երկրորդ դրութիւն» և հէնց այս է կարևորը, որ ես այդ դրութիւնները համեմատել եմ կարողանում, և մինը գտնում անմիտ միւսի վերաբերմամբ: Երազում, ընդհակառակը, ես «միւս դրութեան» մասին տեղեկութիւն չունիմ, որից ես դուրս եմ եկել և ուր կրկին վերադառնալու եմ. ես չեմ զգում, որ կայ մի այլ գոյութիւն արմատապէս բաժանուած: Ես երբէք չեմ համեմատում երազիս պատկերները իրական աշխարհում տեսածներիս հետ, որովհետև ես երազում մոռանում եմ իրական աշխարհը: Եթէ ես համեմատել կարենայի, գուցէ իրականը գտնէի անմիտ երազի վերաբերմամբ: Բայց ես այդ չեմ անում, ես չգիտեմ, որ գտնւում եմ երկրորդ դրութեան մէջ: Ինձ այնպէս է թւում, որ ես շարունակ ապրել եմ այս կեանքով, որ ինձ այսքան բնական է թւում: Ճիշտ է, երբեմն երազելիս ես հարց եմ տալիս ինձ. չե՞մ երազում արդեօք. բայց դա զուտ բառական է միայն: Այդ խօսքերը ինձ համար դատարկ բառեր են առանց ներքին արժէքի. իրապէս ես չեմ զանազանում երկու դրութիւնը, և շարունակ ինքս ինձ կրկնում եմ, որ տեսածս երազ չէ՚, այլ զուտ իրականութիւն: Արթունը ճանաչում է երազ, երազը չի՚ ճանաչում արթնութիւն:

Ահա և երկրորդ տարբերութիւնը. սա բոլորից պարզը, ամենից աւելի աչքի զարնողը, և ամբողջովին առած միակ ճշմարիտն է, քանի

որ նախորդն էլ պարունակւում է սրա մէջ. քնից մարդ զարթնում է, իսկ արթնութիւնից մարդ չի վերարթնանում: Ակներև այս է իսկական պատճառը, որ առհասարակ երազն ու իրականութիւնը իրար հակադրւում են: Այս պատճառով ահա, իրականութիւնը մենք ընդունում ենք լրջօրէն, իսկ երազը ոչ, որովհետև երազից յետոյ մարդ զարթնում է և ապա արթուն, այսինքն մեր տեսակէտը փոխելով, ժպտում ենք երազի վրայ, որից մենք դուրս ենք եկել, մնում ենք զարմացած, որ հաւատալ ենք կարողացել մեր տեսածին, այնքան տանջւել, կամ այնչափ խորապէս ուրախացել ենք: Եւ միայն այս վայրկեանից դատելով արթուն մարդու տեսակէտով, արթուն մարդու բանականութեամբ, արթուն մարդու սկզբունքներով, երազը մեզ անմիտ է թւում: Այս վայրկեանից ահա, մենք երազը համարում ենք անկապ և անհետևական, որ մենք տարբեր երազների մէջ շարունակութիւն և հետևում չենք տեսնում: Ընդհակառակը, իրականապէս և մարդկութեան նորմալ դրութեան մէջ մենք երբէ՛ք վերստին չենք զարթնում այն դրութիւնից, որ կոչւում է արթնութիւն: Մենք երբէք չենք լինում մի այլ դրութեան մէջ, որտեղից կարենայինք դատել իրականութեան մասին, իբրև աւելի հեռուից և աւելի բարձրից, ինչպէս որ ինքն է դատում երազի մասին: Եթէ մի երազ տևէր ամբողջ կեանքի ընթացքում մենք իսկի գաղափար էլ չէինք ունենայ, որ խաբւած ենք. իրականութիւնը ճիշտ այն երազի պէս է, որը պիտի տևէր մեր ամբողջ կեանքի ընթացքում:

Այս երկու տարբերութիւնները իրական են: Բայց արդեօք դրանք կարևոր և արմատակա՞ն են: Դրանք բացատրում են տիրող հասարակ կարծիքը, բայց արդարացի՞ է արդեօք այդ կարծիքը: Արդարև, մենք տեսնում ենք, թէ ի՞նչու են հակադրւում երազն ու իրականութիւնը, բայց արդարացի՞ է այդ հակադրութիւնը: Մինչ երազում ես մոռանում եմ արթնութիւնը, արթուն՝ ես գիտեմ երազի գոյութիւնը: Սա արդեօք այս երկու դրութեան տարասեռութեան[1] մի ակներև նշա՞ն է: Չեմ կարծում: Ակներև սա մի նշան է, որ դրանք զանազանւում են «աստիճանով» (քանակով) բայց ոչ «բնութեամբ» (որակով): Հիպնոզած անձերի հետ այդպիսի դէպքեր յաճախ է պատահում. մարդ նրանց ընկղմում է քնէածութեան մի յայտնի դրութեան մէջ, որ կոչւում է «երկրորդ դրութիւն»[2], ապա վերցնելով այդ «երկրորդ դրութիւնը» նորից հիպնոզում են, որպէս թէ նա արթուն լինէր, և այդպիսով հիպնոզած անձը մտնում է մի նոր քնէած դրութեան մէջ, որ կոչւում է «երրորդ դրութիւն»: Եւ ի՞նչ է առաջանում. այն, որ այդ անձը, 3-րդ դրութեան մէջ յիշում է «երկրորդ դրութիւնը», այն ինչ, այս վերջինի մէջ, գաղափար անգամ չունի «3-րդ դրութեան» մասին: «Լուցիա 3»-ը

---

1 heterogene - տարասեռ, homogene - համասեռ:

2 «l'etat 2»:

կատարելապէս յիշում է նոյնպէս նախորդ քնէածութեան դէպքերը և այն ամենը, որ կարող էր Լուցիա 2-ը ասել: Այն ինչ, նոյն Լուցիա 2-ը, չի կարող ինձ ասել այն դէպքերը, որ անցել են Լուցիա 3-ի գլխով:

Այսպէս՝ քնէածութեան միմեանց հետևող երկու դրութեան մէջ նոյն տարբերութիւնը կայ, ինչ որ երազի և արթնութեան մէջ: Երազը մոռանում է իրականութիւնը, որպէս 2 դրութիւնը մոռանում է 3-ը: Արթնութիւնը ճանաչում է երազի գոյութիւնը, որպէս «3 դրութիւնը» ճանաչում է «2-ը». «2 և 3 դրութիւնը» չէ՞ որ միևնոյն անձի երկու դրութիւնն են: Ուրեմն, հաւանական է, որ երազն ու իրականութիւնն էլ միևնոյն անձի երկու դրութիւնը լինեն:

Ի՞նչ արժէք ունի արդեօք երկրորդ տարբերութիւնը: Ասացինք, որ նա շա՛տ հեշտ է, նա միակն է, որ ակներև է և՛ հասարակ մտքի, և՛ ճիշտ մտածողի համար: Մինի կողմը զարթնել կայ, միւսի կողմը ո՛չ: Բայց մի՞թէ սա մի արմատական և վճռական տարբերութիւն է, թէ վերանցիկ (superficielle) ու ժամանակաւոր: Այո, ճիշտ է, որ «իրականութիւնից» զարթնիլ չի՛ կարելի. չկայ մի երրորդ դրութիւն, որտեղից «իրականութիւնը» երևայ ցնորական և անհետևական. չկայ մի երրորդ դրութիւն, որ իրականութեանը վերաբերուէր այնպէս, ինչպէս վերջինս երազին: Այս ճիշտ է. բայց միմիայն ներկայումս և մարդկութեան սովորական պայմաններում: Այս երկու կէտի վրայ ես կ'ուզի մի քիչ երկար կանգ առնել:

Նախ և առաջ, սա ճշմարիտ է միայն ներկայումս: Հարկաւ, կարելի է, որ արթնութիւնից մի նոր արթնութիւն առաջանայ: Կարելի է, որ մի օր մենք դուրս գանք այն դրութիւնից, որ այսօր արթնութիւն ենք անւանում: Կարելի է, որ մենք մտնենք մի նոր դրութեան մէջ, որ արթնութեան համար նոյնը պիտի լինի, ինչ որ վերջինս երազի համար: Հիպնոտիզմի լեզուն խօսելով, կարելի է, որ բացի 1 և 2 դրութիւնից կայ և մի 3 դրութիւն: Կարելի է օրինակ, որ մահը այդ արթնութիւնը լինի և մենք շատ չենք չափազանցում, եթէ աւելացնենք, որ դա է համարեա բոլոր կրօնների հիմքը: Կարելի է, որ այդպէս զարթնելով, միանգամայն զարմանանք, որ մենք կատարելապէս հաւատ ենք ընծայել մեր զգայարանների աշխարհին, անցողականն ընդունելով հաստատ ու որոշ, ցնորականն համարելով եզակի և բացարձակ, ժամանակաւոր գոյութիւնն ընդունելով միակ ճշմարիտ գոյականի տեղ: Եւ վերջապէս կարելի է, որ այդ օրը մեզ թւայ թէ, մեր ամբողջ կեանքը մի երազ էր, չենք ուզում ասել ամբողջովին խաբւած մի քիմերայից, այլ, ինչպէս վարը ցոյց կը տանք, պարզապէս անցողականն ընդունելով իրականի տեղ: Այդ ապագան հաստատ չէ՛, բայց կարելի բան է և հէնց այդ պատճառով մենք իրաւունք չ'ունինք արմատաբար իրար հակադրել երազն ու արթնութիւնը, համարել մինը սխալ, միւսը ուղիղ, հիմնւելով միմիայն մեր զգայարանների վրայ:

Եւ ապա, այդ ամենը ճիշտ է միայն մարդկութեան միջակ - սովորական մասի համար.- ինձ թւում է, որ հէնց ներկայում, մի կարգ մարդոց համար գոյութիւն ունի մի կիսարթուն դրութիւն, որոշ մարդիկ, եթէ չեն էլ հասնում, գէթ մօտենում են այդ երրորդ դրութեանը ուր կեանքը քնի պէս է երևում: Այս կիսարթնութիւնը ես գտնում եմ յատկապէս գիտութեան, մետաֆիզիկայի, և կրօնի մէջ. և ի՞նչ է գիտութիւնը, չէ՞ որ նա առաջ է բերում մի բոլորովին նոր, զգայարանականից բոլորովին տարբեր աշխարհ:

Այնտեղ, ուր մենք լոյս և գոյն ենք տեսնում, նա հաւատացնում է, որ դա անտեսանելի եթերն է վայրկեանում 4-ից 700 տրիլլիօն տատանում ունեցող: Այնտեղ ուր մենք մի ձայն ենք լսում, բարձր կամ ցածր, սուր կամ բութ, նա պնդում է, որ դա նիւթի շարժումն է միայն, աւելի կամ պակաս արագ: Այնտեղ ուր մենք տեսնում ենք տարբեր, բազմաթիւ և խառնակ երևոյթներ, նա մեզ ցոյց է տալիս մի հատիկ երևոյթ. շարժումը: Արդ՝ այս չի նշանակում, ինչպէս շատերն են կարծում, թէ լոյսը, գոյնը, ձայնը գոյութիւն չունին, բայց նա առսակաւը նշանակում է, որ այլ բաներ էլ կան, որ եթէ մենք ունենայինք նոր զգայարաններ, մեր առաջ կը բացւէր մի նոր տիեզերք, որ մենք կը տեսնէինք ո՛չ միայն կարմիր գոյնը, այլ և 400 տրիլլիօն տատանումը վայրկեանում: Այս չի՞ նշանակում, որ գիտնականը կիսով չափ զարթնել է և կիսով չափ մուտ գործել մի նոր բարձր իրականութեան մէջ, ուր ամեն բան տարբեր է սովորականից[1]:

Մետաֆիզիկան է՛լ աւելի մի նոր արթնութիւն է: Մի իսկական «դոգմատիք» մետաֆիզիկոս, որ կատարելապէս հաւատում է իր վարդապետութեանը,- օրինակ Պլատոնը, կամ Սպինոզան, մի նոր աշխարհում ապրող մարդ է, որը հեռու քաշւած, դիտում է կարծեցեալ «իրականութիւնը», որի մէջ մենք մնացել ենք խորասուզւած: Ի՞նչ է իսկապէս մետաֆիզիկայի պնդածը: Մի քանիսի համար իսկապէս գոյութիւն ունեցողը, անվերջ դատարկութեան մէջ ատոմների յաւիտենական անձրևն է. բոլոր մնացեալը երևոյթական է, որովհետև «բոլոր մնացեալը» այն բնութիւնն է, որ մեզ ներկայանում է մեր զգայարանների միջոցով: Այլոց համար իրապէս

1 Եւ միայն գիտնականը չէ՛, որ ուղղում է իր զգայարանների սխալը, ամեն մարդ, ամեն օր ուղղում է իր սխալը. մի ուղիղ ալլէյի կամ փողոցի ծայրին կանգնած՝ մենք նկատում ենք որ նրանց ծայրը հետզհետէ մօտենալով միանում դառնում են մի կէտ. սակայն մենք ամենօրեայ փորձից գիտենք, որ զուգահեռ գծերը երբէք չեն միանում. մեր առաջ դրած փոքրիկ լամպը ծածկում է դիմացի ահագին պատը, բայց մենք գիտենք որ դա պատրանք է միայն: Անդամատութեան կամ մի դժբաղդ դէպքի շնորհիւ կորցրած անդամի տեղը հիւանդը ցաւ է զգում, մրսում է նրա ոտը, կամ քոր է գալիս, այն ոտը, որը վաղուց արդէն գոյութիւն չունի: Այդ պատրանքը հասնում է կատարելութեան վէպերի կամ մանաւանդ թատրոնի մէջ, ուր մենք բաց աչքերով կատարեալ գիտակցութեամբ հաւատում ենք, լաց ենք լինում, բարկանում կամ ուրախանում ենք մեր սիրած հերոսների հետ, շարունակ գիտենալով նրանց արհեստական լինելը: Մեր զգայարաններից դուրս չկայ այլ աշխարհ:- Ծան. Թ.:

գոյութիւն ունին միայն աննիւթ ուժերը, հոգիներ, կամ գիտակցութիւններ. մնացեալը, մարմինների աշխարհն է, որոնց հետ մենք այսպէս ամուր կապուած ենք: Կարճ, իրականութիւնը երազ էր, որից «spiritualist»-ը մեզ արթնացնում է: Ուրիշների համար էլ վերջապէս, ինչ որ իսկապէս կայ, դա մի էակ է միայն. մնացեալը երևոյթական է, որովհետև բոլոր մնացեալը անհատականների բազմութիւնն է, իրերի և առարկաների յոգնակին: Կարճ, անհատի կեանքը, բազմութեան կեանքը, մի երազ էր, որից մեզ զարթեցնում է «պանթէիստը»: Մի խօսքով բոլոր մետաֆիզիկների, ինչպէս և Պլատոնի համար, ինչ որ հասարակ մահկանացուն համարում է իրական, ստուերների մի շարժում է մի քարանձաւի խորքում: Իսկական իրականը, իսկական արևը, այլ տեղ է. և իմաստունը տեսնում է արդէն այդ արևը կիսով չափ ազատուած. այսինքն կիսով չափ զարթնած:

Կրօնն էլ ի մասնաւորի մի վերարթնացում է (reveil). ի՞նչ է մտածում իսկական հաւատացողը: Որ ներկայի կեանքը ժամանակաւոր է միայն, փորձանքի և նեղութեան կեանք, դա իսկական կեանքի նախերգն է միայն. որ, եթէ այս կեանքը իրական է, այնուամենայնիւ կայ մի աւելի բարձր իրականութիւն, որ ընտրեալները տեսել են և որ մենք կարող ենք նախզգալ: Այն մարդը, որի հաւատը բորբոք և խորն է, համարեա՛ արդէն բարձրացած, վեր է հասարակ կեանքից. նա կտրուած է ժամանակից, նա արդէն մուտ է գործում յաւիտենութեան մէջ. ներկայի տանջանքը նրան թւում է երազի տանջանք. զգայարանների օրանցիկ ուրախութիւնները նրան չեն դիպչում. մեր աչքին երևող տիեզերքը շոգիանում է այն բանի առաջ, որ նա սկսում է տեսնել. նա հետզհետէ դուրս է գալիս այն քնից, որ տեղից դուրս գալու զուր փորձեր են անում մարդիկ դեռ վաղուց, և նա սկսում է ճանաչել իր անձն ու իր շրջակայքը: Ինչ է մի սրբի կամ մի մարտիրոսի հոգին, չէ՞ որ նա երկրային երազանքից որոշապէս վերարթնացած հոգի է:

Մեր անալիզի արդիւնքից անշուշտ, պէտք չէ ետ փախչել: Եթէ մենք «իրականութեան» մէջ ոչինչ չգտանք, որով նա արմատապէս որոշւէր երազից, այդտեղ ո՛չ սարսափելի, ոչ էլ զարմանալի բան կայ: Մենք այդտեղ հանդիպում ենք կրօնական և մետաֆիզիկական ամենամեծ վարդապետութիւններին: Եթէ ոչ թւում է մի որոշ չափով, թէ մենք բաժանւում ենք հասարակ զգայութիւններից (sens) մենք վերստին ուրախանում ենք մեր հաւատի վրայ, որը, նոյն, «հասարակ զգայութիւնն» է, միայն աւելի տաք և աւելի մարգարէական: Բոլոր իմաստունները հաւատում են և բոլոր մտածող մարդիկ յոյս ունին, որ կեանքը երազ է միայն, իսկ մահը նորա վերարթնացումը:

Հիմա ամենամեծ հոգածութեամբ նշանակենք այն եզրակացութիւնների իսկական միտքը, որին մենք հասանք: Ո՛չ մի հիմնական տարբերութիւն չկայ երազի և իրականութեան մէջ: Ի՞նչ է

նշանակում այս: Հետեւ՞ւմ է արդեօք դրանից, որ իրականութիւնը երազ է, երեւոյթական և քիմերիք, «երազի պէս»: Հարկաւ ոչ, այս այն կէտն է, որի վրայ մենք դեռ կանգ չենք առել:

Սովորաբար մարդ հետեւեալ ձեւով է դատում: Իրականութիւնն ու երազը նման են. ուրեմն իրականութիւնը երազ է: Նոյնքան բռնազբօս, սակայն աւելի խելացի է հետեւեալ դատողութիւնը. իրականութիւնն ու երազը նմանում են իրար. ուրեմն երազը իրականութիւն է: Այն պնդումը, թէ արմատական տարբերութիւն չկայ երազի և իրականութեան մէջ, կարելի է բացատրել երկու, միմեանց հակառակ կերպով: Կարելի է եզրակացնել, որ «իրականութիւնը» կեղծ է, բայց նոյն օրինաւորութեամբ, կարելի է եզրափակել, որ երազը ճշմարիտ է և երազի առարկաները նոյնպէս իրական են, ինչպէս արթնութեանը, ի հարկէ, մի այլ ձեւով, բայց վերջապէս իրական: Կը մնար գիտենալ, թէ ինչ մտքով առած և ինչ չափով նրանք իրական են, այդ բառի իսկական մտքով: Այն է երազելիս, երբ տեսնում ենք մի բացակայ բարեկամ և կամ մի անծանօթ դաշտավայր, իրաւ, մենք այդ դաշտավայրի կամ մեր բարեկամի դիմացն ենք կանգնած:

Սրանով մենք վերադառնում ենք այն հին հաւատին, որի կարծիքով, հոգին՝ քնած ժամանակ կտրում է տարածութիւնը: Եւ պիտի նկատենք, այս հաւատը մեր կարծածի չափ անմիտ չէ՛. որովհետև, ճիշտ խօսելով, սա մի հրաշք չէ՛, որ հոգին հաղորդակցութեան մէջ է հեռաւոր առարկաների հետ:

Այսպէս գուցէ կարելի լինէր հասկանալ նաև այն կասկածելի, բայց բազմաթիւ դէպքերը, որ «հեռազգայական զառանցք» են կոչւում, նախազգացումը, գուշակութիւնները և այլն[1]:

Երազած առարկաների իրական լինելը կարելի էր հասկանալ մի քիչ այլ մտքով: Կարելի էր ասել, որ մենք երազում տեսնում ենք ոչ թէ հէնց առարկաները, բայց գէթ նրանց այն ձեւերը, որոնք անտեսանելի են արթուն աչքերին, բայց տեսանելի հոգու համար. յամենայն դէպս, իսկ և իսկ իրական, իսկապէս մեզանից անկախ: Այս կարծիքը համաձայն կը լինէր այն գիւտի (invention) հետ, որի մասին արդէն սկսել են խօսալ որոշ շրջաններում: «Երազների լուսանկարը»: Դա մեզ կը մօտեցնէր spirit-ների և «occulist»-ներին, որոնց վրայ, լաւ կը լինէր, որ շատ թեթևամտութեամբ չծիծաղէինք, քանի որ William Grookes և Russel Wallake-ի նման գիտնականները մեթօտիք փորձերից յետոյ հաստատում են «psychism»-ի տարօրինակ երևոյթները[2]: Վերջապէս յիշատակելու արժանին այն է, որ

1 Gurney, Myers, Podmore. Les hallucination telepathiques. Այդ երևոյթների մասին մենք առիթ կ'ունենանք խօսելու «Մուրճ»-ի մէջ:

2 W. Grook. Reeherches sur les phenomenes du spiritualism.

դա մեզ մօտեցնում է ծերունի Էպիկուրի խիստ հարցասիրական, Phantastike epibole tes dianoias, թէօրիային: Էպիկուրը սովորեցնում է, որ զգայութիւնը մեզ երբէք չի խաբում, երազում լինի մեր տեսածը թէ արթուն, ամեն ինչ իրական է. երբ մի քառակուսի աշտարակ հեռուից մեզ կլոր է երևում, դա պատրանք չէ. անցնելով տարածութիւնը, մեզ անյայտ ձևով նա իրաւ դարձել է կլոր, հեռացող (emane) ատոմները ճանապարհին փոխել են իրանց ձևն ու յարաբերութիւնը և մեր առաջ հասել կլոր դիրքով: Երազի մէջ, զգացութիւններն ու մտապատկերները աւելի ճիշտ են. ես երևակայում եմ մի բացակայ առարկայ, այն է, որ այդ առարկայից հեռացած (emane) ատոմները իրաւ կանգնած են առաջիս: Խելագարների երևակայածն էլ միևնոյն բանն է: Մեր զգայութիւնները մեզ երբէ՛ք չեն խաբում:

Յասկանալի է, այս թէօրիաներից ոչ մինը վճռապէս մենք չենք կարող ընդունել երազների իրական լինելու մասին: Մենք չենք կարծում թէ նրանից որևէ մինը կատարելապէս ճիշտ լինի. նրանք դէմ են մեր առողջ դատողութեան: Իսկ առողջ դատողութիւնը չի՛ կարելի արհամարհել, ինչքան էլ կամայական լինի այն, որ մենք առողջ դատողութիւնը ընդունում ենք բարձրագոյն ճշմարտութեան «կրիտերիում» (որովհետև մի դարու առողջ դատողութիւնը, մի այլ դարու առողջ դատողութիւն չէ՛ այլ ևս), այնուամենայնիւ, մեծ անզգուշութիւն արած կը լինէինք եթէ միանգամայն անտես առնէինք այդ, կամ բռնազբօս կերպով արհամարհէինք, որովհետև նա մարդկային իմաստութեան և փորձառութեան եզրակացութիւնը՝ ամփոփումն է: Եւ դա մի կոպիտ սխալ կը լինէր միայն գերադասել մեր դատողութիւնն ու մեր տեսակէտը: Եւ այսպէս, մենք չենք ընդունում վերևի թէօրիաներից ո՛չ մինը: Մենք ուզում էինք ցոյց տալ, որ երազը այնպէս ակներև «կեղծ» չէ, ինչպէս կարծում է սովորաբար, որ նա էլ կարող է ունենալ իր իրականութիւնը, որ մարդիկ մի քիչ շա՛տ են առաջ գնում, պնդելով, որ նա զուտ «ներքին» և քիմերական է: Առանց հերքելու «արտաքին աշխարհի գոյութիւնը», մենք հաստատեցինք, որ էական տարբերութիւն չկայ երազի և իրականութեան մէջ: Մենք պիտի ընտրութիւն անենք այս երկու կարծիքի մէջ. կա՛մ երազն է իրականութիւն, և կամ իրականութիւնն է խաբուսիկ երազ: Առաջինը մի յանդուգն եզրակացութիւն է, երկրորդը է՛լ աւելի: Առաջինը զարմացնում է հասարական զգացմունքը, երկրորդը գրգռում է նոյն զգացմունքը:

Այսպէս ուրեմն, իրաւունք ունէինք կուրօրէն չընդունելու տիրող կարծիքը երազի մասին, այն, որ մենք անմիջապէս ամփոփեցինք վերևը: Յաւանական չէ, թէ երազը մի վերարտադրութիւն, մի ցոլմունք լինի արթնութեան զգացութիւնների: Դա կարող էր, եթէ նեղը մնանք ենթադրելու, գուցէ մի տարբեր ձևի երևոյթ լինել մի իրական հանդիպումն առարկաների հետ, որ խուսափում է մեր զգայարաններից: Ես կարծում եմ մինչև անգամ,

որ մի քանի տարօրինակ երազները և ֆանտաստիք կօշմարները լաւ չեն բացատրւում յիշողութեան պարզ կոմբինացիայով, այնքան մեր տեսած աշխարհը տարօրինակ և տարբեր է սովորականից:

Եթէ մեզ կասեն, որ մեր երազները անվիճելի կերպով կախւած են մեր անձնական դրութիւնից և մասնաւորապէս մեր օրգանների գործունէութիւնից, ինչպէս օրինակ մարսողութիւնն է, արեան շրջումը և այլն. մենք կը պատասխանենք. պէտք է ի նկատի առնել ինչ որ կապ ունի օրգանական դրութեան հետ, դրանք մեր երազում տեսած առարկաները չեն, դա յուզմունքն է, որ մեզ պատճառում են այդ առարկաները. արթուն, նոյն առարկաները լինելով մեզ տւած, նրանց պատճառած յուզմունքը կախումն ունի մեր ընդհանուր տրամադրութիւնից:

Երազի անկապութիւնն էլ վիճելի է: Առաջին, տեսանք, որ այդ անկապութիւնը կարող էր լոկ երևութական լինել. նա մեր աչքին է զարնում զարթնելուց յետոյ, և իսկոյն անյայտանում քնած ժամանակ: Այդտեղ գուցէ տեսակէտը փոխելուց աւելի մի բան չկայ: Այլ և, այդ ամենը մտաւոր պարզ «զուգորդութիւնների» մեքանիզմով, կամ «երևակայութեան» կապրիսով բացատրելու տեղ՝ լաւ չէ՞ր լինի գուցէ, եթէ բացատրէինք անտեսանելի առարկաների իրական բայց հրաշալի խաղով, որ մեզ երևում է երազում, կամ ինչպէս Էպիկուրն էր ասում, ատոմների տարօրինակ կապակցութեամբ, որոնք շրջան են անում մեր չորս կողմը: Վերջապէս, երազի առարկաների իրական լինելը, որ բացատրում են, մտապատկերների խաղով, մտապատկերների փոխադարձ կենսամարտով, ամեն մի մտապատկերի երևան գալով, որ չունի հակառակորդ, կարելի էր, առհարկի բացատրել զարմանալի պարզ ձևով. այն, որ այդ առարկաները ճիշտ և իրական են:

Ահա թէ մեզ ի՞նչ է սովորեցնում մեր համեմատութիւնը երազի մասին: Արդ՝ ի՞նչ է սովորեցնում նա «իրականութեան» զգայական աշխարհի և ներկայ կեանքի մասին:

Նա մեզ սովորեցնում է որ եթէ զգայական աշխարհը իրական է, սակայն նա եզակի և վճռական իրականը չէ՛: Նա կայ, նա մեզանից անկախ է, բայց մենք ըմբռնում ենք, որ նա պիտի վերջանայ և տեղի տայ մի ուրիշին, nons le prenons toujours au serieux, nous le prenons plus au tragique: Մենք մտածում ենք վերարթնութեան մասին:

Նախ և առաջ, զգայական աշխարհը իրական է. գուցէ կարիք զգացւէր մշակել «արտաքին նշմարումի» (perception exterieure) և երազի մասին տիրող թէօրիաները:

Զգայական աշխարհի իրականութեան դէմ միակ և իսկապէս կարևոր առարկութիւնը, որ երազի առարկութիւնն է, վերացած լինելով, կարելի էր փորձել հիմնելու մի նոր թէօրիա, ամբողջովին իրական, ամբողջովին հասարակ զգայութեանը բաւարարութիւն տուող: Սկզբունքով, Էպիկուրի

պէս, կարելի էր ընդունել, որ ամեն մի զգայութիւն ճիշտ է, միշտ, ամեն մի դէպքում, կա՛մ նա ծագում է յարաբերութեան մէջ իրականութեան հետ. կամ նա հէնց ինքը իրականութիւնն է, հոգու միջոցով ճանաչւած:

Դրանով վերջ դրւած կը լինէր այն հոգեբանութեանը, որ այնպէս վաղահաս, դարձել է կլասսիք, որի համար զգայութիւնը մի պարզ պատկեր է «մեզանից դուրս դրւած»: Պէտք էր մի քիչ պակաս հաւատ ընծայել այս «զգայութեան յարաբերական» լինելու մասին ընդունած մեծ օրէնքին, որ թւում է բանականօրէն հիմնած, ուր սակայն իշխում է «հեղինակութիւն»-ը, քանի որ ապացոյցի ո՛չ մի լուրջ արգումենտ չունի: Մարդ կը դադարէր «երևոյթների արտաքինի» մասին վիճելուց, նկատելով, որ այդ խօսքերը բոլորովին զուրկ են մտքից և որ, այս արտայայտութիւնը, «առարկաներից դուրս» միտք ունի, «հոգուց դուրս» ո՛չ մի միտք չունի: Մարդ մի քիչ զգոյշ կը լինէր ուսուցանելու, որ գոյները, ձայնը, և ընդդիմադրութիւնը «ես-ի վիճակներն են» (etats du moi), որը բազմաթիւ մարդոց համար համարեա միակ փիլիսոփայութիւնն է: Այնուհետև կարիք չէր լինի զգայութիւնը առարկաների յայտկուրնը համարելու, որ նրան իրաւունք է տալիս մի «սուբյեկտիւ» էակ լինելու, ծնեցնելով մի անվերջ հակասութիւն: Այնուհետև հարկ չէր լինի յայտարարելու, որ հոգին բաժանւած է առարկաներից գործարանների միջոցով, ինչպէս օրինակ՝ նեարդ, ուղեղ,- որ համարեա մի հրէշաւոր բանաձև է, քանի որ նոյն մարդիկը որ գործ են ածում այս տերմինները, վճռապէս պնդում են, «որ հոգին ո՛չ մի տեղ չի բռնում տարածութեան մէջ» և մի այլ տեղ ապացուցած են համարում, որ օրգանները, ուղեղը և նեարդները զուտ գործիքներ են միայն:

Կարճ, պէտք է նրանք համաձայնեն, որ զգայարանները ամեն բան չեն ճանաչում, բայց և պէտք է յայտարարել, որ ո՛չ մի լուրջ պատճառ չկայ կասկածելու այն քչի մասին, որ նրանք ճանաչում են: Եւ այսպէս՝ զգայարանական աշխարհն իրական է, հաստատ, անկախ մեր իմացականութիւնից: Բայց դա միակ և վերջնական իրականութիւնը չէ՛: Քանի որ արթնութիւնը ամեն բանով նման է երազին, այս կէտումն էլ նա պիտի նմանի նրան, նա էլ պիտի վերարթնութիւն ունենայ:

Մենք թւաբանօրէն չենք կարող ապացուցանել որ տեղի պիտի ունենայ վերարթնութիւն, բայց մենք կատարելապէս իրաւունք ունինք նրան սպասելու:

Ահա թէ մեզ ինչ է ուսուցանում երազի և արթնութեան համեմատութիւնը: Երազը մի իրականութիւն է, միայն թռուցիկ: Միևնոյն ժամանակ, ներկայ կեանքը իրական է, միայն ժամանակաւոր:

«Մուրճ», 1899, N 10, էջ 1190-1199, N 11-12, էջ 1412-1423

ԲԱԺԻՆ

II

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

N 225
ԸՍՏ ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆԻՆ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԻՄԵՐԷԹԻ ՀԱՅՈՑ ՎԻՃԱԿԱՅԻՆ
ԿՕՆՍԻՍՏՕՐԻԱՅԻ

ԳՈՐԾ

1885 ԱՄԻ

յաղագս տալոյ զվկայական ծննդեան եւ մկրտութեան Գրիգորի Խաչատրեան Վանցեանց

Սկսեալ 'ի 18 Նոյեմբերի 1885 ամի
Վերջացեալ յ30 Ապրիլի 1886 ամի

Ի վրայ վեց թերթից:

1.

Ստաց. ՚ի 18 Նոյեմբ. 1885 ամի

Առ Վիճակային Կոնսիստորիայն Հայոց Վրաստանի եւ Իմէրէթի

՚Ի գործակալէ գաւառացն Ախալքալաքայ եւ Ծալկայի

Յայտարարութիւն

Պատիւ համարիմ ընդ այսմ խոնարհաբար առաջի առնել ՚ի տնօրէնութիւն Վիճակային Ատենիդ զխնդիր Խաչատրոյ Մովսիսեան Վանցեանց Ճանճղայ գեղջ, որով խնդրէ զվկայական ծննդեան եւ մկրտութեան որդւոյ իւրոյ Գրիգորի, արգոյաբար յարակցեալ թէ արդարեւ խնդրատուն գտանի յաղքատ դրութեան:

Գործակալ՝ Յովհաննէս քհն. Քաջազնունի

N 683
՚ի 13 Նոյեմբերի 1885 ամի
յԱխալքալաք

2.

Ընկալայ ՚ի 13 Նոյեմբ. 1885 ամի

Նորին Բարձրապատուութեան
Գործակալին Հայոց Վիճակացն Ախալքալաքայ եւ Ծալկայի

՚Ի բնակչէ Ճանճղայ գեղջ՝ Խաչատրէ Մովսիսեան Վանցեանց

Խնդիր

Հարկ է ինձ ունիլ զվկայական ծննդեան եւ մկրտութեան որդւոյ իմոյ Գրիգորի, որ ծնեալ է յօրինաւոր ամուսնութենէ իմմէ ընդ Դշխուհինւոյ Խաչատրեան Խուդավերդեանց ՚ի Մարտ ամսոջ 1870 կամ 1871 ամի եւ մկրտեալ է ՚ի նոյն ամսոջ ՚ի Ս. Մինաս եկեղեցւոջն Ճանճղայ գեղջ՝ քահանայագործութեամբ Գրիգոր քահանայի Սարգսեան, եւ կնքահայրն

լեալ է Ճանճղայաբնակ Էլբէկն Մարտիրոսեան Արզումանեանց:
Եւ քանզի գտանիմ ես յաղքատ դրութիւն, դիմեմ առ Ձերդ Բարձրապատուութիւն եւ ամենախոնարհաբար խնդրեմ զՁեզ միջնորդել ուր հարկն է առ 'ի ազատ կացուցանելոյ զիս 'ի սահմանեալն երից րուբլեաց՝ տալով ինձ զվերոյիշեալն վկայական:
Ընդ սմին մատուցանեմ զմի 60 կոպէկանոց մարկայ:

Խաչատուր Վանցեանց. 'ի տեղի որ վասն անգրագիտութեան, ստորագրեցի Մկրտիչ Աթաբէկեանց

31ն Յոկտ. 1885 ամի
յԱխալքալաք

3.

'Ի մետրիքական մատենէ Սբ. Մինաս եւ Գէորգ եկեղեցեաց Բէժանօ եւ Մօլէթ գիւղօրէից 1870 ամի Մասն 1. յօդ. 9. երեւի յօրինաւոր ամուսնութենէ Խաչատրոյ Մովսէսեան ընդ Փօխոյի Խաչատրեան ծնեալ է ուստր 'ի քսան եւ մէկն փետրվարի հազար ութն հարիւր եօթանասուն ամի (1870) եւ մկրտեալ 'ի 23 նորին ամսոյ 'ի ձեռն Գրիգոր քահանայի ազն. Քիրակբեանց անուանեալ է Գրիգոր որոյ կնքահայրն լեալ է Վարդան Խաչատրեան:

Ուղիղ է. Ատենադպիր (ստորագրութիւն)

Գործակալութիւն Ախալքալաքայ եւ Ծալկայի

Կթամայեցնեմ, առաքմամբ վկայականի ծննդեան եւ մկրտութեան Գրիգորի Խաչատրեան Մովսէսեան պատուիրել Ձեզ՝ յանձնել զայն ըստ պատկանելոյն եւ ստացեալ զձեռագիր վասն ստացման նորին առաջի առնել Ատենիս:

Կտրեց 'ի յ8 ապրիլի
N 1495 Վկայական Գրիգորի Մովսիսեան
N 1496 գործ. Ախալքալաքայ եւ Ծալկայի

4.

’Ի 17 մարտի 1886 ամի

Առ Վիճակային Կոնսիստորիայն Հայոց Վրաստանի եւ Իմէրէթի

’ի գործակալէ գաւառացն Ախալքալաքայ եւ Ծալկայի

Յայտարարութիւն

’Ի հետեւումն հրամանի Վիճակային Ատենիդ ’ի յ30 դեկտեմբերի անցելոյ 1885 ամի N 4236 պատիւ համարիմ խոնարհաբար ծանուցանիլ դմին թէ՝ հարցեալ ’ի քահանայից Ճանճղայ գեղջ թէ օրինակատարութիւնք ժողովրդոց Ճանճղայ գեղջ ’ի մատենի որոյ գեղջ գրեալ լինէին ’ի 1870 եւ 1871 թուականս, պատասխանի ընկալաք ’ի ծերունի Գրիգոր քահանայէ Սարգսեան թէ որքան ինքն յիշէ օրինակատարութիւնք ժողովրդոց Ճանճղայի ’ի սկզբանէ անտի գրեալ լինին յառանձին մատեանի, զոր ստանային ’ի գործակալէն Ախալքալաքայ յատկապէս յանուն եկեղեցւոյ իւրեանց, իսկ թէ էր չերեւի այդոքիկ յարխիւի Վիճակային Ատեանի, ինքն էլ չ’գիտէ, պահանջեցաք ’ի նմանէ ցուցանիլ մեզ զսեւագրութիւնս մատենից 1870 եւ 1871 թուականաց սակայն չ’գտան եւ այդոքիկ:

Գործակալ՝ Յովհաննէս քհն. Քաջազնունի

N 253
’ի 10 Մարտի 1886 ամի
յԱխալքալաք

5.

յ30 Ապրիլի 1886 ամի

Առ Վիճակային Կոնսիստորիայն Հայոց Վրաստանի եւ Իմէրէթի

’Ի գործակալէ գաւառացն Ախալքալաքայ եւ Ծալկայի

Յայտարարութիւն

՚Ի կատար ածեալ զհրաման Վիճակային Ատենիդ ՚ի յ8 սոյն Ապրիլի N 1496 պատիւ համարիմ ընդ այսմ խոնարհաբար առաջի առնել դմին զստորագրութիւն Ճանճղացի Խաչատրոյ Մովսիսեան Վանցեանց զստացմանէ վկայականի ծննդեան եւ մկրտութեան որդւոյ իւրոյ Գրիգորի Խաչատրեան, տուեալ ՚ի Վիճակային Ատենէդ յ8 Ապրիլի 1886 ամի N 1495:

Գործակալ՝ Յովհաննէս քահանայ Քաջազնունի

N 437

՚ի 26 Ապրիլի 1886 ամի
յԱխալքալաք

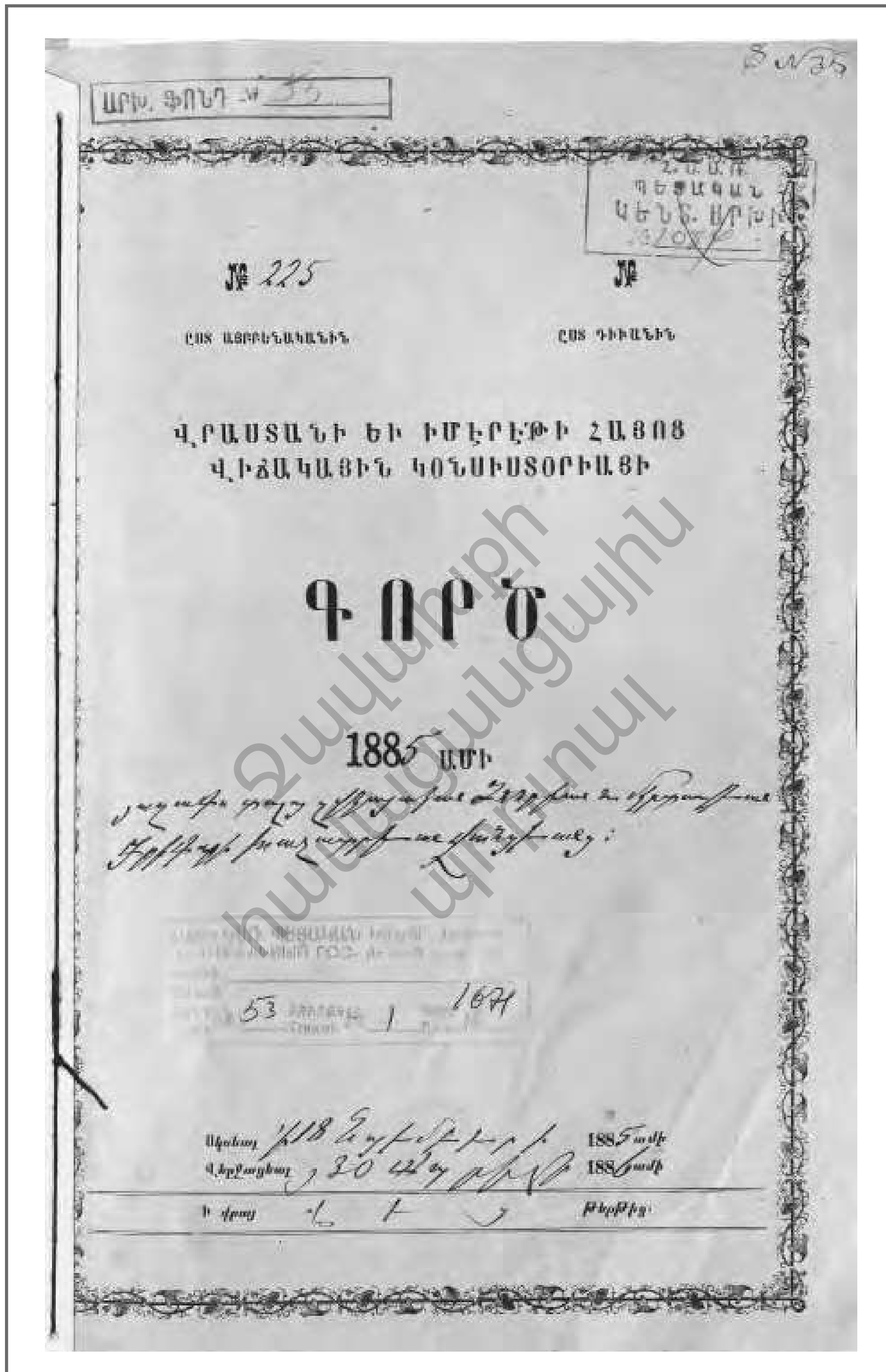
6.

Ստորագրութիւն

՚Ի 26 Ապրիլի 1886 ամի ես ներքոյ ստորագրեալս Ճանճղայ գիւղի բնակիչ Խաչատուր Մովսիսեան Վանցեանց ստացայ ՚ի ձեռն Տէր Գործակատարին գաւառացն Ախալքալաքայ եւ Ծալկայի զվկայական ծննդեան եւ մկրտութեան որդւոյ իմոյ Գրիգորի Խաչատրեան տուեալ ՚ի Վիճակային Կոնսիստորիայէ Հայոց Վրաստանի եւ Իմէրէթի ՚ի յ8 Ապրիլի 1886 ամի N 1495 վասն որոյ ստորագրեմ Խաչատուր Մովսիսեան Վանցեանց:

Նրա գիր չ՚գիտնալու մասին իւր ձեռնտու խնդրանօք ստորագրեցի Յովհաննէս Մէլիքեանց

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 53, ցուցակ 1, գործ 1671:

№ 225 №

ԸՍՏ ԴԻՒԱՆԻՆ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԻՄԵՐԷԹԻ ՀԱՅՈՑ
ՎԻՃԱԿԱՅԻՆ ԿՈՆՍԻՍՏՈՐԻԱՅԻ

ԳՈՐԾ

1885 ԱՄԻ

Սկսեալ 1885 ամի
Վերջացեալ 188 ամի
Ի վերայ թերթից

№ 2810

1.

[illegible] 18 [illegible] 1885 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

№ 683

[illegible] 12 [illegible] 1885 [illegible]

[illegible]

1870, և 1871 [illegible]

[illegible] 1870 [illegible]

[illegible] (1870) [illegible] 23 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

N 1495 [illegible]

N 1496 [illegible]

№ 994

№ 253

№ 1415

30 Մայիսի 1886 ամ

5

[illegible]

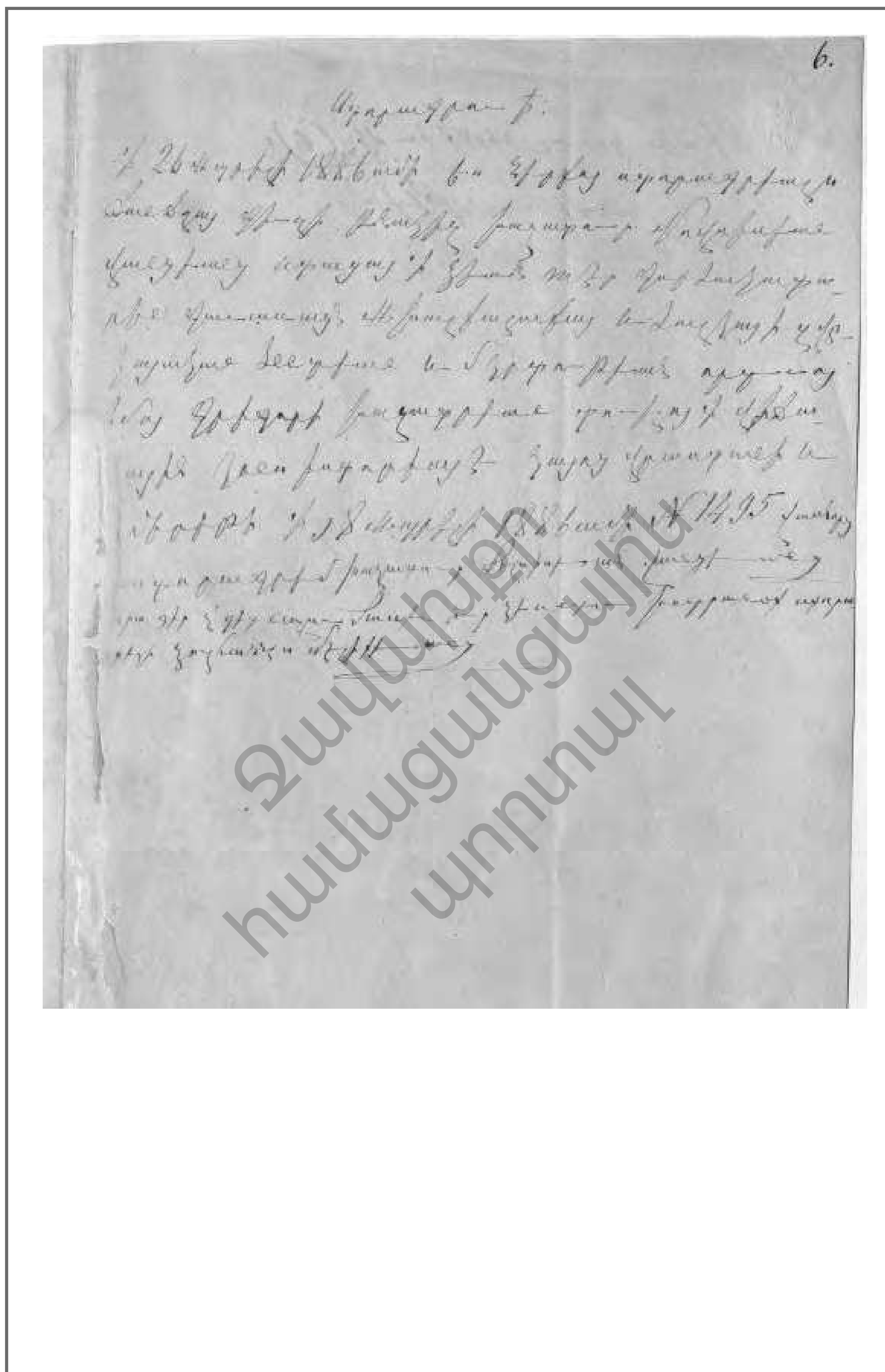
[illegible]

[illegible]

[illegible]

№ 437

[illegible]

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ
1870-1908

Թէպէտեւ քիչ մը ուշ՝ բայց կը ստիպուիմ զիջանիլ արդար փափաքին խմբագրութեանս բարեկամ Ջալալ Տէր-Գրիգորեանի, որ փութաց ղրկել եղերամահ Վանցեանի լուսանկարը, հանդերձ կենսագրական քանի մը ծանօթութիւններով. անշուշտ թոյլ պիտի տայ ինծի որ մեծ մասամբ զանոնք մէջ բերեմ:

Ծնած էր Գրիգոր Վանցեան Ախալքալաքի Ճանճղա գիւղը, չքաւոր ծնողքէ. եւ որովհետեւ դեռ Ախալքալաքի Հայոց ուսումնարանին մէջ սորված ժամանակ ընդունակութիւն կը ցուցնէր, բարերար անձինք ձեռք դրին վրան եւ ղրկեցին Ներսիսեան դպրոցը, ուր փայլուն կերպով աւարտեց: Յարեցաւ Վանցեան ուսուցչական ասպարիզին, եւ ծխական դպրոցներու մէջ սկսաւ դասախօսել. միանգամայն կ՚աշխատակցէր «Մուրճ»ի ու «Մշակ»ի: 1892-ին արդէն իսկ բաւական նիւթ ամբարած կը տեսնուի Հայ-Բոշաներու վրայ, որ իրեն եզական ու նախընտրած աշխատութիւնն էր. սակայն Իզմիրեան գրական մրցանակին արժանանալով հանդերձ, ինչպէս կը հաւաստէ Տէր-Գրիգորեան, մինչեւ ցարդ անտիպ մնացած է. մաս մը միայն այս գործէն հրատարակուած է «Մուրճ»ի մէջ, ուսկից դիւրին է գնահատել ամբողջ գրուածքը. եւ նոյն այդ կտորը ռուսերէն թարգմանուած է Կովկասու տեղագրական եւ ցեղագրական նիւթերու ժողովածուին մէջ, գուցէ այն առթիւ՝ երբ նշանաւոր բանասէրը Լեւոն Մսերեանց, Վանցեանի այս աշխատութեան նկատմամբ զեկուցում մը կարդաց Մոսկուայի կայսերական ազգագրական ընկերութեան նիստի մը մէջ, ծանօթացնելով հեղինակն ալ, իրմէ առած համառօտ կենսագրութեամբ: Յայտնի չէ մեզ թէ Վանցեան անդամ ընտրուեցա՞ւ վերոյիշեալ ընկերութեան, բայց կրնանք հաստատել թէ իր մասնաճիւղին հմտանալու համար ձեռք առած ըլլայ շատ միջոցներ. թողունք հեռաւորաց հետ թղթակցիլը,- եւ այս առթիւ ունի նամակ մը ուղղած առ անմահն Ալիշան եւ քաջալերուած իրմէ պատասխանով մը[1],- այլ մօտէն մանր քննութեան նիւթ ընելով Բոշաներու կեանքը: Կարելի է ըսել թէ նա Ախալքալաքի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ ցրուած ամէն մէկ Հայ-Բոշա ընտանիքի մէջ մտած է, ուսումնասիրած է անոնց նիստ ու կացը, կենցաղը, սովորութիւնները, ընտանեկան կեանքը եւ գլխաւորապէս Բոշաներու լեզուն: «Նոքա խօսում են, կ՚ըսէ,

1 Տե՛ս «Մուրճ», 1894, էջ 1068, ծանօթութիւն:

մեր գաւառական բարբառներով, թէեւ անսխալ, բայց մի առանձին արտասանութիւնով եւ շեշտով, որ անմիջապէս ծանօթ մարդու ականջին է դիպչում: Եթէ որ եւ է գաղտնի բան է ուզում խօսել Բոշան իւր ընկերոջ հետ, նա գործ է ածում բոշայերէն լեզու, որ նոցա հին, մայրենի լեզուի մնացորդն է: Այդ լեզուն արդէն գործածութիւնից դուրս է եկել եւ համարեա՛ մոռացութեան աստիճանին է հասել, այնպէս որ երիտասարդներից ոմանք համարեա չը գիտեն այդ լեզուն»: Եւ սակայն Վանցեան սորվեցաւ այդ լեզուն, բառարան շինեց, ամբողջ երգեր գրի առաւ. եւ որովհետեւ գրաւած էր Հայ-Բոշաներու վստահութիւնն ու սէրը, անոնք իրմէ բան մը չէին ծածկեր. եւ ամբողջ օրեր հայ կամ ուրիշ թափառական գնչուներու յարկին տակ մնալով կը համեմատէր անոնց լեզուները, որ, ինչպէս ինքը կ'եզրակացնէ, գրեթէ իրարմէ չէին տարբերեր: Վանցեանի կարծիքով Հայ-Բոշաներու ծագումը հնդկա-արիական է, հաւանօրէն Է եւ Ը դարերուն Հայաստանի մէջ երեւցած: Քննելով անոնց այժմեան բնակութեան տեղերը եւ թիւը, շուրջ 15 հազարի կը հանէ. քրիստոնէութիւնն ալ ընդունելնին կ'ապացուցանէ՝ Արեւորդիներուն հետ նոյնացնելով: Կը նկարագրէ թէ գնչուն ընդունակ ժողովուրդ մ'է, եւ անոնց մէջէն կը փնտռէ Բոշա ծագումով հայեր, ինչպէս Յարութիւն Վ. Ալամդարեան մը եւ Քերոբէ Պատկանեանը, որ այնչափ հետաքրքրուած էր բոշաներով եւ անոնց լեզուով, եւ զիրենք գիտական աշխարհի առջեւ ճանչցնողներէն մին եղած էր. թէպէտեւ Վանցեան, իբր մասնագէտ, ժամանակին պակաս կէտեր պիտի գտնար յարգելի Ուսուցչապետին գրուածքին մէջ. որու համար ինծի ծանօթ չէ թէ որքան իրաւունք ունի. ինչպէս նաեւ երբ կը քննադատէ[1] նշանաւոր վիպասան Վ. Փափազեանի Հայ-Բոշաներու վրայ «Ազգագրական հանդէս»էն արտատպուած մէկ ուսումնասիրութիւնը, գանգատելով թէ Փափազեան իր վիպասանի վրձինով ու գոյներով կը պճնէ արդէն իսկ իր կատարած ուսումնասիրութիւնքը: Այսքան ստոյգ է որ Փափազեանի «Հայ-Բոշաների վրաններում» հատուածը, զոր վերջերս հրատարակուած հաւաքածոյի մը[2] մէջ կը կարդանք, սքանչելի նկար մ'է: Եւ քանի որ Հայ-Բոշաներու վրայ ըսելիքնիս պիտի փակենք, աւելորդ չենք համարիր յիշեցնել թէ Մ. Մատէնճեան կրնար խնայել իրեն յօգնութիւն մը, ռուսերէնէ թարգմանելով «Բանասէր»ի մէջ[3] «Հայ-Գնչուներ» յօդուածը, որ

1 «Մուրճ», 1899, էջ 1079:

2 «Հայ գրողներ», Թիֆլիս, 1909:

3 1907, թ. 2:

արդէն հեղինակին անուամբ հրատարակուած է «Մուրճ»ի մէջ[1]:

Վանցեանի ուսումնական ասպարէզը փոխուած կը տեսնենք հեռանալով մայրենի երկրէն. որովհետեւ չորս տարուան ուսուցչութենէն ետքը կը գտնենք զինքը նախ ի Մոսկուա եւ ապա ի Բեդրպուրկ, ուսկից տարի մը վերջ Արասխանեանի միջնորդութեամբ՝ Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութիւնը իր հաշուով կը ղրկէ զինքը Գերմանիա, մանկավարժութիւն սորվելու: Չենք գիտեր որ եւրոպական կրթութիւնը ի՛նչ չափով ազդեց Վանցեանի վրայ եւ ի՛նչ օգուտ տեսաւ անկէ հայ դպրոցը, քանի որ եղերական մահուամբ շուտով կտրեց նա իր բարերարներուն յոյսը: Ուսանողութեան ատեն ըրած բանախօսութիւնները եւ «Մուրճ»ի, «Արձագանգ»ի եւ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ զետեղած յօդուածները ցոյց կու տան լեզուաբանական եւ բանասիրական նոր ձգտում մը իր մէջ: Չորս տարի մնաց նա արտասահման, Պեռլինու եւ Ենայի մէջ սորվելով մանկավարժութիւն եւ իմաստասիրութիւն. եւ պտըտելով Զուիցերի, Գաղղիա եւ Աւստրիա, 1899-ի յունիսի վերջերը վերադարձաւ հայրենիք՝ Լէմպէրկի վրայէն, ուր կրած տպաւորութիւնները եւ նոյն տեղի հայոց մասին քաղած տեղեկութիւնները ամփոփած է «Արարատ» ամսագրի մէջ:

Երեւանու թեմական դպրոցը նախ օգտուեցաւ տարի մը Վանցեանի ուսուցչութենէն, իր վերադարձին, վասն զի յետոյ հրաւիրուեցաւ Թիֆլիզու առեւտրական դպրոցին մէջ հայերէն դասախօսելու, եւ այդ պաշտօնին մէջ ալ մեռաւ: Ուսանողութենէն վերջ Վանցեան գրեթէ աշխատակցած չէ հայ թերթերուն. «Լումայ»ի քանի մը թիւերու եւ «Մշակ»ի մէջ միայն կը հանդիպինք իր ցանցառ յօդուածներուն. երբեմն ալ գրած է գերմանական թերթերու մէջ: Վերջին երկու երեք տարիներուն մէջ հեռու ապրած է ինչպէս հայ գրական՝ այնպէս ալ հասարակական կեանքէն, ընտանեկան ձախորդ հանգամանքներու եւ կուսակցական կռիւներու պատճառաւ, ու աւելի զբաղած է իր քանի մը դասագրքերը հրատարակելու: Մտադիր էր նա, ինչպէս կը յայտնէ «Պատմական քերականութեան» յառաջաբանին մէջ, աւելի ընդարձակ քերականութիւն մը հրատարակել եւ «Մայրենի լեզու»ի երկրորդ եւ երրորդ տարիները պատրաստել, բայց այդ ամէն ծրագիրները իր կեանքին հետ գերեզման տարաւ, ատրճանակի հարուածով մը:

1908-ի մայիսի 5-ը մշտատեւ գիշեր մը եղաւ Վանցեանի համար: Իր

---

1 1892, ք. 7-8-9:- Նոր քննութիւն մը կու տայ մեզ այս մասին Բրօֆ. Ֆինք, Die Grundzuge des armenisch-zigeunerischen sprachbaues, ի թերթին Journal of the Gypsy Lore Society, uly 1907, Liverpool.- Եւ Die Sprache der armenischen Zigenner, Memoires de l’Acad. des Sciences de St. Petersbourg. VIII serie, vol. VIII, N 5.

դժբաղդ ու բռնի մահուան պատճառները զմեզ չեն հետաքրքրեր, ուստի համառօտ ակնարկ մը տանք մեզ թողած քանի մը գրուածներուն:
Վանցեանի հրատարակած գրքերէն «Դպրոցական քերականութիւն»ը, «Գրպանի ուղղագրութիւն»ը[1], «Հայ լեզու»ի Ա. տարին, «Պատկերազարդ Այբբենարան»ը, «Հայոց պատմութիւն»ը տարրական դասագրքեր են. ասոնցմէ վերջինը խեղճ կերպով պատրաստուած ըլլալուն համար խիստ քննադատականով ողջունուեցաւ Լ. Բաբայեանէ[2]: Դպրոցներու համար պատրաստուած է դարձեալ «Հայ հեղինակներ» անուն կրող ընտիր հատուածներու հաւաքածոյն, որուն վերջերս լոյս տեսած երրորդ տպագրութեան ծանուցումէ մը կ'իմանանք՝ թէ պատրաստ է երկրորդ հատորն ալ. այս երրորդ տպագրութեան մէջ երեւցած ինչ ինչ բարեփոխութիւնք, որոնց համար արժան կը համարի խնդակցիլ «Հանդէս Ամսօրեայ» համառօտ մատենախօսականով մը[3], կը պարտին անշուշտ Արփիարի նոյն գրքին վրայ ըրած սրամիտ եւ երկար մէկ գրադատականին[4], որուն եթէ իրաւացի դիտողութեանց ամբողջութեամբ ուշ դրուէր, արեւելեան ընտիր ծաղկաքաղ մը պիտի ունենայինք, ճոխ պարունակութեամբ եւ խիստ ընտրողութեամբ. այսօր անոր թերին կ'ուզէ լրացնել «Հայ Գրողներ» անուն ծաղկաքաղը, կազմուած սիրելի եւ նշանաւոր դարձած անձնաւորութիւններէ:

Ինչպէս քիչ առաջ յիշեցինք, Վանցեան դեռ Եւրոպայի մէջ ուսանող եղած ատենէն զբաղած է հայ լեզուի քննութեամբ. Պեռլինու եւ Հայտէլպէրկի հայ ուսանողաց առջեւ կարդացած բանախօսութիւնները «Հայերէնի նուագայնութիւնը» (1896-ին) ու «Բարդութիւնների եւ ածանցման օրէնքը» (1897), ինչպէս նաեւ «Մուրճ»ի մէջ դրած քանի մը յօդուածները՝ «Հայերէն դերանունների սեռը»[5], «Նա եւ այն դերանունների կիրառութիւնը», «Հնչմունք եւ գիր», ամէնքն ալ զետեղուած «Հայերէնը մշակելու նիւթեր» խորագրին տակ, ատաղձներն էին ապագայ հրատարակելիք «Պատմական քերականութեան», որու վրայ խօսելէ առաջ հարկ է յիշեցնել՝ թէ Վանցեան 1899-ին «Հայերէն ուսումնասիրութիւններ» վերնագրով աշխատութիւն մը ներկայացուց Իզմիրեանց մրցանակին, եւ

1 Գրախօսական, «Զարկ», 1906, թ. 6:

2 «Երկիր», 1906, թ. 40: Համտ. «Զարկ», 1906, թ. 5:

3 1909, թ. 12:

4 «Բազմավէպ», 1905, թ. 5: Համտ. նման քննադատութիւն մը նաեւ «Մուրճ»ի մէջ 1905, թ. 4:

5 «Մուրճ»ի տասնամեակին նուիրուած յօդուածին (թ. 10-11, 1898) հակառակ գրութիւն մը համտ. «Արարատ», 1899, թ. 1, որու դէմ տես «Մուրճ», 1899, թ. 6:

առանց վարձատրութեան մնաց շնորհիւ Յ. Գ. Մէնէվիշեանի աննպաստ տեղեկատուութեան. լսենք քննիչ վարդապետին դիտողութեանց եզրակացութիւնը. «Մինչեւ հիմա մեր գրածներէն դիւրաւ կրնայ հասկցուիլ այս «ուսումնասիրութեանց» արժանիքը: Նիւթը լաւ, նպատակը լաւ, բայց ըստ պահանջելոյ արդի լեզուագիտական սկզբանց, լաւ մշակուած չէ նիւթը:... Տեղեկատուին այս կարծիքը չի կրնար վնասել Պր. Վանցեանի՝ «ուսանողական առաջին տարիների մէջ» գրած «ուսումնասիրութեանց»: Բայց կարելի է եթէ, «ուսանողական վերջին տարիների մէջ» սրբագրիչ ձեռք մ'անցընէ հեղինակն իւր գրուածքին վրայէն, զտէ ու մաքրէ շատ մը տեսութիւններ, աւելի կը փայլին մնացածները»[1]: Ահա այդ սրբագրիչ ձեռքէն անցընելով է որ հրապարակ հանած է Վանցեան 1906-ին իր «Արեւելահայ լեզուի պատմական քերականութիւն»ը, որուն համար «Բազմավէպ»ի ծածկանուն գրախօսող յօդուածագիրը չի վարանիր ըսելու. «Պր. Վանցեանի երկը շահեկան է ոչ միայն արեւելեան լեզուի, այլ եւ գրաբարի պատմութեամբ հետաքրքրուողներուն. նա կը ջանայ ցուցնել գրաբարէն ալ հին հայերէն մը՝ մեր արդի գաւառաբարբառներուն մէջ». եւ յետ օրինակներով ապացուցանելու հեղինակին կարծիքը, կը յաւելու՝ թէ «Գր. Վանցեանի հետ կը շրջինք ոչ միայն մերձաւոր անցեալին, այլ եւ խորագոյն հնութեան մէջ: Իր գիրքը կրթութիւն մ'է եւ զբօսանք. հաճոյական է ինչպէս դալարագեղ դաշտի մը մէջ հնախօսական պեղում մը»[2]:
Վանցեանի յիշատակը կապուած պիտի մնայ այսուհետեւ իր «Պատմական քերականութեան» հետ. ուրեմն մահարձանի չի կարօտիր:

Յ. Ք. ՉՐԱՔԵԱՆ

«Բազմավէպ», Վենետիկ, 1910, յունուար, թիւ 1, էջ 35-38

* * *

ՎԱՆՑՅԱՆ Գրիգոր [1870, գ. Բեժանո (այժմ՝ Վրաց ՍՍՀ Ախալքալաքի շրջանում) - 1908, Թիֆլիս], հայ լեզվաբան, գրաքննադատ: Սկզբնական կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում (1885-90): 1895-ին սովորել է Բեռլինի համալսարանում: Եղել է Հ. Թումանյանի մտերիմներից: Հայոց լեզու է դասավանդել

1 «Սուրհանդակ», 1899, ք. 145-8: Հմմտ. նաեւ «Մշակ», 1899, ք. 168: Ասոնց դէմ «Մուրճ», 1899, ք. 9-10:

2 1907, ք. 6:

հայրենի Ախալքալաքում, ապա՝ Թիֆլիսի առևտր. դպրոցներից մեկում: Գաղափարապես հակված է եղել դեպի դեմոկրատիզմն ու մարքսիզմը: Գրել է գրաքննադատական հոդվածներ, կազմել այբբենարան, նորմատիվ բնույթի և ուսուցողական նպատակ հետապնդող ժողովածուներ: Առավել ուշագրավ են Վանցյանի գրպանի ուղղագրական բառարանը և հայոց լեզվի տարրական դասընթացը, որոնք ունեցել են մի քանի հրատարակություն: «Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի» (1906) աշխատության մեջ անդրադարձել է ժամանակի լեզվաբանական և հայերենագիտական շատ հարցերի, քննարկել հայերենի ցեղակցության, արևելահայ գրական լեզվի և բարբառների փոխհարաբերության խնդիրները, գրական լեզվի առաջացման արտաքին հանգամանքները:

Գրկ. Գասպարյան Գ., Հայ բառարանագրության պատմություն, Ե., 1968:

Վ. Համբարձումյան

Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 11, Ե., 1985, էջ 279:

* * *

ՎԱՆՑՅԱՆ Գրիգոր Խաչատուրի [1870, գ. Բեժանո (ՎՀ Ախալքալաքի շրջան) - 1908, Թիֆլիս], լեզվաբան, գրաքննադատ: Սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում (1885-90), Բեռլինի համալսարանում (1895): Հայոց լեզու է դասավանդել Ախալքալաքում և Թիֆլիսում: Գրել է գրաքննադատ. հոդվածներ, կազմել այբբենարան: Առավել ուշագրավ են Վ-ի գրպանի ուղղագր. բառարանը և հայոց լեզվի տարրական դասընթացը, որոնք ունեցել են մի քանի հրատ.: «Պատմական քերականութիւն արեւելահայ լեզուի» (1906) աշխատության մեջ անդրադարձել է ժամանակի լեզվաբան. և հայերենագիտ. հարցերի, քննարկել հայերենի ցեղակցության, արևելահայ գրակ. լեզվի և բարբառների փոխհարաբերության խնդիրները, գրակ. լեզվի ձևավորման գործընթացը: Վ-ի անունով է կոչվել Բեժանոյի միջնակարգ դպրոցը:

Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 4, Ե., 2003, էջ 591:

* * *

Գ. Վ. = Վանցյան Գրիգոր
Տարազ (Թիֆլիս) 1900 - N 26; 1901 - N 12, 17, 18, 20, 23: Աղբյուր՝ *Տարազ* (Թիֆլիս) 1901, իլյուստրացիոն, N 22:

* * *

ՎԱՆՑՅԱՆ Գրիգոր Քրիստափորի (1868, Ախալքալաքի գվ. Բեժանո գ. - ինքնասպան. 05.05.1908, Թիֆլիս) - գրականագետ:
Ծածկ. 1) Գ. Վ., 2) Վնց. Գ.:

Բ. Մ. Հովակիմյան, Հայոց ծածկանունների բառարան, Երևան, 2005, էջ 111 և 726

* * *

ՎԱՆՑՅԱՆ Գրիգոր Խաչատուրի [1870, գ. Բեժանո (այժմ՝ Վրաստանի Ախալքալաքի շրջանում) - 1908, Թիֆլիս], լեզվաբան, գրաքննադատ: Սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում (1885-90), Բեռլինի համալսարանում (1895): Հայոց լեզու է դասավանդել Ախալքալաքում և Թիֆլիսում: Գրել է գրաքննադատ. հոդվածներ, կազմել այբբենարան: Առավել ուշագրավ են Վ-ի գրչանի ուղղագր. բառարանը և հայոց լեզվի տարրական դասընթացը, որոնք ունեցել են մի քանի հրատարակություն: «Պատմական քերականութիւն արեւելահայ լեզուի» (1906) աշխատության մեջ անդրադարձել է ժամանակի լեզվաբան. և հայերենագիտ. հարցերի, քննարկել հայերենի ցեղակցության, արևելահայ գրակ. լեզվի և բարբառների փոխհարաբերության խնդիրները, գրակ. լեզվի ձևավորման գործընթացը:
Վ-ի անունով է կոչվել Բեժանոյի միջնակարգ դպրոցը:

Ով ով է, Հայեր, Կենսագրական հանրագիտարան, հ. II, Ե., 2007, էջ 525

* * *

Նշանավոր լեզվաբան ու գրաքննադատ *Գրիգոր Վանցյանը* (1870-1908) ևս Ջավախքից է: Ծնվել է Բեժանո գյուղում, 1890-ին ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, այնուհետև 1895-ին ընդունվել է Բեռլինի համալսարանը, որն ավարտելուց հետո

վերադարձել է ծննդավայր և Ախալքալաքի, ապա՝ նաև Թիֆլիսի դպրոցներում դասավանդել է մայրենի լեզու, միաժամանակ զբաղվել գրաքննադատությամբ, կազմել է «Այբբենարան», «Գրպանի ուղղագրական բառարան», «Հայոց լեզուի տարրական դասընթաց», «Հայ հեղինակներ» գրքերը, որոնք ունեցել են մի քանի հրատարակություններ և որպես դասագրքեր ծառայել են ժամանակի հայկական դպրոցներում: Նրա գրչին է պատկանում նաև «Պատմական քերականութիւն արեւելահայ լեզուի» (1906) արժեքավոր աշխատությունը, որը համարվում է հայոց լեզվին նվիրված անցյալի լավագույն ուսումնասիրություններից մեկը: Նա գրել է նույնպես «Հայ բարբառագիտութեան պատմութիւն» և «Գիրք հայ բոշաների մասին» ուսումնասիրությունները: Վախճանվել է Թիֆլիսում:

Վահան Մաղալյան, Էջեր վրացահայ գրատպության պատմությունից (1885-1920 թթ.). Հայոց հյուսիսային դարպասները. Ջավախք, Լոռի (նյութերի ժողովածու), հատոր 7, Երևան, 2012, էջ 476-477

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՐԵՒՈՐԴՒՈՑ ՄԱՍԻՆ

Ուսումնական թերթիդ Յունուար ամսաթւոյն մէջ Արեւորդւոց մասին հետաքրքրական յօդուած մը զետեղուած էր Պր. Գրիգոր Վանցեանի ստորագրութեամբ: Մեծապ. յօդուածագիրը ջանացեր է մեր ազգային մատենագրաց քով յիշուած այն հասարակութեան ազգութիւնը որոնել գտնել եւ հասեր է հետեւեալ եզրակացութեան.

1. Թէ սոքա հայ չեն. 2. թէ քրիստոնեայ աղանդաւոր եւս չեն. 3. թէ իրենց կրօնն զրադաշտական չէ, եւ 4. թէ մեր ունեցած ներկայ նիւթերովն (իմա՝ ազգային աղբիւրներէ) առ այժմ դժուար է պարզել նոցա ծագումն:

Կատարեալ համամիտ եմ պարոնին առաջին երկու կէտերուն. սակայն նկատմամբ երրորդ եւ չորրորդ կէտերուն՝ կարծեմ շատ պիտի դիւրանայ պարզել անոնց ծագումն՝ եթէ մեզ օգնութեան առնունք օտար ազգաց մատենագրութիւնն ու պատմութիւնը. այն ժամանակ կարող պիտի ըլլանք նաեւ պարզել իրենց կրօնն:

Ի Հնդկաստան կայ Փարսի ըսուած ցեղ մը, որուն ազգութիւնն է պարսիկ, եւ կրօնն զրադաշտական: Երբ Արաբացիք տիրեցին Պարսկաստանի, գիտենք ի պատմութենէ թէ ջանացին բռնութեամբ մահմետական ընել երկրին հին բնակիչքն, եւ թէ բնակչաց մի մասն չուզելով ուրանալ իրենց հայրենի կրօնն ու դաւանութիւնը, թողուցին իրենց ինչքն ու հայրենիք եւ փախան գաղթեցին այլեւայլ ուղղութեամբ զանազան երկիրներ: Այս փախստական Պարսից մի մասն էր որ նախ ի Խորասան, անկէ ի Ծոցն Պարսից եւ անտի ի Հնդիկս ապաւինեցաւ: Այս հնդկական Փարսիներն ցայժմ մեզ ամէնէն աւելի ծանօթ պատմական զրադաշտեան Պարսիկներն են:

Այս ցեղն երբ Ը. դարուն ոտք կոխեց Հնդկաստան՝ իրեն յատուկ խորամանկութեամբն ջանաց յամենայնի նմանիլ տեղացւոց. յանձն առաւ ամենայն պատրաստակամութեամբ Ճատօ Ռանա ռաժային առաջարկած պայմաններն, մի միայն կենաց ապահովութիւն եւ կրօնի ազատութիւն վայելելու համար: Այս պայմաններուն համեմատ՝ ի մէջ այլոց՝ պէտք էր որ իրենց կանայք հնդկուհեաց պէս հագնէին, ամուսնութեան արարողութիւնն գիշերը կատարէին եւ ոչ ցերեկը, եւայլն: Տեղացւոց յամենայնի հաւասարելու եւ զանոնք իրենց հետ միշտ հաշտ պահելու ջանքն այնչափ յառաջ գնաց՝ որ սկսան նոյն իսկ ամուսնութեան արարողութիւնը սանսկրիտերէն լեզուաւ կատարել, արք տեղական զգեստ եւ գլխարկ գործածել. իրենց յատուկ պարսկական լեզուն իսկ բոլորովին տեղի տուաւ

տեղացի Կուճրաթի լեզուին եւայլն:

Յայտնի է թէ ի սկզբան ատրուշան չունէին. մինչեւ որ կարող եղան Պարսկաստանէն սուրբ հուրն բերել: Սակայն տարակոյս չկայ թէ կը պաշտէին արեգակն եւ ամբողջ բնութիւնն, հանդերձ ջրով եւ հրով: Ահաւասիկ իրենց առ ռաճայն տուած տեղեկագիրն՝ իրենց կրօնին նկատմամբ. «Լսէ՛ իշխան հոյակապ, ինչ որ կ'ըսենք նկատմամբ մեր հաւատքին:... Գիտցիր հաստատապէս որ կը պաշտենք զաստուածն եզտան: Մեր հաւատքին պատճառաւ փախանք յանհաւատից:... Մենք Ճամշիտի խեղճ սերունդն ենք: Կը յարգենք զլուսին եւ զարեգակն: Կը պատուենք զերիս այլս, այսինքն զկով, զջուր, եւ զհուր: Կ'աղօթենք առ ամենայն զոր Աստուած ստեղծեր է աշխարհի վրայ»:

Չերկարենք. արդէն միտք ունիմ այս մասին երկարագոյնս գրելու: Առ այժմ կը շատանամ պարզապէս մատնացոյց ընել հնդկական Փարսիներու եւ հայկական Արեւորդւոց մէջ եղած նմանութիւնն: Արեւորդւոց Հայաստան գալու ժամանակն գրեթէ նոյն է Փարսիներու Հնդկաստան գաղթելուն, ինչպէս կարող ենք հետեւցընել Գր. Մագիստրոսի գրութենէն: Արեւորդւոց ջանքն յամենայնի Հայոց նմանելու (ի լեզու եւ ի կրօն), ճիշդ յար եւ նման է Փարսիներու Հնդկաց նմանիլ ջանալուն: Արեւորդւոց կրօնն (պաշտօն արեգական եւ բնութեան), միեւնոյն է Փարսիներու կրօնին հետ. այն տարբերութեամբ՝ որ անշուշտ Արեւորդիք չէին յաջողած պարսկական սուրբ հուրէն ձեռք անցընել. եւ այս է պատճառ որ չունէին ատրուշան:

Այս նմանութիւնն ակնյայտնի է եւ չկայ տեղի տարակուսելու՝ թէ այս երկու ցեղերն միեւնոյն ազգին կը վերաբերին, որոնց մի մասն դէպ յարեւելս եւ միւսն դէպ յարեւմուտս է գաղթեր: Երկու հասարակութիւնք ալ որչափ որ կը ջանան իրենց կրօնն պահպանել, սակայն կը տեսնեն թէ առանց ինչ ինչ կէտերու մէջ տեղի տալու չէ կարելի իրենց գոյութիւնը պաշտպանել. եւ ինչպէս Փարսիները ջանացեր եւ փոխ են առեր հնդկական կրօնական եւ ընտանեկան շատ սովորութիւններ, այսպէս ալ Արեւորդիք ընդուներ են շատ մը քրիստոնէական եւ հայկական սովորութիւններ: Արեւորդւոց պարսկական սերունդ ըլլալուն ապացոյց է պարսկական անուններն իրենց յատուկ գիւղերուն, զորոնք կործանեց Լենկթիմուր:

Հազա՜ր ափսոս, որ մեր մատենագիրք այնչափ քիչ են գրած ասոնց մասին: Հետաքրքրական է իմանալ ընդարձակագոյնս՝ այժմու արեւապաշտից նկատմամբ, եթէ իրաւ են Texierի եւ Հ. Ղ. Ալիշանի գրածները՝ թէ ցայսօր Միջագետաց եւ Կաղզուանայ կողմերը կը գտնուին Արեւորդիք:

Անշուշտ առիթ կ’ունենանք այս մասին ուրիշ անգամ ընդարձակագոյնս գրելու:

ՊԱՅԼԱՒՈՒՆԻ

«Հանդէս Ամսօրեայ», 1896, թիւ 5, մայիս, էջ 148-150:

ԼԵԶՈՒԻ ՄԻ ՀԱՄԵՍՏ ԴԱՍ

*Անցեալ տարուայ «Մուրճ»ի Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր համարի մէջ պ. Վանցեանցը ցոյց է տալիս հայոց լեզուի մի թերութիւն եւ իսկոյն դարմանում է նոյնը: Նա իրաւամբ հիացած է, որ օտար լեզուները իգական դերանուններ ունին (*Т*ѵՌ, sie, elle), եւ ափսոսում է, որ հայերէնը այդպիսի շնորհքից զուրկ է: Եւ որովհետեւ այս հանգամանքը օտար լեզուների ճոխութիւն է կազմում, իսկ հայերէնի - աղքատութիւն, ուստի մեր պարոնը աշխատում է գտնել դարմանը եւ... գտնում է: Նա շատ սրամիտ նկատողութիւն է անում, թէ օտար լեզուներում իգական դերանունները աւելի երկար են, քան արականները.*

արակ. онъ, er, il,

իգակ. она, sie, elle.

Յետոյ աւելացնում է, թէ որովհետեւ հայերէնը շռայլաբար կարճ եւ երկար դերանուններ է գործածում, առանց անոնց մէջ խտրութիւն դնելու, ուստի մեծ խոհեմութիւն կը լինի մեր կողմից, որ կարճը յատկացնենք արականին եւ երկարը՝ իգականին, որով հայերէն լեզուն խիստ կը ճոխանայ: Այսպէս մենք ունինք անխտրաբար գործածած.

կարճ. նրա, նրանից, նրանով.

երկար. նորա, նորանից, նորանով:

Ինչո՞ւ ուրեմն այսուհետեւ կարճը արականի զօրութիւն չունենայ, իսկ երկարը - իգականի: Եւ տեսէք, թէ ինչ գեղեցիկ բան դուրս կուգայ: Եթէ ունենանք այսպիսի նախադասութիւն. «եղբայրն ու քոյրը անտառից դուրս եկան, ես հաւանեցի նորան, կամ ես հաւանեցի նրան»,- եւ եթէ երկար ու կարճ դերանունները անխտրաբար գործածենք, ինչպէս որ հայերէնի մէջ սովորութիւն է դարձել, ո՞վ պէտք է հասկանայ, թէ ի՛նչ է նշանակում նորա կամ նրա դերանունը, արդեօք՝ եղբա՞յր թէ քոյր: Բայց եթէ պ. Վանցեանցի նոր մեթոդով կարճը արական ճանաչուի, իսկ երկարը՝ իգական, այն

ժամանակ անշուշտ նախադասութիւնը կը լուսաբանուի եւ մենք անշփոթ կիմանանք իւրաքանչիւր դերանունով միայն իրա համապատասխան անունը. ուրեմն «ես հաւանեցի նրան» կը նշանակէ թէ հաւանեցի եղբօրը, իսկ «ես հաւանեցի նորան» - կը նշանակէ թէ հաւանեցի քրոջը:- Այս է պ. Վանցեանցի դարմանը:
Մեր պատասխանը հետեւեալն է. լեզուն կենդանի կազմուածք է, լեզուին քմահաճոյ պատուէրներ տալ չի կարելի:- Այսքանը հերիք լինի պ. Վանցեանցի առաջարկութեան պիտանութեան մասին:
Բայց մենք կուզենայինք, որ մեր թարգմանիչները մի ուրիշ բան լաւ ըմբռնէին. թէ պակասութիւնը ոչ թէ հայերէնի մէջ պէտք է փնտռել, այլ մեր թարգմանիչների անհմտութեան մէջ: Երբ որ պ. Վանցեանցը մօտաւորապէս մի այսպիսի թարգմանութիւն է տալիս. «եղբայրն ու քոյրը անտառից դուրս եկան, ես հաւանեցի նորան».- այստեղ պակասութիւնը ոչ թէ հայերէն լեզուի տկարութիւնն է, այլ, կրկնում ենք, թարգմանչի անհմտութիւնը: Կարդացէք մեր հեքիաթները. եթէ պատմուի, թէ a) եղբայրն ու քոյրը անտառից դուրս եկան, ապա շարունակութեան մէջ երբէք էլ չի ասուի, թէ b) ես հաւանեցի նորան: Եւ այս այն պատճառով, որ այսպիսի շարունակութիւնը լեզուի հակառակ կապակցութիւն է. a եւ b չեն միաւորւում հայերէնում, ուրեմն իմաստը ուրիշ հազար կերպ պէտք է ձեւացնել, միայն թէ ոչ այդպէս:
Բայց միթէ միայն հայերէնո՞ւմ այդպէս է: Եթէ անտառից դուրս են գալիս ոչ թէ քոյր եւ եղբայր, այլ երկու արականներ կամ երկու իգականներ,- արդեօք գերմանացին դարձուածքը դարձեալ նոյն նախադասութիւններո՞վ կը կազմէ: Եթէ ուրեմն գերմանացին այսպէս սկսէ.

a) «Լոտխէնն ու Լիսխէնը անտառից դուրս եկան». արդեօք դարձեալ մի եւ նոյն կերպո՞վ կը շարունակէ.

b) «ես հաւանեցի նորան (sie),-

հարկաւ ոչ: Այս դէպքում գերմանացին ամենայն հմտութեամբ կը խուսափէ a եւ b միաւորութիւնից եւ փոխարէնը ուրիշ հազար ու մէկ կանոնաւոր դարձուածքով կը ձեւացնէ:-
Երկրորդ՝ մեր թարգմանիչները այս եւս լաւ պէտք է տպաւորեն իրանց մտքում, թէ հայերէնն էլ ունի իրան միայն յատուկ առաւելութիւններ: Այս ասում ենք ոչ թէ թթու ազգասիրութիւնից դրդուած, այլ այն պարզ միտքը յայտնելով, թէ երկու ծառի պտուղներից մէկը տանձ է, միւսը՝ խնձոր:
Մի ռուս լեզուաբան այսպիսի օրինակ է յիշատակում. «Неужели изъ за страха передъ волкомъ не строить намъ деревни?»: Եթէ

այս նախադասութիւնը մեր թարգմանիչների հայերէնով թարգմանենք, մօտաւորապէս կարող էինք այսպէս ասել. «Միթէ գայլից վախ ունենալով մենք չպէ՞տք է գիւղ կառուցանենք»: Բայց այս 9 երկար բառերում կարծես թէ պակասում է լեզուի ոյժը, ջիղը, արիւնը, կենդանութիւնը: Մենք զգում ենք, որ խօսքը առակաւոր է. իսկ հայերէնը գէթ առակաւոր խօսք պիտի կարողանայ լաւ արտայայտել:

Բանից դուրս է գալիս, որ ռուս հեղինակը այդ նախադասութիւնը թարգմանել է հայերէնից, այն եւս Թիֆլիսի բարբառից: Թիֆլիսցին աւելի կարճ է ասում.

«Գիլի ահու գեղ չշինի՞նք»

(Գայլի ահից գիւղ չշինե՞նք):

Հիմա տեսնենք, թէ մեր արհեստական թարգմանականի եւ բուն հայերէնի մէջ ինչ տարբերութիւններ կան: Մէկը ճապաղ է (9 բառ), միւսը ազդու եւ հատու է (4). թարգմանութիւնը ծանրաբեռնուած է միթէ, մենք, պէտք է, ունենալ, բառերով, որի կարիքը ժողովրդական լեզուն բնաւ չի զգում. մանաւանդ զարմանալի է այն, որ դերանուն չի գործածում (մենք). յետոյ նկատելու արժանի է բառերի ընտրութիւնը - մէկն ասում է վախ, կառուցանել, իսկ միւսը՝ ահ, շինել. բայց աւելի նշանաւոր է լեզուի իդիոտիզմը (յատկաբանութիւնը) - մէկը խիստ տրամաբանական ընթացք բռնելով ասում է՝ «գայլից վախ ունենալով», միւսը իր յատուկ օրէնքի համեմատ ասում է՝ «գայլի ահու», իսկ այս վերջին ոճը մեր տրամաբանական իմաստակութեամբ պէտք է նշանակէ, իբր թէ ահ ունեցողը գայլը պէտք է լինի, եւ ոչ թէ գիւղ շինողը. մինչդեռ ժողովրդական լեզուն այդպիսի ջղուտ ոճ գործածելով՝ բնաւ տարակոյս չի յարուցանում, թէ ինչ է իր ասածի իսկական իմաստը: Մեր լեզուն լիքն է այսպիսի իդիոտիզմներով, որ մեր թարգմանութիւնների մէջ (ուրեմն մեր գրականական լեզուի մէջ) բնաւ չեն երեւում կամ շատ սակաւ են երեւում, որով մեր լեզուն այլ եւս հայերէն չի հանդիսանում, այլ մի տեսակ չիներէն: Մեր պապերից մնացած գանձը մեր տանը ժանգոտւում է, չենք գործածում. ուրիշից մուրալով ենք զբաղուած: Մենք ձգտում ենք հայուն եւրոպականացնել. այս գովելի է: Բայց մենք չուխա հագնողի գլխից փափախը վերցնելով՝ տեղը դնում ենք շապօ. այս ծիծաղելի է:-

Ի դէպ. պ. Աբեղեանը շատ հիմնաւոր կերպով ցոյց է տուել, թէ այս, այդ, այն դերանունները մենք նա դերանուան պէս հոլովելով, մեծամեծ հոմութիւններ ենք առաջացնում մեր լեզուի մէջ. այժմ պ. Վանցեանցը խոստանում է ապացուցանել, թէ այդ բանով հոմութիւն, երկդիմութիւն չի

առաջ գալիս: Եթէ այդ ապացոյցը տայ, նա մեծ ծառայութիւն մատուցած կը լինի: Երանի թէ չմոռանայ խոստումը:

Ս. Մ.

«Արարատ», պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ
Ս. Էջմիածնի, յունուար 1899 թ., համար առաջին, էջ 40-42

«ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ»

Պ. Գրիգոր Վանցեան Թիֆլիզ գրական հաւաքածոյ մը հրատարակեց, «Հայ հեղինակներ» վերնագրով եւ «ընտիր հատուածներ» միջնակարգ դպրոցների համար: Քառածալ 262 երեսէ բաղկացած հատոր մը, ութ մասի բաժնուած՝ Բանաւոր գրականութիւն, Գրականութիւն, Վերածնունդ, Արեւելեան բաժին, Ազգագրութիւն, Պատմական, Ճամբորդական, Բանաստեղծութիւններ:

«Յառաջաբանի տեղ» ծանօթագրութեամբը հեղինակը մեզի կը զեկուցանէ թէ «իր նպատակն է մեր գրականութեան եւ լեզուի զարգացման պատմութիւնը երկու երեք ամփոփ հատորներու մէջ տալ, հանդերձ՝ հեղինակներու կենսագրականներով եւ անոնց լաւագոյն երկերէն նմուշներով, հնագոյն անցեալէն սկսած մինչեւ նորագոյն ժամանակներս»: Կը խոստովանի, թէ «առաջին փորձի մը առաջին հատորը չէր կրնար ո՛չ իբր լիակատար գործ մը ներկայանալ եւ ո՛չ ալ թերութիւններէ զերծ մնալ»: Ու, յայտարարութիւնը կը վերջացնէ առաջարկութեամբ թէ «սիրով եւ հաճութեամբ սպասում ենք մեր պաշտօնակիցների դիտողութիւններին եւ ցուցումներին»: Ուրեմն, մեր «դիտողութիւնները եւ ցուցումները» հրատարակելով, կը յուսանք յարգելի հեղինակին թերեւս ծառայութիւն մը մատուցանել, յաջորդական հատորներուն պատրաստութեանց պահուն. եթէ մեր դատումներուն մէջ չենք սխալիր:

* * *

Առաջին երկու գլուխներուն շուրջը երկարատեւ դեգերման պէտք մը չենք տեսներ: Մեր գրականութեան պատմութիւնը Գողթանի օրերէն մինչեւ Մխիթարին երեւման թուականը, Այտընեան, Ախվերդեան, Մալխասեան, Պալասանեան ստորագրութիւնները կրող յօդուածներով, կարճառօտ մը ամփոփուած է:

Երրորդ բաժինը որ «Վերածնունդ» վերնագիրը կը կրէ, բազմաթիւ

ու պէսպէս դիտողութեանց պատեհութիւն կը հայթայթէ:

Մեր գրական «վերածնունդ»ի նոր շրջանը, տասնեւութերորդ դարուն սկիզբները կը բացուի, Մխիթարեան միաբանութեան հաստատմամբը, որուն պատմութիւնը «Հայ հեղինակներ»ուն մէջ, ռուսական հանդէս[1]* քաղուածով մը կը հաղորդուի: Բայց, բոլորովին մոռցուած են Արեւմտեան Հայոց մտաւորական շարժումին միւս այն երեւոյթները որոնք Պոլիս եւ Իզմիր տեսնուեցան, տպարաններու հիմնարկութեամբ եւ զանազան հրատարակութեանց ի լոյս ընծայմամբ:

Հատընտիրներու Հայաքծոյին մէջ առանց հանդիպելու ո՛ եւ է հատուածի մը որ «վերածնունդ»ի գրականութեան վրայ մեզի գաղափար մը տայ, յանկարծ Ալիշանը եւ Պէշիկթաշլեանը կը գտնենք մեր դէմը. այսինքն, գրագէտներ որոնք Մխիթարեանց վանքին հիմնարկէքէն գրեթէ մէկ ու կէս դար վերջը յայտնուած են: Կարդալու արժանի բան մը չէ՞նք ունեցած այդ երկարածիգ ժամանակամիջոցին: Ի՞նչ վերածնունդ է այն, որմէն բա՛ն մը չի ծնիր: «Ծնունդ» եւ «ամլութիւն» համիմաստ մտքեր չեն բացատրեր: Բայց կ՛ենթադրենք, թէ Պ. Վանցեան շուարած ըլլայ գրաբառ հրատարակութեանց հանդէպ. սակայն անոնցմէ քանի մը էջի աշխարհաբառի վերածումը դժուարին աշխատանք մը պիտի չհամարուէր: Քիչ վերջը, Արեւմտականէն Արեւելական աշխարհաբառին շրջուած պիտի գտնենք Ալիշանին եւ Սրուանձտեանցին քանի մը նկարագրականները. թէեւ առանց հարկի, առանց պէտքի:

Մեր նորագոյն գրականութեան այլեւայլ եղանակ-թուականները իրարմէ թերեւս աւելի ճշգրտագին զանազանած կ՛ըլլանք, եթէ վերածնունդը տասնեւիններորդ դարուն երկրորդ կէսէն սկզբնաւորենք. տասնեւութերորդ դարէն մինչեւ տասնեւիններորդին առաջին կէսը «երկունք վերածնունդի» նկատելով:

Պ. Վանցեան վերածնունդը Ալիշանով ու Պէշիկթաշլեանով բանալէ յետոյ, յանկարծ, նորավազ ոստումով մըն ալ դէպի Դուրեան, Սրուանձտեանց, Պարոնեանը կը ցատկէ, միշտ՝ առանց փոխանցումի: Ժամանակագրական դասակարգութեամբ պատրաստուած «Հատընտիր»ի մը մէջ, առընթեր Ալիշանի եւ Պէշիկթաշլեանի պէտք է ներկայ հանդիսանան, Նահապետ Ռուսինեան, Մատթէոս Մամուրեան եւ ուրիշներ, որոնց շարքը կ՛երկարաձգի դէպի 1870 Դուրեանով, Սրուանձտեանցով, Պարոնեանով:

Կ՛անդրադառնանք, թէ Պ. Վանցեան ինքն ալ զգացած է մէթոտի

1 Ջեռնիասօրէ՞ն գրուած... կը պակսէի՞ն հայ հարազատ աղբիւրներ: - Ծ. Բ. Խ.

պակասութեան անպատեհութիւնները, ուստի եւ զգուշաւորաբար առաջուց կ՚ազդարարէ, թէ հետեւեալ հատորներու մէջ իրենց «արժանաւոր տեղը» պիտի ունենան Արեւելեան եւ Արեւմտեան ուրիշ գրողներ ալ: Մեր միտքը չի զօրեր յետաձգումներու կամ նախապատուութեանց շարժառիթները մեկնել: Արեւելեան գրաբաժնին երկրորդ գլուխ մը վերապահելով, Արեւմտեանին համար առ այժմ կրնանք ենթադրել, թէ Պ. Վանցեան մեր գրական շարժումը բաւական լրջօրէն ուսումնասիրած ըլլալու չէ:

Արեւմտեան հեղինակներէն «իրանց արժանաւոր տեղը կ՚ունենան սրա հետեւեալ հատորներում» Խրիմեան, Այվազովսկի, Չօպանեան, եւ ուրիշներ ալ որոնց անուններուն յիշատակման պէտք չի տեսնուիր: Զուտ գեղարուեստական գրականութեան տեսակէտէն դատելով Պ. Վանցեան այդ անունները կրնար ուրիշներով փոխանակել: «Խրիմեան» անունը ընթերցողին աչքերուն առջեւ «Հայրիկը» կը ցոլացնէ, բայց ոչ՝ Արուեստագէտը: Խրիմեան, գրաբառ «Հրաւիրակ»էն զատ, գրած է խրատականներ, յորդորականներ, ամէնքն ալ իր սրտէն հոգեշունչ ներշնչմամբ ժայթքած քարոզներ, ժողովրդին համար հոգեկան կրթարաններ, որոնց մէջ սակայն չի տեսնուիր, եւ չի փնտռուիր ալ, գեղասէր գրագէտը, որպիսին եղաւ, օրինակ, Ռուսինեան մը: Այվազովսկի Գաբրիէլ եպիսկոպոսն ալ Քրիլովին առակները թարգմանած է Լէնկթիմուրեան տաղաչափութեամբ: Ուրի՞շ: Չօպանեանը Պոլսոյ գրականութեան մէջ ուշ երեւցած մըն է, եւ յիշատակութեան արժանի ստեղծագործութիւն մը չէ թողած հոն. եւ ոչ ալ հիմա Եւրոպա Արեւմտեան գրողներուն շարքը առաջնակարգ տեղը կը գրաւէ, արձակի մէջ՝ իբր գեղարուեստագէտ եւ բանաստեղծութեան մէջ իբր բարձրաթռիչ տաղանդ:

Այսպէս, Պ. Վանցեան եւ ոչ իսկ լսած ըլլալ կը թուի մեր արդի գրականութեան ռահվիրայ Օտեաններու, Ռուսինեաններու, Մամուրեաններու, Չիլինկիրեաններու, Տէմիրճիպաշեաններու անունները: Ու անոնց յաջորդող այն բոլոր գրագէտները որոնք մեր մատենագրութեան ամէն ճիւղերուն տուած են եւ կը շարունակեն տալ, եթէ ոչ հաստաբեստ հատորներ, բայց իսկատիպ ոճով էջեր, որոնց մէջ կրնանք հանդիպիլ նաեւ, մինչեւ իսկ եւրոպացի վարպետներու արժանաւորներ:

*

Անցնելով կենսագրականներուն, նախ կը նշմարենք, թէ Պ. Վանցեան մինչեւ իսկ իրարու կը շփոթէ «պատմող»ն ու «պատմուածք»ը: «Մեր նպատակն է,- կը գրէ,- երկու կամ երեք ամփոփ հատորներում տալ

մեր գրականութեան եւ լեզուի զարգացման պատմութիւնը, հեղինակների կենսագիրներով»: Ու քիչ մը վարը. «Այս հատորում դեռ հնարաւոր չենք համարել դնելու աւելի երիտասարդ հեղինակների կենսագիրները, որոնց տաղանդը դեռ զարգացման մէջ է»: «Կենսագիր» բառը կը ստորագծենք: Պ. Վանցեան անշուշտ «կենսագրական» կամ «կենսագրութիւն» ըսել կ'ուզէ: Այսպէս. այդ հատորին մէջ Լէօ «կենսագիրն» է Պէշիկթաշլեանին, որուն «կենսագրականը» գրած է: «Կենսագիր»ը biographe բառին հայերէնն է, իսկ biographieին «կենսագրական» կը թարգմանուի: «Պատմագիր»ն ու «պատմագրութիւն»ը միեւնոյն նշանակութիւնը չունին:

Բառը ճշտելէ յետոյ, ըսենք թէ Արեւմտեան հայ հեղինակները ծանօթացնող կենսագրականներուն մէջ, սպրդած են սխալ ծանօթութիւններ, որոնք քիչ մը հոգածու ուշադրութեամբ, դիւրաւ պիտի սրբագրուէին: Ու ինչ ինչ մոռացումներ կը թեթեւցնեն շահեկանութիւնը տեղեկութեանց, ինքնին արդէն շա՜տ կրճատ ու համառօտ:

Հ. Ալիշանին ծննդեան թուականը ճշտօրէն 1820 արձանագրուած տեսնելէ յետոյ, մեր աչքերուն առջեւ քահանայ սքեմովը կը ներկայանայ պատանի մը որ տասնվեցը դեռ կամ բոլորած է կամ բոլորած չէ: Մեծանուն վարդապետին կեանքը պատմող ընդարձակ հրատարակութեան վրայ ակնարկ մը տալու փութաջանութիւնը պիտի բաւէր՝ 1836-ը 1840-ով փոխանակել, եւ «միջնակարգ ուսանող պատանիները» չապշեցնել: Ու, շնորհիւ այդ ակնարկին, պիտի յիշատակուէին «Նուագներ»ը, որոնց մէջ՝ «Հայրունի»ն եւ «Տխրունի»ն, այսինքն, բանաստեղծ Ալիշանը, որ հնագէտէն աւելի երկարակեաց պիտի ապրի:

Մոռցուած է Պարոնեանին «Խիկար»ն ալ: «Թատրոն»ին աներեւութացումէն տարիներ ետքը հիմնուած զաւեշտաբան ամսաթերթը, մինչ յաջողութեամբ կը բարգաւաճէր, յանկարծ, կառավարական որոշմամբ խափանուեցաւ, այն բոլոր պարբերականներուն հետ որոնց յատուկ արտօնագիր շնորհուած չէր:

Սրուանձտեանցին «Մանանա»ն եւ «Համով-հոտով»ն ալ չեն յիշատակուիր:

Ծերենցը (Յովսէփ Շիշմանեան), «պատուաւոր դիրք մը» կը գրաւէ սխալներու շարքը: Պ. Վանցեան իր նորատի ընթերցողներուն կը տեղեկացնէ, թէ հանրածանօթ վիպասանը «ճամբորդեց Հայաստան, մանաւանդ Կիլիկիա, դորա համար էլ գրաւեց կառավարութեան ուշադրութիւնը, ուստի եւ աքսորուեց Կիպրոս կղզին: Այնտեղ էլ, գրեթէ 50ամեայ, սկսեց իր առաջին պատմական վէպը»:

Ծիշմանեանին Կիլիկիա ուղեւորմանը եւ Կիպրոս բնակութեանը թուականները իրարմէ մօտաւորապէս տասը տարուան ժամանակամիջոցով մը կը բաժնուին: Հանրածանօթ ազգասէր բժիշկը, 1870էն առաջ Կիլիկիա այցելեց, երկրագործական վարժարան մը հիմնելու նպատակաւ, իբր ներկայացուցիչ բարեգործական ընկերութեան: Ազգային պաշտօնատուն մը, Դրան ուշադրութիւնը հրաւիրելով այս ուղեւորման վրայ, որպէս քաղաքական ծրագիրներու նախաքայլ, ապագայ վիպասանը Պոլիս վերադառնալ, ուր անվրդով կ'ապրէր, երբ իր փափագին համաձայն, կառավարութեան կողմէն Կիպրոսի քաղաքապետական բժշկի թոշակաւոր պաշտօնը յանձնուեցաւ իրեն: Աւելի կամ նուազ հիմնաւոր ամբաստանութեանց երեւէն, Հայերը աքսորի դատապարտելու նորոյթը դեռ քառորդ դար մը առաջ վարչական բարքերու մէջ չէր փայլեր: Ու Ծերենց Պոլիս իսկ տպագրեց այն «Թորոս Լեւոնի»ն, որուն ներկայութիւնը այժմ Պոլիս Հայու մը գրադարանին մէջ, սեփականատէրը Կիպրոսէն շատ անդին, մինչեւ Աքեայի Անյուշը ուղեւորման կը դատապարտէ: Չմոռնանք նաեւ, որ երբ Ծերենց Թիֆլիզէն Հայաստան պտոյտի ելաւ, տարիներ ու տարիներ անցեր էին Կիլիկեան այցելութեան օրերէն ի վեր:

Չենք կասկածիր, թէ սխալները զոր սրբագրեցինք, մոռացումները զոր յիշեցուցինք կրնան ուսանողութեան մտքին վտանգներ սպառնալ: Պզտիկ թերութիւններ են որոնք անհոգութիւն ենթադրել կու տան: Մատնանիշ ընելով այդ թեթեւ պակասները, կը յուսանք, թէ Պ. Վանցեան երբ իր գործին երկրորդ եւ երրորդ հատորները պատրաստել սկսի, մեր այս «ցուցումներից» թերեւս օգտուի, աւելի խղճամիտ խուզարկութեան մը պէտքը ըմբռնելու համար:

* * *

Արեւմտեան հայ գրականութեան առաջին նմուշը զոր Պ. Վանցեան Միջնակարգ ուսանողներուն կը ներկայացնէ, Ալիշանէն նկարագրական մըն է, Արարատեան քերականութեամբ թեթեւ իմն սրբագրուած: Այդ «Նաւասարդի տօներ»ը պարզունակ պատմուածք մըն է եւ ոչ գեղարուեստական էջ մը: Նաւասարդին տօնահանդէսը երգուած է նաեւ «Հայկ դիւցազն»ին մէջ ալ. եւ որովհետեւ Պ. Վանցեան Ալիշանին լեզուն Արեւելեանի վերածած է, իցէ՛ թէ Բագրատունեան նկարագրականն ալ աշխարհաբառելով, Ալիշանականին հարեւանէր: Երկու համանիւթերու միջեւ բաղդատութիւն մը կրնար ի վեր հանել թէ գեղարուեստական գրուածք մը ինչ է եւ պարզ պատմուածք մը ինչ: «Յուշիկք»ները յաճախ աղուոր գրականութեամբ կը գեղափայլին, ինչո՞ւ Պ. Վանցեան անոնց

մտագրաւ էջերէն մէկ քանին առած չէ: Տեղը չկար նաեւ «Ո՞նց գաս»ին քանի մը տուներուն արտատպմանը. գրեթէ ամէն հայ այդ բանաստեղծութիւնը բերնուց գիտէ. մինչդեռ «Հայրունի»էն ու «Տխրունի»էն խել մը դիւթական տաղեր տակաւին ժողովրդականացած չեն:

Այս միեւնոյն դիտողութիւնը կը ներկայացնենք «Ի բիւր ձայնից»ին եւ «Ոհ ինչ անուշ»ին համար ալ, որոնք ամէն հայու բերանը կը պտըտին քառսուն տարիներէ ի վեր: Պէշիկթաշլեանէն քանի մը արձակ էջ իբր նորութիւն կրնային կարդացուիլ:

Դուրեանէն առնուած է ինչ որ վաղամեռ բանաստեղծը ունի:

Պարոնեանին դէմը քիչ մը կանգ առնենք: Բազմաբեղուն երգիծաբանէն քանի մը խեղճուկ էջեր են որ իբր արեւմտեան սրամտութիւն կը ցուցադրուին: Ներկայացուած տիպարները իրենց ոչ-բնական գծերովը մեզի կը խրտչեցնեն: Պոլիս եկող գաւառացի հարուստները այնքան միամիտ չեն որ իրենց սենեակը մտնող ո՛ եւ է խեղճ տղու մը ափը ոսկիներ լեցնեն, յօդուածի կամ ոտանաւորի տպագրութեան համար: Ու, շատ նրբամիտ գիւտ մը չէ, երեւակայել երիտասարդ մը որ դրամաշորթական նպատակաւ, սեղանի մը վրայ ցատկէ եւ հոնկէ ճառէ: Սեղանը արդէն կը գլտորի:

Պարոնեան որ բազմառատ արտադրող մը եղաւ, տիպական նկարներ հրապարակ նետած է, մասնաւորապէս «Ազգային ջոջեր»ուն մէջ. սակայն, նուրբ ճաշակներու միշտ հաճելի հեղինակ մը չէ, ընդհանրապէս «չարշըլըներուն» համար գրած ըլլալով. այսինքն, թէ հեգնաբանը ջանացեր է ախորժելի դառնալ շուկայի այն խանութպաններուն որոնց ջիղերը խոշոր կատակաբանութիւններէ կը գրգռուին միայն:

Ուսանող պատանեկութիւնը, որ խանդավառութիւնն ինքն է, չենք գիտեր թէ ինչ համ կրնայ առնել երկու ողորմելիներու հասարակ խօսակցութիւններէն. ենթադրելով իսկ թէ այդ երկու խեղճուկները իրական տիպարներ ներկայացնէին, քիչ մը չափազանցուած, ըստ պահանջման երգիծաբանութեան: Զգենք «բանաստեղծ»ին ու հարուստին միջեւ փոխանակուած անմիտ, անհամ խօսակցութեանց տգեղութիւնը, նոյն իսկ Պարոնեան շատ քայքայուած ոճով մը կը գրէ ինչ որ ինքը իր կողմէն կը պատմէ: Ահա ինչպէս կը նկարագրէ Աբիսողոմ աղային ներկայացող երիտասարդը. «Հազիւ երեսուն երկու տարեկան կը թուէր: Կապոյտ աչերով, դեղին մազերով, զարդարուած ըլլալով, ունէր նաեւ երկու մատ մօրուք, որ մայրաքաղաքիս մէջ կամ սգոյ նշան է, կամ չքաւորութեան»: Ստորագծումը մենէ: Միթէ այսօրինակ տողե՞րն են եւ ասոնց յարակից

տգեղ խօսակցութիւննե՞րը - բնական կամ անբնական - որոնք ուսանող պատանեակներու գրական ճաշակին ազնուացմանը պիտի սատարեն:

Սրուանձտեա՛նցն ալ իր համբաւին արժանաւոր էջերով ի հանդէս չի գար: «Առաւօտ»ը մեծ մասամբ զուարճալի բառերու շարոց մըն է որ ընթերցողը քիչ մը կրնայ զբօսցնել, բայց խորհող միտք մը չի կրնար հրապուրել: Բառախաղերու կուտակումը աղուոր գրականութեան դէմ մեղանչում է: «Նրանք (աղջիկները) անցնում գնում են առաջ՝ բանջարներ ժողովելու եւ կանչելու, աղջկերքը՝ «քա՜, քա՜», կաքաւները՝ «գո՜ւ, գո՜ւ»: Ու այսպէս, կռունկը «կռո՜ւ, կռո՜ւ» է կանչում. արագիլը՝ «հօ՜դ, հօ՜դ», բուն՝ «վո՜յ, վո՜յ», ձկնկուլը՝ «ձըկ, ձըկ», յոպոպը՝ «յո՜պ, յո՜պ»: Ասանկ արտատպումները Մանկապարտէզի ընթերցարաններու կը յարմարին: Իսկ «իմաստուն ջուլհակ»ի հէքիաթն ալ, գրական յաւակնոտութեամբ չի պանծար: Պառաւի պատմուածք մը:

Գրական շատ տկար «հատընտիր» մըն ալ Ծերենցէն: Արտագրուած վաթսուն տողերուն մէջ, գեղակերտ պարբերութեան մը չենք հանդիպիր: Ու մինչեւ իսկ քերականական կանոնները անգամ յարգուած չեն: Առնենք հետեւեալ տունը: «Ամեն ամրոց, բերդ կամ դղեակ իշխանի մը ստացուածքն էր, որ միշտ Արծրունի, Բագրատունի, Կամսարական, Սիւնի, Պահլաւունի, Մամիկոնեան եւ ուրիշ ասոնց նման սերնդոց կը վերաբերէին, որք ազնուականաց բնական առաքինութեամբք եւ թերութեամբք առաջ կամ ետ կ՚երթային, յօգուտ կամ ի վնաս անձանց եւ Հայութեան»: Արծրունի, Բագրատունի սերունդներու վերաբերողը ո՞վ էր, «ամրոց, բերդ կամ դղեա՞կ»ը, թէ՞ իշխանը: «Որ»ը զո՞վ կը դերանուանէ. եթէ «իշխան»ն է յարաբերեալը, բայն ալ պէտք էր գրուէր եզակի «կը վերաբերէր». իսկ «կը վերաբերէին»ը կ՚ուզէ «որք կամ որոնք»:

Այս պզտիկ դիտողութիւնը կ՚ընենք, ոչ թէ բծախնդրութեամբ, այլ այն նկատումով որ, Ծերենց եւ իր ժամանակակից ուրիշ մէկ քանի գրողներ, ալա թուրքա քերականութեամբ կը գրէին, առանց շատ բարակները փնտռելու, մինչեւ իսկ շատ հաստերն ալ չէին նայեր: Ծերենցին այդ ամբողջ երկայն հատուածը գլուխ-գործոց մըն է քերականական անհոգութեան:

*

Այս մէկ քանի քննադատութիւններով, մեզի նպատակակէտ չենք առաջադրած տկարացնել բազմարդիւն հեղինակներու արժանիքները: Անխնամ ոճով գրուած էջեր հազուադէպ չեն նոյն իսկ մեծ հանճարներու հեղինակութեանց մէջ: Շէքսբիր մը, Հիւկօ մը, Պօսիւէ մը ո՜րքան տափակցած

են տեղ տեղ: Հայաքածոյի մը հեղինակը, որ պատանեկութեան ճաշակին զարգացմանը կ'ուզէ նպաստել, պէտք է գրքէ մը զատէ այն էջերը զորս գրագէտը ինքն ալ գուրգուրական խնամքով յաջողած է գլուխ-գործոցներ ընել: Միթէ կը կարծուի՞ որ Բագրատունիի, Օտեանի, Ռուսինեանի նման արուեստագէտներու բոլոր գրուածները, անխտիր կրնան յանձնարարուիլ ուսանողութեան, իբր ավարտուն արուեստի մը մտատիպար օրինակներ:

Մեր յօդուածը չերկարելու համար, պիտի չուզենք, գոնէ առ այժմ, կարծիքներ յայտնել թէ ինչ ուղղութեամբ պէտք է առաջնորդուիլ, Արեւմտեան Հայոց գրականութեան գործերէն Արեւելեան Հայոց նմուշներ ներկայացնելու աշխատութեան մէջ:

Սակայն չենք կրնար ապշութիւն չյայտնել երբ Արարատեան աշխարհաբառի վերածուած կը տեսնենք, եւ ի՜նչ խառնափնդոր աշխարհաբառ մը, հատուածները այն Արեւմտեան հեղինակներու որոնց գործերը Կովկաս ընդհանրացած են: Չե՞ն հասկցուիր: Րաֆֆիի մէկ վիպակին քանի մը տարի առաջ Արեւմտեան աշխարհաբառով հրատարակմանը առթիւ, «Մշակ» կը հարցնէր, թէ արդեօք այլ եւս իրարու լեզուէ չե՞նք հասկնար: Անշուշտ, կան գրութիւններ որոնք դիւրաւ հասկցուելու համար, պէտք է որ մէկ աշխարհաբառէն միւսին փոխադրուին. բայց Րաֆֆի, Ալիշան, Սրուանձտեանց զուտ տեղական բարբառով մը գրած չեն, եւ ոչ ալ գրաբառնակ:

Ու այս տեսութիւնը փակենք աշխարհաբառէ աշխարհաբառի վերածմամբ մը, որ միանգամայն գաղափար մը կու տայ թէ մեր աշխարհաբառը բան մը չի շահիր, այլ բան մը կը կորսնցնէ երբ կ'արեւմտանայ: «Հատընտիրներ»էն առնենք, Րաֆֆիի քանի մը տողը, էջ 156, եւ վերածենք մեր բարբառին:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՌ

Ռշտունեաց պարզ երկնքի նման՝ այդ խաղաղ դէմքը յանկարծ մռայլւում է, մթնում է, շանթեր է արձակում երբ եղանակը փոխւում է, եւ տեղի է ունենում փոթորիկը... Այդ միջոցին նա չէ խօսում, այլ որոտում է, եւ այդ որոտման ձայնի մէջ դու լսում ես նախկին հայի ուժեղ բարբառը իր բոլոր կոշտ եւ անտաշ ձեւերով: Բայց այդ կոշտ հնչիւնները քո հոգուդ այնքան ազդու են, քո սրտին այնքան կախարդիչ են որ որքան էլ ընկած լինես դու հոգով՝ յանկարծ ներշնչւում ես մի անբացատրելի ոգեւորութեամբ:

Ռշտունեաց պարզ երկնքին նման՝ այդ խաղաղ դէմքը յանկարծ կը մռայլի, կը մթննայ, շանթեր կ'արձակէ երբ եղանակը կը փոխուի, եւ տեղի կ'ունենայ վերահաս փոթորիկը... Այդ միջոցին ան չի խօսիր, այլ կ'որոտայ, եւ որոտման այդ ձայնին մէջ, դո՛ւն նախկին հայու ուժեղ բարբառը կը լսէ՛ս իր կոշտ եւ անտաշ բոլո՛ր ձեւերովը: Բայց այդ կոշտ հնչիւնները քու հոգիիդ ա՛յնքան ազդու են, քու սրտիդ ա՛յնքան կախարդիչ, որ դուն, հոգիով ինչքան ալ ինկած ըլլաս, անբացատրելի ոգեւորութեամբ մը յանկարծ կը ներշնչուիս:

Ու այս առթիւ այս նմուշ-վերածումը կը յանձնարարենք ուշադրութեանը անոնց որոնք երկու աշխարհաբառներուն ի մի ձուլման փափագը յայտնեցին Կովկասէն:

***

Գահիրէ, Ա 10պրիլ

«Բազմավէպ», Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1905, Մայիս, թիւ 5, էջ 233-238

ԳՐ. ՎԱՆՑԵԱՆԻ «ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ» ԳՐՔԻ ԱՌԻԹՈՎ

Միջնակարգ դպրոցների համար յօրինուած այս դասագիրքը գալիս է մեր քառորդա դր առաջ նորաբողբոջ, իսկ այժմ վաղաթառամ մանկավարժական գրականութեան մէջ՝ իբրեւ մի նոր երեւոյթ՝ երկու զգալի պահանջ լեցնելու համար. աւելի բարձր նիւթեր տալու հասունացած աշակերտների ընթերցանութեան համար եւ կենսագրական տեղեկութիւններ՝ այդ իսկ նիւթերն արտադրող հեղինակների մասին[1*]: Սկսեալ այն օրից, երբ մեր մանկավարժական աշխարհի հորիզոնը խաւարեց, մենք տարաբախտաբար ձեռնաթափ եղանք եւ լքուած դրութեան մէջ թողինք նաեւ հրատապ հարցերը: Բայց մինչեւ ե՞րբ... Ուստի թող ինձ թոյլ տրուի գէթ այսօր՝ այս ձեռնարկի առիթով՝ դուրս գալ սովորական

1 * Գոնէ ես այդպէս եմ հասկանում այս գրքի կոչումը: - Ծ. Յ.

մատենախօսական ակնարկների նեղ սահմանից եւ աւելի ընդարձակ հորիզոն բանալ ընթերցողի առջեւ:

Ընթերցանութեան դասագրքերի պատմութիւնը մի տեսակ բնորոշ պատմութիւն է պատմական որոշ շրջաններում տիրող իաէդլների, այն սիրելի իաէդլների, որոնցով այս կամ այն դարի առաջաւոր մարդիկ ձգտել են տոգորել նաեւ դեռահաս սերունդը եւ՝ այն մտցնել իրանց փայփայած իաէդլների աշխարհը: Երբ որ նոր արեւ ծագի մեր մանկավարժական հորիզոնի վրայ, այն ժամանակ կը ներկայացնեմ մեր հարցասէր ընթերցողների համար պատրաստածս օտար եւ հայերէն ընթերցարանների համառօտ պատմութիւնը, իսկ հիմա՝ այա դրեւի նշոյլներին ի տես՝ բաւականանում եմ մի քանի թռուցիկ ակնարկներով:

Թերթելով քաղաքակիրթ ու կիսաքաղաքակիրթ ազգերի մանկավարժական պատմութեան էջերը՝ տեսնում ենք, որ ինչպէս նրանց անցեալում, նոյնպէս եւ ժամանակակից յետամնաց ժողովրդների մէջ, սկզբները վարժապետներին բացառապէս կամ աւելի հետաքրքիր են ընթերցանելիք նիւթերի ձեւը՝ քան բովանդակութիւնը: Թէ այս գաղափարը որպիսի խոր արմատներ էր գցել հազարաւոր տարիների ընթացքում, այդ ցոյց են տալիս գերմանական երեւելի մանկավարժներից մէկի՝ Դիստէրվէգի՝ հետեւեալ խօսքերը. «Որովհետեւ ընթերցման մօտաւոր նպատակը նոյնիսկ ընթերցումն է, եւ ո՛չ թէ նախադասութեանց մէջ պարունակուած է ճշմարտութիւնը, ուստի ընթերցարանն այնպէս պէտք է կազմուած լինի, որ աշակերտի ուշադրութիւնը նախադասութիւնների բովանդակութիւնից նրանց ձեւերին դառնայ»: Այս անհաւատալի էր այնպէս չէ՞, ընթերցող. այո՛, բայց եւ այնպէս իրողութիւն է եւ առհաւութեան (ատաւիզմի) մի ուշագրաւ օրինակ:

Նաեւ մանկավարժական աշխարհի ապագայ բարօրութեան համար բարեբաղդաբար գոյութիւն է ունեցել հին, լուսաւոր Յունաստանը իր պանծալի Աթէնքով, որի գրական, գեղարուեստական, փիլիսոփայական ու քաղաքական բարձրագոյն կատարելութեան հրուանդանից ջերմ ու պայծառ շողեր են սփռուել կրթական աշխարհի վրայ: Առաջին անգամ յունական խորաթափանց ոգին էր, որ հասկացաւ թանձրացեալից վերացականին անցնելու բնական պահանջը. ժողովրդի եւ ազգի վեհագոյն զգացմունքների, մեծ մտքերի արտայայտիչ բանաստեղծներն ու իմաստասէրներն է, որ ըմբռնեցին թէ պէտք է դեռահաս սերունդի միտքն ու սիրտը զբաղեցնել ու արգասաւորել: Հռովմայեցիք՝ մինչեւ Յունաստանին տիրելը, ժողովրդական կրթութիւնը գրել կարդալու մէջ

էին տեսնում, իսկ յետոյ միայն՝ յոյն մանկավարժների հետեւողութեամբ՝ Հոմերոս ու Վիրգիլիոս տուին դեռահաս սերունդի ձեռքը եւ նրանց պարապեցրին պատմաբաններով ու ճարտասաններով: Եւ որովհետեւ յոյնի իաէդլը բարձրագոյն, բազմակողմանի կատարելութեան հասած մարդն էր, նա այդպիսի› մարդեր պատրաստելու հետամուտ եղաւ. իսկ հռովմայեցին՝ համաձայն իր իաէդլների՝ պետական, ճարտասան մարդիկ պատրաստեց: Այլ հին ազգերից պարսկականը աւելի ուշադրութիւն է դարձրել ֆիզիքական կրթութեանը. սեմական ազգութիւններից մանկավարժական տեսակէտով իսրայէլացոց կեանքում գերակշռել է կրօնական տարրը, իսկ արաբական իաէդլը գիտութիւնն է եղել: Հին Հայաստանի կրթական ուղղութեան վրայ ամենից շատ դաջած պիտի լինէին, նայելով յարաբերութիւնների սերտութեանը՝ նախ պարսկականը, ապա քրիստոնեայ Յունաստանի կրօնական իաէդլները եւ այնուհետեւ միջնադարեան սքոլաստիքական շկոլան ու մեր վերածնութեան շրջանում էլ՝ եւրոպական եւ գլխաւորապէս գերմանական մանկավարժական հայեացքները, անմիջական կերպով, կամ ռուսականի միջոցով:

Գերմանական նախկին քրիստոնէական ուսումնարաններն էլ կրօնական ուսմունք էին տալիս, իսկ աշխարհիկ ուսմունքը վերապահուած էր ծնողներին[1]: Ընթերցարանների իսկական շրջանը՝ նոյնիսկ Գերմանիայում, մէկ դարից շատ առաջ չէ սկսուել: Ժամանակակից գաղափարով ընթերցարաններ կարող էին երեւան գալ ժողովրդական բանաստեղծութեան, տրուբադուրների շնորհով, որոնք ասպետական շրջանից յետոյ մի առանձին ազդեցութիւն ունեցան գերման ժողովրդի կրթական գործի վրայ: Ռէալական ուղղութեան կարապետներ հանդիսացան Բակոնը Անգլիայում, Ռատկէն Գերմանիայում, Կոմենսկին Բոհեմիայում 16 եւ 17 դարերում. եւ ապա, 18-րդ դարում, Ռուսսօն Ֆրանսիայում Ռոբինզոնի պատմութիւնը մեծ ոգեւորութեամբ ջատագովեց՝ իբրեւ լաւագոյն ընթերցարան, որովհետեւ այս գրքում նա տեսաւ իր սիրելի իդէալները ներկայացրած, քաղաքակրթական պատմական աստիճանները վիպական ձեւով այնպէս գրաւիչ կերպով պատկերացրած: Ապա Ռուսսոյին այս տեսակէտով ջերմաջերմ հետեւորդ հանդիսացաւ Գերմանիայում Հերբարտ-Ցիլլէրեան շկոլան -19րդա դրի առաջին կիսից մինչեւ մեր օրերը: Այս մանկավարժական սիստեմով ուսուցման առարկաները դասաւորւում են *քաղաքակրթական պատմական աստիճաններին* համապատասխան. իւրաքանչիւր տարեշրջանի

1 Ճիշտ հակապատկերը Ամերիկայում եւ այլ մի քանի երկրներում այժմ տիրող ձգտումների:

դասագիրքը *կենտրոնական* դիրք է բռնում դասընթացի մէջ եւ, որքան որ հնարաւոր է, կապակցութեան, առնչութեան մէջ է դրւում վեր առած տարուայ գիտելիքների հետ: Գրական բաժինը պէտք է ժողովրդի գլխի ու սրտի, մտածածի ու բանաստեղծածի լաւագոյն եւ հաւատարիմ պատկերը ներկայացնէ: Բանաստեղծութիւնները պէտք է արձակ գրուածքների հետ *կապակցուեն*՝ իրար լրացնելու եւ պարզաբանելու համար: Փոխանակ շինծու, մտացածին յօդուածների՝ պէտք է տալ ժողովրդական կեանքից նկարագրութիւններ, պատմական հատուածներ ականատեսների կենսալի աղբիւրներից, որ առաջին հրապոյր ունին, հայրենագիտական ու աշխարհագրական նիւթեր, գործնական գիտելիքներից արհեստի, գիւղատնտեսութեան, քաղաքատնտեսութեան վերաբերեալ նիւթեր: Ընթերցարանը այսքան տարրեր ամփոփելով սակայն, չպէտք է ոչ հանրագիտական դառնայ եւ ոչ էլ ստրկական դեր կատարէ այլ եւ այլ գիտութեան վերաբերմամբ: Այս դասագիրքը պէտք է որոշ քաղաքակրթական շրջանի բազմակողմանի արտայայտիչը հանդիսանայ, ընթերցանութեան այնպիսի սիրելի գիրք դառնայ, որ ապագայում էլ, երբ այս օրուայ աշակերտը ընտանիքի հայր դառնայ, սիրով ձեռք առնէ այն:

Մարդիկ երկար ու ձիգ դարերէ ի վեր ուսուցման ինչպէս այլ, նոյնպէս էլ ընթերցարանների նիւթեր ընտրելիս ու դասաւորելիս՝ առհասարակ, ղեկավարուել են նրանց դիւրութեան ու դժուարութեան աստիճաններն ի նկատի ունենալով, որ, ինքն ըստ ինքեան, ուղեցոյց սկզբունքներ չէր կարող տալ մեր ձեռքը: Իսկ երբ որ անցեալ -19րդա դրում մարդկային իմացականութեանը յաջողուեց վերջապէս խելամտիլ, աւելի խորը թափանցել տիեզերական գաղտնիքների մէջ, երբ նա տեսաւ որ բոլոր մարմինները՝ շնչաւոր թէ անշունչ՝ ենթակայ են եղել *կազմակերպման* (էվոլիւցիա) կամ *կազմալուծման* (դիսսոլիւցիա (անսասան օրէնքին, երբ բնագէտ ու հոգեբան իրանց կողմից մանրակրկիտ զննողութեան ենթարկեցին բուսական ու կենդանական կեանքը, այն ժամանակ նաեւ մանկավարժական աշխարհի վրայ նոր լոյս ծագեց: Կենդանաբանը տեսաւ, որ մարդը՝ կենդանական աշխարհում բարձրագոյն կատարելութեան հասած այս էակը՝ ինքն ըստ ինքեան մի *կարճատեւ կրկնութիւն է կենդանական կեանքի պատմութեան:* Այս կենդանու սաղմը՝ իր գոյութեան առաջին վայրկեանին մեզ ներկայացնում է այն կենդանական վիճակը, որ թագաւորել սկսեց հողագնդի վրայ, հէնց որ հնարաւոր եղաւ այդ: Մարդկային սաղմի հետագայ օրերի եւ ամիսների կազմուածքն ու կեանքը հետզհետէ բարդուելով ներկայացնում են անցեալում ու ներկայումս

գոյութիւն ունեցող կենդանիների հիմնական յատկութիւնները, ամենաստոր դասակարգից մինչեւ ամենաբարձրը: Եւ ահա, երբ գիտութիւնը այստեղ հասաւ, այն ժամանակ արդէն դժուար չէր հոգեբաններին հետամուտ լինել կենդանիների հոգեկան կեանքի համընթաց ուղղութեանը ֆիզիքականի հետ: Այնուհետեւ մանկավարժութեանն էլ մնում էր միայն մի քայլ յառաջ երթալ եւ ասել. բա›ւ է որքան որ այսքան դարեր խարխափեցինք խաւարի մէջ. դեռահաս մարդու մէջ բուռն ձգտում կայ նաեւ հոգւով մի առ մի ապրիլ այն քաղաքակրթական-պատմական կեանքը, որ անցել է մարդկութիւնը չնայելով ահաւոր քայքայումների, մեծամեծ յետաշրջումների:

Այս փրկարար խօսքը լսուեց Գերմանիայում Հերբարտ-Ցիլլէրեան շկոլայից, որի յառաջադիմական իաէդները սակայն սկզբում իբրեւ աղանդ ընդունուեցին պահպանողական մանկավարժական աշխարհից: Բայց այդ երկու մեծ մանկավարժների եռանդուն աշակերտները ոչ միայն չվհատուեցին, այլ գիտութեանց նորանոր յայտնութիւններով զինուած անյողդողդ յառաջ մղեցին այս մանկավարժական սիստեմը, որ ապագայի սիստեմն է: Ցիլլէրականները ի նկատի ունենալով իրանց ժողովրդական ուսումնարանների ա 8մեայ դասընթացը քաղաքակրթական-պատմական նիւթերը 8 շրջանի վերածեցին եւ այնպէս դուրս եկաւ, որ կարծես թէ չափուած ու ձեւուած էր: Համառօտ ուրուագծենք այա դստիճանները, որոնք իսկապէս 7 տիպիքական շրջաններ են ներկայացնում:

Ա .Առասպելական դարաշրջան: 5-6 տարեկան մանկական մտքին համապատասխան է (կոնգէնեալ) նախադպրոցական շրջանում կենդանական կեանքից վեր առած առակները (ֆաբլ), ապա հէքիաթները, որոնք շարունակում են նրա ուշք ու միտքը գրաւել նաեւ ուսումնարանական կեանքի առաջին շրջանում 6-7 տարեկան հասակում: Նա սիրում է դեռ մնալ իր վառ երեւակայութեամբ փայփայած առասպելական այդ հմայիչ աշխարհում, որ մարդկութիւնն էլ ստեղծել էր իր մանկական հասակում: Այս բանաստեղծութեանց մէջ դեռ սաղմնային դրութեամբ նիրհում է ազգային բանաստեղծութիւնը իր բազմազան ճիւղաւորութիւններով, այս հէքիաթների մէջ են ամփոփուած ժողովրդական կենդանի լեզուն, նրա պատմութիւնը, հաւատալիքը եւ օրէնքը, որ հետագայ դարաշրջաններում հետզհետէ իրանց արգասաւոր ծիլերն արձակում են բանահիւսութեանց մէջ: Այնուհետեւ մարդկութիւնը մտնում է՝

Բ. *Որսորդական կամ Ռոբինզոնեան շրջանը,* երբ նա՝ պատանի մարդկութիւնը՝ արդէն սկսում է կասկածանքով վերաբերուիլ երեւակայական երեւոյթներին եւ ձգտում է ոտք կոխել բնական երեւոյթների

պատճառաբանութեանց աշխարհը: Ռոբինզոնի պատմութիւնը ներկայացնում է մեզ մարդու մղած ահաւոր ու տեւողական կռիւը բնական ոյժերի դէմ եւ վերջնական յաղթանակը՝ շնորհիւ հնարագիտութեանց ու արհեստների: Ռոբինզոնին իսկապէս պէտք էր զրկել կուլտուրական բոլոր միջոցներից, նոյնիսկ յիշողութիւններից եւ ապա թոյլ տալ որ նա ինքնուրոյն կերպով, սեփական ոյժերով իր գլխի ճարը տեսնէր: Ի հարկէ, այդպիսի մի անհատ շատ առաջ չէր գնալ այդպիսի պայմաններում, այս պատճառով էլ երեւի հեղինակը տուել է նրա ձեռքը այդ թէեւ աննշան պատրաստի միջոցները: Որսորդական շրջանին յաջորդում է՝

Գ. *Դիւցազնականը,* որ նախընթացի ու յետագայ պատմական շրջանի միացուցիչ օղակն է կազմում: «Քաղել առանց ցանելու», ահ‹ա այս կեանքի նկարագիրը: Հետեւաբար պէտք է լինէին ցանողներ՝ երկրագործներ ու *երկրագործութիւն:* Բնական (վայրենի) կեանքին հետեւեց դիւցազնականը. վայրի գիշատիչ կենդանիների ոյժը երբեմն հիացման առարկայ դարձած լինելով՝ այժմ այագզ դցմունքը փոխանցուեց անսովոր ֆիզիքական ոյժով օժտուած հսկաներին ու տիտաններին:

Դ. *Նահապետական դարով* բացւում է մարդկութեան պատմական կեանքի դուռը: Հրէաների տիպար նահապետական կեանքը իր պարզութեամբ ու գեղեցկութեամբ ի բնէ հմայել է ժողովուրդները, այդ կեանքին վերադառնալը սիրելի իղձ է դառել նրանց համար: Ժամանակի եւ տարածութեան հեռաւորութեան, բանաստեղծական գրաւիչ նկարագրութեանց շնորհիւ՝ նահապետական այդքան իաէդլականացրած կեանքի բնորոշ յատկանիշն է սակայն ընտանիքի անդամների *անպայման հնազանդութիւնը* մեծին՝ ընտանիքի հօրը եւ մօրը: Այս դարի գլխաւոր պարապմունքն է եղել խաշնարածութիւնը, որի հետ սերտ առնչութիւն ունեն նահապետական կեանքի պայմանները: Բայց հասաւ ժամանակ, երբ հրէական ժողովուրդի անդամները՝ ճակատագրի բերմամբ՝ արդէն Եգիպտոսում սկսեցին միմեանց ընդհանուր շահերով սերտ կապուած զգալ: Այս համայնակեցութիւնը նոր պայմաններ յառաջ բերեց եւ նոր շրջանի՝

Ե. *Դատաւորների դարի* սկիզբը դրեց: Մովսէսը այլեւս հնար չունենալով ամբողջ ժողովրդի մէջ ծագած վէճերը քննելու, դատելու՝ զանազան աստիճանի օգնական դատաւորներ նշանակեց, իրան միայն գլխաւոր գործերի դատավարութիւնը վերապահելով: Եւ ահա ‹այսպէս հիմք է դրւում *պետական կազմակերպութեանը,* որ պահանջում էր հաստատուն բնակութիւն, որ իր հետ բերեց *հողագործութիւնը:* Ազգերի պատմական

կեանքում դատաւորներին յաջորդում են դատաւորների դեր կատարող թագաւորները, որոնցից յետոյ բացւում է իսկական՝

Զ. *Թագաւորի դարաշրջանը:* Ժողովուրդը իր զարգացման այս շրջանում բարձր է լինում ոչ միայն կոյր հնազանդութիւնից, այլ եւ նա գիտակցական հնազանդութիւնից անցնում է լիակատար *ինքնագիտակցութեան* աստիճանին: Նրա համար օրէնքը ճնշում չէ, այլ ներքին ազատութեան աղբիւր: Նա խելամուտ է լինում, հասնում է այն գիտակցութեանը, որ կատարեալ ազատութիւն վայելելու համար պէտք է որ մարդս ինքն էլ մերձաւորի ազատութիւնը, իրաւունքը յարգէ: Սակայն այդ ներքին ազատութիւնը տարաբախտաբար դեռ իաէդլ է համարւում իրական կեանքի մէջ նաեւ մեր լուսաւոր օրերում. տնտեսական արդարութիւնը, որ լցնելու է հարուստի եւ աղքատի մէջ գոյութիւն ունեցող անդունդը, կարծես դեռ անիրագործելի փափաքներ պիտի մնան մեր ժամանակակից կուլտուրական աստիճանում: Թագաւորների դարաշրջանում ծաղկած արհեստին ու արուեստին յաջորդեց՝

Է. *Գործարանական կեանքը.* ազգերը *քաղաքական ազատութեան* հետամուտ եղան: Այս վերջին դարաշրջանը իր հետ բերեց տնտեսական, քաղաքական, քաղաքատնտեսական նորանոր, բազմակողմանի, բարդ պայմաններ, որոնց շնորհով պետական կազմակերպութիւնը նորանոր աւելի արագ էվոլիւցիայի ենթարկուեց: Մենք՝ այս մեծ ու խորհրդաւոր երեւոյթների վկաներս՝ պարտական ենք դեռահաս սերունդը հասցնելով ժամանակակից կուլտուրական աստիճանին՝ մտցնել այդ ձգտումների աշխարհը եւ, որքան որ հնարաւորութիւն ունենք, ուղեցոյց հանդիսանալ ապագայ կուլտուրական փրկաւէտ յոյսերին հասնելու մեծ գործում:

Քաղաքակրթութեան պատմական ընթացքը այսպէս ուրուագծելուց յետոյ, պէտք է դիտել որ, իհարկէ ոչ մի ժողովուրդ եւ ոչ մի ա գզանցած չէր կարող լինել այս դստիճանները առանց մեծամեծ քայքայման, զգալի յետադիմական յեղաշրջումների: Այս ուրուագիծը ներկայացնում է մեզ միջին իաէդլական դրութիւններ. որքան որ մի ա գզաւելի է մօտեցել այս բնական զարգացման աստիճաններին, այնքան աւելի հիմնաւոր ու բարձր կուլտուրայի է հասել:

* * *

Մի ազգ, ինչպէս օրինակ հայոցն է, որքան էլ որ կուլտուրական բուռն ձգտումներ ունեցած լինէր, իր պատմական կեանքի երկար ու ձիգ շրջաններում ահաւոր ցնցումների ենթարկուելու դատապարտուած

լինելով՝ կուլտուրական աստիճանները անսայթաք բարձրանալու հնարաւորութիւնից զուրկ պիտի եղած լինէր: Մեր ազգը՝ ի սէր կուլտուրայի՝ իր չարաբաստիկ անցեալով կարող է մարդկութեան անդամների մէջ քաղաքակրթական զգալի կորուստների, մեծամեծ անկումների ենթակայ եղած տիպար ազգ հանդիսանալ:

Մի երջանիկ օր սկսած, եւ մի անբախտ օր փոշիների մէջ թաղած մանկավարժութեան ընդարձակ ձեռնարկիս ուսուցման նիւթերի բնական հիմունքները գտնելու համար՝ սրանից տասներկու տարի առաջ դիմեցի Paedagogische Studien մանկավարժական հանդէսի միջոցով այն մեզ պէս կիսակուլտուրական ազգերի մանկավարժներին, որոնք ինձ պէս աշակերտել էին նոյն Հերբարտ-Ցիլլերեան շկոլային: Խնդրել էի լուսաբանել, եթէ նրանք երբէք գրաղուել են այն խնդրով, թէ արդեօք ի՞նչպէս պէտք է որոշուէին մեզ պէս ազգերի կուլտուրական աստիճանները, երբ նրանք պատմական անցեալում ահագին ելեւէջների են ենթարկուել. խնդրել էի պարզել, թէ ի՞նչպէս պէտք է այս կիսաքաղաքակիրթ ազգերի պատմական շրջանները առնչութեան մէջ դնել համամարդկային շրջանների հետ: Բաւական ժամանակ սպասելուց յետոյ սակայն, վերոյիշեալ հանդէսի խմբագիրը պատասխանեց, որ իմ առաջարկը ոչ մի արձագանք չգտաւ, եւ որ, քանի որ այս խնդրի սկզբնաւորութիւնը չէ արուած, նախ ես հանդէսին ուղարկեմ իմ խորհրդածութիւնները: Եւ ես հարկադրուեցի վարանմունքս յաղթահարելով՝ ձեռքիս տակ գտնուած պատմական սուղ միջոցներից օգուտ քաղելով՝ մի այդպիսի փորձ անել նախ «Մուրճի» 1895 թ. 4-1 համարներում: Որքան որ ինձ հնարաւոր եղաւ, քաշեցի մեր քաղաքակրթական պատմական կեանքի ուրուագիծը ընդհանրականին համընթաց, շատ անգամ լոկ նմանողութեան (անալոժիայի) վրայ հիմնուելով: Նոյն գրուածքով դիմեցի մեր բանասէրներին աջակցութիւն հայցելով եւ բանը տարաբաղդաբար հէնց այստեղ էլ կանգ առաւ:

Ուշագրաւ երեւոյթ է, որ այս մեծ խնդիրը չէ վրիպել հայ մանկավարժներիս[1] հայեացքից: Այս սկզբունքին գործնականապէս հետեւել են մեզանում Բահաթրեանցը, Աղայեանցն ու Մանդինեանցը իրանց ընթերցարաններով: Առաջինը ներկայացրեց հէքիաթական աշխարհը, վերջինը դիւցազնական ու նահապետական աշխարհները, իսկ

1 Թող ներեն յանդգնութեանս այն հրապարակախօսները, որոնք հայ ազգի մէջ մի «միակ մանկավարժ» տեսան: Մեծ կուրիօզ էր. գերմանական մանկավարժական հանրագիտարանը մի քանի հայ մանկավարժների անուններ էր տալիս, իսկ մերոնք այնքան խստապահանջ դուրս եկան, որ մեզ չընդունեցին: - Ծ. Յ.

Աղայեանցը իր «Ուսումն մայրենի լեզուի» ա. եւ բ. ընթերցարաններում հէքիաթների հետ խառն տալիս է դիւցազներգութեան ու նահապետական կեանքի վերաբերեալ նիւթեր: Այնուհետեւ այս տեսակէտից ուշադրութեան արժանի են Յ. Նազարեանցի «Ընտիր հատուածները». մեր հայրենիքի անցեալի ու ներկայի կուլտուրայից խառն նիւթեր, զետեղուած մի գրքում՝ աւելի հասունացած աշակերտների համար: Տէր Ղեւոնդեանցի ընթերցարանները, որ սկզբներում, եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ միջազգային բնաւորութիւն էին կրում, հետզհետէ մօտեցան այն աղբիւրներին, որոնցից որ նիւթերը պէտք է քաղուէին: Նոյն շաւղով ընթացել է նաեւ Յ. Արաբաջեանցը: Աղայեանցը շարունակում է չորրորդ տպագրութեամբ իր «Ուսումն մայրենի լեզուի» ձեռնարկում երրորդ ու յաջորդ տարիների համար տալ զանազան արձակ ու չափածոյ ընտիր նիւթերի հետ նաեւ մեր ժողովրդի կեանքից նկարագրութիւններ, դիւցազներգութիւններ ու հէքիաթներ: Կ. Կուսիկեանցի եւ Լ. Սարգսեանցի «Մայրենի խօսքը»՝ երրորդ եւ չորրորդ տարիների համար կազմուած՝ հմտօրէն ընտրուած այդպիսի նիւթերից զատ պարունակում է իբրեւ կուլտուրայի արտայայտիչ նիւթեր մեր առաջին վերածնութեան շրջանից՝ հինգերորդա դրից՝ եւ նահապետական կեանքից վեր առած հատուածներ եւ հայրենի աշխարհից ու կեանքից նկարագրութիւններ:

Արդ՝ այս ասպարէզում գործողներիս առջեւ դրւում է հետեւեալ խնդիրը. արդեօք ժամանակը չէ՞ հասել մեր ցրուած ոյժերը կենտրոնացնելու մեր ցիր ու ցան եղած կուլտուրական նիւթերը հաւաքելու, ընտրելու, դասաւորելու, իրար հետ բնական առնչութեան մէջ դնելու, որպէսզի մեր դեռահաս սերունդը միջոց ունենար աւելի խորը թափանցելու իր ազգի պատմական անցեալի մէջ, ճանաչել եւ գիտակցօրէն գնահատել սովորէր նրա կեանքի կուլտուրական անընկճելի ձգտումները, յուսալի, խրախուսական, հատու երեւոյթները: Բանասէրների ու մանկավարժների մի ձեռնհաս ընկերակցութիւն, բաղկացած այս մեծ պահանջի կարեւորութեանը խելամուտ եւ այս մտքով ոգեւորուած մարդկանցից[1] կը կազմէր մի մանրամասն ուղեցոյց ծրագիր, աշխատանքը կը բաժանէր մասնագիտական տեսակէտներով եւ այսպիսով հնարաւորութիւն կ›ունենար մի արգասաւոր, գեղեցիկ գործ առաջացնելու: Եւ այն ժամանակ՝ այսպիսի լուրջ եւ միահամուռ աշխատութեան ընթացքում՝ երեւան կը գային

1 Անհաւանական չէ, որ արդէն գոյութիւն ունեցող ընթերցարանների յօրինողներից մի քանիսը այս առաջարկութեան համակրէին եւ միացնէին իրանց աշխատութեան արդիւնքները ընդհանուր գործին, որոշ պայմաններով:

այն նիւթերի զգալի պակասութիւնները, որոնք անհրաժեշտ էին այս կամ այն կուլտուրական պատմական դարաշրջանի արտայայտիչ պատկերը լրացնելու, ամբողջացնելու համար: Կը զգացուէր պահանջ այս կարեւոր պակասորդները անալոգիայի հիման վրայ, այլ ազգերի անցեալից վեր առած նիւթերով լրացնելու: Ինչ դրութեան մէջ էլ որ այսուհետեւ մնան այն ուսումնարանները, ուր հազարաւոր հայ մանուկներ են սովորում, մենք չենք կարող այլեւս անտես առնել կամ յետաձգել այս կարեւոր աշխատութիւնը: Ահա›, իմ համոզմունքը:

* * *

Այժմ դառնալով այս խորհրդածութեանցը առիթ ներկայացնող «Հայ հեղինակներ» ձեռնարկին՝ մեզ առաջնորդող սկզբունքները պարզելուց յետոյ՝ հիմա հեշտ կը լինի որոշել նրա նշանակութիւնն ու դիրքը արդէն գոյութիւն ունեցող ընթերցարանների շարքում եւ ուսուագծածս ծրագրի մէջ: Պ. Վանցեանի գիրքը հետեւեալ հատուածներիցն է բաղկացած. աԲ .1նաւոր գրականութիւն, 2. Գրականութիւն, 3. Վերածնուն.4 ,դ Արեւելեան բաժին, ազգԱ .5գրութիւն, 6. Պատմական, 7. Ճամբորդական եւ աԲ .8նաստեղծութիւններ: Յօրինողը յառաջաբանը այս տողերով է սկսում. «Մեր նպատակն է երկու կամ երեք ամփոփ հատորներում տալ մեր գրականութեան եւ լեզուի զարգացման պատմութիւնը, հեղինակների կենսագիրներով եւ նրանց լաւագոյն երկերից հանած նմուշներով՝ սկսած հնագոյն անցեալից մինչեւ նորագոյն ժամանակները»: Ուրեմն պ. Վանցեանը խոստանում է մեզ՝ այս եւ հետեւեալ գրքերում, ներկայացնել հայ գրականութեան ու լեզուի զարգացման պատմութիւնը: Բայց խնդիրն այն է թէ՝ նա ի՞նչ սկզբունքներով պիտի ղեկավարուի իր ծրագիրը իրագործելու համար: Եթէ գրականութեան ու լեզուի զարգացման պատմութիւն է այս, ապա ուրեմն հետեւեալ հատորներում պէտք է զետեղուած լինին գրականութեան աւելի› բարձր արտադրութիւններ, թէ› բովանդակութեան եւ թէ› ոճի տեսակէտներով: Եւ յօրինողը հետեւեալ հատորներին վերապահել է Խրիմեանի, Այվազովսկու, Սադաթեանի, Չօպանեանի, Մասեհեանի, Նար-Դոսի եւ այլոց երկերից հանուելիք նմուշները: Ալիշանից, Պէշիկթաշլեանից, Դուրեանից, Ռ. Պատկանեանից, Ծահազիզից, Ահարոնեանից... յետոյ վերոյիշեալ հեղինակները տալով՝ արդեօք պ. Վանցեանը հետեւողականութե՞ամբ վարուած կը լինէր: Այս դասաւորութիւնը ինձ համոզիչ չէ թւում: Եւ եթէ վեր առած նմուշները արեւելեան ու արեւմտեան հայաբարբառների զարգացումը ներկայացնելու

համար են, հապա ինչո՞ւ, օրինակ՝ Պարոնեանից վեր առած նմուշները իսկական բարբառով են, իսկ Ալիշանինը, Սրուանձտեանինը՝ արեւելեանի վերածուած:

Գալով այս առաջին հատորի նիւթերի դասաւորութեանը՝ «Բանաւոր գրականութիւնից»[1] յետոյ, ըստ իս՝ պէտք է դրուէին «Գրականութիւն» հատուածի տակ՝ Ա (.առաջին վերածնունդ Ե. դարում, բ.) Անկում, գ.) Նորագոյն վերածնունդ արեւմտեան եւ արեւելեան հայերիս մէջ առանձին-առանձին: Պ. Վանցեանի ստորաբաժանմունքները պարզ ու հետեւողական չեն: 5-րդ «Ազգագրութիւն», 7-րդ «Ճամբորդական» հատուածները թէեւ հետաքրքրական նիւթերից կազմուած, բայց իր սիստեմական նիւթերի հետ անմիջական առնչութիւն չունին. 6-րդ «Պատմական» հատուածը՝ հինգ ու նորից պատմական հատուածներ ու երկու պատմական տեսութիւններ է պարունակում, իսկ 8-րդ եւ վերջին հատուածը մի ժողովածու է մեր նորագոյն կովկասեան բանաստեղծներից՝ բացի Ծանթից, Չարըքից («կիսակովկասցիներից») ու մի քանի՝ օտարազգի գրականութիւնից վեր առած՝ նիւթերից:

Պ. Վանցեանի ձեռնարկի նիւթերի ընտրութեան ու դասաւորութեան վերաբերեալ զուտ գրական խնդիրները վերապահելով աւելի ձեռնհաս բանասէրների քննադատութեանը, ես իբրեւ մանկավարժ՝ այս գրքի մէջ չեմ տեսնում հայ լեզուի ու գրականութեան զարգացման պատմութիւն, այլ միջնակարգ դպրոցների չորրորդ կամ հինգերորդա դասարանների տակաւին տհաս աշակերտների մէջ դէպի ազգային գրականութիւնն եւ հեղինակները հարցասիրութիւն առաջացնող մի ուշադրութեան արժանի աշխատութիւն: Գրականութեան պատմութիւնից մենք կը սպասէինք որ նկարագրուէր հեղինակների ու նրանց երկերի զարգացման ուղին, այն դազակները հայ եւ օտար գրականութիւնից, որոնց շնորհով նրանց երկերը այս կամ այն արտայայտութիւնն են ստացել: Մենք չենք տեսնում համեմատութիւններ, բնորոշումներ եւայլն: Այս՝ իր տեսակում մեր դասագրքերի մէջ միակը՝ ապագայում աւել էլ կը գնահատուէր, եթէ իւրաքանչիւր հատուած աւելի ճոխ ու բազմակողմանի լինէր («Բանաւոր գրականութիւն» եւ «Գրականութիւն» հատուածները, ըստ իս՝ աւելի› կարօտ են կատարելագործման:) Յետոյ՝ մեր հեղինակների կենսագիրները շատ անհաւասար արժէք ունին. մէկինը բաւականին հետաքրքրական, իսկ միւսինը՝ որ պակաս արժէք չունի, չոր ու ցամաք: Այս հեղինակներին դեռ

1 Արեւելեան հացգս մէջ գործածուող «Բանաւոր գրականութիւն» կամ «Անգիր գրականութիւն» դարձուածները աւելի լաւ չէ՞ր լինի «անգիր բանահիւսութիւն»-ով փոխարինել: - Ō. Յ.

անտեղեակ աշակերտների մէջ մնայուն, տեւողական հարցասիրութիւն առաջացնելու համար պէտք էր աւելի պարզ բնորոշել իւրաքանչիւրի գործունէութեան նկարագիրը, բարձրակէտը եւ այս շրջանի արգասիքները. ինչ որ անհնարին է, երբ մի երկու նմուշներ են առաջարկւում, ինչպէս, շատ անգամ, այս ձեռնարկի մէջ:

Գիտեմ որ այս ամենը մի մարդու ոյժերից վեր է, կամ պահանջում է մի անհատից երկար ու ձիգ տարիների ծանր եւ անխոնջ աշխատութիւն: Բոլոր ասածներիցս կարծեմ ակներեւ է, որ հաւաքական ու բազմակողմանի ոյժերը՝ այս ասպարէզում, աւելի կարճ ժամանակի ընթացքում, անհամեմատ աւելի կատարեալ գործ կ›առաջացնէին[1]: Իսկ եթէ այս նիւթերը լրացնելով դասաւորէինք քաղաքակրթական պատմական աստիճաններով՝ մի՞թէ աւելի ազդու չէին լինի նրանց տպաւորութիւնները: Օրինակ՝ «Ոսկեդարի վերածնութիւն» հատուածը կազմէինք «Հայ հեղինակներ», «Գրականութիւն» հատուածից վեր առնելով «Հայոց գրերի գիւտը», «Քրիստոնէական գրականութեան սկիզբն ու բարգաւաճումը», պատմական հատուածից «Վասակի վերջին օրերը», աւելացնէինք սրանց վրայ Ռ. Պատկանեանից «Քաջ Վարդան Մամիկոնեանի մահը», «Եղիշէն» եւ այլն ու այսպէս շարունակէինք *առնչունակ նիւթերը խտացնելով ու կենտրոնացնելով որոշ խաղների, որոշ զգացմունքների աշխարհի շուրջը:*

Այստեղ վերջ եմ տալիս խօսքիս այլեւս հնարաւորութիւն չունենալով մտնել մանր գրախօսական դիտողութեանց մէջ եւ շեշտում եմ, որ պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակները» գնահատելի եւ դասատուներին յանձնարարելի աշխատութիւն է: Թո›ղ յօրինողի այս «առաջին փորձը» փորձեն ուսումնարանները եւ տեսնեն, թէ այս գիրքը ո՞րքան հարցասիրութիւն առաջացրեց աշակերտների մէջ դէպի հայ հեղինակներն ու նրանց երկերը:

Յ. Տէր Միրաքեանց

«Մուրճ», գրական, հասարակական եւ քաղաքական ամսագիր, 1905, ապրիլ, N 4, էջ 174-185

Վերջին պարբերությունը տե՛ս Գրիգոր Վանցեան, «Դպրոցական քերականութիւն» (Թիֆլիզ, ա. թ.), Գրիգոր Վանցյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 556:

1 Վերջերս Թիֆլիսում այս բանի վրայ մտածողներ եղել են. մի անգամ էլ խորհրդակցել են մի քանի անձեր:

Գ. Վանցեան. Հայոց պատմութիւն. Թիֆլիս, 1906 թ., 80 եր., գինը 40 կոպ.

Հայոց եկեղեցական-ծխական երկսեռ դպրոցների արշալոյսը ծագելուց յետոյ, այդ դպրոցներում աւանդուելիք գրեթէ բոլոր առարկաների համար նպատակայարմար դասագրքերի կարիքը ներկայումս աւելի քան զգալի է դարձել: Մեր ծխական, միդասեան եւ նոյն իսկ թեմական դպրոցներում աւանդւում են մի շարք առարկաներ, որոնց մեծ մասի համար բոլորովին դասագրքեր չունինք: Եղած դասագրքերը մեծ մասամբ վերաբերում են կրօնին, նրա զանազան ճիւղերին, Հայոց լեզուին, թուաբանութեան եւ այլն: Մեր դպրոցներում աւանդուող այն առարկաները, որոնց համար դասագրքերի կարիքը ներկայումս խիստ զգալի է, հետեւեալներն են. Հայոց պատմութիւն, բնական գիտութիւններ (մարդակազմութիւն, բուսաբանութիւն, կենդանաբանութիւն, բնախօսութիւն, ֆիզիկա եւ աստղաբաշխութիւն) եւ մաթեմատիքական գիտութիւններ (հանրահաշիւ, երկրաչափութիւն եւ այլն):

Հէնց այդ է գլխաւոր պատճառը, որ վերոյիշեալ դպրոցները բացուելուց յետոյ մեր դպրոցական ասպարիզում սկսել են երեւան գալ զանազան դասագրքեր, որոնց մի մասը, դժբախտաբար, աւելի շուտ մեր գրավաճառներին եւ հեղինակներին պէտք է օգուտ տայ, քան դպրոցներում կրթուող մատաղ սերնդին: Մեր խօսքը վերաբերում է այն դասագրքերին, որոնք նոյն իսկ *ամենատարրական* չափով չեն համապատասխանում թէ իրենց կոչման եւ թէ մանկավարժութեան ամենահամեստ պահանջներին, այլ գրուել են միմիայն փող աշխատելու համար:

Այդ օրինակ դասագրքերի գլուխ գործոցը կարելի է համարել պ. Գ. Վանցեանի Հայոց պատմութեան դասագիրքը: Ինչպէս յայտնի է, Հայոց պատմութիւնը թէ հին եւ թէ նոր (կեդրոնական ժողովի է հաստատած) ծրագրով մեր դպրոցներում անցնում են երկու անգամ: Ծխական դպրոցներում համառօտ, իսկ միջնակարգ դպրոցներում մանրամասն կերպով: Պ. Գ. Վանցեանի դասագիրքը որոշուած է ծխական դպրոցների համար: Բայց ի՞նչ է ներկայացնում նա: Փոքրադիր դիրքով 80 երեսանոց մի խղճուկ գրքոյկ՝ աշխարհագրական, տեղագրական եւ մարդկանց չոր ու ցամաք անունների մի կոյտ: Կրճատեցէք Ս. Պալասանեանի Հայոց պատմութեան հանրածանօթ ձեռնարկը բոլորովին անշնորհք կերպով 10 անգամ եւ դուք կը ստանաք պ. Գ. Վանցեանի Հայոց պատմութեան

կմախք դասագիրքը, որի գլխաւոր արժանիքը կազմում է հետեւեալ խոշոր թերութիւնների շարքը:

Այն հասարակ փաստը, որ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը մեծ դգաեցութիւն է ունեցել հայերի պատմական անցեալ կեանքի վրայ, հեղինակի աչքից բոլորովին խուսափել է: Պ. Վանցեանի պատմութեան չոր ու ցամաք բովանդակութիւնը ծխական դպրոցի աշակերտը գոնէ բաւարար չափով ըմբռնելու համար դասագրքի առաջին գլխում համառօտ կերպով պէտք է ծանօթանայ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի եւ նրա պատմական բաժանումների ու տեղերի հետ, որոնք նրդա ասագրքի գրեթէ ամեն երեսում երեւան են գալիս: Պատմական գիտութեան մէջ արդէն վաղուց ընդունուած է, որ իւրաքանչիւր երկրի կամ ազգի պատմութիւն գրողը մի համառօտ հայեացք է ձգում այդ երկրի աշխարհագրական դիրքի եւ նրա պատմական բաժանումների վրայ: Դրա մասին եւ ոչ մի խօսք կարելի է գտնել պ. Վանցեանի դասագրքում: Նրա պատմութիւնը ուղղակի սկսւում է Բաբելոնի սովորական աշտարակաշինութիւնից եւ Հայկ նահապետից:

Պ. Գ. Վանցեանը Հայոց պատմութիւնը չէ բաժանել շրջանների եւ չէ շեշտել հայերի պատմական կեանքի գլխաւոր՝ դարագլուխ կազմող երեւոյթների վրայ, մի բան, որ զգալի կերպով հեշտացնում եւ դիւրըմբռնելի է դարձնում Հայոց պատմութեան ամբողջ դասընթացքի ուսուցումը: Նրա quasi դասագրքում աշակերտը չէ կարող պատմական գլխաւոր փաստերը տարբերել երկրորդական փաստերից: Բայց ամենագլխաւոր պակասութիւնը, որ աչքի է ընկնում, դա հեղինակի խորին լռութիւնը կամ գուցէ տգիտութիւնն է նախահայերի պատմութեան վերաբերմամբ: Եւրոպայի մի քանի գիտնականների, մանաւանդ գերմանացի Կ. Լեմանի եւ Վ. Բելքի պատմական եւ հնագիտական ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ արդէն մեզ համար բաւական պարզուել եւ լուսաբանուել է նախահայերի - ուրարտիացիների կամ խալդիացիների պատմութիւնը, որոնց մասին եւ ոչ մի խօսք չէ յիշում պ. Գ. Վանցեանը:

Այն ինչ վերոյիշեալ գիտնականների շնորհիւ մենք արդէն գիտենք, թէ մինչեւ հնդկ-ագերմանական հայերի Հայաստան գաղթելը, ո՞վքեր էին ապրում պատմական Հայաստանում, ի՞նչպիսի տէրութիւն եւ քաղաքակրթութիւն ունէին նախահայերը, որոնց քաղաքական գլխաւոր կենտրոնը Տօսպ-Վանն էր կազմում: Հեղինակը կարող էր դրանց գոնէ մի երես նուիրել իր աննախանձելի դասագրքում:

Բացի դրանից հեղինակը գրեթէ բոլորովին ուշադրութիւն չէ

դարձրել հայոց կուլտուրական պատմութեան վրայ, այլ բաւականացել է միմիայն քաղաքական պատմութեան չոր ու ցամաք փաստերը յիշելով՝ ժամանակագրական կարգով:

Հեղինակը, որ պատմութեան մասնագէտ չէ, եւ եթէ չեմ սխալւում, Հայոց դպրոցներից եւ ոչ մէկում պատմութեան դասատու չէ եղել, բնական է, որ պատմական փաստային սխալներ էլ է զետեղել իր դասագրքում, որ նոյն իսկ ոչ մասնագէտին ներելի չէ, որովհետեւ նդ արանով պղտորում է աշակերտների միտքն ու հասկացողութիւնը: Օր. նրա կարծիքով արաբները իրենց տիրապետութեան ժամանակ հայերին աշխատել են կրօնափոխ անել եւ նրանց մահմեդական դարձնել, այն ինչ այդպէս են վարուել հայերի հետ միմիայն պարսիկները, իսկ արաբները ընդհակառակը, յարգել են հայերի կրօնական եւ ազգային մի քանի արտօնութիւնները եւ աշխատել են նրանցից միմիայն նիւթական օգուտներ ստանալ: Հեղինակը, չը գիտենք ինչո՞ւ, Անահիտին համարում է Արամազդի դուստրը. այն ինչ, աւելի հաւանական է ենթադրել, որ նաև արամդզաի կինն է եղել: Բացի դրանից տառերի գիւտը պ. Գ. Վանցեանի կարծիքով եղել է 406 թուին, այն ինչ սրանից երկու տարի առաջ՝ 1904 թուին ամբողջ հայութիւնը տօնեց հայոց տառերի գիւտի 1500 ամեակը եւ այլն:

Ինչ վերաբերում է դասագրքի լեզուին, կատարեալ ձանձրալի եւ ճապաղ է, իսկ սրբագրութիւնը կատարեալ *խայտառակութիւն:* Գրեթէ իւրաքանչիւր երեսի վրայ մի քանի տառասխալներ կան, որովհետեւ գիրքը սրբագրուած չէ:

Պ. Գ. Վանցեանի Հայոց պատմութեան դասագիրքը մի անբարեխիղճ, անպէտք եւ վնասակար ձեռնարկ է եւ չարժէ մտցնել մեր դպրոցները:

Ահա մեր եզրակացութիւնը:

Լ. Բաբայեան

«Երկիր», Թիֆլիս, 16 նոյեմբերի 1906 թ., N 40

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«Հայ հեղինակներ». Գրիգոր Վանցեան, երկրորդ տպագրութիւն

Մեր առաջն է դրած պ. Վանցեանի այս quasi դասագրքի երկրորդ տպագրութիւնը. առաջինի մասին խօսել են իր ժամանակին «Բազմավէպը», «Հանդէս Ամսօրեան» և «Մուրճը»: Ես այն համոզման էի թէ հետագայ տպագրութիւնները լիակատար դարձնելու համար պ. Վանցեանը լուրջ ուշադրութեան կառնէ քննադատականներում շեշտուած էական թերութիւններն ու սխալները, կուղղէ նրանց և աւելի մշակուած ձևով դուրս կըբերէ. սակայն ակնկալածին բոլորովին հակառակ եղաւ: Դիմենք փաստերին և ցոյց տանք թէ ո՛րքան անճաշակ, ո՛րքան անպէտք և անհետևողական դասագիրք է դա: Դժւար է երևակայել մի այսպիսի կուսակցամոլ ախտերով մկրտուած դասագիրք, աշակերտները հնարաւորութիւն չը պէտք է ունենան որոշ գաղափար կազմելու որևէ հեղինակի մասին ճիշտ տեղեկութիւններով, որովհետև յարգելի կազմողը մէկին արել է աւար, միւսին խաւար. սիրած մարդկանց դուրս է բերել ուռցրած իսկ ատած մարդկանց՝ անգոյն, խղճալի. առաջիններից դրել է շատ հատւածներ ու ծաղրող նմուշներ, այն ինչ վերջիններից՝ շատ քիչ, աննշան - այն էլ յայտնի դիտաւորութեամբ թոյլ, անյաջող կտորներից: Շատերն էլ դուրս են շպրտւած հեղինակների շարքից: Երևի, մեր դժւարահաճ Բելինսկի-Վանցեանները չեն ուզում հեղինակ ճանաչած լինել Վ. Փափազեանին, Ատրպետին, Լ. Մանուէլեանին, Նար-Դոսին, Բ. Այվազեանին, Մոճոռեանին և այլն: Ինչքան քրքրեցի, ման եկայ, չը գտայ նրանց ոտով, գլխով դասագրքի մէջ: Շանթի ա՛յնքան բանաստեղծական խանդով և աւիւնով, ա՛յնքան անկեղծ զգացմանց զեղմունքներով գողտրիկ սէր և բնութիւն երգող «Լեռան Աղջիկը» պօէմայից ոչ մի տող. դրա փոխարէն երկու յօդւած կայ, որից աշակերտը կարծելու է թէ Շանթը - Լևոն Սեղբոսեանը միայն պրօզաիկ-արձակ գրող է, այն ինչ նա միևնոյն ժամանակ ոտանաւոր գրող է, և լիրիկական բանաստեղծ: Մեր շնորհալի վիպագրող Նար-Դոսին էլ խորին մոռացութեան և զանցառութեանն է տւել պ. Վանցեանը: Ալ. Ծատուրեանի միայն թարգմանական մի քանի ոտանաւորներ կան, ինքնուրոյններից ոչ մի նմուշ. այս վարմունքը ինձ աւելի է զարմացնում. դուրս է գալիս, որ Վանցեանի կարծիքով պէտք է ճանաչել Ծատուրեանին միայն ոտանաւոր-թարգմանիչ. այն ինչ նա շնորհալի բանաստեղծ է: Կարդացէք

նրա 2 հատոր բանաստեղծութիւնները և «Գրչի հանաքներ»-ը, կարդացէք նոյն բանաստեղծի մասին պ. Լէօի «Ռուսահայոց գրականութիւնը մինչև մեր օրերը» և իմ «Ռուսահայոց նորագոյն բանաստեղծական դէմքեր» («Գեղունի», 1902, ապրիլ) քննադատականներում և դուք կըգաք այն համոզման, որ նորագոյն ինքնուրոյն բանաստեղծների շարքում առաջնակարգ տեղերից մէկը բռնում է Ծատուրեանը: Բաղդաւոր է դուրս եկել բանաստեղծների մէջ այդ դասագրքի էջերում միայն Յովհ. Թումանեանը, որ Վանցեանի անբաժան ընկերը, մտերիմը, բարեկամն է: Եւ դժւար չէ կարծեմ լուծել այս հանելուկը, թէ ինչո՞ւ անհամեմատ նրանից շատ կտորներ է առաջ բերած, իսկ Յար. Թումանեանից միայն մէկը[1*]: Եթէ նկատի ունենանք այն տխուր հանգամանքը, որ մեր անտէր ու անտիրական գրականութեան խաւերում աւելի դեր կատարողը և բան տեսնողը սրանք են՝ պրօտեկցիան, թայֆայութիւնը, խաթրապահութիւնը և երեսպաշտութիւնը, քան իսկական քննադատութիւնը, անկողմնապահ կարծիքը և գնահատութիւնն ըստ արժանւոյն: Կազմի վերայ հեղինակների անւան ցանկում, յիշւած է Թումանեան, ինչպէս իմանալ ո՞ր Թումանեան, Յարութիւն, Արշակ (Կայծունի), թէ՞ Յովհաննէս, երեքն էլ Թումանեան են, չըշփոթելու համար հարկաւոր է որ դրւէին լիակատար անունները: «Մշակում» առաջին անգամ իր մասին այդ պահանջը դրեց դափնիները հանգիստ չտւող մեր մեծամիտ Յով. Թումանեանը, բայց հիմա լռել է Վանցեանի նոյն վարմունքի դէմ...

Նիւթերի դասաւորութիւնը կատարւած է շատ անփոյթ և անխնամ կերպով, աւելորդ նիւթեր որքան կուզէք, տպագրական և տարեգրական սխալներով լի, որ երբէք թոյլատրելի չէ դասագրքերի մէջ:

Դասագրքերի միակողմանիութիւնը իսկոյն աչքի է զարնում և նորանով, որ ինքը պ. Վանցեանը լինելով ռուսահայ, աւելի տեղ է տւել ռուսահայ գրողներին, իսկ տաճկահայերին մոռացութեան է տւել, բացի չորսից:

Երևում է, դասագիրքը շտապով է կազմւած: Կենսագրականները

1* Առաջին տպագրութեան մէջ երկուսն է եղել, նրանցից մէկը երկրորդում դուրս է ձգել Վանցեանը, ինչո՞ւ: Այժմ հարց, աշակերտը մի հատիկ ոտանաւորով ի՞նչպէս ճանաչէ այդ սիրոյ երգիչ և դիւցազներգու բանաստեղծին: Նա ունի ամբողջական պօէմներ՝ «Դալի Մահրասա», «Մէլիք-Իւսուփ», «Մելիք Բէկլար», «Մուսա» (2 հատոր), ունի Ֆիէրիաներ «Հազարան բլբուլ» և «Արտաւազդ», ունի «Նւագներ» և բանաստեղծութիւններ, այսքան առատ նիւթերից ջոկել միայն մի հատ ոտանաւոր, ի՞նչ է նշանակում և ինչով բացատրել այս: Լաւ կը լինէր, եթէ այդ ոտանաւորն էլ սկի չերևար դասագրքում, այլ դասագիրքը կատարեալ դարձնելու համար՝ նրա տեղ էլի իր բարեկամ Յովհ. Թումանեանի ոտանաւորներից դնէր, որ աջ ու ձախ փռւած են Վանցեանի առաջ այնքան դիւրահաճ հիւրընկալութեամբ...:

քաշքշուկ, խղճալի բաներ են, համառօտ, էական լինելուց այնքան հեռու, որքան երկինքը երկրից, և այնքան անփորձ, որ թւում է աշակերտների ձեռքով կազմւած լինէին նրանք: Մի հեղինակի կենսագրականը կայ, միւսինը՝ ոչ: Չգիտեմ և ի՞նչ հարկ կայ նրանց մեկի տակ դնել ստորագրութիւնը, իսկ միւսի տակ ընդհակառակ, քանի որ գրքի ճակատին արդէն տպւած է «Կազմեց Գրիգոր Վանցեան», պարզ է ուրեմն, որ ստորագրութիւն չըկրող յօդւածների գրողը կամ հեղինակը դասագրքի կազմողն է լինելու և ոչ ուրիշը: Թողնենք այս, անցնենք գլխաւոր կէտերին:

Յառաջաբանում պ. Վանցեանը խոստանում է տալ «լեզւի զարգացման պատմութիւնը սկսած հնագոյն անցեալից մինչև նորագոյն ժամանակները»: Հէնց առաջին քայլից իսկ նա դաւաճանում է իր խոստմանը, սկսելով Աբովեանից, որը ինչպէս յայտնի է, ծնւել է 1805 և վախճանւել է 1848 թւին: Մի՞թէ այս թւերն են կազմում սկիզբը «լեզւի զարգացման պատմութեան հնագոյն անցեալի»: Ո՞ւր է այստեղ ժամանակագրական կարգը, սիստեմի վերածումը, հետևողական լինելը: Մովսէս Խորենացուն, Փաւստոս Բիւզանդացուն, Մխիթար Սեբաստացուն, նրանց ժամանակակից ու նախորդ մատենագիրներին պ. Վանցեանը տեղ է տւել Աբովեանից շատ յետոյ:

Մի խօսքով դասագիրքն ամբողջապէս քաօս է ներկայացնում:

«Անհնարին է, ասում է պ. Վանցեանը, այս դասագրքում աշակերտների ձեռը տալ բնագիրը զանազան բարբառներով գրւած՝ առանց թարգմանութեան կամ փոխադրութեան»: Դրան ի պատասխան՝ «Նոր-Դարի» N 35-ում պ. Յարութիւն Թումանեանը նկատում է, որ Աբովեանի լեզուն և ոճը փոփոխելու կարիք չը կայ. այլ պէտք է դրա փոխարէն տալ փոքրիկ ծանօթութիւններ և բացատրել դժւար հասկանալի բառերը, ինչպէս այդ արել է Մարտինովսկին իր «ՀցրրՍւպ տՌրՌՑ.»ի մէջ: Ես իրաւացի եմ համարում այդ նկատողութիւնը, որովհետև Աբովեանի լեզուն, ոճը, որ մեր ժողովրդի հարազատ զգացմունքների և ճոխացած բառամթերքների մի գեղեցիկ ծով շտեմարան-աշխարհ է ներկայացնում, վերածել գրականի՝ միտք չունի, և դա ասում եմ նրա համար, որ այն համը, այն հոտը, այն շունչ ու ոգին չի ունենայ, ինչ որ իսկական բնագիրն է Քանաքեռի Արարատեան բարբառում: Միթէ աշակերտներին չը պէտք է աշխարհիկ լեզւի քնքուշիկ նրբութիւնների հետ միասին ժողովրդական գաւառաբարբառներին ծանօթացնել, չէ՞ որ ժողովուրդն է լեզւի ստեղծիչը դարերի ընթացքում. լեզուն լաւ ուսումնասիրելու համար պէտք է ժողովրդին դիմել և նրա հանճարի մօտ գնալ աշակերտելու: «Տունը հիմքով է տուն,

ծառը արմատով է ծառ», ասում է Ղևոնդ Ալիշանը: Այո, լեզուի հիմքն էլ, հիմնաքարն էլ, արմատն էլ կազմում է ժողովուրդը, կարելի՞ է ծաղրել, կարելի՞ է արհամարհել, կարելի՞ է քմահաճույքի առարկայ շինել և փոփոխել այդ ժողովրդի բարբառը - Աբովեանի լեզուն: Կարծեմ առաջին փորձ անողը եղաւ Արշակ Չօպանեանը իր «Անահիտ» ամսագրում: Նա Աբովեանի «Ջանգին» վերածեց տաճկահայկական բարբառի: Նրանից վարակւեց «Ծաղիկ» շաբաթաթերթը: Նա էլ փոխադրութիւններ արաւ Ա. Ահարոնեանի և Ալ. Ծատուրեանի գրուածքներից: Փորձ անողներից առաջինը՝ «Մշակից», երկրորդը «Մուրճից» յանդիմանւելով, շուտով գիտակցեցին և զգացին իրանց սխալը ու յետ քաշւեցին այդ անմիտ վնասակար փորձից: Գանք մի րոպէ իր ասածին, համաձայնւելով, որ չի կարելի աշակերտների ձեռը տալ Աբովեանի լեզուն առանց փոխադրութեան, հապա ինչո՞ւ իր սկզբունքին և սովորութեան հաւատարիմ չի գտնւել այլ գրողների և այլ բարբառների վերաբերութեամբ: Օրինակ՝ ինչո՞ւ նոյն փոփոխութեան չի ենթարկել և Գ. Սունդուկեանի «Պէպօն», որ Թիֆլիզի բարբառով է գրուած և համեմուած օտար բառերով: Եթէ Վանցեանին նայենք, դասագրքում մտցրած չորս տաճկահայ գրողների լեզուն էլ, ոճն էլ, ըստ իր վարմունքի, լոգիկայի և հետևողականութեան, պէտք է մեր բարբառի վերածել, չէ՞ որ ռուսահայ դպրոցական աշակերտները դժւարութեամբ են ըմբռնելու այն: Թէ սա ի՞նչ տարօրինակ, հակասական վարմունք է, թողնում ենք միայն հնարագէտ պ. Վանցեանին հասկանալու: Բայց լսեցէք մի այլ կուրիօզ, աւելի մազալու, որ գալիս է աւելի տարօրինակ հակասականութեան չափն աւելի լրացնելու: Կարդացէք «Նոր-Դարի» N 43-ում պ. Վ. Խանամիրեանի հետևեալ խորհուրդաւոր նամակը: «Նոր-Դարի» N 35-ում կարդացի պ. Յարութիւն Թումանեանի քննադատութիւնը պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակներ» գրքի մասին: Գիտենալով որ պ. Վանցեանը փոփոխութիւն մտցնող չէ՝ (այդ գիտն ի՞նչպէս արիք) Աբովեանի գրուածքների վերաբերմամբ՝ շատ հաւանական է, որ ես եմ սխալները թողել, որովհետև ես եմ արտագրողը եղել»: Զառանցո՞ւմ էք, ի՞նչ է, պարոն պաշտպան արտագրող (գուցէ գրաշար), եթէ պ. Վանցեանը Աբովեանի գրուածքների վերաբերմամբ փոփոխութիւն մտցնող չէ, ապա ի՞նչն էր ստիպում նրան դուրս գալ «Նոր-Դարի» քննադատի դէմ անհիմն գոռոզութեամբ ու մեծամտութեամբ իր գրած անփաստ և անտեղի պատասխանով[1], որի մէջ, ինչպէս և գրքի յառաջաբանում, պնդեց նորից, որ ինքն է դիտմամբ փոփոխութեան

1 Տե՛ս «Նոր-Դարի» N 41: Նոյն լրագրի N 46-ում պատասխանի պատասխանը գրեց Յար. Թումանեանը աւելի համոզացուցիչ փաստերով, որին և մնաց յաղթական վերջին խօսքը:

ենթարկել Աբովեանի լեզուն: Երևում է դասագրքի սխալները պ. Յար. Թումանեանի բռնելուց յետոյ Վանցեանը զգացել է պաշտպանութեան կարիքը, ապա թէ ոչ՝ ինչը դրդեց և ձեզ պ. անկոչ պաշտպան հանդէս գալ, և այդ տեսակ արջի ծառայութիւն մատուցանել: Ընթերցողին ի՛նչ փոյթն է, թէ ո՛վ է եղել արտագրողը կամ սրբագրողը, պատասխանատուն միայն ինքը կազմողն է: Երբ Վանցեանը ուզում է իմանալ թէ որքան իրաւունք ունի Աբովեանի լեզուն շտկելու, թող հարցնէ նոյն իսկ իր բարեկամ Յով. Թումանեանին, որը «Մշակում» ահագին վիճաբանութեան մէջ մտաւ Ն. Տէր-Ղևոնդեանի հետ, երբ վերջինս թոյլ էր տուել իր «մայրենի լեզու»ի դասագրքում նրա «Շուն և կատու» Լօռւայ բարբառով գրած ոտանաւորը փոփոխելու: Թումանեանը սաստիկ բողոքեց և պատուիրեց իր գրուածքների հետ այլ ևս այդպէս չը վարուեն: Այդ հիման վրայ եթէ Աբովեանը վերակենդանացած լինէր գերեզմանից և իր աչքով տեսնէր թէ ինչպէս են իր գրուածքները աղաւաղում, որքան նախատինք կը թափէր պ. Վանցեանի գլխին: Մենք խորհուրդ կը տայինք Վանցեանին միշտ սրբութեամբ ու զգուշաւորութեամբ մօտենալ Աբովեանի պէս պատկառելի գրողների գրուածքներին և նրանց լեզւին:

Անցնենք այժմ «Հայ հեղինակների» բանաւոր գրականութեան բաժնին: Այդ բաժինն էլ շատ թերի է և ծաղաղ: Այդտեղ էլ դաւաճանութիւն կայ: Ահա թէ ինչպէս. թոյլ տանք «Նոր-Դարի» քննադատին խօսելու. «կամենալով ծանօթացնել «Սասունցի Դաւիթ» ժողովրդական վէպի հետ, պ. Վանցեանը տալիս է նրա փոխադրութեան միմիայն մի մասը, այն էլ անյաջող փոխադրութեամբ, իսկ այդ վէպի լիակատար և աւելի յաջող փոխադրութիւնը, որ գրել է պ. Բալասանեանը, անյայտ է մնացել պ. Վանցեանին: Ինչ վերաբերում է միւս նմուշներին, պէտք է նկատենք, որ պ. Վանցեանը չը գիտէ լաւ ընտրութիւն անել» (N 46): Պ. Վանցեանը, բողոքելով այս տողերի դէմ, իր պատասխանի մէջ աշխատում է իր հաւանած Յով. Թումանեանի «Սասունցի Դաւթի» արժանիքը մի կերպ բարձրացնել: Պարոնը «հազիւ մի երկտող չոր ու ցամաք ու ոչ մի բան չը ներկայացնող» ծանուցման մէջ առանց ապացոյցի, առաձգական խօսքով պ. Յովի. Թումանեանի պօէմը «հրաշալի» է համարել և միևնոյն ժամանակ մոռացութեան է տուել Մ. Աբեղեանին, Գարեգին սարկաւագին, Ա. Աբեղեանին, Բ. Խալաթեանին, Ս. Հայկունուն, Ս. Մանդինեանին, Յ. Ճաղարբէկեանին, Ն. Տէր-Ղևոնդեանին, Լ. Մանուէլեանին, և նրանց գրած Սասմայ փահլիւանների պատմութեան բոլոր վարիանտները: Հետաքրքիր է կարդալ պ. Վանցեանի հաւանած «Սասունցի Դաւիթ» գրուածքի մասին

աւելի հեղինակաւոր մարդկանց յայտնած կարծիքները:

Յայտնի մանկավարժ Սեդրակ Մանդինեանը 1904 թ. «Տարազ» N 7-ում գրում է. «վերջապէս նա (իմա՛ Յովհ. Թում.) փորձեց իր արուեստի տակ դնել ժողովրդական ամենագեղեցիկ և անմշակ հանքը՝ «Սասունցի Դաւիթ»… Բայց շատ անյաջող կերպով… ճշմարիտ է, որ «Սասունցի Դաւթի» խոշոր խոշոր թերութիւնները զարմանք են պատճառում: Ահա զորօր. մի կռւի նկարագրութիւնը, որ անհաւատալի է թւում, թէ Յով. Թումանեանի գրչի արտադրութիւն է: Կարծես թէ խցի մէջ նստած մի աբեղայ չոր ու ցամաք տարեգրութիւններ է արձանագրում: Ո՞չ ապաքէն պէտք է ենթադրել, թէ բանաստեղծի երևակայութիւնը շատ աղքատ է եղել, որ չէ կարողացել կենդանացնել բուն եղելութիւնը բանաստեղծական ազատութեամբ, այլ շատացել է աբեղայի սուղ բառերը տաղտկալի կերպով կրկնելու: Մեր կարծիքով անյաջողութիւնը ծագել է նախ՝ ստեղծագործութեան համար անյարմար տրամադրութիւնից, տարաժամութիւնից… Մի՞թէ հարկաւոր է ծածկել, նրան պակասում են ոչ թէ երևակայութիւնը, ոչ թէ բանաստեղծական աշխուժի թարմութիւնը, այլ լաւ դպրութիւնը, ճաշակի զարգացումը: Այդ թերութեամբ պէտք է բացատրի, որ նա շատ անգամ չի կարողանում ոսկի շրջանով ճարտարել իր անթրաշ ալմաստների համար և այլն…:

Ահա՛ և Լէօի կարծիքը նոյն պօէմի մասին 1904 «Մշակ» N 1-ում… «Նոր բան չի յաջողում պ. Յովհ. Թումանեանին: Նոյն իսկ ժողովրդական աւանդութիւններից մի բան ստեղծելու վաղեմի ընդունակութիւնը այժմ դաւաճանել է նրան: Ապացոյց է «Սասունցի Դաւիթը», որի մէջ պ. Թումանեանը ստեղծագործական ինքնուրոյնութեան նշոյլ անգամ չի ցոյց տուել: Նա միայն տնատողի դեր է կատարել, արձակը ոտանաւորով պատմող է, որ չի ըմբռնում ժողովրդական հիւսածքի ներքին միտքը, բովանդակութիւնը: «Սասունցի Դաւթի» բազմաթիւ վարիանտների մէջ ընտրութիւն անել չի կարողացել պ. Թումանեանը, և այդ պատճառով այս պօէմի մէջ կան արտաքին հանգամանքների, դէպքերի կոյտեր, բայց վայրիվերոյ, քաօսական, առանց ներքին կապի և ընդհանուր, ղեկավարող մտքի: Աւելացնենք և այն, որ պօէմը չի վերջացած: Չըգտնելով այդտեղ հեղինակական ոչ մի ինքնուրոյնութիւն, մենք այդ պօէմը, որ բռնում է 40 երես, չենք դնում պ. Թումանեանի ինքնուրոյն գործերի շարքում և այլն և այլն…»[1]: Ուրեմն խոստովանեցէք, պ. Վանցեան, որ ինչքան ցանկալի, նոյնքան էլ անկարելի և անհնարին է աշակերտներին յանձնարարել ոչ

1 Տե՛ս նաև աննպաստ կարծիքներ «Գեղունում» (Լէօ) և «Բազմավէպում» (Պոտուրեան):

թէ Աբովեանի չնաշխարհիկ, մեղրածորան լեզուն և ոճը, այլ «անյաջող խոշոր խոշոր թերութիւններով զարմանք պատճառող» (Կ. Մանդինեան) և «հեղինակական ոչ մի ինքնուրոյնութիւն չունեցող, չը վերջացած» (Լէօ) այդ պօէմը, որի մէջ բացակայում են Դաւթի կեանքի գլխաւոր արկածները, նրա մանկութիւնը Մուսուլ աշխարհում, այնտեղից վերադարձը Սասուն, հետաքրքիր կռիւները և արած քաջագործութիւնները զանազան անւանի հերոսների դէմ, Խանդուդ Խաթէնի սէրը, Դաւթի մահը և այլն: Աշակերտները ի՞նչպէս կարող են գաղափար կազմել թէ իսկապէս ի՞նչ տիպ, ի՞նչ ոյժ է ներկայացնում Դաւիթը, ով է եղել նրա նախնիքը, ինչ հունարի տէր է եղել նրա հայր Առիւծաձև Միհերը և ինչո՞ւ է նա Առիւծաձև կոչւում, ի՞նչպէս են նրա պապ Սանասարը և վերջինիս եղբայր Ասլի Մէլիքը Սասունի հիմնադիրներ հանդիսացել և այլն և այլն[1]:

Գրիգոր ԲԱԼԱՍԱՆԵԱՆ

Գ. Բ.

«Յոյս», պատկերազարդ շաբաթաթերթ, 1906, N 14 և N 16

Գ. Վանցեան. Գրպանի ուղղագրութիւն: Հրատարակութիւն Ս. Ս.-ի. Թիֆլիս, տպարան Մ. Վարդանեանցի. 1906. գինն է 5 կօպ.

Այս փոքրիկ, 25 փոքրադիր երեսներից կազմուած գրքոյկով պ. Գ. Վանցեանը մի շատ սրամիտ միջոց է գտել մեր անգրագէտ գրականագէտներին փոքր ի շատէ ուղիղ հայերէն գրելու դիւրութիւններ տալու: Ո՞վ չը գիտէ, որ մեր գրականագէտներից, նամանաւանդ պարբերական մամուլի մէջ գրողներից մեծ մասը հայերէն գրելու մէջ սաստիկ բոբիկ է եւ մեր սրբագրիչներն ու խմբագիրները ուղղակի տաժանակիր աշխատանքի են դատապարտուած: Նրանք ստիպուած են ոչ միայն գրաշարների սխալ շարուածքները ուղղելու, այլ եւ բնագրի անչափ սխալները եւ նոյն իսկ գրուածքի ոճը:

1 Այդ բոլոր հերոսների կեանքի արտայայտութիւնները ես հրատարակած ունիմ առանձին առանձին գրքոյկներով, այն է՝ Ռոստոմ և Սալման, Առիւծաձև Միհր, Երկու պահլաւան, Ասլի Մելիք և Սանասար, արտատպած «Լումայից». Սասունցի Դաւիթ (երկու հատոր) և պստիկ Միհր:

Շնորհիւ այն պարզ հանգամանքի, որ պետական միջնակարգ ուսումնարաններից մեր մայրենի լեզուն կամ բոլորովին դուրս էր վանուած եւ կամ աւանդւում էր միմիայն անուանական կերպով. մեր ինտելիգենցիայի մեծագոյն մասը, որ նախ այդ ուսումնարանները եւ ապա համալսարաններ է աւարտում, երկար տարիների ընթացքում համարեա թէ բոլորովին հայ գրականութեամբ չէր զբաղվում ու նրա մէջ չէր մասնակցում, վախենալով ծաղրի առարկայ դառնալ՝ հայերէնի մէջ իր բոբիկութիւնը ցոյց տալով: Ճիշտ այդ պատճառով մեր գրականութիւնը ամբողջապէս, շատ չնչին բացառութեամբ, մեր թեմական դպրոցներում եւ ճեմարաններում (Լազարեան եւ Գէորգեան) աւարտածների բաժինն էր դառել: Դրանք էին գլխաւորաբար մեր հայագէտները եւ դրանք միայն համարձակութիւն ունէին հայ գրականութեամբ զբաղուելու եւ մայրենի լեզուով սերունդներ կրթելու:

Ես կարծում եմ, բոլորովին սխալված չենք լինի, եթէ ասենք, որ հէնց այդ հանգամանքի շնորհիւ էր եւ է, որ մեր գրականութիւնը մի ընդհանուր տիրացուական եւ տափակութեան կնիք է կրում եւ նրանից չափազանց խիստ շօվինիզմ է բուրում:

Թէեւ մեր այդ գրականագէտների մէջ բարձրագոյն կրթութեան տէր մարդիկ էլ կային, բայց դրանք էլ, դարձեալ իրանց միջնակարգ կրթութիւնը թեմական դպրոցներում եւ ճեմարաններում ստացած լինելով, այնչափ շաղախուած էին լինում տիրացուական ու թթու ազգասիրական ոգով, որ համալսարանը նրանց վրայ ոչ մի բարերար ազդեցութիւն չէր կարողանում ունենալ: Այդ մարդիկը բարձրագոյն ուսումնարան էին գնում ոչ թէ իրանց մտաւոր հորիզոնը ընդլայնելու եւ մտածողութեան նոր ձեւեր ու եղանակներ սովորելու համար, այլ ընդհակառակը, նրանք Ռուսաստանի եւ արտասահմանեան համալսարաններում գիտական յատուկ զէնքեր էին որոնում իրանց միջնադարեան ու փտած գաղափարները աւելի լաւ կերպով պաշտպանելու համար: Եւ այդ էր պատճառը, որ հանգուցեալ Գ. Արծրունին շատ իրաւամբ ասում էր, որ մեր ուսանողները Գերմանիայում աւելի թունդ պահպանողականներ եւ Բիսմարկի կողմնակիցներ են դառնում, քան իրանք գերմանական պահպանողականները եւ քան հէնց ինքը Բիսմարկը:

Սակայն ժամանակները հետզհետէ փոխուեցին. մեր ազգային վերածնութեան հոսանքը մի կողմից եւ կառավարութեան փոքր ազգերին կլանելու, ռուսացնելու բացարձակ քաղաքականութիւնը միւս կողմից այն ազդեցութիւնը ունեցան, որ պետական դպրոցներում աւարտած մեր

երիտասարդութիւնն էլ սկսեց ինքնուրոյն կերպով իր մայրենի լեզուով պարապել, մեր գրականութեամբ հետաքրքրուել եւ նոյն իսկ նրա մէջ մասնակցութիւն ցոյց տալ: Այժմ այս վերջինների թիւը բաւականին մեծ % է կազմում եւ նրանց բարերար ազդեցութիւնը մեր գրականութեան վրայ բաւականին զգալի է:

Սակայն, չը պէտք է ուրանալ, որ այդ կարգի, մեծ մասամբ համալսարանական նստարանների վրայ եղած ժամանակ մայրենի լեզուն սովորած գրականագէտները, ինչպէս վերեւում ասացինք, միշտ շատ տկար են լինում հայերէնի ուղղագրութեան մէջ եւ յաճախ բառարանների օգնութեամբ են կատարում իրանց գրական աշխատութիւնները: Եւ հէնց այդ կարգի գրողներին պ. Վանցեանի «Գրպանի ուղղագրութիւնը» բաւական մեծ ծառայութիւն կարող է մատուցանել ու դիւրութիւն տալ փոքր ի շատէ անսխալ գրելու:

«Գրպանի ուղղագրութիւնը» քերականական կանոններ չէ պարունակում իր մէջ, այլ նա մի փոքրիկ բառգիրք է, որի մէջ ամփոփուած են այն բոլոր արմատական բառերը, որոնց ուղղագրութիւնը ամենից շատ դժուարութիւններ է ներկայացնում մեր գրողների համար:

«Հայերէնի սխալները,- շատ իրաւամբ ասում է պ. Վանցեանը,- առաջ են գալիս գլխաւորապէս է եւ ե, ո եւ օ, յ եւ հ, վ եւ ւ տառերի մէջ: Ներկայ գրքոյկը պարունակում է գրեթէ բոլոր արմատական բառերը, որոնք պահանջում են է, օ, կամ յ: Այն բառը, որ այստեղ չը կայ, կը նշանակէ այս տառերով գրելը սխալ է»:

Եւ այդ բառերը շատ հեշտութեամբ գտնւում են պ. Վանցեանի գրքոյկի մէջ: Իսկ գրողը, մի քանի անգամ միեւնոյն բառը փնտռելուց ու գրելուց յետոյ, շատ աւելի շուտ կարող է նրա ուղղագրութեան հետ ընտելանալ, քան եթէ նա վերցնի եւ երկար ու ձիգ քերականական կանոնները անգիր սովորի: Նաեւ ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ տարիքաւոր մարդիկ համարեա թէ երբէք յանձն չեն առնում քերականական կանոններ սովորելու վրայ ժամանակ կորցնել, ուստի պէտք է ենթադրել, որ պ. Վանցեանի «Ուղղագրութիւն» գրքոյկը մեծ յաջողութիւն պիտի գտնի:

Խ.

«Մշակ», 1906, N 193

Փոքրիկ հատվածներ տե՛ս Գրիգոր Վանցեան, «Դպրոցական քերականութիւն» (Թիֆլիզ, ա. թ.), Գրիգոր Վանցյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 558:

Գր. Վանցեան՝ Պատմական քերականութիւն արեւելեան հայոց լեզուի, Թիֆլիս, 1906, գ. 75 կ.

Մեր այն ուսուցիչները, որոնք ուզում են հայոց քերականութիւն աւանդելիս ունենալ պատմական-փիլիսոփայական որոշ նախապատրաստութիւն մեր նոր լեզուի մասին, մեծ օգուտ կը ստանան պ. Գր. Վանցեանի այս աշխատութիւնից, որի մասնագիտական քննադատութիւնը մեր նպատակներից դուրս է: Մենք միայն յանձնարարում ենք մեր ուսուցիչների ուշադրութեան այդ գիրքը, որի մէջ ի մի են ամփոփուած շատ նիւթեր արեւելահայ լեզուի մասին, եւ որոշ սիստեմի են վերածուած: Այս գրքոյկը կարող է լրացնել անցեալ համարում մատնանիշ արած պ. Մ. Աբեղեանի քերականութիւնը:

N.

«Մուրճ», 1906, N 9

Գրիգոր Վանցեան, «Դպրոցական քերականութիւն» (Թիֆլիզ, ա. թ.), Գրիգոր Վանցյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 557:

Գրիգոր Վանցեան,«Գրպանի ուղղագրութիւն», Բ. տպագրութիւն, (Թիֆլիզ, ա. թ.), Գրիգոր Վանցյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 558:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«Հայ հեղինակներ» Գ. Վանցեանի, երկրորդ տպագրութիւն, Թիֆլիս, 1906 թ.

Պ. Վանցեանի նպատակն է, ինչպէս ինքը յայտնում է գրքի առաջին տպագրութեան յառաջաբանում, «տալ մեր լեզուի զարգացման պատմութիւնը, հեղինակների կենսագիրներով և նրանց լաւագոյն երկերից հանած նմուշներով՝ սկսած հնագոյն անցեալից մինչև նորագոյն ժամանակները»: Երկրորդ տպագրութեան յառաջաբանումն էլ պարոնը յայտնում է, որ այդ գրքում պահում է մի անգամ արդէն բռնած ուղղութիւնն ու ընթացքը: Առաջին տպագրութիւնը կովկասեան ուսումնական շրջանի հոգաբարձական խորհրդի կողմից թոյլատրուած է

գործ ածելու դպրոցներում, ուր վաղուց զգացւում է հայոց գրականութեան ձեռնարկի պակասը: Իսկ երկրորդ տպագրութեան գործածութիւնը դեռ ևս պաշտօնապէս թոյլատրուած չէ: Գրքի առաջին տպագրութիւնը, չնայելով իւր մի քանի թերութիւններին, կարող էր ծառայել յօրինողի նախագծած նպատակին: Իսկ նոր հրատարակութիւնը, որ պիտի աւելի կատարելագործուած լինէր, ընդհակառակը հարստացել է նոր թերութիւններով:

Նախ նկատենք, որ պ. Վանցեանը, հակառակ իւր խոստումին, մի կողմ է թողնում «մեր լեզուի զարգացման պատմութիւնն ու հնագոյն անցեալը» և սկսում է իւր գիրքն ուղղակի Աբովեանով, որին յաջորդում են մեր նոր ու նորագոյն գրողները: Ապա գալիս են պատմական, ճամբորդական և ազգագրական բաժինները, իսկ այդ բոլորից յետոյ է յօրինողը ծանօթացնում մեզ մեր բանաւոր գրականութեան հետ, սկսած Գողթան մեր հին երգերից: Գրականութիւն սովորելու համար սովորաբար սկսում են բանաւոր գրականութիւնից և ժամանակագրական կարգով անցնում են գրաւորին: Իսկ պ. Վանցեանը որ ուզում էր «հնագոյն անցեալից սկսել» և հասնել «մինչև նորագոյն ժամանակները», ընդհակառակն է արել:

Բացի դրանից, պ. Վանցեանը ոչ միայն չի տալիս մեր լեզուի զարգացման պատմութիւնը, այլ և փոփոխութեան է ենթարկել Խ. Աբովեանի լեզուն: Մի՞թէ կարելի է փոփոխել այն լեզուն, որն իբրև հիմք մեր աշխարհաբար գրականութեան, կարևոր նշանակութիւն ունի և առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում ամեն մի հայ գրականութիւն սովորողի համար: Աբովեանի լեզւում օժանդակ բայի 3 դէմքի ա-ն փոխել է է-ի, իսկ «խիստ անհասկանալի թուրքերէն» բառերը փոխարինել է հայերէն բառերով: Վերցնենք մի նմուշ. 9 երեսում հլայ բառը նա շինել է դեռ, ենթադրելով որ հլայ-ն «խիստ անհասկանալի» թուրքերէն բառ է: Ո՞ր հային ասես հլա կամ հալա, որ չհասկանայ: Եթէ «աշակերտների դիւրութեան և նիւթի հեշտ իւրացման» համար է մտածել պ. Վանցեանը, այն ժամանակ ինչո՞ւ նա չի փոխարինել հայերէնով փանջարա, թօփխանա, թամարզլու և այլ սրանց նման բառերը, որոնք աւելի «խիստ անհասկանալի» են, քան թէ հլայ-ն: Մի կողմը թողած այն, որ պ. Վանցեանն իրաւունք չունէր փոփոխելու Աբովեանի լեզուն, բառերը փոփոխելիս՝ նա չի զանազանել հասկանալին անհասկանալիից, ինչպէս տեսանք այդ վերև: Բացի դրանից պ. Վանցեանը մինչև անգամ կրճատել ու խեղաթիւրել է Աբովեանի նախադասութիւնները: Օրինակ, Աբովեանը գրում է.

«Թող ինձ այսուհետև տգէտ կոչեն. լեզուս բաց ա էլել, իմ ընտիր, ազիզ, իմ սրտի սիրեկան ազգ: Թող տրամաբանութիւն գիտեցողը իրան համքեարի համար գրի, ես, քո կորած, շվարած որդին քեզ համար»:

Այս կտորը պ. Վանցեանն այսպէս է փոխել.

«Հայե՛ր, թո՛ղ ինձ այսուհետև տգէտ կանչեն... Թո՛ղ տրամաբանութիւն գիտեցողը իրան համքեարի համար գրի, ես՝ ձեզ համար»:

Ինչպէս տեսնում ենք, Աբովեանի գրածից պ. Վանցեանը դէն է գցել վերևի ընդգծած բառերը և աւելացրել է հայեր բառը, որ չգիտենք՝ թէ որտեղից դուրս պրծաւ: Այդ բառի խաթրու էլ քեզ համար-ը ձեզ համար է շինել:

Շատ տարօրինակ է թւում, թէ ինչո՞ւ պ. Վանցեանը փոփոխել է Աբովեանի լեզուն, իսկ Սունդուկեանի «Պէպօ»-ի հատուածը, որ գրուած է Թիֆլիսի բարբառով ու համեմուած օտար բառերով, թողել է անփոփոխ: Աւելի լաւ կանէր պարոնը, եթէ մեր գրողների երկերի նմուշների տակ դնէր փոքրիկ ծանօթութիւններ ու բացատրէր անհասկանալի բառերն ու ժողովրդական ոճերը, ինչպէս այդ արել է Մարտինովսկին իր «ՅցրրՍւց տՌրՈՑպսՌ» (Ռուս գրողներ) գրքում: Բացի բառերի ու ոճերի բացատրութիւններից, անհրաժեշտ է և իւրաքանչիւր յօդուածի կամ ոտանաւորի համար տալ տեղեկութիւններ նրա իմաստի, բնաւորութեան ու գրուելու շարժառիթի մասին: Այն ինչ «Հայ հեղինակներում» մենք միայն գտնում ենք չոր ու ցամաք գրական նմուշներ, որոնք յաջորդում են իրար առանց սիստեմի ու, սակաւ բացառութեամբ, առանց կարևոր բացատրութիւնների:

Պ. Վանցեանի տուած կենսագրականներից կան այնպիսիները, որոնք գրուած են ոչ թէ յօրինողի, այլ ուրիշների ձեռքով: Օրինակ, Սմբատ Շահազիզի մասին զետեղուած է Լէօի գրածը, իսկ Գ. Բարխուդարեանցի մասին՝ Ի. Յարութիւնեանի գրածը: Բայց գրականութեան դասագիրք յօրինողներն առհասարակ իրենք են կազմում գրողների կենսագրականները, ոչ թէ օգտւում են ուրիշի պատրաստածից: «Հայ հեղինակներում» կան և այնպիսի կենսագրականներ, որոնց տակ մենք տեսնում ենք պ. Վանցեանի ստորագրութիւնը: Իսկ մի քանիսն էլ զետեղուած են առանց ստորագրութեան:

Եթէ ենթադրենք, որ այս վերջինները կազմել է ինքը՝ պ. Վանցեանը, այն ժամանակ էլ ինչո՞ւ է նա մէկի տակին ստորագրում իր անունը, իսկ միւսը թողնում առանց ստորագրութեան: Իսկ եթէ ուրիշներն

են գրել, ո՞ւր է նրանց ստորագրութիւնը: Ինչո՞ւ Լէօի և Յարութիւնեանի կազմած կենսագրականների տակ կայ ստորագրութիւն, իսկ միւսների կազմածը մնացել է առանց ստորագրութեան: Մեզ թւում է, որ բոլոր կենսագրականները պիտի կազմէր ինքը պ. Վանցեանը և թողնէր նրանց առանց ստորագրութեան, որովհետև առանց այն էլ գրքի ճակատին մի անգամ արդէն գրուած է «Գ. Վանցեան»: Տարօրինակն այն է, որ պ. Վանցեանը, զետեղելով իր գրքում մեր նոր ու նորագոյն գրողների երկերից նմուշներ, բոլորովին մոռացութեան է մատնել պ. պ. Նար-Դոսին, Լևոն Մանուէլեանին և այլոց, որոնք պատուաւոր տեղ են բռնում գրականութեան մէջ և որոնց երկերի նմուշները վաղուց ընդունելութիւն են գտել ուրիշ դասագրքերի մէջ: Կենսագրութիւնների և արևելահայ գրական շարժման էութիւնն ու ամբողջութիւնը լաւ հասկանալու համար, պ. Վանցեանը իր գրքի յառաջաբանում խորհուրդ է տալիս ուսուցիչներին իր տպագրուող «Պատմաքննական քերականութիւնը»: Գուցէ պ. պ. Նար-Դոսը, Լ. Մանուէլեանը և միւսները մտել են այդ նոր լոյս տեսնող գրքի մէջ. բայց աշակերտներին ի՞նչ... Չէ՞ որ պ. Վանցեանը միայն ուսուցիչներին է խորհուրդ տալիս այդ գրքին դիմելու: Աշակերտներն ի՞նչ մեղք են գործել, որ պ. Վանցեանը զրկում է նրանց և չի ծանօթացնում մեր տաղանդաւոր գրողների հետ:

Զետեղելով իր գրքում պ. Ա. Ծատուրեանի թարգմանած ոտանաւորները, պ. Վանցեանը ոչ մի նմուշ չի տալիս նրա ինքնուրոյն բանաստեղծութիւններից: «Հայ հեղինակների» յօրինողը երևի Ա. Ծատուրեանին բանաստեղծ չէ համարում, այլ սոսկ թարգմանիչ: Կամենալով ծանօթացնել «Սասունցի Դաւիթ» ժողովրդական վէպի հետ, պ. Վանցեանը տալիս է նրա փոխադրութեան միմիայն մի մասը, այն էլ անյաջող փոխադրութեամբ: Իսկ այդ վէպի լիակատար և աւելի յաջող փոխադրութիւնը, որ գրել է պ. Գ. Բալասանեանը, անյայտ է մնացել պ. Վանցեանին: Ինչ վերաբերում է միւս նմուշներին, պէտք է նկատենք, որ պ. Վանցեանը չգիտէ լաւ ընտրութիւն անել: Պ. Պռօշեանից միայն տալիս է տարուայ չորս եղանակների փոքրիկ նկարագրութիւնները, իսկ նրա «Սօս և Վարդիթերից», «Հացի խնդրից» և այլ նշանաւոր երկերից ոչինչ չի տալիս: Րաֆֆուց տալիս է միայն չորս փոքրիկ հատուածներ, որոնք բռնում են 7 1/2 երես: Եւ այդ 7 և կէս երեսով է ուզում պ. Վանցեանը գաղափար տալ Րաֆֆու մասին: Այն ինչ Մուրացանից տալիս է նա ամբողջ 17 երես: Պ. Ղ. Աղայեանից էլ շատ քիչ բան է տալիս: Ցանկալի էր զետեղել «Հայ հեղինակների» մէջ նրա «Անահիտ», «Տորք Անգեղ» և այլ նշանաւոր

երկերից:

Որպէսզի իւր գրքում լինի ամեն չէշուդից, պ. Վանցեանը վերջում զցել է մի առանձին բաժին «Ռուս գրականութիւնից» վերնագրով: Այստեղ մտնում են միայն 4 կտոր փոքրիկ թարգմանութիւններ, ընդամենը 8 երես: Այդ թարգմանութիւններից երեքի տակին ստորագրուած է հեղինակի անունը, իսկ մէկի տակին ստորագրուած է միայն «Թարգ. ռուս.»: Չգիտենք՝ թէ ինչո՞ւ է պարոնն այդպէս խնամքով թաքցնում հեղինակի անունը, կամ ի՞նչ հարկ կար տակին ստորագրելու «Թարգմ. ռուսերէնից», քանի որ ընդհանուր վերնագրից («Ռուս գրականութիւնից») այդ արդէն յայտնի է: Եթէ գրքի վերջում պ. Վանցեանը պիտի դնէր առանձին ռուսական բաժին, էլ ինչո՞ւ է նա Պուշկինի «Թէ շրջում եմ», «Մարգարէ», Լերմոնտովի «Հրեշտակ» և «Երբ մեղմ ծփում է» ոտանաւորների թարգմանութիւնները զցել պատմական, ճամբորդական, ազգագրական, ժողովրդական բանահիւսութեան և այլ բաժիններից առաջ: Այդ ի՞նչ սիստեմ է: Կարելի էր մի փոքր աւելի երկար խօսել «Հայ հեղինակների» մասին, բայց շատանանք միայն այսքանով:

Յարութիւն ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

«Նոր-Դար», 1906 թ., 24 փետրուարի, N 35

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

«Նոր-Դար»-ի ներկայ տարուայ 35 N լոյս տեսաւ մի ընդարձակ քննադատութիւն իմ յօրինած «Հայ հեղինակներ» գրքի մասին, ուր յօդուածագիր պ. Թումանեանը հետևեալ նկատողութիւնն է անում. գրքի «նոր հրատարակութիւնը որ պիտի աւելի կատարելագործուած լինէր, ընդհակառակը հարստացել է նոր թերութիւններով» (ընդգծումը մերն է): Պատասխանում ենք թուերով. առաջին հրատարակութիւնը բաղկացած էր 262 երեսից, երկրորդը 320. ուրեմն պլիւս 58 երես. հին գրականութեան բաժինը, որ կար առաջինում, հանուած է երկրորդ հրատարակութիւնից, հետևեալ դեռ լոյս չտեսած հատորների մէջ զետեղուելու համար 42 երես. 58 + 42 = 100: Աւելացած նիւթեր են.- Ալիշանի, Ծերենցի, Դուրեանի, Նալբանդեանի, Շահազիզի, Մուրացանի, Սիպիլի, Արփիարեանի, Ծատուրեանի, Յովի. Թումանեանի, Շանթի, Տմբլաչի Խաչանի գործերից. նախկին նիւթը մնալով հանդերձ, աւելացել է հարիւր երես նոր նիւթ մեր լաւագոյն հեղինակներից...

Կարո՞ղ է ուրեմն խօսք լինել թերութեան մասին:

Մի անբարեխիղճ մանեօվր է բանեցրել պր. Թումանեանը՝ քննելով երկու հրատարակութիւնը միաժամանակ. գրական մի տարրական օրէնք է, որ վերջին հրատարակութիւնը նշում է առաջինին, ուստի ես կպատասխանեմ այն կէտերին, որ վերաբերում են վերջինին.- նա գտնում է, որ նիւթը պէտք է դասաւորուէր ժամանակագրական կարգով, ինչպէս առաջին հրատարակութեան մէջ: Դա կարդալու գիրք չէ՚, այլ դասագիրք է. ուսուցիչներին է թողնւում նիւթերից օգտուելու յարմարութիւնը. ի՞նչ մի դժուար բան է սկսել օրինակ 50 երեսից և ապա վերադառնալ 10, 20, կամ 100 երեսներին: Ես այդ արել եմ մի քանի ուսուցիչների խնդիրքով և այն հասարակ գիտակցութեամբ, որ նախ պէտք է մեր արևելահայ ուրեմն մայրենի լեզուի հետ ծանօթանալ և ապա արևմտեան ու գրաբար: Մի՞թէ մանկավարժական այս տարրական օրէնքը հասկացնելու հարկ կայ: Խնդիրն այն է, որ ձեր ուզած նիւթը կայ. առաջին երեսումն է նա թէ վերջին՝ այդ կարծեմ կարևոր չէ: Ինչպէս որ մի քաշքշուկ է այն հարցը, թէ ինչո՞ւ յօդուածներից մի քանիսի տակը Վանցեանի ստորագիրը կայ, իսկ միւսներին ոչ: Բոլոր յօդուածներն առհասարակ ստորագրուած են, շատ կրկնութեամբ աշակերտների մէջ տպաւորելու հեղինակի անունը: Իմ գրածներից մանրները չե՛մ ստորագրել ձանձրալի չդառնալու համար, իսկ մեծ և պատասխանատու կենսագրականները չէի կարող առանց ստորագրութեան թողնել, ուր մանաւանդ գնահատումն և բնորոշումն կայ և այն էլ գրեթէ առաջին անգամ մեր գրականութեան մէջ:

Թէ ինչու այս կամ այն հեղինակից նիւթն աւելի է և ինչո՞ւ ոմանք մեր հեղինակներից չեն մտած այստեղ, առ այժմ անկարող եմ ասել, միայն սրա միւս հատորները լրիւ դուրս գալուց յետոյ կարող է պարզուել: Րաֆֆին յատկապէս մեծ մասամբ պահուած է երկրորդ հատորի համար: Այլ հեղինակներ կարող են մտնել III հատորի մէջ: Մեր ծրագիրը շատ լայն է և ընդարձակ, հրաւիրուած են մասնագէտ անձեր աջակցութեան. մինչև բոլոր հատորները լրիւ լոյս չտեսնեն, մենք չենք կարող գոհացում տալ բոլոր պահանջներին:

Գանք հիմա լեզուի փոփոխութեան հարցին. ես կազմում եմ մանուկների համար դասագիրք և հետևելով այդ սխալ հասկացած սկզբունքին՝ վերցնում եմ հէնց այս սոյն հեղինակները.- Եղիշէ և Փարպեցի - գրաբար, Քուչակ - միջնադարեան ռամկօրէն, Աբովեան - Քանաքեռի բարբառ, Ալիշան - գրաբար և արևմտեան հայերէն, Պատկանեան - Նոր Նախիջևանի բարբառ, Սունդուկեան և Սայաթ-Նովա - հին ու նոր Թիֆլիսի բարբառ, Սրուանձտեան - Սասունի, Մուշի, Վանի և Արաբկիրի

բարբառներ (Սասունցի Դաւիթ, Յալունի թուրը և այլն), Տմբլաչի Խաչան - Ղարաբաղի բարբառ, Գաբր. եպ. Այվազեան - Խրիմի բարբառ, ապա միւս հատորներում նաև միջնադարեան մեր աշուղներն ու գրողները իրենց բազմատեսակ բարբառներով, մեր ժողովրդական երգերն ու լէլէները ամեն բարբառով, և ստորին դարի գրաբարը: Ասացէք խնդրեմ, կա՞յ մի որևէ ուսուցիչ կամ նոյն իսկ մասնագէտ լեզուաբան, որ կամենայ տիրապետել այդ ամենին և կամք ու համբերութիւն ունենայ՝ չե՛մ ասում աւանդելու, այլ կարդալու և հասկանալու այդ ամենը:- Ո՛չ, պր. Թումանեան, եթէ դուք Ալիշանի պարզ ու գեղեցիկ «Աւարայրի բլբուլը» հասկանալու համար կարիք զգացիք դիմելու պ. Աղայեանին կամ Նուաստիս աջակցութեանը, եթէ դուք առաջարկում էք «Սասունցի Դաւիթը» տալ ձեր հաւանած պ. Բալասանեանի թարգմանութեամբ, խոստովանեցէք ուրեմն, որ ինչքան ցանկալի, նոյնքան անկարելի և անհնարին է այս դասագրքում աշակերտների ձեռը տալ բնագիրները զանազան բարբառներով գրուած, առանց թարգմանութեան կամ փոփոխութեան: Չը կայ մեզ համար մի աւելի դիւրին բան անփոփոխ արտատպել տալ պատրաստի նիւթերը. եթէ մենք յանձն ենք առել մի ծանծրալի և պատասխանատու գործ, մատչելի դարձնել հայ հեղինակներին հայ կամ օտար դպրոցներում, դա արդիւնք է մեր երկարամեայ փորձի: Նախ պէտք է մենք ընտիր նիւթով պատուաստենք և մայրենի լեզու դարձնենք մեր գրական՝ ամեն արատներից մաքրած ու զտած լեզուն, ապա դրա միջոցով անցնենք բնագիրներին, որ արդէն ամեն ուսուցիչ պարտաւոր է առաջարկել ու ծանօթացնել դասարանին, որովհետև մի դասագիրք չի կարող փոխարինել մի ամբողջ գրականութեան: Յետևեալ հատորներում, երբ աշակերտն աւելի հասունացած կը լինի, հնարաւոր է անփոփոխ բնագիրը տալ:- Աբովեանից թողնուած մի քանի բառերի մասին այն պիտի ասենք, որ արտագրուած բնագիրը՝ գնացած լինելով ցենզուրայի մօտ՝ չկարացի ստուգել. արտագրողի՞ մեղն է դա թէ՞ սրբագրողի. հետևեալ հրատարակութեան մէջ դա կուղղուի: Պ. Թումանեանը սակայն պիտի նկատի ունենար, որ առաջաբանում ես յիշել և դիտմամբ շեշտել եմ այն փոփոխութիւնները, որոնք կատարուած են գիտակցօրէն, և որևէ այլ թերութիւն նա իրաւունք չունէր անուանելու «կրճատում կամ խեղաթիւրում»:

Իսկ թէ ինչո՞ւ մի քանի հեղինակներ, ևս առաւել մի քանի կարևոր նիւթեր չեն մտել դասագրքի մէջ, այդ շատ լաւ յայտնի պիտի լինէր պ. քննադատին, քանի որ այս գիրքը մի քանի տարի դեգերուել է այստեղ, Պետերբուրգ և Մոսկուա ցենզուրաների ձեռին. այլև հազիւ հնարաւոր է եղել ստանալու դպրոցական վարչութեան թոյլտուութիւնը:- Յիմա, փառք

Աստուծոյ, համեմատաբար ազատ ենք այդ արգելքներից և պակասը հետզհետէ կը լրացուի:

Ամփոփենք մեր ասելիքը.- այս հրատարակութիւնն աւելի է առաջինից 100 երես. կենսագրականները վերստին մշակուած և ստուգուած են. գինը 1 ր. 35-ից ճամբու ծախսով՝ իջել է 1 րուբլու. հետևաբար՝ եթէ պր. Թումանեանն ընդունում էր առաջինի լաւութիւնը, որ նա վկայել է պաշտօնական զեկուցմամբ առևտրական դպրոցի տեսչին, պիտի խոստովանի, որ նա կամ անցեալ տարի էր ճշմարտութեան դէմ մեղանչել և կամ այս տարի:

Եւ ի՞նչ է դրա պատճառը,- մի փոքրիկ և աննշան ոտանաւոր պր. Յարութիւն Թումանեանի գրածներից, որ այս անգամ բաց ենք թողել, նրա տեղը տալով 100 երես աւելի նիւթ մեր լաւագոյն հեղինակներից:

Բայց կայ մի հանգամանք, որի համար մենք բառ չե՛նք գտնում պախարակելու, այլ յանձնում ենք հասարակաց դատաստանին.- Յիշելով որ առաջին տպագրութիւնը թոյլ է տրուած կովկասեան հոգաբարձուի կողմից գործադրելու դպրոցներում, պր. Թումանեանը պոլիցիականի աչալրջութեամբ շեշտում է, որ «Երկրորդ տպագրութեան գործածութիւնը դեռ ևս պաշտօնապէս թոյլատրուած չէ»: Նա գիտէր, որ առաջին տպագրութիւնն սպառուած է լիովին, և որպէսզի երկրորդի տարածմանը հարուած հասցնի, իսկոյն կռչում է. ԽՈՐՈցսՕ, թոյլատրուած չէ:- Ո՞վ ասաց, ո՞րտեղից գիտէք, թէ թոյլատրուած չէ՛: Մի բան որ դեռ ինձ, և աշխարհիս երեսին դեռ ո՛չ մի մարդու յայտնի չէ՛, քանի որ դեռ մերժում չի եկած, ժողով չի եղած: Դուք ո՞րտեղից գիտէք, պր. Թումանեան. այդ շատ բնորոշ և վերին աստիճանի կարևոր մի հարց է. Ի՞նչ է ձեր մտադրութիւնը... զգուշացնել պետութիւնը վտանգի՞ դէմ, թէ՞ գիրքը պահել միայն նախկին, ձեր պոլիցիական հաւանութեան արժանացած սահմաններում, երբ երեք վարչութիւններ կոկորդիս նստած խեղդում էին և թոյլ չէին տալիս մի հայ խրեստոմաթիա հրատարակելու չնայելով նրա բացարձակ լոյալ բնաւորութեանը...

Փառք Աստուծոյ հայ դպրոցներ կան և Ներսիսեան, Յովնանեան և այլ դպրոցների ընդունելութիւնն ու վեց ամսուայ ընթացքում առաջին հրատարակման սպառումը լաւագոյն պատասխանն է ձեր վարմունքին, որին անուն տալը թողնում ենք ընթերցող հասարակութեանը:

Գ. ՎԱՆՑԵԱՆ

«Նոր-Դար», 1906, 5 մարտի, N 41

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

«Նոր-Դար»-ի N 35-ում կարդացի պ. Յ. Թումանեանի քննադատութիւնը պ. Վանցեանի՝ ,Հայ հեղինակներե գրքի մասին: Գիտենալով, որ պ. Վանցեանը փոփոխութիւն մտցնող չէ իւր գրքի մեջ՝ Աբովեանի գրուածների վերաբերմամբ, շատ հաւանական է, որ ես եմ սխալները թողել, որովհետև ես եմ արտագրողը եղել:

Վ. Խանամիրեան

«Նոր-Դար», 9 մարտի, 1906, N 43

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

«Նոր-Դար»-ի N 35-ում ցոյց տալով պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակներ» կոչուած դասագրքի անպէտքութիւնը, ի միջի այլոց յայտնել էի, որ այդ գրքի երկրորդ տպագրութիւնը դեռ ևս պաշտօնապէս հաստատուած չէ ուսումնական վարչութեան կողմից: Պ. Վանցեանը «Նոր-Դար»-ի N 41-ում կամենալով բարձրացնել իւր գրքի արժանիքը, զանազան բառախաղութիւններով աշխատում է մոլորեցնել ընթերցողներին և դիմում է ինձ անուանարկելու միջոցին:

Ես գրել էի, որ պ. Վանցեանը, խոստանալով ծանօթացնել մեզ «մեր լեզուի զարգացման պատմութեան» և մեր գրողների հետ, «սկսած հնագոյն անցեալից մինչև նորագոյն ժամանակները», դաւաճանել է իւր խոստումին և գիրքն սկսել է Աբովեանով, իսկ «հնագոյն անցեալը» դեռ շատ յետոյ է գցել: Պարոնը պատասխանում է, որ իւր գիրքը «կարդալու գիրք չէ, այլ դասագիրք է... Ի՞նչ դժուար բան է սկսել օրինակ 50 երեսից և ապա վերադառնալ 10, 20 կամ 100 երեսներին»: Պ. Վանցեանի ասածից երևում է, որ նիւթերը միայն «կարդալու գրքում» պիտի սիստեմաբար դասաւորեն, իսկ «դասագրքում» կարող են նրանք յաջորդել իրար անկանոն և վայրի վերոյ: Այս այնպիսի մի նոր տեսակի մանկավարժութիւն է, որին կընախանձէր մինչև անգամ ինքը Պեստալոցցին, մանաւանդ եթէ տեսնէր՝ թէ ինչպիսի հեղինակաւորութեամբ է պնդում իւր ասածը պ. Վանցեանը: Պարոնը համ խոստանում է սիստեմաբար դասաւորելու իւր նիւթերը, համ չի կատարում իւր խոստումը, համ էլ պնդում է, որ կարիք չկայ սիստեմաբար դասաւորելու, որովհետև իւր գիրքը դասագիրք է:

Յետոյ: Ես գրել էի, որ պ. Վանցեանը՝ զետեղելով իւր գրքում մեր նոր ու նորագոյն գրողներից նմուշներ, բոլորովին մոռացութեան է մատնել պ. պ. Նար-Դոսին, Լեոն Մանուէլեանին և այլ մեր տաղանդաւոր գրողներին: Պարոնը պատասխանում է. «թէ ինչո՞ւ ոմանք մեր հեղինակներից չեն մտած այստեղ, առ այժմ անկարող եմ ասել...»: Այդ ի՞նչ տարօրինակ գաղտնիք է, որ պ. Վանցեանը «առ այժմ անկարող է ասել»: Աբովեանի լեզուն փոփոխելու ու նախադասութիւնները խեղաթիւրելու համար էլ, որի մասին ես նկատողութիւն էի արել իմ յօդուածում, պ. Վանցեանը պնդում է, որ «անհնարին է այս դասագրքում աշակերտների ձեռը տալ բնագիրը զանազան բարբառներով գրուած՝ առանց թարգմանութեան կամ փոփոխութեան»: Եթէ այդպէս է, կրկնում ենք, պարոնն ինչո՞ւ չէ փոփոխել Սունդուկեանի «Պէպօ»ի հատուածը, որ գրուած է Թիֆլիսի բարբառով ու համեմուած օտար բառերով: Ինչո՞ւ մի հեղինակի գաւառաբարբառը փոփոխում է, իսկ միւսինը թողնում է անփոփոխ: Իսկ ես պնդում եմ, որ աշակերտների ձեռը տալ բնագիրները զանազան բարբառներով ոչ թէ «անհնարին է», այլ անհրաժեշտ է, քանի որ պ. Վանցեանը նպատակ է դրել ծանօթացնել «մեր լեզուի զարգացման պատմութեան» և մեր գրողների հետ: Եթէ այդպիսի նպատակ էլ չունենար, դարձեալ նա իրաւունք չունէր փոփոխութեան ենթարկելու մեր հեղինակների լեզուն: Այլ դրա փոխարէն նա պիտի, ինչպէս ասել էի, յօդուածների և ոտանաւորների տակ ծանօթութիւններ դնէր ու բացատրէր ժողովրդական ոճերն ու անհասկանալի բառերը: Պ. Վանցեանը գրում է. «Աբովեանից թողնուած մի քանի բառերի մասին այն պիտի ասենք, որ արտագրուած բնագիրը՝ գնացած լինելով ցենզուրայի մօտ՝ չկարացի ստուգել. արտագրողի՞ մեղն է դա թէ՞ սրբագրողի...»: Ոչ, պ. Վանցեան, ձեր մեղն է, ոչ թէ արտագրողի կամ սրբագրողի: Դասագրքի պատասխանատուն յօրինողն է: Եթէ պ. Վանցեանը «չի կարացել ստուգել», ո՞վ ինչ անի: Ապա պ. Վանցեանը շեղուելով հարցից, աւելացնում է. «յառաջաբանում ես յիշել և դիտմամբ շեշտել եմ այն փոփոխութիւնները, որոնք կատարուած են գիտակցօրէն»: Կարծես, թէ ես ասել եմ, որ պ. Վանցեանը «դիտմամբ ու գիտակցօրէն» չէ կատարել փոփոխութիւնները: Հէնց բանն էլ այն է, պ. Վանցեան, որ դուք իրաւունք չունէիք «դիտմամբ ու գիտակցօրէն» փոփոխելու մեր հեղինակների լեզուն:

Պարոն Վանցեանը պարծենկոտութեամբ ասում է, որ ես Ալիշանի «պարզ ու գեղեցիկ» ոտանաւորը (Բլբուլն Աւարայրի) հասկանալու համար կարիք եմ զգացել դիմելու իւր և Ղ. Աղայեանի աջակցութեան: Ճիշտ

է: Պ. Վանցեանն իւր գրքի առաջին հրատարակութեան մէջ այսպէս էր խեղաթիւրել Ալիշանի ոտանաւորը.

Ձայս մաշած շընչիս վերջին հառաչանք
Ձըգեցի հայոց սրտից արձագանք:

Այս տողերը, որոնք՝ շնորհիւ պ. Վանցեանի խեղաթիւրումին՝ կարող են մրցել եգիպտոսի յերօգլիֆների հետ, ես չկարողացայ հասկանալ և դիմեցի հայերէնագէտ պ. Ղ. Աղայեանի օգնութեան: Պ. Աղայեանն էլ բերաւ Ալիշանի բնագիրը և սկսեցինք միասին համեմատել: Յօրինուեց որ բնագրում ասուած է.

Ձայս մաշած շընչիս վերջին հառաչանք
Ձգել ի հայոց սրտից արձագանք:

Եթէ պ. Վանցեանն այս «պարզ ու գեղեցիկ» տողերը չդարձնէր պղտոր ու տգեղ, ես կարիք չէի ունենալ դիմելու ուրիշի աջակցութեան: Կարիք եղած ժամանակ էլ ես մի բան հասկանալու համար բնաւ չէի քաշուիլ դիմելու ուրիշի աջակցութեան:

Ապա պարոնը նկատում է, որ ես՝ ընդունելով նրա գրքի առաջին տպագրութեան լաւութիւնը, այդ վկայել եմ պաշտօնական զեկուցմամբ առևտրական դպրոցի տեսչին: Իմ պաշտօնական զեկուցման մէջ պ. Վանցեանի գրքի համար մի առանձին հրճուանք ու հիացմունք չեմ յայտնել, այլ միայն ասել եմ, որ գոյութիւն ունեցող հայ խրիստոմաթիաների մէջ «Հայ հեղինակները» կարելի է համարել լաւագոյն: Հէնց իմ նախկին յօդուածումն էլ վատ կարծիք չեմ յայտնել առաջին հրատարակութեան մասին: Ի՞նչ արած. քանի որ աւելի լաւը չունէինք, պէտք էր եղածով եօլա գնայինք: Մենք յոյս ունէինք, որ պ. Վանցեանի գրքի երկրորդ հրատարակութիւնը աւելի կատարելագործուած կըլինէր, բայց մեր յոյսերը զուր անցան, երբ տեսանք նոր տպագրութիւնը: Առաջինի մէջ, մի կողմը թողած միւս պակասութիւնները, գոնէ նիւթերը դասաւորած էին սիստեմաբար և ուղղագրութեան մէջ ընդունուած էր Աղայեանի Ի-ը*: Իսկ երկրորդ տպագրութեան մէջ ոչ միայն բաբելոնեան խառնակութիւն է տիրում, այլ փոփոխուած է ուղղագրութիւնը: Այն դպրոցներում, ուր գործ են ածւում Ղ. Աղայեանի դասագրքերը, պ. Վանցեանի այս նոր հրատարակութիւնը՝ շնորհիւ իւր տարբեր ուղղագրութեան, չի կարող ուղղագրական ներքին կապ ունենալ Աղայեանի գրքերի հետ և սրանց

շարունակութիւնը կազմել: Ձո՜ւր է պ. Վանցեանը գովում իր երկրորդ հրատարակութիւնը և պարծանքով երկու տեղ յիշում, որ այս անգամ աւելացրել է 100 երես: Բանը քանակում չէ, այլ որակում:

Այս բոլորից յետո՞յ էլ պ. Վանցեանը կըպնդի, որ ես իմ ոտանաւորներից մէկը «Հայ հեղինակներից» հանուելու պատճառով եմ վատ կարծիք յայտնել նրա գրքի մասին: Եթէ իմ ոտանաւորներից մի հինգ հատ էլ աւելացնէր պարոնն իր երկրորդ հրատարակութեան մէջ, դարձեալ այդ գրքի մասին կըգրէի այն, ինչ որ գրել եմ:

Ես յայտնել էի ի միջի այլոց, որ «Հայ հեղինակների» երկրորդ հրատարակութեան գործածութիւնը դեռ ևս պաշտօնապէս թոյլատրուած չէ: Պ. Վանցեանը՝ իմ արածն անուանում է «պօլիցիականի աչալրջութիւն» և հարցնում. «ո՞վ ասաց, ո՞րտեղից գիտէք՝ թէ թոյլատրուած չէ... Ի՞նչ է ձեր մտադրութիւնը. զգուշացնել պետութիւնը վտանգի՞ դէմ, թէ գիրքը պահել միայն նախկին ձեր պօլիցիական հաւանութեան արժանացած սահմաններում...»: Պ. Վանցեանը շատ լաւ գիտէ, որ պետական դպրոցներում գործ ածուող բոլոր դասագրքերն անպայման պիտի թոյլատրուած լինեն վարչութեան կողմից: Իսկ մի որևիցէ դասագրքի թոյլատրուած լինելն ու չըլինելն իմանալու համար իմաստութիւն չէ պահանջւում: Բաւական է միայն մտնել Կովկասեան դպրոցների պ. հոգաբարձուի գրասենեակը և հարցնել: Այդպէս էլ ես եմ արել իմ տեսչի հրամանով ու իմացել. թո՛ղ պ. Վանցեանն երկմիտ չմնայ, թէ ո՞րտեղից եմ իմացել և ո՞վ ասաց: Պ. Վանցեանն ինքն է վկայում, որ իր գրքի երկրորդ հրատարակութեան գործածութեան համար դեռ մերժում չի եկել վարչութեան կողմից և դեռ ժողով չի եղել: Եթէ մերժում չի եկել և դեռ ժողով չի եղել, էլ ինչո՞ւ է նեղանում պարոնը, երբ ես, իմ քննադատած գրքի մասին աւելի բազմակողմանի տեղեկութիւններ տալու նպատակով ասում եմ, որ նա դեռ ևս պաշտօնապէս թոյլատրուած չէ: Ճիշտ է, մերժում չի եկել, պ. Վանցեան, բայց չէ՞ որ հաւանութիւն էլ չի եկել: Ինչո՞վ ենք երաշխաւոր, որ երկրորդ հրատարակութիւնը հաւանութիւն կըգտնի, քանի որ նա նորանոր փոփոխութիւնների է ենթարկուած: Ուրիշ բան է, եթէ առաջին հրատարակութիւնը, որ արդէն թոյլատրուած է, նոյնութեամբ հրատարակուէր և երկրորդ անգամ: Այն ժամանակ էլ չէինք կասկածիլ գրքի երկրորդ թոյլտուութեան համար: Վերջացնելով խօսքս, ընթերցողի ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում այն տգեղ բանաձևի վրայ, որ գործ է դնում պ. Վանցեանը, իր գրքի պաշտպանութիւնը որոնելով ուրիշին անուանարկելու մէջ**:

Յարութիւն ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

* Այդ ւ-ը ուղղագրութիւնն աղաւաղում է և արտասանութիւնը փչացնում: - Խմբ.

** Առ հասարակ մատենախօսութեան դէմ հերքումն չենք հրատարակում, բայց որովհետև պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակներ» դասագրքի մատենախօսութիւնը խմբագրական չէ և պատասխանատուն ինքը քննադատն է, պարտաւորուեցանք տեղ տալու և հեղինակի պատասխանին: Այսպիսով բացւեց ոչ ցանկալի բանակռիւ և մենք վերջին անգամ տեղ ենք տալիս պ. Յ. Թումանեանի պատասխանին և աւելացնում, որ քննադատութիւնն միայն այն ժամանակ քննադատութիւն է և գրական արժէք ունի, երբ նա անձնական միտումներով չէ թելադրուած և չէ դուրս գալիս լուրջ և քննադատութեան առարկայի շրջանից: - Խմբ.

«Նոր-Դար», 1906, 12 մարտի, N 46

Գրպանի ուղղագրութիւն Գ. Վանցեանի, 1906, Թիֆլիս, գինն է 5 կոպ.

«Մի սխալ մեթօդի շնորհիւ, ցարդ տանջւել են թէ ուսուցիչները եւ թէ աշակերտները, ստիպւած լինելով անգիր իմանալու բոլոր հայերէն բառերի ուղղագրութիւնը», գրում է պ. Վանցեանն իր գրքոյկի յառաջաբանում: Մենք առաջին անգամն ենք լսում, որ ուղիղ գրելու համար մինչեւ այժմ ստիպւած ենք եղել անգիր իմանալու բոլոր հայերէն բառերի ուղղագրութիւնը, ինչպէս այդ հաւատացնում է մեզ «Գրպանի ուղղագրութիւն» կազմողը: Որքան յայտնի է, ուղիղ գրելու համար մենք միշտ ղեկավարւել ենք քերականական որոշ կանոններով. իսկ քերականական կանոններին չենթարկւող բառերի ուղղագրութիւնը սովորել ենք գործնականապէս:

Չը գիտենք՝ թէ պ. Վանցեանն ո՞րտեղից գտաւ այն «սխալ մեթօդը», որի շնորհիւ «ցարդ տանջւել են թէ ուսուցիչները եւ թէ աշակերտները»: Զարմանալին այն է, որ մեր նոր ուղղագրագէտը, կամենալով «բոլոր հայերէն բառերի ուղղագրութիւնն անգիր» անողներին փրկել տանջանքից, առաջարկում է իր գրքոյկը: Այդպիսով հարցն արդէն լուծւած համարելով, պ. Վանցեանն ինքնավստահ կերպով իր «ուղղագրութեան համար գրում է, որ «ամեն աշակերտ կարող է եւ պէտք է ձեռին ունենալ»: Որ ամեն մի աշակերտ «կարող է» ձեռին ունենալ պարոնի գրքոյկը, այդ հասկանալի է. իսկ հարկադրել ու ասել, որ ամեն մի աշակերտ «պէտք է» այն ձեռին

ունենայ, շատ տարօրինակ է թւում, մանաւանդ որ այդ հարկադրանքը, ոչ թէ քննադատի կամ ուրիշների կողմից է, այլ գրքոյկ յօրինողի: Բացի այդ հարկադրանքից, պ. Վանցեանը պնդում է, որ նրա գրքոյկը գործ ածող «թէ մեծը եւ թէ փոքրը ապահով է սխալներից»... Այդ դեռ հարց է, պ. Վանցեան:

«Գրպանի ուղղագրութիւն» կազմողի բուն նպատակն է, ինչպէս ինքն է յայտնում յառաջաբանում, տալ մեզ այն փոքրաթիւ բառերը, որոնք սխալ են պատճառում եւ որոնց շնորհիւ մենք կ'ընտելանանք բոլոր բառերի ուղղագրութեան: Սակայն պարոնը մոռանալով իր ասածը, շեղւում է իր բուն նպատակից ու մի շարք բառերի հետ միասին՝ տալիս է մեզ նաեւ ուղղագրական «կանոններ»: Յիշելով մեծատառի գործածութեան դէպքերը, պ. Վանցեանը յանկարծ, չը գիտենք ինչից դրդուած, բացատրում է չակերտի գործածութեան կանոնները. իսկ կէտադրութեան բոլոր միւս նշանների մասին խորին լռութիւն է պահպանում: Իսկ թէ ինչո՞ւ պարոնը՝ բացատրելով միմիայն չակերտի կանոնները, լռում է միւս նշանների մասին - այդ մեզ համար մի հանելուկ է մնում: Չակերտի մասին էլ ասում է. «լրագիրների կամ մանաւանդ գրքերի անունները որեւիցէ յօդւածի մէջ յիշելիս, չակերտների մէջ են առնում»: Պ. Վանցեանը կամ մոռանում է, կամ չը գիտէ, որ լրագիրների ու գրքերի անունները յօդւածների մէջ յաճախ ընդգծելով կամ տպագրելով շղատառով՝ գործ են ածում նաեւ առանց չակերտների: Ապա պարոնը 7 երեսում գրում է. «Է-ի կանոն. 1) է գործ է ածւում երեք անգամ քիչ, քան ե: Կասկածելի դէպքում, ուրեմն, պէտք է գրել ե»: Եւ այս անորոշութիւնը պ. Վանցեանն անւանում է «կանոն»: Այդ «կանոնների» հիման վերայ, աշակերտը կասկածելի դէպքում իրաւունք ունի է-ի տեղ գրել ե. հո՞գ չէ թէ սխալ կը լինի... Ահա այսպիսի անհեթեթութիւններով է ուզում պ. Վանցեանը փրկել մեզ ուղղագրական տանջանքներից: Ապա պարոնը բերում է մի շարք բառեր, որոնց վերջին պէտք է գրել է, օրինակ եթէ, երէ, ի սկզբանէ, իբրեւ թէ, իցէ թէ, արժէ, Սերովբէ, րոպէ, եւ այլն: Եւ այս փոքրաթիւ բառերը նա այն պատճառով է տալիս մեզ, որ այլ եւս «կարիք չունենանք բոլոր բառերի ուղղագրութիւնն անգիր իմանալու», ինչպէս ինքն է գրում իր գրքոյկի յառաջաբանում: Լեզւագիտական տափակութիւն շատ էինք տեսել, բայց ոչ այս աստիճանի: Պ. Վանցեանը, իբրեւ հայերէնի ուսուցիչ, պարտաւոր էր իմանալ, որ բառերի վերջին ե չի գրւում, այլ միշտ գրւում է է: Աւելի լաւ չէ՞ր լինիլ, եթէ պարոնը, մի շարք բառերի փոխարէն, ուղղակի յիշէր այդ կանոնը:

8 երեսում նա ասում է. «է երբէք չի գրւում... ց, փ տառերից առաջ»: Հետաքրքիր է թէ մեր ուղղագրագէտը «օրէցօր» եւ «Յովսէփ» բառերի մէջ ց եւ փ տառերից առաջ ի՞նչ տառ կը դնէր:

Պ. Վանցեանը, կամենալով մեզ փրկել ուղղագրական տանջանքներից, իր գրպանային ուղղագրութեան մէջ տալիս է մեզ նաեւ հետեւեալ անգործածական բառերը. նէ, նէրա, սէ, սէրա: Պարոնը մոռանում է, որ այս ձեւերը գոյութիւն չունեն մեր ներկայ գրական լեզւի մէջ: Ճիշտ է, տաճկահայ լեզւում փորձեցին տարածել նէ, նէրա... սակայն այդ ձեւերը բոլորովին ընդունելութիւն չը գտան եւ չը տարածւելով՝ մնացին անգործածելի: Եւ քանի որ այդ բառերը չեն գործ ածւում, պ. Վանցեանն էլ ինչո՞ւ է տալիս նրանց ուղղագրութիւնը:

14 երեսում պարոնը բացատրում է «օ-ի կանոնը» այսպէս.

«օ հայերէնում երեք անգամ քիչ է գործ ածւում ո-ից. կասկածելի դէպքերում ուրեմն լաւ է գրել ո, քան օ»: Դարձեա՜լ կասկածելի դէպքեր ու անորոշութիւններ: Եւ մեր ուղղագրագէտի կարծիքով՝ սա «օ-ի կանոն» է: «Միայն 70 արմատական բառ օ-ով են գրւում,- շարունակում է նա,- այն էլ մեծ մասամբ լեզւաշրթնային տառերից առաջ. օր. տ, թ, ր, ն, ս, շ»: Տարօրինակն այն է, որ պ. Վանցեանի յիշած այս տառերից ոչ մէկն էլ լեզւաշրթնային չէ: Ո՞վ գիտէ, գուցէ պ. Վանցեանն այնպիսի սովորութիւն ունի, որ այդ տառերը հնչելիս՝ ամեն անգամ, լեզուն կպցնում է շրթունքին:

20 երեսում ասած է.

«Բազմավանկ բառերի վերջը յ չի հնչւում»: Վա՜հ, ղո՞րթ... եթէ այդպէս է, հապա պ. Վանցեանն ի՞նչպէս կը հնչէր՝ Արփաչայ, Գեօկչայ, տաճկահայ, մակբայ, դերբայ... Ճիշտ է, կան բառեր (օր. քահանայ, երեխայ եւ այլն), որոնց վերջին յ չի հնչւում, բայց այս հանգամանքը իրաւունք չի տալիս բացարձակապէս ասելու՝ թէ բազմավանկ բառերի վերջին յ չի հնչւում:

«Ա եւ ո-ից յետոյ, բառերի վերջը, միշտ գրւում է յ», ասում է պ. Վանցեանն ու յետոյ աւելացնում. «դերանունների եւ հրամայականի վերջը յ չի գրւում. օր. սա, դա, նա, սրա, դրա, նրա, ասա’, գնա’, թո’ղ մնա, թո’ղ բանա»: Պ. Վանցեանը, որ յաւակնութիւն ունի ուրիշներին ուղղագրութիւն սովորացնել, նախ ինքը պիտի սովորէր հայերէն ուղիղ գրել: Պարոնը մինչեւ այժմ չը գիտէ, որ թո’ղ մնայ, թո’ղ բանայ բառերի վերջին անպատճառ յ պիտի լինի: Բացի դրանից նա չը գիտէ, որ յատուկ անունների եւ օտար բառերի վերջին ա-ից յետոյ յ չի գրւում. օրինակ. Աննա, Մոսկւա, Յուդա, բօշա, փաշա, լուլա եւ այլն:

Փոքրաթիւ բառերի միջոցով բոլոր բառերի ուղղագրութեան ծանօթացնելու համար բաւական է միայն վերցնել արմատական բառերը: Այն ինչ պ. Վանցեանն իր բառարանում շատ տեղ զետեղել է աւելորդ բառեր: Օրինակ, 22 երեսում զետեղած յետ (ետեւ), յետին, յետնորդ, յետոյ բառերից կարեւոր է միայն առաջինը (յետ), որ կազմում է միւսների արմատը: Նոյնը պիտի ասենք եւ 23 երեսում զետեղած յօդ, յօդացաւ, յօդակապ բառերի մասին, որոնցից վերջին երկուսը միանգամայն աւելորդ են:

Տալով մի շարք յ-ով սկսող բառեր, պ. Վանցեանը նրանց մէջ գցել է նաեւ Յակովբ, Յարութիւն եւ Յիսուս յատուկ անունները. բայց յետոյ մոռանալով, որ այդ բառերն արդէն յիշած են, գլխի վերջում նորից գրում է. «Յատուկ անուններից յ-ով սկսւում են. Յակոբ, Յարութիւն, Յիսուս...»: Եթէ պ. Վանցեանի յիշողութիւնն այդպէս չարաչար կերպով դաւաճանում է իրան, էլ ինչո՞ւ է նա յանձն առնում մեզ համար «գրպանի ուղղագրութիւն» կազմելու: Աւելի լաւ չէ՞ր լինիլ, եթէ նա իր ուղղագրութիւնը մինչեւ վերջ գրպանումը պահէր ու բնաւ լոյս աշխարհ չը հանէր...

Պարոնը յիշելով ընդամէնը յ-ով սկսող 9 յատուկ անուն (Յակոբ, Յարութիւն, Յիսուս, Յովսէփ, Յովհաննէս, Յուդա, Յուլիանոս, Յասմիկ, Յաբէթ), վերջակէտ է դնում, կարծելով, որ փոքրաթիւ բառերի միջոցով, ինչպէս ինքն է յայտնել գրքոյկի յառաջաբանում, ծանօթացնում է բոլոր բառերի ուղղագրութեան: Հետաքրքիր է թէ Հայկ, Հայրապետ, Համբարձում, Հմայեակ, Հրանտ, Հրայր, Հրաչեայ... ի՞նչպէս կը գրէր պ. Վանցեանը Յ-ով թէ՞ Հ-ով: Ինչո՞ւ պարոնը Յ-ով սկսող յատուկ անունների մէջ չի յիշել Յուսիկ, Յուդիթ, Յուստիանոս բառերը: Չը լինի՞ թէ սրանք Հ-ով են գրւում: Պ. Վանցեանն իր բառարանի մէջ զետեղելով յուռութ, յանգէտս ու սրանց նման սակաւ գործ ածւող յ-ով սկսող բառեր, բոլորովին մոռացութեան է տւել յաճախ գործ ածւող յունւար, յունիս, յուլիս բառերը: Իսկ 24 երեսում մեր գրպանային ուղղագրագէտը, բացատրելով «ւ, վ, ու-ի կանոնը», ասում է.

«Ա, ի, ե տառերից յետոյ, եթէ լսենք վ, պիտի գրենք ւ»:

Մեզ յայտնի է, որ վ եւ ւ հնչւում են միատեսակ: Ուրեմն ի՞նչ է նշանակում. «եթէ լսենք վ, պիտի գրենք ւ»: Իսկ եթէ լսենք ւ, այն ժամանակ ի՞նչ պիտի գրենք, պ. Վանցեան:

«Բաղաձայններից յետոյ, ձայնաւորից առաջ գրւում է ու, կարդացւում է վ», շարունակում է պ. ուղղագրագէտը:

Նախ եւ առաջ շատ տարօրինակ է թւում, թէ ինչո՞ւ ու հնչւում է

ինչպէս վ եւ ոչ թէ ինչպէս ւ: Մի՞թէ վ հնչմունքով տարբերւում է ւ-ից: Ո՞վ գիտէ պ. Վանցեանը ւ ուրիշ տեսակ է հնչում: Ինչպէս որ նա տ, թ, ր, ն, ս, շ հնչելիս՝ լեզուն դուրս է գցում բերանից, կպցնում շրթունքին ու այդ տառերը լեզւաշրթնային դարձնում, այնպէս էլ գուցէ ւ տառն է ուրիշ տեսակ հնչում ու գլխին մի օյին բերում: Ապա եթէ ու-ն ձայնաւորի առաջ հնչում է վ, ինչպէս հաւատացնում է պ. Վանցեանը, էլ ինչո՞ւ չէ նա ուղղակի վ գրում: Իսկ եթէ պարոնը ուզում է մեր գրաբարի ուղղագրութիւնը պահպանել, այն ժամանակ ու-ի գլխին պիտի դնէր թաւ նշանը, որպէս զի ու-ն ձայնաւորից առաջ հնչենք Վ (v): Աշխարհաբարում ու-ի գլխից դէն ձգելով թաւ նշանը, մենք պիտի դէն գցենք եւ ո տառը, որպէս զի իրաւունք ունենանք հնչելու ւ, որովհետեւ ու առանց թաւի ու է, ոչ թէ ւ կամ, ըստ Վանցեանի, վ: Բայց այս խմորը ջուր շատ կը տանի: Այս մասին մանրամասն կը խօսենք մի այլ անգամ:

Վերջացնելով մեր խօսքը «Գրպանի ուղղագրութեան» մասին, չենք կարող կանգ չառնել մի տգեղ երեւոյթի վրայ: Պ. Վանցեանն իր գրքոյկի վերջում բոլորովին անտեղի՝ զետեղելով իր «Հայ հեղինակներ» կոչւած գրքի մասին հայ եւ ռուս թերթերի մէջ տպագրւած մի քանի կցկտուր ու անփաստ նպաստաւոր կարծիքներ, խորամանկութեամբ լռութիւն է պահպանում այն բոլոր աննպաստ ու փաստերի վերայ հիմնւած կարծիքների մասին, որոնք յայտնել են այս տարւայ «Նոր-Դարի» NN 35-46-ում եւ «Յոյսի» NN 14-16-ում: Եթէ պարոնն ուզում է գաղափար տալ իր «Հայ հեղինակների» մասին, անխտիր պիտի ընթերցողների դատաստանի առաջ դնէր բոլոր թերթերի մէջ յայտնւած թէ նպաստաւոր ու թէ աննպաստ կարծիքները: Իսկ երբ պ. Վանցեանն իր ապրանքը գովելու համար՝ միմիայն նրա մասին եղած նպաստաւոր «կարծիքներն» է զետեղում, այդ շատ անախորժ տպաւորութիւն է թողնում: Ի՞նչ հարկ կար «Գրպանի ուղղագրութեան» մէջ զետեղել մի այլ գրքի մասին ռեկլամներ: Շատ պարզ է, որ պ. Վանցեանն իր գրպանային ուղղագրութիւնն կազմելիս՝ առաջնորդւել է միմիայն գրպանային յետին մտքերով:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

«Զարկ», շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 3 դեկտեմբերի 1906, N 5, 10 դեկտեմբերի, N 6

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ[1]
գրեց ԳՐ. ՎԱՆՑԵԱՆ

Մինչդեռ արեւմտեան հայերէնը՝ իբրեւ յղկուող ադամանդ մը՝ հետզհետէ նոր ճաճանչներ կը փողփողէ, եւ մատաղ տունկի մը նման կ՚աճի գրաբարի նեցուկին խաղապատուած, հեռուն՝ կովկասեան բարձունքներու մէջ՝ իրեն ախոյեան կանգնած է ուրիշ մատենագրութիւն մը, ուրիշ հայերէն մը որ հազիւ ԺԹ դարուն սկիզբները՝ կովկասեան գաւառաբարբառներով կազմուած, եւ հաստատուած հոն՝ լեռներու մէջ,- հետեւաբար հեռու շփման եւ զարգացման պայմաններէն,- արդէն իսկ՝ շուտով հսկայացած մանուկի մը նման՝ կը ներկայանայ հզօր կուսակցութիւն մը՝ հակակշիռ արեւմտեանին:

Ո՞վ եղաւ Կովկասեան հայերէնի հիմնադիրը.- Անանուն ամբոխէն զատ՝ որ լեզուի մ՚առաջին հեղինակն է միշտ՝ Ներսէս Աշտարակեցին:

«Արեւելեան լեզուն,- կ՚ըսէ Վանցեան,- Ներսիսեան դպրոցին շնորհիւ հաստատուեցաւ»:

Ուրիշ տեղ մը. մեր «լեզուն ուրեմն, լաւ թէ վատ, ստեղծուեց Ներսիսեան դպրոցում»:

Արդ՝ իբրեւ յուշարար անցեալ դարու արեւելահայ գրական պատմութեան՝ Գր. Վանցեանի «Պատմական քերականութիւնը» յետ խօսելու ընդհանրապէս լեզուի ծագման վրայ, եւ գլխաւորապէս մի քանի գաւառաբարբառներու (արարատեանի, զօկերէնի, Ղարաբաղի), յետ երբեմն թեւածելու գրաբարին շուրջը,- դարաւոր բունը՝ ուսկից կը ճիւղաւորին գաւառաբարբառները,- կը ծոխանայ իննեւտասներորդ դարու Կովկասահայ մատենագրութեան եւ անոր ներկայացուցիչներուն վրայ, որ դիւցազներն են իր պատմութեան. եւ ասոնց ոճին եւ լեզուին վրայ գաղափար մը տալու համար՝ այլեւայլ նմոյշներ ի մէջ կը բերէ:

Կը խօսի մանրամասն Ներսիսեան դպրոցի, Լազարեան ճեմարանի, Դորպատի վրայ. անոնց կրկնել տալով, ընթերցողին աչքին առաջ, իրենց՝ պատմութեան մէջ կատարած դերը:

Լեզուաբանականին հաւասար տեղ կը բռնէ՝ Վանցեանի երկին մէջ՝ պատմական բաժինը, ըլլալով նոյնքան խնամուած եւ օգտաշահ:

---

1 Տպագրուած ի Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի Գան. Փ. N 3, 1906: Այս իր երկը կը բաժնուի քսանուերկու երկայն գլուխներու եւ 242 էջերէ կը բաղկանայ:

Այս իր երկը, հայրենասիրական զգացումով ոգեվառ, ոչ միայն իբրեւ շարժանկարի (սինէմաթոկրաֆ) տեսարաններ կ՚անցընէ ընթերցողի առջեւէն Կովկասահայ մտքի յաղթանակները՝ այլ Պ. Վանցեան միանգամայն իբրեւ անաչառ դատաւոր՝ համեմատութեան դնելով Պոլսահայ եւ Կովկասահայ մատենագրութիւնը, չի վարանիր յափշտակուած նայուածք մ՚ուղղել առաջնոյն եւ վերջնոյն ստորնութիւնը խոստովանիլ,- եթէ ոչ ամէն մասի՝ գէթ ճաշակի մէջ.

«Մանաւանդ,- կ՚ըսէ,- եթէ մեր բանասէրները մի քիչ փոխ առնեն արեւմտեան Հայերի հմտութիւնն ու ճաշակը՝ լեզուի մէջ»:

Այս յայտնի է, իրաւցնէ, որ Կովկասահայք չունեցան մինչեւ մեր օրերը՝ գրեթէ՝ լեզուին այն անոյշ ձեւերը, դարձուածքները, փափկութիւնները եւ նրբութիւնները, որով պոլսահայ բարբառը այնքան հրապոյր ու շնորհք կը զգենու:

«Մի ուրիշ տարօրինակութիւն արեւելեան բարբառների այն է որ ձեւափոխուելու եւ զարգանալու յայտնի ձգտումների հետ՝ զուրկ է նրբութեան եւ կոկութեան զգացումներից»:

Որոշ է դարձեալ որ գրաբարի ցանկապատէն դուրս ոստողները առաջին անգամ Տաճկահայք եղան, որոնք անմիջապէս շփուելով լատին ազգերու հետ, առին անոնցմէ գրական ճաշակը, գաղափարներու շնորհաձեւ արդուզարդեր, վերջապէս ձեւեցին աշխարհաբարը անոնց կաղապարին վրայ:

Ընդհակառակն Կովկասահայք, աւելի ուշ իմացան «որ ժամանակ է թօթափելու գրաբարի ծանր ու կաշկանդիչ կապերը» եւ ապա շփուելով գերման ցեղին հետ, ինչպէս դիտուած է յաճախ, ստացան անոնցմէ աշխատանքի տոկունութիւնը: Բայց գերման լեզուն նշանաւոր չէ փափկութեամբ, ինչպէս իր գրագէտները՝ ճաշակով: Ռուսահայք ալ զրկուեցան անոնցմէ շատ տարիներ.

«Ի նկատի ունենալով նուագայնութեան օրէնքը, մեր արեւմտեան լեզուն մի փափուկ ցածր եւ համեմատաբար արագ խօսելու, հետեւաբար սալօնի լեզու է: Մինչ արեւելեանը բարձր եւ կոպիտ խօսելու, ուրեմն լեռնային լեզու է»:

Բայց Ռուսահայք ծանօթանալով արեւմտեան հայերէնի, ու նաեւ ուղղակի, ֆրանսական ձգիչ մատենագրութեան հետ, սկսան նրբանալ նաեւ ճաշակի մէջ: Այսպէս ուրեմն հայութեան երկու մեծ զանգուածները տարբեր ճամբաներու հետեւելով, յարեցան լատին եւ սլաւ կամ գերման ցեղերու, բնականաբար առանց զերծ մնալու կլիմային անխուսափելի

ազդեցութենէն:

Արեւմտեան հայք, նախ եւ առաջ, դեռ բուն գրական գործին ձեռք չի զարկած, սկսան լեզուական օրէնքներ աւանդել եւ անոնց համեմատ հայացնել օտարազգի գլուխ գործոցներ:

Կովկասահայք, ընդհակառակն, անմիջապէս եւ բուռն եռանդեամբ գործնականին մէջ մտան, գրաբարի կաշկանդիչ կապերէն ազատուելու համար, ինչպէս կ'ըսէ Վանցեան: Բարեբախտաբար շնորհիւ տաղանդաւոր անձինքներու չկասեցան ծանր գործը առաջ տանելէ, եւ յաջողեցան հաստատուն ուղղութիւն մը տալու լեզուին եւ մատենագրութեան:

Պր. Վանցեանի երկը շահեկան է ոչ միայն արեւելեան լեզուի, այլ եւ գրաբարի պատմութեամբ հետաքրքրուողներուն. նա կը ջանայ ցուցնել գրաբարէն ալ հին հայերէն մը՝ մեր արդի գաւառաբարբառներուն մէջ: Այս խնդիրը կարեւոր է յոյժ եւ կ'արժէ իր փաստերը մէջ բերել.

Ի՞նչ էր արդեօք Հայերէնի վիճակը հնումը. ունէ՞ր նա արդեօք որ եւ է բարբառ, հաստատ վկայութիւն չ'ունինք:- Թէպէտ ընդհանուր լեզուաբանական օրէնքով եւ ներկայի դեդուկցիայով դա անկասկածելի է թւում եւ Կորիւնի խօսքերը գրեթէ հաստատում են այդ եզրակացութիւնը. «Հրաման առեալ ի թագաւորէն սկիզբն առնելոյ զխուժադուժ կողմանսն Մարաց, որք... վասն խեցբեկագոյն եւ խոշորագոյն լեզուին դժուարամատոյցք էին... առեալ պարզախօսս, հռետորաբանս կրթեալս... կացուցանէին...»:

Այդպիսի բարբառների գոյութիւնը որքան անկասկած, նոյնքան էլ ցաւալի է, որ ոչինչ չէ հասած հնութիւնից մեր ձեռը գրական լեզուից դուրս, որ մի գաղափար տար ժամանակակից որ եւ է բարբառի մասին: Ներկայ բարբառներումն էլ ինչպէս հմտօրէն ցոյց է տուել Այտընեանն իր քերականութեան մէջ չկայ մի ձեւ, որ իր սկիզբը չունենար գրաբարում:

Հայ բարբառների նորագոյն ուսոյթները սակայն ցոյց տուին, որ այդ կարծիքը լիովին ճիշտ չէ: Առաջին անգամ մենք մատնանիշ արինք մի այդպիսի երեւոյթ զօկերէնում, որ չէր կարող գրաբարից ելած լինել[1]:

Այսպէս՝ յայտնի է, որ գրաբարի այ երկբարբառը կենդանի բարբառներում երեւան է գալիս ա, է, կամ ի ձեւով. այս - աս, էս, էսիկ, իսիկ. գայլ - գալ, գէլ, (գիլու). այլ - ալ, էլ. սայլ - սալ. հայր - հար, հէր, եւ այլն:

Զօկերէն այդ կանոնին չի' ենթարկուել եւ այ պահել է գրաբարի

1 «Հանդէս Ամսօրեայ», 1899, N 5. 1901 թ., N 5, 6. «Նախահայերէնի հետքեր զօկերէնում»:

անարատութեամբ. ինչպէս օր. մայր, հայր, եւ այլն... իսկ մի շարք այլ բառերում նոյն իսկ գրաբարի կարճ եւ ամփոփ ձեւը նրանում լայնացել, երկարացել է. տէր - զօկերէն տայր, միս - մայս, սպիտակ - սպայտակ, սիրել - սայրիլ, եւ այլն:

Ենթադրել թէ զօկերէնը միւս բարբառներին հակառակ զարգացման ընթացք է ունեցել՝ անկարելի է, որովհետեւ նրա մնացեալ տարրերում ամփոփման կանոնը կատարելապէս պահպանել է իր զօրութիւնը, այն էլ շատ ազդու կերպով. գնալ - դարձել է նօլ լեզուի զարգացման ընթացքի համեմատ, այն ինչ քիթ - դարձել է քայնթ, նոյն ընթացքին հակառակ:

Ո՞րն է սրանցից հինը. քիթ հին ձեւից չէր կարող դուրս գալ քայնթ. ընդհակառակը քայնթ ձեւից - քանթ, քէնթ-քէթ, քինթ[1] եւ քիթ ամենայն դիւրութեամբ: Ուրեմն զօկերէնն աւելի հին է քան գրաբարը:

Որպէս զի մեր ասածն առանց տարակոյսի հաստատել կարենանք, հարկաւոր է նաեւ գրաբարի վկայութիւնը: Տէր բառը գրաբարում զարտուղի հոլովում ունի: Տե-առն, ի տե-առնէ, տե-արք եւ այլն: Այս հոլովներից երեւում է, որ սա մի պարզ բառ չէ, այլ կազմուած է տե կամ տի մասնիկից եւ այր (առն - արք) բառից, ինչպէս տի-կին, տի-եզերք բառերը[2]: Արդ՝ այս հոլովներից պարզ է եզրակացնել, որ տէր-ի նախնական ձեւը պիտի լինէր տիայր կամ տայր: Զօկերէնում հէնց այսօր էլ պահուած է այս վերջինն անարատ, որից ամփոփուելով ծագել է նորագոյն գրաբար ձեւը՝ տայր - տար - տէր: Այս ձեւի հնութիւնը զօկերէնում ենթադրութիւն չէ, այլ հէնց գրաբարից վկայուած մի իրողութիւն: Այդ վկայութիւնն աւելի ամրանում է նրանով, որ Ղարաբաղի եւ Թիֆլիզի բարբառներն էլ, պահել են այդ ձեւերի միջին աստիճանը, օրինակ.

1) Զօկ. 2) Ղարաբաղ 3) Գրաբար

տայկ տէկ տիկ
մայս մէս միս
(սայրտ) սարտ սէրտ սիրտ
մայտք մէտք միտք
ծայծ ծէծ ծիծ

1 Քէթ պահուած է Ղարաբաղի բարբառում, քինթ - Թիֆլիզի բարբառում:

2 Տի մասնիկն ինչպէս երեւում է, նշանակում էր մեծ, զօրաւոր. տի-կին = մեծ կին, իշխանուհի, թագուհի. տի-այր = մեծ մարդ, իշխան, տէր. տի-եզերք = մեծ եզերք, անեզերք:

կնայկ կնէգ կնիկ[1]
կծայկ կծէկ կծիկ
քայնթ, քինթ (Թիֆլ.) քէթ քիթ

Այսպէս հին են. մայրուք - միրուք (Էրզրում) – մօրուք. մաջին - միջին, (ուրեմն մէջ = մայջ). հայնգ - հինգ. մտայկ - մտիկ, կռայւ - կռիւ. պղայնձ – պղինձ. պայտք - պէտք. սպայտակ - սպիտակ. թայն – թի. հայն - հին, եւ այլն:

Այստեղից ծագող եզրակացութիւնները խիստ հարցասիրական են. մենք տեսնում ենք, որ գրաբար եւ մեր մնացեալ բարբառների է եւ ի համապատասխանում են նախահայերէն այ երկբարբառին. օր. գաւառական խէթ - խիթել, ենթադրում է մի նախորդ որ է, ի ինչիւնների տեղ այ պիտի ունենար, խայթխայթել. իրօք, այդ բառերը պահուած են գրաբարում իրանց նախնի նշանակութեամբ:

Գրաբարի տէրը - տեսանք ծագում է տայր բառից, իսկ տիրել, անտարակոյս ենթադրում է մի տայրել նախորդ, որն աւելի ամփոփ գտնում ենք գաւառական տարել (տարեցի, gagner-gewinnen Էրզրումի բարբառ) բայի մէջ: Չօկերէնի սարը հարկաւ ենթադրում է մի սայր գոյական, որից ելած է «սէր», ծայծ-ծիծ-ծծել, ենթադրում է եւ մի նախորդ «ծայծել»:

Գրաբ. կին - պէտք է լինէր կայն, որ երեւում է յոգնակի - կանայք ձեւից:

Գր. Վանցեանի հետ կը շրջինք ո՛չ միայն մերձաւոր անցեալին, այլ եւ խորագոյն հնութեան մէջ: Իր գիրքը կրթութիւն մ՛է եւ զբօսանք. հաճոյական է ինչպէս դալարագեղ դաշտի մը մէջ հնախօսական պեղում մը:

**

«Բազմավէպ», 1907 թ. յունիս, թիւ 6, էջ 273-276

Գ. Վանցեան, Հայոց պատմութիւն ծխական դպրոցների համար (Բ. տպագրութիւն, պատկերազարդ Թիֆլիս, 1908), Գրիգոր Վանցյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 488-490:

1 Այս երկու բառերից էլ երեւում է, որ իկ եւ ակ փաղաքշական մասնիկը մի եւ նոյն ծագումն ունին եւ նախնի այկ մասնիկի ամփոփումն են:

Գ. Վանցեան.- Հայ հեղինակներ. Գ, տպ. Տփղ. 1909. էջ 382: Գինը՝ 1 րբ.:

Յանգուցեալ Գ. Վանցեանի «Յայ հեղինակներու» երրորդ տպագրութիւնս անշուշտ առհաւատչեայ մըն է բարձրաքարոզ անոր մեծ գնահատման հասարակութենէ: 1905-ին ընդունած իր ծնունդն՝ այսօր Գ. տպագրութեան կ'արժանանայ, «բարեփոխած եւ հարստացրած», ինքնին հաւաքչի ձեռօք: Առաջին երկու տպագրութեանց մէջ հաւաքչին նպատակն եղած էր պարզապէս ծանօթացընել հայ ուսանողութիւնն իր ազգային թէ՛ Արեւելեան եւ թէ՛ Արեւմտեան նշանաւոր հեղինակներուն հետ, նախ անոնց կենսագրութիւնը համառօտիւ գծելով, եւ ապա միտքն ու գաղափարը փոքր ի շատէ ցոլացընելով անոնց գրութիւններէն քաղուածոյ հատուածներով: Գ. տպագրութեանս «բարեփոխած եւ հարստացրած» ըլլալու առաւելութիւնը առաջնոյն վրայ յայնմ է որ աւելի նպատակայարմար եղանակաւ ծոխացուած է՝ հատուածներուն ստորեւ նիւթին վերաբերմամբ աշակերտ պատանեաց ուղղուելով հարցումներ իրահանգի համար. մերթ համեմատել կը տրուի հեղինակի մը այս ինչ արձակ կամ ոտանաւոր գրուածքը ուրիշ հեղինակի մը նման գրուածքին հետ, մերթ յառաջ բերուած հատուածներուն վրայէն շարադրութեան նիւթեր կը մատակարարուի անոնց: Բաց աստի, թէպէտ «Յայ հեղինակներ» անունը կը կրէ, սակայն արդեամբք ըլլալու էր յարակից նա եւ «Յայ թարգմանիչներ», ինչպէս ինքն իսկ աշխատասիրողը դիտել կու տայ յառաջաբանին մէջ. որով պատանեաց թարմ մտքին ճաշակ կը կտրուի ո՛չ միայն իր հարազատ ազգակիցներուն հետ մտածելու, այլ նաեւ օտար կիրթ մտքերն ալ հայացնելու, եւ այս ահա՝ երկրորդ առաւելութիւնն է: Գովելի է եւ երրորդը. բաց ի նորագոյն հեղինակներէն կան թարգմանաբար յառաջ բերուած կտորներ - թէ եւ սակաւաթիւ - մեր հնագոյն պատմական մատենագրութիւններէն ալ «աւելի հասկանալի լինելու... աշակերտների դիւրութեան եւ նիւթի հեշտ իւրացման համար» (էջ 4): Ըստ այսմ, «Յայ հեղինակներ»ը այս վերջին տպագրութեամբ աւելի բարձրագոյն դասընթացքներու յարմարելու կը ձգտի: Կը մաղթենք ազնիւ հրատարակչին՝ այրի Մ. Վանցեանի գործոյն չորրորդ եւ աւելի տպագրութիւններ ալ, եւ մանաւանդ պայծառ լոյս «Յայ հեղինակներ»ու Բ. հատորին, որ «տպագրութեան պատրաստ» կը յայտարարուի:

Ի. Ա.

«Յանդէս Ամսօրեայ», 1909, դեկտեմբեր, թիւ 12, էջ 383

Գ. Կ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Հայ բառարանագրության մեջ առանձնակի տեղ են գրավում ուղղագրական բառարանները, որոնց նպատակն է սովորեցնել թե՛ հայերեն և թե՛ փոխառյալ օտար բառերի ճիշտ ու անսխալ գրելը:

Ուղղագրության հարցը ուսման ընթացքի ամենակարևոր խնդիրներից մեկն է հանդիսանում: Ամեն մի աշակերտից, ուսանողից, գրողից ու աշխատողից պահանջվում է լավ իմանալ ուղղագրությունը: Մեր ուսումնական հաստատությունները միշտ էլ հատուկ ուշադրության առարկա են դարձրել ուղղագրությունը ընդհանուրի սեփականությունը դարձնելու հարցը:

Ուղղագրություն ուսուցանելու, ճիշտ գրված բառի տեսողական-ճանաչողական ամենակարևոր օժանդակ միջոցը բառարանի օգտագործումն է:

Հայերեն լեզվի ուղղագրական բառարանի ակունքները գալիս են միջնադարից, հայտնի է Արիստակես գրիչի բառարանը, որի բազմաթիվ օրինակները տարածված են միջնադարյան շատ ձեռագրերում:

Բոլոր բառարաններն էլ անկախ իրենց բնույթից, լինեն բացատրական թե թարգմանական, հատուկ ուշադրություն են դարձրել նաև ուղղագրության, հաճախ նաև ուղղախոսության խնդիրների վրա, իսկ առանձին դպրոցական-ուսուցողական ուղղագրական նպատակներ հետապնդող բառարանային աշխատանքներ հրապարակ եկան 1900-ական թվականներից հետո և այդ բնական էր, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում դպրոցական ցանցը, կրթությունը ավելի լայն տարածում էր ստացել:

Հայերեն աշխարհաբար գրական լեզվի ուղղագրական առաջին բառարանը՝ «Գրպանի ուղղագրությունը» կազմել է Գրիգոր Վանցյանը: «Գրպանի ուղղագրությունը» սահմանափակ բառաքանակով աշխատություն է, բաժանված 4 հիմնական մասի, առանձին-առանձին տրված է Է, Օ, Յ և Ռ տառերի ուղղագրությունը: Յուրաքանչյուր բաժնից առաջ տրված է համառոտ կանոն՝ բնորոշում և ապա Է-ով գրվող բառեր՝ ալէխառն, ալէկոծ, աղէտ - 178 բառ, Օ-ով գրվող բառեր՝ ակօս, աղօթք, աղօթասէր, աղօն... - 186 բառ, Յ-ով գրվող բառեր՝ յագենալ, յագուրդ,

յախճապակի, յախուռն... - 107 բառ, Ռ-ով գրվող բառեր՝ ագռաւ, աթոռ, աթոռակալ, ախոռ, ականակուռ, ամառ - 230 բառ, ընդամենը 701 բառ: Գր. Վանցյանը գրում է. «Որքան ավելի աչքը դիտե և ձեռքը կրկնե այս փոքրիկ բառարանը, այնքան թե մեծը և թե փոքրը ապահով է սխալներից»[1]:

Գ. Վանցյանի «Գրպանի ուղղագրությունը» լավ ընդունելություն գտավ և ունեցավ մի քանի հրատարակություն:

«Գրպանի ուղղագրության» մասին «Մշակ» թերթը գրում է.

«Գրիգոր Վանցյանը մի շատ սրամիտ միջոց է գտել մեր անգրագետ գրականագետներին մի փոքր ի շատե ուղիղ հայերեն գրելու դյուրություններ տալու:

«Գրպանի ուղղագրությունը» բավական մեծ ծառայություն կարող է մատուցանել ու դյուրություն տալ փոքր ի շատե անսխալ գրելու: Դա մի փոքրիկ բառգիրք է, որի մեջ ամփոփված են այն բոլոր արմատական բառերը, որոնց ուղղագրությունը ամենից շատ դժվարություն է ներկայացնում մեր գրողների համար: Եվ այդ բառերը շատ հեշտությամբ գտնվում են պ. Վանցյանի գրքույկի մեջ»[2]:

Գ. Վանցյանի համառոտ աշխատանքը չէր կարող բավարարել ժամանակի աճող պահանջները:

Արտաշես Աբեղյանը 1909 թ. հրատարակում է «Ուղղագրական բառգրքույկը» շուրջ 10000 բառաքանակով, որն ունեցավ մի քանի հրատարակություն: Ա. Աբեղյանի բառգրքույկը հայերենի հին ուղղագրության համար ընդունված, հաջող ուղղագրական բառարանն էր և օգտագործվում էր արևելահայ գրական լեզվում մինչ 1922 թ. ուղղագրական ռեֆորմը, իսկ արտասահմանում՝ առայսօր: Բառարանի IV հրատարակությունը լույս է տեսել 1948 թ. Շտուտգարդում:

1922 թ. երբ տեղի ունեցավ հայերենի ուղղագրական ռեֆորմը, պահանջ զգացվեց ուղղագրական նոր բառարանի, այդ աշխատանքին լծվեց Գևորգյան ճեմարանի նախկին սան Նշան Ալավերդյանը: Բառարանագրին աջակցում էին Մանուկ Աբեղյանը, Հրաչյա Աճառյանը:

Նշան Ալավերդյանի «Նոր ուղղագրական բառագրքույկը» պարունակում է 4400 բառ, նոր ուղղագրության բոլոր անհրաժեշտ կանոններով և դժվար ըմբռնելի բառերի հակիրճ բացատրությամբ:

Նշան Ալավերդյանի բառարանին զուգընթաց շրջանառության մեջ էր Գիսակ Հովհաննիսյանի «Ռ» տառի ուղղագրությունը, այսպես կոչված

---

1 Գ. Վանցյան, Գրպանի ուղղագրություն, Թիֆլիս, 1906, էջ 2:

2 «Մշակ», 1906, N 193:

ուղղագրական մասնակի բառարանը: Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ այդ ժամանակներում, ռուսական բառարանագրության մեջ նույնպես կազմվում էին ուղղագրական նեղ բնույթի բառարաններ, ինչպես՝ «Употребление буквы ё» (Составители Խ. Լ. Белинский, Ի. Ժ. Крючков, Ծ. Թ. Светлаев).

1940 թ. արևելահայ գրական լեզվի ուղղագրությունը մասնակի բարեփոխման ենթարկվեց, այբուբենի մեջ իրենց ավանդական տեղը գրավեցին Է, Օ տառերը, վերականգնվեցին այդ տառերի գործածության որոշ իրավունքները և ահա այդ պատճառով պահանջ զգացվեց ուղղագրություն ուսուցանող բառարանային նոր աշխատության:

Արարատ Ղարիբյանը 1940 թ. հրատարակեց «Ուղղագրական համառոտ բառարանը» չափազանց սահմանափակ բառապաշարով: Հետագայում՝ հեղինակը, հաշվի առնելով հայերենի զարգացման ընթացքը, ինչպես նաև բառարանի մասին եղած քննադատությունները, մշակեց, ընդարձակեց իր բառարանը և երբեմն առանձին (1945, 1947), երբեմն հեղինակակցությամբ (1956, 1959 թթ. Գ. Պարիսի, 1965 - Գ. Ծեկյանի) հրատարակեց «Հայերենի ուղղագրական նոր բառարան»-ներ 12-17 հազար բառերով:

Ա. Ղարիբյանի ուղղագրական բառարանները պարունակում են ուղղագրական մանրամասն կանոններ՝ հաստատված տերմինաբանական կոմիտեի կողմից:

Ա. Ղարիբյանը, իր բառարաններում, ուղղագրական խնդիրներին զուգընթաց փորձ կատարեց ուղղախոսական նորմաներ սահմանելու: 1956 թ. հրատարակված «Դպրոցական ուղղագրական բառարանին» հավելվածային կարգով կցեց «Ուղղախոսական համառոտ բառարան» (616 բառ): Նշենք, որ ուղղախոսական բառարան կազմելն անհամեմատ ավելի դժվար գործ է, քան ուղղագրական բառարան կազմելը:

Հայերենի ուղղագրական բոլոր բառարաններն էլ ունեցած փոքր թերություններով հանդերձ մեծ օժանդակություն են ցույց տվել հայերեն անսխալ ու ճիշտ գրելու գործին:

Ա. Ղարիբյանի ուղղագրական բառարանները քառորդ դար է, ինչ կատարում են իրենց շնորհակալ դերը:

Ղարիբյանը ուղղագրական բառարանից դուրս կազմել է «Краткий курс армянского языка» աշխատությունը, ուր, հատկապես վերջին հրատարակության մեջ, մեծ տեղ են գրավում գործնական բնույթ կրող ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն բառարանները:

*

Վանցյան Գրիգոր
ԳՐՊԱՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
I հրատ., Թիֆլիս. 1906:
II հրատ., Թիֆլիս:
III հրատ., Թիֆլիս, 1914, էջ 32, պարունակում է 700 բառ:

Գ. Կ. Գասպարյան, «Հայ բառարանագրության պատմություն», Երևան, 1968, էջ 463-466 և 522

Հավելված 1.[1]

Գրիգոր Վանցեան, «Դպրոցական քերականութիւն», Թիֆլիզ, ա.թ., էջ 61-63

ՄԱՄՈՒԼԻ ԿԱՐԾԻՔ ԳՐ. ՎԱՆՑԵԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

«Ծեշտում եմ, որ պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակները» գնահատելի և դասատուներին յանձնարարելի աշխատութիւն է: Թո՛ղ յօրինողի այս «առաջին փորձը» փորձեն ուսումնարանները և տեսնեն թէ այս գիրքը ո՞րքան հարցասիրութիւն առաջացրեց աշակերտների մէջ դէպի հայ հեղինակներն ու նրանց երկերը»:

«Մուրճ», 1905, N 4 թ., Յ. Տէր-Միրաքեան

«Պարոն Վանցեանի այս աշխատութիւնը գալիս է լրացնելու դպրոցական ձեռնարկների մէջ մի շատ խոշոր բաց: Մինչև այժմ կազմուած այդ տեսակի ընտիր հատուածների ժողովածուներից և ո՛չ մէկը չի համապատասխանում իւր նշանակութեանը. կազմողները մեծ մասամբ եղել են կամ հայ գրականութեան ոչ բաւականաչափ ծանօթ անձինք, կամ անճաշակ, կամ միակողմանի և կուսակցական հայեացքների տէր:

Պ. Վանցեանն աշխատել է լինել բազմակողմանի և անկախ որևէ բռնազբօսիկ տենդենցիայից և այս կարելի է ասել յաջողուել է նրան: Նրա գիրքը, որ բաղկացած է 320 մեծադիր էջերից, պարունակում է հատուածներ ռուսահայ գրեթէ բոլոր հայ հեղինակներից, սկսած ամենայայտնիներից մինչև անյայտները: Կան հատուածներ և տաճկահայ գրողների գրուածքներից»:

«Լումայ», N 1, մարտ, 1905

«Մեր առաջին է պ. Վանցեանի 320 երեսներ բռնող «Հայ

1 Սույն հավելվածում բերված են Գ. Վանցյանի գրքերի մասին ժամանակի մամուլում տպագրված այն մատենախոսությունները, որոնք հավելվածների տեսքով զետեղվել են հեղինակի մի շարք գրքերում:

հեղինակներ»-ի ստուար հատորը, որը պարունակում է իր մէջ հայ ընտիր հեղինակների ընտիր գրուածքներ: Դրանք ռուսահայ 15 սիրելի հեղինակների և 7 թուրքահայ մեր յայտնի գրողների մի սիրուն, համով, հոտով կազմուած գրական ծաղկափունջ է, որը ոչ միայն որպէս ձեռնարկ, մեր միջնակարգ դպրոցների աշակերտների համար՝ նոյն իսկ հայ ընտանիքներում՝ որպէս ընթերցանութեան նիւթ հետաքրքրական է, և մանաւանդ որ, կազմողը տուել է նմուշների հետ միասին դրանց հեղինակների համառօտ, բայց էական կենսագրութիւնն ու գրական դէմքը: Թէ հատուածների ընտրութիւնը և թէ նիւթերի դասաւորութիւնը արուած է խնամքով և, հէնց դրանով պէտք է բացատրել մեր գրական աշխարհում բաւական հազուագիւտ այն երևոյթը, որ վեց ամսում պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակները» ունեցել է երկրորդ տպագրութիւն: Դա գրքի համար ամենալաւ վկայականն է, ուստի և ցանկալի է, որ «Հայ հեղինակները» տարածուին նաև հայ դպրոցների պատերից դուրս՝ հայ ընտանիքներում, ուր «Հայ հեղինակների» իսկական երկերը շատ էլ ընդունուած չեն»:

«Աշխատանք», N 12

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ

«Գրիգոր Վանցեանի այս երկը ոչ միայն յստակ գաղափար մը կընծայէ ռուսահայ լեզուի, կազմութեան, քերականութեան, շեշտերուն, այլ և կը պարունակէ հետաքրքիր և նոր տեսութիւններ հայ լեզուի կենսական խնդիրներու վրայ. ըստ հեղինակին՝ Զօկերէնը և Այրարատեան գաւառաբարբառը աւելի հին են, քան գրաբարը. ի մէջ բերած բառերը համոզիչ օրինակներ են»:

«Բազմավէպ», 1907, մարտ

«Մեր այն ուսուցիչները, որոնք ուզում են հայոց քերականութիւն աւանդելիս ունենալ պատմական-փիլիսոփայական որոշ նախապատրաստութիւն մեր նոր լեզուի մասին - մեծ օգուտ կստանան Պր. Գր. Վանցեանի այս աշխատութիւնից, որի մասնագիտական քննադատութիւնը մեր նպատակներից դուրս է: Մենք միայն յանձնարարում ենք մեր ուսուցիչների ուշադրութեան այդ գիրքը, որի մէջ ի մի են ամփոփուած շատ նիւթեր արևելահայ լեզուի մասին և որոշ սիստեմի են վերածուած»:

«Մուրճ», 1906, N 9

ԳՐՊԱՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«Գրիգոր Վանցեանը մի շատ սրամիտ միջոց է գտել մեր անգրագէտ գրականագէտներին մի փոքր ի շատէ ուղիղ հայերէն գրելու դիւրութիւններ տալու: Ո՞վ չ'գիտէ, որ մեր գրականագէտներից մանաւանդ պարբերական մամուլի մէջ գրողներից մեծ մասը հայերէն գրելու մէջ սաստիկ բոբիկ է... «Գրպանի ուղղագրութիւնը» բաւական մեծ ծառայութիւն կարող է մատուցանել ու դիւրութիւն տալ փոքր ի շատէ անսխալ գրելու: Դա մի փոքրիկ բառգիրք է, որի մէջ ամփոփուած են այն բոլոր արմատական բառերը, որոնց ուղղագրութիւնը ամենից շատ դժուարութիւն է ներկայացնում մեր գրողների համար: Եւ այդ բառերը շատ հեշտութեամբ գտնւում են պ. Վանցեանի գրքոյկի մէջ: Իսկ գրողը մի քանի անգամ միևնոյն բառը փնտռելուց ու գրելուց յետոյ, շատ աւելի շուտ կարող է նրա ուղղագրութեան հետ ընտելանալ, քան եթէ նա վերցնի և երկար ու ձիգ քերականական կանոններ անգիր սովորի»:

«Մշակ», 1906 թ., N 193

***

Գրիգոր Վանցեան, «Գրպանի ուղղագրութիւն», Բ. տպագրութիւն, Թիֆլիզ, ա.թ., էջ 33

Նոյն հեղինակի

ՅԱՄԱՌՕՏ «ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ». կազմուած է վերջերս մշակուած ծրագրի համեմատ, յատկապէս ծխական և պետական դպրոցների համար. գինն է 25 կ.:

Պատմական քերականութիւն արևելահայ լեզուի,
Թիֆլիզ, 1906 թ.

Գ. ՎԱՆՑԵԱՆԻ. գինն է 75 կոպ.

Մեր այն ուսուցիչները, որոնք ուզում են հայոց քերականութիւն աւանդելիս ունենալ պատմական-փիլիսոփայական որոշ նախապատրաստութիւն մեր նոր լեզուի մասին - մեծ օգուտ կստանան Պր. Գր. Վանցեանի այս աշխատութիւնից, որի մասնագիտական քննադատութիւնը մեր նպատակներից դուրս է: Մենք միայն յանձնարարում ենք մեր ուսուցիչների ուշադրութեան այդ գիրքը, որի մէջ ի մի են

ամփոփուած շատ նիւթեր արևելահայ լեզուի մասին և որոշ սիստեմի են վերածուած:

«Մուրճ», 1906, N 9

***

Գ. Վանցեան, «Գրպանի ուղղագրութիւն», Գ. տպագրութիւն, Թիֆլիս, 1914, էջ 28-32

«ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ»

Երկրորդ բարեփոխուած եւ հարստացրած տպագրութիւն. դասագիրք ծխական եւ պետական դպրոցների համար. մեր բոլոր յայտնի հեղինակների եւ թարգմանիչների կենսագրութեամբ. թոյլատրուած է Կովկասեան Հոգաբարձուից: Գինն է 1 րուբլի

ՄԱՄՈՒԼԻ ԿԱՐԾԻՔԸ «ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ» ՄԱՍԻՆ

«Ծեշտում եմ, որ պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակները» գնահատելի եւ դասատուներին յանձնարարելի աշխատութիւն է: Թո՛ղ յօրինողի այս «առաջին փորձը» փորձեն ուսումնարանները եւ տեսնեն թէ այս գիրքը ո՞րքան հարցասիրութիւն առաջացրեց աշակերտների մէջ դէպի հայ հեղինակներն ու նրանց երկերը»: – «Մուրճ», 1905 թ., No 4, Յ. Տէր Միրաքեան:

«Պարոն Վանցեանի այս աշխատութիւնը գալիս է լրացնելու դպրոցական ձեռնարկների մէջ մի շատ խոշոր բաց: Մինչեւ այժմ կազմուած այդ տեսակի ընտիր հատուածների ժողովածուներից եւ ոչ մէկը չի համապատասխանում իւր նշանակութեանը. կազմողները մեծ մասամբ եղել են կամ հայ գրականութեան ոչ բաւականաչափ ծանօթ անձինք, կամ անճաշակ, կամ միակողմանի եւ կուսակցական հայեացքների տէր:

Պ. Վանցեանն աշխատել է լինել բազմակողմանի եւ անկախ որեւէ բռնազբօսիկ տենդենցիայից եւ այս կարելի է ասել յաջողուել է նրան: Նրա գիրքը, որ բաղկացած է 320 մեծադիր էջերից, պարունակում է հատուածներ ռուսահայ գրեթէ բոլոր հայ հեղինակներից, սկսած

ամենայայտնիներից մինչեւ անյայտները: Կան հատուածներ եւ տաճկահայ գրողների գրուածքներից»: – Շիրվանզադէ

«Լումայ», մարտի No 1. 1905

«Մեր առաջին է պ, Վանցեանի 320 երեսներ բռնող «Հայ հեղինակներ»-ի ստուար հատորը, որը պարունակում է իր մէջ հաայ ընտիր հեղինակների ընտիր գրուածքներ: Դրանք ռուսահայ 15 սիրելի հեղինակների եւ 7 թուրքահայ մեր յայտնի գրողների մի սիրուն, համով, հոտով կազմուած գրական ծաղկափունջ է, որը ոչ միայն որպէս ձեռնարկ՝ մեր միջնակարգ դպրոցների աշակերտների համար, նոյն իսկ հայ ընտանիքներում որպէս ընթերցանութեան նիւթ հետաքրքրական է, եւ մանաւանդ որ, կազմողը տուել է նմուշների հետ միասին դրանց հեղինակների համառօտ, բայց էական կենսագրութիւնն ու գրական դէմքը: Թէ հատուածների ընտրութիւնը եւ թէ նիւթերի դասաւորութիւնը արուած է խնամքով եւ, հէնց դրանով պէտք է բացատրել մեր գրական աշխարհում բաւական հազուագիւտ այն երեւոյթը, որ վեց ամսում պ. Վանցեանի «Հայ հեղինակները» ունեցել է երկրորդ տպագրութիւն: Դա գրքի համար ամենալաւ վկայականն է, ուստի եւ ցանկալի է, որ «Հայ հեղինակները» տարածուին նաեւ հայ դպրոցների պատերից դուրս հայ ընտանիքներում, ուր «Հայ հեղինակների» իսկական երկերը շատ էլ ընդունուած չեն»:

«Աշխատանք», No 12

Изданіе хрестоматіи, какъ учебнаго пособія, требуетъ отъ составителя уменія систематизировать литературный матеріалъ такъ, чтобы ученикъ по избраннымъ образцамъ изящной литературы могъ легко ознакомиться съ характеромъ творчества авторовъ и вместе съ темъ усвоить литературное знаніе языка. Этому требованію въ достаточной степени удовлетворяетъ вышедшій вторымъ изданіемъ сборникъ Гр. Ванцяна “Армянскіе авторы”, въ которомъ нашли место отрывки изъ произведеній корифеевъ армянской литературы съ краткимъ біографическимъ очеркомъ последнихъ, что такъ необходимо для полноты знанія ученика жизни и деятельности изучаемыхъ авторовъ.

Сборникъ г. Ванцяна можетъ служить для учениковъ армянъ полезнымъ учебнымъ пособіемъ по классу армянскаго

языка и словесности, который до последняго времени у насъ не существовалъ.

Т. Л., No 47. 1906 г.

Приветствуя появленіе въ светъ подобнаго руководства, въ которомъ чувствуется крайняя необходимость какъ въ правительственных учебныхъ заведеніяхъ, такъ и въ арм. школахъ при преподаваніи родного языка, мы не можемъ не указать на те достоинства, благодаря которымъ учебникъ этотъ получилъ такое широкое распространеніе, что пришлось издать его черезъ несколько месяцевъ 2-мъ изданіемъ. Учебникъ этотъ содержитъ богатый матеріалъ для чтенія и изученія произведеній лучшихъ арм. писателей, а также для характеристики литературной деятельности последнихъ, чему много способствуютъ также составленные г. Ванцяномъ кратко и популярно біографическіе очерки писателей. Подборъ же статьей и стихотвореній какъ по языку, такъ и по содержанію вполне удовлетворительный, что делаетъ этотъ учебникъ ценнымъ вкладомъ въ арм. педаг. литературе.

"Новое Обозреніе", No 33. 1906 г.

***

Գ. Վանցեան, «Հայոց պատմութիւն», Բ. տպագրութիւն, Թիֆլիս, 1908, էջ 152

Григорій Ванцянъ. "Армянскіе авторы". Второе изданіе дополненное. Тифлисъ, 1906 г.

Изданіе хрестоматіи, какъ учебнаго пособія, требуетъ отъ составителя уменія систематизировать литературный матеріалъ такъ, чтобы ученикъ по избранным образцамъ изящной литературы могъ легко ознакомиться съ характеромъ творчества авторовъ и вместе съ темъ усвоить литературное знаніе языка. Этому требованію въ достаточной степени удовлетворяетъ вышедшій вторымъ изданіемъ сборникъ Гр.

Ванцяна “Армянскіе авторы”, въ которомъ нашли место отрывки изъ произведеній корифеевъ армянской литературы съ краткимъ біографическимъ очеркомъ последнихъ, что такъ необходимо для полноты знанія ученика жизни и деятельности изучаемыхъ авторовъ.

Сборникъ г. Ванцяна можетъ служить для учениковъ армянъ полезнымъ учебнымъ пособіемъ по классу армянскаго языка и словесности, который до последняго времени у насъ не существовалъ.

“Тифл. Листокъ”

ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ

ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

Զայնակցելով մեր հրաւէրին՝ ուսանողների մասին ստատիստիկական տեղեկութիւններ տալ՝ մեր աշխատակից պ. Գրիգոր Վանցեան ուղարկել է մեզ ցուցակներ ձմեռուայ կիսամեակի հայ ուսանողների Բերլինի, Հալլէի, Ստրասբուրգի եւ Մարբուրգի համալսարաններում եւ Դարմշտատի պոլիտեխնիկումի՝ նոցա վերաբերեալ եօթ հարցերի պատասխաններով: Թողնելով այդ ցուցակների հրատարակումը գալ անգամին՝ առայժմ տալիս ենք հետեւեալ թուանշանները. Հայ իսկական ուսանողների թիւն է Բերլինում 26, Հալլէում 3, Ստրասբուրգում 1, Մարբուրգում 1, Դարմշտատում 3: Իսկ Լայպցիգում, որպէս տեղեկացնում է մեզ մեր աշխատակից պ. Ատոմ Ճաhէն, հայ ուսանողների թիւը այժմ 7-ն է, որից 6-ը իսկական ուսանող: Սոցա մասին մանրամասնութիւնները յետոյ ենք թէ կուղարկուեն:

«Մուրճ», 1898, N 4, էջ 583

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ԱՆՀԻՇԱՉԱՐ ՄԱՐԴԸ

Կոմիտասի հետ կապված իմ հիշողությունները մեկը մյուսից ավելի վառ ու գունեղ են, որովհետև Էջմիածնի գորշ իրականության մեջ նա այնպիսի պայծառ մի դեմք էր, որի ցայտուն գծերը երբեք աղոտացնել չի կարող ժամանակը:

Պետք է ասեմ, որ ճեմարանի ամբողջ աշակերտությունը սրտանց սիրում էր պարզ ու կենսուրախ Կոմիտասին և լիովին վայելում էր նրա ջերմ սերն ու ընկերական վերաբերմունքը, գիշերօթիկ սաների հատուկ խանդավառությամբ համախմբվելով նրա շուրջը և լսելով նրա մտերմական կատակներն ու սրախոսությունները:

Այդպիսի սիրաշող շրջանակների մեջ դնելով իր փոխհարաբերությունները ճեմարանի աշակերտության հետ ընդհանրապես, Կոմիտասն առանձնապես գուրգուրում էր ձայնեղ և երաժշտասեր տղաներին: Վերջիններիս թվին էր պատկանում նաև տողերիս գրողը: Եվ ամեն անգամ, երբ նա գրի էր առնում և մշակում

ժողովրդական որևէ երգ կամ եկեղեցական մոտիվ, գալիս էր ճեմարանի հանդիսարանը կամ կանչում էր մեզ իր մոտ, երգել էր տալիս մեզ և տեղն ու տեղը ուղղումներ անում:

Կոմիտասի արտասահմանից վերադառնալուց անցել էր 6-7 ամիս: Այդ ժամանակամիջոցում նրա ցուցաբերած աշխատանքն արդեն որոշակի հմայք ու համբավ էր ստեղծել նրա շուրջը. նրա համեստ խուցը դարձել էր հայ երաժշտական արվեստի ուխտատեղի բոլոր նրանց համար, որոնք այցելության էին գալիս Էջմիածին: Նրա ոգևորությունը և ստեղծագործական թափը խփում էր զորեղ շատրվանի պես: Սակայն, Էջմիածնի սևագլուխ կղերն այնքան էլ հաշտ աչքով չէր նայում «յար» և «սեր» երգող «վանականին», որի քառաձայն պատարագից «լութերականության հոտ էր փչում»:

Մինչ այդ, մեր մամուլի մեջ լույս տեսավ մի հոդված, որտեղ խոսելով Կոմիտասի մասին, կեղծ-անվանի հոդվածագիրը եզրակացնում էր. «Երեք ու կես տարում կոշկակարություն սովորել չի կարելի, չէ թե երաժշտություն»:

Էջմիածնի վեղարավոր ագռավների վայրահաչությունը Կոմիտասը չլսելու էր տալիս, բայց արտառոց հիշյալ հոդվածը լուրջ վիշտ պատճառեց նրան, թեև նա ձևացնում էր, իբր հաշվի չի առնում հոդվածագրի խոսքերի պարունակած թույնը:

Անցան օրեր, շաբաթներ: Ապրիլ ամսին, մի կիրակի, պատարագից հետո Կոմիտասն ինձ ու Մ. Քրիշչյանին կանչեց իր մոտ՝ լսելու «Ծիրանի ծառ, բար մի տար» ժողովրդական մեներգը, որ նա պատրաստել էր խմբի երգակցությամբ:

Տաճկական սև սուրճով մեզ հյուրասիրելուց հետո մենք գործի անցանք, երբ դուռը ծեծեցին:

- Herin (մտեք),- հնչեց նրա դուրալի տենորը:

Ներս մտավ վիպասան Վրթանես Փափազյանը, ձեռքին ջութակի ֆուտլյար և կարճահասակ գիրուկ մի մարդ, որին ներկայացրեց Փափազյանը Կոմիտասի հետ ողջագուրվելուց հետո, ասելով.

- Հայ բոշաների բանասեր Գրիգոր Վանցյան:

Վերջինս կարմրեց և իր մազոտ աջով ամուր սեղմեց մեր ձեռքը, մնալով կանգնած՝ մի տեսակ շփոթված դրությամբ:

Կոմիտասը եկվորներին ևս սուրճ հրամցնելուց հետո՝ նրանց խնդրանոք նստեց ֆիզհարմոնիայի[1] դիմաց, սկսեց նվագել և երգել իր

1 Կոմիտասը դաշնամուր չուներ և իր աշխատությունները գրելուց հետո գալիս էր ճեմարանի

ներդաշնակած ժողովրդական «Լե-լե»-ներից ու եկեղեցական երգերից զանազան կտորներ, մեծ հիացմունք պատճառելով նրանց:

Ընդհատելով երգն ու նվագը, Կոմիտասը դարձավ Փափազյանին.

- Վրթանես ջան, մի բան էլ դու չալիր, ես լսեմ:

- Ուրախությամբ: Հենց այդ նպատակով էլ ես ջութակս բերի հետս, որ նվագեմ քեզ համար քրդական «Լուր-դա-լուր»-ը: Դա Տաճկաստանում ապրող քրդերի մեջ չափազանց տարածված ու սիրված մի լեգենդ է, որը ես մշակել եմ և շուտով հրատարակելու եմ:

Նստած մեր տեղերում, մենք դարձանք լարված ուշադրություն:

Կոմիտասը կանգնեց իր բարձր գրասեղանի դիմաց, հյուրերից աննկատելի կերպով վերցրեց մի թերթ սպիտակ թուղթ, մատիտ և ծնոտը հենած ձախ ձեռքի բռունցքին ու աչքերը հառած Փափազյանին, լսում էր նրա նվագը և միաժամանակ՝ հայկական ձայնանիշներով գրի էր առնում «Լուր-դա-լուր»-ը:

Նա աչքը գցում էր թղթին միայն այն մոմենտներին, երբ պետք էր որոշել նոր տողի սկիզբը:

Փափազյանը նվագում էր սրտախտիտ ջերմ զգացումով: Քրդական մեղեդին, օդի մեջ փողփողող երկար ժապավենի պես, մե՛կ շեշտակի ձգվում էր դեպի վեր, մե՛կ գլխապտույտ արագությամբ իջնում էր վար, թավահնչյուն մրմնջում, քթքթում և ապա նորից սահիկ ոլորտով տարածվում էր դեպի բարձրերը: Այստեղ «Լուր-դա-լուր»-ը իրար հետևից վազող թեթև ալիքների շարժումով մղկտաց և հուսակտուր ճիչով մեկից ընդհատվեց, համակելով մեզ թախծի ու անձկության խորին հույզով:

- Ինչպե՞ս է, Կոմիտաս, հավանեցի՞ր,- հարցրեց Փափազյանը, ջութակը վերցնելով կրծքից:

- Հիանալի է: Հավանեցի ու սիրեցի: Այժմ ես նվագեմ, դու լսիր:

Այս ասելով, Կոմիտասը վերցրեց իր գրասեղանից թերթը, մոտեցավ ֆիզհարմոնիային, նստեց ու սկսեց նվագել և երգել «Լուր-դա-լուր»-ը, որ նա նոր ձայնագրել էր տեղն ու տեղը:

Ֆիզհարմոնիայի ծորուն հնչյունները դժվարությամբ էին արտահայտում քրդական մեղեդու արագընթաց տեմպն ու ճկուն

հանդիսարանը, որտեղ դրված էր մի փոքրիկ դաշնամուր, ու ձմեռ ժամանակ ծնկները փաթաթած պլեդի մեջ (հանդիսարանի վառարանները չէին վառվում)՝ նա նվագում, ջնջում և ուղղում էր տանը կատարած իր ներդաշնակությունները:

Այս դեպքից երեք թե չորս տարի հետո Ա. Մանթաշյանը նրան նվիրեց համերգային մի լավ դաշնամուր:

ոլորտները, սակայն աներկբա էր, որ եղանակի վերարտադրությունը լիովին ճիշտ էր և հարազատ:

Մենք ամենքս զարմանքով նայում էինք այդ հմայիչ մարդուն, չիմանալով ինչպես արտահայտել մեր հիացմունքը: Փափազյանն ուղղակի ապշել, քարացել էր:

- Կոմիտաս, «Լուր-դա-լուր»-ը դու առաջուց ձայնագրա՞ծ ունեիր:

- Ո՛չ, ձայնագրեցի, երբ դու նվագում էիր:

- Չէ՞ որ դուք կանգնած լսում էիք Վրթանեսի նվագը,- բացականչեց Վանցյանը մի տեսակ արտասովոր տարակուսանքով:

- Ի՞նչ կա որ, ականջս լսում էր, ձեռքս գրում: Ահա. տեսեք:

Նա վերցրեց ֆիզիարմոնիայի վրա դրված թերթը և ցույց տվեց ծուռումուռ տողերով գրի առնված «Լուր-դա-լուր»-ը:

- Չէ՛, ջանըս, այստեղ մի օյին կա, կամ…

- Կամ՝ ի՞նչ, Փափազ:

- Կամ կախարդ ես դու:

- Բոշ բաներ մի խոսիր, կախարդս ո՞րն է:

- Բայց չէ՞ որ չափազանց դժվար է ձայնագրել քրդական եղանակները, որոնք լեցուն են կոտորակային ձայնամիջոցներով:

- Մի՞թե դու կդժվարանայիր ճշտությամբ գրել քեզ արած հայերեն թելադրությունը, որքան էլ բարդ լիներ այն:

- Հարկավ ոչ: Սակայն մեծ տարբերություն կա թելադրության միջև, Կոմիտաս:

- Ինձ համար ոչ մի տարբերություն չկա, այ վարժապետ Փափազ,- «հանգաբանեց» Կոմիտասը զվարթ քրքիջով:

Փափազյանը շեղակի, բայց շեշտակի հայացք նետելով Վանցյանի կողմը, ձայնեց.

- Մի՞թե անբարեխիղճ, անամոթ չէ այն մարդը, որ առանց ծանոթանալու Կոմիտասի հետ, առանց գաղափար ունենալու նրա շնորհքի ու ընդունակությունների մասին, հրապարակով քննադատում է նրան և գրում. «երեք ու կես տարում կոշկակարություն սովորել չի կարելի, չէ թե երաժշտություն»…

- Այդ անամոթ մարդը ես եմ, Կոմիտաս, և ներողություն եմ խնդրում իմ անբարեխղճության համար,- թոթովեց Վանցյանը խեցգետնի պես կարմրելով և ձեռները մեկնելով Կոմիտասին:

Հանկարծակիի եկած Կոմիտասի դեմքը մթագնեց անհաճո զգացումից, բայց վայրկենական այդ մութ ստվերին հաջորդեց լայն ու

պայծառ ժպիտը, և նա սեղմելով իրեն պարզած ձեռները, մանկական անհիշաչարությամբ ասաց.

- Երկու կոպեկ տուր, հոդվածի դառնությունը տանք քամուն:

- Հայր սուրբ ջան, երկու էլ, տասներկու էլ կտամ, միայն ներեք ինձ:

- Ո՚չ, ճիշտ երկու կոպեկ:

Մի քանի տարվա ընթացքում այդպես հավաքած երկու կոպեկներով Կոմիտասը Պարիզում հրատարակեց «Հայ քնար» գեղջուկ երգերի իր առաջին ժողովածուն:

«Կոմիտաս», ժողովածու՝ նվիրված Կոմիտասի ծննդյան 60-ամյակին, Երևան, 1930, էջ 96-101

ՄԱՀԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

Այս կորովի ոյժը պարտուած կեանքի դառնութեան անյայտ հոսանքէ մը, Մայիս 5-ին իր եւ կեանքի մէջ եղած յարաբերութիւնը կը խզէ 40 տարեկան հասուն հասակին մէջ:

Գ. Վանցեան ազգային կրթուած դէմքերէն էր. Ներսիսեան վարժարանը աւարտելով յաջողած էր եւրոպա իր ուսումը կատարելագործելու անցնիլ, ուսկից դառնալով՝ Տփղիսի առեւտրական դպրոցի մէջ հայերէն լեզուի դասատուութիւն կ՚ընէր: Հայ ուսուցչութեան յառաջադիմութեան բարեխիղճ մարդիկներէն էր, որուն կորուստը նոր կազմակերպիլ սկսած միութեան զգալի վնաս մըն էր:

Գ. Վանցեան հայ գրականութեան մէջ ալ ձեռնհաս ոյժ մըն էր. ահա իր գրուածոց ցանկը.

1. Դպրոցական քերականութիւն. Ալեքսանդրապոլ, 1906, Բ. տպ. Տփղիս, 1907.

2. Հայ հեղինակներ. Տփղիս, 1905. Բ. տպ. անդ 1906.

3. Հայոց պատմութիւն. Տփղիս, 1906. Բ. տպ. 1908.

4. Պատմական քերականութիւն. Տփղիս, 1906.

5. Գրպանի ուղղագրութիւն. Տփղիս, 1906.

6. Հայ լեզու (պատկերազարդ այբբենարան), Տփղիս, 1907.

7. Армянскіе цыганы. Тифлисъ, 1901.

Բաց ի իր այս գրութիւններէն աշխատակցած է նաեւ այլեւայլ թերթերու՝ ինչպէս եւ «Հանդ. Ամսօրեայ»իս: «Մշակ»ի մէջ իր կենաց վերջի օրերուն տուած յօդուածը առանձին համակրանքի արժանի է, ուր թերեւս կարելի ըլլայ իր կեանքի հրատապ պատկերը նշմարել:

Հ. Ա. ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ

«Հանդէս Ամսօրեայ», բարոյական, ուսումնական, արուեստգիտական, ԻԲ. տարի, 1908, թիւ 7, յուլիս, էջ 224

* * *

Մայիսի 5-ին Թիֆլիսում ինքնասպանութեամբ վերջ դրեց իր կեանքին եւ 9-ին խուռն բազմութեամբ ու պսակներով թաղուեցաւ Խոջիվանքի գերեզմանատանը հայ երիտասարդ գրագէտներից մէկը -

Գրիգոր Վանցեանը:- Ներսիսեան դպրոցն աւարտելով հանգուցեալը ուսել էր Գերմանիայում 4 տարի եւ վերադառնալով Թիֆլիս անձնատուր եղել մանկավարժական ասպարէզին, ստանձնելով հայերէնի դասեր Թիֆլիսի Առեւտրական դպրոցում: Նա յայտնի էր եւ պարբերական մամուլի մէջ իր գլխաւորապէս հայերէնի վերաբերեալ լուրջ յօդուածներով ու հայկական կեանքի ուսումնասիրութիւններով, որոնց գլուխ գործոցն է նորա «Հայ բօշաներ» աշխատութիւնը:

Հանգուցեալը կազմել է նաեւ մի շարք դասագրքեր մեր դպրոցների համար, որպէս՝ «Հայ հեղինակներ», «Համառօտ հայոց պատմութիւն», «Պատմական քերականութիւն», «Դպրոցական քերականութիւն», «Գրպանի ուղղագրութիւն» եւ այլն:

Հանգուցեալի եղերական մահը ամէնքին ցաւ է պատճառել. նա թողել է մի նամակ, որով խնդրում է իր մահուան համար ոչ ոքի չմեղադրել:

«Արարատ», պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1908-ՌՅԾԷ, մայիս-յունիս, համար Ե.-Զ., էջ 600-601

* * *

Սրտի կսկիծով մի անսպասելի եւ ցաւալի լուր ենք հաղորդում: Մայիսի լոյս 5-ի գիշերը ինքնասպանութիւն գործեց գրագէտ եւ Թիֆլիսի առեւտրական դպրոցի ուսուցիչ Գրիգոր Վանցեանը: Հանգուցեալը մի նամակ է թողել, որով խնդրում է ոչ ոքի չը մեղադրել:

«Մշակ», 1908 թ. մայիսի 6, N 97

* * *

Ց. ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

<1908, 4-8 մայիսի, Թիֆլիս>

Սիրելի Ցոլակ

Այսօր գնացել էի Հովի. Թումանյանի մոտ «Իլիա Մուրոմեց»-ի թարգմանությունը վերցնելու և մի բան հարցնելու: Որովհետև պատահմամբ ընկա նրա մոտ, ուստի ոտանավորներս էլ հետս էին: Նա հետաքրքրվեց,

և կարծում եմ նրա կարծիքները քեզ համար անհետաքրքիր չեն լինի, ուստի ուզում եմ համառոտ կերպով քեզ հայտնել մեր խոսակցության բովանդակությունը: Նախ և առաջ ընդհանուր տպավորությունը. մտնում ես մի շքեղ կաբինետ, ուր երեք շկաֆ կա և մի գրքակալ լիքը գրքերով և ընտիր գրքերով: Կաբինետը ճաշակավոր է և տպավորիչ, մանավանդ որ չես սպասում մի այդպիսի բանի հանդիպելու հայ գրողի-բանաստեղծի մոտ:

Գնացել էինք Սաթենիկի հետ:

Ընդունեց շատ սիրալիր: Մոտս էր Հովհաննիսյանի «Բանաստեղծությունները», որի մասին խոսեցինք: Ես հայտնեցի այն միտքը, որ ես ավելի լավ կարծիքի էի այդ բանաստեղծի մասին նախքան այդ ժողովածուն կարդալս: Նա համաձայնեց:

Ապա տեսնելով ոտանավորներիս տետրը՝ ասաց, որ իրան ավելի է հետաքրքրում այդ «նոր բանաստեղծի տետրը»:

Պետք է նկատեմ, որ ես քաշվում էի, մանավանդ որ, չնայած իր պարզության, նա իմ վերա տպավորություն գործեց: Ինչ-որ գյոթեական բան կա նրա մեջ: Գուցե հասա՞կը, կամ հենց այն հանդարտ պարզությո՞ւնը - չգիտեմ:

Նա սկսեց թերթել տետրս: Սաթենիկը շուտով գնաց, որովհետև ասացին, որ Օնիկը եկել է (իսկ նա ինչ-որ խաղ է սկսել վերջինիս հետ): Մնացինք ես ու Թումանյանը:

«Մի բան, որ իմ առաջին պահանջն է ամեն մի սկսնակ գրողից,- ասաց նա,- դա այն է, թե արդյոք մի ինքնուրույն - նոր բան բերո՞ւմ է այդ մարդը կամ ցույց տալի՞ս է նշաններ այդ ունենալու: Ձեր վերաբերմամբ պետք է պատասխանել դրականապես: Դուք բանաստեղծ եք: Դա ամենագլխավորն է: Դուք խոսքերի հետ չեք խաղում: (Օրինակ է բերում Ահարոնյանին, որը խոսքերի հետ խաղում է և դրանով կորցնում է երեք քառորդը իր ունեցածի): Հետո խոսում է արվեստի վերա ունեցած իր կարծիքների մասին և վերջացնում է նրանով, որ ասում է. «Ես ուրախությամբ ողջունում եմ Ձեր մուտքը գրական ասպարեզ - բարո՚վ եկաք»:

Ապա խորհուրդ է տալիս նշանակություն չտալ զանազան թերթերի խոսքերին՝ գովասանական, թե վատաբանական լինեն նոքա - միևնույն է:

Դուք, ասում է նա, ավելի լավ եք սկսում, քան մենք: Ես նկատում եմ, որ այստեղ մեղավորը ժամանակն ու պայմաններն են: Ընթերցողի համար դա նշանակություն չունի, նկատում է նա, երբ ես իբր ընթերցող վերցնում

եմ մի գիրք, ուզում եմ, որ նա բավարարություն տա իմ պահանջներին, ես պարտավոր չեմ հաշվի առնելու նրա ստեղծագործության պայմանները: Հետո խոսեցինք այլ խնդիրների մասին, որ կհաղորդեմ բերանացի: Մի քանի տեղին և նուրբ նկատողություններ արեց, որ ես աչքի առաջ կունենամ, իհարկե:

Համենայն դեպս երևում է, որ խելացի և տաղանդավոր մարդ է:

Ի միջի այլոց խոսեցի մեր Ալմանախի մասին, և երևակայիր, ասում է, որ իրանց մեջ էլ միտք է հղացել մի այդպիսի գործ սկսելու և արդեն կազմել են պոլսեցի և ռուսահայ գրողների ցուցակը, որ պիտի մասնակցեն: Արդյոք սա չի՞ խանգարի մեր գործին: Համենայն դեպս այստեղ կոնկուրենցիայի խնդիր է ծագում:

Հա, ասում է, որ նա (Թումանյանը) իր գրքից մի օրինակ հանձնել է մեկին՝ Ծատուրին ուղարկելու և մեկը՝ Յարճանյանին, սակայն նորերս մեկ ուրիշից լսել է, իբր թե նա, ում հանձնված է եղել գիրքը, առաջին թերթը պատռել է (ուր մակագրություն է եղել) և ծախել՝ այնպես որ հիմա չգիտե՝ արդյոք Ծատուրը ստացե՞լ է գիրքը, թե՞ ոչ. այսինքն արդյոք ուղի՞ղ է իրան հասած այդ լուրը, թե՞ ոչ: Հարցրեց Կուսիկյանի մասին: Հյուրասիրեց թեյով:

Շտապում էի, այնպես որ շատ չնստեցի, թեև առանց այդ էլ արդեն 1 1/2 [ժամ] տևեց մեր խոսակցությունը:

Ահավասիկ իմ ՊՏՄսՈՊ-ը: «ԺՏՉՏսպկ սՌ Ցօ, ՎՏռ չՏրտՏՊՌվ?».

Փողը դեռ չեմ ստացել, այնուամենայնիվ վաղը գիրքս հանձնում եմ տպագրության:

Բարևիր Կուսիկյանին, Ծատուրին և բոլոր ընկերներին:

Քո Վահան

Հա՚, Օնիկը այսօր եկավ Ալլահվերդիից մի օրով՝ գործով, վաղը կգնա: Գուցե հետը ես էլ գնամ, կոռեկտուրան այնտեղ կուղարկվի - մի օրվա ճամփա է, ամեն օր փոստ կա:

Ավետիքը այստեղ չէ:

Երեկ ինքնասպանություն է գործել Գրիգոր Վանցյանը: Այսօր այստեղի վայրենի գիմնազիստները Կազան ազգանունով մի ուսուցչի սպանել կամենալով սպանել են մի 8-րդ դասարանի գիմնազուհիի: Գնդակը վրիպել է ուսուցչից և դիպել օրիորդին: Սպանությունը կատարվել է 3-րդ իգական գիմնազիայում, ուր Կազանը գնացել է դասի:

Վրաս շատ վատ ազդեց այդ դեպքը, որին գրեթե ականատես էի՝

թեև շատ հեռվից, այնպես որ միայն մարդկանց վազվզելը տեսա և լսեցի երեք անգամ արձակված ատրճանակի ձայնը:

Սոսկալի երկիր է, ամեն ինչ այստեղ այլանդակ կերպարանք է ընդունում, ամեն ինչ վայրենի ձևով արտահայտվում և այլասերվում: Եվ մենք պետք է աշխատենք այստեղ, մտածիր՝ ինչքա՜ն ուժ է պետք, ինչքա՜ն տոկունություն:

Քո Վահան

Գրիր հին հասցեով:
[Ողջույն Վարյա - Սոնյա - Հայկո Ko-ին]

Վահան Տերյան, երկերի ժողովածու երեք հատորով, հատոր երրորդ, Երևան, Հայպետհրատ, 1963, էջ 206-209

Վահան Տերյան, երկերի ժողովածու չորս հատորով, հատոր երրորդ, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1975, էջ 256-258

ԲԱԺԻՆ
III

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆ
ԵՎ
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ[1]

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆ ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ (ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐ)

Հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի և լեզվաբան, հայագետ ու մանկավարժ Գրիգոր Վանցյանի (1840, Ախալքալաքի գավառ, գ. Բեժանո – 1908, Թիֆլիս) փոխհարաբերությունները սկզբնավորվել են 1880-ական թվականների կեսերին, երբ Գրիգորը մի կարճ ժամանակաշրջան գյուղի Սբ. Մինաս եկեղեցուն կից գործող ծխական դպրոցում սովորելուց հետո հարազատների ջանքերով 1885 թ. աշնանն ընդունվում է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի 2-րդ դասարան (այս դպրոցում սովորել է 1885-1890 թթ.): Հենց Ներսիսյան դպրոցում սովորելու տարիներին էլ Գ. Վանցյանը մտերմանում է ապագա բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի հետ: Երբ վերջինս նյութական ծանր դրության պատճառով ուսումը կիսատ թողած (Ներսիսյան դպրոցում սովորել է 1883-1887 թթ.) աշխատում էր Վրաստանի ու Իմերեթիայի թեմական կոնսիստորիայում, եկեղեցում ծանոթանում և մտերմանում է հետագայում հոգևորական օծված Ա. Ղլտճյանի հետ: Այնուհետև, Հովհ.

---

1 Սույն բաժնում բերված առաջաբանը և Գ. Վանցյանի՝ Հովհ. Թումանյանին ուղղված, մինչ օրս մեզ հայտնի թվով 19 նամակներից 14-ը վերահրատարակվում են «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսից (Վահե Սարգսյան, Գրիգոր վանցյան և Հովհաննես Թումանյան (անտիպ նամակներ), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2016, թիվ 124, էջ 3-18): Նշված 14 նամակները, նախկինում այլ տեղերում հրատարակված մնացյալ 5 նամակների հետ մեկտեղ, հրատարակվել են նաև «Գրիգոր Վանցյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» ժողովածուում (Գրիգոր Վանցյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, կազմող՝ Վահե Սարգսյան, Երևան, 2016, էջ 100-122): Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանի Հովհ. Թումանյանի ֆոնդում պահպանվող հիշյալ 14 ձեռագիր նամակները 2016 թ. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսում և «Գրիգոր Վանցյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» ժողովածուում համաժամանակյա կերպով հրատարակվել են առաջին անգամ: Բաժնում տեղ գտած մնացած թվով հինգ նամակները նախկինում հրատարակվել են և այժմ դրանք վերահրատարակվում են համապատասխան հրատարակություններից: Սուրանկյուն փակագծերի (<>) մեջ դրվում են հեղինակի բաց թողած, վնասված կամ անընթեռնելի մասերը, ինչպես նաև մեր վերականգնած և ըստ տրամաբանության ավելացրած տառերը, բառերը, թվերը: Համարյա նույնությամբ պահպանել ենք ոճն ու ուղղագրությունը: Կատարել ենք կետադրական անհրաժեշտ ուղղումներ:

Թումանյանը վերջինիս ծանոթացնում է իր ներսիսյանական դասընկեր, ախալցխացու ընտանիքից սերված և Թիֆլիսում բնակվող Դավիթ (Դաթիկո) Ծաղկամյանի հետ: Շուտով այս «եռյակին» միանում են ևս երկու ներսիսյանցի՝ Արամ Առաքելյանն ու Գրիգոր Վանցյանը: Այսպիսով, 1888 թ. գարնանից (1887-1888 թթ. ուսումնական տարվա կեսեր)[1] միմյանց գրեթե հասակակից հինգ հայ ներսիսյանականներ (որոնցից մեկը՝ նախկին) մտերմանալով, սկսում են հաճախակի հավաքվել Դ. Ծաղկամյանի՝ Թիֆլիսի Նորաշենի փողոցում զբաղեցրած սենյակում, որը գտնվում էր Հովհ. Թումանյանի բնակարանի վերնահարկում: Փաստորեն, սկզբից «եռյակի», կարճ ժամանակ անց՝ «հնգյակի»՝ Դ. Ծաղկամյանի սենյակում ձևավորված գրական-գեղարվեստական այդ խմբակը հիմք դարձավ շուրջ մեկ տասնամյակ անց Հովհ. Թումանյանի տանը ձևավորված «Վերնատան» համար[2]: Ավելին, Ա. Ղլտճյանն այն անվանում է Հովհ. Թումանյանի՝ ցարդ անծանոթ ու անհայտ մնացած առաջին «Վերնատունը», որտեղ և կոփվել է ապագա արձակագրի, գրական-հասարակական գործչի բանաստեղծական տաղանդը: 18-19 տարեկան երիտասարդներից կազմված նորակազմ «հնգյակի» երեկոները անցնում էին բուռն քննարկումների մթնոլորտում: Հովհ. Թումանյանը կարդում էր իր նոր գրած բանաստեղծությունները, որոնք արժանանում էին ներկաների հիացմունքին կամ դիտողություններին: Ապագա բանաստեղծը դարձել էր «հնգյակի» առանցքը: Այդ հավաքներով են հղկվել նրա սիրված մի շարք բանաստեղծություններ և այլ գործեր: Նորաստեղծ խմբակի անդամ Ա. Առաքելյանն այսպես է ներկայացնում իրենց առաջին հանդիպումը. «Նշանակված օրը հավաքվեցինք Ծաղկամյանի մոտ: Այնտեղ էր և Հովհաննես Թումանյանը: Մեր խոսակցությունը Թումանյանի գրվածքների շուրջն էր պտտվում: Վերջում առաջարկեցինք հրապարակ բերել իր գրվածքները և հնարավորություն տալ մեզ ծանոթանալու: Թումանյանը համեստորեն հրաժարվում էր, պատճառաբանելով, թե մի առանձին արժեքավոր բան չեն ներկայացնում այդ գրվածքները: Մեր համառությանն ու պնդումներին նա ստիպված եղավ զիջել: Իսկույն նեթ գնաց և իր բնակարանից, որ նույն տան միջին հարկումն էր գտնվում, բերեց գրելու թղթի թերթերից կարած մի մեծ տետր, մատիտն էլ թելով վրան կապած:

1 Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869-1908), Երևան, 2010, էջ 42:

2 Ա. Բաղդասարյան, Վերնատուն.– «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», 1990, թիվ 5, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 24:

Տետրը ձեռքե-ձեռք անցավ, և թերթել սկսեցինք ու կարդալ մեկը մյուսի ետևից «Շունն ու Կատուն», «Արև ու Լուսին», «Ամառվա գիշերը գյուղում», «Գութանի երգը», «Աղոթք», «Հին օրհնություն», «Մարո», «Ալեք», «Նահատակ», «Լոռեցի Սաքոն» և մեկը մյուսից գեղեցիկ ու գողտրիկ ոտանավորները»[1]:

1889 թ. խմբակը որոշում է հրատարակել 20-ամյա Հովի. Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն[2]: Նրանց հետ չի պահում անգամ նյութական միջոցների իսպառ բացակայությունը: Խմբակի անդամներից երեքը որոշում են մեկնել գավառներ (Ա. Առաքելյանը՝ Ախալցխա, Գ. Վանցյանը՝ Ախալքալաք, Ա. Ղլտճյանը՝ Շիրակ) և կազմակերպել հրատարակվելիք գրքի բաժանորդագրությունը: Ահա այս ճանապարհով է լույս աշխարհ գալիս Հովի. Թումանյանի առաջին գիրքը[3]: Մի քանի տարի անց, 1893 թ. ապրիլի 8-ին, Գ. Վանցյանը Հովի. Թումանյանին Ախալքալաքից գրած նամակում խոսելով բանաստեղծություններից մեկի՝ «Կանչի» մասին, իր հիացմունքն է հայտնում հետևյալ խոսքերով. ««Կանչը» ամեն տեղ ֆուրոր է անում. «Это действительно высокохудожественное произведение»: Եթե, Հովհաննես ջան, ուրիշ ոչ մի բան չգրեիր, այդ ստեղծագործությունդ բավական էր քեզ բանաստեղծի կոչմանն արժանացնելու: Ունիս, այո՛, ուրիշ գեղեցիկ բաներ, ունիս և շատ թույլ բաներ, բայց «Կանչը», դա գլուխգործոց է, դա մի գոհար է»[4]: Հավելենք նաև, որ ընկերները մեծ վիշտ ապրեցին, երբ Դ. Շահլամյանը, գտնվելով հոգեկան ծանր վիճակում, 1894 թ. ինքնասպանությամբ հեռացավ կյանքից: Հետագայում (1908 թ.) նույնը պիտի լիներ նաև «հնգյակի» մեկ այլ անդամի՝ Գ. Վանցյանի հետ:

Գրիգոր Վանցյանի և Հովհաննես Թումանյանի՝ պատանեկան

---

1 Արամ Առաքելյան, Ընկերոջս հիշատակին.– Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1969 (այսուհետև՝ ԹԺՀ), էջ 288: Այս մասին տե՛ս նաև «Աղոթք» բանաստեղծության (գրվել է 1887 թ. փետրվարին) ծանոթագրությունը. Հովհ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու (այսուհետև՝ ԵԼԺ), հ. 1, Երևան, 1988, էջ 546-547:

2 Ա. Ինճիկյան, Հովհաննես Թումանյան. Կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը (1869-1899), Երևան, 1969, էջ 230:

3 Տե՛ս Հովհաննես Թումանյանց, Բանաստեղծություններ, Մոսկվա, 1890, 98 էջ: Հովհ. Թումանյանի աշխատանքների տպագրման գործում իր ընկերների նվիրվածության մասին է պատմում «հնգյակի» անդամ Արամ Առաքելյանը (ԹԺՀ, էջ 285-290):

4 Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. 4, Երևան, 1985, էջ 313, հմմտ.՝ Հովհ Թումանյան, ԵԼԺ, հ. 1, էջ 566: 1891 թ. փետրվարին գրված այս բանաստեղծությունը ժամանակի գրաքննությունն արգելել է տպագրել «Մուրճ» ամսագրում, որի պատճառով այն առաջին անգամ տպագրվել է բանաստեղծի հիշյալ ժողովածուում:

տարիների հարաբերությունները հետագայում ծնունդ տվեցին բանաստեղծի մեկ այլ անմահ ստեղծագործության՝ «Փարվանա» բալլադին: Ջավախքում Փարվանա լճի և կրակի մեջ այրվող թիթեռների մասին տարածված զրույցները Հովհ. Թումանյանն առաջին անգամ լսել է Գ. Վանցյանից: Այս մասին խոստովանում է ինքը՝ բանաստեղծը, «Իմ մի քանի գրվածքների բացատրությունը» վերնագրի «Փարվանա, Վանցյան և Փշրանքներ թե Ջավախքի բուրմունք» ինքնակենսագրական գրառումների մեջ (Հովհ. Թումանյանն այստեղ հիշատակում է այն սկզբնաղբյուրները, որոնց շնորհիվ մտահղացել է գրելու իր այս կամ այն գործը)[1]: Հովհ. Թումանյանի ժառանգների ընտանեկան արխիվում պահվող համար 8 (3) ծոցատետրում Բանաստեղծը «Փարվանային» վերաբերող այսպիսի գրառում ունի. «(Գրիգորն է լսել Ախալքալաք): Փարվանա (կրակի թիթեռ) թագավորը մի աղջիկ է ունենում, ասում է՝ ով որ կրակ բերի, նրան կտամ: Դա գալիս է, կրակի շուրջը պտտվում, որ կրակ տանի և միշտ ընկնում է մեջը, այրվում»[2]: «Փարվանա» լեգենդի մշակման նպատակով Հովհ. Թումանյանն առաջին անգամ Գանձա է գնացել 1901 թ. օգոստոսի 22-25-ը, օգոստոսի 23-ին այցելել է Գանձայից ոչ հեռու գտնվող Փարվանա լիճ[3]: Այցի մասին տեղեկություններ իրենց հուշերում հանգամանորեն ներկայացնում են Վ. Տերյանի ավագ եղբայր Ջավախեցին, ինչպես նաև Ջավախքում հայտնի մտավորականներ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը (Սալլումյանը) և Վարդան Շահպարոնյանը[4]: Գանձա և Փարվանա այցի ողջ ընթացքում Հովհ. Թումանյանին ուղեկցած Ջավախեցին իր հուշերում մանրամասն նկարագրելով բանաստեղծի՝ Ջավախքի բնության տեսարաններից ոգեշնչված ապրումները, բարձր տրամադրությունն ու արտաբերած խոսքերը, ավելացնում է, որ «Փարվանայի» նախերգանքը բանաստեղծը գրել է իրենց իսկ տանը՝ երեկոյան ընթրիքի սեղանի շուրջ

1 Էդվարդ Ջրբաշյան, Հ. Թումանյանի ինքնակենսագրական գրառումները.– Պատմա-բանասիրական հանդես, 1966, թիվ 1, էջ 184, 186:

2 Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. 5, Երևան, 1998, էջ 253, հմմտ.՝ հ. 2, Երևան, 1969, էջ 420, 459, հմմտ.՝ Հովհ. Թումանյան, ԵԼԺ, հ. 2, Երևան, 1990, էջ 545, 558:

3 Հովհ. Թումանյան, ԵԼԺ, հ. 9, էջ 274-275, 277, 601: 1901 թ. օգոստոսի 21-ով թվագրված և Ախալքալաքից կնոջը՝ Օլգա Թումանյանին ուղղված նամակում Հովհ. Թումանյանը նշում է. «Նամակս հենց վերջացրի, ուզեցի փակել, մի գյուղից մարդիկ եկան հրավիրելու իրենց գյուղը. չկարողացա ոչ մի կերպ մերժել. վաղը գնալու ենք» (նույն տեղում, էջ 275): Իր մեկ այլ նամակում բանաստեղծը նշում է, որ Գանձայում մնացել է 3 օր (նույն տեղում, էջ 277):

4 Ջ. Տեր-Գրիգորյան, Ախալքալաքյան հանդիպումներ.– ԹԺՀ, էջ 400-415, Վ. Շահպարոնյան, Անմոռանալի օրեր.– ԹԺՀ, էջ 416-422, Ջավախեցի, Փարվանայի ափին.– ԹԺՀ, էջ 423-436:

բոլորած գանձացիների առջև, Փարվանա լճի ափից վերադառնալուց անմիջապես հետո[1]:

Գ. Վանցյանի և Հովհ. Թումանյանի միջև նամակագրական կապը շարունակվում է հետագայում, երբ Գ. Վանցյանը 1890-ական թվականներին արդեն ուսուցիչ էր, այնուհետև՝ ուսանող: Նամակների բովանդակությունը հիմնականում վերաբերում է երկու մտերիմ ընկերների միջև գրքափոխանակության, Հովհ. Թումանյանի անդրանիկ ժողովածուների տպագրության և բաժանորդագրության հարցերին[2], Գ. Վանցյանի՝ գավառներից արված թղթակցություններին: Նամակագիրները հետաքրքրվել են ինչպես միմյանց, այնպես էլ մյուս ընկերների վիճակով: Գ. Վանցյանն իր նամակներում հաճախակի անդրադարձել է նաև Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործությունների քննության հարցին, երբեմն պիհա նման հորդորով դիմել բանաստեղծին. «...Չմոռանաս նախկին ուղղությունդ, չմոռանաս այն ժողովուրդը, որ քեզ ծնել է. երգի՛ր ժողովրդի ցավն ու վիշտը, հոգսն ու թշվառությունը: Սաքոներիդ ձեռից բաց չթողնես»[3]: Մեկ այլ նամակում Թումանյանի ստեղծագործությունները բնութագրում է որպես «ժողովրդական ոգու արտահայտություն՝ արվեստով արտաբերված»[4]: Հայրենիքում չորս տարի ուսուցչությամբ զբաղվելուց և իր ուսումնասիրությունների համար դաշտային նյութեր հավաքելուց հետո Գ. Վանցյանը մեկնում է Մոսկվա, ապա՝ Սանկտ-Պետերբուրգ, որտեղից էլ՝ Ավետիք Արասխանյանի միջնորդությամբ և Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձության որոշմամբ ու միջոցներով Գերմանիա, որտեղ պետք է սովորեր մանկավարժություն[5]: 1895-1899 թթ. Գ. Վանցյանը սովորում է Բեռլինի համալսարանում, որը, չնայած ուսումնառության հաջող ընթացքին, չի կարողանում ավարտել, քանի որ Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունը չի ցանկանում ևս մեկ տարով արկարացնել Վանցյանի ուսման շրջանը, որպեսզի դրանով վերջինս կարողանար գրել

1 Ջավախեցի, նշվ. աշխ., էջ 423-436:

2 Նամակներից մեկը՝ թվագրված 1892 թ. փետրվարի 18-ով, վերաբերում է Թումանյանի անդրանիկ ժողովածուի երկրորդ հատորի տպագրմանը, որի առթիվ Գ. Վանցյանը մասնավորապես գրում է. «Գրքիդ II հատորի այդպիսի շուտափույթ տպագրության հանձնելը ինձ զարմացնում է, հույս ունի՞ս, որ ծախքդ հանես, կամ առաջին գրքիդ ծախքը հանեցի՞ր» (Ա. Ինճիկյան, նշվ. աշխ., էջ 319-320):

3 Ա. Ինճիկյան, նշվ. աշխ., էջ 249:

4 Նույն տեղում, էջ 250:

5 «Բազմավէպ», 1910, թիվ 1, հունվար, էջ 36:

իր ատենախոսությունն ու ներկայանար քննության[1]:

Բեռլինում սովորելու տարիներին շարունակվում է Գ. Վանցյանի և Թումանյանի նամակագրական կապը: Հատկապես հետաքրքրական է 1895 թ. դեկտեմբերի 18-ին գրած նամակը, որտեղ, պատմելով Գերմանիայում իր ուսանողական կյանքի, գերմանացիների կենցաղի ու սովորույթների մասին, Գ. Վանցյանը մասնավորապես նշում է. «Չգիտեմ քեզ ի՞նչ է պատահել. քնարդ լռեցրել ես: «Հորիզոն» մի՞թե այլևս չպիտի հրատարակեք: – Բա՛ց արա քնարիդ ձայնը, լսենք և ուրախանանք: Գեթ նամակ գրի՛ր, երկա՛ր, մանրամասն: Թիֆլիսից չենք ստանում համարյա ո՛չ լրագիր և ո՛չ նամակ, ուստի երևակայիր, որ քու նամակդ եթե բազմաբովանդակ լինի ամեն տեսակ մեր ներքին և արտաքին կյանքին վերաբերող լուրերով, Բեռլինի ամբողջ հայ ուսանողության շնորհակալությանը պիտի արժանանաս»[2]:

Ախալքալաքում Գ. Վանցյանի ուսուցչության տարիները (1892-1895 թթ.)[3] ներկայացնող մի փոքրիկ դրվագ է հիշատակում Հովի. Թումանյանի ուսանողական տարիների մտերիմներից Հովհաննես Խիզանյանը, որը 1894 թ. ամռանը Անդրեաս Բարխուդարյանի հետ որոշել էր գնալ Անի[4]: Վերջիններս ընտրել էին Թիֆլիս – Միխայլովո (այժմ՝ Խաշուր) կայարան (երկաթուղով) – Բորժոմ – Բակուրիան – Ցխրա-Ծղարոյի լեռնանցք (Թռեղքի լեռներ) – Ախալքալաք (ոտքով) երթուղին: Թումանյանը Վանցյանին և իրեն ծանոթ ախալքալաքցի այլ ուսուցիչների ուղղված նամակներ է հանձնում Հովի. Խիզանյանին: Դրանցում բանաստեղծը պատվիրում է պատշաճ ընդունել և աջակցել իր նամակաբեր ընկերոջը: Բնականաբար, արձագանքը լինում է սպասվածից ավելին. «Ախալքալաքում մենք սիրալիր ընդունելություն գտանք տեղական մտավորականության՝ ուսուցիչների կողմից, որոնց թվում էին՝ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը, Գրիգոր Վանցյանը և Սեդրակ Աղաբալյանը. վերջիններս միացան մեզ, և մենք ուղևորվեցինք Ալեքսանդրապոլ»[5], – գրում է Հովի. Խիզանյանը:

---

1 ԹԺՀ, էջ 276:

2 Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869-1908), էջ 257:

3 Մինչ այդ՝ 1890-1891 և 1891-1892 թվականներին, Գ. Վանցյանը մանկավարժական և մշակութային գործունեություն է ծավալել համապատասխանաբար Վարդաշենում (Նուխիի գավառ) և Դերբենդում:

4 Հովհաննես Խիզանյան, Բանաստեղծի հետ.– ԹԺՀ, էջ 374-378:

5 Հովհաննես Խիզանյան, Բանաստեղծի հետ.– ԹԺՀ, էջ 377:

Գ. Վանցյանի՝ Հովհ. Թումանյանին ուղղված նամակներից մի քանիսը հրապարակվել են «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» նյութերի ժողովածուների հատորներում[1]: Տարբեր պատճառներով, ցավոք, Գ. Վանցյանին ուղղված Հովհ. Թումանյանի ոչ մի նամակ չի պահպանվել, կամ դրանց գտնվելու վայրերը մեզ հայտնի չեն[2]:

ՆԱՄԱԿ – 1

16 դեկտեմբերի 1890, Նուխի

Սիրելի Հովհաննես,

Արդյոք գիրքդ տպագրվե՞ց, մի հատ ուղարկեիր ինձ: Իմ բաժանորդաթերթիս վճարը ստացե՞լ ես, թե ոչ, Արամից: Եթե չես ստացել, գրիր, ես կուղարկեմ վճարը: Տպած գրքերը կուղարկես Ախալքալաք բաժանորդների անվանց ցանկի հետ, այս հասցեով՝ Ахалкалаки. учит. Джалалу Тер-Григорянц և կխնդրես, որ նա ցրվե ըստ պատկանելույն: Դավթից տեղեկություն տուր, արդյոք նա Պետերբուրգ գնա՞ց, թե ոչ: Քո գործերդ ինչպե՞ս են: Բանաստեղծություններդ շարունակո՞ւմ ես: Ընդունիր բարևս՝

քո Գրիգոր Վանցյան

Հասցես՝ Нуха. Армянское правление, преслать в Вардашен, Ванцяну.

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք 4, Երևան, 1985, էջ 291:

***

1 Նշյալ նամակները, որոնք թվով չորսն են, բերված են նաև Գ. Վանցյանի երկերի ժողովածուում.– Գ. Վանցյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 2015, էջ 286-290: Եվս մեկ տպագրված նամակ (տե՛ս ստորև՝ նամակ – 10-ը) հատվածաբար մեզ է հասել «Մուրճ» ամսագրի միջոցով:

2 Գ. Վանցյանի և Հովհ. Թումանյանի նամակագրության մասին առավել մանրամասն տե՛ս «Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869-1908)», էջ 104, 105, 117, 120, 152, 153-154, 168-169, 171-172, 179, 180, 182, 185, 186-187, 188, 192, 196, 201, 208-209, 257:

ՆԱՄԱԿ – 2

Въ Тифлисъ
Въ Армянскую Консисторию
Его благородію
Ованесу Туманянцъ

8 փետրվարի 1891 թ.
Վարդաշեն

Սիրելի Յովհաննէս!

Նամակիդ պատասխանելու համար հարկաւոր էր Արամի[1] հետ մի երկար գրագրութիւն բանալ, որն յիրաւի տեղի ունեցաւ: Նամակիցդ շատ առաջ ես Արամին գրեցի թէ՝ ուղարկիր բաժանորդաթերթը և փողերը Յովհաննէսին: Նա էլ ուղարկել է քեզ նոյեմբերի 16-ին (փոստի ստացականը մօտս է): Ուրեմն դու քո գրած նամակից շատ առաջ ստացած պիտի լինէիր պահանջածդ: Բացի դորանից, իմ նամակիս ինչո՞ւ չես պատասխանում ցարդ: Գրքերդ ծախու՞մ են կամ Ախալքալաք ուղարկեցի՞ր ինչքան հարկաւոր էր: Ղլտճեանի[2] հասցէն կարո՞ղ ես ինձ յայտնել: Ի՞նչ է շինում, կամ որտե՞ղ է Դաւիթը[3]: Ինչո՞ւ համար չէ գրում: Յակոբին (Զարգարեան) բարևիր: Մի հատ ուղարկիր քո գրքերից իմ հասցէով: Այդ տեղիդ ընկերներիս վերաբերեալ նորութիւններ յայտնիր: Իհարկէ, որոնց ճանաչում ես: Դու ի՞նչ ես շինում, շարունակում ես գրե՞լ թէ դադարել ես: Ընդունիր բարևս:

Քո Գրիգոր Վ.

ԳԱԹ, Հովհաննես Թումանյանի ֆոնդ (ԹՖ), 2017: Ինքնագիր:

***

1 Խոսքը Արամ Առաքելյանի մասին է (ծանոթություն կազմողի):

2 Արսեն եպիսկոպոս Ղլտճյան (1868-1943) – սովորել է Ներսիսյան դպրոցում, 1893 թ. ստացել է հոգևոր կոչում (ծանոթություն կազմողի):

3 Խոսքը Դավիթ Շահլամյանի մասին է (ծանոթություն կազմողի):

ՆԱՄԱԿ – 3

[աշուն 1891 թ. – գարուն 1892 թ.]
Դերբենդ

Սիրելի Յովհաննէս!

Ուղարկում եմ ահա 10 ր. Խնդրեմ նեղութիւն քաշիր և տուր Սառաջևի քարվանսարան N... կարծեմ 1<9>-ը Միջին փողոցում և յանձնիր ուսուցիչ Թադէոս Խզմալեանին[1], այն տղային, որի հետ քեզ ծանօթացրել եմ: եթէ այնտեղ չէ, կ'տեղեկանաս թէ ո՞ւր է գնացել. եթէ Թիֆլիզում լինի, Ծալամեանը կ'իմանայ նորա տեղը: Աշխատիր անպատճառ գտնել և փողը յանձնել: Եթէ չ'գտար, կամ նա գնացած եղաւ Թիֆլիզից, այդ փողը կ'ուղարկես Թելաւ՝ Արամ Առաքելեանին: Այդ նեղութիւնը յանձդ առ շուտով կատարելու. փող ստանալուցդ յետոյ՝ առանց յապաղելու աշխատիր գտնես Խզմալեանին:

Նամակիդ միւս կէսը, որ գրած է Խզմալեանի անունով, յանձնի՛ր նորան: Շտապում եմ, աւելի չեմ կարող գրել. դասերը սկսւում են: Ընդունի՛ր բարևս և համբոյրս: Նոյնը հաղորդիր Ծալամօ-ին[2] եթէ այդտեղ է, եթէ ոչ՝ գրի՛ր ինձ նորա հասցէն:

Քո Գրիգոր Վանցեան

Հասցէս՝ Дербентъ, Даг. обл., учителю Армянскаго училища Григорію Ванцянъ

ԳԱԹ, ԹՖ, 2030: Ինքնագիր:

***

ՆԱՄԱԿ – 4

Սիրելի Հովհաննես,

Ստացա նամակդ, ուրախ եմ, որ սաղ-սալամաթ ես մնացել

1Թադևոս Դավթի Խզմալյան (1869-1918) – մանկավարժ (ծանոթություն կազմողի):

2 Այստեղ և հետո խոսքը Դավիթ Շահլամյանի մասին է (ծանոթություն կազմողի):

տիրահալած կամրջի խորտակումից[1]: Տո՛, ողորմած հոգի Ծալամյանը սա՞ղ է, թե մեռավ, ի՞նչ է շինում նա:

Ծնորհավորելուդ համար շնորհակալություն: Ես կասկածել էի, թե խմբագրությունը ստացած չի լինի հոդվածը[2], այդ պատճառով վաղօրոք ուզում էի տեղեկանալ, ուստի և քեզ նեղություն տվի: Հոդվածս ինքն ըստ ինքյան մի առանձին բան չէր, եթե ոչ մի խիստ սակավ անծանոթ բոշա ցեղի հարևանցի ուսումնասիրությունը:

Գրքիդ II հատորի այդպիսի շուտափույթ տպագրության հանձնելը ինձ զարմացնում է: Հույս ունե՞ս, որ ծախքդ հանես, կամ առաջին գրքիդ ծախքը հանեցի՞ր...

Մի խոսքով ցանկամ լիուլի հաջողություն:

Բաժանորդաթերթդ շատ անժամանակ հասավ. թատրոններով, հանգանակություններով, բաժանորդագրություններով ժողովրդին կատարյալ ձանձրացրել էինք, ուստի քո թերթիդ բանը մի քիչ դժվար էր, երես չէր մնացել: Ուղարկում եմ, ահա, ութ հոգու բաժանորդագինը՝ չորս ռուբլի: Երբ գիրքը դուրս գա, կուղարկես հետևյալ հասցեով, խնդրելով, որ հասցնի բաժանորդներին, որոնց ազգանունները կգրես՝ Дербенд. Александру Шакиджанянц:

Այն դեպքում իհարկե, եթե ես հեռացած լինիմ Դերբենդից:

Ես էլ մի կերպ ապրում եմ: Մինչև հիմա զբաղված էինք թատրոններով, հիմա մի քիչ ազատ ենք:

Դերբենդի կյանքը, ինչ ասեմ, կա էլի, յոլա կտանի:

Ընդունիր ջերմագին բարևս, հաղորդիր Ծալամյանին և ծանոթներիս:

Քո Գրիգոր Վանցյան

Դերբենդ, 92 թ.,

18-ն փետրվ.

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք 4, Երևան, 1985, էջ 304-305, 334:

***

1 Խոսքը 1892 թ. հունվարի 6-ի ջրօրհնեքի ծիսակատարության համար պատրաստած ժամանակավոր կամուրջի խորտակման մասին է:

2 Խոսքը Գրիգոր Վանցյանի «Հայ բոշաներ» հոդվածի մասին է, որը տպագրվել է «Մուրճի» 1892, N 7-8 (հուլիս-օգոստոս), էջ 1047-1064 և N 9 (սեպտեմբեր), էջ 1310-1321:

ՆԱՄԱԿ – 5

1892 թ., 25 սեպտ., Ախալքալաք

Սիրելի Հովհաննես,

Կարդացի «Իմ եղբայրները օտարության մեջ ինձ ասում էին»[1]... և շատ հավանեցա, որովհետև կարծես իմ սրտիցս էին բխել այդ խոսքերը: Կրկնում եմ՝ չմոռանաս նախկին ուղղությունդ, չմոռանաս այն ժողովուրդը, որ քեզ ծնել է, երգիր ժողովրդի ցավն ու վիշտը, հոգսն ու թշվառությունը, սաքոներիդ ձեռից բաց չթողնես:

Տո, մեռած, մի քիչ երկար նամակ գրես կամ թե չէ կարգին նորություններ հայտնես, որ մենք գավառների անկյուններում նստածներս էլ ուրախանանք: Օրինակ՝ Հայրիկի հաստատվելը կամ որևէ նշանավոր դեպք, ինչո՞ւ իսկույն չես հայտնում, թեկուզ բաց նամակով:

Այսուհետև նորություններ քեզանից եմ սպասում: Գիրքդ էլ, եթե դուրս է ելել, ուղարկիր մի 15 հատ, եթե ավելի ծախելը հնարավոր լինի, նորից բերել կտամ:

Ինչպե՞ս եղավ Ջալալի հոդվածն, եթե չի տպագրվում հետ ուղարկիր:

Արդյոք օրիորդ Աննա Սահակյանը Թիֆլի՞ս է, կարող ես նորանից իմանալ Իսուֆյանի հասցեն և ինձ գրել: Ինձ հարկավոր է նաև Վրթանես Փափազյանի հասցեն, որ պետք է իմանաս և գրես: Օրիորդ Սահակյանին իմ կողմից ողջունիր, եթե այդտեղ է և եթե այդտեղ չէ, նորա հասցեն ևս գրիր:

Ի՞նչ են շինում ուսուցիչները, չկարողացա՞ն Գեղամյանին տապալել: Ուրիշ ի՞նչ նորություններ կան տեղդ, ի՞նչ եղավ հայոց թատրոնի բանը, պիտի կայանա՞ թե ոչ:

Ողջույն ինձանից և Ջալալից[2]:

Քո Գրիգոր Վանցյան

Ներփակյալ նամակս հանձնիր «Մուրճի» խմբագրին:

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք 4, Երևան, 1985, էջ 311, 334:

---

1 Խոսքը «Օտարության մեջ» բանաստեղծության մասին է, որն առաջին անգամ առանց վերնագրի տպագրվել է «Մուրճի» 1892 թ. 7-8-րդ (հուլիս-օգոստոս) համարում, էջ 1045:

2 Ջալալ Տեր-Գրիգորյան (1866-1939) - մանկավարժ, հասարակական գործիչ, թարգմանիչ:

ՆԱՄԱԿ – 6

Въ Тифлисъ
Его благородію Оганесу Туманянцъ
Въ контору Общества Изданія Армянск. книгъ

9 հոկտեմբերի 1892 թ.
Ախալքալաք

Սիրելի Յովհաննէս!

Զարմանում եմ, որ այսքան ժամանակ անցնելուց յետոյ նամակիս չես պատասխանում: Ախր ես քեզանից մի քանի անձանց հասցէներն էի ուզել, որ ինձ շատ հարկաւոր էին. խնդրեմ չ’մոռանաս շուտով այդ հասցէներն ուղարկելու: Խմբագրութիւնից յետ ստացիր և ուղարկիր նաև Ջալալի[1] յօդուածը: Չ’մոռանա՛ս, շուտ պատասխանի՛ր:

Ողջոյն:

Գր. Վանցեան

ԳԱԹ, ԹՖ, 2020: Ինքնագիր:

***

ՆԱՄԱԿ – 7

[հունվար, 1893 թ.]

Սիրելի Յովհաննէս,

Խոստումդ վաղուց կատարել ես, շնորհակալութիւն, ստացայ քո ուղարկած հասցէներդ իմ ուզած անձերի:

Ուղարկում եմ թարգմանութիւնս «Ի՞նչ է խօսում Սենեակը»[2] Հրատ.

1 Ջալալ Հովհաննեսի Տեր-Գրիգորյան (գրական կեղծանունը՝ Սալլումյան, 1866, Արցախ, գ. Մաղավուզ – 1940, գ. Մաղավուզ) – մանկավարժ, թարգմանիչ: Երկար տարիներ ապրել և մանկավարժական, հասարակական, մշակութային գործունեություն է ծավալել Ախալքալաքում: Աշխատակցել է «Մշակ», «Նոր-Դար», «Տարազ», «Մուրճ» և այլ պարբերականների (ծանոթություն կազմողի):

2 Խոսքը ռուս մանկագիր Վ. Պ. Ավենարիուսի «Ի՞նչ է խոսում Սենեակը» պատմվածքի մասին է, որը հայերեն թարգմանությամբ լույս էր տեսել Երևանում (ծանոթություն կազմողի):

Ընկ.[1]: Բայց նորա սնանկութիւնը ինձ կասկածել է տալիս, որ շուտով չ'պիտի կարողանայ հրատարակել:

Եթէ Ընկ<երութիւնը> կարողանայ հրատարակել, քեզ եմ յանձնում նորա հետ պայմանախօսել. ա. պէտք է տպագրել ամենախոշոր տառերով և մի պատկերով «Քնած Վանիա», որպիսին կայ ռուսերէնի մէջ. տպագրելուց յետոյ չ'հրատարակել նախքան իմ համաձայնութիւնս յայտնելը գրքի տեսնելուց յետոյ: Թուղթը պիտի լինի ամենալաւը: Դորա փոխարէն ես ո՛չ մի վարձատրութիւն չեմ ուզի:

Իսկ եթէ պատկեր չի լինի և ոչ էլ ամենաընտիր թուղթ, այն ժամանակ վարձատրութիւն կ'ուզեմ երեսուն րուբլի:

Եթէ Հրատ<արակչական> Ընկ<երութիւնը> չի կարող տպագրել, ուզում եմ յանձնել «Աղբիւրի»[2] խմբագրութեան:

Ընդունի՛ր ողջոյնս:

Քո Գրիգոր

Յ. Գ. Աշխատիր անպատճառ ճարել «Հայրենիք»ի[3] այն համարները, ուր արտատպուած է յօդուածս – «Բոշաները» – թէկուզ այն պայմանով, որ յետ դարձնեմ շուտով. գուցէ «Մուրճ»ի խմբագրատանը կամ մի այլ տեղ ճարես:

Նոյն

ԳԱԹ, ԹՖ, 2033: Ինքնագիր:

***

ՆԱՄԱԿ – 8

26 հունվարի 1893 թ.
[Ախալքալաք]

Սիրելի Յովհաննէս,

1 Նկատի ունի Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերությունը (ծանոթություն կազմողի):

2 «Աղբիւր» – պատկերազարդ մանկական ամսագիր: Լույս է տեսել Թիֆլիսում 1883-1918 թթ.: Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Տիգրան Նազարյանց (ծանոթություն կազմողի):

3 Խոսքը Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Հայրենիք» լրագրի մասին է (ծանոթություն կազմողի):

Ստացայ նամակդ, միայն գրքերդ չեմ ստացել, ոչ էլ «Տարերքը»[1] որ ինձ շատ հարկաւոր է: «Տարերքի» համար ուղարկում եմ մի րուբլի. գինը հաստատ չ'գիտեմ:

Գրում ես թէ «Մուրճի» այս համարում բան չունիս. ո՞ր համարում՝ յունուարի՞ թէ դեկտեմբերի: Վերջինը տեսել եմ բայց առաջինի մասին ոչինչ չ'գիտեմ:

Տեղեկացի՛ր գոնէ թէ յօդուածներս կը տպագրուե՞ն:

Գրքերդ ուղարկի՛ր, նոյնպէս և ուզած միւս բաներս:

Եղբա՛յր, գոնէ նորութիւններ գրե՞ս, «Մշակի», բանտարկուածների[2] և այլոց մասին. ախր մենք գաւառում փտում, մեռնում ենք: Այդ մասին դուք մտածել էլ չէք ուզում:

Գալով թարգմանութեանս՝ պիտի ասեմ, որ ցանկալի է նորա տպագրութիւնը և այն՝ Հրատ<արակչական> Ընկ<երութեան> ձեռքով: Ես վարձատրութիւն չեմ ուզի եթէ տպագրութիւնը լինի մաքուր և հաստ թղթի վերայ, խոշոր և լաւ տառերով, և պատկերներով: Եթէ Ընկ<երութիւնը> չ'տպագրի, «Աղբիւրին» յանձնիր, ի սէր Աստծոյ, մոռացութեան չ'տաս. թէ չէ ձեռքիցս փրկութիւն չես ունենայ:

Ծալամին ողջունի՛ր, որտե՞ղ է նա, ի՞նչ է շինում:

Կ'ուղարկես ուրեմն տեղեկութիւն յօդուածներիս և թարգմանութեանս մասին. նաև «Տարերքն» ու «Հայրենիքը», նոյնպէս քո գրքերդ: Մալխասեանի հայերէնի քերականութիւնն[3] էլ որ ուղարկես խիստ լաւ կ'լինի:

Զալալը գրքի մասին շնորհակալութիւն և ողջոյն է յայտնում, նոյնը ստացի՛ր և ինձնից: Քո <Գր. Վանցեան>[4]

«Մուրճին» յայտնի՛ր, որ բաժանորդագիրը շուտով կ'ուղարկեմ:

ԳԱԹ, ԹՖ, 2021: Ինքնագիր:

***

1 Խոսքը հավանաբար Նիկողայոս Տեր-Ղևոնդյանի «Տարերք քերականութեան մայրենի լեզուի» (Կ. Պոլիս, 1891) գրքի մասին է (ծանոթություն կազմողի):

2 Ակնարկությունը Սարգիս Կուկունյանի խմբի անդամներին է վերաբերում (ծանոթություն կազմողի):

3 Ակնարկում է Ստեփանոս Մալխասյանցի «Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները» (Թիֆլիս, 1891) գիրքը (ծանոթություն կազմողի):

4 Նամակի ավարտին «Գր. Վանցյան»-ի փոխարեն դրված է հեղինակի ստորագրությունը (ծանոթություն կազմողի):

ՆԱՄԱԿ – 9

[փետրվար-մարտ, 1893 թ.]
[Ախալքալաք]

Սիրելի Յովհաննէս!

Ստացայ նամակդ. նորութիւններիդ համար շնորհակալութիւն:

Ստացել եմ և «Տարերքը»: Ի՞նչու Մալխասեանցի քերականութիւնն էլ չ'ուղարկեցիր:

Թարգմանութեանս մասին մի պայման մոռացել էի, որ կարծեմ Ընկ<երութիւնը> պիտի չ'զլանայ ընդունել. այն է՝ տպագրելուց յետոյ 100 օրինակ ինձ տայ. յիսունը կարծեմ սովորաբար տալիս է, իսկ 50ն էլ թող զիջողութիւն անի. հարկաւոր է: Ասա՛ եթէ կ'ընդունեն, լա՛ւ, եթէ չէ, չարժէ խօսել:

Տօ գոնէ «Մուրճ»ի այս տարուայ բաժանորդագնի մի մասն էլ տայիր աշխատավարձիցս: Նախքան քո նամակդ ստանալը խմբագրութեանը գրել եմ, որ իմ բաժանորդագինս վերցնեն վարձիցս: Կէսը նախօրօք տո՛ւր, մնացածը կ'տեսնենք:

Թէև դրա մասին չարժէր գրել, բայց ֆինանսական նեղ դրութիւնս թոյլ չի տալիս ազատ շարժուելու: Անցեալ ամսին եղբայրս վախճանեցաւ թողնելով չորս որբ և 300 ռ. պարտք: Ահա դրութիւնս: Միևնոյն ժամանակ վրաս է ծանրացած խօլերային զոհ գնացած հօրաքրոջս որդու վեց որբերի խնամքը, որոնք ապրուստի ո՛չ մի միջոց չ'ունին: Տարուայ սկզբին մտածում էի փող հաւաքել ուսումս շարունակելու համար, իսկ այժմ փող չեմ գտնում այս անտէր-անտիրական որբերուն կերակրելու համար: Է՛հ Յովհաննէս ջան, ո՞ր մէկն ասեմ, այսքան էլ ես շնորհակալ եմ Աստծուց, որ խելքս չեմ կորցրել այս տարի և կարողանում եմ նոյնիսկ մասնաւոր բաներով զբաղուելու, որպիսին է յօդուածներ գրելը: Եղբօրս մահը իմ բոլոր պլաններս տակն ու վրայ արեց. այս ամսից աւելի է համարեա ոչինչ չեմ կարողանում շինել:

Այսպէս թէ այնպէս, կերած եաղլիներդ[1] անուշ լինին. մենք այստեղ պասից կոտորւում ենք:

Մի բան որ ինձ շատ նեղացնում է, այդ քո ծուլութիւնն է: Քեզանից հազար բան եմ խնդրել և ո՛չ մինը չես կատարել իր ժամանակին: Ո՞ւր

1 Եաղլի (յաղլի, թուրքերեն) – յուղոտ, յուղով պատրաստած ուտելիք (ծանոթություն կազմողի):

են ուղարկած հասցէներդ. չէ՞ որ խնդրել էի Վ. Փափազեանի և այլոց հասցէները: Ախր դոքա ինձ հարկաւոր են, իսկ ժամանակը անցնում է:

Երկրորդ և ամենակարևոր խնդիրս է Մակար վ. Բարխուդարեանի գիրքը՝ «Աղուանից երկիր և դրացիք», որ հէնց առաջին փոշտով պիտի ուղարկես. Մալխասեանի քերականութեան հետ:

Առաջինը շատ հարկաւոր է, որովհետև Աղուանից մասին ես էլ ունիմ գրած, որ երկու-երեք ամիս է փտում է «Մուրճ»ի մօտ, և գուցէ քննադատեմ այդ գիրքը: Մալխասեանի գիրքը հարկաւոր է իբրև դասագիրք, որ անհրաժեշտ է:

Եթէ փող չ'ունես, «Մուրճ»ի բաժանորդագինը թող մնայ, միայն այդ գրքերը անպատճառ և շուտով ուղարկի՛ր, որ կարևոր են. «Մուրճ»ին կ'գրեմ, որ փողերը յետոյ կ'ստանան: Այս փոշտով «Մուրճ»ին մի թարգմանութիւն եմ ուղարկում: Տեղեկացի՛ր թէ պիտի տպագրուի՞:

Հայրիկի[1], «Մշակ»ի և այլոց մասին կրկին նորութիւններ գրի՛ր – անչափ կ'պարտաւորես. ախր մենք այստեղ մեռնում ենք միօրինակ ձանձրալի կեանքից առանց որևէ նորութեան: Ընդունի՛ր սիրալիր ողջոյնս, հաղորդի՛ր Դաթիկոյին, ուղարկի՛ր գրքերիցդ: Քո Գրիգոր

ԳԱԹ, ԹՖ, 2032: Ինքնագիր:

***

ՆԱՄԱԿ – 10[2]

1 Դրանից մեկ տարի առաջ (1892 թ. մայիսի 5-ին) Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրված Մկրտիչ Ա Վանեցին (Խրիմյան Հայրիկը) աքսորյալի կարգավիճակով գտնվում էր Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց հայկական վանքում: Ցարական և օսմանյան կայսրությունների արտաքին գործոց նախարարությունների բանակցությունների արդյունքում 1893 թ. ապրիլին սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը նորընտիր կաթողիկոսին ի վերջո ազատում է աքսորից և թուրքահպատակությունից: Խրիմյանը շուրջ ութսունօրյա ճամփորդությունից հետո հասնում է Էջմիածին (տե՛ս Էմմա Կոստանդյան, Մկրտիչ Խրիմյան. Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2008, էջ 349-354) (ծանոթություն կազմողի):

2 Սույն նամակի մասին Գ. Վանցյանը հիշատակում է 1893 թ. ապրիլի 8-ին Ախալքալաքից Հովհ. Թումանյանին ուղարկված իր մեկ նամակում (ամբողջական նամակը տե՛ս ստորև (ՆԱՄԱԿ-11), ինչպես նաև «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք 4, Երևան, 1985, էջ 313-314, 334, Վանցյան Գրիգոր, Երկերի ժող., հ. 1, Երևան, 2015, էջ 289-290): Մեզ չհասած խնդրո առարկա նամակից մեկ հատված «Մուրճի» խմբագրությունը զետեղել է պարբերականի «Զանազան լուրեր» բաժնում («Մուրճ», 1893, N 2, «Զանազան լուրեր» բաժին, էջ 346): Նամակի նույն հատվածը հետագայում բերված է նաև Գ. Վանցյանի վերոնշյալ՝ 1893 թ. ապրիլի 8-ի նամակի ծանոթագրության մեջ (տե՛ս «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», գիրք 4, Երևան, 1985, էջ 334): Քանի որ չի պահպանվել նամակի ամբողջական տեքստը, նպատակահարմար համարեցինք «Մուրճում»

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻՑ պ. Գ. Վանցեանի մի նամակից քաղում ենք այս կտորը «Մուրճ»-ի մասին: «Մուրճ»-ը կարդալու և հասկանալու համար հարկաւոր է մի որոշ աստիճանի կրթութիւն և զարգացումն ունենալ, որից ըստ մեծի մասին զուրկ է մեր տնտեսապէս ապահով դասակարգը. այդ պատճառով էլ «Մուրճ»-ը նոցա մէջ դժւար է տարածւում, որոնք իրանց ամբողջ մտաւոր պաշարը լրագրական թեթև լուրերով են միայն հարստացնում:

Սակայն, ըստ իս, «Մուրճ»-ի ապագան լիովին ապահով պէտք է համարել, քանի որ նորա կողմն են մեր բոլոր հասկացող և բանիբուն երիտասարդները, որոնց յոյսն ու հաւատը օրաւուր աւելանում է «Մուրճ»-ի վերաբերութեամբ»:

«Մուրճ», 1893, N 2, «Զանազան լուրեր» բաժին, էջ 346:

***

ՆԱՄԱԿ – 11

8-ն ապրիլի 1893 թ., Ախալքալաք

Սիրելի Հովհաննես,

Ինչպես երևում է նամակս չստացած ուղարկել ես գրքերդ ու նամակդ, այժմ երևի ստացած կլինիս: Որովհետև Մովսես Կաղնկատվացի ուրիշ տեղից հույս ունիմ ստանալու, այդ պատճառով հարկավոր չէ այլևս քո ուղարկելը, եթե չես առել պրծել: Մնացած հանձնարարությունս աշխատիր կատարել: Անցյալ նամակիս հարցերին մանրամասն պատասխան տուր: Ետ ուղարկիր նաև թշվառ «Սենյակս», զարմանում եմ դորա անհաջողության վերա, մի՞թե թարգմանության լեզուն է վատ, բովանդակությունը գեթ անպայման գովելի է: Ինչի ես հարցնում «Մուրճում» տպված նամակիս մասին[1], նա ինձ վրա լավ տպավորություն

տպագրված նշյալ հատվածը՝ որպես առանձին նամակ, հերթական համարակալմամբ և անփոփոխ ուղղագրությամբ զետեղել Գ. Վանցյանի՝ Հովհաննես Թումանյանին ուղղված սույն նամակների շարքում (ծանոթություն կազմողի):

1 «Մուրճի» 1893 թ. N 2-ում, էջ 346, «Զանազան լուրեր» բաժնում տպված է Գ. Վանցյանի հիշյալ նամակից մի հատված, որ բերում ենք ստորև. «Մուրճը» կարդալու և հասկանալու համար հարկավոր է մի որոշ աստիճանի կրթություն և զարգացումն ունենալ, որ ըստ մեծի

թողեց: Գրիր հարցմանդ պատճառը: Զատիկի տոներին Ախալցխա էի, որ Արամը ստացավ նամակդ ու գրքերդ: Տոներին գնացել էի այս ճնշող մթնոլորտն մի քիչ փոխարինելու: Սիմոնին, եթե այդտեղ է, բարևիր և ասա, որ սպասում եմ մի կարգին նամակի:

Ստացանք գրքերդ: Շնորհակալություն նվերներիդ համար: Աղասին միայն տասը հատ վերցրեց ծախելու, մնացածից հրաժարվեց: Դժվար թե բոլորը կարողանանք ծախել, մանավանդ գրքերից մի քանիսի թղթերը ներկոտ են և շատ է խանգարում 35-ի վերա թույլ կպցրած 60 կոպեկը, որ շուտով պոկ է գալիս:

Ուզում էի մի քննադատություն գրել, կանգ առնելով մանավանդ «Կանչի» վերա, սակայն Աղայանցը կանխեց[1] և վախեցա ցենզուրան թույլ չտա:

«Կանչը» ամեն տեղ ֆուրոր է անում. Это действительно высокохудожественное произведение. Եթե, Հովհաննես ջան, ուրիշ ոչ մի բան չգրեիր, այդ ստեղծագործությունդ բավական էր քեզ բանաստեղծի մեծ կոչմանը արժանացնելու: Ունիս, այո՛, ուրիշ գեղեցիկ բաներ, ունիս և շատ թույլ բաներ, բայց «Կանչը», դա գլուխ գործոցդ է, դա մի գոհար է: Այդպես եմ անվանում ես «Կանչդ»՝ գոհար:

Զուտ բանաստեղծական-գրական-գեղարվեստական բաժնում անցյալի հետ համեմատած անտարակույս մեծ առաջադիմություն ես արել, ես քեզանից այդ չէի սպասում, ես և շատերը ինձ հետ քեզանից սպասում էինք ժողովրդական ոգու արտահայտություն գեղարվեստական արվեստով արտաբերված, այդ ուղղությամբ գրածներիցդ այս գրքում ամենահաջողակը «Ախթամարն» է, մնացածներում, ինձ թվում է, թե ոչ թե չես առաջադիմում, այլ մասամբ կանգնած ես մնացել նույն աստիճանի վրա: «Անուշիդ» առաջին մասը շատ է ձգձգված և ըստ իս, շատ էլ աջողակ չէ: «Մերժած օրենքը» գեղեցիկ է: Լիրիկականներդ, ինչպես ասացի, առհասարակ հաջողակ են, թարգմանություններդ, թեև բնագրի հետ չեմ համեմատել, բայց անհաջող են երևում: Թարգմանություններից մի քիչ

մասին զուրկ է մեր տնտեսապես ապահով դասակարգը, այդ պատճառով էլ «Մուրճը» նոցա մեջ դժվար է տարածվում, որոնք իրանց ամբողջ մտավոր պաշարը լրագրական թեթև լուրերով են միայն հարստացնում:

Սակայն, ըստ իս, «Մուրճի» ապագան լիովին ապահով պետք է համարել, քանի որ նորա կողմն են մեր բոլոր հասկացող և բանիբուն երիտասարդները, որոնց հույսն ու հավատը օրավուր ավելանում է «Մուրճի» վերաբերությամբ»:

1 Նկատի ունի Ղ. Աղայանի «Անուշից» մի ճաշակ» վերնագրով մատենախոսությունը, որը լույս է տեսել «Մուրճի» 1893 թ. N 3-ում, էջ 457-460:

ձեռը քաշի: Ի վերջո «Գիշերային մտածմունքը», «Խորհրդածությունը» և այլք, ընտիր բաներ են: Եթե առիթ եղավ, գիրքս քեզ կտամ և կկարդաս մանրամասն նկատողություններս:

Անուշավան Աբովյանին, եթե դա իմ ճանաչածս է, ուրիշ բան պետք էր նվիրած[1], համաձա՞յն ես:

Ի վերջո ընդունիր անկեղծ համբույրս: Ջալալը ողջունում է:

Միակ խնդիրս, խորհուրդս և պահանջս քեզանից այն է, որ կարդաս, կարդաս և կարդաս, մի ծուլանար[2]:

Քո Գրիգոր

«Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ»,
գիրք 4,

Երևան, 1985, էջ 313-314, 334:

***

ՆԱՄԱԿ – 12

Въ Тифлисъ
Его б. Оганесу Туманянцъ
Въ контору Общ. Изданія Армянск. Книгъ
17 ապրիլի 1893 թ.
Ախալքալաք

Սիրելի Յովհաննէս!

Ստացայ այցետոմսս – լաւն էր: Իմացայ որ ուզած գրքերս Թիֆլիզում չ'կան զարմացայ: Թիֆլիզում որ չ'կան, բա մենք գաւառներում ի՞նչ գտնենք: Գոնէ Մակար վարդապետի «Աղուանից աշխարհը» ուղարկի՛ր: Խմբագրութիւնը չ'ուղարկեց: Ուղարկի՛ր նաև «Սենեակս»[3]: Աշխատի՛ր նամակներիս բոլոր հարցերին մանրամասն պատասխանել: Քո զաhըլէն էլ տարել եմ: Ների՛ր: Գրիգոր

Ողջոյն ինձանից և Ջալալից:

ԳԱԹ, ԹՖ, 2023: Ինքնագիր:

---

1 Թումանյանը Ան. Աբովյանին է նվիրել «Անուշ» պոեմը:

2 Վերին լուսանցքում՝ «Նորություններ գրիր «Մշակի», Հայրիկի և այլ գործերի մասին»:

3 Խոսքը Գ. Վանցյանի թարգմանության մասին է, որն այդպես էլ չի հրատարակվել (ծանոթություն կազմողի):

ՆԱՄԱԿ – 13

30 մայիսի 1893 թ.
Ախալքալաք

Սիրելի Յովհաննէս!

Ի՞նչ ասեմ քեզ. գրում ես, սպասեցնել ես տալիս շարունակ և վերջն էլ մեղաւոր ես դուրս բերում ուրիշին թէ ի՞նչու նամակ չեն գրում:

Առաջին բաց նամակով գրում ես, որ սպասեմ աւելի մանրամասն նամակիդ, մանաւանդ ես քեզանից շատ ու շատ բաներ էի հարցրել: Մինչև այսօր էլ սպասում եմ առանց հետևանքի: Ճնորհակալութիւն երկրորդ բաց նամակիդ համար, որով Հայրիկի գալուստն ու «Մշակի» հրատարակուելն ես աւետում կարճառօտ: Վերջինով գովելի ես, իսկ անհոգութիւնդ, մոռացկոտութիւնդ, անընդունելի են: Որպէսզի չ'նեղանաս, իհարկէ իմ հաշւով կ'գնաս, Քռի պաղ ջրում կ'նստես, որ զովանաս, և Վետցելի պիվօյից[1] կ'խմես, որ մի քիչ հովանաս, բայց և չ'մոռանաս նախընթաց երկար նամակիս հարցերին պատասխանել, և ի սէր Աստծոյ մի քիչ կարգին-ակկուրատնի լինել: Փողերդ ե՞րբ ուղարկեմ[2]:

Ներփակեալ ուղարկում եմ մի նամակ, որ պիտի տպել տաս տեղիդ լրագիրներից մինում («Տարազը» ինձ ճանաչում է, կ'տպէ) որն որ ամենից շուտ կարող կ'լինի տպագրել Հայրիկի Թիֆլիզ գալու լուրն առնելուց յետոյ: Երբ պաշտօնապէս հրատարակուի թէ Հայրիկը գալիս է Թիֆլիզ, աշխատի՛ր նամակս տեղաւորել այն լրագրում, որը այդ լուրի յաջորդ օրը պիտի դուրս գայ, որպէսզի օր առաջ Ալեքսանդրապոլն էլ աշխատի Հայրիկից խնդրել ճանապարհը մեր կողմով անելու:

Նամակը իհարկէ կ'ստանաս և կ'պահես յարմար րոպէին, չ'մոռանաս իւր ժամանակին տպագրել տալ – թէ չէ ամեն բան կորած է: Յուսով եմ, որ սորա վերաբերմամբ անհոգութիւնդ կ'մոռանաս: Եթէ աշխատես թէ՛ «Նոր-դարդ»ում և թէ՛ «Տարազում» տպագրել տալ, այդ աւելի լաւ կ'լինի: Եթէ մեր կողմով գայ, ես հաւատացած եմ, չ'տեսնուած ցոյցերով պիտի ընդունուի:

Ամառս ո՞րտեղ կ'լինիս. չգիտեմ ես ամառուայ վերջերին կարող

---

1 Գերմանացի արդյունաբերող Ֆրիդրիխ Կարլ Վետցելը 1881 թ. Թիֆլիսում հիմնադրել է «Կազբեգի» գարեջրատունը (ծանոթություն կազմողի):

2 Այս և հետագա բոլոր բառերի և տառերի ընդգծումները Գ. Վանցյանինն են (ծանոթություն կազմողի):

կ՚լինի՞մ Թիֆլիզ գալ: Լաւ կ՚լինէր, կ՚տեսնուէինք էլ: Շատ բաներ ունիմ խօսելու:

Ընդունի՛ր ողջոյնս - համբոյրս. նոյնը հաղորդի՛ր Շալամօ-ին:

Քո Գրիգոր Վանցեան

Նամակ գրի՛ր և պատասխանի՛ր առաջին նամակիս հարցերին:

Նոյն

Ջալալը անցեալ փոշտին նամակ ուղարկեց. ստացած կ՚լինես: Նա ևս ողջունում է:

ԳԱԹ, ԹՖ, 2024: Ինքնագիր:

***

ՆԱՄԱԿ – 14

24 սեպտեմբերի 1893 թ.

Ախալքալաք

Սիրելի Յովհաննէս!

Դարձեալ դիմում եմ քեզ ձանձրոյթ տալու – կատարեալ ձանձրոյթ. երևի կ՚ասես. «Մի նամակ չ՚ստացայ սորանից, որ առանց յանձնարարութեան լինէր»: Ճարէն ինչ, այս մի վերջին յանձնարարութիւնս էլ կատարի՛ր, այնուհետև ինչ որ էլ խնդրելու լինիմ՝ կատարի՛ր, հալբաթ մի օր կ՚հատուցանեմ: Բանն այն է, որ մարդ էլ չ՚կայ այդտեղ որ ուրիշին յանձնարարեմ. քեզանից յարմար ու պիտանի՞. եթէ միայն անպիտանութիւն ու ծուլութիւն չ՚անես: Ախալքալաքում նստի՛ր և մեր խմբագրութիւնների հետ գործ ունեցի՛ր: Է՜հ, մի խօսքով՝ զահլէս գնացել է, համա ուրիշ ճար էլ չ՚ունեմ. այս տարի ուղիղ մտադիր չէի տպագրութեան ուղարկել մինչև յունուար, երբ ինքս ուզում էի Թիֆլիզ գալ, բայց հնար չ՚եղաւ:

Ուսուցիչների ապահովութեան նուիրուած մի քանի ժողովները ինձ ստիպեցին մի քանի տարուայ դիտողութիւններս գրի անց<ը>նել մեր ուսումնարանների և ուսուցիչների մասին, որ ահա ուղարկում եմ: Ուսումնարանական հարցը կարծեմ առաջինը պիտի լինի, որ պիտի գրաւէ Հայրիկի ուշադրութիւնը, ուստի յօդուածիս տպագրութիւնը անհրաժեշտ

է անպատճառ «Մուրճ»ի այս սեպտեմբեր N-ին հասցնել[1]: Եթէ պ. Արասխանեանը[2] չ'ուզեցաւ տպագրել, անմիջապէս յանձնի՛ր «Տարազ»ին. նա կ'տպագրէ: Միայն չ'մոռանաս պայման դնել Արասխանեանի հետ, որ մի շաբաթից յետոյ այո կամ ոչ պատասխանէ:

Չմոռանամ ասելու, որ յօդուածս կարդացուած է Ախալքալաքի ուսուցչաց և հոգաբարձուաց խառն ժողովում (13 հոգուց բաղկացած) և հաւանութիւն գտած: Սորանով իհարկէ չեմ ուզում գլուխս գովել, այլ` ասել, որ այս յօդուածը արտայայտում է մի ամբողջ խմբի կարծիք, ուրեմն և արժանի է ուշադրութեան:

Ուրիշ մի քանի բաներ էլ պիտի խնդրէի, բայց չեմ խնդրում, որ չ'խրտնիս և գէթ այս յանձնարարութիւնս շուտով կատարես. Հետևանքի մասին իհարկէ շուտով կ'գրես:

Ընդունի՛ր ողջոյնս, համբոյրս. նոյնը և ծանօթներիցդ:

Քո Գրիգոր Վանցեան

ԳԱԹ, ԹՖ, 2025: Ինքնագիր:

***

ՆԱՄԱԿ – 15

6 նոյեմբերի 1893 թ.
Ախալքալաք

Սիրելի Յովհաննէս!

Ներկայ հանգամանքներում, Հայրիկի բռնած ներկայ ուղղութեամբ, յօդուածիս տպագրութիւնը մեզ վնասից աւելի ոչինչ չի բերի, ուստի և հարկաւոր չէ դորան տպագրել: Այդ յօդուածը միտք կ'ունենար միայն լաւ ռէժիմի ժամանակ: Յօդուածը վերցրո՛ւ և պահի՛ր մօտդ:

Վարդապետը` Արսէնը[3] այստեղ է. գնաց գիւղերը թափառելու և եկեղեցիներ օծելու[4]: Նորանից տասը րուբլի ստացայ. Շնորհակալութիւն:

---

1 Նամակում հիշատակվող` ուսումնարանների և ուսուցիչների մասին Գ. Վանցյանի ընդարձակ հոդվածը տպագրվել է «Մուրճում» (տե՛ս «Մուրճ», 1894, No 1, էջ 133-141), որտեղից էլ արտատպվել է երկերի ժողովածուի մեջ (տե՛ս Գ. Վանցյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 2015, էջ 36-45) (ծանոթություն կազմողի):

2 Ավետիք Մկրտումի Արասխանյան (1857-1912) – «Մուրճի» խմբագիր, հրատարակիչ (ծանոթություն կազմողի):

3 Խոսքը Արսեն վրդ. Ղլտճյանի մասին է (ծանոթություն կազմողի):

4 Գ. Վանցյանը սխալվում է. Հայ եկեղեցում վարդապետները չեն կարող եկեղեցի օծել, այդ

Նեղ ժամանակս էր, լաւ պէտք եկաւ:

Օհաննէս, էլ քեզանից մարդ չի դուրս գալ, ուստի և քեզ <չեմ> դիմում, գէթ նամակս Ճալամօ-<ին յանձ>նի՛ր, գուցէ նա կատարէ: Էլ գ<ու>ցէ չես ուզում, նա անպատճ<առ> կ'կատարէ, հաւատացած եմ:

Ախպէ՜ր, կատարեալ մեռայ էս քանդուած տեղում, գոնէ ուզած բաներս ուղարկեցէ՛ք, որ աշխատելով ժամանակ անցկացնենք:

Հա՛, էն էի ասում. ի՞նչ էի ասո՞ւմ,– իմացայ. էն էի ասում, որ շատ բէրդովլէթն ես, իսկ Ճալամօն շատ լաւն է. գլուխը եղենք[1], որ խնդիրս կատարէ: Էս նամակս էլ տո՛ւր նրան թող կարդայ: Մէ խօսքով. աշխատութիւնս – բոշաները – վերջացրի. բաւական մեծ և կարծեմ մի քանի գրօշ արժող աշխատութիւն դուրս եկաւ:

Ճարունակութիւնը կարդա՛ Դաւիթի նամակում:

Տօ էն անաստուած կալօշի թղթերից մինը գտել <...> նամակիդ պատասխանէի, բայց չեղաւ ու չեղաւ, <...> չ'գտայ. քաղդիցդ էր. մի ուրիշ անգամ:

1893 թ. կարծեմ 6ն նոյեմբերի. օրը կիրակի է: Մտածի՛ր որ գտնես:

Մայրաքաղաքն Ախալքալաք

ԳԱԹ, ԹՖ, 2026: Ինքնագիր:

***

ՆԱՄԱԿ – 16

15 նոյեմբերի 1893 թ.
Ախալքալաք

Սիրելի Յովհաննէս և Ճալամօ

Այս օրերս ինձ համար մի անսպասելի նորութիւն առիթ տուեց առանց առաջին նամակիս պատասխանին սպասելու, նամակս երկրորդել: Չ'զարմանաք, այդ նորութիւնը ձեզ համար առանձին կարևորութիւն և հետաքրքրութիւն չի կարող ունենալ, բայց ինձ համար գիտ է:

իրավունքը վերապահված է միայն եպիսկոպոսներին և կաթողիկոսներին (ծանոթություն կազմողի):

1 Գլուխը եղենք (գլուխը յուղենք) – այսինքն՝ համոզենք (ծանոթություն կազմողի):

Ինձ յայտնի էր, որ երբեմն Թիֆլիզում եղել են բոշաներ, բայց չէի կարծում թէ հիմա էլ կան: Զարմանալով տեղեկացայ, որ այժմս էլ նոցանից Թիֆլիզում կան և կարծեմ ապրում են Խօջիվանքի մօտերքը: Բարոյական պարտք եմ դնում ճշտել-ստուգել այս լուրը և ինձ շտապով տեղեկութիւն տալ: Յովհաննէս, այդ մասին դու պիտի տեղեկութիւն ունենաս Կոնսիստորից և կամ տէրտէրիցդ:

Իմացէ՛ք ինչո՞վ են պարապում, մօտաւորապէս ինչքան են, և իսկական հա<՞յ>-բոշաներ են, թէ<՞> մի այլ զատ: «Էլի զահլա տարաւ»,– կ՚ասէ հիմա Օհաննէսը: Բայց որ հոգիդ էլ դուրս գայ, պիտի զահլէդ տանեմ, քանի որ դու Թիֆլիզումն ես և յարմարութիւն ունիս խնդիրքս կատարելու: Ծալամօն էլ hօ չորս ոտով և ութը ձեռով ու 16 աչքերով քեզ օգնական եմ տալիս. դէ աւելի ի՞նչ ես ուզում:

Ընդունեցէ՛ք բարևս:

Ծնորհալին էլ չ՚մոռնաք շուտով հասցնելու: Ձեզ եմ սպասում, որ աշխատութիւնս արտագրել տամ, որ մինչև ամսիս վերջը պատրաստ լինի:

Ճիշտը խոստովանեմ, տղէ՛րք, իմ էլ զահլէս գնաց ուրիշի զահլէն տանելուց, այնքան որ բոշի նման սրան նրան դիմեցի: Կորչէ՛ն այդ անպիտանները. ոնց որ իրանց կեանքը, նոյնպէս էլ նոցա ուսումնասիրութիւնը բոշայութիւնով պիտի լինի:

Ահա հաղորդեմ մի քանի նորութիւններ, որ կարծեմ շատ կ՚հետաքրքրի ձեզ. առաւօտեան՝ թէյ եմ խմել, դասերին՝ դաս պարապել, ճաշին՝ ճաշել, ճաշից յետոյ էլ, նամակ գրելիս <եմ>. նամակ եմ գրում Ձերդ արժանապատուութեանցը:

Ախալքալաքում առաւօտից մինչև երեկոյ լոյս է լինում, իսկ երեկոյից մինչև առաւօտ՝ մութ-գիշեր, երբ որ լուսին չի լինում: Իմ տրամադրութիւնս շատ վատ է:

Մնամ Ձեր Գրիգոր

Այս անգամ Օհաննէսին ներում եմ, սխալուեցայ, ներելու եմ, եթէ խնդիրս շուտ կատարէ: Ծալամօ, բզի՛ էս անպիտանին, որ մարդ դառնայ, հերիք ինչ որ... այդպէս մնայ:

Նոյն

Այսօր ամսաթիւը հաստատ գիտեմ. նոյեմբերի 15ն է և կարծեմ Ախալքալաք եմ:

Սիրելի Յովհաննէս!
Ընդունի՛ր բարևս: Ների՛ր, որ այսքան ժամանակ նամակ չեմ գրում:
Ջալալ[1]

ԳԱԹ, ԹՖ, 2031: Ինքնագիր:

***

ՆԱՄԱԿ – 17

10 փետրվարի 1894 թ.
Ախալքալաք

Սիրելի Յովհաննէս,

Ահա ուղարկում եմ մի կապոց թուղթ և նամակ.

Ա. Լեռնային Ոգի[2]. իմ փոխադրությունս, որ յանձնում եմ Ձեր ընկերութեանը՝ տպագրելու: Երաշխաւոր եմ, որ դա կ՚ծախուի, որովհետև մանկական պիեսայի մեծ կարիք կայ, իսկ դա պատուական պիեսա է: Այդ իմ կարծիքը չէ, այլ այն ամենի, որոնք տեսել են դորա ներկայացումը: Քեզ կաշառում եմ խնդրելով, որ դու ձայն տաս դորա տպագրութեան: Նոյնպիսի կաշառք խոստանում եմ և պ. Ֆիլիպպին[3]:

Ներփակեալ կ՚ստանաս հինգ րուբլի գրքերիդ փողը. իսկ մնացեալ հինգ րուբլին կ՚պահանջես Արամից, որովհետև 100 օր<ինակ> նորան եմ տուել, համաձայն քո պատուական կարգադրութեան:

Բ. Երկրորդ կապոցը նամակի հետ կ՚տաս օր. Աննա Սահակեանին, օր<իորդ> Դարիայի միջոցով, որ «Մշակի» խմբագրատանն է:

Գ. Երրորդ կապոցը Ուտիացոց մասին Քարամեանի նամակի հետ կ՚տաս մեր պատուական Ծալամօ-ին իր նամակի հետ, իսկ նա գիտէ թէ դա ինչ պիտի անէ, այսինքն պիտի յանձնէ պատուական պ. Քարամեանին:

Գալով մեր գործին, Յովհաննէս ջան, պիտի ասեմ, որ էդ օրիորդների թարկը տաս – ձեռք քաշես նորանցից և պարապես: Յա՛,

---

1 Ջալալի այս տողերն ավելացված են Գ. Վանցյանի նամակի առաջին էջի վերևի մասի ձախ անկյունում (ծանոթություն կազմողի):

2 Խոսքը շվեդ գրող Աննա Վալենբերգի «Լեռնային ոգին և տղան» մեկ գործողությամբ հեքիաթ-բեմադրության մասին է (ծանոթություն կազմողի):

3 Փիլիպպոս Հակոբի Վարդազարյան (1858-1935) – մշակութային գործիչ, Թիֆլիսի «Հորիզոն» գրական հանդեսի հրատարակիչ (ծանոթություն կազմողի):

ինչպէս խոստացել ես, նոր-թարմ-լաւ ոտանաւորներից‌դ երբեմն ինձ գրի՛ր: Արտաւազդդ չ'մոռանաս գլուխ բերել:

Յետ այնորիկ, աշխատի՛ր. չ'մոռանաս այն ես ու դու որ գիտենք. պատմական գիշերը անմահացնել մի պերճ ստեղծագործութիւնով:

Սիմոնը Էջմիածնից շատ տխրալի բաներ է գրում... Այդտեղ ի՞նչ են խօսում, ի՞նչ են շինում. գրի՛ր, մի՛ ծուլանար: Փաթեթս ստանալուդ մասին շուտով տեղեկութիւն տո՛ւր:

Զաւակներիդ համբո՜յր, Տիկնոջը և Տէր-տէրին`[1] ողջոյն. սիրալիր ողջոյնս հաղորդիր և պ. Ֆիլիպպին. նոյնը և քեզ.

Քո Գրիգոր

Յ. Գ. Թարգմանութեանս տպագրութեան մասին անպատճառ շուտով հաղորդես:

ԳԱԹ, ԹՖ, 2027: Ինքնագիր:

***

ՆԱՄԱԿ – 18

Въ Тифлисъ

Міщанская улица, дом Игитханянца. Господину Давиду Шаламянъ.

Խնդրեմ տալ Туманянинъ

13 մայիսի 1894 թ.

Ախալքալաք

Սիրելի Յովհաննէս!

Բաց նամակդ ստացայ շնորհակալութեամբ: Անհամբեր սպասում եմ խոստացած մանրամասնութիւններիդ և բոլոր այն հարցերիս պատասխանին, որ գրել եմ նախընթաց նամակով: Ընդունի՛ր յատուկ ողջոյնս և հաղորդի՛ր Չերայնոց և այլ ծանօթներիս:

1 Նկատի ունի Հովհ. Թումանյանի հորը` Տեր-Թադևոսին (1839-1898) (ծանոթություն կազմողի):

Քո Գրիգոր
Դաթօ-ին բարև:

ԳԱԹ, ԹՖ, 2028: Ինքնագիր:

***

ՆԱՄԱԿ – 19

18 դեկտեմբերի 1895 թ.
Բեռլին

Սիրելի Յովհաննէս!

Արամի նամակի հետ ստացայ մեծափայլ տեառնդ գրած ողորմած երկտողը: Չ'գիտեմ քո ծուլութեանդ համար քեզ հայհոյե<՞>մ թէ<՞> անիծեմ, սակայն, ըստ առածի՝ խևին խրատն ինչ անի սևին՝ սապոնն: «Օղորմած հոգի» թուրքն ասում է՝ էսքի դօստ դիւշման օլմազ. սամի՛մն-ինանմա՛[1]: Էլի շարունակենք մերը: Երկար ժամ<անա>ակ չ'գրելուց յետոյ մարդ չ'գիտէ ո՞րտեղից սկսի և ո՞ւր վերջացնի, ուստի անշնորհք աշըղի նման նէյնիմներից պիտի սկսի: Այդպէս էլ ես:

Սկսեմ ինձանով, վերջացնեմ քեզանով: Լսում եմ համալսարանում իբրև իսկական ուսանող. փիլիսոփայական բաժնում, բայց իհարկէ առաւելապէս մանկավարժական բովանդակութիւն, որը ես պարտաւոր եմ ուսումնասիրելու, թէև անպարտ բաներ ևս թոյլ եմ տալիս ինձ ուսանելու: Կարծեմ ներելի է վարմունքս: Թէ ո՞րքան առաւելութիւններ ունի Բերլինը ռուսական կրկնակի մայրաքաղաքներից, այդ միայն երկար ապրելով և ո՛չ առաջին անգամ մարդ կարող է զգալ. սա մի ծով է. ուզում ես զուարճացի՛ր եթէ դրամ ու ժամանակ ունիս, և դարձեալ մի ծով ուսանելու, առաջ գնալու, եթէ շնորհք և ընդունակութիւն ունիս աշխատելու և հետաքրքրուելու:

Եւ որովհետև չափահաս խելքդ, աւելի ևս խելահաս գրպանդ կատարեալ կօնտրօլ են գործողութեանդ, ուստի դու սկսում ես պարապել գերմանական բարեխղճութեամբ:

Չ'մոռանամ ասել, անդուրեկան ժողովուրդ են այս գերմանացիք, պրուսացիք նա՛մանաւանդ. գծուծ, ժլա՛տ, սառն, անտարբեր, մի խօսքով՝

1 Սամի՛մն-ինանմա – Հին բարեկամը թշնամի չի լինում. իսկապէ՛ս – Մի՛ հավատա (թուրքերեն) (ծանոթություն կազմողի):

այն չեն, ինչ որ մարդ հեռուից կարծում է: Սոցա քաղաքակրթութիւնը եթէ մեզ մօտ լինի, հաւատացած եմ, իդէալական ազգ կարող ենք համարուել: Հայոց խնդրի օրական դառնալու պատճառով բոլոր լրագիրները անխտիր ահագին յօդուածներ են նուիրում հայերին[1], ուր մի սովորական երևոյթ է դարձել հայերի բոլոր առաւելութիւնները յիշելուց յետոյ միշտ աւելացնել որ «հայերը Արևելքի հրէաներն են» (իսկ հրէա անունը այստեղ ամենաանպիտան և իւր ամենախայտառակ նշանակութեամբ է հասկացւում):

Բայց երանի մի տեսնես թէ իրանք` գերմանացի տանտիկինները ինչ անաստուած կերպով են կողոպտում մեզ` ուսանողներիս, ինչպիսի լիրբ և անամօթ հաշիւներ են ներկայացնում մեզ ամսի վերջին, ինչպէս մէկը հինգ են հաշւում, և այն ժամանակ կ'ասես` թո՛ւ, այս լրբերն է՞լ են մեզ դատապարտում: Հապա սոցա բարոյականութի՞ւնը. տէր Ալլա՛հ, ինչե՞ր չի կարելի անել այստեղ փողով, չ'գիտեմ կա՞յ արդեօք մի այլ ազգութիւն, որ աւելի երկրպագու լինի մամոնային[2], պատուանշանի, պաշտօնի, ազնուական ծագման և այլն քան այս գերմանացիք: Բայց քեզ չ'նախապաշարեմ, ինչ որ մինչև օրս լսել ես սոցա մասին, դա սոցա լաւ կողմերն է, ես գրում եմ միայն վատ կողմերը. լաւերը շատերից լսած կ'լինես:

Սոցա հիմնարկութիւնները, մամուլի ազատութիւնը, ամեն տեսակ ժողովները, թատրոնները, թանգարանները, փոստը, երկաթուղիները, քաղաքների և տների մաքրութիւնը իդէալ կարող են համարուել: Ըստ իս, սոցա ամենակրթուած դասակարգը (բացի իհարկէ գիտնականներից) բանւոր դասակարգն է: Տէր Աստուած, պէտք է լինել դոցա ժողովներում և զարմանալ ու հիանալ, թէ մրոտ բանւորը ի՞նչպէս և ի՞նչերից է ճառում: Միջին դասակարգը, ինչքան ես գիտեմ, բացարձակ տգէտ և պահպանողական է: Բարձր դասակարգի էլ շահերին հակառակ է համաձայնել բանւորների պահանջի հետ:

Յովհաննէս, պ. Վարդազարեանից իմ կողմից յատուկ ներողութիւն կ'խնդրես, որ մինչև օրս նոր «Հորիզոն»ի վճարը չ'կարողացայ ուղարկել: Դորա պատմութիւնն այս է: Պետերբուրգ ես յանձնել էի, որ մնացած համարները ծախելուց յետոյ փողը ուղարկեն պ. Վարդ<ազարեանի> հասցէին: Մէկ օր Պետերբ<ուրգի> ընկերոջիցս 9ը րուբլի եմ ստանում,

---

1Ակնարկությունը 1894-1896 թթ. աբդուլհամիդյան հայկական կոտորածներին է (ծանոթություն կազմողի):

2 Մամոնա (արամեերեն) – հարստություն, փող (ծանոթություն կազմողի):

այն առարկութեամբ թէ պ. Վարդ<ազարեան>-ի հասցէն կորցրել եմ, դու այդտեղից ուղարկի՛ր: Գնում եմ այստեղի փոստը փողը ուղարկելու, բայց նոքա նամակը չ'կորչելու ապահովութիւն տալիս են, իսկ փողինը՝ ոչ, որովհետև փողը այստեղ չեն ուղարկում, այլ՝ փոխադրում, իսկ Ռուսաստանը այդ չ'ունի: Վերջապէս այնպէս էլ մնաց պարոնի փողը ինձ մօտ: Եթէ եկող եղաւ, եկող ամառ կ'ուղարկեմ մարդու հետ, իսկ եթէ ոչ, կ'մնայ մինչև գալուստս: Իմ կողմից յատուկ ներողութիւն կ'խնդրես այդ մասին:

Չ'գիտեմ քեզ ի՞նչ է պատահել. քնարդ լռեցրել ես. «Յորիզոն» մի՞թէ այլևս չ'պիտի հրատարակէ՛ք: Բա՛ց արա քնարիդ ձայնը, լսենք և ուրախանանք: Գէթ նամակ գրի՛ր, երկա՛ր, մանրամա՛սն: Թիֆլիզից չենք ստանում համարեա ո՛չ լրագիր և ո՛չ նամակ. ուստի երեւակայի՛ր որ քու նամակդ եթէ բազմաբովանդակ լինի ամեն տեսակ մեր ներքին և արտաքին կեանքին վերաբերեալ լուրերով, Բերլինի ամբողջ հայ ուսանողութեան շնորհակալութեանը պիտի արժանանաս (մօտ 12 հոգի են): Ուրեմն, երկար և բազմաբովանդակ. որակն էլ, քանակն էլ՝ հարուստ: Բայց որ ծուլանաս ու չ'պատասխանես, քեզ չեմ ների: Գրի՛ր ամեն բան. հին և նոր, չ'կարծես թէ մենք իմացած կ'լինենք. Կովկասից մեզ լուր համարեա չի հասնում:

Ընդունի՛ր համբոյրս: Ծէկ գերմանուհիք քեզ համբոյր են ուղարկում:

Քո Գրիգոր Վանցեան

Յասցէս՝ Berlin, Elsasser str. 36. IV. Herrn Vancian

ԳԱԹ, ԹՖ, 2029: Ինքնագիր:

ԱՐՍԵՆ ՂԼՏՃՅԱՆ
ՄՏԵՐԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

1888 թվականի գարնանային մի օր էր, մարտի սկզբներին (հին տոմարով), երբ մի քանի ընկերներ՝ Ներսիսյան դպրոցի 3-4 դասարանի աշակերտներ, շտապեցինք մի հուղարկավորության ներկա լինելու, մեր վերջին պարտքը տալու բյուրեղի նման մի մարդու և ուսուցչի: Այդ մարդը Դավիթ Ներսիսյանն էր, որին աշակերտել էինք 1884-85 ուսումնական տարին Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում և որի հետ, շուրջ 60 աշակերտներ, վտարվել էինք, իբրև հեղափոխական, անհանգիստ տարրեր(1): Ահա թե ինչու, ճեմարանի աշակերտներից մի փոքր խումբ 1886 թվի աշնանից անցանք Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոցում սովորելու:

Այսպես ուրեմն, խմբով, 5-6 հոգով, գնացել էինք մասնակցելու մեր ուսուցչի հուղարկավորությանը: Օրը խիստ մռայլ, կես անձրևային, տխուր հուղարկավորության հետ համերաշխ, եղանակն էլ սգում էր ազնիվ մարդու կորուստը: Այդ օրը խիստ տպավորվել է իմ հիշողության մեջ երկու հանգամանքով - հանգամանքներ, որոնք իրար հետ կապվեցին, ուզում եմ ասել, իրար հաջորդեցին. մեկը սիրելի ուսուցչի, պատվական մարդու, ժամանակի հեղափոխական մտածողի և կրկնակի հալածվածի անշնչացած դին էր դագաղի մեջ պարուրված, որ գնում էր հավիտենության գիրկը, և մյուսը՝ ողջ, առույգ պատանին, որ կանգնած էր ծիսակատարություն անող տերտերների հետ, ըստ երևույթին, որպես դերակատար, սակայն այդ դերին անմասն ու անհաղորդ:

Դառնալով դեպի ընկերներս, ես հարցրի. «Էդ ո՞վ է էդ տիրացուն, որ փոխանակ իր ընկերների հետ շարական ասելու, մեզ է նայում և ժպտում, կարծես թե ծաղրում է ծիսակատարությունը»: Մեկը նրանցից ասաց, թե էդ տիրացուն Ներսիսյան դպրոցից անցյալ տարի է դուրս եկել, ա՛յ, էն ջահել տերտերի տիրացուն է, որ խոստացել է դրան շուտով տերտեր շինի՝ իրեն ընկեր-օգնական: Հետո, խոսակցության ընթացքում նաև պարզվեց, որ էդ ջահել տիրացուն ոտանավորներ է գրում, բանաստեղծ է, որ նա կոնսիստորիայի մեջ գրագրի պաշտոն ունի:

Բայց տիրացուն շարունակում էր մեզ նայել, ինչ-որ գլխով նշաններ անել ու ժպտալ: Երբ դուրս էինք գալիս հանգուցյալի տանից, մեկ էլ տեսա

էդ ջահել տիրացուն ժամաշապիկը հանած, կողքիս կանգնեց ու դառնալով ինձ, ասաց.

- Ներսիսյան դպրոցի մոնթերի՞ց եք:

- Այո՛,- ասացի ես,- բա դու ո՞վ ես:

- Ես էլ աշակերտ էի, ամա դուրս եկա. հիմի տիրացություն եմ անում, կոնսիստորումն եմ:

- Գիտե՞ս ինչ կա,- ուղղակի ասացի ես,- հոգով որ ասենք, տիրացությունը քեզ չի սազում, վրայիցդ թափում է:

Նա ծիծաղեց և շտապեց գնալ: Ես թևը քաշեցի, ասելով.

- Բա չե՞ս ուզում ծանոթանալ (ես անունս տվի):

- Ոնց թե չէ, ես էլ Օվանես Թումանյանն եմ, քեզ ծառա:

Այստեղ երկուսս էլ ծիծաղեցինք ու բաժանվեցինք: Օվանեսը շտապեց հասնել տերտերին, որ իր վրա հրացայտ հայացքներ էր գցում:

Օվանեսը, սակայն, մոտիցս հեռանալու րոպեին, ասես հանդիմանելով, կշտամբանոք ասաց.

- Դե դու էլ ես տիրացություն անում, ես քեզ տեսել եմ Մողնիում երգելիս:

Եվ իրոք, ես և Գրիգոր Վանցյանը շաբաթ և կիրակի օրերը գնում էինք Մողնիի եկեղեցում երգելու, բայց որևէ տերտերի հետ կապված չէինք, մենք երգիչներ էինք:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Օվանեսը վանքում տիրացու էր. լավ ձայն ուներ և տերտեր դառնալու հեռանկարով հաճախում էր վանքի եկեղեցին, որ միաժամանակ առաջնորդական եկեղեցի էր:

Վանքի եկեղեցում էր, որ Օվանեսը և ես մտերմացանք. նա պաշտպանում էր ինձ խանգարող և ազատ երգելս արգելող մյուս երգիչ-տիրացուներից: Նրանք մի քիչ վախենում էին Օվանեսից, չէ՞ որ նա կոնսիստորի գրագիր էր և առաջնորդարանում ելումուտ ուներ: Եվ իրոք, առաջնորդը, որ Սեդրակյան Արիստակես եպիսկոպոսն էր, Օվանեսին շատ էր սիրում:

Օվանեսը միշտ խրախուսում էր ինձ, թե՝ երգիր հետս, մի՛ վախենար: Նա ձրի տիրացություն էր անում, ինչպես ինքն էր ասում՝ «հոր խերի»: 1887 թ. աշնանից, երբ ես գիշերօթիկ դարձա, վանքում իմ երգելս էլ ձրի դարձավ:

Այսպես մեկ-երկու ամիս չանցած, արդեն ընկերացել, մտերմացել էինք այն աստիճան, որ մի օր ինձ տարավ իրենց տուն, ու չգիտեմ ինչ ոտանավոր կարդաց, որ շատ ծիծաղեցրեց ինձ: Ինձ թվում է, թե դա նրա «Շունն ու Կատուն» լեգենդի սկզբնական տարբերակն էր: Դե, շատ ժամանակ է անցել, ի՞նչ կիմանաս ու միտդ կպահե՞ս:

1887-88 ուսումնական տարվա կեսերին արդեն մենք մոտիկ ընկեր-բարեկամներ էինք, սկզբում երեք հոգի - Օվանեսը, Դաթիկոն և ես, ապա մեզ միացան Արամ Առաքելյանն ու Վանցյան Գրիգորը: Մեր հնգյակի հանդիպումները պարբերական էին, հաճախ՝ շաբաթ երեկոները: Մեր հավաքատեղին Դաթիկո Շահլամյանի առանձնարանն էր, Օվանեսի բնակարանից վեր, մի հարկով բարձր:

Երբ խոսքը «Վերնատան» մասին է լինում, դա հասկացվում է Բեհբության փողոցի այն տունը, ուր ապրում էր Թումանյանը սկսած, կարծեմ, 1900 թվից: Այդ տան վերին հարկում, իր բնակարանի մի առանձնացած սենյակ Օվանեսը դարձրել էր աշխատասենյակ, ուր և ընդունում էր ընկեր-բարեկամներին, ինչպես և առհասարակ իր մոտ եկող հյուրերին: Օվանեսին այցելող գրականագետներն այդ սենյակին տվին «Վերնատուն» անունը, ու այդպես էլ մնաց: Հետ այնու, երբ խոսք էր լինում «Վերնատան» մասին, ամենքն հասկանում էին այն օջախն, ուր հավաքվում էին Օվանեսին մոտիկ մարդիկ, գրական սրտակից ընկերներ:

Որքան էլ «Վերնատունը» դեր խաղացած լինի Օվանեսի կյանքի և ստեղծագործության բնագավառում, այնուամենայնիվ այդտեղ չէր, որ կոփվեց նրա բանաստեղծական տաղանդը, և այդ «Վերնատունը» չէր, ուր նրա պատկերն ուրվագծվեց: Այդ բանը տեղի ունեցավ Դաթիկո Շահլամյանի առանձնասենյակում, և Ծիրանավորի անպաճույճ, բացօթյա գարեջրատների սեղանների վրա, որոնք ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ իրար միացրած հասարակ տախտակներ՝ իրենց, այսպես կոչված, իշաոտնուկ նստարաններով:

Ինչպես ասել եմ, սկզբում երեքն էինք՝ Օվանեսը, Դաթիկոն և ես: Երբ առանձնանում էինք Դաթիկոյի սենյակում, առաջին հերթին, մանավանդ Դաթիկոն, հարկադրում էինք Օվանեսին կարդալ մեզ իր ոտանավորներից. նա հաճախ մերժում էր, աշխատում էր խուսափել, բայց մեր ձեռքից չէր պրծնում: Երբեմն կարծում էր, որ մեր գովեստներով իրեն ու իր ոտանավորները ծաղրում ենք: Նա շատ էլ ոգևորված չէր իր բանաստեղծություններով, այլ խոսքով՝ դեռ իր արժեքը չգիտեր ու իրեն համարում էր սովորական ոտանավորներ գրող և ոչ ավելին:

Շատ չանցավ, մեր այդ առանձնացումներին մասնակից արինք նաև Արամին ու Գրիգորին և ամեն շաբաթ երեկո հավաքվում էինք նրա բանաստեղծությունները կարդալու և լսելու: Կարելի է ասել, որ ժամանակի ընթացքում (1-2 տարվա) նրա բանաստեղծություններից շատերը տասնյակ անգամներ կարդացել ենք, դիտողություններ արել ու իրեն թողել, որ կոկի:

Որքան էլ ջահել, սակայն ճաշակի ու զգացմունքի տեր պատանիներ էինք, Օվանեսին սկսեցինք սիրել, գնահատել և իր կոչման գիտակցության բերել: Նա, մանավանդ այն ժամանակներում, շատ քաշվող էր, համեստ, միևնույն ժամանակ շատ հպարտ էր, ինքնասեր և դյուրազգաց: Մեր բոլորի անկեղծ ու սրտացավ վերաբերմունքը չէր կարող չնկատել ու չգնահատել մեր Օվանեսը, ուստի որոշ ժամանակ անց արդեն ինքն էր առաջ բերում իր բանաստեղծությունների փոքր տետրակը: Ժամանակի ընթացքում շատ անգամ նա հարկադրված եղավ իր այդ տետրակի պատկերը փոխել նորանոր արտագրություններով ու տարբերակներով: Նա աշխատում էր լեզվի վրա, խմբագրում ոճը, փոփոխություններ անում՝ հնարավորին չափ բարբառային ազդեցություններից ազատվելու համար:

Մենք հինգն էինք, մնացել է մեկը: Մեզանից երկուսն ինքնասպանություն գործեցին, երրորդը սրտի կաթվածից մեռավ, իսկ ինքը, մեր հնգի կենտրոնը կազմող ու մեր շատ սիրելի Օվանեսը վաղաժամ վախճանվեց քաղցկեղից:

Այժմ համառոտակի անցնեմ այդ հնգյակից չորսի կենսագրականին: Բոլոր հինգս էլ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտներ էինք, թեպետ Օվանեսին ծանոթացա այն ժամանակ, երբ նա այլևս աշակերտ չէր. 1886 թվին, չորրորդ դասարանից թողել էր դպրոցը:

Արամ Առաքելյան. զանգեզուրցի, շինականի զավակ, որ բարեկամների օգնությամբ եկել էր Թիֆլիս ուսում առնելու, մարդ դառնալու, որպեսզի հետո գնա, գյուղական ցավերի տակ կքած իր ծնողներին օգնի: Արամը Օվանեսի մոտ եղած մեր հավաքույթներին պատմում էր իրենց գյուղի և գավառի ցավերից, ազգամիջյան անհամաձայնություններից, բեկի և մելիքի ձեռքը աշխատավոր գյուղացիության քաշածից:

Օվանեսը հաճախ ընդհատում էր նրան, ասելով.

- Քո տունը չծակվի, դե ասա էդ քո Զանգեզուրը մեր Լոռու-Բորչալուի կտորն է, նույն ցավերով ու սրտամաշությունով:- Ու սկսում էր ինքն էլ ավելի գունագեղ ու վշտով համակված պատմել աշխատավոր գյուղացու՝ իր տեսած ու ապրած չարքաշ կյանքից: Մենք ամենքս էլ ժողովրդի զավակ

էինք, նրա ցավերին ու հոգսերին տեղյակ, նրա ապրումներին մասնակից, սակայն երբ Օվանեսն էր խոսում ցարական ռեժիմի և պաշտոնեության ձեռքում շահագործվող ժողովրդի տառապանքներից, նրա նկարագիրն այլ շունչ ուներ և այլ արտահայտություն: Այդ ոգեշունչ ապրումներն իրենց ավելի գունագեղ արտահայտությունը գտան նրա ստեղծագործությունների մեջ, սկզբում համեստ, երկչոտ, ապա հուժկու և տպավորիչ՝ հատկապես «Հառաչանք» պոեմի մեջ:

Առաքելյանը նյութական սուղ միջոցներով էր ապրում, սակայն ուսում առնելու ձգտումն այնքան մեծ էր նրա մեջ, որ նա ապրում էր մեծ խնայողությամբ՝ ամսական 4-5 ռուբլով: Իբր ուսումնատենչ պատանի, աշխատում էր լավ սովորել: Օվանեսը և մենք բոլորս սիրում էինք նրան՝ կենսուրախ, ընկերական բնավորության համար: Նա քիչ թե շատ գրական ճաշակ ուներ ու երբեմն Օվանեսի բանաստեղծությանց ազդեցության տակ ոտանավորներ էր գրում, որ Օվանեսին և մեզ խիստ զվարճացնում էր: Հետագայում մենք երբեմն նրա ոտանավորներից տողեր էինք արտասանում ու ծիծաղում վրան: Օվանեսը նույնիսկ մի երգիծական քառյակ էր գրել նրա բանաստեղծական ունակությանց մասին: Արամը խիստ զայրանում էր, երբ Օվանեսը դիմում էր նրան, ասելով. «Դե, հիմի դու քո ոտանավորդ կարդա», ու մենք քահ-քահ ծիծաղում էինք: Երբ Արամը խիստ էր նեղանում, Օվանեսը դառնում էր նրան, թե՝ ադա, խո սարսաղ չես, հանաք ենք անում:

Նա իր ամբողջ կյանքում մնաց Օվանեսին մտերիմ ընկեր և երբեք նրանից իր կապը չկտրեց: Օվանեսի առաջին հատորի հրապարակ գալուն մեծապես նպաստեց: Բանաստեղծը այդ բանը երբեք չէր մոռանում:

Առաքելյանի նյութականը մի քիչ բարվոքվեց, երբ նա 1887 թ. աշնանն ընդունվեց Ներսիսյան դպրոցի թոշակառու աշակերտների շարքը: Թոշակն ամսական 7 ռուբլի էր. թեև քիչ, բայց իր 4-5 ռուբլու հետ սկսեց համեմատաբար լավ ապրել: Ժամանակի հոգաբարձությունը գտնում էր, որ 7 ռուբլին մեծ գումար է ու դրանից ավելին տալը՝ շռայլություն: Չքավորը չքավորության մեջ էլ պիտի ապրի ու սովորի, որ հասկանա, թե դրամն ինչ արժեք ունի և ինչպես է կուտակվում. այսպես էր հոգաբարձության բուրժուական հասկացողությունը. այսինքն՝ ողորմություն տալ, այն էլ կաթ-կաթ: Որքա՜ն դժվար էր այդ 7 ռուբլուն արժանանալը: Արամ Առաքելյանը երեք տարի տառապելուց ու դռներ մաշելուց հետո հազիվ արժանացավ հոգաբարձության գթասրտությանը, թեպետ լավ սովորողներից էր:

Ի դեպ՝ Թումանյանը, լինելով ընդունակ պատանի, սուղ միջոցների

տեր, Դսեղի ծխական քահանայի որդի, ավելի քան իրավունք ուներ հոգևոր դպրոցից նպաստ ստանալու, բայց ո՛չ ուսուցիչներն ու տեսուչը և ո՛չ էլ աղա հոգաբարձուները երբեք չհետաքրքրվեցին, թե ինչո՞ւ այդ շնորհալի աշակերտը դուրս մնաց դպրոցից:

Օվանեսը Ներսիսյան դպրոցում էլ ոտանավորներ էր գրում, բայց դա չէր մտահոգում ո՛չ հոգաբարձուներին, ո՛չ էլ ուսուցիչներին: Եթե նա ամսական գոնե մի 7 ռուբլի թոշակ ստանար, դպրոցից չէր դուրս գա, կավարտեր ուսումը, և այդ, անշուշտ, նրա մտահորիզոնն ընդլայնելու տեսակետից մի փոքր առավելություն կլիներ, որքան էլ Ներսիսյան դպրոցի այն ժամանակվա ծրագիրը խեղճ ու ողորմելի էր: Ահա այն հիմնական պատճառը, որ հարկադրել էր մեր Օվանեսին թողնել դպրոցը:

Այժմ վերադառնանք մեր Արամին:

Առաքելյանը երկար չի մնում ուսուցչական ասպարեզում, հազիվ 3-4 տարի: Հեռանալով դպրոցական ասպարեզից, նա ազատվում է հոգաբարձուների և թեմական տեսուչների քմահաճ քաշքշուկներից: Մի քանի տարի Աղստաֆա կայարանում վարում է մի առևտրական տան ներկայացուցչի պաշտոնը: 1898 թվից, եթե չեմ սխալվում, արդեն Բաքվումն էր ու այստեղ էլ մնում է ցմահ, որ տեղի է ունենում 1933 թ.: Այլուր թե Բաքվում իր ուժերի ներածին չափ նա մասնակցել է հասարակական գործերի:

Օվանեսը միշտ բարձր էր գնահատում Արամի՝ ընկերների նկատմամբ ունեցած նվիրվածությունն ու հատկապես նրանից ստացած օժանդակությունը գրական ասպարեզում առաջին քայլերն անելիս: Արամը միշտ մնաց Թումանյանի տաղանդով հիացող, նրա գրական արժանիքները բարձր գնահատող ընկեր, բարեկամ ու ոգևորված երկրպագու:

Դաթիկո Ծահլամյան. Մեր ինգյակի սիրելին, մեր շատ սիրելի Դաթիկոն, որի հետ դեռ աշակերտությունից Օվանեսն առանձնապես մոտիկ ու սրտակից է եղել: Երբ 1887 թ. աշնանը Օվանեսն ինձ ծանոթացրեց նրան, ես էլ Դաթիկոյին սիրեցի ու նրա հետ կապվեցի: Ինչպես Օվանեսն իր ժամանակին, այնպես էլ ես մինչև օրս չեմ կարող մոռանալ նրա մրահոն և թախծալից աչքերն ու առհասարակ վշտալից հայացքն ու կեցվածքը:

Ծահլամյանները Թիֆլիս վերաբնակված ախալցխացիներ էին, ապրում էին նյութապես նպաստավոր պայմաններում: Օվանեսն ու Դաթիկոն Ներսիսյան դպրոցից ընկերներ էին, սակայն Օվանեսի նման Դաթիկոն չի թողել դպրոցը, այլ մնացել ու ավարտել է, կարծեմ Արամ

Առաքելյանի հետ: 1886 թ. աշնանից ինձ հետ էլ աշակերտակից լինելով, նա ինձանից մի դասարանով միայն բարձր էր:

Օվանեսն ապրում էր նույն տանը, ուր մի հարկ վերև ապրում էր Դաթիկոն՝ իր քրոջ և փեսայի հետ միասին, վերջինիս բնակարանում: Այդ տունը գտնվում էր Նորաշենի փողոցում, նույնանուն եկեղեցու մոտ: Թումանյանը այդ ժամանակվանից, այսինքն 1887 թվից, ապրում էր Հովհաննես քահանա Մարտիրոսյանի տանը: Բնակարանի այդպիսի մոտիկությունն էլ ավելի մտերիմ հարաբերությանց նպաստող էր. դա հնարավորություն էր տալիս 1888 թ. սկսած հաճախ առանձնանալ Դաթիկոյի հետ՝ ընկերական զրույցների և ժամանցի համար: Մանավանդ որ Դաթիկոյի սենյակը բոլորովին առանձնացած էր քրոջ բնակարանից ու մի առանձին մուտք ուներ, ինչպես սովորաբար լինում են տան գլխավոր մուտքի գլխին շինված սենյակները: Այդ սենյակն, ինչպես ասացի, դառավ Օվանեսի և առհասարակ մեր հնգյակի «Վերնատունը», Հովհաննես Թումանյանի առաջին «Վերնատունը», որ ցարդ մնացել է անծանոթ ու անհայտ:

Մեր սիրելի Դաթիկոն երկար չապրեց. նրա մատաղ և ազնիվ հոգին կրծող վիշտը, որ այնպես ակնբախ կերպով արտացոլվում էր նրա խորը թախիծով համակված հայացքի մեջ, վերջ տվեց նրա ջահել կյանքին՝ 1894 թ. նա ինքնասպան եղավ: Օվանեսը հաղորդակից էր Դաթիկոյի հոգեկան ապրումներին. նա գիտեր, թե ինչն էր տանջում իր սիրելի ընկերոջը, գիտեր, որ մի խոր գաղտնիք մշտապես ուղեկցում ու հալածում էր Դաթիկոյին և լուռ էր մնում, նույնիսկ ինձ մինչև վերջ էլ չասաց: Ես շատ անգամ եմ Օվանեսին հարցրել, բայց միշտ էլ պատասխանը եղել է մի վշտահար ժպիտ և երկու խոսք, թե՝ իմս չէ, որ քեզ տամ:

Դաթիկո Ծաղլամյանի գաղտնիքը զգալի ազդեցություն է գործել Օվանեսի վրա, նրան էլ համակելով հոգեկան ապրումներով: Երբ ես այդ մասին ակնարկներ էի անում, թե Դաթիկոն իր վրա ազդեցություն ունի, Օվանեսն այդ չէր ուրանում:

Թումանյանն այն կարծիքին էր, թե մեր հնգյակի ընկերներից Դաթիկոն ամենապայծառն ու զգայունն էր:

Գրիգոր Վանցյան. Ախալքալաքի (Ջավախք) գավառի Բեժանո գյուղից, մանկուց մեծացած Ախալքալաքում՝ իր քեռու մոտ, որ գյուղական ուսուցիչ է եղել: Քեռին, նկատելով քրոջ տղայի ընդունակությունները և սովորելու ձգտումը, ուղարկում է նրան Թիֆլիս, Ներսիսյան դպրոց, ուր նա 1885 թ. աշնանը ընդունվում է 2-րդ դասարան: Վանցյանի գյուղացի

ծնողքն անկարող էին նույնիսկ ամենաչնչին միջոց հայթայթել իրենց որդու ապրուստի համար, ուստի և քեռին իր խիստ աղքատ միջոցներից ամսական ուղարկում էր երբեմն 3, երբեմն 4 ռուբլի: Ահա այդ դրամով Վանցյանը ապրում էր, դպրոց հաճախում և իր աշխատասիրությամբ լավագույն սովորողների շարքը մտնում:

Վանցյանի կրթության գործում ակնբախ է նրա քեռու դերը: Յանրածանոթ Յոպալիկը (Վանցյանի քեռու ծաղրական անունը) ավելի մի հնօրյա խալֆա է եղել, կիսագրագետ մի մարդ, որը, սակայն, ոչ միայն Վանցյանի, այլ նաև իր մի շարք աշակերտուհիների մեջ սեր է ներշնչել դեպի ուսումն ու գրագիտությունը: Նյութական զոհողությունների գնով (իր վաստակածի 25 տոկոսը, ինչպես պատմում էր Վանցյանը) նա ամեն ինչ անում էր, միայն թե կարողանա օգնել քրոջ որդուն. նրան մարդ դարձնել: Նույնը նա պատրաստ էր անել նաև ուրիշների համար, եթե հնարավորություն ունենար:

Վանցյանն ընդունակ, վառվռուն և ջղային պատանի էր, գրական ընդունակություններով և մեծ ձգտումներով: Դժբախտ պատահարների բերումով նա կորցրեց իր մտային հավասարակշռությունը և 1908 թ. կյանքի հետ հաշիվները վերջացրեց ինքնասպանությամբ:

Դպրոցում 1886 թ. աշնանից երրորդ դասարանում ընկերացանք ու իրար հետ ավարտեցինք 1890 թ. գարնանը: Ինչպես ասացի, նա խիստ սուղ նյութական վիճակում մի կերպ քարշ էր տալիս իր գոյությունը: Արամ Առաքելյանը, Վանցյանն ու նրանց մի ուրիշ ընկեր ապրում էին Թիֆլիսի Սերեբրեննայա փողոցում մի տան մեջ, մի փոքրիկ սենյակում, ուր դրված էր երեք թախտ և մեկ հասարակ սեղան. աթոռներ չունեին, նստում էին թախտերի վրա: Մոտ երեք տարի նրանք ապրում էին նյութական խիստ ծանր պայմանների մեջ, մինչև վերջապես Արամ Առաքելյանին հոգաբարձությունը նշանակեց թոշակ, իսկ Գրիգոր Վանցյանին և ինձ ընդունեցին դպրոցի գիշերօթիկ աշակերտների շարքը:

Օվանեսն առաջին ուրախացողներից մեկն եղավ, երբ իմացավ, որ Արամի, Գրիգորի հետ վերջ է տրվել նաև իմ նյութական ծանր վիճակին:

Վանցյանն ուսուցչությունը թողեց 1894 թ. գարնանը և նույն թվականի աշնանից արդեն Պետերբուրգումն էր ու պատրաստվում էր իբրև իսկական ուսանող մտնելու այնտեղի համալսարանը, սակայն Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձության որոշմամբ 1895 թ. մեկնեց Գերմանիա ուսանելու՝ վերադառնալուց հետո դպրոցում ուսուցչություն անելու պայմանով: Յակառակ հաջող ուսանելուն, նա չկարողացավ ավարտել, որովհետև

հոգաբարձությունը չուզեց երկարացնել նրա ուսման շրջանը դարձյալ մի տարով՝ դիսերտացիա գրելու և քննության ներկայանալու համար:

Վերադառնալուց հետո Վանցյանը չկարողացավ ազգային դպրոցների հոգաբարձուների հետ հաշտվել, խաղաղ կյանք ու պաշտոն վարել: Իր կյանքի վերջին յոթ տարին նա Թիֆլիսի առաջին առևտրական դպրոցի հայոց լեզվի ուսուցիչ էր:

Պարզ քաղաքական հայացքներ չուներ, բայց հակված էր դեպի սոցիալ-դեմոկրատիզմը, հատկապես կյանքի վերջին տարիներին դեպի մարքսիզմ էր գնում, որի հետևանքով և խուլ մաքառումն կար նրա և դաշնակցականների միջև:

Սիմեոն Ղլտճյան (հետո Արսեն եպիսկոպոս). դարսեցի հին ընտանիքի սերունդ, ծնված Ալեքսանդրապոլում (այժմ Լենինական): Ունեցել եմ աղմկալից կյանք խոշոր տարուբերումներով և մոլորություններով: 1882 թվականից Գևորգյան ճեմարանի աշակերտ էի: 1884-1885 թվականներին ճեմարանի համար ռեակցիայի տարիներ էին: Տարածված աչքացավի պատրվակով հեռացվեցին, վարչության արտահայտությամբ՝ «խառնակիչ տարրերը», որոնք կազմում էին աշակերտության մոտ 30 տոկոսը. դրանց մեջ էի նաև ես(2):

Ծուրջ մի տարի տանը մնալուց հետո ծնողներս ինձ ուղարկեցին Թիֆլիս, քրոջս մոտ, որի ամուսինը կոշկակար էր: 1886 թ. օգոստոսին ընդունվեցի Ներսիսյան դպրոցը, ուր շատ լավ սովորող աշակերտների շարքում մնացի մինչև 1890 թ. մայիսը և հիվանդությանս պատճառով ավարտեցի առանց քննության:

Առաջին տարին, որպեսզի կարողանամ փեսայիս մի քիչ օգնել, ճաշերից հետո գնում էի նրա խանութն աշակերտության ու շատ շուտով սովորեցի կոշիկի երեսը այնպես վարպետորեն կարկատել, որ կարը համարյա չէր երևում: Ասել է՝ նույն աշխատանքով հանում էի ապրուստիս մի մասը: Դժբախտաբար 1887 թվի օգոստոսին, երբ արձակուրդներից հետո վերադարձա Թիֆլիս, փեսաս իր ընտանիքով տեղափոխվեց Ալեքսանդրապոլ, ես մնացի Թիֆլիսում, այսպես ասած՝ փողոցում: Գրպանումս ունեի այնքան դրամ, որ կարող էի ապրել երկու ամիս, այնուհետև խնդիրը լուծողը բախտն ու դիպվածն էին լինելու: Բայց ես որոշել էի ինչ էլ լիներ, մնայի դպրոցում: Ներսիսյան դպրոցի մի քանի ալեքսանդրապոլցի աշակերտների հետ Քռի ափին վարձեցինք մեկ սենյակ ամսական 3 ռուբլով, յուրաքանչյուրին ընկնում էր 75 կոպեկ. դա մեզ բոլորիս ձեռնտու էր:

Թումանյանը խիստ խրախուսում էր ինձ, ամեն կերպ աշխատում էր օգտակար լինել, սակայն իր նյութական հնարավորությունից հեռու էր այդ բանը: Նա կարծեմ ինչ-որ բան արավ, որ վանքի ծխական հոգաբարձությունն արագացներ եկեղեցում երգելուս համար շաբաթականների վարձատրությունը:

Երբ Օվանեսի հետ արդեն պարբերական հանդիպումներ էինք ունենում, տեսնում էի, որ նա գրքեր էր հավաքում, կարդում էր և առհասարակ ընթերցասեր էր. հաճախ ինձ էլ էր խրախուսում ընթերցանությամբ պարապել, մանավանդ, երբ տեսավ, որ ես էլ գրական շնորհք ունեմ՝ քչից-շատից: Դա երևում էր նրա բանաստեղծությունների ընթերցման ժամանակ: Հետագայում, երբ հնգով էինք լսում նրա ոտանավորների ընթերցումը, հաճախ նա դառնում էր, թե՝ էդ չելավ, մի տեսնենք Սիմոնն ի՞նչ է ասում:

1890 թ. ավարտելուցս հետո երկու տարի ուսուցիչ եղա: 1892 թ. Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոս ընտրվելուց հետո երիտասարդության մեջ ձգտում կար վանական-հոգևորական կամ, ինչպես ասում էին, վարդապետ դառնալու: Դա համարվում էր ազգին ծառայելու մի ձև: Ահա այդ մթնոլորտի մեջ էր, որ ես էլ հմայվեցի ու 1892 թ. հունիսին խնդիր տվի հանգուցյալ Երեմիա եպիսկոպոսին, որ այն ժամանակ կաթողիկոսական տեղակալ էր, ու նույն տարվա օգոստոսին ընդունվեցի Էջմիածնի վանքի միաբան՝ իր բոլոր հետևություններով:

Երբ ես 1906 թ. հեռացա վանքից և փախա արտասահման(3), այդ օրերին Օվանեսի հետ սրտալից շատ տեսակցություններ ունեցանք: Նա իմ կյանքի անհաջողություններից վշտացած էր. մի անգամ ասաց.- Արսեն, այդ քայլերիդ մեջ ճակատագրական շատ բան կա քեզ համար, բայց կարծում եմ, թե այժմ մարդ դարձար: Տարիներ անցան, ես բարձրագույն կրթությամբ, որպես իրավաբան, վերադարձա հայրենիք, Օվանեսն առաջին հանդիպմանը ոգևորությամբ ընդունեց ինձ, սակայն երբ նորից վանք մտա, նա դառնությամբ շեշտեց, որ կարծում էր, թե բարձր կրթություն ստանալուց հետո «մարդ մնալը» դժվարին բան չէր, «բայց դու միայն վարդապետ դարձար»,- ասաց նա:

Թումանյանի առաջին ընկեր-մտերիմները սրանք էին, որոնց մասին համառոտակի պատմեցի: Ասել, թե նոքա փոխադարձ ազդեցություններ չեն կրել, ճիշտ չէր լինի: Թումանյանի սկզբնական շրջանի երկերի մեջ խիստ թախծի և վշտի արտահայտություններ կան. այդ թախիծն ու

վիշտը երկու ընկերների՝ Օվանեսի և Դաթիկոյի իրար խառնվող և իրար լրացնող ներքին դրամայի արդյունքն է առավելապես: Սխալ է կարծել, թե կոնսիստորիայի խորթ միջավայրը, քահանայության ապագա հեռանկարն էր պատճառը, որ «այդ շրջանում գրած Թումանյանի լիրիկ ոտանավորների մեծ մասը կրում են հոռետես մի շեշտ»(4): 1887-1892 թվականներում նա իրեն շատ էլ վատ չէր զգում... Այդ շրջանից 1887-90 տարիներն անցել են իմ աչքի առաջ. ես մշտապես Օվանեսի կյանքին հաղորդակից էի: Այն հանգամանքը, որ իր չորս ընկերները սովորում են, իսկ ինքը՝ ոչ, ճնշում էր Թումանյանին: Նորից դպրոց վերադառնալ անհնարին էր. մնում էր մի բան՝ զբաղվել ինքնակրթությամբ, ընդլայնել իր մտավոր հորիզոնը. մի բան, որ նա իրագործում էր ընթերցանության միջոցով. նա շատ էր կարդում, մշտապես գրքեր էր հավաքում, հաճախ օրվա հացի գինը ծախսելով այդ նպատակին: Այս խնդրում նա բարերար ազդեցություն ունեցավ նաև մեզ վրա, մենք էլ էինք աշխատում նույնն անել: Բայց մենք, հատկապես տողերիս գրողը, աշխատել է, որ Թումանյանը հիմնավոր կրթություն ստանա, սակայն այդ չի հաջողվել գլուխ բերել, հատկապես նրա համար ստեղծված անձնական կյանքի յուրահատուկ պայմանների պատճառով:

ԻՆՉՈ՞Ւ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԿՈՆՍԻՍՏՈՐԻԱՅԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԴՈՒՐՍ ԵԿԱՎ

Թումանյանը մտել էր կոնսիստորիա, որպեսզի քահանա դառնար. այդպես էր նրան տրամադրում, ավելին, դրդում իր շրջապատը: Ու նա, դժբախտաբար, քահանա կդառնար, եթե Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանը մնար առաջնորդ: Վերջինիս փոխարինեց Մամբրե եպիսկոպոս Սանասարյանը, որը իմանալով Օվանեսի՝ դեպի Սեդրակյանն ունեցած դրական վերաբերմունքի մասին, սկսեց նրա հետ վատ վարվել, փոխվեց նաև կոնսիստորիայի մյուս ծառայողների վերաբերմունքը: Նոր առաջնորդը հայացքներով պահպանողական էր, նախորդը՝ Սեդրակյանը, լիբերալ էր, «մշակական»: Կոնսիստորիան, որ առանց այն էլ ձրիակերների հիմնարկություն էր, Մամբրեի օրով է՛լ ավելի վատթարացավ. հրապարակով կաշառք վերցնելը, գյուղացուն ու խնդրատուին գզլելը սովորական բաներ դարձան:

Թեև Թումանյանի համար այդ բաները շատ էլ նորություններ չէին, սակայն Մամբրեի օրով դրանք դառան վրդովեցուցիչ: Նա սկսեց ծաղրել,

բացեիբաց խոսել, զայրանալ, բողոքել: Այդ բանը չէր կարող դուր գալ ծառայակիցներին, կոնսիստորիայի անդամ քահանաներին, որոնք Օվանեսի երգիծանքով նույնիսկ զվարճանում էին, առանց, սակայն, իրենց վրա վերցնելու: Այդ բոլորը, անշուշտ, չէին կարող գաղտնի մնալ առաջնորդից: Մեր հավաքույթների ժամերին Օվանեսը կոնսիստորիայի անցուդարձերը պատմում էր խիստ վրդովված: Մենք և զայրանում էինք, խրախուսում էինք Օվանեսին ծառանալ այդ ապօրինությունների և անարդարությունների դեմ: Ինչպես նա, այնպես էլ մենք, անփորձ և մաքուր պատանիներ, կարծում էինք, թե նման ձևերով հնարավոր էր բարի արդյունքի հասնել:

Թումանյանը մեզ համար կարդում էր նաև իր երգիծական ոտանավորները՝ գրված առանձին թերթիկների վրա, որոնք հետո ոչնչացնում էր: Առաջնորդի և նրա արբանյակների դեմ գրածներից մեկը, սակայն, մնացել է: Այդ ոտանավորը, որ երգիծական չէր, այլ մեղադրական, մենք պահանջեցինք, որ անպատճառ դրվի հրատարակվելիք ժողովածուի մեջ:

Թումանյանն այդ բանաստեղծությունը, որ ուներ «Չարամիտներին» խորագիրը, մեզ կարդաց վերջին հավաքույթի ժամանակ, որից հետո շատ չանցած, ցրվեցինք գավառները: Եթե Օվանեսը չբացատրեր, թե դրա գրելու առիթն ու գլխավոր դրդապատճառը թեմական առաջնորդ Մամբրե եպիսկոպոսն է ու խոսքի սուր ծայրն ուղղված է դեպի նա, մենք ամենևին չպիտի կարողանայինք կռահել:

Թումանյանը այդ բանաստեղծությունը գրել էր կոնսիստորիայում, կարդացել ի լուր ամենքի, և որովհետև սրա առիթը եղել էր պաշտոնավայրում կատարված մի դեպք, ուստի և լսողները բարձրաձայն ասել էին իրար, թե դա Մամբրեի դեմ է գրված:

Մամբրե եպիսկոպոս Սանասարյանը քանի մի քահանաներով առաջնորդարանը դարձրել էր անառականոց: Այդ պատճառով չորս տարվա առաջնորդության ժամանակամիջոցին նույնիսկ իր կուսակիցների՝ «նոր-դարականների» շրջանում հեղինակություն չուներ: Օվանեսը ոգևորված էր հին, մեծ հոգևորականների կյանքով և գործերով, այն կարծիքին էր, որ հոգևորականությունը մեծ դեր ուներ կատարելու: Իր մի նամակում (1892 թ. սեպտեմբերի 12, Թիֆլիս) իմ վանք մտնելու առիթով գրում է ինձ. «... Սիրելի ընկեր, հայոց կուսակրոն հոգևորականությունը այս օրերում ծանր գործ ունի կատարելու - մեր ներկա վիճակի բարվոքման և ապագայի ապահովության խնդիրը դրած է նորա առաջին, դու էլ մտնելով այդ

դասակարգի մեջ, պատասխանատու հոգատարի պարտականություններ ես հանձն առնում»(5):

Մակար կաթողիկոսն Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանին Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց թեմի առաջնորդության պաշտոնից արձակեց իբրև Արծրունու և հայ լիբերալների կողմնակցի: Այդ բավական չէ, նրա տեղն ուղարկված Մամբրե եպիսկոպոսն ամեն կերպ աշխատելիս է եղել Սեդրակյանի գործունեության մեջ և անձնական կյանքում վատ արարքներ գտնել: Այդ նպատակին հասնելու համար կատարվել են խուզարկություններ, գումարվել «եղբայրադավ» ժողովներ և պարզել երկու մեղադրանք. նախ՝ որ Արիստակես եպիսկոպոսը Սարգիս Բեկնազարյանին և Սահակ Սահակյանին առանց Էջմիածնի թույլտվության քահանա է ձեռնադրել, և երկրորդ, որ նրա կյանքը խիստ արատավոր է եղել:

Բանաստեղծության մեջ Օվանեսի ակնարկած «ժողովների» հետևանքը պետք է լիներ հալածել նաև այն քահանաներին, որոնք «հակամակարական» էին, ասել է՝ «արծրունական»-«մշակական». վերջիններիս թվումն էր նաև Օվանեսի աներ Հովհաննես քահանա Մարտիրոսյանը:

Հայոց հոգևորական գործերի թեմական կենտրոնական մարմինները, որ կոնսիստորիաներ էին կոչվում, հատուկ դրամական միջոցներ էին գանձում՝ թեմի հոգևորականության որբերին և այրիներին օգնելու, ամսական կամ տարեկան նպաստներ հայթայթելու համար: Պետական օրենքն այդ իրավունքը տալիս էր հայ հոգևորականությանը:

Սակայն Օվանեսը ականատես էր, թե կոնսիստորիայի անդամ քահանաներն ինչպես էին չարաշահում հոգևորականաց այրիներին և որբերին հատկացված գումարը, երբ պետք էր լինում այդ գումարներից նպաստներ տալ այս ու այն որբին կամ այրի կանանց: Նա տեսնում էր, թե ինչպես հաճախ նպաստ ստացողները ոչ թե խեղճերն ու անճար գյուղական հոգևորականաց որբ երեխաներն ու կանայք էին, այլ քաղաքի բարվոք վիճակի մեջ եղածները: Գյուղականի ձայնը լսելու ոչ խիղճ և ոչ գլուխ ունեին առաջնորդ ու տերտեր իշխանավորները: Բանաստեղծը տեսնում էր, թե ինչպես էին վարվում նրանք մեռած քահանաների ջահել կանանց հետ, երբ վերջինները դիմում էին նրանց օգնությանը:

Այսքանը, կարծեմ, բավական է հիմնավորելու համար այն պնդումը, թե «Չարամիտներին» բանաստեղծությունը գրելիս Օվանեսը նկատի է ունեցել Թիֆլիսի կոնսիստորիան իր առաջնորդով ու քահանաներով:

Օվանեսը մեր շրջանում կարդացել է, ինչպես ասացի, մի քանի երգիծական քառյակներ: Բացի «Չարամիտներին» մեղադրականից, նա ուներ նաև մի ուրիշը, ուր շատ ավելի խտացված ու պարզ արտահայտություններ էր թույլ տվել հոգևորականության, հատկապես ցոփության ու կաշառակերության մասին, սկսվում էր դարձյալ «Դուք»-երով: Գրված չէր տպագրելու համար, քանի որ ավելի պամֆլետի բնույթ ուներ: Ինչպես Օվանեսի դուստր Նվարդն ասաց, այդ բանաստեղծությունը չի երևացել նրա թղթերի մեջ, ափսոս. դա լավ պատկեր էր, խարազանիչ նյութ: Երբ նա մեզ կարդաց իր «Ալեք» պոեմը, մենք խիստ հավանեցինք ու մտցրինք տպագրվելիք բանաստեղծությանց ցանկը, մինչև իսկ պահանջվեց, որ այն անպատճառ տպագրվի առաջին ժողովածուի մեջ: Ինքն էլ խիստ հավանում էր այդ պոեմը:

Հակառակ այն բանին, որ Թումանյանը ըստ ժամանակի պահանջի չէր խոնարհվում կոնսիստորիայի իշխանության առջև և ընդհակառակը՝ իր ոչնչացնող ելույթներով, ծաղրով ու երգիծանքով խարանում էր շրջապատի հոգևորականության արարքները, նրան չէին հեռացնում կոնսիստորիայից: Չէ՞ որ Օվանեսը այսպես կոչված հաստիքավոր պաշտոնյա չէր, այլ ազատ վարձված մի գրագիր, որ պետական պաշտոնյա չէր կոչվում, իսկ կոնսիստորիայի հաստիքավոր ծառայողները համարվում էին պետական ծառայողներ ու ստանում չին (աստիճան) և շքանշաններ ըստ իրենց դիրքի: Ասել է՝ մի վարձու ծառայողի, ինչպիսին Թումանյանն էր, ոչինչ բան էր փողոց շպրտելը: Այդ բանը հեշտ էր 1889 թվականին, արդեն մի քիչ դժվարին՝ 1890-ին, ու էլ ավելի դժվար՝ 1891-ին: Այս բացատրվում է շատ դյուրին կերպով.- 1890 թվականին Թումանյանը սկսեց հրապարակի վրա երևալ իբրև բանաստեղծ, նույն տարվա աշնանը նրա գրքույկը դուրս եկավ. լրագրերն սկսեցին խոսել նրա մասին. նույնիսկ առաջնորդի կողմնակից և բարեկամ «Նոր-Դար» թերթը գովում էր Թումանյանին(6): Նա իր դիրքի ամրանալն հասկացավ և ձայնն ավելի ամուր, առնացի սկսեց հնչել: Պարզ է, որ Օվանեսի դիրքի ամրանալուն հակադարձ հարաբերական դառավ առաջնորդարանի կողմից Թումանյանից ազատվելու մտադրությունն ու նրան հալածելու ձգտումը:

Եվ եկավ մի ժամանակ, երբ կոնսիստորիան և առաջնորդը Թումանյանին ուզում էին ազատել աշխատանքից, բայց պահում էին, իսկ նա սրտանց ուզում էր հեռանալ, բայց մնում էր: Այդ առթիվ նա մի նամակում գրում էր ինձ. «Այ քեզ խաթա»: Եվ իրոք «խաթա» էր դառել

Թումանյանը առաջնորդարանի գլխին: Այս դրությունը բոլորովին էլ նման չէր հալածված լինելու վիճակի, ինչպես ընդունված է ասել Թումանյանի՝ կոնսիստորիայի ծառայության ժամանակաշրջանի մասին:

1892 թ. հունվարին նշանակվում է Թիֆլիսի եկեղեցիների պատվիրակների ընտրությունը: Խիստ կատաղի պայքար էր մղվում լիբերալների (Գր. Արծրունու կողմնակիցների) և պահպանողականների («նոր-դարականների», «արծագանքականների») միջև: Թումանյանը 1892 թ. հունվարի 27-ին Թիֆլիսից ինձ գրում է. «Երեկ կատարեցինք կաթողիկոսական ընտրության համար եկեղեցական պատգամավորների ընտրությունը, «մշակականները» և առհասարակ երիտասարդությունը հաղթող են երևում առայժմ: Ես թեև որպես խոխա, այսինքն անչափահաս (ոչ 25 տարեկան), զրկվում էի ձայն տալու իրավունքից, մանավանդ արգելած էր կոնսիստորը, այնուամենայնիվ խառնվեցի»:

Առաջնորդարանը պահպանողականների միջնաբերդն էր. նա էր ղեկավարում ընտրությունները ու ծանր պայքար մղում լիբերալիզմի դեմ, ու առաջնորդարանի այդ ցածր պաշտոնյան համարձակվում է, հակառակ եղած կրկնակի արգելքի (Թումանյանը և՛ ծառայող էր, և՛ անչափահաս, քանի որ ընտրության մասնակցելու համար 25 տարիքը կտրական սահման էր նշանակված), մտնում է պայքարի մեջ, մասնակցում ընտրություններին: Թումանյանն այդ պայքարի սուր ծայրն ուղղում է առաջնորդարանի և առաջնորդի դեմ: Այս հանգամանքը վճռական նշանակություն է ունենում, և շուտով Թումանյանն ինքն է թողնում կոնսիստորիայի իր ծառայությունը: Դժբախտաբար չեմ հիշում այնտեղից հեռանալու ճիշտ ժամանակը(7): Համենայն դեպս նա այլևս տիրացություն չէր անում 1890 թվականից սկսած ո՛չ վանքի եկեղեցում և ո՛չ էլ տեր-Հովհաննեսի հետ:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ 1890 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

1889 թ. վերջերին «Վերնատանը» մեր հինգյակը լրջորեն զբաղվում էր Թումանյանի առաջին ժողովածուն կազմելու և հրատարակելու գործով: Օվանեսը սկզբում լուրջ չէր նայում այդ գործին ու շատ անգամ հեգնանքով էր վերաբերվում այն բարձր գնահատությանը, որ մենք տալիս էինք նրա տաղանդին:

Երբ ժողովածուն նախնական ձևով արդեն կազմված էր, մենք թողեցինք, որ պատրաստի ցանկից կրճատումներ, եթե անհրաժեշտ է,

անի ինքը՝ բանաստեղծը:

Բավական չէր նյութը պատրաստելը, պետք էր նաև հրատարակել կարողանալ, իսկ դրա համար հարկավոր էր դրամ: Դրամ մենք չունեինք, բանաստեղծն է՛լ ավելի աննպաստ նյութական պայմանների մեջ էր. ի՞նչ անել: Անհայտ բանաստեղծի երկերը հրատարակելու համար որևէ բուրժուայից դրամ խնդրելն ու սպասելը ավելորդ էր, ուստի գործը գլուխ պետք է բերեինք ինքներս և, ինչ գնով լիներ, հրատարակեինք մեր սիրելի բանաստեղծի անդրանիկ ժողովածուն: Մենք ջահել էինք ու հանդուգն. որոշեցինք ու գործի դիմեցինք: Կարճ ժամանակից հետո գնալու էինք գավառները, ու ամենքս ունեինք մեր ծանոթների, բարեկամների շրջանը, որտեղ և կարող էինք սկսել Թումանյանի բանաստեղծությանց առաջին հատորիկի բաժանորդագրությունը: Այդպես էլ արինք: Ախալցխայում Արամ Առաքելյանն այդ գործի գլուխ կանգնեց, Ախալքալաքում՝ Գրիգոր Վանցյանը, իսկ Շիրակում՝ ես: Թիֆլիսն ու շրջակայքը թողինք Օվանեսին և մեր Դաթիկոյին: Այդ դժվարին գործից մենք պատվով դուրս եկանք. հինգ կրակոտ, եռուն երիտասարդների առաջ հարթվեցին դժվարությունները, գլխավորապես՝ դրամական:

Պետք է խոստովանել, որ Թումանյանի բանաստեղծությանց առաջին հատորի հրատարակության, հատկապես բաժանորդագրություն կազմակերպելու գործում հիմնական աշխատանքը կատարեց Արամ Առաքելյանը:

Թումանյանի բանաստեղծությունների երկրորդ հատորի հրատարակության գործում մենք մասնակցություն չենք ունեցել, քանի որ Թիֆլիսից հեռու էինք, սակայն հրադարձությանց տեղյակ ենք եղել նամակագրության միջոցով:

Յետագայում շատ անգամ է պատահել մտերմական խոսակցություններ ունենալ Թումանյանի հետ այն մասին, թե շատացել է նրանց թիվը, որոնք հավակնություն ունեն կարծելու, թե ինքը՝ Թումանյանը հրապարակ է եկել, անուն ու պաշտպանություն է ստացել իրենց աջակցությամբ: Այդ բանը հաճախ կրկնում էին և՛ հրապարակով, և՛ մասնավոր զրույցների միջոցին:

Բոլոր նման դեպքերում Օվանեսը ծիծաղում էր՝ անմիտ և անհիմն այդ հավակնոտությանց վրա ու ավելացնում՝ «Դե, ասում են»:

***

Հուշերը գրի են առնված 1936 թ.: Տեքստը պատրաստված է ըստ հեղինակի բավական ընդարձակ ինքնագրի (133 էջ) առաջին չորս մասերի (էջ 1-49): Հաջորդ՝ V մասը (էջ 49-115), «Թե ի՞նչ են ասում Թումանյանի ինձ գրած նամակները 1890-1902 թվականներին» վերնագրով, հիշատակված նամակների վերլուծությունն են կամ արծարծված որոշ հարցերի ծանոթագրությունները, որոնք թերևս կարելի է օգտագործել նամակների հրատարակության համար: Այնուհետև 116-133 էջերում ծանոթագրված և վերլուծված են «Դեպի Անիունը», «Հառաչանքը», «Ծունն ու Կատուն» և մասամբ՝ «Պոետն ու Մուսան»:

1. 2. Հավանաբար, ակնարկվում են Գևորգյան ճեմարանի 1883 թ. նոյեմբերի 12-ի հուզումները, որոնց պատճառը որդեգրած աշակերտներից ուսման վարձ պահանջելն էր և ճեմարանական ներքին կարգապահական խստությունները: Այդ պատճառով 1884 թ. հեռացվել են աշակերտներ և ուսուցիչներ Արշակ (Նահապետ) Նահապետյանը (տեսուչ), Կարապետ Կոստանյանը, Սեդրակ Մանդինյանը, Փիլիպոս Վարդանյանը (ԳԱԹ, Կ. Կոստանյանի ֆոնդ, N 447): Այլ հավաստի տեղեկություններ իմանալ դժվար է, քանի որ ժամանակի մամուլը խուսափել է իսկությունը հրապարակել՝ ճեմարանի հեղինակությունը վտանգի տակ չդնելու միտումով: Ուշագրավ է Րաֆֆու 1884 թ. հունվարի 14-ի նամակը Ն. Աբելյանին. «Այստեղ շատ վատ տպավորություն գործեց ճեմարանից այնքան աշակերտների հեռացնելը: Մի՞թե չկարողացաք այդ խայտառակության առաջն առնել: Վաղարշապատից շատ հեռագրեր և նամակներ ստացանք, բայց ոչ մեկը չտպեցինք, պահպանելով ճեմարանի վարկը» (Րաֆֆի, Գրականության մասին, Երևան, 1958, էջ 295):

Ղլտճյանի հուշերում դեպքը չափազանցված է. աշակերտները չեն հեռացվել որպես հեղափոխականներ, և ոչ էլ հեռացվողները 60 հոգի են եղել. 13 հոգի հեռացվել են, 22-ը հեռացել են կամովին (տե՛ս ԳԱԹ, Կ. Կոստանյանի ֆոնդ, N 447: Այդ մասին հատուկենտ տեղեկություններ կան նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1884, NN 48, 55, 60, 71):

3. Ղլտճյանը որպես Թիֆլիսի թեմի եկեղեցական հաշիվների քննիչ Ախալցխայում իր պարտականությունները կատարելիս ամբաստանվում է մի ժամկոչի սպանելու մեղադրանքով: Թեպետ դատարանի առաջ նա արդարանում է, այնուամենայնիվ կաթողիկոսի հրամանով նրան փոխադրում են Հին Նախիջևանի Երնջակի Ս. Կարապետ վանքը:

Այնուհետև Ղլտճյանի և Էջմիածնի միաբանության ու հատկապես Խրիմյան Հայրիկի փոխհարաբերությունները վատթարանում են, որի հետևանքով Ղլտճյանը հեռանում է վանքից: (Տե՛ս «Նոր-Դար», 1893, N 226, «Մուրճ», 1893, N 12, նաև՝ ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, այս հուշերի բնագիրը, էջ 87):

4. Մեջբերումը կատարված է՝ Հովհ. Թումանյան, երկերի ժողովածու, ժողովրդական հրատարակություն, Երևան, 1926, Առաջաբան, էջ IV:

5. Տե՛ս ԹԵԺ V, 71:

6. Նկատի ունի Մանուկ Աբեղյանի (Վարսամ) հոդվածը. տե՛ս «Նոր-Դար», 1890, NN 196, 197:

7. Թումանյանը կոնսիստորիայից հեռացել է 1892 թ. մարտին. նույն ամսի 22-ից նա արդեն աշխատում էր Հայոց հրատարակչական ընկերության գրասենյակում: Թումանյանի և հոգևոր գործիչների փոխհարաբերության մասին հստակ պատկերացում է տալիս նրա՝ Ան. Աբովյանին ուղղած 1892 թ. մարտի 24-ի նամակը (տե՛ս ԹԵԺ V, 64):

«Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1969, էջ 268-284, 932-933

ԱՐԱՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ԸՆԿԵՐՈՋՍ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Բնությունից բացառիկ ձիրքերով օժտված, զգայուն ու տպավորվող, բնության ծոցում մեծացած մանուկ Թումանյանը սկզբնական գրագիտությունը սովորելով իր հայրենի Դսեղ գյուղում, Սահակ վարժապետի մոտ, անցնում է Ջալալօղլու ծխական դպրոցը, որտեղից ութսունական թվականների սկզբին Թիֆլիս է գալիս և մտնում Ներսիսյան դպրոց: Այստեղ ուսանելիս նա միջակ աշակերտ էր համարվում և իր ընդունակություններով առանձնապես աչքի չէր ընկնում: Հասնելով մինչև չորրորդ դասարան՝ 1886 թ. սեպտեմբերին մի ինչ-որ առարկայից անհաջող վերաքննություն տալու հետևանքով երկրորդ տարին թողնվում է դասարանում, որից վիրավորված ու վշտացած դպրոցից դուրս է գալիս:

Ինքնասեր ու զգայուն, նյութական միջոցներից զուրկ և անորոշ վիճակի մատնված գյուղացի պատանին կոնսիստորիայում գրագրի պաշտոն է ստանում, ամսական 16 ռուբլի 66 կոպեկ ռոճիկով: Կոնսիստորիայում մեր բանաստեղծը մոտիկից ծանոթանում է այդ հոգևոր ատյանում տիրող կարգերի, պաշտոնյաների ու խնդրատուների փոխհարաբերություններին:

Կոնսիստորիայի պաշտոնյաների արարքների ու խնդրատուներին շահագործելու մասին հանգուցյալը շատ զվարճալի, համով-հոտով պատմություններ էր անում: Նրա այդ մերկացումները ոտանավորով՝ ուղղված առաջնորդից սկսած մինչև վերջին գրագիրը, պատճառ դարձան նրան կոնսիստորիայի գրագրի պաշտոնից արձակելուն, որը շատ տաղանդավոր կերպով նա պատմում է իր «Պոետն ու Մուսան» պոեմի մեջ(1):

Թեև Ներսիսյան դպրոցը մեր բանաստեղծի վերաբերմամբ անհյուրընկալ գտնվեց, շնորհիվ այն ժամանակ նրանում տիրող անհանդուրժելի կարգերի ու անհրապույր միջավայրի, բայց և այնպես չի կարելի ժխտել, որ դպրոցական կյանքը որոշ ազդեցություն գործած չլինի Թումանյանի վրա: Պատանի Թումանյանը դպրոցում աշակերտել է նշանավոր արևմտահայ հեղինակ Ծերենցին, հայագետ Կարապետ Կոստանյանցին, Պետրոս Սիմեոնյանցին, Գևորգ Բարխուդարյանցին, Աբիսողոմ Հովհաննիսյանին, Մկրտիչ Պալյանին, Արշակ Նահապետյանին,

Փիլիպպոս Վարդանյանցին, Ալեքսանդր Քիշմիշյանցին և Ավետիք Արասխանյանցին, անձնավորություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը 70-80 և 90-ական թվականների մեր հասարակական մտավոր, կուլտուրական առաջադիմության պատմության մեջ որոշ դեր ունեն կատարած: Մյուս կողմից՝ հայ պարբերական մամուլի, գրականության ու ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը և դպրոցական գործի զարգացումը, ապա նրան հաջորդող միապետական կառավարության հայահալած քաղաքականությունը, հայկական դպրոցների փակումն ու հազարավոր երկու սեռի մանուկներ փողոց շպրտելու փաստը, անպայման խոշոր տպավորություն են թողել զգայուն և տպավորվող Թումանյանի վրա: Այլապես դժվար կլինի մեզ բացատրել նրա հայ լեզվին ու գրականության նվիրված լինելու ուխտը, որը նա ամենայն սրբությամբ պահպանեց մինչև վերջին րոպեն:

Կոնսիստորիայում ծառայելով որպես գրագիր, զուգընթացաբար նա հայ և օտար գեղարվեստական գրականության ուսումնասիրությամբ էր զբաղվում ու իր բանաստեղծական տաղանդը զարգացնում: Հենց սկզբից բանաստեղծի վրա խոր ազդեցություն են գործում ռուս դասական հեղինակներից Պուշկինն ու Լերմոնտովը, որոնցից բավական հաջող թարգմանություններ ու փոխադրություններ էր կատարում, միաժամանակ արտադրելով նաև ինքնուրույն, մեկը մյուսից գեղեցիկ բանաստեղծական գոհարներ:

Մինչև 1890 թ. սկզբները Թումանյանի բանաստեղծական տաղանդի մասին ոչ ոք տեղեկություն չուներ: Նա սկսել էր ոտանավորներ գրել, հավանորեն առանց մտածելու, որ ինքն իր մեջ անձնավորում էր հայ ժողովրդի ապագա մեծ բանաստեղծին:

Մենք՝ Ներսիսյան դպրոցի բարձր դասարանների մի խումբ աշակերտներ, չբավարարվելով դպրոցի տված կրթությամբ, նկատելով, որ համարյա ամեն տարի փոփոխվող ուսուցչական կազմը մի կողմից, և դպրոցում ավանդվող առարկաների, գլխավորապես հայոց լեզվի և գրականության սահմանափակ ծրագիրն ու սխոլաստիկ ուղղությունը մյուս կողմից՝ մեր հարցասիրությունն ու հետաքրքրությունը բավարարել չեն կարող, որ հայագիտական առարկաների ծրագիրը գլխավորապես գրաբար լեզվի վրա է ծանրանում, իսկ աշխարհիկ լեզուն ու գրականության պատմությունը դպրոցական ծրագրից վտարված են, որ մի ժամանակ ուսուցիչների ղեկավարությամբ պարբերաբար կազմակերպվող աշակերտական դասախոսությունները վերացված են՝ ուսուցիչների

կողմնակի գործերով զբաղված լինելու հետևանքով, որոշում ենք գրական հավաքույթներ կազմակերպել ու ինքնազարգացմամբ զբաղվել, առանց ուսուցիչների օգնության դիմելու: Մեր ուսումնասիրության նյութը պիտի լիներ աշխարհիկ գրականությունը՝ վերածնության շրջանից սկսած մինչև մեր օրերի հեղինակները: Այդ նպատակի համար մենք օգտվում էինք Ներսիսյան դպրոցի բավական հարուստ մատենադարանից, զանազան ծուռ ու մուռ ճանապարհների դիմելով, քանի որ մատենադարանապետը դպրոցի վարչության կողմից հրահանգված ցուցակից դուրս մեզ գրքեր չէր տալիս: Շատ անգամ մենք, խորամանկորեն օգտագործելով նոր նշանակված մատենադարանապետի անտեղյակությունն ու բարությունը, գոյություն ունեցող ցուցակից դուրս գրքեր էինք վերցնում, հաճախ, մինչև անգամ, արգելված գրքեր ու ամսագրեր և մեծ հետաքրքրությամբ կարդալով, մեր հավաքույթների նյութ էինք դարձնում:

Այս եղանակով սկսեցինք ծանոթանալ մեր աշխարհիկ գրականության վերածնության շրջանի հետ, կարդալով Աբովյան, «Հյուսիսափայլ», «Կռունկ Հայոց աշխարհի», «Հայկական աշխարհ», «Փորձ» պարբերական հրատարակությունները և մի շարք հազվագյուտ ու արգելված գրքեր ու հանդեսներ: Շատ մեծ հետաքրքրությամբ էինք կարդում Գամառ Քաթիպա, Րաֆֆի, Սունդուկյան, Պռոշյան, Մուրացան, Շիրվանզադե, Նար-Դոս և ժամանակակից պարբերական հրատարակությունների մեջ լույս տեսնող թե՛ հրապարակախոսական և թե գրական-մատենախոսական բովանդակություն ունեցող հոդվածները: Ինչ ասել կուզի, իհարկե, որ մեր ուշադրությունից չէր վրիպում նաև ռուսաց գրականությունը՝ Պուշկին, Լերմոնտով, Տուրգենև, Գոգոլ, Դոստոևսկի, Պիսարև, Չերնիշևսկի, Դոբրոլյուբով մեր առանձին հետաքրքրության առարկաներն էին:

Մեր գրական հավաքույթները տեղի էին ունենում կանոնավորապես ամեն շաբաթ երեկո, մեզանից մեկի կամ մյուսի մոտ: Մի երեկո մենք հավաքված էինք մեր ընկեր Դավիթ Շահլամյանի մոտ, որը շատ պարզ, ընկերասեր ու սիրելի տղա էր և ապրում էր իր հարուստ ու անզավակ քրոջ ու փեսայի հետ Նորաշենի թաղում, բնակարանի մեծ հարմարություններով, Թումանյանի հարևանությամբ: Դավիթը մեզ հայտնեց, որ Հովհաննեսը շատ լավ ոտանավորներ է գրում, քանիցս խնդրել է նրան կարդալ գրածները, բայց մերժումն է ստացել: Դավթի այդ հայտնությունը մեր հետաքրքրությունը շարժեց: Հանձնարարեցինք նրան մյուս շաբաթ երեկո մեր ժողովին հրավիրել նաև Հովհաննեսին:

Նշանակված օրը հավաքվեցինք Ծաhիլամյանի մոտ: Այնտեղ էր և Հովհաննես Թումանյանը: Մեր խոսակցությունը Թումանյանի գրվածքների շուրջն էր պտտվում: Վերջում առաջարկեցինք հրապարակ բերել իր գրվածքները և հնարավորություն տալ մեզ ծանոթանալու: Թումանյանը համեստորեն հրաժարվում էր, պատճառաբանելով, թե մի առանձին արժեքավոր բան չեն ներկայացնում այդ գրվածքները: Մեր համառության ու պնդումներին նա ստիպված եղավ զիջել: Իսկույն ևեթ գնաց և իր բնակարանից, որ նույն տան միջին հարկումն էր գտնվում, բերեց գրելու թղթի թերթերից կարած մի մեծ տետր, մատիտն էլ թելով վրան կապած: Տետրը ձեռքե-ձեռք անցավ և թերթել սկսեցինք ու կարդալ մեկը մյուսի ետևից «Շունն ու Կատուն», «Արև և Լուսին», «Ամառվա գիշերը գյուղում», «Գութանի երգը», «Աղոթք», «Հին օրհնություն», «Մարո», «Ալեք», «Նահատակ», «Լոռեցի Սաքոն» և մեկը մյուսից գեղեցիկ ու գողտրիկ ոտանավորները: Թումանյանի գրվածքները մեզ վրա խոր տպավորություն թողեցին ու զարմացրին իրենց արտահայտության ձևի գեղեցկությամբ, ոճի սահունությամբ ու կառուցվածքի անբռնազբոսությամբ: Մի շարք նիստեր նվիրեցինք այդ նորագյուտ բանաստեղծի ոտանավորների ծանոթության և ուսումնասիրության համար: Երբ վերջացրինք մեր աշխատանքը, առաջարկեցինք Թումանյանին մեր նշանակած ոտանավորներից մի ժողովածու կազմել, իսկ մենք որոշեցինք բաժանորդաթերթեր տարածել, որպեսզի բաժանորդագրությամբ հրատարակել կարողանանք:

Որպեսզի նախքան ժողովածուի լույս տեսնելը հայ ընթերցող հասարակությանը կարողանանք ծանոթացնել Թումանյանի բանաստեղծական կարողություններին, իր իսկ ձեռքով արտագրել տվինք «Արև և Լուսին» ավանդությունը և իմ մտերիմ ընկեր Գրիգոր Վանցյանի հետ տարանք «Տարազ» հանդեսի խմբագրատուն ու հանձնեցինք Ղազարոս Աղայանին, խնդրելով «Տարազի» մոտակա համարում տպագրել և եթե կարելի է, մի խրախուսական հոդված էլ գրել երիտասարդ բանաստեղծին ոգևորելու համար:

Աղայանը, կարդալով, շատ հավանեց, հարց ու փորձ արեց նրա որտեղացի և ով լինելու մասին ու խոստացավ մեր խնդիրն անպատճառ կատարել: «Արև և Լուսինը» 1890 թ. սկզբներում լույս տեսավ «Տարազ» շաբաթաթերթում, Ղազարոս Աղայանի մի փոքրիկ խրախուսականով(2): Առաջին անգամ ընթերցող հայ հասարակությունն առիթ ունեցավ ծանոթանալու մեծ ապագա խոստացող երիտասարդ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի գրելու ընդունակություններին:

Թումանյանը մեր առաջարկությամբ իր կազմած ժողովածուն ներկայացրեց Թիֆլիսի գրաքննիչին՝ թույլտվություն ստանալու համար, որը բավական երկար պահելուց հետո մերժեց թույլտվությունը: Ամառն արդեն վրա էր հասել: Մեր խումբը ցրվել էր Թիֆլիսից: Թումանյանը բարեկամների խորհրդով իր ժողովածուն ուղարկում է Մոսկվա, տպարանատեր Մկրտիչ Բարխուդարյանին, առաջարկելով թույլտվություն ստանալ և որոշ պայմաններով տպագրել: Աշնանը լույս տեսավ Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն: 1890 թ. նոյեմբերին Ախալցխայում, ուր ուսուցչական պաշտոն էի վարում, ստացա Հովի. Թումանյանից մի նամակ, հետը նոր լույս տեսած նրա անդրանիկ ժողովածուն, որը անչափ ուրախություն պատճառեց ինձ, և ես մի ոգևորված ու սրտառուչ նամակով շնորհավորեցի նրա գրական ասպարեզ գալու առաջին քայլը(3):

Զարմանալին այն է, որ Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուում տեղ չի գտել նրա սքանչելի «Ծունն ու Կատուն»: Երբ մենք կարդացինք նրա ոտանավորների տետրը ու իր իսկ մասնակցությամբ ընտրություններ կատարեցինք, «Ծունն ու Կատուն» թեև մեծ զվարճություն պատճառեց, բայց առանձին գրական արժեք չտվինք: Այդ գրական տհասությունը մեզ՝ դպրոցականներիս, ներել կարելի է, բայց որ մեզնից հետո ավելի պատրաստված, հրապարակում անուն հանած ու դիրք գրաված հրապարակախոսներ ու գրականագետներ նրա երկերի գրական-բանաստեղծական արժեքը ժխտեցին, անգամ «Ծունն ու Կատուն» ոտանավորը հեգնեցին, դա արդեն անթույլատրելի էր(4):

Հովի. Թումանյանի գրական ասպարեզ գալու շրջանում մեր պարբերական հրատարակություններից Արասխանյանի «Մուրճը» առաջինն եղավ, որ երիտասարդ բանաստեղծին աշխատակցության հրավիրեց: Այդ ժամանակ «Մշակի», «Նոր-Դարի» ու «Արձագանքի» խմբագրություններից դժգոհ մի շարք հին ու նոր հայ գրողներ խմբվել էին «Մուրճի» շուրջը:

1921 թ. սեպտեմբերին, երբ մի օր ճաշին հրավիրված էինք Թումանյանի մոտ, ուր կային և մի քանի անվանի և բարձր պաշտոն ունեցող հայ կոմունիստներ, բանաստեղծը իրեն հատուկ հումորով ու զվարճախոսությամբ թամադայություն անելիս այսպես բնորոշեց իրեն.

- Ինչպես յուղոտ ձուն ներկ չի վերցնում, այնպես էլ ես չկարողացա այս կամ այն քաղաքական կուսակցության հարել, թեև թե՛ իմ և թե՛ իմ

անձնական բարեկամների կողմից այդ ուղղությամբ փորձեր եղան:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ բոլոր կուսակցությունների մեջ էլ նա անձնական բարեկամներ ու բազմաթիվ համակրողներ ուներ: Որպես գրող նրա հմայքն այնքան մեծ էր, որ նրա հետ զրուցելիս առիթ չէր լինում քաղաքական խնդիրներ շոշափել:

***

Տպագրվում է մի հատված «Հովհ. Թումանյանց (հուշեր ու գծեր)» զեկուցումից, որ գրված է 1923 թ. մայիսին, Բաքվի լուսավորության տան կից հայկական ուսուցչական բյուրոյի պատվերով:

Հուշերի մի այլ տարբերակ տպագրվել է՝ «Կոմունիստ», Բաքու, 1923, N 39:

1. Հեղինակը նկատի ունի «Պոետն ու Մուսան» պոեմի հետևյալ տողերը.

Էնքան արիր, սատանի պես,
Որ գըրեցի մեծիս պարսավ.
Նա էլ - կո՛րի, կո՛րի, ասավ,
Մենք ենք տալի քեզ փող ու վարձ,
Դու, Մուսայի խելքով ընկած,
Վեր ես կենում մեր դեմ խոսում.
Էդպես պիսեր մենք չենք ուզում:

Առաքելյանի հիշատակած՝ «մերկացումները ոտանավորով» և պոեմի «որ գըրեցի մեծիս պարսավ» խոսքերը վերաբերում են «Չարամիտներին» բանաստեղծությանը (տե՛ս ԹԵԺ I, 40):

2. Առաքելյանը շփոթում է. ինչպես պարզվում է Թումանյանի՝ 1890 թ. հուլիսի 29-ին Ան. Աբովյանին գրած նամակից, «Արև և Լուսինը» տպագրվել է առանց որևէ միջնորդության. պարզապես Աղայանը Թումանյանի տանը կարդացել է (ԹԵԺ V, 20) և այն հավանելով՝ տպագրել «Աղբյուրի» 1890 թ. N 8-9-ում (և ոչ թե «Տարազում»)՝ առանց որևէ խրախուսականի:

Երկու պարբերականները իրար հետ շփոթված են նաև Առաքելյանի «Կոմունիստում» տպագրված հուշերում. այստեղ սխալ է նաև թվականը՝ 1889 թ. («Տարազը» սկսել է հրատարակվել 1890-ից):

3. Թումանյանին գրած Ա. Առաքելյանի 1890 թ. նոյեմբերի 16-ի նամակը տե՛ս ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, N 516:

4. Ակնարկում է Խաչ. Մալումյանին և Գր. Արծրունուն: «Անգամ հեգնեցին «Շունն ու Կատուն» ոտանավորը» խոսքերը վերաբերում են Արասխանյանին, որը, 1889 թ. կարդալով տակավին անտիպ «Շունն ու Կատուն», ասել է. «...ասացեք, խնդրեմ՝ շունն ու կատո՜ւ և բանաստեղծությո՜ւն, սրանք ի՞նչ կապ ունեն իրար հետ, էն էլ էս տեսակ վայրենի լեզվով...» (ԹԵԺ V, 415):

«Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1969, էջ 285-290, 934

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽԻՋԱՆՅԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ՀԵՏ

Թումանյանի հետ ծանոթացել եմ սրանից 46 տարի առաջ՝ 1889 թվին:

Այդ ժամանակ նա ծառայում էր Վրաստանի և Իմերեթի թեմի կոնսիստորիայում, որը տնվում էր Թիֆլիսի վանքի եկեղեցու բակում: Գիտեի, որ նա գրում է:

1890 թվից սկսած մենք շատ հաճախ էինք պատահում իրար: Բնակվում էինք միևնույն՝ Նորաշենի (այժմ՝ Չազիրի) փողոցում, իրարից բավականին մոտիկ: Նա հաճախ գալիս էր մեզ մոտ՝ տեսնելու իմ նկարները:

Նրա բանաստեղծությունների առաջին գրքույկը լույս տեսավ 1890 թվականին: Բաժանորդագինը, կարծեմ՝ 25 կոպ. էր: Ես այդ տարին Թիֆլիսի առաջին գիմնազիայի աշակերտ էի: Այդ ժամանակ Թիֆլիսում հեկտոգրաֆով հրատարակվում էր «Ծիածան» ամսաթերթը, որը միջնակարգ ուսումնարանների հայ աշակերտության միության օրգանն էր և տպագրվում էր մեր տանը: Նա հետաքրքրվում էր այդ թերթով և հաճախ կարդում էր:

Մի կիրակի օր Թումանյանը, մտնելով ինձ մոտ և տեսնելով ինձ թերթի տպագրությամբ զբաղված, ասաց.

- Բայց շա՜տ լավ տեղ ես գտել (ծիծաղելով, մատով ցույց տվեց դիմացի տունը). երբեք ոչ ոքի մտքովն էլ չի կարող անցնել, որ ոստիկանների քթի տակին, մի էսպիսի թերթ է տպագրվում. շատ լավ տեղ է ընտրված, կեցցե՛ք:

Ապա ծիծաղելով, պինդ սեղմեց ձախ թևիս արմունկը ու շարժեց մի քանի անգամ: Իրավ, հենց մեր պատուհանների դիմաց, այդ նեղ փողոցում, գտնվում էր Թիֆլիսի ոստիկանության 5-րդ քաղաքամասի վարչությունը:

Թումանյանին հաճախ պատահում էի մեր ընդհանուր ծանոթների շրջանում ևս. շատ անգամ է պատահել, որ բավական մեծ խմբով (մոտ 40 երկսեռ երիտասարդներից բաղկացած) գնացել ենք Բուսաբանական այգի, Կոջորի սարերը և Կրծանիսի այգիները՝ խնջույքի: Այդ խմբում ունեինք լավ երգողներ՝ երգիչ Ամիրջանյանը, որ երգեցողության ուսուցիչ էր, երգիչ Մամաջանյանը, որ դեռ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտ էր, և

Ջանբաբյանը, որ լավ թառ էր նվագում և նույնպես երգում:

Այդ խմբում, բացի ուսուցիչներից և ուսուցչուհիներից, կային և միջնակարգ դպրոցների մի քանի աշակերտ-աշակերտուհիներ, որոնց թվում էի և ես:

Հիշում եմ, մի երեկո, երբ ես հրավիրված էի մի օրիորդի տոնախմբության առթիվ կազմակերպված ընտանեկան երեկույթի, հյուրերի թվումն էր և Թումանյանը: Մենք պարում էինք ու զվարճանում: Թումանյանը պարել չգիտեր. նա ամբողջ ժամանակ լուռ ու մունջ նստած՝ նայում էր մեզ: Երբ նստեցինք սեղանի շուրջը, ինձ թամադա ընտրեցին: Պաշտոնական կենացները (օրիորդի և նրա ծնողների) վերջացնելուց հետո ես վերցրի բաժակը և դիմեցի Թումանյանին Պուշկինի հայտնի բանաստեղծության առաջին տողերով.

Я памятник себе воздвиг нерукотворный,
К нему не зарастет народная тропа...

և շարունակելով խոսքս հայերեն՝ առաջարկեցի Թումանյանի կենացը, ցանկանալով նրան մեծ հաջողություն իր ընտրած ասպարեզում:

Թիֆլիսից ոչ հեռու (մոտ 2 ժամվա ճանապարհ), Թելեթի սարի ետևում գտնվում է Թելեթ գյուղը և «Թելեթի խեչը» (այսինքն՝ խաչը-սուրբը), որտեղ աշնանը մեծ տոնախմբություն և ուխտագնացություն էր տեղի ունենում: Մի աշնան, «Թելեթոբի» օրը, ես երկու ընկերներիս հետ գնացի Թելեթ, որը դեռ չէի տեսել: Թիֆլիսի կինտոների մի խումբ, ծառի տակ նստած, քեֆ էր անում. կինտոներից մեկը, որ ընկերոջս հարևանն էր, հրավիրեց մեզ իրենց սեղանին, և մենք երեքով, մոտ մի ժամ նրանց հետ նստած՝ ուտում, խմում ու նրանց սրամիտ կենացներն էինք լսում. նվագում էր «արղանը» (ՏՐչՌ'վ, երգեհոն - կինտոների սիրած երաժշտական գործիք): Սկսեցին և պարել. հավանեցինք նրանց մի պարը, որ կատարեցին երկու հոգով, առանց «արղանի» մասնակցության, միայն երգով՝ Թիֆլիսի բարբառով. այդ երգը ես գրի առա. պարում էին և միևնույն ժամանակ երգում երկուսն էլ.

Հացար Գիքո, մացար Գիքո,
Երկու շահու հաց առ, Գիքո.
Ցոմ-ցոմ պուրեբս նու իղիդի(1)
Սիպտակ թխած հաց առ, Գիքո.

Յիս քիզ ասի՝ գնա Կումիս
Ինչի՞ Կոդա կացար, Գիքո... և այլն:

Դրանից հետո մի օր Թումանյանին պատմեցի այդ մասին. նա շատ ծիծաղեց ու երգն անգիր արավ: Հետագայում, երբ մի անգամ մեծ խմբով գնացել էինք Ավճալա գյուղը զբոսանքի ու ճաշից հետո զվարճանում էինք, Թումանյանը ձեռքս բռնելով ասաց. «Արի', «Հացար Գիքո» պարենք». ու երկուսս երգելով պարում էինք, բոլորի ծիծաղը շարժելով:

Հյուրերի թվում կային մարդիկ, որոնք գուցե կամ ծանոթ չէին Թումանյանի նոր լույս տեսած գրվածքներին, կամ եթե ծանոթ էլ էին, չգիտեին, թե նա' է հեղինակը: Երբ մի օրիորդ իմ խնդրանքով երգեց Թումանյանի «Ներիր, ո'վ կույս, որ հուզեցի» երգը («ծպ ոՐՈվՌ ՎպվԴ, ՐՏՊվՈԴ» ռոմանսի եղանակով) և ամբողջ սեղանը ծափահարեց, կրկին բաժակները ուղղելով Թումանյանին, նա շատ զգացվեց ու կարմրեց: Ոտքի կանգնած, բաժակը ձեռին, բանաստեղծը ժպտալով գլխով էր անում բոլոր սեղանակիցներին:

Ընթրիքից հետո նա մոտեցավ ինձ և, սեղմելով ձեռքս, ասաց.

- Ես լսել էի, որ Աբգար Հովհաննիսյանը լավ թամադա է, բայց (ծիծաղելով) դու էլ պակաս չես եղել նրանից:

1891 թ. ամառը հյուր էի գնացել Կոջոր՝ Հակոբ Ստեփանյանի մոտ, մի քանի օրով: Մի օր անտառում նստած կարդում էինք Թիֆլիսից ստացված թերթերը. «Մշակում» կարդացինք Ասիացու (Գր. Արծրունու) ֆելիետոնը, որտեղ ծաղրված էր Թումանյանի՝ «Մուրճ» ամսագրում լույս տեսած «Կուրծքս երբեմն եռ է գալիս և հուզվում...» բանաստեղծությունը: Մի օր Թիֆլիսում հարցրի Թումանյանին.

- Ուրի՞շ, ո՞նց ես, կուրծքդ ի՞նչպես է,- ու նկատելով նրա հարցական հայացքը վերջին խոսքերիս վերաբերմամբ, ավելացրի,- էլ սամովարի պես եռ չի՞ գալիս:

Թումանյանն սկսեց ծիծաղել ու ասաց.

- Սպասի՜, ես նրան ցույց կտամ «սամովարը»...(2)

1894 թ. ամառը ես և Անդրեաս Բարխուդարյանը վճռեցինք գնալ Անի. մեր մարշրուտն էր երկաթուղու Միխայլովո կայարանից (այժմ Խաշուրի) ոտքով գնալ Բորժոմ, Բակուրիան (այն ժամանակ այդ տեղերում դեռ երկաթգիծ չկար) և Ցխրա-Ծղարո սարով իջնել Ախալքալաքի (Ջավախեթի) բարձրավանդակը, այնտեղից Ալեքսանդրապոլ (Լենինական), Անի և

վերադառնալ Ղարաքիլիսայով (Կիրովական) և Ջալալօղլով:

Թումանյանը նամակներ տվեց իր ծանոթ ախալքալաքցի ուսուցիչներին ուղղած, որ մեզ ամեն աջակցություն ցույց տան մեր ճանապարհորդության ժամանակ: Թիֆլիսի կայարանում մեզ ճանապարհ գցելիս հիշեց, որ մոռացել է նամակ տալ Ախալքալաքի գավառի Արագովա գյուղի ուսուցիչ Հովվյանի անունով և Ա. Բարխուդարյանի հիշատակարանում մատիտով գրեց հետևյալը. «Այս հիշատակարանը ում ձեռքում որ տեսնես, նրան իմ տեղը կընդունես, իսկ եթե նա սև և կարճահասակ չլինի, իմացիր, որ հիշատակարանը գողացել են իմ սիրելի Անդրեասից»:

Ախալքալաքում մենք սիրալիր ընդունելություն գտանք տեղական մտավորականության՝ ուսուցիչների կողմից, որոնց թվումն էին՝ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը, Գրիգոր Վանցյանը և Սեդրակ Աղաբալյանը. վերջիններս միացան մեզ, և մենք ուղևորվեցինք Ալեքսանդրապոլ:

Անիից վերադառնալով Ալեքսանդրապոլ, նամակ ստացանք Թումանյանից, իմացանք, որ նա գնալու է Ջալալօղլի և այնտեղ սպասելու է մեզ: Մենք բաժանվեցինք մեր ճանապարհորդակիցներից: Նրանք ուղևորվեցին Ախալքալաք, իսկ մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը դեպի Ղարաքիլիսա (որտեղ դեռ երկաթգիծ չկար): Մի օր մնալով Ղարաքիլիսա, Դվալ սարով անցանք Ջալալօղլի: Մյուս օրը եկավ և Թումանյանը:

Ջալալօղլում տեղի մտավորականները, որոնցից հիշում եմ ուսուցչուհի օրիորդ Ն. Գրիգորյանին և գյուղատնտես Սարգիս Սահակյանին, մի խնջույք կազմակերպեցին անտառում: Սահակյանը լավ նվագում էր կիթառ և երգում: Թումանյանի խնդրանոք նա մի քանի անգամ երգեց մի բան, որն սկսվում էր այս խոսքերով.

В стране свободы песни льются,
В стране неволи песен нет,
Там только стоны раздаются;
Свобода – жизнь, свобода – свет.

Խոսքերն ազդու էին և եղանակը՝ մելամաղձոտ: Թումանյանն ամեն անգամ լսելիս՝ հուզվում էր:

Մոտ մի շաբաթ մնացինք Ջալալօղլում, պտտելով շրջակայքը. Թումանյանն ու Անդ. Բարխուդարյանը գնացին Դսեղ, ես ուղևորվեցի

Թիֆլիս(3):

Գիմնազիան ավարտելուց հետո 1895-1900 թթ. ես ուսումս շարունակում էի Պետերբուրգում:

Ամբողջ հինգ տարվա ընթացքում ամառները մի քանի անգամ եմ միայն պատահել Թումանյանին:

Թումանյանը շատ կենսուրախ ու սրամիտ մարդ էր: 1902 թ. ես ծառայում էի Բալախանում (Բաքու): Այդ ամառ ընտանիքս Մանգլիսի ամառանոցումն էր: Տասը օրով գնացի Մանգլիս: Մինաս Սամվելյանի հետ մի օր ձիով գնացինք Բելի-Կլյուչ (կամ Աղբուլաղ, այժմ՝ Թեթրի-Ծղարո): Այդ ամառ այդտեղ էին Ղազարոս Աղայանը և Թումանյանը:

Բելի-Կլյուչ մտնելիս պատահեցինք նրանց. շատ ուրախացան, համբուրվեցին մեզ հետ և խնդրեցին երեկոյան անպատճառ լինել իրենց մոտ՝ ընթրիքին: Դեռ ժամը 5-ն էր: Ես ասացի.

- Դեռ ժամանակ շատ կա, գնալու ենք Սամշվիլդո (Շամշուլդա) ամրոցը, այնտեղից կվերադառնանք և անպատճառ կանցնենք ձեզ մոտ՝ ընթրիքի:

Բայց մենք միայն ժամը 12-ին վերադարձանք: Թումանյանը գիտեր մեր իջնելու տեղը և այդ երեկո, նախքան մեր վերադարձը, երեք անգամ մտել էր այնտեղ և հարցրել մեզ: Երրորդ անգամ գալուց նա մի թուղթ էր թողել, որի վրա կարդացինք՝ «Անպիտան մանգլիսցիներ, վաղը ճաշին եկեք ներողություն խնդրելու»:

Մյուս օրը ճաշին գնացինք «ներողություն խնդրելու»: Ճաշի ժամանակ Ղ. Աղայանը երգեց իր «Քյորօղլին»:

Այնուհետև միշտ բնակվելով Բաքվում, շատ քիչ անգամ եմ պատահել Թումանյանին:

***

Հուշերը գրի են առնված 1935 թ.:

1. Ցոմ-ցոմ պուրեբս նու իղիդի - վրաց.՝ Խմոր-խմոր հացեր մի՛ գնիր:

2. Խոսքը վերաբերում է Թումանյանի «Կուրծքս երբեմն եռ է գալիս և հուզվում+» բանաստեղծության (տպագրվել էր՝ «Մուրճ», 1891, N 6) մասին Գր. Արծրունու (Ասիացի) հրապարակած ֆելիետոնին (տե՛ս «Մշակ», 1891, N 90): Խնդիրն այն է, որ թեպետ «Կուրծքս երբեմն եռ

է գալիս և հուզվում+» բանաստեղծությունը իսկապես թույլ է, անմշակ, այնուամենայնիվ, Ասիացու (Արծրունու) ծաղրը վերաբերում էր ոչ այնքան նոր գրական ասպարեզ մտնող երիտասարդ բանաստեղծին, որքան «Մուրճի» խմբագրին՝ Ավ. Արասխանյանին, ու նրա ամսագրում տպագրվող Լևոն Մանվելյանի, Ալ. Ծատուրյանի բանաստեղծություններին և ընդհանրապես «Արասխանյանցի բանաստեղծական նոր դպրոցի արտադրություններին+» («Մշակ», 1891, N 90)։ Արծրունու այդ քննադատությունը պատասխան էր «Մշակի» մասին հայտնած Արասխանյանի աննպաստ կարծիքի («Մուրճ», 1899, N 1, էջ 11-13)։

3. Նույն ճանապարհորդության մասին տե՛ս Օլգա Թումանյանի և Արշակ Բարխուդարյանի հուշերը և ԹԵԺ V, 94։

Բաժնում կիրառված համառոտագրությունները

ԳԱԹ - Գրականության և արվեստի թանգարան

ԹԵԺ - Հովհ. Թումանյան, երկերի ժողովածու 6 հատորով, ակադեմիական հրատարակություն, Երևան, 1940-1959. նշված են ըստ հատորների՝ ԹԵԺ I, ԹԵԺ II և այլն

«Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1969, էջ 374-378, 907, 909, 943

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (1869-1908)

1888

1887-1888 ուստարվա կեսեր, Թիֆլիս.- «Հնգյակի» անդամները (Հովհաննես Թումանյան, Արսեն Ղլտճյան, Դաթիկո Ճահլամյան, Արամ Առաքելյան, Գրիգոր Վանցյան) պարբերաբար հավաքվում են Ճահլամյանի սենյակում՝ Թումանյանի սենյակից մեկ հարկ վերև:

Կարդում ու քննարկում էին Թումանյանի բանաստեղծությունները:

Ա. Ղլտճյանը հիշում է. «Որքան էլ «Վերնատունը» դեր խաղացած լինի Օվանեսի կյանքի և ստեղծագործության բնագավառում, այնուամենայնիվ այստեղ չէր, որ կոփվեց նրա բանաստեղծական տաղանդը, և այդ վերնատունը չէր, ուր նրա պատկերն ուրվագծվեց: Այդ բանը տեղի ունեցավ Դաթիկո Ճահլամյանի առանձնասենյակում, և Ծիրանավորի անպաճույճ, բացօթյա գարեջրատների սեղանների վրա, որոնք ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ իրար միացրած հասարակ տախտակներ՝ իրենց այսպես կոչված իշատոտնուկ նստարաններով: <...>

Երբ առանձնանում էինք Դաթիկոյի սենյակում, առաջին հերթին մանավանդ Դաթիկոն, հարկադրում էինք Օվանեսին կարդալ մեզ իր ոտանավորներից. նա հաճախ մերժում էր, աշխատում էր խուսափել, բայց մեր ձեռքից չէր պրծնում: Երբեմն կարծում էր, որ մեր գովեստներով իրեն ու իրեն ոտանավորները ծաղրում ենք: Նա շատ էլ ոգևորված չէր իր բանաստեղծություններով, այլ խոսքով՝ դեռ իր արժեքը չգիտեր ու իրեն համարում էր սովորական ոտանավորներ գրող և ոչ ավելին: <...>

Որքան էլ ջահել, սակայն ճաշակի ու զգացմունքի տեր պատանիներ էինք, Օվանեսին սկսեցինք սիրել, գնահատել և իր կոչման գիտակցության բերել: Նա, մանավանդ այն ժամանակներում, շատ քաշվող էր, համեստ, միևնույն ժամանակ շատ հպարտ էր, ինքնասեր ու դյուրազգաց: Մեր բոլորի անկեղծ ու սրտացավ վերաբերմունքը չէր կարող չնկատել ու չգնահատել մեր Օվանեսը, ուստի որոշ ժամանակ անց արդեն ինքն էր առաջ բերում իր բանաստեղծությունների փոքր տետրակը: Ժամանակի ընթացքում շատ անգամ նա հարկադրված եղավ իր այդ տետրակի պատկերը փոխել նորանոր ստեղծագործություններով ու տարբերակներով: Նա աշխատում

էր լեզվի վրա, խմբագրում ոճը, փոփոխություններ անում՝ հնարավորին չափ բարբառային ազդեցություններից ազատվելու համար»:

ԹԺՀ, 270-271

<Մարտի սկիզբ>, Թիֆլիս.- Վանքի եկեղեցում մասնակցում է Գևորգյան ճեմարանի նախկին ուսուցիչ Դավիթ Ներսիսյանի թաղման արարողությանը, ուր կատարում է տիրացուի պարտականություն:

Թաղման արարողության ժամանակ Թումանյանը ծանոթանում, ապա բարեկամանում է Արսեն Ղլտճյանի հետ. հետո նրանց միանում են Դավիթ (Դաթիկո) Ծահլամյանը, Արամ Առաքելյանը, Գրիգոր Վանցյանը՝ չորսն էլ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտներ, բավական կարդացած ու բանիմաց երիտասարդներ: Իրենց հավաքատեղին դարձնելով Ծահլամյանի բնակարանը՝ նրանք ամեն շաբաթ կազմակերպում էին երեկույթներ, զրուցում գրական հարցերի շուրջ, խորանում հայ և համաշխարհային դասական գրականության մեջ, բարձրաձայն ընթերցանություններով ծանոթանում ժամանակի պարբերական հրատարակությունների կարևոր հրապարակումներին: Այդ հավաքույթներին քննության ու վերլուծության առարկա էին դառնում նաև Թումանյանի ստեղծագործությունները: Արամ Առաքելյանը հիշում է. «Նշանակված օրը հավաքվեցինք Ծահլամյանի մոտ: Այնտեղ էր և Հովհաննես Թումանյանը: Մեր խոսակցությունը Թումանյանի գրվածքների շուրջն էր պտտվում: Վերջում առաջարկեցինք հրապարակ բերել իր գրվածքները և հնարավորություն տալ մեզ ծանոթանալու: Թումանյանը համեստորեն հրաժարվում էր, պատճառաբանելով, թե մի առանձին արժեքավոր բան չեն ներկայացնում այդ գրվածքները: Մեր համառությանն ու պնդումներին նա ստիպված եղավ զիջել: Իսկույն նեթ գնաց և իր բնակարանից, որ նույն տան միջին հարկումն էր գտնվում, բերեց գրելու թղթի թերթերից կարած մի մեծ տետր, մատիտն էլ թելով վրան կարած: Տետրը ձեռքե-ձեռք անցավ, և թերթել սկսեցինք ու կարդալ մեկը մյուսի հետևից «Ծունն ու Կատուն», «Արև և Լուսին», «Ամառվա գիշերը գյուղում», «Գութանի երգը», «Աղոթք», «Հին օրհնություն», «Մարոն», «Ալեք», «Նահատակ», «Լոռեցի Սաքոն» և մեկը մյուսից գեղեցիկ ու գողտրիկ ոտանավորները»: Մի քանի հավաքույթ նվիրելով այդ ստեղծագործությունների քննարկմանը՝ ընկերներն առաջարկում են մի ժողովածու կազմել դրանցից և հրատարակել:

ԹԺՀ, 268-271, 286-289

1890

Դեկտեմբերի 16.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին Նուխիից:
Հարցնում է «Բանաստեղծությունների» տպագրության մասին: Խնդրում է գրքեր ուղարկել՝ բաժանորդներին հանձնելու:
ՈւԻՀ 4, 291

Դեկտեմբերի 18, Թիֆլիս.- Ստանում է Գր. Վանցյանի դեկտեմբերի 16-ի նամակը:
ԳԱԹ ԹՖ, 2016

1891

Հունվար, Թիֆլիս.- Նամակ Գր. Վանցյանին (չի պահպանվել):
Խնդրում է իր գրքի բաժանորդագրությունից ստացած գումարները ուղարկել: Նամակի բովանդակության մասին տեղեկությունը՝ Գրիգոր Վանցյանի փետրվարի 8-ի նամակում:
ԳԱԹ ԹՖ, 2017 (987)

Փետրվարի 8.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին:
Գրում է, որ Թումանյանի նամակին պատասխանելու համար պիտի Արամի հետ գրագրություն բանար, խնդրեր նրան՝ ուղարկել բաժանորդագրությունից ստացված գումարը:
Ուզում է Ղլտճյանի հասցեն: Հարցնում է Դավիթ Ծաղիկյանից:
ԳԱԹ ԹՖ, 2017 (987)

Փետրվարի 18.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Վարդաշենից:
Հայտնում է, որ Արամի հետ երկար նամակագրությամբ ճշտել է Թումանյանի գրքերի վաճառքի հետ կապված հարցերը: Գրում է գրքերի բաժանորդաթերթերի մասին: Նամակում հիշատակվում են Ղլտճյանը և Դավիթը:
ԳԱԹ ԹՖ, 2017 (987)

Նոյեմբերի 12.- Ա. Ղլտճյանի նամակը Թումանյանին:
Թումանյանի անհայտ նամակի պատասխանն է: Խոստանում է

ուղարկել գրքերի վաճառքից գոյացած գումարը: Գրում է, որ ներկայացում է պատրաստում: Թումանյանից գրքեր (պիեսներ) է ուզում: Նաև տեղեկություններ Վանցյանի մասին: Հարցնում է Մուշեղից:

ԳԱԹ ԹՖ, 1560 (381/5 լր.)

1892

<Փետրվարի սկիզբ>, Թիֆլիս.- Նամակ Դերբենդ՝ Գրիգոր Վանցյանին (չի պահպանվել):

Հավանաբար շնորհավորել է ընկերոջը ինչ-որ հոդվածի առթիվ: Հայտնել է, որ տպագրության է ուղարկել «Բանաստեղծությունների» երկրորդ հատորը:

Նամակի բովանդակությունը ըստ Վանցյանի պատասխանի (տե՛ս փետրվարի 18):

ԳԱԹ ԹՖ, 2018 (988)

Փետրվարի 18.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին Դերբենդից:

Բանաստեղծի անհայտ նամակի (տե՛ս <փետրվարի սկիզբ>) պատասխանն է: Հայտնում է իր զարմանքը «Բանաստեղծությունների» երկրորդ հատորը շուտափույթ տպագրության հանձնելու առթիվ և մտավախությունը գրքի տպագրության ծախսերի հետ կապված. «Գրքիդ երկրորդ հատորը այդպես շուտափույթ տպագրության հանձնելը ինձ զարմացնում է. հույս ունես, որ ծախքդ հանես կամ գրքիդ ծախքը հանեցիր...»:

Ուղարկում է ութ բաժանորդի բաժանորդագրության վարձը՝ 4 ռուբլի:

ԳԱԹ ԹՖ, 2018 (988)

Օգոստոսի 12, Ջալալօղլի.- Ստանում է Գր. Վանցյանի նամակը (չի պահպանվել):

Նամակի «հետի թերթը» ուղարկելով Արասխանյանին՝ Թումանյանը գրում է. «Խնդրում է ուշադրություն դարձնել «Մուրճում» տպագրելի յուր «Բոշաներ» հոդվածի մեջ եղած օտարազգի բառերի ճշտության վրա: Այս թերթը պարունակում է նույն բառերը պարզ և մեկին գրած, որ Դուք աչքի առաջ ունենաք տպագրության ժամանակ, եթե կպատահեն դժվար ընթեռնելի օտարազգի բառեր»:

ԵԼԺ, 9, 110

Օգոստոսի 12, Ջալալօղլի.- Նամակ Թիֆլիս՝ Ավ. Արասխանյանին:

Գրում է մոր հիվանդության, Գր. Վանցյանից ստացած նամակի և մի քանի գյուղերում տարածված խոլերայի մասին:

ԵԼԺ, 9, 110, 514

Սեպտեմբերի 12, Թիֆլիս.- Նամակ Ա. Ղլտճյանին:

Շնորհավորում է ընկերոջը՝ Արսեն անունով կուսակրոն աբեղա ձեռնադրվելու կապակցությամբ: Գրում է. «Սիրելի ընկեր, հայոց կուսակրոն հոգևորականությունը այս օրերում ծանր գործ ունի կատարելու. մեր ներկա վիճակի բարվոքման և ապագայի ապահովության խնդիրը դրված է նորա առաջին, դու էլ մտնելով այդ դասակարգի մեջ, պատասխանատու հոգատարի պարտականություն ես հանձն առնում: Դու, անշուշտ, քաջ զգում ես այս բոլորը, և ես սրտումս հույս տածելով քո ապագա ազգանվեր և լուսամիտ գործունեության նկատմամբ, համբուրվելով շնորհավորում եմ սրբազան պաշտոնդ և խորասիրտ մաղթում եմ հաջողություն...»:

Տեղեկացնում է, որ Ղլտճյանի համար գրքեր է գնել, պատվիրում է. «Դու աշխատիր գրքեր շատ ունենալ»: Առաքելյանը և Վանցյանը «գրականության մշակ են դարձել»: Մեծ աղմուկ է հանել և անախորժ տպավորություն թողել Գամառ Քաթիպայի «Աստառը» պարսավագիրը Գր. Արծրունու և նրա կնոջ մասին:

ԵԼԺ, 9, 110-111, 516

Սեպտեմբերի 25.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Գրում է. «Իմ եղբայրները օտարության մեջ...» (տե՛ս հունիսի 26, հուլիս-օգոստոս) բանաստեղծությունից իր ստացած տպավորության մասին. «Կարծես իմ սրտից են բխել այդ խոսքերը. կրկնում եմ, չմոռանաս նախկին ուղղությունդ. չմոռանաս այն ժողովուրդը, որ քեզ ծնել է: Երգիր ժողովրդի ցավն ու վիշտը, հոգսն ու թշվառությունը: Սաքոներիդ ձեռից բաց չթողնես»:

Խնդրում է Թումանյանի գրքից «մի 15 հատ»: Հարցնում է օրիորդ Աննա Սահակյանից, խնդրում է Վրթանես Փափազյանի հասցեն: Հետաքրքրվում է. «Ի՞նչ եղավ հայոց թատրոնի բանը, պիտի կայանա՞ թե ոչ»:

ՌԻՀ, 4, 311

1893

Հունվարի երկրորդ կես, Թիֆլիս.- Նամակ Գր. Վանցյանին (չի պահպանվել):

Նամակի հետ գրքեր է ուղարկել: Գրում է, թե «Մուրճի» այդ համարում ոչինչ չունի: Բովանդակությունը՝ ըստ պատասխան նամակի (տե՛ս հունվարի 26):

ԳԱԹ ԹՖ, 2021 (990)

Հունվարի 23.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին:

Խնդրում է, որ իր թարգմանությունները Հրատարակչական ընկերությունը տպագրի, եթե ոչ, թող հանձնի «Աղբյուրին»: Վարձատրություն չի ուզում, միայն մաքուր ու լավ թղթի վրա տպագրեն:

ԳԱԹ ԹՖ, 2021 (990)

Մարտի <14-15>, Թիֆլիս.- Նամակ Գր. Վանցյանին (չի պահպանվել):

Այդ մասին հիշատակություն կա Աղասի Հովվյանի մարտի 16-ի նամակում. «Անցյալ օրը Վանցյանը քեզանից նամակ էր ստացել. գրել էիր. «Աղասու նամակը նրան հասցրու», այնինչ ինձ վրա նամակ չկար ստացված»:

ԳԱԹ ԹՖ, 1534 (795)

Մինչև ապրիլի 8-ը.- Ախալքալաք Գր. Վանցյանին է ուղարկում իր գրքերն ու մի նամակ (չի պահպանվել):

Գրում է, որ Մովսես Կաղանկատվացու գրքերը դեռ չի գնել, բայց կգնի ու կուղարկի: Հարցնում է Վանցյանի՝ «Մուրճում» տպված նամակի մասին. «Ինչի՞ ես հարցնում «Մուրճում» տպած նամակիս մասին. նա ինձ վրա լավ տպավորություն թողեց, գրիր հարցմանդ պատճառը»,- իր հերթին հարցնում է Վանցյանը:

Տեղեկությունը՝ ըստ Վանցյանի պատասխանի (տե՛ս ապրիլի 8):

ԳԱԹ ԹՖ, 2022 (991)

Ապրիլի 8.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Գրում է Ախալքալաքի ընթերցողների՝ Թումանյանի «Բանաստեղծությունների» երկրորդ հատորից ստացած տպավորության մասին. «Ուզում էի մի քննադատություն գրել, կանգ առնելով մանավանդ

«Կանչի» վրա, սակայն Աղայանցը կանխեց և վախեցա ցենզուրան թույլ չտա:

«Կանչը» ամեն տեղ ֆուրոր է անում: Это действительно высокохудожественное произведение. Եթե, Հովհաննես ջան, ուրիշ ոչ մի բան չգրեիր, այդ ստեղծագործությունդ բավական էր քեզ բանաստեղծի մեծ կոչմանը արժանացնելու: Ունիս, այո՛, և ուրիշ գեղեցիկ բաներ, ունիս և շատ թույլ բաներ, բայց «Կանչը» դա գլուխգործոցդ է, դա մի գոհար է <...> Ես և շատերը ինձ հետ քեզանից սպասում էինք ժողովրդական ոգու արտահայտություն՝ գեղարվեստական արվեստով արտաբերված, այդ ուղղությամբ գրածներիցդ այս գրքում ամենահաջողակը «Ախթամարն» է <...> «Անուշիդ» առաջին մասը շատ է ձգձգված և ըստ իս, շատ էլ աջողակ չէ: «Մերժված օրենքը» գեղեցիկ է: Լիրիքականներդ, ինչպես ասացի, առհասարակ հաջողակ են, թարգմանություններդ, թեև բնագրի հետ չեմ համեմատել, բայց անհաջող են երևում: Թարգմանություններիցդ մի քիչ ձեռ քաշի: Ի վերջո «Գիշերային մտածմունքը», «Խորհրդածությունը» և այլք ընտիր բաներ են»:

Խնդրում է նորություններ գրել «Մշակի» և Հայրիկի մասին: Իր «Սենյակս» գործի անհաջողությունից զարմացած է, մտածում է, թե թարգմանության լեզուն է վատ, բայց բովանդակությունը անպայման գովելի է: Շնորհակալություն է հայտնում ուղարկած գրքերի համար, տեղեկացնում է, որ 2-3 օրում Աղասին գրքերից 10-ն է հասցրել վաճառել, բայց կարծում է, թե դժվար բոլորը կարողանա վաճառել, քանի որ գրքերից մի քանիսը ներկոտ են:

ՈւԻՀ 4, էջ 313-314

<Ապրիլի վերջ - մայիսի սկիզբ>, Թիֆլիս.- Նամակ Գր. Վանցյանին (չի պահպանվել):

Խոստանում է առաջիկայում ավելի մանրամասն գրել:

Նամակի մասին տեղեկությունը պահպանվել է Վանցյանի պատասխանում (տե՛ս մայիսի 30). «Շնորհակալություն երկրորդ բաց նամակիդ համար»:

ԳԱԹ ԹՖ, 2024 (993)

Մայիսի 24.- Զ. Տեր-Գրիգորյանի նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Գրում է, որ ստացել է «Բանաստեղծությունների» երկրորդ հատորը:

Մանրամասն շարադրում է գրքից ստացած տպավորությունները: Առաջին գրքի հետ համեմատած՝ «մեծ առաջադիմություն» է նկատում, մասնավորապես ընդգծում է, որ «բուն ժողովրդական ոգով խմորված երկերի» կողքին բանաստեղծին «ուրիշ հարցեր էլ են հուզում». «... Միայն ժողովրդական բաներ գրել կարելի էր տալ ավելի նվազ շնորհք ունեցող մեկին: Իսկ իմ անկեղծ խորհուրդն է տաղանդդ բազմակողմանի զարգացնել»: Շատ է հավանում բնության «նկարագրությունները», հատկապես նրա համար, որ դրանք «օբյեկտիվ» են, այսինքն՝ բանաստեղծը ներկայացնում է ոչ թե բնության «ազդեցություններից առաջացած զգացմունքները, հոգեկան տրամադրությունները», այլ բնությունն այնպես, ինչպես որ կա, մի հանգամանք, «որ գեղարվեստական մեծ նշանակություն ունի»: «Սիրո երգերի» գլխավոր արժանիքը համարում է այն, որ «հերոսուհիները» հաճախ հանդես են գալիս «բնության ծոցում». «Այն հոգեկան տրամադրությունը, որ առաջ է գալիս բնության տեսարանի և սիրելի, համակրելի, բնությունը համահավասար սիրող կնոջ ընկերակցության ազդեցությունից, այնքան վեհ և սուրբ է, որ միայն բանաստեղծը կարող է արտահայտել. անկասկած է, որ այդ զգացմունքները երջանիկ են, թևավորում են մեր հոգին և դարձնում են մեզ աստվածանման»: Պոեզիան համարում է «մի լուսատու փարոս». «Բանաստեղծները այդ փարոսի բոցերից պետք է վառեն այն ջահերը, որով ուզում են լույս սփռել ամենուրեք»: Փափագում է իր ընկերոջը տեսնել «միշտ կանգնած բանաստեղծի այս վեհ, վսեմ կոչման վրա»: Եվ ապա. «Սիրելի Հովհաննես, եղիր մեզ համար լուսավորող, պայծառ գաղափարներ տարածող ոգի, սովորեցրու մեզ մտածել և զգալ, ամեն մի լավ բան սիրել, ամեն մի ազնիվ բան համակրել և, իհարկե, ատել, ինչ որ ատելի է, ապրել ոչ թե հաշվով, շահի համար, այլ հավատով: Փայլիր մեզ համար, ինչպես մի առաջնորդող աստղ, այն ժամանակ մենք կգանք քո ետևից դեպի իդեալը, զգալով մեզ բախտավոր, ոգևորված...»:

ՈՒՀ 4, 316-319

Մայիսի 30.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Հարցնում է, թե երբ ուղարկի գրքերի վաճառքից գոյացած գումարը: Խնդրում է իր ուղարկած նամակը տպագրել հաջորդ օրվա «Նոր-Դարում» կամ «Տարազում». որպեսզի օր առաջ Ալեքսանդրապոլն էլ աշխատի Հայրիկից խնդրել, որ նրա ճանապարհը «մեր կողմով» անցնի: Թող իմանան, թե ամառը որտեղ է լինելու: Գրում է, որ ամառվա վերջում կլինի

Թիֆլիսում և կհանդիպի Թումանյանին:

ԳԱԹ ԹՖ, 2024 (993)

Սեպտեմբերի 24.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Գրի է առնում և ուղարկում ուսուցիչների ապահովությանը նվիրված մի քանի ժողովներից ստացած տպավորությունները. «Ուսումնական հարցը կարծեմ առաջինը պիտի լինի, որ պիտի գրավե Հայրիկի ուշադրությունը»: Խնդրում է իր հոդվածի տպագրությունը «Մուրճի» սեպտեմբերի համարին հասցնել, եթե Արասխանյանը չցանկանա, թող հանձնի «Տարազին»:

ԳԱԹ ԹՖ, 2025 (994)

Նոյեմբերի 6.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Առաջարկում է, որ իր հոդվածը (տե՛ս սեպտեմբերի 24) Թումանյանը վերցնի և պահի իր մոտ, քանի որ հոդվածի տպագրությունն այդ պահին միայն վնաս կարող էր բերել:

ԳԱԹ ԹՖ, 2026 (995)

1894

Փետրվարի 10.- Գր. <Վանցյանի> նամակը Թումանյանին՝ Ախալքալաքից:

Խնդրում է իր կատարած փոխադրությունը հանձնել հրատարակչական ընկերությանը, նամակները հանձնել հասցեատերերին: Խորհուրդ է տալիս Թումանյանին ավարտին հասցնել «Արտավազդը»: Էջմիածնից (Սիմոնից) վատ լուրեր է լսել: Տեղեկություններ է ուզում «Մշակի» և Հայրիկի մասին:

ԳԱԹ ԹՖ, 2027 (997)

<Փետրվարի առաջին կես>.- Գր. Վանցյանի միջոցով Ախալցխա՝ Ա. Առաքելյանին է ուղարկում «Դաշնակների» 100 օրինակ (տե՛ս փետրվարի 14):

ԳԱԹ ԹՖ, թիվ 917 (247ա, լր.)

1895

Ապրիլի 25, Թիֆլիս.- Նամակ Ավ. Արասխանյանին:

Խնդրում է իրենց հարաբերությունների մեջ որոշակիություն մտցնելու համար պատասխանել հետևյալ հարցերին, ինչպես՝

«1. Դո՞ւք եք ինձ հեռացրել «Մուրճից», թե ես եմ հեռացել:

2. Դուք ինչպե՞ս իմացաք՝ պ. Վարդազարյանի հետ ես ինչի համար և ինչ պայմանով էի կապվել:

3. 1893 թ. վերջին ամիսներին ինձ տանո՞ւմ էիք Ձեր խմբագրական ժողովներին, թե չէ, և այդ ժողովներում տվե՞լ եք ինձ կարդալու և կարծիք հայտնելու համար, օր. Մելքումյանի քննադատությունը՝ Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունների մասին, Ծաթիրյանի «Մծիրին», Արգահատյանի վեպիկը (մի ինչ-որ երեցի մասին) և այլն, որոնք և օրերով, եթե ոչ շաբաթներով եղել են մոտս:

4. 1894 թ. հունվարին ի՞նչ է ասել Ձեզ պ. Վանցյանը յուր հոդվածի և ինձ գրած նամակի մասին:

5. Խնդրեմ նայեք 1893 թվականի Ձեր չեկերի տետրակին, այնտեղ կա՞ իմ անունով մի չեկ «Սովի ժամանակներից» վերնագրով գրվածքիս համար, որ տպված է «Մուրճի» No 5-ում 1893 թ.:

Եվ 6. Դուք գրում եք, թե ինձ միակ գնահատողն եք եղել և պաշտպանել եք ոչ միայն դրսի մարդկանցից (!), այլև «Մուրճի» գրողներից (սկզբի տարում), խնդրեմ տաք այդ գրողների անունները»:

ԵԼԺ, 9, 155-156

Դեկտեմբերի 18.- Գր. Վանցյանի նամակը Թումանյանին՝ Բեռլինից:

Պատմում է Գերմանիայում իր ուսանողական կյանքի մասին: Անդրադառնում է գերմանացիների կենցաղին, սովորույթներին: Հանդիմանում է Թումանյանին լռության համար. «Չգիտեմ քեզ ի՞նչ է պատահել. քնարդ լռեցրել ես: «Հորիզոն» մի՞թե այլևս չպիտի հրատարակեք:- Բաց արա քնարիդ ձայնը լսենք և ուրախանանք: Գեթ նամակ գրի՛ր, երկա՛ր, մանրամասն: Թիֆլիսից չենք ստանում համարյա ո՛չ լրագիր և ո՛չ նամակ. ուստի երևակայիր, որ քու նամակդ եթե բազմաբովանդակ լինի ամեն տեսակ մեր ներքին և արտաքին կյանքին վերաբերող լուրերով, Բեռլինի ամբողջ հայ ուսանողության շնորհակալությանը պիտի արժանանաս»:

ԳԱԹ ԹՖ, թիվ 2029

1902

Մայիսի 22.- Գրաքննչական կոմիտեն արգելում է Թումանյանի «Ղազարոս Աղայան» հոբելյանական հոդվածի (տե՛ս մայիսի 19) տպագրությունը:

Բացատրությունը հետևյալն է. «...в виду отступления редакции от программы, напечатание воспретить»:

Արգելված փորձանմուշը պահպանվում է՝ ԹՏԹ, ՓԲ, 40: Տպագրվել է 1911 թ. («Տարազ», թիվ 5-6, էջ 80): Արգելվել էին նաև Գր. Վանցյանի, Տ. Նազարյանի՝ Ղ. Աղայանին նվիրված հոդվածները, որոնք պետք է տպագրվեին «Տարազում»: Պատճառը Ղ. Աղայանի՝ Հնչակյան կուսակցության անդամ և դրա համար բանտարկված լինելն էր:

ԵԼԺ, 6, 132-133

1905

Փետրվարի 24.- Տպագրվում է հայտարարություն Գր. Վանցյանի «Հայ հեղինակներ» դասագրքի վաճառքի մասին:

Հեղինակների շարքում է նաև Թումանյանը:

«Մշակ», 1905, թիվ 31

«Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1869-1908)», Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2010

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
«ԱՂՈԹՔ»,
«ԿԱՆՉ»,
«ՓԱՐՎԱՆԱ»
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՂՈԹՔ

Սողոմոնի պես, տեր,
Ես խելք չեմ ուզում,
Ինձ երկար օրեր
Եվ փող տուր բազում:

Մի ձեռք էլ շոր,
Միայն մոդնի, տեր,
Մին էլ մի հաստ փոր,
Տրոստ, ակնոցներ:

Եվ բավական է,
Դու վերեն դիտե,
Թե ինչեր կանե,
Այդ ծառադ գիտե:

***

Գրված է 1887 թ. փետրվարին:

Տիգրան Փիրումյանն իր հուշերում հիշատակում է ԲՄ I-ում տպագրված 13 բանաստեղծություն և, հավանաբար բանաստեղծի զրույցներից քաղած, տեղեկություններ հաղորդում դրանց գրության շարժառիթների և Թումանյանի ներշնչման պահերի մասին: Օրինակ՝ նրա հուշերից տեղեկանում ենք, որ այս՝ «Աղոթք» ոտանավորը գրելու առիթ է ծառայել մի քահանայի բացականչությունը. «Փող է հարկավոր, փող, դուն փող ասա» (տե՛ս ԹԺՀ, էջ 345):

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Ըստ Արամ Առաքելյանի հուշերի՝ ինքնագիրը եղել է «գրելու թղթի թերթերից կարած» այն տետրում, որը 1888 թ. Թումանյանը ցույց է տվել Ներսիսյան դպրոցի բարձր դասարանցի ընկերներին՝ Դավիթ Ծաhիլամյանին, Գրիգոր Վանցյանին, Արամ Առաքելյանին և Արսեն Ղլտճյանին (նույն տեղում, էջ 288):

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ I, էջ 85, այնուհետև՝ ԵԺ I, 247:

Տպագրվում է ԲՄ-ից:

* * *

ԿԱՆՉ

Եթե կաս, աստված,
Եվ չես ստեղծել
Արտասուք ու լաց,
Հեծել, անիծել,
Թե չար նախանձի
Թույնով մահացու
Դու չես վարակել
Պարզությունն հոգու,
Թե դու չես ասել,
Որ կյանքը այսպես
Լինի անսպառ
Տանջանքի հանդես,-
Մեղմացրու մարդկանց
Կիրքն ամբարտավան,
Եթե աստված ես
Դու խաղաղության:

Տե՜ր արագահաս,
Աստված արդարի,
Ո՞ւր ես, եթե կաս.
Ես աղոթք արի,
Բայց սրածության
Ահարկու ձայնից
Խլացավ անդորր
Իմ աղոթքն անբիծ.
Եվ ես, վայրենի
Կրքից կատաղած,
Ամբարիշտների
Քարերից փախած,

Քո անվան հուսով
Կռվեցի երկար,
Պարծեցա քեզնով,
Սակայն դու չեկար:
Էլ ինչո՞ւ եմ ես
Տառապում այսքան,
Եթե աստված ես
Դու անմեղության:

Ինչո՞ւ տակավին
Չես պատժում չարին,
Ո՞ւյժդ է պակասում,
Թե՞ չենք աղերսում:
Թե չարագործին
Դո՛ւ չես տվել սուր,
Որ խաղաղ հոգին
Սարսափի իզուր.
Թե՞ դու չըգիտես,
Որ այստեղ, երկրում
Մարդը ժպտերես
Մարդ է գիշատում.-
Դե արի՛ ու տե՛ս.
Զարկի՛ր ու շանթի՛ր,
Եթե աստված ես
Դու վըրեժխնդիր:

***

15-16 ինք., ԲՄ II
Եթե դու աստված
Ես խաղաղության:

23
Խլացավ իսկույն
40-ից հետո ինք.
Ինչո՞ւ չես գալիս,
Ո՞ւր ես, եթե կաս,
Թե դու չես տալիս
Խեղճին պատուհաս,

Այս քառատողը ԲՄ II-ում դրված է 53-րդ տողից հետո և սրանով ավարտվում է ոտանավորը:

* * *

Գրված է 1891 թ. փետրվարին:

ԳԱԹ ԹՖ N 21 պահվում է մեկ ինքնագիր՝ հանված Մճ-ի արխիվից, վրան մակագրված՝ «Չթույլատրված», որից կարելի է ենթադրել, որ Մճ-ում տպագրությունն արգելել է գրաքննությունը:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԲՄ II, էջ 76-78, թվագրված՝ «1891 թ. փետրվար», այնուհետև ԲԲ, էջ 22-23, ապա՝ ԵԺ I, 62-63:

Արտատպվում է ԲԲ-ից:

Թումանյանի առաջին շրջանի լավագույն բանաստեղծություններից է, որ բարձր է գնահատվել նաև ժամանակակիցների կողմից: Այդ մասին ունենք ոչ քիչ թվով վկայություններ: Օրինակ՝ գրաքննադատ և մանկավարժ Գ. Վանցյանը 1893 թ. ապրիլի 8-ին բանաստեղծին հղած նամակում գրում է. «Կանչը» ամեն տեղ ֆուրոր է անում. «Это действительно высокохудожественное произведение». Եթե, Հովհաննես ջան, ուրիշ ոչ մի բան չգրեիր, այդ ստեղծագործությունդ բավական էր քեզ բանաստեղծի կոչմանը արժանացնելու: Ունիս, այո՛, ուրիշ գեղեցիկ բաներ, ունիս և շատ թույլ բաներ, բայց «Կանչը», դա գլուխգործոցդ է, դա մի գոհար է» (տե՛ս ՈՒՀ 4, 313):

Բանաստեղծության համընդհանուր ջերմ ընդունելության մասին են վկայում նաև Թումանյանի երբեմնի դասընկեր, Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչ Արամ Առաքելյանը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 314) և մանկավարժ, թարգմանիչ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը (նույն տեղում, էջ 318):

* * *

Բաժնում կիրառված համառոտագրությունները

ԲՄ I - Բանաստեղծություններ, հ. I, Մոսկվա, 1890

ԲՄ II - Բանաստեղծություններ, հ. II, Մոսկվա, 1892

ԲԲ - Բանաստեղծություններ, Բաքու, 1908

ԵԺ I, II, III, IV, V, VI - Հովհաննես Թումանյան, Երկերի ժողովածու, գիտական հրատարակություն 6 հատորով, Երևան, 1940-1959

ԳԱԹ - Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան

ԹԺՀ - Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց՝ Լ. Մ. Կարապետյան, Երևան, 1969

ԹՖ - Թումանյանի ֆոնդ

Մճ - «Մուրճ» ամսագիր

ՈւՀ 4 - Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. 4, Երևան, 1985

Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1-ին, Երևան, 1988, էջ 25, 546-547 և էջ 85-86, 443, 565-566

ԲԱԼԼԱԴԻ ԺԱՆՐԸ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Թումանյանի չափածո ժառանգության մեջ որոշակիորեն առանձնանում է երկերի մի բավական մեծ խումբ, որոնք իրենց գեղարվեստական նկարագրով և ծավալային հատկանիշներով գտնվում են նրա քնարերգության և պոեմների միջև: Դրանք ժողովրդական ավանդությունների և զրույցների, առակների ու հեքիաթների հիման վրա գրված բազմազան գործերն են, որոնք իրենց տարբերիչ գծերի հետ միասին ունեն նաև որոշ ընդհանուր ժանրային հատկանիշներ: Նախ, բոլոր այդ երկերն ունեն քիչ թե շատ հստակորեն արտահայտված սյուժե՝ մեծ մասամբ այլաբանական կամ ֆանտաստիկ բնույթի, երբեմն էլ իրապատում: Դեպքերի ու կերպարների օբյեկտիվ գծագրումը կատարվում է հեղինակային պատումի և հերոսների խոսքի միջոցով, իսկ բանաստեղծի քնարական վերաբերմունքի ուղղակի դրսևորումներ գրեթե չկան: Նշված և ուրիշ հատկանիշներ մեզ հիմք են տալիս Թումանյանի այդ երկերին տալու մեկ միասնական ժանրային բնութագիր և դրանք համախմբելու «Բալլադներ» ընդհանուր վերնագրի տակ:

Բալլադի ժանրը Թումանյանի ստեղծագործական հետաքրքրությունների շրջանակը մտավ, կարելի է ասել, տարերայնորեն՝ ոչ թե գրական նմուշների ազդեցությամբ, այլ առաջին հերթին ժողովրդական բանահյուսության խոր և բազմազան իմացության շնորհիվ: Եթե իր պոեմների մասին Թումանյանն ասում էր, որ նրանց ժանրային ձևը գոյացել է զգալի չափով Պուշկինից և Լերմոնտովից ստացած ստեղծագործական ներշնչանքով, ապա բալլադների վերաբերյալ նույնը ասել ճիշտ չէր լինի: Այստեղ ելակետը ժողովրդական ստեղծագործությունն էր: Երիտասարդ բանաստեղծն առաջին իսկ քայլերից մեծ տեղ էր հատկացնում ժողովրդի բանավոր հիշողության մեջ դարերով պահպանված զրույցներին և ավանդություններին, որոնց նվիրական իմաստի բացահայտումը նա համարում էր առաջնակարգ ստեղծագործական խնդիր: Թումանյանի համար դրանք ոչ թե «ստացական», «ձեռք բերված» գիտելիքներ էին, այլ նրա էության և մտածողության անբաժան մի մասը: Հետագայում, պայքարելով գրականության և ժողովրդական բանահյուսության փոխհարաբերության մասին պարզունակ և գռեհիկ պատկերացումների՝ այսպես կոչված «հայոց դրամբյանիզմի» դեմ, նա լիակատար իրավունքով

գրել է. «...Ես լռռեցի եմ ու էն գլխից, ոչ «դիպվածով», սիրել ու հետաքրքրվել եմ հեքիաթներով, լեգենդներով, առակներով, և շատերն անգիր գիտեմ դեռ մանկուց» (ԵԺ IV, 98):

Ինչպես երևում է Թումանյանի ստեղծագործական կենսագրությունից, ժողովրդական ավանդությունների մշակումով նա սկսել է զբաղվել դեռ 1880-ական թթ. կեսերից: Այդ մասին կա նրա ուղղակի վկայությունը. «Մի ժամանակ (1885-1887) էդ տեսակ բաներ, ժողովրդական առակներ ու լեգենդներ շատ էի գրում բարբառով և շատ էլ ունեի, բայց, որովհետև չէի պահում, դես-դեն կորան, նրանցից մնացին «Ծունն ու Կատուն», մին էլ «Անբախտ վաճառականները» (ԵԺ IV, 119): Սրան պետք է ավելացնել, որ Թումանյանի առաջին տպագիր՝ ճիշտ է, անստորագիր հոդվածը (1887) կոչվում էր «Մի ավանդություն» և վերաբերում էր Դսեղում հիշվող պատմական մի զրույցի, իսկ նրա առաջին տպագիր բանաստեղծությունը (1890) «Արև և լուսին» ավանդությունն է եղել: Դրանից հետո՝ ավելի քան երեսուն տարի, մեծ կամ փոքր ընդմիջումներով ժողովրդական զրույցների ու լեգենդների գեղարվեստական մշակումը միշտ եղել է նրա ստեղծագործական աշխատանքի «օրակարգում»: Վերջին գեղարվեստական երկը, որի վրա Թումանյանն աշխատել է մահից մի քանի ամիս առաջ՝ 1922 թ. ամռանը, «Անբուն կկուն» քաղաքական այլաբանությունն էր: Սակայն չպետք է անտեսվի նաև ռուս և արևմտաեվրոպական գրական ավանդույթի դերը: Թումանյանը լավ ծանոթ էր այս ժանրի բնագավառում Պուշկինի, Լերմոնտովի և ռուս գրականության ամենախոշոր բալլադագիր Վ. Ա. Ժուկովսկու ինքնուրույն և թարգմանական երկերին: «Բանաստեղծությունների» մոսկովյան հրատարակության 2-րդ հատորում (1892) տեղ գտավ վերջինիս «Աքիլլես» դիցաբանական բալլադի թարգմանությունը, որը հետագայում էական վերամշակման ենթարկվեց: 1899 թ. Թումանյանը թարգմանեց Պուշկինի երկու նշանավոր բալլադները՝ «Օլեգի երգը» և «Ջրահեղձը», իսկ 1906-ին՝ Մ. Գորկու «Վալախական լեգենդը»: Արևմտաեվրոպական հեղինակների բալլադներին հայ բանաստեղծը հաղորդակից է եղել ռուսերեն թարգմանությունների միջոցով: Օրինակ, «բալլադային» հարուստ նյութ են պարունակում Ն. Վ. Գերբելի կազմած ռուսերեն հայտնի ժողովածուները՝ «Անգլիացի բանաստեղծները կենսագրականներով և նմուշներով» (1875), «Գերմանացի բանաստեղծները կենսագրականներով և նմուշներով» (1877), որոնք եղել են Թումանյանի գրադարանում: Մեզ հասել է Շիլլերի «Լողվոր» բալլադի սևագիր թարգմանությունը:

Թումանյանի կենդանության ժամանակ եղած հրապարակումները ցույց են տալիս, որ ժողովրդական ավանդությունների մշակումներին նա շատ տարբեր, խայտաբղետ ժանրային անվանումներ է տվել: Հաճախ դրանք ժանրային հստակ բնորոշումներ չեն, այլ միայն մատնանշում են երկերի ժողովրդական ակունքները: Այսպես, ամենից հաճախ Թումանյանի այդ գործերը հրատարակվել են «ժողովրդական ավանդություն» ենթավերնագրով («Ծունն ու Կատուն», «Անբախտ վաճառականներ», «Արև և Լուսին», «Արծիվն ու Կաղնին», «Որբը», «Արտուտի երգը»): «Ազգային ավանդություն» ենթավերնագիրն են ունեցել «Ախթամարն» ու «Աղավնու վանքը», իսկ «Աղջկա սիրտը» ստացել է «արևելյան ավանդություն» բնութագիրը: Մի քանի գործեր կոչվել են առասպելներ, ինչպես «Օրորոցագողը» (ժողովրդական առասպել), «Հսկան» (Կովկասի առասպելներից): «Լեգենդ» անվանումն են ստացել «Անիծած հարսը» (ժողովրդական լեգենդա), «Փարվանան» (լեգենդ), «Հոգեհանը» (լեգենդա), իսկ «Էսպես չի մնա» և «Կաչաղակների ծագումը» բանաստեղծությունները կոչվել են «Հին զրույց»: Առաջին հրատարակության մեջ «Մի կաթիլ մեղրը» ունեցել է «հեքիաթ» անվանումը (հետագայում՝ 1922 թ. Պ. Մակինցյանին բանաստեղծը գրում էր. «Մի կաթիլ մեղրը» առակ է, թեև ռուսները վրան գրել են «րՍՌՋՍՌ» - ԵԺ V, 472), իսկ «Գառնիկ ախպերը»՝ «Հայ ժողովրդական հեքիաթ»: Սյուժետային-այլաբանական բնույթ ունեցող որոշ չափածո գործեր ունեն «ժողովրդական» («Մուկիկի մահը») կամ «ժողովրդականից» («Քաջ Կիվիվը», «Կաքավի ողբը») ենթավերնագրերը:

Մեր դարի սկզբին Թումանյանն իր այդ երկերի համար սկսում է որոնել միասնական ժանրային անվանումներ: Այսպես, «Բանաստեղծությունների» 1903 թ. Թիֆլիսի հրատարակության մեջ նա այդ գործերից ութը («Ծունն ու Կատուն», «Ախթամար», «Անբախտ վաճառականներ», «Անիծած հարսը», «Արծիվն ու Կաղնին», «Պողոս-Պետրոս», «Լուսավորչի կանթեղը», «Փարվանա») համախմբեց առանձին բաժնում՝ «Լեգենդներ» ընդհանուր վերնագրի տակ: Նույն «Լեգենդներ» վերնագրով նշված երկերը լույս տեսան նաև առանձին գրքույկով (հրատարակություն Ստ. Լիսիցյանի և ընկ., 1904): Իսկ մի քանի տարի անց՝ 1908 թ., Բաքվի «Բանաստեղծություններ» գրքում նույն գործերը համախմբվեցին մեկ այլ վերնագրով՝ «ժողովրդական մոտիվներ»: Վերջապես, Թումանյանի կազմած վերջին ժողովածուի մեջ («Բանաստեղծություններ», Կ. Պոլիս, 1922) հիշյալ ութ երկերին

ավելացան ևս հինգը («Մի կաթիլ մեղրը», «Հսկան», «Աղավնու վանքը», «Աղջկա սիրտը», «Թագավորն ու չարչին»), և բաժինն ստացավ քառակի անվանում՝ «Լեգենդներ, բալլադներ, առակներ, առասպելներ»:

Թումանյանի երկերի հետմահու հրատարակությունների (այդ թվում՝ նաև ռուսերեն թարգմանությունների) մեջ մեզ հետաքրքրող բաժինը վերնագրվել է կամ «Լեգենդներ և բալլադներ» և կամ «Լեգենդներ, բալլադներ, առակներ» (այդպես է նաև Թումանյանի երկերի առաջին ակադեմիական հրատարակության մեջ):

Սակայն 1969 թ. Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ հրատարակված երկերի քառահատոր ժողովածուի առաջին հատորում վերանայվեց այդ ավանդույթը, և տվյալ բաժինն ստացավ մեկ միասնական անվանում՝ «Բալլադներ»: Հետագայում այդ սկզբունքը ընդունվեց նաև ուրիշ ժողովածուներում, իսկ այժմ կիրառվում է Թումանյանի ժառանգության ներկա գիտական հրատարակության մեջ: Ո՞րն է այդ սկզբունքի տեսական հիմքն ու նպատակահարմարությունը:

Չնայած իրենց ներքին բոլոր տարբերություններին՝ Թումանյանի այս երկերն ունեն այնպիսի ընդհանուր ժանրային հատկանիշներ, որոնք իրավունք են տալիս դրանք համախմբելու մեկ միասնական վերնագրի տակ: Բայց այդ ժանրային միասնությունը հնարավոր չէ արտահայտել այն ենթավերնագրերով, որ, ինչպես տեսանք, սովորաբար տալիս էր բանաստեղծն իր այդ գործերին: Առհասարակ ավանդություն, լեգենդ, առասպել, զրույց կամ ժողովրդական մոտիվ բնութագրումները գրականության մեջ ժանրային հստակ որակումներ չեն: Դրանք մատնանշում են միայն ստեղծագործության ժողովրդական հիմքն ու աղբյուրը, բայց ժանրային որոշակի բովանդակություն չունեն, քանի որ բանահյուսական այդ նյութերը կարող են գրական մշակման ենթարկվել տարբեր ժանրերով՝ պոեմ, բալլադ, դրամա, վիպական ստեղծագործություն:

Ավանդության և հարանման բանահյուսական նյութերի հիման վրա գրված թումանյանական չափածո երկերը ամենից ավելի մոտենում են բալլադի գրական տեսակին: Վերցնենք, օրինակ, Թումանյանի այն գործերը, որոնք ծագում են ժողովրդական առակներից, մի ժանր, որն իր բնույթով ավելի հեռու է գրական բալլադից, քան նշված մյուս բանահյուսական տեսակները: Ճիշտ է, այս բաժնի գործերից մի քանիսը («Անբախտ վաճառականները», «Արծիվն ու Կաղնին», «Չարի վերջը», «Մի կաթիլ մեղրը», «Մոծակն ու Մրջյունը») ունեն առակային ծագում

և, բնականաբար, որոշ համապատասխան հատկանիշներ: Սակայն Թումանյանի մշակմամբ դրանք արդեն առակներ չեն սովորական առումով: Այլաբանությունը և բարոյախոսությունը,- առակի ժանրի այդ երկու հիմնական գծերը,- թեև հանդես են գալիս այդ գործերում, բայց էապես տարբերվում են առակներին բնորոշ դրսևորումներից (բացի, թերևս, «Մոծակն ու Մրջյունը» բանաստեղծությունից): Իսկ «Գառնիկ ախպերը», «Էսպես չի մնա» կամ «Աղջկա սիրտը», անշուշտ, ծագում են հեքիաթային բանահյուսությունից և պահպանում են այդ ժանրի որոշակի գծեր (ինչպես նաև «Հազարան բլբուլը», որը սովորաբար դասվում է Թումանյանի պոեմների շարքը): Սակայն մշակման ենթարկվելով չափածո ձևով՝ դրանք ձեռք են բերել բանաստեղծական բովանդակության և կառուցվածքի նոր, լրացուցիչ հատկանիշներ: Ե՛վ առակային ու հեքիաթային «տարերքից» ծագող այս երկերը, և’, մանավանդ, լեգենդի, ավանդության հիման վրա գրված գործերը («Ախթամար», «Անիծած հարսը», «Պողոս-Պետրոս», «Փարվանա», «Հսկան», «Աղավնու վանքը» և այլն) իրենց հիմնական գծերով մոտենում են գրական բալլադի չափանիշներին:

Բալլադը նոր ժամանակների գրականության հենց այն ժանրային տեսակն է, որը ծագել է ժողովրդական լեգենդների, ավանդությունների և զրույցների ստեղծագործական մշակման ճանապարհով: Բալլադը համադրական ժանրային ձև է: Նրա բովանդակության և կառուցվածքի մեջ բնականորեն զուգակցվում են իրականն ու ֆանտաստիկը, առօրեականն ու պայմանական-այլաբանականը, ինչպես նաև պատմողական, քնարական և դրամատիկական տարրերը: Ժանրի այդ համադրական բնույթը շատ լավ է երևում նաև Թումանյանի երկերի օրինակով, որոնք իրենց հիմնական գծերով լիովին համապատասխանում են բալլադի ժանրի՝ նշված և ուրիշ էական հատկանիշներին:

Թումանյանը հայ իրականության մեջ բալլադի՝ իբրև ինքնուրույն գրական տեսակի հիմնադիրն ու խոշորագույն վարպետն է: Ճիշտ է, նրանից առաջ ժողովրդական ավանդությունների չափածո մշակման առանձին փորձեր են արել Աբովյանն ու Պատկանյանը, Րաֆֆին ու Հովհ. Հովհաննիսյանը, սակայն նրանք չհասան ազգային բալլադի ինքնատիպ ստեղծագործական նկարագրի բացահայտման: Այդ խնդրի իրականացումը վիճակվեց Հովհ. Թումանյանին, որից հետո հայ գրական բալլադի հետագա պատմական ընթացքը շարունակեցին Ավ. Իսահակյանը, Ե. Չարենցը, Գ. Սարյանը և ուրիշ բանաստեղծներ:

Դիմելով ազգային բանահյուսության ֆանտաստիկ և այլաբանական

սյուժեներին՝ Թումանյանը, իհարկե, չէր հեռանում իր ստեղծագործության ժողովրդային և ռեալիստական հիմքերից, այլ ցուցադրում էր նրանց գեղարվեստական լայն հնարավորությունները: Նրա բալլադներին լիովի վերաբերում է այն միտքը, որ բանաստեղծն արտահայտել է 1899 թ. մի նամակում. «Ամեն մի ազգի բանաստեղծություն ժողովրդական լեգենդաներով, ազգային ոգու ստեղծագործություններով է զորանում ու ինքնուրույնության կնիք առնում, հաստատվում, առաջ գալիս որպես մի ամբողջ ժողովրդի խոսք և դրանով էլ դառնում պատկառելի» (ԵԺ V, 147): Իրոք, Թումանյանի լավագույն բալլադները ամբողջ հայ գրականության պատմության մեջ ազգային-ժողովրդական ոգու լիարյուն գեղարվեստական մարմնավորման անգերազանց օրինակներ են: Իրենց արտահայտած լուսավոր գաղափարներով և հավերժական ընդհանրացումներով դրանք ձեռք են բերում համամարդկային արժեք և նշանակություն:

Պետք է նկատի առնել նաև հետևյալ կարևոր հանգամանքը: Համաեվրոպական գրականության մեջ բալլադի ժանրը նախապես ծագել ու ձևավորվել է ռոմանտիզմի ուղղության ներսում XVIII դարի վերջի և XIX դարի առաջին կեսի ռոմանտիկ բանաստեղծների ջանքերով, Բյուրգերից մինչև Ժուկովսկի: Եվ այդ իրողությունը իր ուժեղ կնիքը դրեց ժանրի գեղարվեստականնկարագրիվրա:Բալլադնիրխորհրդավորևֆանտաստիկ մոտիվներով, անսովորի և բացառիկի հակումով հաճախ համարվել է «զտարյուն» ռոմանտիկական ժանր, նրան դիմելը՝ ռոմանտիզմին «տուրք տալու» արտահայտություն: Սակայն գրականության պատմությունը նաև օրինակներ է տալիս այն բանի, երբ բալլադի ժանրի ֆանտաստիկ, այլաբանական շղարշի տակ արտահայտվել է լիարյուն ռեալիստական բովանդակություն՝ իրական կենսական հարաբերություններով և բնավորություններով: Ռուս գրականության մեջ դրա լավագույն օրինակը տվեց Պուշկինը, մասնավորապես՝ հենց Թումանյանի թարգմանած «Օլեգի երգը», «Ջրահեղձը» բալլադներում: Նույնը կարելի է ասել ազգային-ժողովրդական ոգով տոգորված ուրիշ բանաստեղծների մասին: Թումանյանը պատկանում է նրանց շարքին: Իր լավագույն բալլադներով նա տվեց «ռոմանտիկական ժանրի» ռեալիստական իմաստավորման փայլուն օրինակներ: Այդ շարքի գործերը՝ «Շունն ու կատվից» մինչև «Թագավորն ու չարչին», Թումանյանի ռեալիստական արվեստի անբաժան մասն են կազմում: Կենդանական և առարկայական աշխարհի մարդկայնացման, հրաշապատում ձևափոխությունների և այլաբանական

կերպարների միջոցով երևան է գալիս կենսական ճշմարտությունն իր ամբողջ հավաստիությամբ, կենդանի բնավորություններ՝ իրենց խոսքով և գործով: Միաժամանակ Թումանյանի երկերը միշտ պարունակում են կյանքի որոշ հավերժական գծեր, համամարդկային ընդհանրացումներ: Այդ բոլորի բազմազան դրսևորումներն են և՛ կենդանիների դիմակի տակ հանդես եկող բնավորությունները («Ծունն ու կատուն», «Անբախտ վաճառականներ», «Չարի վերջը», «Արծիվն ու կաղնին», «Մոծակն ու մրջյունը»), և՛ ֆանտաստիկ ձևափոխումներն ու չափազանցումները («Անիծած հարսը», «Պողոս-Պետրոս», «Աղավնու վանքը», «Հսկան», «Որբը»), և՛ Թումանյանի ստեղծագործության անվիճելի գագաթների թվին պատկանող «Փարվանան», «Մի կաթիլ մեղրը», «Թագավորն ու չարչին»:

Թումանյանի բալլադները, որոնց թիվը հասնում է շուրջ երեք տասնյակի, սույն հատորի մեջ բաժանված են երկու մասի՝ ավարտված և սևագիր կամ անավարտ գործեր: Առաջին բաժնում տեղադրված ավարտուն երկերն էլ տարբեր ճակատագիր են ունեցել: Նրանց մի մասը գրվելուց և տպագրվելուց հետո նորից ու նորից գրավել է հեղինակի ուշադրությունը, ենթարկվել բազմաթիվ փոփոխությունների («Ծունն ու Կատուն», «Անբախտ վաճառականներ», «Ախթամար», «Որբը», «Գառնիկ ախպերը», «Հսկան» և այլն): Կամ էլ սկզբից ևեթ երևան է եկել այնպիսի կատարյալ տեսքով, որ հետագայում էական փոփոխությունների անհրաժեշտություն չի զգացվել («Պողոս-Պետրոս», «Փարվանա», «Լուսավորչի կանթեղը», «Մի կաթիլ մեղրը», «Աղավնու վանքը», «Թագավորն ու չարչին» և այլն): Վերջապես, կա նաև բալլադների մի ուրիշ խումբ, որոնք առաջին տպագրությունից հետո մի տեսակ դուրս են մնացել ստեղծագործական տեսադաշտից, որևէ փոփոխություն չեն կրել կամ չեն վերահրատարակվել («Արև և լուսին», «Օրորոցագող», «Հոգեհան», «Երկինք ու երկիր»): Ըստ երևույթին, Թումանյանը դրանք համարել է անհաջող գործեր, որոնք հիմք չեն տալիս վերամշակման համար: Քառորդ դար անց, անդրադառնալով իր առաջին տպագիր բանաստեղծությանը («Արև և Լուսին»), նա, օրինակ, գրել է, թե դա «անպայման անհաջող է դուրս եկել» և «դրա համար էլ մնացել է առաջին հրատարակության մեջ» (ԵԺ V, 417):

Թումանյանի բալլադների աղբյուրը եղել են հայկական կամ ընդհանրապես արևելյան ժողովրդական ավանդություններն ու զրույցները, երբեմն էլ՝ հայ հին մատենագրության մեջ եղած հիշատակությունները: Բանաստեղծն իր տրամադրության տակ սովորաբար չի ունեցել ամբողջական ու ծավալուն սյուժեներ, որոշակիորեն գծագրված

կերպարներ: Այդ բոլորը նա ստեղծել է ինքնուրույն ճանապարհով՝ պատմական կամ աշխարհագրական որևէ հիշատակության ուսեղմ զրույցի, բնության երևույթի կամ որևէ անվան ժողովրդական ստուգաբանության հիման վրա: Դրա շնորհիվ էլ Թումանյանի բալլադները, իրենց նյութով ու ոգով լինելով խորապես ժողովրդական, միաժամանակ ըստ ամենայնի նոր և ինքնուրույն կերտվածքներ են, արդյունք են ստեղծագործական մեծ աշխատանքի:

Իրենց թեմատիկ հատկանիշներով Թումանյանի այս երկերը կարելի է բաժանել մի քանի խմբի:

Նախ, որոշակիորեն առանձնանում են, պայմանականորեն ասած, մանկական բալլադները: Դրանք հասցեագրված են, ամենից առաջ, «մանկական լսարանին», թեև պարունակում են գաղափարներ ու պատկերներ, որոնք յուրովի հետաքրքիր և ուսանելի են նաև տարեց ընթերցողների համար: Բալլադների այս խումբն սկսվում է դեռ 80-ական թթ. գրված «Շունն ու կատուն» և «Անբախտ վաճառականներ» բանաստեղծություններով և շարունակվում հաջորդ տասնամյակներում գրված մի շարք ուրիշ գործերով, ինչպես «Գառնիկ ախպերը», «Չարի վերջը», «Հսկան», «Արտուտի երգը», «Ծաղիկների երգը», «Մոծակն ու մրջյունը» և այլն: Ընդհանուր է սրանց մեջ այն, որ կենդանի պատկերի ուժով (թեև մեծ մասամբ այլաբանորեն) ցուցադրվում են կյանքի զարմանալիորեն ճշմարտացի տեսարաններ, մարդկային բնավորություններ իրենց համոզիչ խոսքով ու գործով, քարոզվում են մարդասիրության և արդարության, հավասարության և ազատասիրության գաղափարներ՝ առանց որևէ ձանձրալի խրատաբանության: Կենդանի պատկերի տրամաբանությամբ էլ բանաստեղծը մանուկ ընթերցողին հանգեցնում է չարի դատապարտման, բարու և աշխատանքի դրվատման մտքին:

Կառուցվածքի սկզբունքներով հիշյալ գործերից շատերը պայմանականորեն կարող են կոչվել «փոքր դրամաներ»: Նրանց մեջ բացարձակորեն գերիշխում է գործող անձանց խոսքը, որը ոչ միայն բացահայտում է բնավորությունների կենդանի երանգներ, այլև, հեղինակային պատումի հետ «դաշնակցած», առաջ է մղում գործողության ընթացքը: Հայտնի է, որ Թումանյանը շատ է խոսել իր դրամատուրգիական նախասիրությունների մասին, որոնք, սակայն, ուղղակի մարմնավորում չգտան որևէ ամբողջական թատերգական ստեղծագործության մեջ: Բայց դրանք իրենց ինքնատիպ արտահայտությունը գտան կենդանի շարժմամբ,

գործողությամբ ու դրամատիզմով հագեցած չափածո և արձակ շատ գործերում: Վերջիններիս թվին է պատկանում նաև թումանյանական բալլադների զգալի մասը (բացի վերը թվարկված գործերից, պետք է հիշատակել նաև «Թագավորն ու չարչին», «Մի կաթիլ մեղրը», «Անիծած հարսը» և այլն):

Բալլադների երկրորդ խումբը կազմում են այն երկերը, որոնք արծարծում են մարդու և բնության փոխհարաբերության խնդիրը՝ լուծելով այն մարդասիրության և բնապաշտության դիրքերից: Այդ իմաստով նրանք մերձեցման շատ կետեր ունեն Թումանյանի ուրիշ երկերի, մանավանդ «Դեպի Անհունը» պոեմի և քառյակների հետ: Բանաստեղծը հատուկ նախասիրություն ունի ժողովրդական այն սյուժեների նկատմամբ, որոնց մեջ կյանքի չար ուժերից հալածված էակները վերածվում են թռչունների, դառնում մեծ ու գթառատ բնության մի մասնիկը: Այդ ճակատագիրն է վիճակվում դաժան սկեսրոջից անիծված երիտասարդ կնոջը («Անիծած հարսը»), խորթ մոր քմահաճույքով հայրական տնից վտարված որբերին («Պողոս-Պետրոս»), թուրքի կողմից առևանգված գեղանի աղջկան («Որբը»), Լենկթեմուրի հրամանով գերի քշվող հազարավոր մարդկանց («Աղավնու վանքը»): Բնությունը նրանց համար դառնում է հարազատ գիրկ, փրկում է չար ու դաժան մարդկանց հալածանքից: Այստեղ արտահայտվել է Թումանյանի աշխարհայացքին շատ բնորոշ այն մոտիվը, որը հաճախ նրան մղում էր հասարակական կյանքի ողբերգական հակասությունները լուծելու բնության միջոցով՝ նրա մեջ տեսնելով մարդասիրության, արդարության և ազատության բարձրագույն տիպար ու հանգրվան: Բնությունը մարդկային ձգտումների հավերժացման միջոց է դառնում նաև «Ախթամար», «Աղջկա սիրտը» բալլադներում, իսկ «Արծիվն ու կաղնին», «Էսպես չի մնա» և այլ գործերում յուրովի արտահայտվել է բնության ու կյանքի հավերժական հոսունության, շարժման գաղափարը: Առհասարակ բալլադներում ցայտուն կերպով արտահայտվել են Թումանյանի գեղարվեստական մտածողության երկու կողմերը իրենց բնական միասնության մեջ. մի կողմից պատկերի առարկայական, գրեթե տեսանելի կոնկրետություն, մյուս կողմից՝ հավերժական ընդհանրացումներ, ժամանակն ու տարածությունը իրենց անչափելի մեծությամբ ընդգրկելու ձգտում:

Այս բոլոր մոտիվների ամենաբարձր ու կատարյալ արտահայտությունը դարձավ «Փարվանան», որն «Անուշի» և «Թմկաբերդի առումի» հետ կարող է համարվել Թումանյանի էպիկական պոեզիայի

գագաթներից մեկը: Բանաստեղծի համար ելակետ են եղել Փարվանա լճի և կրակի մեջ այրվող թիթեռների մասին Ջավախքում պատմվող զրույցները, որ նա նախապես լսել էր իր դասընկեր Գրիգոր Վանցյանից: Այս զրույցների հիման վրա գրելով բալլադ՝ Թումանյանը մեծապես ընդլայնեց պատմության աշխարհագրական և փիլիսոփայական սահմանները, արտահայտեց իր նվիրական խոհերը մարդու կատարելության և մարդկության զարգացման հեռանկարների մասին: Անշեջ հուրը ոչ միայն բալլադի հերոսներին շարժման մեջ դնող կետ-նպատակն է, այլև վիթխարի ուժի հասցված մի ընդհանրացում, որը խորհրդանշում է մարդկության հավերժական ձգտումը դեպի գեղեցիկն ու կատարյալը: Բարձր իդեալի այդ անվերջանալի մղումն արտահայտվում է արքայադստեր, թիթեռներ դարձած անձնազոհ կտրիճների կերպարներում: Այս դեպքում ևս ֆանտաստիկ ձևափոխությունը Թումանյանի հումանիստական գաղափարների դրսևորման միջոց է: Հայ բանաստեղծն ինքնատիպ մեկնաբանություն է տվել Արևելքի միջնադարյան և նոր ժամանակների արևմտյան գրականության մեջ բազմիցս օգտագործված կրակի և թիթեռի բազմանշանակ պատկերին: Այդ պատկերը կապվում է բարձր իդեալի հավերժական ձգտման հետ, որը մշտապես ապրում է մարդկության սրտում՝ չնայած բոլոր արգելքներին ու դժվարություններին:

Վերջապես, կարելի է առանձնացնել բալլադների մի երրորդ խումբ, որոնք արծարծում են ազգային-հայրենասիրական և քաղաքական կյանքի խնդիրներ, ներկայացնում պատմության դրվագներ՝ ի դաս ժամանակակից սերնդի: Այս խմբի մեջ մտնող գործերի համար («Աղավնու վանքը», «Լուսավորչի կանթեղը», «Մի կաթիլ մեղրը», Թագավորն ու չարչին») հիմնական աղբյուր են ծառայել միջնադարի գրականությունից քաղված առանձին սյուժետային դրվագներ, որոնք իմաստավորվում են արդիականության դիրքերից: Այսպես, Արագածի գագաթին կախված մշտավառ ջահի ավանդությունը, որը գալիս է վաղ միջնադարից, Թումանյանը ներկայացնում է իբրև ազգային ազատության անմարելի հույսերի խորհրդանիշ: Իսկ «Աղավնու վանքի» համար հիմք է ծառայել միջնադարյան մի հրաշապատում լեգենդ, որի տարբերակները գրի են առնվել XVIII դարի մատենագիր Ղազար Ջահկեցու գրքի, Միքայել Չամչյանի «Պատմություն հայոց» աշխատության և Ավգուստ ֆոն Հաքստհաուզենի ուղեգրության էջերում: Այդ աղբյուրներից քաղված դրվագներն ու մանրամասները Թումանյանը վերահյուսել է մի նոր գեղարվեստական ամբողջության մեջ: Բայց լեգենդի ֆանտաստիկ սյուժեն (գերյալ հայերի

աղավնի դառնալու պատմությունը) նրան գրավել է ոչ թե իբրև կրոնական հրաշք, այլ որպես հայրենասիրական և հումանիստական գաղափարների հաստատման միջոց:

Նույնը կարելի է ասել նաև մյուս երկու բալլադների մասին: «Մի կաթիլ մեղրի» ստեղծման համար անմիջական խթան է եղել Վարդանի առակների գրքում տեղ գտած համանման պատմությունը: Սակայն միջնադարյան առակի սեղմ, արձանագրական սյուժեն բալլադում վերածվել է կենսական լիարյուն մանրամասներով հագեցած մի լայնածավալ համայնապատկերի, իսկ երկու գյուղերի կռիվն ի վերջո ձեռք է բերել համընդհանուր արյունահեղ պատերազմի չափեր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ծագումից մի քանի տարի առաջ՝ 1909 թ. գրված այս ստեղծագործության մեջ Թումանյանն ասեք կանխազգում էր մոտալուտ ապագան: Երգիծական մեծ ուժով նա ցուցադրում էր պատերազմի անմարդկային և անհեթեթ բնույթը, նրա բերած անհամար չարիքները, մերկացնում աշխարհի տիրակալների կեղծ-հայրենասիրական դեմագոգիան: «Մի կաթիլ մեղրը» դուրս է գալիս ազգային ու պատմական շրջանակներից և վերաբերում է բոլոր ժամանակներին: Այն կարող է դասվել համաշխարհային հակապատերազմական գրականության լավագույն էջերի թվին և այսօր էլ հնչում է իբրև խորապես հրատապ ստեղծագործություն:

Ոչ միայն անցյալի, այլև ներկայի իմաստավորմանն է ծառայում նաև «Թագավորն ու չարչին» (1917), որի նյութը Թումանյանը քաղել է XVII դարի նշանավոր պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, մասամբ էլ նույն դարի հեղինակ Զաքարիա Սարկավագի գրքերից: Շահ Աբասի հրամանով իրականացված հայերի բռնագաղթը, նրանց զրկանքների ու տանջանքների ողբերգական պատմությունը ներքուստ զուգադրվում էին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ծավալված հայկական մեծ եղեռնի դեպքերի հետ: Բայց այստեղ ևս Թումանյանն ազգայինից գնում է դեպի համամարդկային խնդիրների արծարծում: Գեղարվեստական մեծ ուժով նա դատապարտում է ամեն կարգի բռնություն, որի պայմաններում հնարավոր չէ «ո՛չ շիտակ խոսք, ո՛չ կյանք, ո՛չ սեր»:

«Թագավորն ու չարչին» Թումանյանի վերջին ավարտուն բալլադն է: Բայց կյանքի վերջին տարիներին էլ նրա միտքն աշխատում էր բանահյուսական նյութերի գեղարվեստական մշակման վրա՝ ձգտելով նրանց բովանդակության ազգային և ժամանակագրական շրջանակների ընդլայնման: Թումանյանը համոզված էր, որ «էդ ճանապարհով միայն գրողը կարող է համամարդկային գրականության մեջ տեղ ունենալ» (տե՛ս

Նվարդ Թումանյան, էջ 296): Առաջին իսկ քայլերից ղեկավարվելով այդ սկզբունքով՝ բանաստեղծը կյանքի մայրամուտին էլ երազում էր ավարտել «Հազարան բլբուլ» հեքիաթ-պոեմը, որը, նրա համոզմամբ, պետք է լիներ իր բոլոր նվիրական գաղափարների, մոտիվների ու ձևերի ամենալրիվ ու բարձր համադրությունը: Բանահյուսական հիմք ունեցող մյուս երկը, որը նույնպես մնաց անավարտ, «Անբուն կկուն» էր: Այստեղ Թումանյանը նորից անդրադարձավ մոտ 15 տարի առաջ գրած «Չարի վերջը» մանկական բալլադի նյութին, բայց շատ ավելի լայն ստեղծագործական ծրագրով: Բանը միայն ծավալի բազմապատիկ մեծացումը չէր (ավարտելու դեպքում, դատելով պահպանված հատվածներից, դա լինելու էր Թումանյանի ամենածավալուն չափածո երկերից մեկը): Ավելի կարևոր է այն, որ այս դեպքում ևս մեծապես ընդլայնվում են ստեղծագործության թեմատիկ-գաղափարական սահմանները՝ արդարության և հավասարության բարոյախոսական հավաստումից գնալով դեպի քաղաքական երգիծանքի լայն ընդգրկումներ: «Անբուն Կըկուն», նույնիսկ իր առկա մասերով, արդեն դուրս է գալիս բալլադի ժանրային շրջանակներից: Դա նոր ժամանակներում մի յուօրինակ «կենդանական վեպ» ստեղծելու, այն հասարակական-քաղաքական հրատապ խնդիրներով հագեցնելու համարձակ փորձ էր: Իրավացի էր թումանյանագետ Արամ Ինճիկյանը, երբ «Անբուն Կըկուն» համեմատում էր Գյոթեի նշանավոր «Ռեյնեկե աղվես» երգիծական պոեմի հետ (տե՛ս ՈւԻՀ 1, էջ 20), որն, ի դեպ, ինչպես վկայել է Աշխեն Թումանյանը, բանաստեղծն իրոք նկատի է ունեցել իր երկը գրելիս:

Ինչպես ուրիշ ժանրերի, այնպես էլ բալլադի բնագավառում Թումանյանն ուներ անհամար մտահղացումներ ու ծրագրեր, որոնք առհասարակ մնացին անհայտության մեջ: Ազգային ժողովրդական ավանդությունների և լեգենդների համապարփակ իմացությունը պետք է հիմք ծառայեր շատ տասնյակ բալլադների ստեղծման, որի համար Թումանյանն ըստ ամենայնի պատրաստ էր: 1923 թ. փետրվարի 6-ին նա ասել է. «Հիմա որ լավացա, էլ ոչ ոք չի պոկի ինձ իմ գրասեղանից: Գարունքի հետ հենց որ աչքերս բացվեն՝ ինչե՜ր եմ թափելու, ինչե՜ր եմ թափելու՝ հեքիաթների, լեգենդների հեղեղ...» (Նվարդ Թումանյան, էջ 310): Դրանից մի քանի շաբաթ անց վրա հասած մահը ողբերգական վերջակետ դրեց բանաստեղծի այդ մեծ երազանքին:

Ամփոփելով շարադրվածը՝ կարելի է ասել, որ բալլադը Թումանյանի ստեղծագործության առաջատար և կենտրոնաձիգ ժանրային ձևերից

մեկն է: Նրա ամբողջ գրական ճանապարհի միջով անցնող ու հարատևող հետաքրքրությունը ժողովրդական ավանդությունների նկատմամբ նշանավորվեց բազմաթիվ անզուգական երկերի ստեղծումով, որոնք պատկանում են հայ գրականության չխամրող արժեքների թվին: Թումանյանի լավագույն բալլադները այդ ժանրի դասական նմուշներից են ոչ միայն ազգային, այլև համաշխարհային գրական չափանիշներով:

Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր երկրորդ, Երևան, 1990, էջ 538-548

Հովհաննես ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

1902

ՓԱՐՎԱՆԱ

I

Բարձրագահ Աբուլն ու Մըթին սարեր
Մեջք մեջքի տըված կանգնել վեհափառ,
Իրենց ուսերին, Ջավախքից էլ վեր`
Բըռնած պահում են մի ուրիշ աշխարհ:

Ասում են` էնտեղ, արծըվի նըման,
Ծիծղուն, կապուտակ երկընքի ծոցում,
Նըստում էր էն սեգ սարերի արքան
Իրեն Փարվանա ճերմակ ամրոցում:

Փարվանա արքան մի աղջիկ ուներ.
Ու ոչ մի որսկան դեռ իրեն օրում
Էնքան գեղեցիկ եղնիկ չէր տեսել`
Իր որսն անելիս Մըթին սարերում:

Աշխույժ մանկությամբ զարդարում էր նա
Ծերության օրերն ու սարերն իր հոր,
Ու ապրում էր ծեր արքան Փարվանա
Իրեն էն քընքուշ ծաղկով բախտավոր:

Մեծ բախտը սակայն առաջևն էր դեռ.
Եկավ էն օրն էլ հասավ երջանիկ,
Ու ղըրկեց արքան ուրախ դեսպաններ
Ամեն մի ամրոց, ամեն արքունիք:

- Ո՞րտեղ է, ասավ, էն քաջը, թե կա,
Իմ չընաշխարհիկ դըստերն արժանի,

Թող առնի իր ձին, իր զենքն ու զըրահ,
Գա՛, ցույց տա իրեն, իր բախտը տանի...

II
Հագած, կապած զենք ու զըրահ,
Ձիանք հեծած ամեհի,
Ահա եկել հավաքվել են
Կըտրիճները Կովկասի,
Ծեր Փարվանա թագավորի
Ապարանքի հանդիման
Կազմ ու պատրաստ սպասում են
Մոտիկ ժամին մըրցության:
Ըսպասում է ողջ աշխարհքը՝
Եկած, կիտված Փարվանա,
Թե ո՞ր կըտրիճն արդյոք պիտի
Էն սիրունին տիրանա:

Հընչեց փողը: Ահա փունջ-փունջ
Դըրանիկներ, նաժիշտներ,
Ահա աղջիկն իր նազելի
Ու թագավորն ալեհեր:
Հայրը ինչպես մըռայլ մի ամպ,
Աղջիկն անուշ մի լուսին,
Ամպ ու լուսին իրար փարված՝
Դուրս են գալի միասին:
Հառաչում է ողջ աշխարհքը.
Կըտրիճները, քարացած,
Երազների մեջ են ընկնում՝
Էս աշխարհքից վերացած:

- Նայի՛ր, դըստրի՛կ, իշխանազուն
Էս քաջերին լայնալանջ,
Այժմ պիտի հանդես դուրս գան,
Պայքար մըտնեն քո առաջ.
Մեկը իրեն ուժը ցույց տա,
Մյուսը՝ շընորհքն իր բազկի,

Մ՜րը՝ ճարպիկ ձիարշավը,
Մ՜րն էլ՝ թափը իր վազքի:
Իսկ երբ կըռիվն առնի դադար,
Հայտնի լինին քաջն ու վատ,
Ու երբ անցնեն մեր առջևից
Կըտրիճները պայազատ,
Ընտրի՛ր, զարկի՛ր ձեռքիդ խնձորն
Անհաղթներից անհաղթին,
Որ ողջ աշխարհ մայիլ մընա
Անզուգական քո բախտին:

Ասավ արքան, ձեռքը ձըգեց,
Նըշան տըվավ պայքարին,
Այնինչ՝ աղջիկն առաջ եկավ՝
Կարմիր խնձորն իր ձեռին:
- Գուցե, հայրի՛կ, տըկար լավին
Հաղթե մի վես տըմարդի,
Բայց չի կարող լինել երբեք
Նա սիրելին իմ սըրտի...
- Է՜յ, Փարվանա չըքնաղ փերի,
Ի՞նչն է հավան քո սըրտին,-
Խըռնըվում են կըտրիճները,
Խընդրում կրկին ու կրկին:

- Գա՞նձ ես ուզում, ոսկի՞, արծա՞թ,
Անգին քարեր ու գոհա՞ր,
Ա՞ստղ ես ուզում, էլ երկընքից
Վար կըբերենք քեզ համար:
- Ինչի՞ս են պետք ոսկին, արծաթ
Եվ կամ աստղը երկընքի,
Ոչ էլ գոհար եմ պահանջում
Սեր-ընկերից իմ կյանքի:
Ես նըրանից հուր եմ ուզում,
Անշեջ հուրը սըրբազան,
Ով կըբերի անշեջ հուրը,
Նա է ընտրած իմ փեսան...

Ասավ աղջիկն, իրար անցան
Կըտրիճները քաջարի,
Ձիանք հեծած թըռան հապճեպ
Դեպի չորս կողմն աշխարհի:
Թըռա՜ն, շուտով գըտնեն, բերեն
Անշեջ հուրը աղջըկան.
Բայց... տարիք են գալի՜ս, գընո՜ւմ,
Նըրանք չըկան ու չըկան...

III
- Հայրի՛կ, ինչո՞ւ ետ չըդարձան
Էն քաջերը սիրատենչ.
Մի՞թե, հայրի՛կ, ինձ մոռացան,
Էլ չեն բերիլ հուրն անշեջ:

- Ո՛չ, իմ դըստրիկ, կըգան անշուշտ
Ու կըբերեն էս տարի.
Կըռիվներով արյունըռուշտ
Լիքն է ճամփեն քաջերի:
Ո՛վ իմանա, պետք է անցնեն
Մութ աշխարհքից, սև ջըրից.
Ո՛վ իմանա, պետք է փախցնեն
Յոթգըլխանի դևերից:

Անց է կենում դարձյալ տարին.
Նայում է կույսն ամեն օր.
- Ո՞ւր է, հայրի՛կ, ե՞րբ կըգա նա՝
Սարից թըռած ձիավոր:

Միշտ երազում ես տեսնում եմ
Էն հերոսին ապագա,
Հուր կարոտով թըռած իմ դեմ,
Լուսանում է... ու չըկա:

- Կըգա, դըստրի՛կ, իմ թանկագին,
Հեշտ չի բերվում հուրն անշեջ.

Ճատ-շատ անգամ բերող հոգին
Ինքն է այրվում նրա մեջ...

Անց է կենում դարձյալ տարին:
Նայում է կույսն ամեն օր.
Ոչ մի սարից, ոչ մի ճամփում
Չի երևում ձիավոր:

- Հայրի՛կ, հայրի՛կ, մի՞թե չըկա
Էս աշխարհքում անշեջ հուր.
Թառամում է սիրտըս ահա,
Պաղ է էս կյանքն ու տըխուր...

Էլ չի խոսում. մռայլ, տըրտում,
Լուռ է արքան ալևոր,
Սև-սև ցավերն իրեն սըրտում՝
Միտք է անում գըլխակոր:

IV
Էսպես անցան շատ տարիներ.
Տըխուր աղջիկն արքայի
Նայե՜ց, նայե՜ց սարերն ի վեր,
Ճամփաներին ամայի,
Հույսը հատավ... ու լաց եղավ.
Էնքա՜ն արավ լաց ու կոծ,
Որ լիճ կըտրեց արտասուքը,
Ծածկեց քաղաքն ու ամրոց.
Ծածկե՜ց, կորա՜ն, ինքն էլ հետը...
Այժըմ էնտեղ տըրտմաշուք
Խոր Փարվանա լիճն է ծըփում,
Հըստա՜կ, ինչպես արտասուք:
Ու էն վըճիտ ջըրերի տակ
Ցույց են տալի մինչ էսօր
Ծեր արքայի ճերմակ ամրոցն
Ու շենքերը փառավոր:

* * *

Ասում են, էն թիթեռները,
Որ գիշերվա խավարում,
Որտեղ ճըրագ, որտեղ կըրակ,
Որտեղ լույս է հենց վառվում,
Հավաքվում են, շուրջը պատում,
Մեջն են ընկնում խելագար,
Ասում են, թե էն Փարվանա
Ջահիլներն են սիրավառ:
Ըշտապելուց թև են առել,
Դարձել թեթև թիթեռներ,
Ու տակավին հուր տեսնելիս`
Մեջն են ընկնում անհամբեր.
Ջանք է անում ամեն մինը,
Ծուտով տանի, տիրանա...
Ու այրվում են, այրվո՜ւմ անվերջ
Կըտրիճները Փարվանա:

Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր երկրորդ, Երևան, 1990, էջ 121-126

* * *

1902

ՓԱՐՎԱՆԱ

ՄՃ / «Մուրճ» ամսագիր, Թիֆլիս

5 Ասում են` այնտեղ, արծըվի նըման,
11 Այնքան գեղեցիկ եղնիկ չէր տեսել
16-18 Իրեն այն քնքուշ ծաղկով բախտավոր:
Մեծ բախտը սակայն առաջին էր դեռ.
Եկավ այն օրն էլ հասավ երջանիկ,
37 Փողը հընչեց: Ահա փունջ-փունջ
39 Ահա աղջիկն իր գեղանի
66-67 Նըշան տա գոռ պայքարին,

Աղջիկն հանկարծ առաջ եկավ
76 Խընդրում նորից ու նորից:
76-ից հետո՝
- Ասա՛, դստրի՛կ, ի՞նչ ես ուզում
Էս աննըման քաջերից
80 Վեր կըբերեն քեզ համար,
83 Ոչ գոհար եմ ես պահանջում
120 Ինքն է այրվում նորա մեջ
133 Այսպես անցան շատ տարիներ:
138-139 Այնքա՜ն արավ լաց ու կոծ,
Որ ծով կըտրեց արտասուքը
141-142 Ծածկե՜ց, կորա՜ն, ինքն էլ մեջը...
Այժմ այնտեղ տըրտմաշուք
145-146 Ու այն վճիտ ջըրերի տակ
Ցույց են տալի մինչ այսօր
149 Ասում են, այն թիթեռները
155-156 Ասում են, թե՝ այն Փարվանա
Ջահելներն են սիրավառ:

ԲԹ / «Բանաստեղծություններ», Թիֆլիս, 1903

5 Ասում են՝ այնտեղ, արծըվի նըման,
11 Այնքան գեղեցիկ եղնիկ չէր տեսել
16 Իրեն այն քնքուշ ծաղկով բախտավոր:
18 Եկավ այն օրն էլ հասավ երջանիկ,
50 Այս քաջերին լայնալանջ,
133 Այսպես անցան շատ տարիներ:
138 Այնքա՜ն արավ լաց ու կոծ,
145 Ու այն վճիտ ջըրերի տակ
149 Ասում են, այն թիթեռները
152 Որտեղ լույս է երևում,
155 Ասում են, թե՝ այն Փարվանա

ԲԲ / «Բանաստեղծություններ», Բաքու, 1908

5 Ասում են՝ այնտեղ, արծըվի նըման
11 Այնքան գեղեցիկ եղնիկ չէր տեսել
16 Իրեն այն քնքուշ ծաղկով բախտավոր:
18 Եկավ այն օրն էլ հասավ երջանիկ,

44 Դուրս են գալիս միասին:
50 Այս քաջերին լայնալանջ,
58 Հայտնի լինեն քաջն ու վատ,
65-66 Ասեց արքան, ձեռքը ձըգեց,
Նըշան տըվեց պայքարին,
70 Հաղթե մի վես տըմարդի,
79 Ո՞ստղ ես ուզում, մենք երկընքից
91 Ձիանք հեծան, թըռան հապճեպ
100 Էլ չեն բերի հուրն անշեջ:
133 Այսպես անցան շատ տարիներ
138 Այնքա՜ն արավ լաց ու կոծ,
145-146 Ու այն վճիտ ջըրերի տակ
Ցույց են տալիս մինչ այսօր
149 Ասում են, այն թիթեռները
155 Ասում են, թե՝ այն Փարվանա

ՀԳ / «Հայ գրողներ» (քրեստոմատիա), Ա, Ռուսահայ գրողներ, Թիֆլիս, 1909 (առաջին տպ.), 1914 (երկրորդ տպ.)

66 Նըշան տըվավ պայքարին
83 Ոչ գոհար եմ ես պահանջում
91 Ձիանք հեծան թըռան հապճեպ
120 Ինքն է էրվում նըրա մեջ
152 Որտեղ լույս է երևում

ԳԳ / Սուրխաթյան, «Գրական գոհարներ» (քրեստոմատիա), Թիֆլիս, 1922

58 Հայտնի լինեն քաջն ու վատ,
79 Աստղ ես ուզում, մենք երկընքից
91 Ձիանք հեծան, թըռան հապճեպ
100 Էլ չեն բերի հուրն անշեջ
120 Ինքն է էրվում նըրա մեջ...
128 Պաղ է էս կյանքն ու տըխուր:
146 Ցույց են տալիս մինչ այսօր
152 Որտեղ լույս է երևում
163 Ու էրվում են, էրվո՜ւմ անվերջ

Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր երկրորդ, Երևան, 1990, էջ՝ 385-387:

ՓԱՐՎԱՆԱ
(«Բարձրագահ Աբուլն ու Մըթին սարեր»)

Ակունքը ժողովրդական է: Թումանյանն առաջին անգամ լսել է Ներսիսյան դպրոցի իր նախկին դասընկեր, հետագայում մանկավարժ և լեզվաբան Գր. Վանցյանից: «Գրիգորն է լսել Ախալքալաք, – գրում է բանաստեղծը ԹԸԱ N 3 ծոցատետրում: – Փարվանա (կրակի թիթեռ): Թագավորը մի աղջիկ է ունենում, ասում է՝ ով որ կրակ բերի, նրան կտամ: Գալիս է կրակի շուրջը պտտվում, որ կրակ տանի և միշտ ընկնում է մեջն այրվում» (տե՛ս ՈՒՀ 2, էջ 420, 459):

Ընկերոջ պատմածը լսելուց հետո Թումանյանն այցելել է Փարվանա լիճը, նրա մոտակա գյուղերը և այստեղ, հավանորեն, նույն ավանդությունը լսել նաև ուրիշներից: Այս մասին հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Ավ. Իսահակյանը. «...1901 թվի սեպտեմբերին Օհաննեսը Ալեքսանդրապոլ եկավ Աբասթումանից, ուր նա բժշկվում էր: Ճանապարհին կանգ էր առել Ախալքալաքում, այցելել էր Փարվանա լիճը, որի հայտնի լեգենդի մասին վաղուց ի վեր մտորում էր: Լսել էր Թմկաբերդի լեգենդը: Չէր կարողացել գնալ բերդը տեսնելու, սակայն Աբուլ լեռան լանջերից դիտակով նայել էր բերդին, որի բուրգերը հեռվից ազատ ուրվագծվում էին: Խանդավառ խոսում էր Փարվանայի ու Թմկաբերդի լեգենդների մասին. նրա երևակայության մեջ կամաց-կամաց կենսագործվում էին այդ չքնաղ պոեմները:

Հիշում եմ այսօրվա պես, որ նա «Թմկաբերդի» նախերգանքի առաջին փորձը արտասանեց, մեծ հիացմունք պատճառելով ինձ» (ԹԺՀ, էջ 12-13):

Գրված է 1902 թ. Աբասթումանում: Այդ մասին տեղեկանում ենք 1909 թ. հուլիսի 18-ին բանաստեղծի՝ Մ. Թումանյանին հղած նամակից. «Որքան հիշողություններ ու անմոռանալի վայրկյաններ են կապված Աբասթումանի այս կամ այն փոքրիկ, խաղաղ, չքնաղ անկյունում, – գրում է Թումանյանը, – այդտեղ ես շատ եմ երազել ու գրել եմ իմ մի քանի լավ բաները: Այդտեղ եմ մշակել «Անուշը», այդտեղ եմ գրել «Փարվանան» և այլ բաներ – հա՛, «Թմկաբերդի առումը» (ԵԺ V, 320):

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

ԳԱԹ ԹՖ N 1354 և N 1355 պահվում են ԲԹ-ի և ԲԲ-ի հեղինակի սեփական օրինակները, որոնց մեջ Թումանյանն ուղղումներ է կատարել և լուսանցքում արել նաև հետևյալ նշումները. «Մի քիչ ավելացնել ու

զարգացնել» (77-79-րդ տողերի կողքին), «Իմ Հերն էլ շատ ունի - մեր երկնքում էլ աստղեր կան» (81-83-րդ տողերի կողքին), «Ավելացնել, զարգացնել իր իդեալը» (85-88-րդ տողերի կողքին), «Աղջկանը ավելի շատ տեղ տալ» (109-111-րդ տողերի կողքին):

Առաջին անգամ «Լեգենդ» ենթավերնագրով տպագրվել է Մճ, 1903, N 1, էջ 33-38, տողատակի հետևյալ ծանոթությամբ. «Փարվանա լիճը գտնվում է Ախալքալաքից 20 վ. հյուսիս-արևելք: Փարվանա են կոչվում և՛ այն թիթեռները, որ թրթռում են ճրագի շուրջը»: Այնուհետև՝ ԲԹ, էջ 70-76, ԹԼ, էջ 23-29, ԲԲ, էջ 89-95, ՀԳ, էջ 95-100, ԳԳ, էջ 322-327, ԲՊ, էջ 91-97, ապա՝ ԵԺ I, 292-296:

Արտատպվում է ԲՊ-ից: Ուղղել ենք մի քանի վրիպակ:

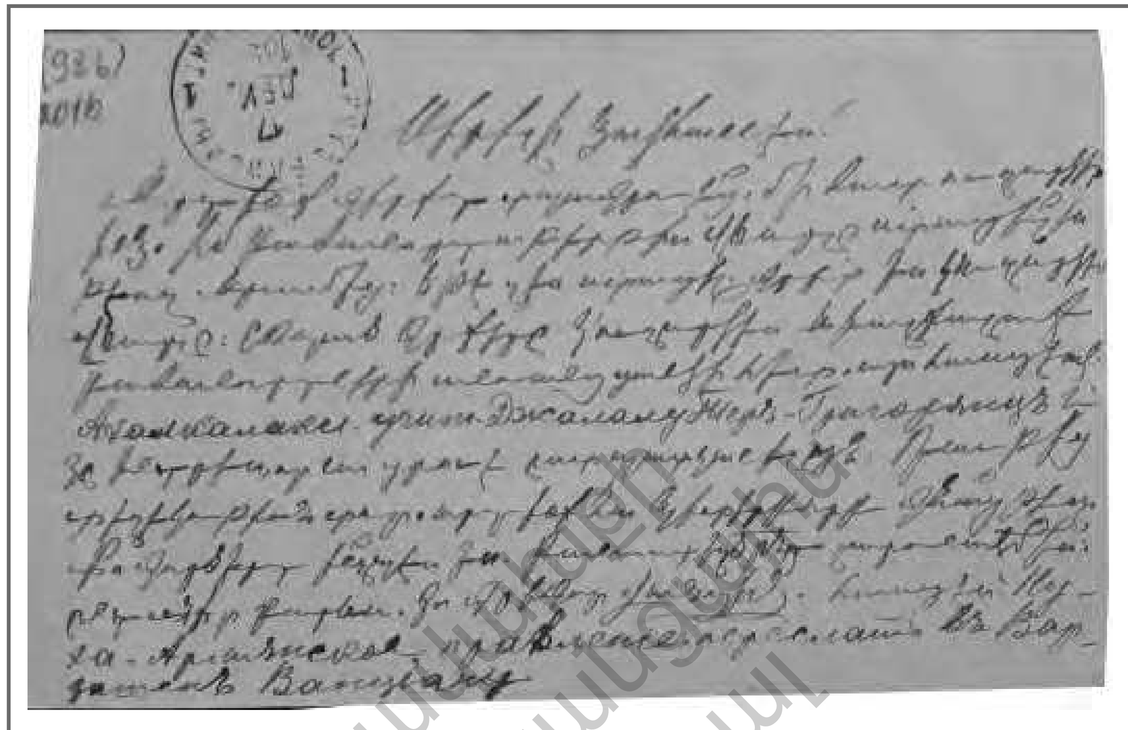
Բաժնում կիրառված համառոտագրությունները

ԲԹ - Բանաստեղծություններ, Թիֆլիս, 1903
ԹԼ - Լեգենդներ, Թիֆլիս, 1904
ԲԲ - Բանաստեղծություններ, Բաքու, 1908
ԲՊ - Բանաստեղծություններ, Կ. Պոլիս, 1922
ԵԺ I, II, III, IV, V, VI - Հովհաննես Թումանյան, Երկերի ժողովածու, գիտական հրատարակություն 6 հատորով, Երևան, 1940-1959
ԳԱԹ - Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան
ԳԳ - Սուրխաթյան, Գրական գոհարներ (քրեստոմատիա), Թիֆլիս, 1922
ԹԸԱ - Թումանյանի ընտանիքի արխիվ
ԹԺՀ - Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում (տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց՝ Լ. Մ. Կարապետյան), Երևան, 1969
ԹՖ - Թումանյանի ֆոնդ
ՀԳ - Հայ գրողներ (քրեստոմատիա), Ա, Ռուսահայ գրողներ, Թիֆլիս, 1909 (առաջին տպ.), 1914 (երկրորդ տպ.)
ՈՒՀ1, ՈՒՀ2, ՈՒՀ3, ՈՒՀ4 - Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. 1, Երևան, 1964, հ. 2, Երևան, 1969,
Ֆ - ֆոնդ
Նվարդ Թումանյան - Ն. Թումանյան, Հուշեր և զրույցներ, Երևան, 1969

Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 2-րդ, Երևան, 1990, էջ 558-559

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(բնօրինակների լուսապատճենումներ)

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО.

Тифлисъ

Его Благородию Оганесу

Г-ну Туманіанцу

Армянская Консисторія

На этой сторонѣ пишется только адресъ.

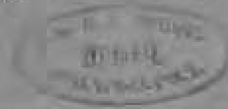
ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО.

Въ Тифлисъ

Его Благородію

Ованесу Туманянцъ

На этой сторонѣ пишется только адресъ.

[illegible]

Дербентъ. Александру
Шахиджаніанцъ.

[illegible]

[illegible] 92

18 [illegible]

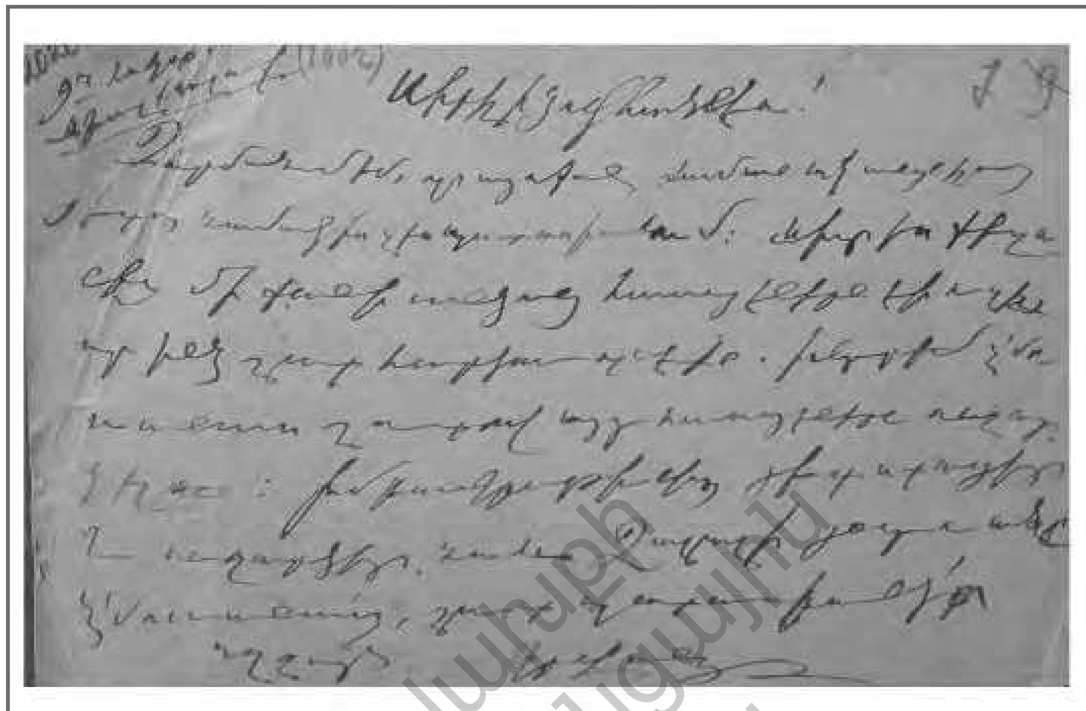
(329)2019

5

6

[illegible]

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО.

Въ Тифлисъ.

Его Высокоблагородію

Оганесу Туманянцъ

Въ контору Общества

Изданія Армянскихъ

книгъ.

На этой сторонѣ пишется только адресъ.

Սիրելի Յովհաննէս,

[illegible]

Это действительно высоко-худо-
жественное произведение.

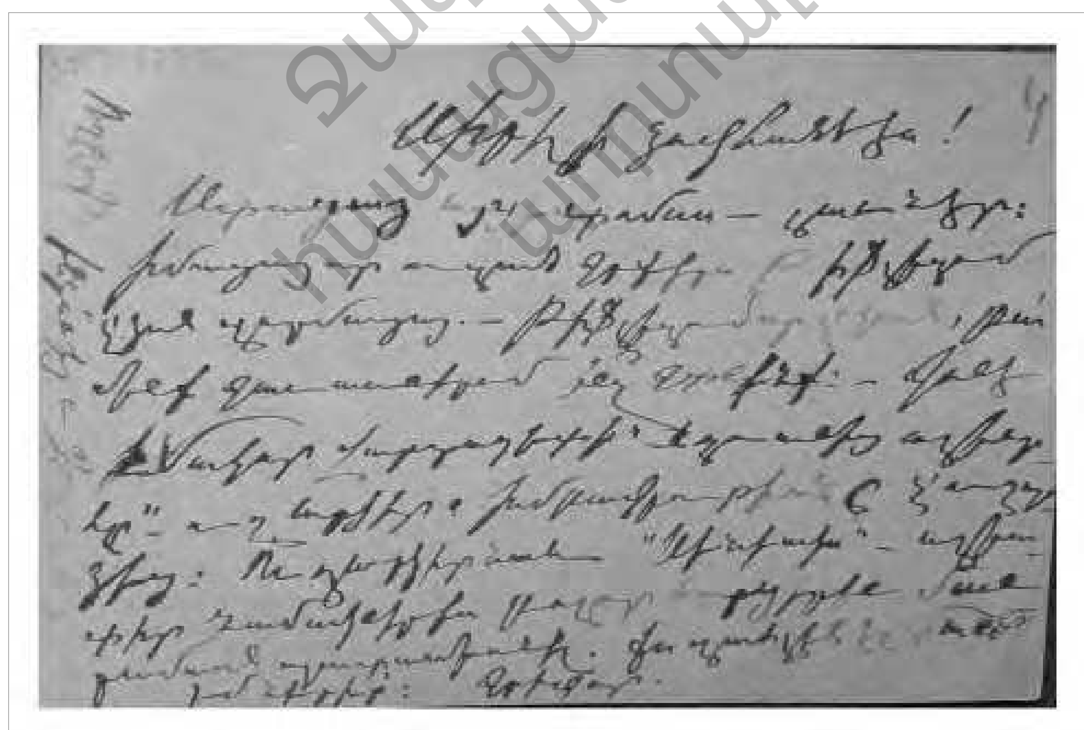

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО

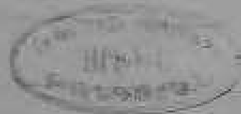
Въ Тифлисъ

Его Б. Оганесу
Туманяну
въ контору Общ. Издан.
Армянск. книгъ.

На этой сторонѣ пишется только адресъ.

[illegible]

[illegible]

1893 թ. [illegible]

[illegible]

[illegible]

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО.

ԳԱԹ
№

На этой стороне пишется только адресъ.

(996)2029

[illegible]

8ն Դեկտ. 1875թ.

Սիրելի Յովհաննէս!

[illegible]

[illegible]

Berlin Elsasser str. 36 IV. Herrn Wancian

Սիրելի [illegible]!

[illegible] 10ր. [illegible]
[illegible]
[illegible] 12-ը
[illegible]
[illegible]
[illegible]: Երբ
[illegible],
է [illegible]: [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]: Երբ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible].
[illegible]
[illegible]
[illegible].

[illegible]

Հասցէն՝ Дербентъ (Даг. обл.)
учителю Армянскаго учили-
ща Григорію Ванцяну

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

— [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

(999) 2033

11

№ —

Ազնիւ Հայրենակից.

[illegible]

[illegible]

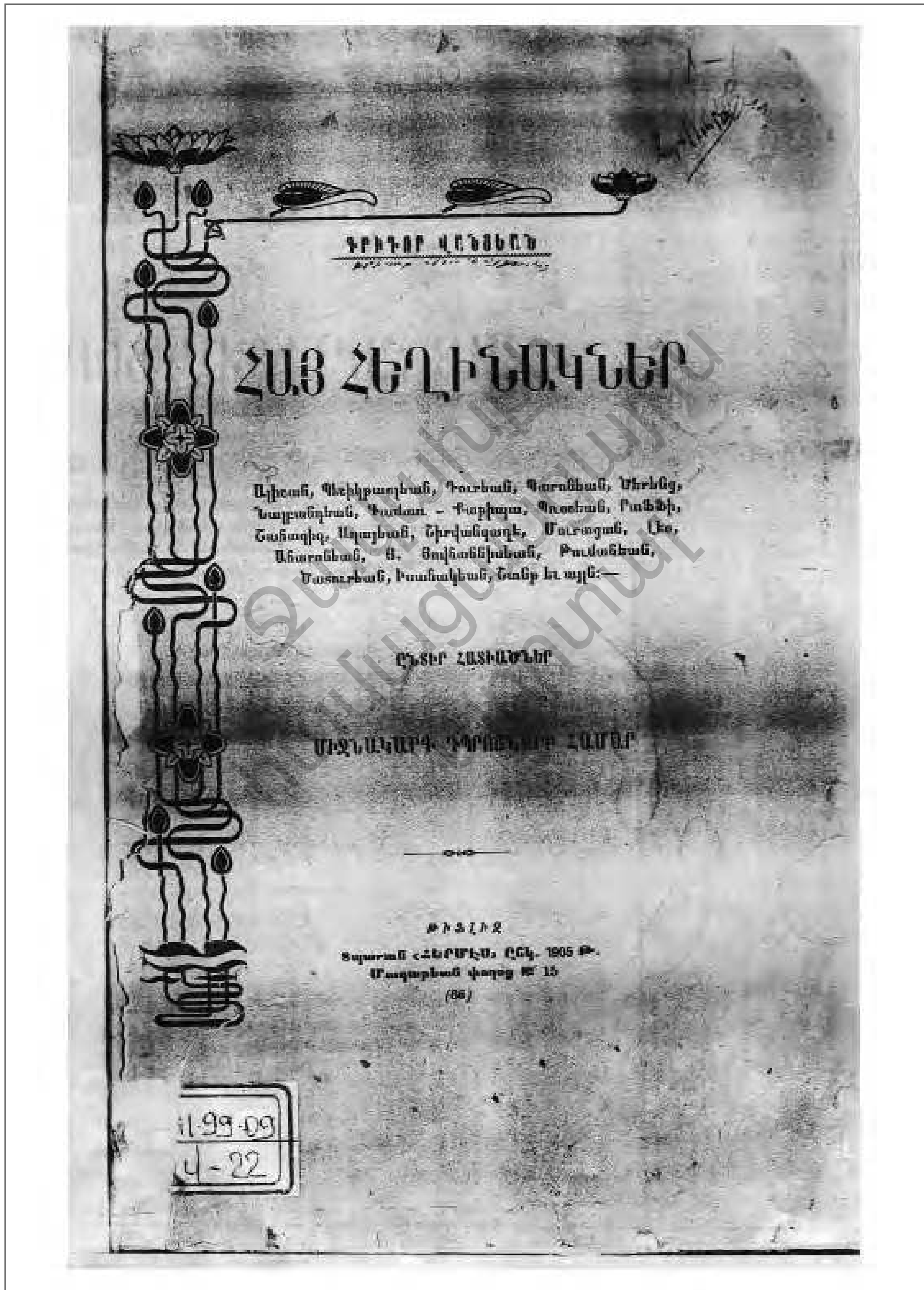
12

[illegible] «Հայրենիքի»
այն համարներէն, որ արգիլու-
ած է. յատկապէս «[illegible]»
[illegible]
[illegible]. [illegible]
«[illegible]» [illegible]
[illegible]

[illegible]

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆԻ ՀԵՂԻՆԱԿԱԾ ԳՐՔԵՐԻ ԵՎ ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹԵՐԸ

(բնօրինակների լուսապատճենումներ)

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Ալիշան, Պէշիկթաշլեան, Դուրեան, Պարոնեան, Սէրենց, Նալբանդեան, Գամառ - Քաթիպա, Պռօշեան, Րաֆֆի, Շահազիզ, Աղայեան, Շիրվանզադէ, Մուրացան, Լէօ, Ահարոնեան, Յ. Յովհաննիսեան, Թումանեան, Մանուէլեան, Իսահակեան, Շանթ եւ այլն:—

ԸՆՏԻՐ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ԹԻՖԼԻԶ

Տպարան «ՀԵՐՄԷՍ» ԸՆԿ. 1905 Թ.

Մադաթեան փողոց № 15

(86)

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Աբովեան, Ս. Նազարեան, Ալիշան, Պէշիկթաշլեան, Դուրեան, Պարոնեան, Ծերենց, Նալբանդեան, Գամառ-Քաթիպա, Պռօշեան, Սունդուկեան, Րաֆֆի, Շահազիզ, Աղայեան, Շիրվանզադէ, Մուրացան, Լեօ, Ահարոնեան, Յ. Յովհաննիսեան, Թումանեան, Ծատուրեան, Իսահակեան, Շանթ եւ այլն։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐԵՓՈԽԱԾ-ՀԱՐՍՏԱՑՐԱԾ

ԹԻՖԼԻԶ
Տպարան «ՀԵՐՄԷՍ» Ընկ. Մադաթեան փողոց № 15.
1906 (135)

Первое изданiе допущено къ употребленiю въ учебн. заведен. Попечительнымъ Совѣтомъ К. У. О.

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Եղիշէ, Ղազար Փարպեցի, Քուչակ, Սայեաթ-Նովա, Մեսրոպ Թաղիադեանց, Աբովեան, Ս. Նազարեան, Ալիշան, Պէշիկթաշլեան, Դուրեան, Պարոնեան, Գամառ-Քաթիպա, Նալբանդեան, Պռօշեան, Ծերենց, Սունդուկեան, Րաֆֆի, Շահազիզ, Սաղաթեան, Աղայեան, Արփիարեան, Պալասանեան, Շիրվանզադէ, Մուրացան, Լէօ, Սիպիլ, Ահարոնեան, Ե. Յովհաննիսեան, Թումանեան, Ծատուրեան, Շանթ, Իսահակեան, Կուրղինեան եւ այլն։

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐԵՓՈԽԱԾ ԵՒ ՀԱՐՍՏԱՑՐԱԾ

Հրատարակութիւն տիկին Մ. ՎԱՆՑԵԱՆԻ

Գինն է 1 ռուբլի

ԹԻՖԼԻՍ
Էլեկտր. տպարան «ԷՊՕԽԱ» Դվորցովայա փող. № 3.
1909

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Մեսրոպ Թաղիադեանց, Աբովեան, Ս. Նազարեան, Ալիշան, Պէշիկ-թաշլեան, Դուրեան, Պարոնեան, Սերենց, Նալբանդեան, Գամառ-Քաթիպա, Պռօշեան, Սունդուկեան, Րաֆֆի, Շահազիզ, Աղայեան, Շիրվանզադէ, Մուրացան, Լէօ, Ահարոնեան, Յ. Յովհաննիսեան, Թումանեան, Պատուրեան, Իսահակեան, [illegible]եանք, Կուրղինեան եւ այլն։

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրատարակութիւն տիկին Մ. ՎԱՆՑԵԱՆԻ

ԹԻՖԼԻՍ
Ելեկտր. տպարան «ԷՊՕԽԱ» Գանովսկայա փող. № 8.
1910

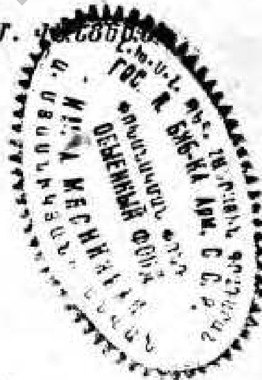
ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Եղիշէ, Ղազար Փարպեցի, Քուչակ, Սայեաթ-Նովա, Մեսրոպ Թաղիադեանց, Աբովեանց, Ս. Նազարեանց, Ալիշան, Պեշիկթաշլեան, Դուրեան, Պարոնեան, Ծերենց, Նալբանդեան, Գամառ-Քաթիպա, Պռոշեան, Սունդուկեան, Րաֆֆի, Շահազիզ, Սաղաթեան Աղայեան, Արփիարեան, Պալասանեան, Շիրվանզադէ, Մուրացան, Լէօ, Սիբիլ, Ահարոնեան, Յ. Յովհաննիսեան, Թումանեան, Ծատուրեան, Իսահակեան, Շանթ, Կուրղինեան եւ այլն.

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրատարակութիւն տիկին Մ. Վանցեան

ԹԻՖԼԻՍ
Տպարան «ԷՊՕԽԱ» Մուզէյսկի պեր. № 8
1913

Перепечатано съ допущеннаго Попечительскимъ Совѣтомъ К. У. О. 3-го изданія

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Եղիշէ, Ղազար Փարպեցի, Քուչակ, Սայեաթ-Նովա, Մեսրոպ Թաղիադեանց, Աբովեանց, Ս. Նազարեանց, Ալիշան, Պէշիկթաշլեան, Դուրեան, Պարոնեան, Սրբենց, Նալբանդեան, Գամառ Քաթիպա, Պռոշեան, Սունդուկեան, Րաֆֆի, Շահազիզ, Սմբատեան, Աղայեան, Արփիարեան, Պապազեան, Շիրվանզադէ, Մուրացան, Լէօ, Մեհրի, Ահարոնեան, Յ. Յովհաննիսեան, Թումանեան, Տէրոյենց, Իսահակեան, Շանթ, Կուրղինեան եւ այլք.

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրատարակութիւն որդին Մ. ՎԱՆՑԵԱՆԻ

ԹԻՖԼԻՍ
Էլեկտրաշարժ տպարան «ՀԵՐՄԷՍ» Մուղդուսեան փող. № 8
1914

Հրատարակութիւն Մամիկոն Գէորգեանի

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ

Աշխատասիրեց Գր. ՎԱՆՑԵԱՆ

Nichts zeigt deutlicher, dass ein volk in eine schöpfungs periode eintrit und etwas Ursprüngliches zu leisten vermag, als der umstand, dass es seine Sprache reformirt.

Ոչ մի բան աւելի որոշ չի ցոյց տալիս, թէ մի ժողովուրդ ստեղծագործական շրջանն է մտնում և մի հիմնական բան սկսում ստեղծագործել, քան այն, որ նա սկսում է իր լեզուն մշակել.

Björson Björnsterne

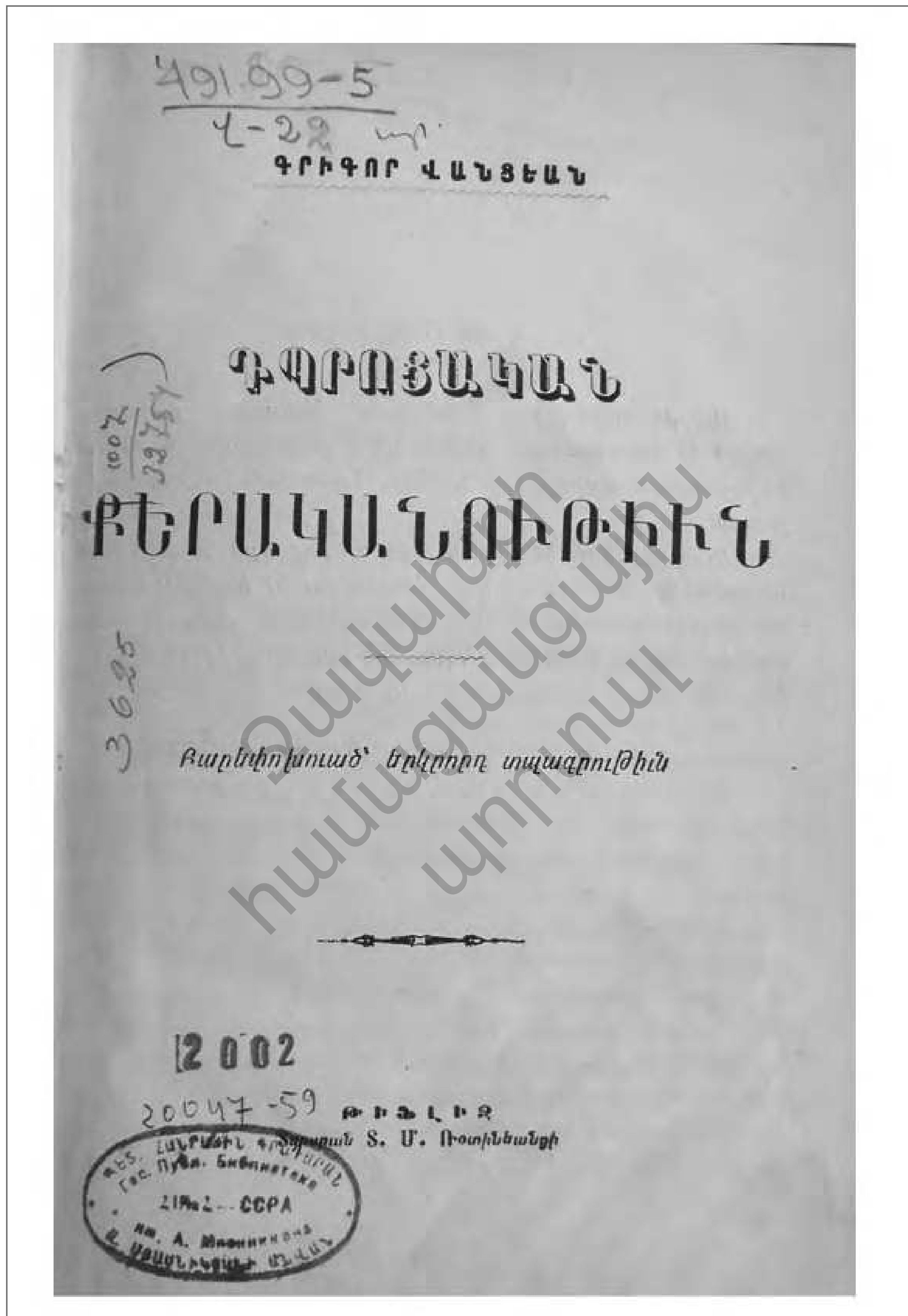
ԹԻՖԼԻՍ
Տպ. Մ. Վարդանեանի Դաւ. փ. № 3 || Тип. М. Варданянъ Гав. ул. № 3
1906

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Տպարան „ՇԻՐԱԿ" Ալէքսանդրապօլ
1906
(34)

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բարեփոխուած՝ երկրորդ տպագրութիւն

ԹԻՖԼԻԶ
Տպարան Տ. Մ. Ռոտինեանցի

2519

ԳԻՆՆ Է 5 ԿՈՊ.

Tифлисъ, Коммерческое учил.

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Գ. ՎԱՆՑԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ծխական դպրոցների համար.

Պատկերազարդ

ԹԻՖԼԻԶ
1906

Գ. ՎԱՆՑԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

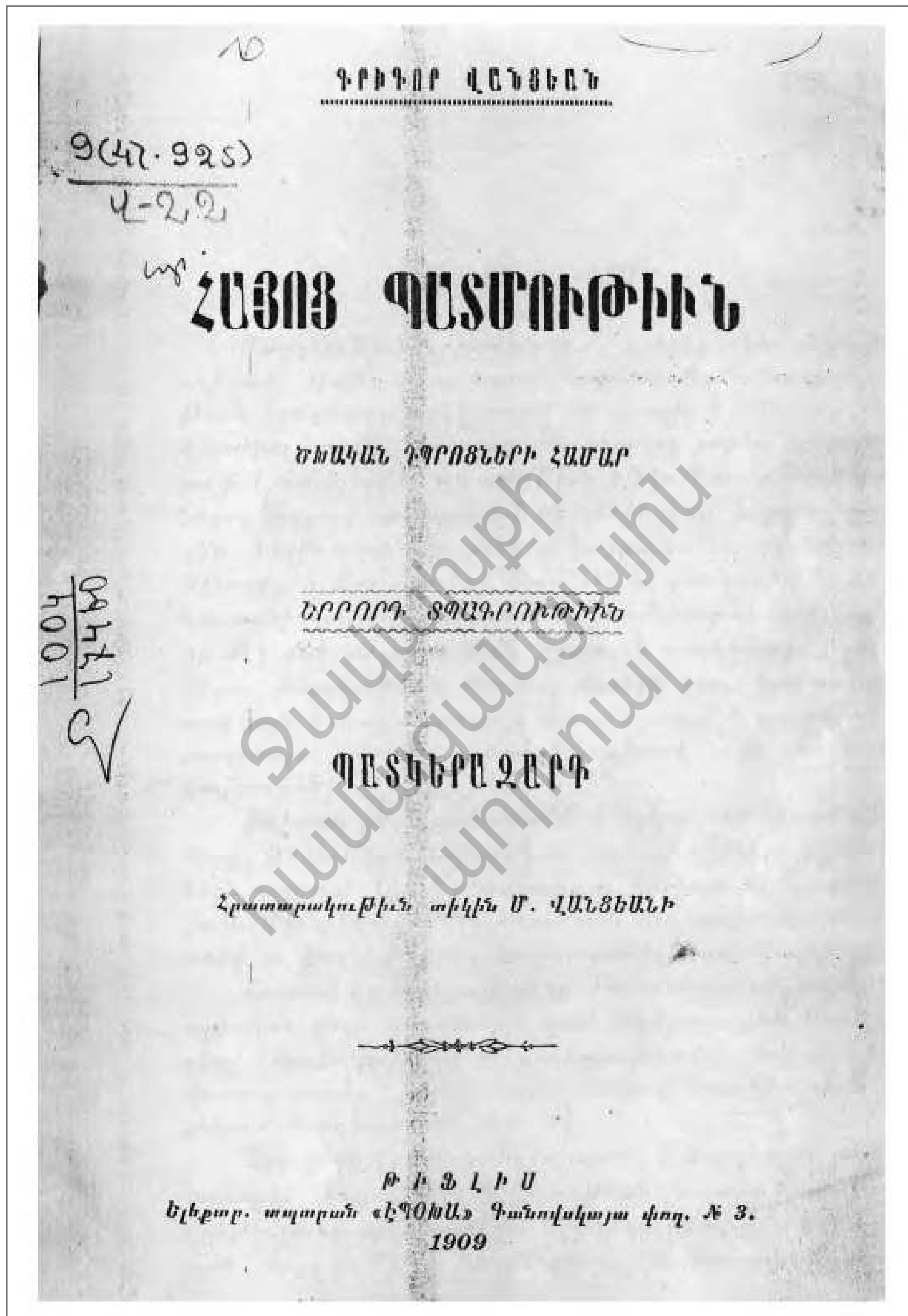
ՄԻԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ.

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԹԻՖԼԻՍ
ԷԼԵԿՏՐԱՇԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ԹՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ ՊՈԼԻՑ. 7.
1908 (75)

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԾԽԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

Հրատարակութիւն տիկին Մ. ՎԱՆՑԵԱՆԻ

ԹԻՖԼԻՍ
Էլէկտր. տպարան «ԷՊՈԽԱ» Գանովսկայա փող. № 3.
1909

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԾԽԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

(սկզբից մինչեւ մեր օրերը)

ԳԻՆՆ Է 50 ԿՈՊ.

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՏՐՈԳՐԱԴ

Հրատարակութիւն տիկին Մ. ՎԱՆՑԵԱՆԻ

ՁԵՌԱԳՐԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔՈՎ

ՀԱՅ-ԼԵԶՈՒ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԱՅԲԵՆԱՐԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ

Կազմեց Գ. ՎԱՆՑԵԱՆ

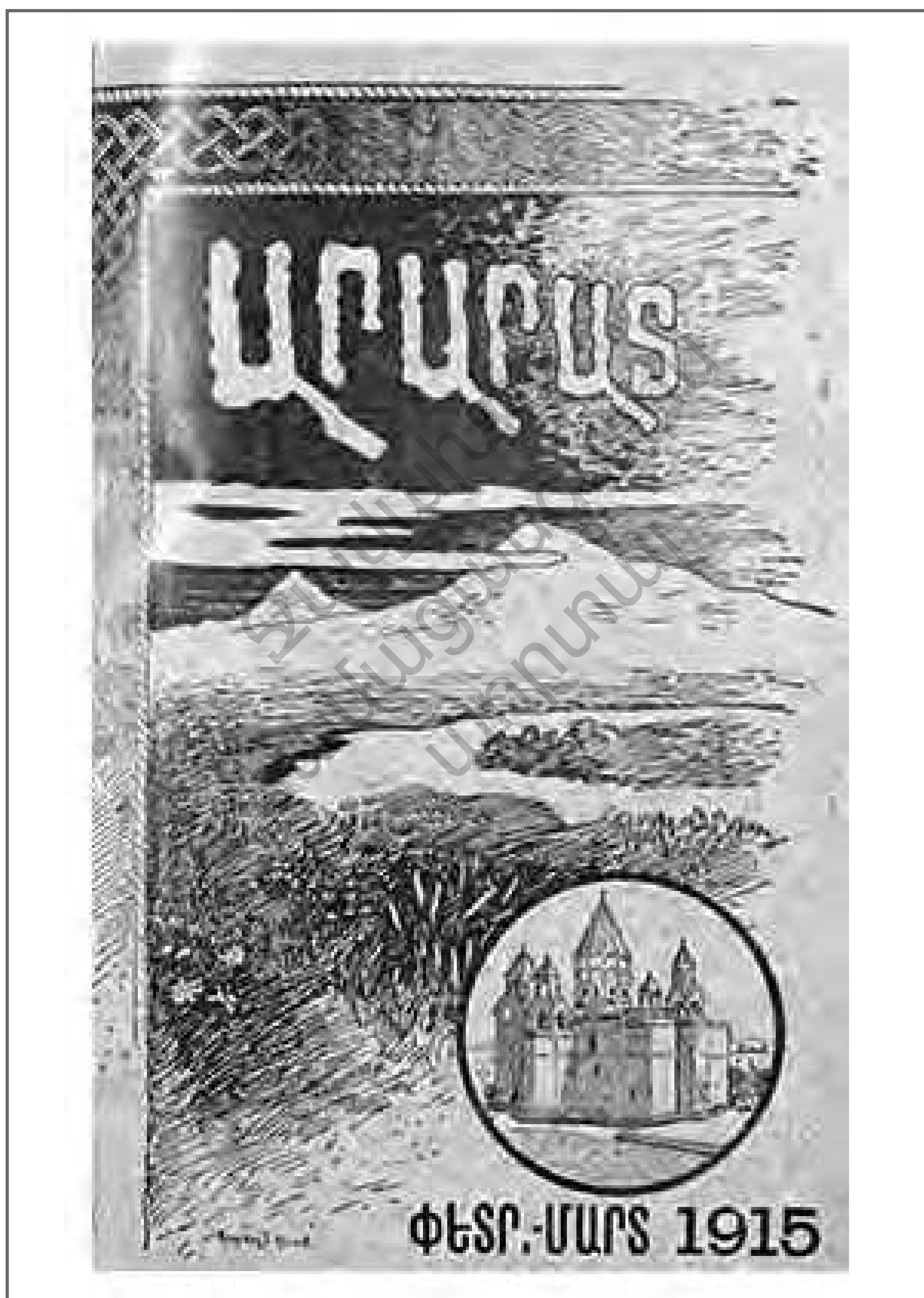
ԹԻՖԼԻՍ

ԷԼԵԿՏՐԱՇԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ

1907

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹԵՐԸ

(բնօրինակների լուսապատճենումներ)

1843-1905. ՄԱՅԻՍ ԹԻՒ 5

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

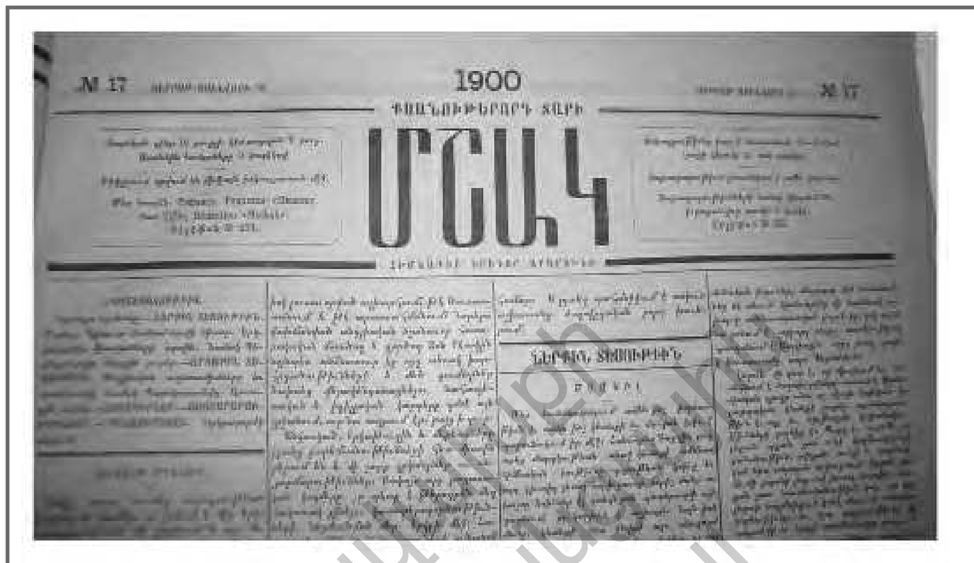
ԱՄՍԱԳԻՐ

ՎԵՆԵՏԻԿ

ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1897
ՀԱՆԴԷՍ
ԱՄՍՕՐԵԱՅ

№ 17

1900

ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

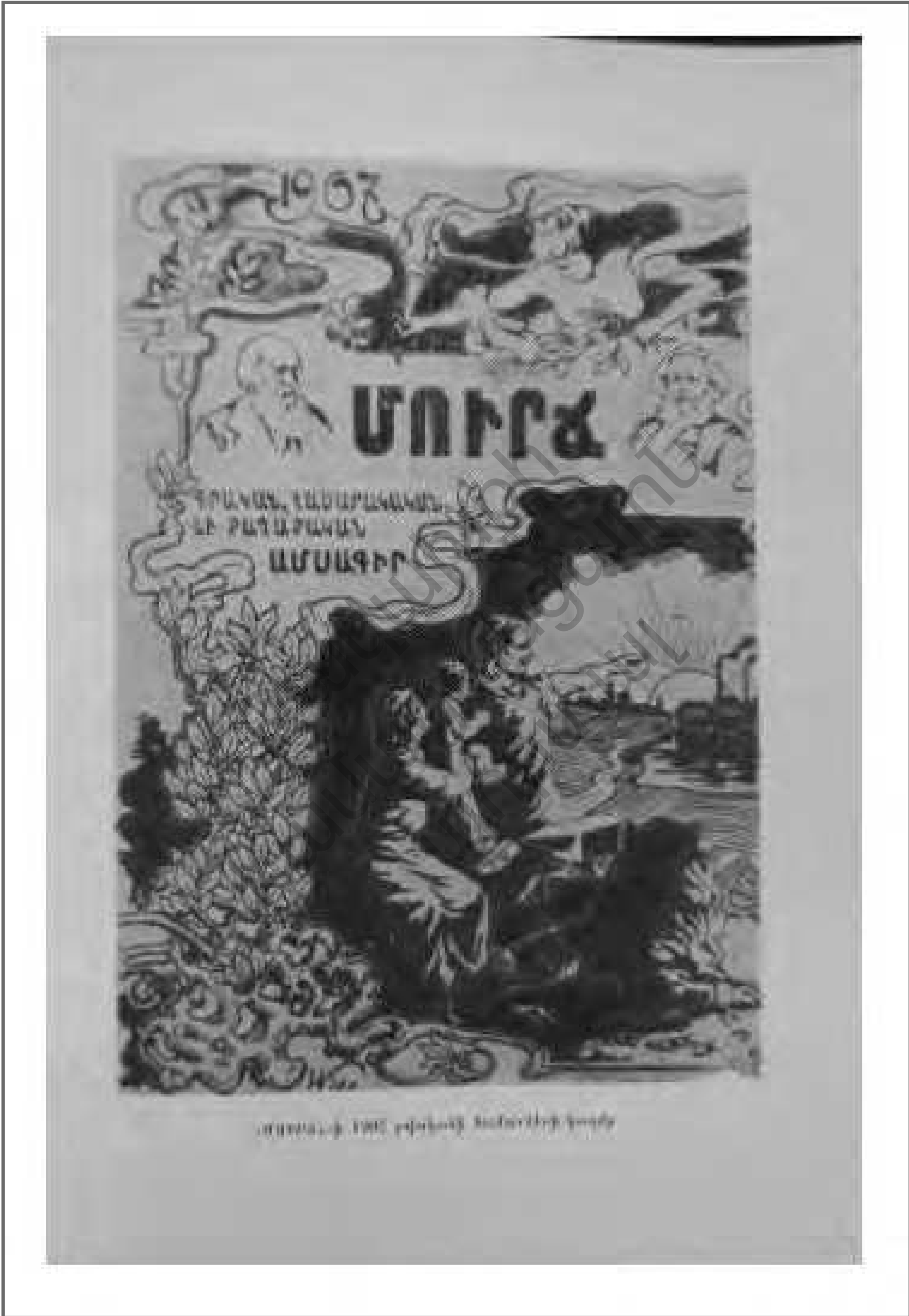
ՄՇԱԿ

№ 17

1904

ՄՇԱԿ

1903
ՄՈՒՐՃ
ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

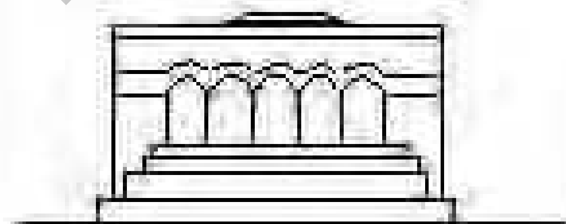
ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ՀԻՄՆԱԴՐՎԵԼ Է 1958 Թ.

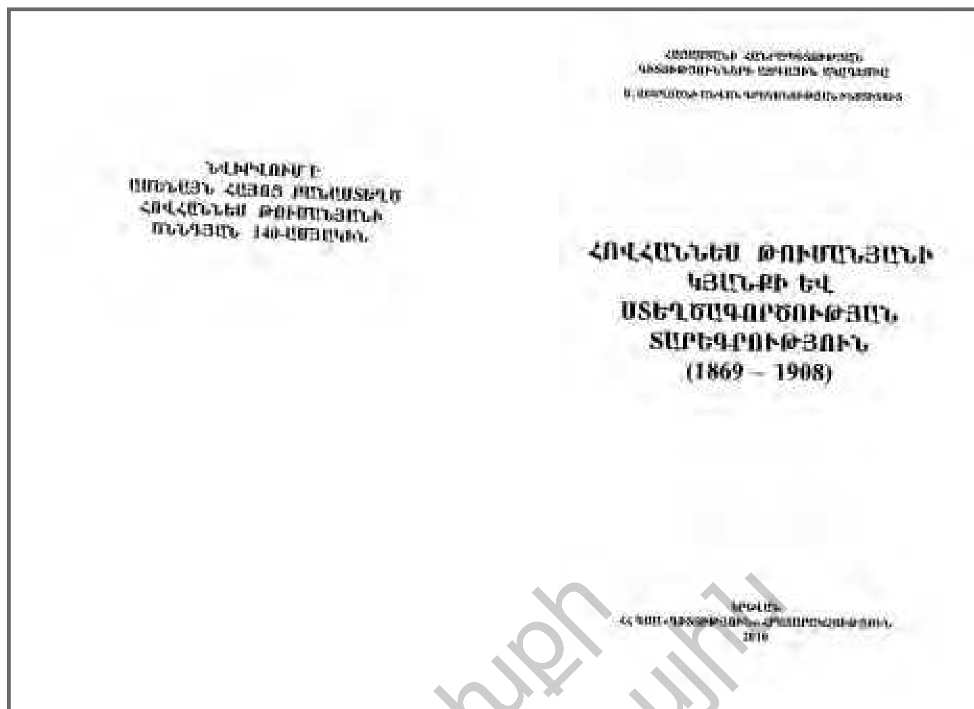
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

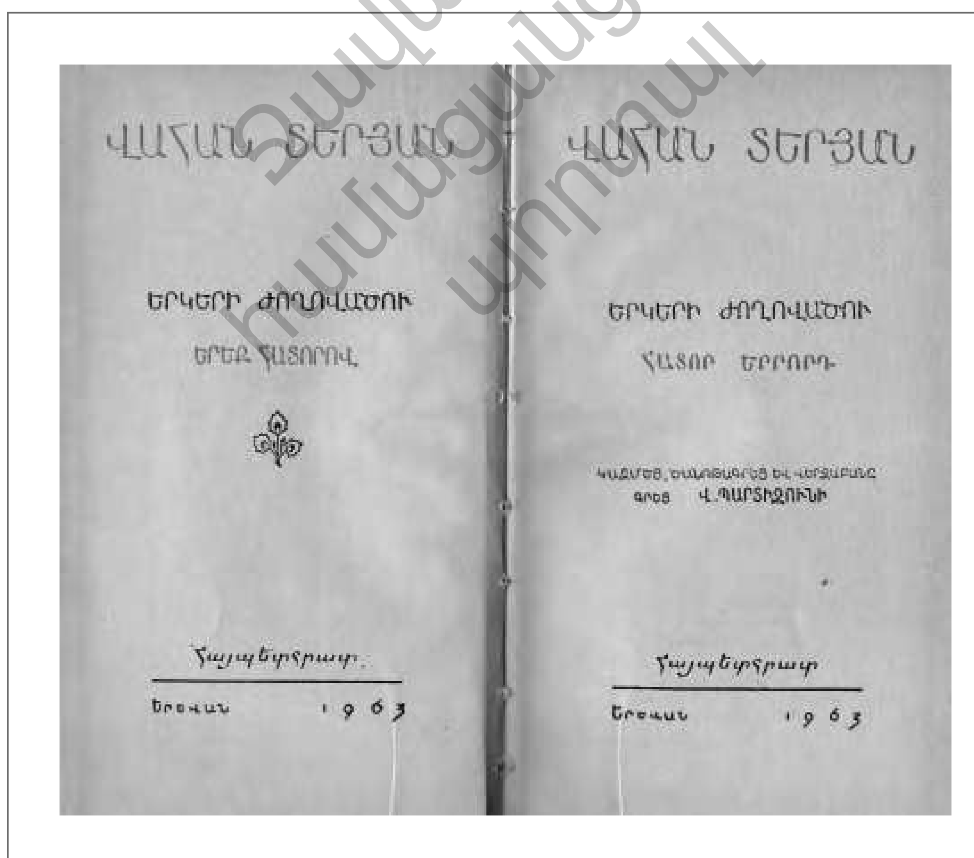
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

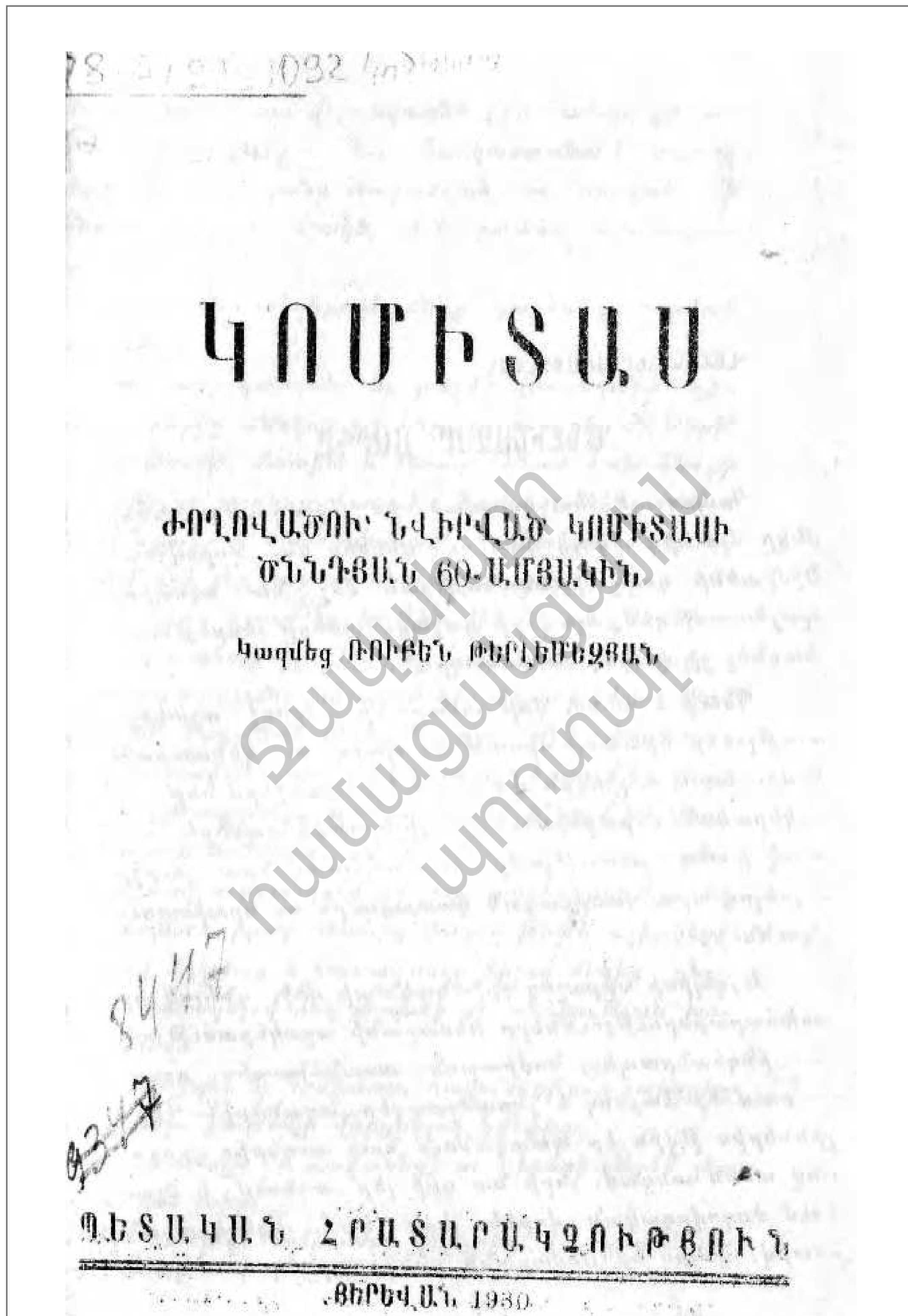
ОСНОВАН В 1958 Г.

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 140-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
(1869 – 1908)

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆ
ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ԵՐԵՔ ՀԱՏՈՐՈՎ
Հայպետհրատ
Երևան 1963
ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆ
ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ
ԿԱԶՄԵՑ, ԾԱՆՈԹԱԳՐԵՑ ԵՎ ՎԵՐՋԱԲԱՆԸ
ԳՐԵՑ Վ. ՊԱՐՏԻԶՈՒՆԻ
Հայպետհրատ
Երևան 1963

ԿՈՄԻՏԱՍ

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ԿՈՄԻՏԱՍԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 60-ԱՄՅԱԿԻՆ

Կազմեց ՌՈՒԲԵՆ ԹԵՐԼԵՄԵԶՅԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 1930

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. М. АБЕГЯНА

АРАМ ИНДЖИКЯН

ОВАНЕС ТУМАНЯН

ИСТОРИЯ
ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА
1869—1899

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН
1969

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎ. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱՄ ԻՆՃԻԿՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ
1869—1899

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1969

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

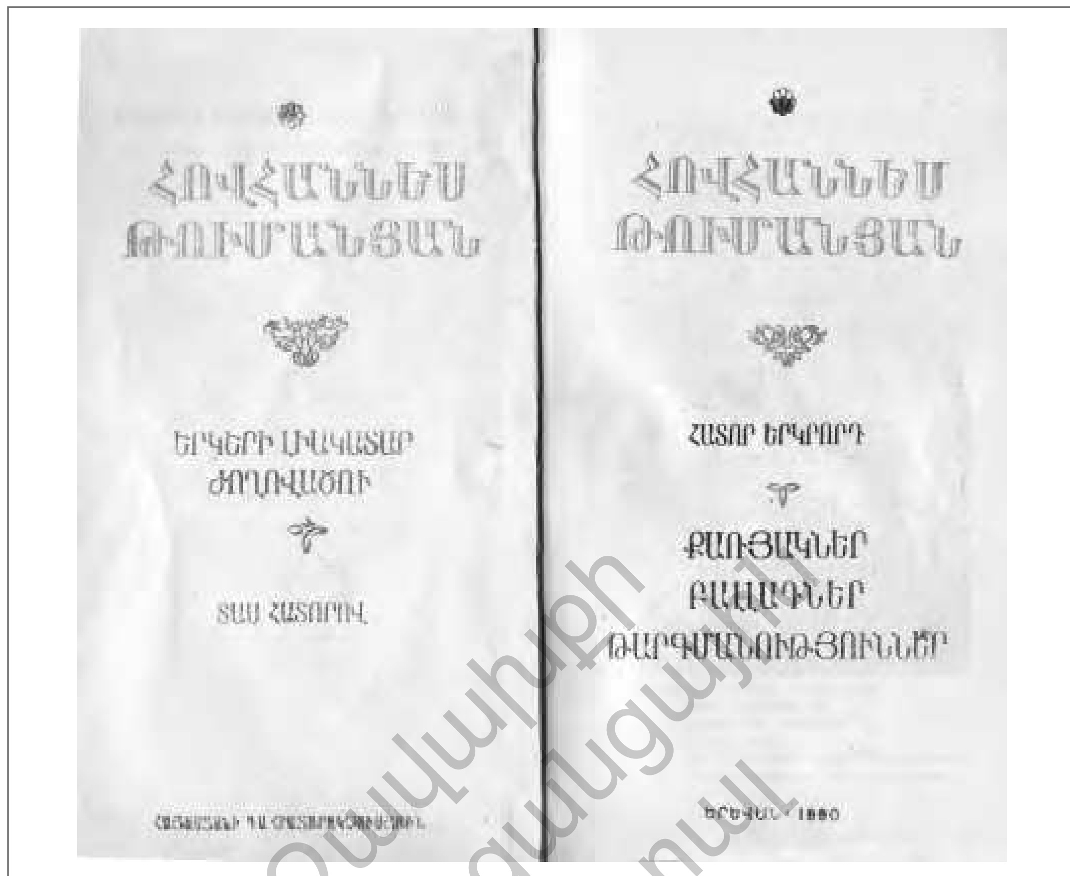
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՔԱՌՅԱԿՆԵՐ
ԲԱԼԼԱԴՆԵՐ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ · 1990

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ
1885–1904

ԵՐԵՎԱՆ—1997

ԵՐԿԻՐ

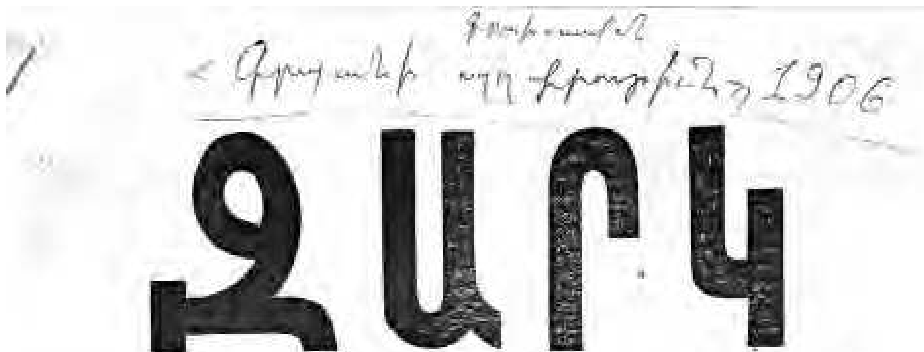
№ 40

19 ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ 06

ՆՈՐ-ԴԱՐ

XXIII

1883 — 1906

ԶԱՐԿ

ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

№ 5 1906

ԿԻՐԱԿԻ 3 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ — ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉՈՒՄԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

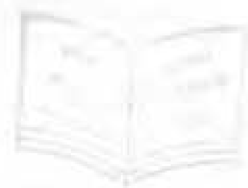
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ · 1969

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Բ. Մ. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

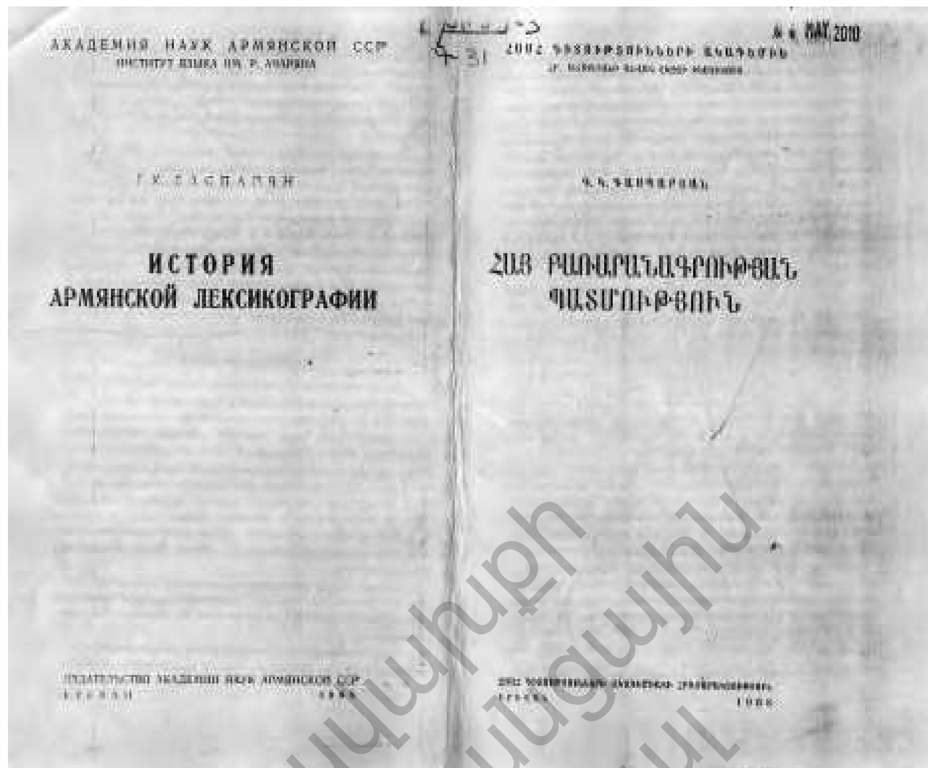
ՀԱՅՈՑ ԾԱԾԿԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

(8000 հեղինակի 25000 ծածկանուն)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2005

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ТУМАНЯН

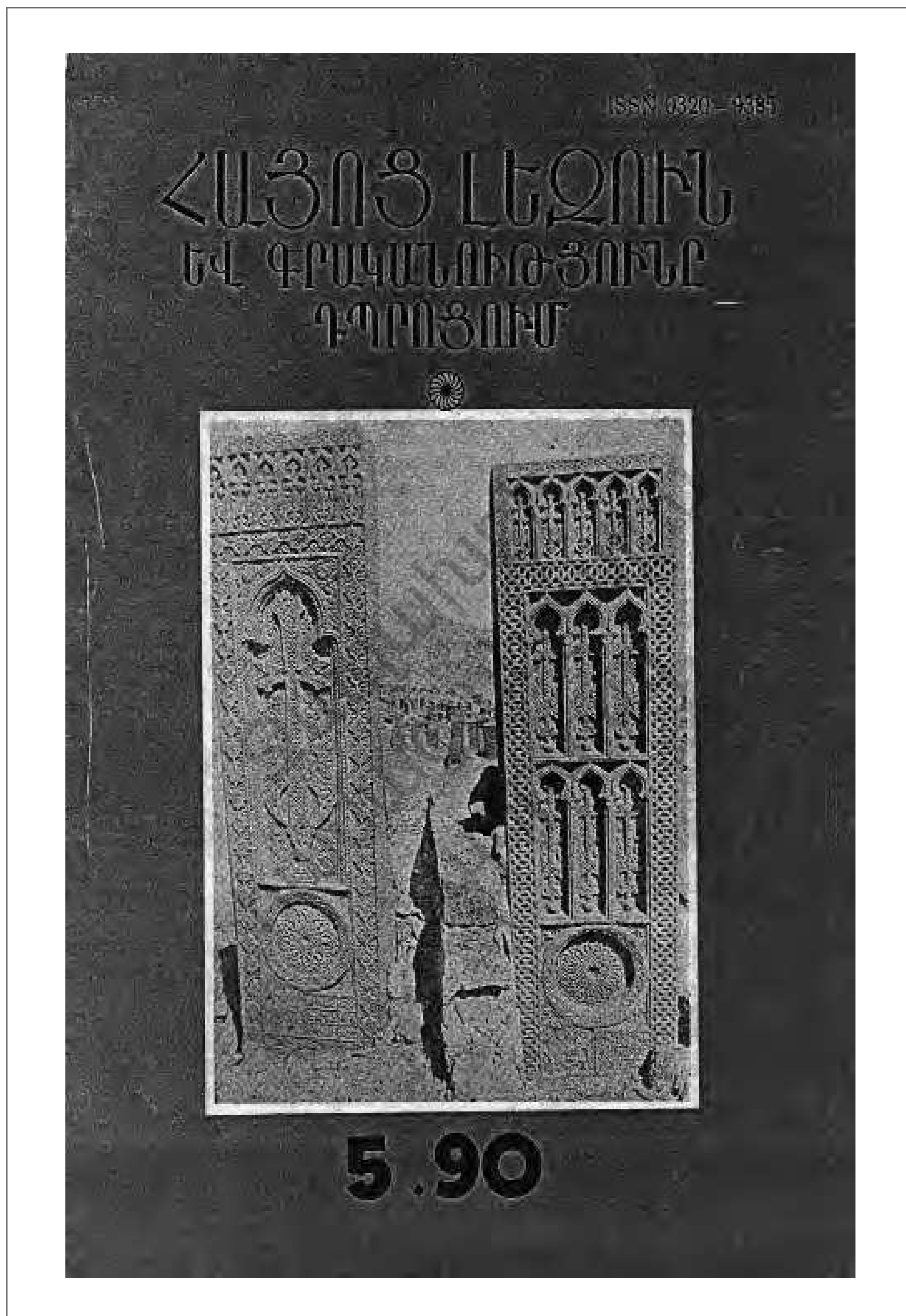
ИССЛЕДОВАНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ

4

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

4

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒՆ
ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԴՊՐՈՑՈՒՄ
5.90

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ

ՆՈՐ ԴԱՐ – ՖՈՒՏՈՒՐԻԶՄ

4

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2003

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ II

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ - ՏԻԵԶԵՐՔ

ԵՐԵՎԱՆ 1985

№ 14 1906

ՅՈՅՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԿԻՐԱԿԻ 11 ՅՈՒՆԻՍԻ Համար 7 կ. ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

Թիֆլիս, 10 Յունիսի

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՎ ՈՎ Է

ՀԱՅԵՐ

Կենսագրական հանրագիտարան

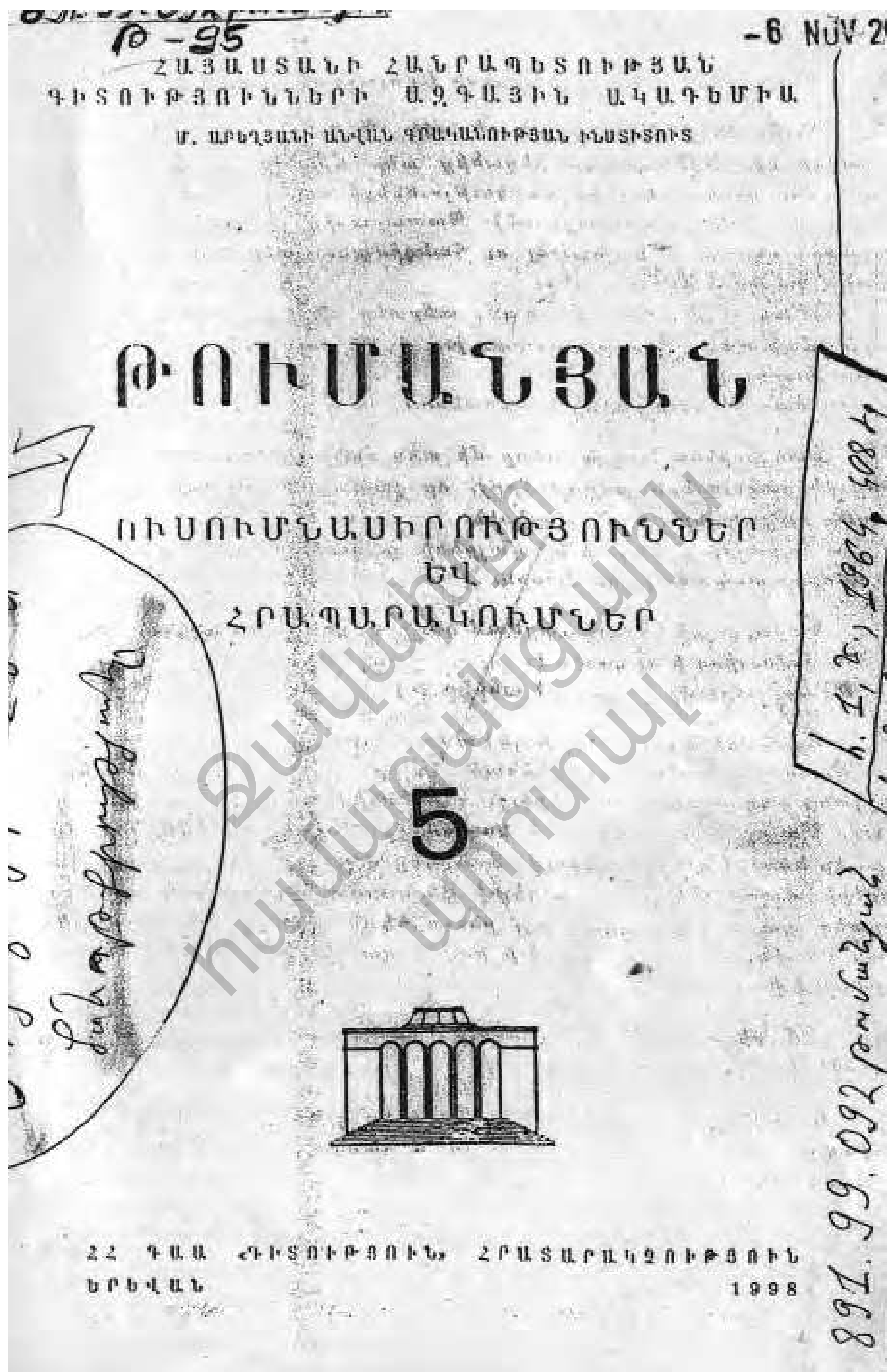
ՀԱՏՈՐԻ ԳԻՏԱԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ

Հ.Մ. ԱՅՎԱԶՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր-տնօրեն), **Գ.Վ. ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ** (պատասխանատու քարտուղար), **Ֆ.Մ. ԱՂԱՄԱԼՅԱՆ**, **Հ.Մ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ** (գլխավոր խմբագրի տեղակալ), **Վ.Ա. ՀԱԿՈԲՋԱՆՅԱՆ**, **Ս.Տ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ**, **Վ.Գ. ՄԵԼՔՈՒՄՅԱՆ**

Հատոր երկրորդ

Ճաղարյան-Ֆրիկ

2007

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

5

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1998

«Միտք» վերլուծական կենտրոն

Հայոց հյուսիսային դարպասները. ՋԱՎԱԽՔ ԼՈՌԻ

(Նյութերի ժողովածու)

7

Երևան
«Միտք» վերլուծական կենտրոն
2012

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նշումների համար

Նշումների համար

Նշումների համար

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑՅԱՆ

ՀԱՏԸՆՏԻՐ

Կազմել և հրատարակության է պատրաստել
պ. գ. թ. Վահե Սարգսյանը:

Համակարգչային մակետավորումը և
կազմի ձևավորումը՝ Վահրամ Արշակյանի

Տպագրիչ՝ Լևոն Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 10.08.2020 թ.:
Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:
Ծավալը՝ 36.5 տպ. մամուլ:

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պողոտա, 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24/4
24/4, Marshal Bagramyan Ave., 0019, Yerevan
http://www.academhistory.am

Գ. Վանցեան ազգային կրթուած դէմքերէն էր. Ներսիսեան վարժարանը աւարտելով՝ յաջողած էր Եւրոպա իւր ուսումը կատարելագործելու անցնիլ, ուսկից դառնալով՝ Տփղիսի առեւտրական դպրոցի մէջ հայերէն լեզուի դասատուութիւն կ՚ընէր: Հայ ուսուցչութեան յառաջադիմութեան բարեխիղճ մարդիկներէն էր, որուն կորուստը Նոր կազմակերպիլ սկսած միութեան զգալի վնաս մըն էր:

Գ. Վանցեան հայ գրականութեան մէջ ալ ձեռնհաս ոյժ մըն էր…

«Հանդէս ամսօրեայ», 1908, թիւ 7, էջ 224: